KALIDASA'S RAGHUWANSHA

A MAHAKAVYA IN 19 CANTOS WITH
THE COMMENTARY OF MALLINATHA SURI
EDITED BY VASUDEV SHASTRI PANSHIKAR.

WITH

...itical and explanatory notes on the text and commentary,
translation of the text,
and an Essay on the life and writings of the poet

BY

...INARAO MAHADEVA JOGLEKAR, M. A.
...ometime Honorary Fellow, Elphinstone College;
University Gold Medalist.

AND

...kuntal," "*Ratnavali*," "*Janakiharana*,"
...a" and "*Bhartrihari's Shatakas*"
etc. etc. etc.

PUBLISHED BY
PANDURANG JAWAJI,
PROPRIETOR NIRNAYA-SAGAR PRESS.
BOMBAY.

1925.

INTRODUCTION.

The Raghuwansha has enjoyed a marvellously unique popularity for over fifteen centuries throughout the Indian continent. It has been used as a text-book by the Shâstrees. No sooner a student has had his drumming in the elements of declension of nouns, conjugation of verbs, and the formation of compounds, than this poem is put into his hands to familiarise him with the rudiments of syntax. The poem is not only prized as a text book by the Shâstrees of old, but it is accorded a prominent place in the *curiculli* of all the modern universities. Apart from its position as a text-book for the young, it is read with no small pleasure by the 'middle-aged' during their leisure-moments, and listened to with half-closed eyes by 'the old' to beguile the *ennui* of the noon-tide hour by lovers of the Sanskrit language. This honour has been secured by the poem over the length and breadth of the country—from the fastnesses of the snow-capped mountain-ranges in the north to the slopes of the paper-clad 'blue-mountain'-slopes in the south, as also from the mouths of the lazy and slow-moving but dreaded Indus on the west to the rushing torrents of the Brahmaputrâ on the east. Thus, the poem may be looked upon as the poem of the Indian nation. It is not in India alone that the Raghuvansha has been a favourite poem; but it seems to have travelled as far as Jâvâ and the Bâli island towards the far East, where, too, it took a firm hold of the public mind; and in modern times it has travelled to the far West into Europe where it has been translated into Latin, German, French, English, and other continental languages, and has been much admired by almost every nation thereof.

Popularity of Raghuwansha.

The poem though a national one cannot be ranked with the *Mahâ-Bhârata* or the *Râmâyaṇa*. Those are the true national epics: they are to the Hindu what Homer's *Iliad* and *Odyssey* are to the Greek, ...*hâhnâmeh* to the persian, or the *poems of Cid* to the Spaniard. ... literary composition the Raghuwansha may be aptly compared ...rgil's Æneid, or Ariosto's Orlando Furioso, or to Milton's Paradise ... and Paradise Regained. As to its position in Sanskrit literature ...y be ranked next to the *Râmâyna* of Vâlmiki. Some literary ...s are of opinion that as between it and its compeer (by the same ...r)—the *Kumârasambhava*—it must yield precedence to the ...r. Whatever be the verdict of savants the fact is there: the ...ghuwansha has stood at the head of the poems of the *Kâvya* class

Position of the poem among the Epics.

The question then naturally arises what is a *Kâvya*. In the words of the recognised rhetorician MAMMATA, a *Kâvya* is सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसंमितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्संमितार्थतात्पर्यवत्पुराणादितिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्म. Even the other definitions speak of a *Kâvya* in the same strain. Thus, JAGANNATHA PANDIT says रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं, while Vidyânâtha has वाक्यं रसात्मकं काव्यं. The main idea about a *Kâvya* is its being "an expression in a delightful form and mellodious language of the best thoughts and noblest emotions which the spectacle of life awakens in the finest souls."

What is a "Kâvya".

There is one marked peculiarity noticeable in the development of this *Kâvya* literature. The later the Kâvyakâra the more artificial is his poetry: it lacks the spontaniety of feeling and the awakening of the soul, but it is rich in artificiality of expression and forms of words. The author of the Raghuwansha—the कविचक्रचारुचूडामणि—has the special merit of "Subordinating form to matter, his poems set the sentimental chords into vibration"; while the author of the Kirâtârjuniya or of the Shishupâlavadha have some portions of their poems entirely devoted to all the possible artificial quibbles of which the flexible Sanskrit language is susceptible. In fact, the later a Kâvyakâra "the more does he endeavour to win the admiration of the audience by the ingenuity of his diction appealing always to the head rather than to the heart. Even the subject-matter of the poem becomes more and more mixed up with lyric, erotic, and didactic elements. It is increasingly regarded as a means for the display of elaborate conceits, till at last nothing remains but bombast and verbal jugglery."

Difference of style between the older and later Kâvyas.

In the *Kâvya* literature the most important poems are those called the *Mahâkâvyâs*. At one time, in common parlance, only five *Mahâkâvyâs*—(1) Raghuwansha; (2) Kumârasambhava; (3) Kirâtârjuniya; (4) Shishupâlavadha; and (5) Naishadhiyacharita—were recognised. Under the incessant and unremitting labours of antiquarians, however, many more Kâvyas have been added to the list—the most important being the *Nalodaya*, *Râghavapândavîya*, *Haravijaya*, *Navasâhasânkacharita*, *Jânakiharana*, *Buddhacharita*, *Vikramânkadevacharita* and *Setubandha* (in Prâkrit).

A Mahâkâvya.

Almost all the *Kâvyas* appear to have been composed in strict conformity with the elaborate rules laid down by rhetoricians both as to subject-matter as well as to style. The Sâhityadarpaṇakâra has condensed given the requisite characteristics of a Mahâkâvya. He says:—

Characteristics of a Mahâkâvya.

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नाति स्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

The Raghuvansha fulfils all these requirements. It is a poem made up of not less than 19 cantos; the hero, Râma, belongs to the noble Kshatriya race and is endowed with firmness and magnanimity of heart. It describes the reigns of no less than 29 kings of one and the same (the solar) race. The principal flavour in it is the *heroic* (वीर). It contains all the five dramatic *junctures.* The pabulum of its story is derived from the recognised works of sages of bye-gone times; it deals with the four *goals* of life; and opens with a salutation to the author's favourite deity. Each canto has one or more stanzas in its concluding part which are in different metres from
the rest. Likewise, we have one or two cantos in which
nzas are composed in several metres. In the majority of the
the last stanzas of one hint at the subject of its successor
ghout the poem there are fine descriptions of evening scenes,
n, the moon, early morning, day and night, hunting, mountains,
s, woods, oceans, enjoyment and separation of lovers, saints,
, cities, sacrifices, military marches, and martial achievements,
l, birth of a son, etc., together with their attendant incidents
rcumstances. The poem is neither named after the story proper,
ter the name of the poet, nor after any particular character
ter the family of the hero—the solar line of kings—"of which

Râma is the central figure."* The selection and arrangement of words in the poem has been in close conformity with the rules of grammar. But it must be prominently mentioned that the narrative in the Raghuvansha has neither any historic accuracy nor any systematic arrangement according to modern notions regarding history. It is more or less a stringing together, as in almost all the Kâvyâs, of incidents and occurences which caught the fancy of the author. We have not a regular life-history of any one king nor any data as to time and place. In this respect the Raghuwansha partakes of the general tendency of classical Sanskrit. In its current form the Raghuwansha consists of 19 cantos, as already mentioned, which are made up of 1569 stanzas in 21 metres. The cantos fall roughly into three sections. (1) Cantos I—IX give an account of Dilipa, Raghu, Aja, and Dasharatha —these being only a few of the ancestors and immediate predecesors of Râma. (2) Cantos X—XV are taken up by an account of Râma who is, so to say, the bright star in the poem, "the knight without fear and without reproach, the Indian ideal of a gentleman." (3) Cantos XVI—XIX contain the history (if it can be so called) or rather the names with not more than half a dozen incidents during the reigns of 24 kings; and the poem closes with an abruptness (not generally to be found in Sanskrit) with the death of the libidinous king Agnivarṇa and the installation of his wife as the queen dowager on the throne.

Abrupt ending of the poem.

The sudden ending of the poem is remarkably striking and has led to several surmises and conjectures. One of them is that Kâlidâsa wrote the 18 cantos and the half finished 19th canto, and kept aside the copy to be completed at some future date; which, however, never came to pass. How many youthful authors are known to have taken up a subject, written something on it, set aside, and turned their attention to another. This is quite in keeping with the vivacity and ardour of youth and Kâlidâsa could not have been, or rather, need not be looked upon as an exception to human nature. He wrote as much as he could of the poem. stopped abruptly where he was perhaps through disgust, when he found he had to depict an individual like Agnivarṇa, and took up some new theme to work upon and never finished the first one. This is the most likely explanation about the apparent incompleteness of the poem.

The second conjecture resting on mere tradition is that the poem consisted of 25 cantos; of these the last six were very poor and not approved. Hence, they came to be neglected and were soon forgotten. Even admitting this to be correct it is too much to accept that

* The reader can easily verify these particular characteristics of Mahâkâvya in the poem.

every copy of the latter portion should have been effaced from the world and no trace of it, not even so much as a single solitary MS., should have come to us. Moreover, on the second conjecture, the 19th canto would never have descended to us in its present mutilated form. It must also be borne in mind that Kâlidâsa was not the poet to neglect the well-established rhetorical canon of having a benediction or *Bharatavâkya* at the end of the last canto. Its absence lends support to the first view. No less than thirty-three commentators have commented upon the text but not a single one of them says a word about any canto having ever been in existence beyond the 19th, but that too, is not very surprising; for no commentator—at least no Indian commentator—has been found to ever trouble himself beyond what lines and stanzas of the text are before him. Whatever it be, the fact is there. The Raghuvansha in its present form appears to be an incomplete poem; how and why it should have remained in that condition cannot be definitely settled beyond what we have said as being consonant with human nature.

Analysis of Raghuwansha. Canto I.

The poem opens with the customary salutation (नमस्क्रिया) to Shiva-Pârvatî the favourite divinity of Kâlidâsa. After the briefest allusion to the origin of the solar race the poet gives us an account of DILIPA the great-great-grand-father of Râma. The description of his virtues and moral rectitude indicate to us Kâlidâsa's ideal of an aristocrat. The neuleus of the story of the first canto is the childless condition* of the king. He decides upon going to his family-priest—the sage Vasiṣṭha—and consulting him as to the cause of Destiny being against him in this particular. Putting his hereditary and faithful ministers in charge of the kingdom he journeys with his queen (Sudakshiṇâ) to the hermitage. The description of the route, the trees on the road-side, the joltings of the car in the ruts, etc., are highly graphical and can only be appreciated by those who have had occasions to travel in this primitive manner and not by those used to flying in railway trains. The royal pair reaches the hermitage in the evening where it is warmly welcomed and assigned a hut for the night's rest with a few deer-skins for beds. Vasiṣṭha discloses to them the real cause of their childless condition and directs them to propitiate the celestial cow Nandinî who alone, he says, has the power to fulfil the yearning desire of their heart.

---

* A childless condition among the Hindus is looked upon with great horror, as an obstruction to the ascent of one's ancestors to Heaven; getting a child to perform obsequial rites is considered to be one of the debts a man has to discharge.

Securing the favour of the cow Nandinî and her gift. Canto II.

The royal pair accept the advice; they assiduously serve the cow and take every possible care of her. The King regularly takes her out to the pasturage in the mountain-dales, and in the evening both husband and wife make her as comfortable as possible. For 21 days everything goes on without interruption or accident. But on the 22nd day while the cow is grazing in a greensward on the margin of a stream and the King admiring the mountain scenery there issues a lion who throws down the cow. The King is horrified. He puts a hasty arrow to his bow to kill the brute, but finds his hand stuck fast, as it were, to the bow-stock; this makes him stand aghast and helpless. To increase his dismay the lion begins to speak to him in human voice saying that he is one of the servants of Shiva set on guard in that part of the mountain where he has the privilege of devouring any animal that comes within his reach. Dilipa finds that a struggle is useless. He implores the lion to accept his own body as the price of the cow's release. The lion consents, but when the King resolutely and with unflinching courage presents himself to be eaten the illusion vanishes; the King comes out successful from the trial, and the holy cow grants his long-cherished desire. Now with the permission of the family-priest King Dilipa and his wife return to their metropolis. After lapse of a few days, to the great delight of the subjects and the satisfaction of the King, the queen is declared to be *enciente*.

Birth of Raghu and his early training. Canto III.

In due time queen Sudakshiṇâ gives birth to a glorious son who is named Raghu. The canto has interesting descriptions of the early days of the prince, his education, his marriage, and his investiture as Yuva-Râja or crown-prince. King Dilipa wishing to perform the Ashwamedha Sacrifice* sets loose a horse under the guardianship of prince Raghu. The horse is robbed by Indra and Raghu is at a loss how and where to trace him. Nandinî directs him in his search. Indra is found in possession of the animal. A fierce contest ensues in which the prince displays such valour that Indra, the Lord of the

* This was performed by a ruler who aspired to be an emperor. A horse with a black ear and certain other peculiarities was set free to wander at will for one year during which period he was escorted by a band of gallant warriors. If the horse happened to go into the country of another king he was either to acknowledge the suzerainty of the owner of the horse or fight him. If the owner received the homage of all the princes through whose territories the horse roamed during the year, he gained the privilege of performing the sacrifice. One hundred such sacrifices were calculated to confer upon the performer the power of dethroning even Indra the ruler of Heaven; Indra was said to be vigilantly on the look out to thwart and interrupt the performance of the full number of sacrifices.

Gods, in appreciation of it endows Dilîpa with the merit derivable from the sacrifice without its being actually performed. On his return Raghu is warmly welcomed by his father who instals him on the ancestral throne, withdraws himself from all mundane affairs and retires to the woods.

Raghu becomes an Emperor. Canto IV.

This Canto gives a graphic account of the glorious deeds of Raghu, and of his warlike campaigns and victories. He finds his vassals restless and scheming. He determines to show them that though young in years he would tolerate no disloyalty. He decides upon a warlike march. Starting from Ayodhyâ (modern Oudh) his capital, he first marches eastward to the Bay of Bengal; thence to the south along the eastern shore of the Indian peninsula as far as Cape Comorin; from here he turns to the north along the western shore until he comes to the mouths of the Indus and the country drained by that river; then finally through the outlaying portions of the Himalayana plateau he enters Assam and thence returns to Ayodhyâ. Now Raghu performs the *Vishwajit* sacrifice (a sacrifice declaratory of universal sovereignty) in which he distributes to Brâhmans every pie that he has in his treasury leaving him a perfect beggar.

This Canto is of great interest to the antiquarian and the ethnologist. Kâlidâsa's description of the Hindus, Persians, Greeks, Huṇas, and of several nationalities, and tribes in S. India not only show that the poet was fairly well acquainted with the whole of India but gives the reader a good idea about what the different people were like, in olden times.

Aja's journey to Indumati's Swayamvara. Canto V.

While Raghu is in a 'pice-less' condition he is visited by a young sage demanding a large sum of money for the purpose of giving it to his preceptor with whom he has just finished his education. The king, unwilling that any suppliant should go away unsatisfied, prepares to attack Kubera, who, rather than risk the combat, rains down a shower of gold into the King's treasury. This wealth Raghu gives away to the sage who, in gratefulness, uses his spiritual power to cause a son to be born to his benefactor. In course of time a son is born who is named Aja. The poet gives us such an account of this prince that one cannot but look upon him as a kind of secondary hero of the poem inferior only to his mighty grandson Râma. To this Aja are devoted the present canto and the next three. These "Aja-cantos" are the loveliest in the whole poem. When Aja has grown to be of a marriageable age he journeys to the court of a neighbour-

ing king to be present as a suitor at the Swayamvara* of his daughter Indumati. In the course of his journey prince Aja encamps by the side of a river. A maddened elephant rushes out of the waters straight towards him. Aja wounds him, whereupon he regains his original form of the demi-god Priyamvada who gives a magic missile to the prince and departs to heaven. Without further adventure Aja reaches the capital of Indumati's father, where he is cordially welcomed and suitably lodged.

Indumati chooses her husband. Canto VI.

The suitor-princes assemble in the hall where Indumati enters with garland in hand fully robed as a selecting bride creating a sensation among the assembled princes. She is chaperoned by her nurse under whose guidance she passes on from prince to prince until she comes in front of Aja; she looks lovingly at him and puts the garland round his neck much to the chagrin of the rival suitors and to the approval of the populace who express it by vociferous acclamations.

Aja's marriage. Canto VII.

While the suitors retire to their respective camps Aja conducts Indumati into the decorated and festive city. The marriage festivities having been concluded the disappointed suitors say farewell with pleasant and cheerful faces, but with envy and irritation lurking in their hearts. In a body they lie in ambush on the road by which Aja must travel with his young bride. On his approach they fall on him but are signally defeated in the fight that ensues. He uses the magic weapon given by the demi-god Priyamvada to benumb his adversaries, and leaving them in a helpless plight safely returns to his capital. Aja and the new bride are welcomed by Raghu who now resigns the kingdom in his son's favour.

Sudden death of Indumati and Aja's lament Canto VIII.

Raghu retires to a hermitage to prepare himself to be freed from this worldly life. After some years of religious meditation and penance he is realesed and attains union with the Supreme Spirit. Last rites and ceremonies are performed on the body of the father by the dutiful son. In course of time Indumati gives birth to a son who is named Dasharatha. One day while the wife and husband are amusing themselves in the palace-garden a wreath of magic flowers suddenly falls upon the wife from heaven which brings her life to an end. The picture of the lamentation of the husband is highly pathetic. The body of the

* The Swayamvara was a privilege of the girls of the Kshatriya or warrior caste. All the eligible youths of the neighbourhood were invited to her house On an appointed day they all assembled in a hall; the maiden entered it with a garland in hand and threw it on the neck of him who came up to her ideal.

sheen is consigned to the flames and the bereaved husband spends eight pensive and moody years for the sake of his son, whereafter he leaves this mundane world.

Dasharatha; his early life and a hunting expedition. Canto IX.

This Canto introduces us to King Dasharatha the father of Râma. As usual there is an elaborate description of his glory, his prowess, and his piety. We have a description of a hunting expedition in the forest and of the accident that brought on Dasharatha a direct curse which was actually a blessing. It was the death of *Shrâvaṇa* the son of an old and blind sage, in the forest, by an arrow of Dasharatha. The horror-stricken king carried the dead body to the blind parents, explained the particulars of the occurence and stood a remorseful penitent before them. The father and mother decide upon immolating themselves on the funeral pyre prepared for the dead body of their son; but not before they had pronounced their curse on King Dasharatha, which was to the effect that "thou too wilt suffer the pain of separation from your son". The king was childless and naturally looked upon the curse as half a blessing inasmuch as it must give him a son if the words of the cursing sage were to turn out true. This canto might be compared with Canto I of *Jânakiharaṇa.*

Appeal of the gods to Vishṇu for help against Râvaṇa the demon King of Lankâ. Canto X.

Gods and men were harassed by Râvaṇa, the giant-demon with ten heads, whom none could overcome. The gods in a body went to Vishṇu and besought his aid. It was most benignantly promised them and they were told by Vishṇu that he would descend upon the earth to fulfil his promise, as the son of Dasharatha. Shortly afterwards Kausalyâ gives birth to Râma; Kaikeyi to Bharata; Sumitrâ to twins (Lakshmaṇa and Shatrughna). Râma and Laksshmaṇa are peculiarly drawn to one another and so are Bharata and Shatrughna.

It would be both instructive and interesting to compare this Canto with the 2nd canto of the Kumârasambhava.

Râma's early exploits and marriage. Canto XI.

Vishwâmitra applies to Dasharatha to allow the two lads Râma and Lakshmaṇa to go with him to his hermitage and destroy the evil spirits infesting it. (Compare with this *Jânakiharaṇa* Canto IV, 20-30). The father reluctantly consents, and the boys themselves little suspect that they will have to fight with giants and demons on the way. Râma's first encounter is with a demoness who falls under his blow. With the magic weapons given by Vishvâmitra both the

boys free the hermitage of all annoyance. Now the hermit takes them to Mithilâ, the capital of King Janaka, to be present at the bending of a huge bow which was a stipulation for the hand of Janaka's daughter. Râma not only bends, but breaks the bow and gains the hand of Sitâ in marriage; while Lakshmaṇa marries her sister Urmilâ. (Compare with this Canto VII of *Jânakiharaṇa*). On their return journey they meet with the Brahmaṇa warrior who had vowed extermination of the Kshatriya race. He speaks disparagingly of Râma's success at Mithilâ and challenges him to bend the bow which he carries. Râma succeeds in doing this and Parshurâma retires shamed and vanquished. (Compare IX, 26-49 of *Jânakiharaṇa*). The two princes Râma and Lakshmaṇa reach Ayodhyâ without any further adventure.

Râma's exile and the killing of Râvana. Canto XII.

This Canto gives an account of the successful accomplishment of the purpose for which Vishṇu had descended to this earth as the seventh incarnation in the form of Râma in the solar race.

King Dasharatha makes all preparations to instal Râma as crown-prince in which he is interrupted by his wife Kaikeyi who compels her husband to send Râma into exile and instal her son Bharata as crown-prince. This she claims on the strength of a promise made by Dasharatha of giving her any two boons she may ask. In obedience to paternal wish Rama retires to the forest followed by his faithful and devoted wife Sitâ, and his brother Lakshmaṇa. Prince Bharata evinces a great magnanimity of heart; he declines to allow himself to be installed on the throne; and consents to only act as regent during his eldest brother's exile, and that too, under pressure from Râma himself. The ten-headed giant, King Ravaṇa, succeeds in carrying away Sitâ by a stratagem to Lankâ his capital. With the assistance of the monkey-army under the leadership of Sugrîva and reinforcement from Bibhîshaṇa a bridge of boulders is prepared, the allied army enters the island of Ceylone over it, and beseiges the capital: after a series of skirmishes and battles Râma slays Râvaṇa in single combat and recovers his beloved wife.

Journey of Ayodhyâ in the aerial car of Râvana. Canto XIII.

This Canto is taken up by an account of a long journey through the air from Ceylon to Ayodhyâ in which Râma points out the objects of interest to his wife as they fly along. When they draw near to Ayodhyâ Prince Bharata who acted only as regent comes forth from Nandigrâma to welcome his brother and his wife.

This Canto, like the fourth, is of some interest from a geographical point.

Triumphal entry of Râma, his installation on the throne, repudiation of Sitâ. Canto XIV.

Rama is put on the throne with all *éclat* and begins his happy reign. To crown the king's joy Sitâ becomes pregnant. At this point comes the great tragedy, the tremendous test of Râma's character. People express a doubt about the chastity of Sitâ, believing that she could not have preserved it in Râvaṇa's palace. Râma knows she is innocent, but he feels he must not leave room for the people to say an ill-word against him and directs Lakshmaṇa to take her and leave her at the hermitage of Valmiki. This is done; and the almost forlorn Sitâ awaits her confinement at the hermitage of the anchorite.

Sitâ's confinement, birth of twin-boys, and Râma's departure to Heaven. Canto XV.

Shatrughna, younger brother of Râma, goes out to fight a giant. On the journey he halts for the night in Vâlmiki's hermitage where he learns of Sitâ having given birth to twin-sons. They are named Kusha and Lava. We are told that they were taught the Râmâyaṇa by its composer. The incident of a Shûdra having transgressed his defined limits and undertaken the practising of austre penance resulted in the untimely death of a Brâhmaṇa boy. This finds a prominent narration in the Canto. Râma goes to the forest, kills the unlicensed Shûdra and the Brâhmaṇa boy comes to life again. Râma prepares to celebrate the Ashwamedha (horse-sacrifice) for which he sets loose the horse. Kusha and Lava halter the animal when he happens to come to the hermitage, and challenge the guardian warriors to a fight. Râma appears on the scene: Vâlmiki brings forward Sitâ who establishes her chastity and constancy by passing through a terrible ordeal which silences all scandal and she is taken back by her husband.

Râma seems to feel that his end is fast approaching. He puts his brothers, nephews, and sons, in charge of different portions of his empire and patiently awaits his liberation from worldly life. The latter part of the Canto gives a curious dialogue between Death and Râma; and makes a mention of the dropping down of Lakshmaṇa for having transgressed the orders of his brother. Râma thinks he has fulfilled his promise to the gods made in Canto X; and therefore ascends to Heaven.

Kusha transfers his Capital back to Ayodhyâ. Canto XVI.

Kusha had been assigned Kushâvati as his Capital. Since Râma's departure to Heaven the ancestral metropolis Ayodhyâ had remained deserted. Its guardian deity once suddenly presents herself in the dead of night and stands in front of Kusha while he is

lying awake. She pictures to him the deplorable deserted condition of the city and begs him to return to it. Kusha consents, repairs to the place, puts everything in order and restores it to its former splendour. Under peculiarly poetic circumstances Kusha is offered the hand of Kumudvatî (a serpent-damsel) by her brother. The offer is of course accepted and Kumudvatî becomes the wife of Kusha.

King Atithi. Canto XVII.

Kusha and Kumudvatî are in due course blessed with a son whom they name Atithi. About the time that he has grown to manhood his father is killed in an encounter with a giant, whereupon his son—the young Atithi—is duly put on the throne by his loyal subjects.

Successors of Atithi. Canto XVIII.

This Canto contains nothing beyond a string of names of no less than twenty-one successors of Atithi. The Canto has hardly any charm or poetry about it. It is something like '*memoria technica*' verses enumerating the names of sovereigns.

Agnivarṇa and the abrupt end of his reign. Canto XIX.

The reign of Agnivarṇa, the son and successors of Sudarshaṇa, is described in this Canto. From the very commencement of his reign, we are told, he gave himself up to all kinds of dissipation which brought his life to a sudden close. His faithful ministers consign his body to the flames secretly on a spot in the palace-garden, after having performed all the obsequial ceremonies with the help of the family-priest. The queen is in an interesting condition. She is put in charge of the kingdom as regent in behalf of the unborn child.

Here ends quite abruptly, as has been remarked above, the poem as it has descended to us.

Sources of the Raghuvansha.

Kâlidâsa had a very high respect for the sage Vâlmîki whom he calls 'आदिकविः' the 'first poet', and his great epic "The sweet story of Râma" which when sung by the two sons of Sitâ (see XV, 64) was "heard with motionless delight by the deer, and when sung before a gathering of learned men it made them heedless of the tears that rolled down their cheeks." This poem—the Râmâyaṇa of Vâlmîki—consists of no less than 24,000 stanzas. This was the main store out of which Kâlidâsa drew the materials for his Raghuvansha. Our poet had of course to omit many spirit-stirring scenes from the original or only just to allude to them in passing. It is very likely that Kâlidâsa was acquainted with *Râmâyaṇas* of other poets besides that of Vâlmîki and that he had probably the *Vishṇu Purâṇa* before him when he fixed the

list of the kings who were to be included in his poem. His courtesy was that of a profound scholar. With characteristic modesty and grace Kâlidâsa pays a high compliment to writers who preceded him when he says:—

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवाऽस्ति मे गतिः ॥

There can be no difference of opinion on the Raghuvansha being a Mahâkâvya in every way. It might as well be briefly examined from the modern stand-point. It has been called an epic poem but it is not quite that, although it has Râma for its central figure; and he is, so to say, the hero of the poem. His glorious deeds occupy only one third of the whole poem; the remaining two-thirds being taken up by a sort of a history of four of his predecessors in the first section and of 24 of his successors in the last section. The solar line did not begin with Dilîpa with whom the poem begins, nor does the poet say so; and there are grounds to believe that there were no less than 30 predecessors of Râma. Likewise, the line did not end with Agnivarṇa but there were in all probability seven successors of that king in the line. Thus, it is clear that the Raghuvansha is not a historical poem of the whole family. Even with regard to those kings whose accounts are given we have only a very few stray incidents: and they too are such that they can fit any ruler of any line and any family. The Raghuvansha may, therefore, be called a *quassi-epic* composed by a Kâlidâsa who, from his writings, appears to have been a sound scholar quite familiar with all the branches of knowledge needed to 'prepare' a fascinating Kâvya (poem) or literary composition.

Examination of Raghuvansha according to modern standard.

As already observed the Raghuvansha is a perfect poem according to Indian standard. Some western scholars have found fault with it as regards *'unity of plot'*. The subject of the poem is such that there can hardly be any interweaving of incidents to make out one whole continuous narration. Each of the 29 kings had to bid farewell and his subjects to shout out *'vive le roi'* each time that a new king came to the throne. What plot can be expected in such a work. As to style and language there is not a single iota which can be called a defect.

Prof. Cowell has observed that Kâlidâsa's finished picture of the city-women congregating to gaze at young Raghu (VII, 5–15) was suggested by the rough but vigorous outlines in Ashwaghosha (III, 13–24) but he has adduced no proofs in support of this statement. Undoub

Kâlidâsa not an imitator.

tedly there is a close similarity of style and language between Ashwaghosha and Kâlidâsa but that does not prove anything. If one were to take the five Mahâkâvyas and select parallel ideas and expressions from them there would be heaps of them but that would not be enough to prove that one author copied from the other. It must not be forgotten that Sanskrit is a finished language; there are settled modes and forms of expressions in it; the rules about using them and those on the art of composition were well laid down long before Kâlidâsa's time There is then no wonder that we find similar expressions and thoughts in Ashvaghosha's Buddha-Charita and the Raghuvansha. At that rate there is a greater similarity in the Jânakîharaṇa of Kumâradâsa and Raghuvansha of Kâlidâsa. It is too much, therefore, to say that a poet of such high order as Kâlidâsa, whose dramas and Kâvyas are recognised among the best of literary productions should have borrowed from or imitated Ashvaghosha (whose poem, by the way, is defective in every point), or to suppose that Kâlidâsa took his inspiration for any particular portion of his work from Ashvaghosha's Buddha-Charita. Moreover, it must be remembered that the dates of both the poets are yet undetermined. If at all, the probabilities are that Ashvaghosha might have taken Kâlidâsa for his model.

A western scholar's criticism on the Raghuvansha.

Since the time that the Raghuvansha was taken up by western scholars it has been carefully and critically examined by them according to their standard. It would neither be uninteresting nor out of place to give *in extenso* the critical and judicious remarks of the American Scholar—Prof. A. W. Ryder—on the poem. The Raghuvansha is an epic "poem in which single episodes take a stronger hold upon the reader, than does the unfolding of an ingenious plot. In some degree, this is true of all long poems. The *Æneid* itself, the most perfect long poem ever written, has dull passages. And when this allowance is made, what wonderful passages we have in Kâlidâsa's poem! One hardly knows which of them makes the strongest appeal, so many are they and so varied. There is the description of the small boy Raghu in the third Canto, the choice of the princess in the sixth, the lament of King Aja in the eighth, the story of Dasharatha and the hermit youth in the ninth, the account of the ruined city in the sixteenth. Besides these, the Râma cantos, ten to fifteen, make an epic within an epic. And if Kâlidâsa is not seen at his very best hero, yet his second best is of a higher quality than the best of others. Also, the Râma story is so moving that a a mere allusion to it stirs like a sentimental memory of childhood. It has the usual qualities of a good epic story: abundance of travel and fighting and adventure and magic and interweaving of human with superhuman, but it has more than this. In both, hero and heroine, there

is real development of character. Odyseus and Æneas do not grow; they go through adventures. But King Râma, torn between love for his wife and duty to his subjects, is almost a different person from the handsome, light-hearted prince who won his bride by breaking Shiva's bow. Sitâ faithful to the husband who rejects her, has made a long character-forming journey since the day she left her father's palace a youthful bride. Herein lies the unique beauty of the tale of Râma, that unites romantic love and moral conflict with a splendid story of wild adventure. No wonder that the Hindus, connoisseurs of story-telling, have loved the tale of Râma's deeds better than any other story."

The works of Kâlidâsa.

The curiosity is naturally awakened and one wishes to know something about the writing of an author who has given to the world such a fine and almost faultless poem as the Raghuvansha—a work which has been admired for generations past in its own country; and is being admired, I may say, in all climes and countries wherever Sanskṛit is now read and understood. Kâlidâsa was without doubt a great author, and a thorough master of his art. Several works have been ascribed to him from almost all departments of literature: but only seven seem to be his. They are:—four Kâvyas (poems),—(1) Raghuvansha; (2) Kumârasambhava; (3) Meghadûta and (4) Ritusanhâra; and three dramas—(1) Mâlavikâgnimitra, (2) Vikramorvashî and (3) Shâkuntala.

Kumâra-Sambhava.

Of the two longer poems enough has been said about the Raghuvansha and it has already been pretty closely examined. A few remarks on the other Mahâkâvya—viz: the Kumârasambhava may not be out of place nor uninteresting. This poem consists of over a thousand Stanzas divided into 17 Cantos. Its subject may be said to fall into three sections:—(1) Marriage of Shiva with Pârvati; (2) birth of Kumâra; (3) battle between Kumâra and Târakâsura a powerful demon who harrassed the world. The story is picked up wholesale from the Shiva-Purâṇa and adopted by the poet. In composing this Kâvya the author had a greater freedom than what he had in respect of the Raghuvansha. The subject matter of this poem has been such that the poet could indulge freely in framing some of the most charming pictures in regard to his favourite topics.

For a long time only eight cantos of the Kâvya were known and it was believed that Kâlidâsa's Kumârasambhava consisted of only eight cantos. This notion had gained such a strong hold of the public mind that the last nine cantos that came to light were even to a very recent date looked upon as spurious.

The eight cantos that were current left the story incomplete and in a worse form than that of the Raguvansha inasmuch as it brought up the story only to the birth of Kumâra. It has been vehemently argued that even in its 17 canto-form (wherein we have the story of the slaying of Târakâsura fully narrated) the poem is incomplete and that about six cantos have been lost. This discussion or difference in views is to my mind mere wrangling. In its present form the poem appears complete enough; and we cannot see what more is expected by the advocates of the 23 cantos. Likewise, we must say that the poem would be palpably incomplete and the promise made in the early part obviously neglected if it be assumed that the poem consisted of no more than eight cantos wherein we have the story only up to the marriage of Shiva and Pârvatî. Perhaps the first eight cantos appeal to the reader more than the second nine.

Both the Raghuvansha and the Kumârasambhava are poems of a very high order each possessed of a distinct peculiarity and characteristic trait. As an elementary reading text-book for the young the Raghuvansha is by far the best adapted, and it has rightly held that position for generations past. The Kumârasambhava is in itself a poem of great beauty and full of glowing descriptions of natural scenes but as a whole it is better left to maturer readers.

Meghadûta.

The Meghadûta is a small poem consisting of only 110 to 115 Stanzas divided into two cantos called Âshwâsa or पूर्व and उत्तर. It is highly imaginative and richly poetic. It is perhaps the most perfect poem in every detail,—a poem in which the author has taken great pains to make it an ideal model. This little Kâvya, which according to Sanskrit poetics is called *Khanda-Kâvya*, has had imitators of whom there is a legion.

Ritusanhâra.

Next in order is short poem consisting of six cantos corresponding to the six seasons into which the year is divided according to the Indian Calendor and consists in all of no more than 143 Stanzas. The poem pictures natural scenery during each season together with occasional expression of sentiments awakened by it. As a poem the little Kâvya is rich in description and highly attractive in diction. Its greatest defect as a poem is 'repetition of ideas' and particularly repetition of phrases. It has no similiarity to the celebrated English poem of the same name by Thomson.

This is neither the place nor the occasion to examine in detail or to analyse all the works of the author of the Raghuvansha. We have taken a rapid survey of his poetic writings as being cognate to the work in hand. We must not, however, omit to at least mention the dramas known to have been written by our poet.

The plays of Kâlidâsa.

It is a strange irony of fate that there should have been only three plays from the pens of the greatest of India's poets—Shrî Harsha has three*; Bhavabhûti has three † and Kâlidâsa has also three. ‡ Of these three, it was his SHÂKUNTALA or 'LOST RING' that secured to Kâlidâsa very high and appreciative encomiums from western scholars. Sir William Jones first translated it in 1789 A. D. into English. It was most enthusiastically received in Europe and was the harbinger of Sanskṛit literature to that continent. It was Kâlidâsa or rather his charmingly fascinating play that gained a permanent position for Sanskrit on the European continent where it has secured a large number of ardent admirers and critical students.

How Kâlidâsa came to the notice of Western Scholars.

Prof. A. W. Ryder's observations about Kâlidâsa and his writinge.

"How explain a reputation that maintains itself indefinitely and that conquors a new continent after a lapse of centuries? None can explain it, yet certain contributory causes can be named," says Prof. Ryder, whom I quote as being very expressive.

Kâlidâsa the singer of happy love between man and woman.

"No other poet in any land has sung of happy love between man and woman as Kâlidâsa sang. Every one of his works is a love-poem, however much more it may be. Yet the theme is so infinitely varied that the reader never wearies. If one were to doubt from a study of European literature, comparing the ancient classics with modern works, whether romantic love be the expression of natural instinct, be not rather a morbid survival of decaying chivalry, he has only to turn to India's independently growing literature to find the question settled. Kâlidâsa's love-poetry rings as true in our ears as it did in his conutrymen's ears fifteen hundred years ago."

"It is of love eventually happy, though often struggling for a time against external obstacles, that Kâlidâsa writes. There is nowhere in his works a trace of that not quite healthy feeling that sometime assumes the name "Modern love." If it were not so, his poetry could hardly have survived; for happy love, blessed with children, is surely the more fundamental thing. In his drama Vikramorvashi he is ready to change and greatly injure a tragic story, given him by long tradition, in order that a loving pair may not be permanently separated. One apparent exception there is—the story of Râma and Sitâ in 'The

* (1) Ratanâvali, (2) Priyadarshikâ, and (3) Nâgânanda.

† (1) Mahâviracharita; (2) Mâlati Mâdhava; (3) Uttara Râmacharita.

‡ (1) Shâkuntala; (2) Vikramorvashi; (3) Mâlavikâgnimitra.

Dynasty of Raghu' (रघुवंश). In this case it must be remembered that Râma is an incarnation of Vishṇu, and the story of a mighty god incarnate is not to be lightly tampered with."

Kâlidâsa's women appeal more strongly than his men.

"It is perhaps an inevitable consequence of Kâlidâsa's subject that his women appeal more strongly to a modern reader than his men. The man is the more variable phenomenon, and though manly virtues are the same in countries and centuries, the emphasis has been variously laid. But the true woman seems timeless, universal. I know of no poet, unless it be Shakespeare, who has given the group of heroines so individual yet so universal; heroines as true, as tender, as brave as are Indumatî, Sitâ, Pârvatî, the Yaxa's bride, and Shakuntalâ."

Kâlidâsa writes more about boys.

"Kâlidâsa could not understand women without understading children. It would be difficult to find anywhere lovelier pictures of childhood than those in which our poet presents the little Bharata, Ayus, Raghu, and Kumâra. It is a fact worth noticing that Kâlidâsa's children are all boys. Beautiful as his women are, he never does more than glance at a little girl."

Kâlidâsa's love of External nature.

"Another pervading note of Kâlidâsa's writing is his love of external nature. No doubt it is easier for a Hindu, with his almost instinctive belief in reincarnation, to feel that all life, from plant to god, is truly one; yet none, even among the Hindus, has expressed this feeling with such convincing beauty as has Kâlidâsa. It is hardly true to say that he personifies rivers and mountains and trees; to him they have a conscious individuality as truly and as certainly as animals or men or gods. Fully to appreciate Kâlidâsa's poetry one must have spent some weeks at least among wild mountains and forests untouched by man; there the conviction grows that trees and flowers are indeed individuals fully conscious of a personal life and happy in that life. The return to urban surroundings makes the vision fade; yet the memory remains, like a great love or a glimpse of mystic insight, as an intuitive conviction of a higher truth."

"Kâlidâsa's knowledge of nature is not only sympathetic, it is also minutely accurate. Not only are the snows and the windy music of the Himâlayas, the mighty current of the sacred Ganges, his possession; his, too, are smaller streams and trees and every littlest flower. It is delightful to imagine a meeting betwean Kâlidâsa and Darwin. They would have understood each other perfectly; for, in each the same kind of imagination worked with the same wealth of observed fact."

Balance of character in Kâlidâsa.

"I have already hinted at the wonderful balance in Kâlidâsa's character, by virtue of which he found himself equally at home in a palace and in a wilderness. I know not with whom to compare him in this; even Shakespeare, for all his magical insight into natural beauty, is primarily a poet of the human heart. That can hardly be said of Kâlidâsa, nor can it be said that he is primarily a poet of natural beauty. The two characters unite in him, it might almost be said, chemically. The matter which I am clumsily endeavouring to make plain is beautifully epitomised in The Cloud-Messenger (मेघदूत). The former half of it is a description of external nature, yet interwoven with human feeling; the latter half is a picture of human heart, yet the picture is framed in natural beauty. So exquisitely is the thing done that none can say which half is superior. Of those who read the perfect poem in the original text, some are more moved by the one, some by the other. Kâlidâsa understood in the fifth century what Europe did not learn until the nineteenth, and even now comprehends only imperfectly that the world was not made for man, that man reaches his full stature only as he realizes the dignity and worth of life that is not human."

Realisation of the dignity and worth of life.

"The Kâlidâsa seized this truth is a magnificent tribute to his intellectual power, a quality quite as necessary to great poetry as perfection of form. Poetical fluency is not rare; intellectual grasp is not very uncommon: but the combination has not been found perhaps more than a dozen times since the world began. Because he possessed this harmonious combination, Kâlidâsa ranks not with Anacreon, and Horace, and Shelley, but with Sophocles, Vergil, and Milton".

"He would doubtless have been somewhat bewildered by Wordsworth's gospel of nature. "The world is too much with us," we can fancy him repeating. "How can the world, the beautiful human world be too much with us? How can sympathy with one form of life do other than vivify our sympathy with other forms of life?'

Kâlidâsa's style.

"It remains to say what can be said in a foreign language of Kâlidâsa's style. We have seen that he had a formal and systematic education; in this respect he is to be compared with Milton and Tennyson than with Shakspeare or Burns. He was completely master of his learning. In an age and a country which reprobated carelessness but were tolerant of pedantry, he held the scales with a wonderfully even hand, never heedless and never indulging in the elaborate trifling with Sanskrit diction, which repels the reader from much of Indian literature. It is true that some western critics have spoken of his disfiguring concert

and puerile play on words. One can only wonder whether the critics have ever read Elizabethan literature; for Kâlidâsa's style is far less obnoxious to such condemanation than Shakspeare's. That he had a rich and glowing imagination, "excelling in metaphor" (उपमा कालिदासस्य) as the Hindus themeselves affirm, is indeed true; that he may, both in *youth* and *age*, have written lines which would not have passed his scrutiny in the vigour of manhood, it is not worth while to deny: yet the total effect left by his poetry is on of extraordinary sureness and delicacy of taste. This is scarcely a matter for argument; a reader can do no more than state his own subjective impression, though he is glad to find that impression confirmed by the unanimous authority of fifty generations of Hindus, surely the most competent judges on such a point. × × × × We know that Kâlidâsa is a very great poet because the world has not been able to leave him alone."

Even such a deep scholar and powerful poet like Bâṇa—the author of the Kâdambari and Harshacharita—recognises the poetic genius of Kâlidâsa, for he says:—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

We will conclude this encomium by quoting two passages from the writings of two of the most eminent Sanskrit scholars of the day—One, of whom the East is justly proud, we mean the sage of the Sangamâshrama, Sir Dr. Bhandarkar; and the other, Prof. Sylvain Lévi—of whom the Western world has every reason to be equally proud.

Comparison between Kâlidâsa and Bhavabhûti.

We say Kâlidâsa and Bhavabhûti are to India what Shakspeare and Ben Johnson are two England but with this proviso that each pair was influenced by physical laws and natural circumstances. As between Kâlidâsa and Bhavabhûti the former is "a greater artist than the latter. Kâlidâsa suggests and indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. The characters of the latter (Bhavabhûti) overcome by the force of passion often weep bitterly while those of the former (Kâlidâsa) simply shed a few tears if they do so at all. In the language of Sanskrit critics, Kâlidâsa's *Rasa* is conveyed or is *Abhivyakta* by *Lakshya* or *Vyangya* sense of words while Bhavabhûti's is conveyed by the *Vâchya* sense."* The style of Kâlidâsa is mellifluous, pithy, simple, and expressive, always awakeing a thrill of sentiment, and is wholly free of all those long and involved jingling compounds which take the very breath out of the reader of Bhavabhûti and some of the later poets. Kâlidâsa's style is natural, and homely as contrasted with that of Bhavabhûti which to say the least, is highly artificial and stuffed up.

* Introduction to Sir. Bhandarkar's Malati Madhava.

Prof. Sylvain Lévi, in his 'Le Théâtre Indien' says—"Le nom de Kâlidâsa domine la poésie indienne et la résume brillamment. Le drame, l'eopée savante, l'èlégie attestent aujourd'hui encore la puissance et la souplesse de ce magnifique génie; seul entre les diciples de Sarasvatî, il a eu le bonheur de produire un chef-d'œuvre vraiment classique, où l'Inde s'admire et où l'humanité se reconnait. Les applaudissements qui saluérent la naissance de Cakuntalâ Ujjayinî ont aprés de longs siécles éclaté d'un bout du monde á l'autre, quand William Jones l'eut révélée á l'Occident. Kâlidâsa a marqué sa place dans cette pléiade étincelante ou chaque nom résume une periode de l'esprit humain. La série de ces noms forme l'histoire, ou plutôt elle est l'histoire même. This may be freely rendered thus:—

'The name of Kâlidâsa stands at the top of Indian poets and is a brilliant concentration of all that is best in 'poetry'. The drama, the learned epic poem, the elegy all bear testimony even to-day to the power and flexibility of his magnificent genius; alone among the disciples of Saraswatî (the goddess of learning) he has had the good fortune to produce a really classical masterpiece at which India wonders and in which humanity perceives itself. The applause which greeted the birth of Shakuntalâ at Ujjayinî has again after many centuries burst upon the world from one end to the other when William Jones revealed it to the western world. Kâlidâsa has made a place for himself in the brilliant galaxy (of poets) wherein every name sums up the best in human intellect. The series of these names makes the history or is rather history itself [of the human mind]'.

Personal history of Kâlidâsa.

The curiosity about the individuality and personal history of such a pre-eminent author and bright luminary in literature such as Kâlidâsa was is but the natural sequence of a critical examination of his works. We are not sure how far we shall be able to satisfy it, but we shall try.

Kâlidâsa and his date.

In olden days in this country neither scholars nor the general reading public seem to have cared much for particulars about the author of a work. They studied it, read it, discussed its aim and scope, or exhausted their own ingenuity in discovering latent or double meanings. But times have altered: the tendencies and tastes of the people have undergone a change. In these days no sooner a book is taken in hand than the reader wishes to know who is its author, which is his birth-place, what is his parentage, who are his relations and kinsmen, and what kind of company he kept. Nay, present-day readers are more or less curious about the individuality and even the private life of an author. They are anxious to know about his physiognomy, whether he was tall

or short in stature, whether he was stout or lean, whether he had a dark or fair complexion, whether he had a cool or choleric temper. These and particulars of a like nature have a special attraction in these days. But all these topics in regard to Kâlidâsa seem destined to remain a shrouded mystery.

Just as ancient readers were indifferent about the life-histories of authors, so have ancient authors been scrupulously silent about themselves: their commentators and critics have been equally so. Kâlidâsa has spoken only twice about himself but how and what—merely as so-and-so the author of such-and-such a book. There have been no less than a dozen and a half and more of commentators of the Raghuvansha but not a single one has spoken a word about the personal history of our poet. Much has been made of stanzas 2 and 3 of the first canto* by English critics. We are told that in them the "poet presents himself as an aspirant to literary fame;" but to surmise from the lines that he was not already a writer of established reputation when he wrote the Raghuvansha is rather too much. Indian character has always been full of modesty, absence of vaunt, and complete retiscence about self. With this notion ingrained in a man there is nothing extraordinary in the stanzas and they cannot quite be taken as a premisses for any conclusion.

In spite of the incessant labours of zealous and earnest antiquarians, we have till now no definite materials to fix the period when our poet lived.

Mr. Nandargikar has laboured hard, to collect together or 'to bring to a focus', and he says, all the information—traditional, conjectural, or otherwise, in his dissertation on Kâlidâsa, but that does not land us on any definite and precise conclusion. From his dissertation one thing is glaringly apparent *viz.*, any one who chose to discharge a random shot has done so in reference to the history of our poet. A zealous advocate of pre-conceived notion tries to bring together every scrap of information calculated to support his own conclusion and constructs an interesting life-history; but in the majority of such built-up histories we find a sentence shoved in somewhere to say that there were different individuals who lived at different times bearing the same name or title as that of one of the individuals on whose identity this whole *edifice* rests, and, if that identity be proved to be imaginary or doubtful then the whole pile either begins to swing to and fro or to topple down as a house of cards.

---

* क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥
मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

Thus for instance one savant places Kâlidâsa in B. C. the 8th century; another in the 1st century, A. D.; a third comes forward and puts him down in the 5th or 6th century A. D.; while a fourth assigns to hin the 11th century A. D. At the present day there are several individuals especially among the Gujrâthees bearing the name Kâlidâsa; and perhaps four or five centuries hence one of them too may be made by an antiquarian of those times to come forward as a claimant to the authorship of Raghuvansha. The same has to be said *mutatis mutandis* with regard to the kings who are mentioned in reference to our poet Kâlidâsa. We shall try to make ourselves clear.

M. Hippolyte Fauche 'supposes' (mark the word) our poet to have lived at the time of the posthumous child of King Agnivarṇa mentioned in the last canto of the Raghuvansha. This would place Kâlidâsa at the latest in B. C. the 8th century.

Leaving aside the assertion of Hippolyte Fausche as of no great value, we shall only review as briefly as we can the information regarding the four different periods that have been assigned to our poet.

11th century A.D. as the period of Kâlidâsa.

At one time an opinion was current that Kâlidâsa must have lived somewhere in the 11th century A. D. The upholders of this period base their assumption on the argument that the word '*Yavana*' signifying 'a Mahomedan' occurs in the writings of our poet. They go on to say that the Mahomedans first appeared on Indian soil in the 7th century A. D. and that therefore our poet may be said to have lived in the 11th century. We, however, fail to see why the 11th century should be specially given the preference. Again the meaning of the word '*Yavana*' is not well determind. It appears to be more akin to "Ionian" (and distantly therefore to 'Greek'). We know with all historical certainty that the Greeks had visited India in the time of Alexander the Great, that is, long long before the 7th century A. D. Another argument in favour of the 11th century is the tradition that Kâlidâsa was a protege of Râjâ Bhoja of Dhâra, who was at one time *generally believed* to have reigned in the 11th century. But Râjâ Bhoja—himself a great scholar—has quoted from Bhâmaha, a writer on the science of rhetoric, who is believed to have flourished somewhere in the fifth century. This Bhâmaha in his turn, has quoted from Kâlidâsa's writings. The inference to be drawn from this is clear enough—that Kâlidâsa must have lived some time before Bhâmaha that is before the fifth century A. D.

Messrs. K. B. Pâthak, and G. B. Vaidya mention of a Kanarese translation of the 'Vikramorvashiya' dated the 9th century—which means that the play in the original Sanskrit must certainly have existed prior to the 9th century. These two facts by themselves are enough to explode the 11th century conjucture.

6th Century conjecture.

The next conjecture, that Kâlidâsa flourished in the 6th century, has had numerous advocates, advocates who have been known to be sound Sanskrit scholars and active antiquarian researchers celebrated as erudite expositors of intricate epigraphical questions. The most prominent among them have been Sir Max Müller, Dr. Kern, General Cunningham, Mr. Furguson and Mr. Pâthak. We shall examine some of their arguments. Kshîrswâmi, a commentator on the Amarakosha, lived somewhere in the 8th century. He has quoted from Kâlidâsa. This fact means Kâlidâsa must have flourished without doubt before the 8th century. The *Gaudvaho*, prakṛit poem, came into being, it is said, during the 8th century. In that poem our poet is spoken of as the Raghûkâra. Kumâril-Bhatta, who flourished in the first quarter of the 8th century, has quoted Kâlidâsa in his Tantravârtika. Bâṇa, who lived about the year 650 A. D. mentions Kâlidâsa in his Harshacharita. In the Aihole inscriptions (dated 633 A. D.) there is a reference to Kâlidâsa as well as Bhâravi. The celebrated prose writer Dandin flourished in the 6th century A. D. He praises Kâlidâsa and his Setukâvya. On the collective testimony of all these and on the arguments brought forward by Mr. Pâthak, Kâlidâsa used to be placed somwhere in the 6th century A. D. Mr. Pâthak has further discussed this subject in his essay attached to the Meghadûta. He says, Kâlidâsa refers (*vide* Raghu IV—66, 67, 68) to the Huṇa Kings of Kâshmir or in other words speaks of Kâshmir and the tract along the Indus as being under Huṇa Kings when Kâlidâsa wrote or a short time before that—a view supported by Mallinâtha, Sumativijaya, and Vallabhadeva. From the writings of the Chinese traveller Hieun Tsang and various other sources we learn that Toramâṇa and Mihirakula, father and son, where the two most powerful Huṇa Kings who had long established themselves on the banks of the Indus right up into Kâshmir and reaching as far as the frontier of Nepaul. Mr. Beal in his translation of the work of Sanga Yûna—a Chinese traveller—says that the Huṇa invasion of India may have been about the year 460 A. D. General Cunningham has in his memoir on the white Huṇas (Epthalities) read before the Oriental Congress derived 505 A. D. as the date of the conquest of Sindh. "The conclusion," says Mr. Pâthak, "that we can draw from these facts is that Kâlidâsa lived at a period when the Huṇa Kings actually held sway over the Panjâb and Kâshmir, when the victories of Toramâṇa and Mihirakula had made the name of the Huṇa so famous as to attract the notice of distinguished foreign writers and when they were mentioned in contemporary inscriptions as the most formidable rivals of the Guptas." Mr. Pâthak further refers to the word '*Jamitra*' (Ku. VII, 1) as a corrupt form of the Greek '*dia-*

metron,' and to the explanation of the phenomenon of the lunar eclipse (Ra. XIV, 40). He says, Kâlidâsa must have derived his knowledge of Greek terminology and of the causes of the eclipse from some Indian astronomer who preceded him. It is highly probable (mark the words) that Kâlidâsa derived his knowledge of Astronomy from Ârya Bhatta the first Indian astronomer who shows familiarity with Greek astronomical terminology and who has been mentioned as born in 476 A. D.

The tradition of Kâlidâsa being a contemporary of the great astronomer Varâha Mihira is adduced along with all the other facts mentioned in connection with the 6th century under the heading of the 11th 'century-conjucture' are taken up in support of the 6th century view. This conclusion, says Mr. Pâthak, is supported by the tradition of Kumâradâsa, who was king of Ceylon in the first half of the 6th century, as having killed himself when he heard of the murder of his friend Kâlidâsa. The next argument is derived from the famous stanza (14) of the Meghadûta and the commentary of Mallinâtha on it. In that stanza Kâlidâsa has not given us the least inkling whatsoever to infer that he refers to Nichula as his friend and to Dingnâga as his adversary. It is his commentator (assumed to have lived in the 14th century A. D.) who supposed that there is an implied reference to the two individuals. With this shred of information a certain set of conjecturers ransack literature, and discover that there were two individuals—Âryasanga and Vasubandhu—mentioned by the great Chinese traveller—Hieun Tsang—to have lived about 541 A. D. A certain Dinganâga was Vasubandhu's pupil. Hence, our poet, they say, must have lived somewhere about that period, *i. e.* about the middle or first half of the 6th century A. D. But the genuineness of the stanza itself has been called in question. Dr. Macdonell says "little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dinnâga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the 16th century" and "the assertion that Vasubandhu belongs to the 6th century A. D. is opposed to Chinese evidence, which indicates that the works of Vasubandhu were translated in 404 A. D. Thus every link in the chain of this argument is very weak."

5th Century idea.

After the pronouncement of this judgment, the learned Doctor goes on to say—"In the present state of our knowledge there is good reason to suppose (mark the word) that Kâlidâsa lived not in the 6th but in the beginning of the 5th century A. D. The question of his age, however, is not likely to be definitely solved till the language, the style, and the poetical technique of each of his works have been minutely investigated in comparison with detailed epigraphic documents, as well as

with the rules given by the oldest Sanskrit treatises on poetics". But we have no arguments from the learned Doctor's pen in support of his *supposition* of Kâlidâsa having flourished in the 5th century.

B. C. 1st Century conjecture.

The last is the 'B. C. first century conjecture.' Sir W. Jones places Kâlidâsa in the first century B. C. He does so mainly on the basis of the stanza in the Jyotirvidâbbaraṇa which says:—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ॥
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

There was a King named Vikramâditya who established the Samvat era which is anterior to the Christain era by 56 years. Some antiquarians doubt the very existence of a king of that name as the founder of an era. Be that as it may, but accepting Vikrama as the king of Ujjayini and the founder of the era which goes by his name it is difficult to reconcile the contemporaniety of Varâhamihira, Kâlidâsa, and Vikrama since it is known beyond all shadow of doubt that the Brihatsamhitâ was composed by Varâhamihira in the 6th century A. D. The editor of the *Kundalividnyâna* has shown in Vol. IX, 6 of that magazine that there were two Varâhamihiras—one the author of 'Brihatjâtaka and the other of 'Panchasiddhânta. Likewise there is a third Varâhamihira alluded to in the Kutûhalamanjari. This, by itself, is enough to convince any the most superficial reader, that there is very little soundness in fixing upon the time of an individual writer by the mere mention of the name of another individual of a particular name being his contemporary.

Mr. Ferguson has propounded a theory to establish that Vikramâditya must have flourished some time about the year 544 A. D. when he gained the splendid victory at the battle of Karur and that 'this date being considered too recent to be adopted the epoch was antedated by ten cycles of sixty years each, thus arriving at 56 B. C.' The reader is left to decide what importance to attach to such a manipulation of figures. Dr. Fleet's discovery of the Mandasur inscription has completely exploded Ferguson's theory and has confirmed the tradition of Vikramâditya having flourished about the middle of the 1st Century B. C.

On the whole there seems to be a preponderance of opinion that Kâlidâsa must have lived in B. C. the 1st century. We shall only enumerate a few of the arguments in favour of this view, in addition to what has been said above. Ashvaghosa, the author of the Buddhacharita must have lived some time before B. C. the 1st or during B. C. the 1st century; for, a Chinese traveller appears to have taken

copies of it to his country about 60 B. C., and if Kâlidâsa was his model he must have been prior to him or at least his contemporary. Dr. Peterson says 'Kâlidâsa stands near the beginning of the Christian era, if indeed he does not over-top it.' Mr. Pandit is also of the same opinion and in support of it, among other arguments, he says Pushpamitra founded the Maurya dynasty in 160 B. C. His son Agnimitra, the hero of the drama Mâlavikâgnimitra, was a historic person and a contemporary of our poet. Prof. R. N. Apte of the Râjârâma College has examined the question about the date of Kâlidâsa in his University praize-essay and has arrived at the conclusion that our poet must have flourished somewhere in the middle of B. C. the 1st century. He has shown conclusively that the Huṇa kings came to India in B. C. the 1st century. The history of the Kalingas, and the history of the Pârasikas (or Persians) support this opinion. The law of inheritance as found in Shâkuntala Act VI—that the property of one who died childless went to the king—was current in or about B. C. the first century.

These and other arguments upholding the B. C. 1st century conjecture are so overwhelming that one cannot but say that Kâlidâsa must have flourished in B. C. the 1st century. This, too, has to be more or less conjectural and has to be evolved from his writings.

Personal history of Kâlidâsa.

In point of his religious creed Kâlidâsa was a Shaivâita or a worshipper of Shiva and has invoked that Deity in almost all his works. Thus, in the opening stanza of the Vikramorvashi he says:—स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ In the Mâlavikâgnimitra he invokes Shiva more pointedly:—एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः पुरस्ताद्यतीनाम् ॥ अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥ १ ॥ The Kumârasambhava has Shiva for its subject. In the Meghadûta stanzas 30, 34, 36 of the first Âshwâsa we have a grand description of that Deity who had a magnificent temple in Ujjayini. The concluding stanza of the Shâkuntala has a direct reference to Shiva; it is, therefore, but natural to presume that Kâlidâsa should invoke his favourite Deity in the present poem as he has done. Shiva has been invoked in various places under various aspects. But, be it remarked that nowhere in his writings has Kâlidâsa shown any bigoted adherence to Shiva as opposed to Vishṇu. His has been a broad-minded tolerant creed. Nowhere does he invoke Shiva as directly as has been done by other poets. Thus, in the Mudrârâkshasa Shiva is represented as indulging in sly witticisms with his wife Pârvati, and also enjoying the Tândava dance; in the Karpûramanjari he is representated as falling at his wife's feet; in the Mâlati Mâdhava there is a reference to his

three eyes which are supposed to be a symbolical representation of his power to ken into the past, the present, as well as into the future; in the Ratnâvali he is represented in his terrific grandeur as an highly irrascible deity ready to wreak vengeance at the slightest indifference. "The worshippers of Shiva who were Pantheists in the sense of believing that Shiva was himself all that exists as well as the cause of all that is, held that there were eight different manifestations of their god,* called Rudras (*viz.* Rudra, Bhava, Sharva, Ishâna, Pashupati, Bhîma, Ugra, Mahâdeva) and that these had their types or representatives in the eight visible forms enumerated here. Brahmâ (स्रष्टा) assigned to them their respective stations: water, the sun, earth, fire air, ether, the officiating Brâhman, and the moon; these are termed their visible forms.

It looks very probable that Kâlidâsa belonged to the Brahmin caste. It is, however, too much, on the available information, to put him down as belonging to any particular sect as has been done by Dr. Bhâu Dâjee who says he was a Gauda Sâraswata.

It may be presumed (of course by indirect evidence) from his writings that Kâlidâsa must have been in his private life a *beau* and a pleasure-seeking pleasure-loving *bon homme* favoured by dame Fortune; as he appears to have been in easy circumstances and he was a thorough scholar a rare combination and a contradiction to his own statement.

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

Bâṇa the greatest of Sanskrit prose writers had the patronage of king Shrîharsha, and he rolled in luxury and wealth the like of whom no other poet or scholar appears to have enjoyed. Kâlidâsa was not so fortunate. But it is not unlikely that he was in comfortable circumstances if not more. If he was viceroy of Kâshmir as has been presumed it is not unlikely but he was in easy circumstances and not a victim of wretchedness as is the case with men of deep learning in the majority of instances.

Kâlidâsa a great traveller.

Kâlidâsa appears to have been a great traveller and well acquainted with almost all parts of India. In the fourth canto of the Raghuvansha he pictures the countries of Bengal, Behar, and Orissa with such accuracy as to lead to the conclusion that he must have travelled through those countries. His description of the operations of burning the ground before sowing, in the Konkan, is remarkably striking. Likewise the narrations of sceneries in the fourteenth canto of the same poem irresistibly force upon the readers' mind the only conclu-

* See Shâkuntala I, 1.

sion that he must have visited those countries. The descriptions cannot be the result of a mere perusal of books of travel. But extrapeninsular India *i. e.* India north of the Vindhyâ mauntains right up to the Himâlayan plateau and lake mânasa appear to have been more familiar to Kâlidâsa than the southern part of the country or peninsular India.

His birth-place.

The fondness with which Kâlidâsa speaks of Ujjayinî, of the small stream on its outskirts and of the temple of Mahâkâla in the Meghadûta, nay, the exhortation of the Yaxa to the cloud not to travel on to Alakâ without seeing the Malava country and its capital have led scholars to put down that city as his birth-place. But he himself has been perfectly silent on this point.

Equally so, is he silent about his parentage. Antiquarian researchers have collected together a variety of traditions about the parents and about the infancy of Kâlidâsa. They may be interesting but they add very little substantial information to our already scanty stock of it.

Kâlidâsa a great Scholar.

Although we have no information about the private life of Kâlidâsa still from his writings we are in a position to emphatically assert that he was a scholar of a high order being proficient in several departments of learning from the abstruse subject of metaphysics to the most common-place and trite one of different games and plays indulged in by romping girls. He was not only acquainted with the general principles of law but must have carefully read Manu, and other authors. Of this he has given a tangible proof in the sixth Act of Shâkuntala. His knowledge of the most ordinary but interesting phenomena in nature is evinced among several other places, in Meghadûta when he speaks of the formation of the rain-bow or of a shower of rain are thoroughly in harmony with the modern knowledge of physics. Sanskrit is a language governed by hard and fast grammatical rules. It had been thoroughly 'sanskritised' by the time our poet began to write. The Science of grammer had reached perfection and the works of Kâlidâsa bear ample testimony to his thorough mastery of it. Kâlidâsa's proficiency in the science of rhetorics seems to have been thorough. Nowhere has he violated its rules. His dramas which are an admiration of all lovers of that branch of literature show beyond all shadow of doubt that he was fully conversant with the rules of Nâtyashâstra. His knowledge of the general principles of Medicine and its branches and of Astronomy is of no mean order. He appears to have been conversant with the elements of metaphysics especially with the Vedânta portion of it.

In fact he seems to have acquired sufficient proficiency in all the departments of learning to mark him down as a deep and sound scholar, a man of learning, and an ardent devotee of Saraswati.

We could go on adding line after line and para after para in praise at the great bard of the East and whatever may have to be said about our poet from different stand-points one thing has been universally conceded that Kâlidâsa was a '*poet*' and what we have said, what we have extracted from the writings of others, and what we have quoted is 'a generous tribute of affectionate admiration for the poet.'

श्रीः

। श्रीरघुवंशसारः ।

उपजातिः ।

कृतप्रणामः पुरुषोत्तमं तम् । विश्वोद्भवस्थाननिरोधहेतुम् ॥
तस्यानुकम्पेक्षणचोदितात्मा । वक्ष्ये समासेन यशो रघूणाम् ॥ १ ॥

वंशस्थम् ।

अनादृतात्मीयसुखा महीभृतः । प्रजासमाराधनसक्तचेतसः ॥
त एव तासां पितरो न जन्मदाः । परार्थमेषा ननु संततिर्मनोः ॥ २ ॥
बभूव तेषां जनतारतात्मनां । दिलीपसंज्ञो नृपतिर्महामनाः ॥
सुतं विनासौ विमनाः पदं मुने- । र्ययौ वसिष्ठस्य सुदक्षिणान्वितः ॥ ३ ॥
निषेवमाणः स मुनिप्रचोदनात् । तदीयधेनुं सहधर्मिणीयुतः ॥
मृगारिरूपेण परीक्षितस्तया । ययौ पुरं पूरितकाम आत्मनः ॥ ४ ॥
सुतं प्रसूताथ सुदक्षिणा रघुं । प्रसारितं येन यशो दिगन्तरम् ॥
निखण्डिताखण्डलदण्डमण्डनः । समं समापत् स पितुर्हयाभिधम् ॥ ५ ॥
भुजप्रभावप्रजितावनामित- । क्षितीन्द्रभूपोल्लसदङ्घ्रिपङ्कजः ॥
उदारधीर्विश्वजिति क्रताविमां । ददौ द्विजेभ्यः स उदन्वदम्बराम् ॥ ६ ॥
क्रतौ समाप्तेऽपि समागतोऽतिथिः । स कौत्ससंज्ञः प्रवरो मनीषिणां ॥
धनं ववर्षाथ धनाधिपः पुरे । नृपेऽलकाप्रेरितवाहिनीपतौ ॥ ७ ॥
धनार्जितप्रीततपस्विनो वरात् । सुतं समासादितवानजाभिधं ॥
स ताततुल्यो गुणरूपविक्रमै- । र्विनिर्मितः किं विधिनाऽपरो रघुः ॥ ८ ॥
गतो विदर्भानुपयन्तुमानसः । प्रियंवदं प्राप्तगजत्वमध्वनि ॥
निहत्य भोजेन पुरेऽभिपूजितः । परं सुतापाङ्गशरैर्निपीडितः ॥ ९ ॥
समर्पितं दामामिषेण संसदि । अजाय तत्प्रेम तयाऽपरेऽहनि ॥
विपन्नतेनापि न सेव्यतेऽलिना । विना रसालं प्रसृतोऽपरस्तरुः ॥ १० ॥
अजोऽथ जित्वा समराजिरेऽखिलं । विचेतुकामं क्षितिपालमण्डलं ॥
अगाद्गृहीतेन्दुमतीकरः पुरं । पितुर्निदेशाद्बुभुजे धरामपि ॥ ११ ॥
कदाचिदुद्यानविलाससक्तयो- । स्तयोः पपाताम्बरतः स्तने स्त्रियाः ॥
मनोहरं दाम परं जघान ता- । महो विचित्रं खलु कालचेष्टितं ॥ १२ ॥
स सुन्दरीशोककृशानुकर्शितः । शशाक सोढुं न धराधरं नृपः ॥
बलीयसि न्यस्य सुते तदाखिलं । किमङ्गनासङ्गमना दिवं गतः ॥ १३ ॥
वनं गतेनाजसुतेन मोहत- । स्तपस्विनः कस्यचिदाहतः सुतः ॥
स तेन शप्तः सुतशोकपावके । अपत्यकामस्तु स निर्गतो मुदा ॥ १४ ॥

नृपेण पुत्रीयसवेन तोषितः । अपत्यरूपेण हि तस्य वेश्मनि ॥
सुरैः स मान्यर्चित आगतः स्वयं । जगत्पतिः संहरणाय दुष्कृताम् ॥ १५ ॥
स रक्षणार्थं कुशिकात्मजक्रतो- । रगात्कुमारोऽप्यनुजेन संयुतः ॥
अनुज्ञया तस्य निहत्य ताटकां । सुरास्त्रमुख्यानुभावितं धनुः ॥ १६ ॥
गतस्ततोऽसौ मिथिलां सहर्षिणा । समर्चितो गौतमजायया ऽध्वनि ॥
प्रचण्डकोदण्डमनेन धूर्जटे- । र्धृतं विभिन्नं तु यदार्धतामितं ॥ १७ ॥
स वीर्यशुल्कां मिथिलापतेः सुतां । ययौ गृहीत्वा स्वपुरं विवाहितः ॥
गतिं निरुध्याध्वनि निर्जरालये । मदोद्धतक्षत्रियवंशघातिनः ॥ १८ ॥
गुणालयं तं तनयं नृपासने । प्रजापतिः स्थापयितुं प्रचक्रमे ॥
निवारितो मध्यमभार्यया परं । कृतं न किं किं भुवि तृष्णयाऽनया ॥ १९ ॥
स्वकामिनीवाक्यनिबद्धचेतसा । नृपेण रामो विपिने विवासितः ॥
तमङ्गना बन्धुरिवानुसङ्गता । न विक्रिया चेतसि लक्षिता परम् ॥ २० ॥
अथ प्रियापत्यवियोगवह्निना । प्रवेशिते भूमिपतौ त्रिविष्टपम् ॥
श्रियं तिरस्कृत्य यथा स्वमातर- । मगादरण्ये भरतोऽग्रजं प्रति ॥ २१ ॥
शशाक नेतुं न पुनः पुरीमिमं । जटाधरं तातवचोऽनुगामिनम् ॥
निवर्त्य सोऽप्युज्झितवान्नृपासनं । स्वमातृमन्युं ननु निश्चिकाय सः ॥ २२ ॥
वसत्सु गोदापुलिने ततस्त्रिपु । अपोह्य तौ दूरतरं विमोहितौ ॥
जहार तां राजसुतां दशाननः । क इन्द्रियाणां दमने बलान्वितः ॥ २३ ॥
महाय्यमासाद्य पतिं वनौकसां । विधाय तेनैव सनीविशोधनम् ॥
पयोधिमाबध्य गतः ससैनिकं । स राक्षसेन्द्रस्य सुरक्षितां पुरीं ॥ २४ ॥
मदोद्धतं तं रजनीचराधिपं । निहत्य विस्मापितविश्वविक्रमैः ॥
सबान्धवं सङ्गरचत्वरे ततः । स्त्रियं मुमोचाग्निविशुद्धविग्रहाम् ॥ २५ ॥
विमानमारुह्य सहाङ्गनानुजः । प्रियां प्रदर्श्याध्वनि चाब्धिबंधनं ॥
तथा स्थलानि स्वपुरीं ययौ सुखं । प्रजाप्रियः क्षित्यधिपत्वमास्थवान् ॥ २६ ॥
अथ प्रजाः शासति लक्ष्मणाग्रजे । निजाङ्गनानिन्दितमेकदा श्रुतं ॥
नृपेण चारात्पिशुनात्मजल्पितं । बभूव भिन्नं हृदयं तदा क्षणात् ॥ २७ ॥
महावने मोचितवान् यशोधनः । स गर्भिणीं भर्तृपरायणां सतीं ॥
उदारधीभिर्न कदापि गण्यते । यशोऽधिकं सौख्यमहो किमङ्गना ॥ २८ ॥
समागता साऽऽद्यकवेः पदं तदा । दयालुना तेन सुतेव पालिता ॥
मनोहरं सा सुषुवे सुतद्वयं । स्वकाव्यमस्मिन्निहितं तपस्विना ॥ २९ ॥
अथातिसन्तापिततापसेऽसुरे । हते रिपुघ्नेन रणे नृपाज्ञया ॥
निहत्य शूद्रं क्षितिपेन तापसं । द्विजस्य जीवापित आत्मजो मृतः ॥ ३० ॥
विवक्षमाणेन हयाभिधाध्वरं । तपस्विनो भूमिभृता निमन्त्रिताः ॥
समागतेष्वेषु सशिष्य आगतः । कवीन्द्रवाल्मीकिरसौ नृपालयं ॥ ३१ ॥

तपस्विना तेन ततः प्रचोदितौ । अगायतां रामकथां नृपात्मजौ ॥
तदा जनैरश्रुपरिप्लुतेक्षणै- । र्विभावितं तौ नृपतेः सुताविति ॥ ३२ ॥

प्रतिश्रुते भूसुतयाऽऽत्मशुद्धतां । बभूव तत्र प्रकटा वसुन्धरा ॥
निजाङ्कमारोप्य ततः स्वकन्यकां । तिरोबभूव प्रतिषेधितापि सा ॥ ३३ ॥

पितामहप्रेषितकालचोदित- । स्त्रिविष्टपं गन्तुमना अभून्नृपः ॥
अगादुदीचीं समनुव्रताः प्रजाः । पदं स्वभर्तुः सहधर्मिणी यथा ॥ ३४ ॥

अयोध्यया प्रार्थित आगतः कुशः । कुशावतीतो गतभूपतेः सुतः ॥
ततोऽभिषिक्तो मुनिभिर्नृपासने । स शोभयामास गतश्रियं पुरीं ॥ ३५ ॥

कुशे जले क्रीडति कामिनीयुते । ह्रदेऽपतद्भूपतिबाहुभूषणम् ॥
अमर्षितेऽस्मिन् भुजगाधिपः स्वयं । ददौ तदस्मै स्वसहोदरामपि ॥ ३६ ॥

बभूव तस्मिन् त्रिदिवं गते कुशे । प्रभुः प्रजानां नृपतेः सुतोऽतिथिः ॥
नृपालभूयाप्रविघट्टितासनः । शशास कृत्स्नां स वसुन्धरामिमाम् ॥ ३७ ॥

बभूवुरेवं बहवो रघोः कुले । ऋतेऽग्निवर्णं जगतोऽस्य पालकाः ॥
विलासिनानेन खलु प्रदर्शितं । फलं दुराचाररतस्य भूपतेः ॥ ३८ ॥

पृथ्वी ।

उवाच परमां कथां रघुकुलोद्भवानामिमाम्
नृपालपुर (राजापुर) वासिरामतनयः स नारायणः ॥
क सा कविगुरोः कृतिः क च मदीयशब्दावलिः
तथापि रघुवंशवर्णनमिति प्रशस्या जनैः ॥ ३९ ॥

अनुष्टुप् ।

काव्यमेतच्छाक एकशिवाक्षिवसुभू (१८३१) मिते ॥
श्रावणस्यागमे सोम उपहारीकृतं सताम् ॥ ४० ॥

। इति श्रीरघुवंशसारः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

रघुवंशम् ।

संजीविन्या समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥
मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा संजीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात्, 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्, काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च 'शब्दजा-

तमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥' इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्, तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

वागर्थाविवेत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वागर्थाविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ । नित्यसंबद्धावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् । 'नित्यः शब्दार्थसंबन्धः' इति मीमांसकाः । जगतो लोकस्य पितरौ । माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' इति द्वन्द्वैकशेषः । 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ' इत्यमरः । एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्देऽभिवादये । अत्रोपमालंकारः स्फुट एव । तथोक्तम्—'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥' इति । प्रायिकश्चोपमालंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्—'शुभदो मो भूमिमयः' इति । विकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क्व सूर्य–' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क्व । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व । द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथाहि । दुस्तरं तरितुमशक्यम् । 'ईषद्दुःसुषु–' इत्यादिना खल्प्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन । 'उडुपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । अथवा चर्मावनद्धेन यानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः । तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुरस्मि भवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः' इति ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

किंच मन्दो मूढः । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्बाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व इव । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । उपहास्यतामुपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥ ४॥

अथवा पक्षान्तरे। पूर्वैः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीकादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन्। अस्मिन्सूर्यप्रभवे वंशे कुले। जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः। वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण। 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः। मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः। समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारोऽस्ति। वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्॥ ५॥

सोऽहम्। 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' (१।९) इत्युत्तरेण संबन्धः। किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि। आ जन्मनः। जन्मारभ्येत्यर्थः। 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः। शुद्धानाम्। सुप्सुपेति समासः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। आजन्मशुद्धानाम्। निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः। आ फलोदयमा फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम्। प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः। आ समुद्रं क्षितेरीशानाम्। सार्वभौमाणामित्यर्थः। आ नाकं रथवर्त्म येषां तेषाम्। इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः। अत्र सर्वत्राङोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम्। अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात्॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्॥ ६॥

विधिमनतिक्रम्य यथाविधि। 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः। तथा हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः। एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्टव्यम्। यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम्। यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम्। यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम्। यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम्। चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्॥ ७॥

त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै। 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः। संभृतार्थानां संचितधनानाम्। न तु दुर्व्यापाराय। सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम्। न तु पराभवाय। यशसे कीर्तये। 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः। विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम्। न त्वर्थसंग्रहाय। प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम्। न तु कामोपभोगाय। अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थे—' इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी। गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः। 'दारेष्वपि गृहाः पुंसि' इत्यमरः। 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति हलायुधः। 'मेधृ संगमे' इति धातोर्णिनिः। एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्र-' इत्यञ्प्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धस्य वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मिन्वार्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति त्यनुत्यजां देहत्यागिनाम् । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । एतेन भिक्ष्वाश्रमो विवक्षितः ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते—

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथाहि । हेम्नो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वाग्नौ संलक्ष्यते नान्यत्र । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः ॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ओंकार इव । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्क्विप् तुगागमश्च । तेषामाद्य आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तस्मिञ्शुद्धिमति । तदन्वये तस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनः कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमाञ्शु-

द्धिमत्तरः । 'द्विवचनविभज्योप–' इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रेष्ठः । 'उपमितं व्याघ्र–'इत्यादिना समासः । क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो जातः ॥

'व्यूढ–' इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं स्फीतं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । 'सप्तम्युपमान–' इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । मेरुरिव । उर्वीं क्रान्त्वाक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृश आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्चाभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्यो नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः । आ मनोः । मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् । क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ।

ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्–' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुर्नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थमेव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो वलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् । 'भागधेयः करो वलिः' इत्यमरः । तथाहि । रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधोत्स्रष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्ब्वादत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषयोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' इत्युपधाह्रस्वः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताव्याहता बुद्धिः । 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्याततारोपिता मौर्वी ज्या च । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिराकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इति सज्जनः । गूढे आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलाक्रमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वा तृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः प्राक्तनाः । 'सायंचिरं–' इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥' इति ॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

अत्रस्तोऽभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरोऽरुग्ण एव धर्मं सुकृतं भेजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृध्नुरगर्धनशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान् ।

'गृध्नुस्तु गर्धनः। लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नुप्रत्ययः। असक्त आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत्॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव॥ २२॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्नियमनम्। यथाह कामन्दकः—'नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता' इति। शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमापकारसहनम्। अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति। त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोऽभावः। अत्राह मनुः—'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इति। इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात्। सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः। सोदरा इवाभूवन्। विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः॥

द्विविधं वृद्धत्वम् ज्ञानेन वयसा च। तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना॥ २३॥

विषयैः शब्दादिभिः। 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः। अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः। दृशेः क्वनिप्। धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना। 'विस्रसा जरा' इत्यमरः। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः। 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जरसादेशः। वृद्धत्वं वार्धकमासीत्। तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः। नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति ज्ञात्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत्॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥ २४॥

प्रजायन्त इति प्रजा जनाः। 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डप्रत्ययः। 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः। तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात्। सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत्। रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात्। आपन्निवारणादिति यावत्। भरणादन्नपानादिभिः पोषणादपि। अपिः समुच्चये। स राजा पिताभूत्। तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन्। जननमात्र एव पितॄणां व्यापारः। सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः। आहुश्च—'स पिता यस्तु पोषकः' इति॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः॥ २५॥

दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः। 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः। 'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति।' इति शास्त्रवचनात्। तान्दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः। प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दारान्परिगृह्णतः। मनीषिणो विदुषः। दोषज्ञस्येति यावत्। 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। धीरो मनीषी' इत्यमरः। तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ।

अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठाना-दर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—'न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' इति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य–' इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ—'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥' इति ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु । कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तस्करशब्द एवापहृत इत्यर्थः । अथवा । 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथौषधमिव । तस्य संमतोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि । उरगक्षता सर्पदष्टाङ्गुलीव । 'छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टमात्मनः' इति न्यायात् । त्याज्य आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह—

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

वेधाः स्रष्टा । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा' इत्यमरः । तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना । विदधे ससर्ज । नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा । तथाहि । राज्ञः सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन् । महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स दिलीपः । वेलाः समुद्रकूलानि । 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः सालः प्रा-

ऽीनं प्रान्ततो वृतिः ॥' इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । 'खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूततद्भावे च्विः । अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तामनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः—'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः' इति । 'दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

वसुधाधिपः अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रेच्छया । 'काम्यच्च' इति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । तया । तौ दम्पती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य । 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः । गुरोः कुलगुरोर्वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम्। प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः। 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः। तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव आस्थितावारूढौ। जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः। इरा आपः। 'इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्' इत्यमरः। इरावान्समुद्रः तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः। 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः।' इत्यमरः। 'अभ्रमातङ्गत्वाचाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी॥ अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते। किं च विद्युत ऐरावतसाहचर्यादैरावतीसंज्ञा। ऐरावतस्य स्त्र्यैरावतीति क्षीरस्वामी। तस्मादयुक्तं विद्युदैरावताविवेति। एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव॥ ३७॥

पुनः किंभूतौ दंपती। आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः। 'माङि लुङ्' इत्याशीरर्थे लुङ्। 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः। परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ। अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः॥ ३८॥

पुनः कथंभूतौ। सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः। शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः। 'शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः। उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः। 'इगुपध–' इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः। पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः॥ ३९॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः। मेघध्वनिशङ्कयोन्नमितमुखैरित्यर्थः। शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः। शुद्धविकृतभेदेनाविकृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः। तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते। अत एवाह—षड्जसंवादिनीरिति। षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः। तदुक्तम्—'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन्। षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः॥' स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः। 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्ततन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः॥' इत्यमरः। षड्जेन संवादिनीः सदृशीः। तदुक्तं मातङ्गेन—'षड्जं मयूरो वदति' इति। मनोभिरामा मनसः प्रियाः। के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः। 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः। ताः केकाः शृण्वन्तौ। इति श्लोकार्थः॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु॥ ४०॥

विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु। स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथ आबद्धासञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु। 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि।' इति हलायुधः। कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः। मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु। 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः। पर-

पराणां सादृश्यं पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धात्पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रग्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्ह्रादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ । 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ । 'शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः' (८।१२) इति वक्ष्यति ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलमूर्मिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला यज्वनां विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । आशिष आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वेद्युर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयंगवीनं संज्ञायाम्' इति निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्घोषवृद्धान् । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दुह्याच्–' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् । कुलकम् ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

व्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे सति काप्यनिर्वाच्याभिख्या शोभासीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यण्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योगदर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयंल्लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

दुष्प्रापयशाः । दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्क्रान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादित्वादङ् ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः । समिधश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः तैः । 'आङि ताच्छील्ये' इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । 'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्त्येवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारुनिवाहरन् ॥' इति ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

नीवाराणां भाव एव भागधेयोऽशः । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः । अत एवोटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव । आकीर्णं व्याप्तम् ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्त्रीभिः । आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षण उज्झिता वृक्षका ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम् । ह्रस्वार्थे कप्रत्ययः ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु। 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः। उटजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु। 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इति। 'अङ्गनं चत्वराजिरे' इति चामरः। निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम्॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः॥ ५३॥

अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः। होमयोग्या इत्यर्थः। 'समिद्धेऽग्नावाहुतीर्जुहोति' इति वचनात्। तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः। आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम्॥ कुलकम्॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च॥ ५४॥

अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम्। धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः। 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः। 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः। धुर्यान्रथाश्वान्विश्रामय विनीतश्रमान्कुर्वित्यादिश्याज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयदवतारितवान्स्वयं चावततार। 'विश्रमय' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजॄष्–' इति मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। दीर्घपाठे 'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्ध्रस्वाभाव इति वृत्तिकारः॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे॥ ५५॥

सभायां साधवः सभ्याः। 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः। गुप्ततमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय। नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे। अतएवार्हते प्रशस्ताय। पूज्यायेत्यर्थः। 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः। तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः। 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्॥ ५६॥

स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य। 'सायंचिरम्–' इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययः। विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम्। कर्मणि क्तः। उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् 'अन्वास्यनाम्' इत्यादिवदुपपद्यते। तपोनिधिं वसिष्ठम्। स्वाहया स्वाहादेव्या। 'अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' इत्यमरः। अन्वासितं हविर्भुजमिव। ददर्श। 'समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः। जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत्॥' इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम्। अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन। विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात्॥

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः॥ ५७॥

मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोररुन्धतीवसिष्ठयोः पादाञ्जगृह-

गुः । 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्ञ्यः' इति ञ्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया । तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः— 'स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम् 'राज्याश्रममुनिम्' इति ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । अर्थपती राजाऽथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽर्थ्यामर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—'त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

हे गुरो, सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु

क्वः' इति क्विप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः, त्वया विधिवदग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तृ । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः—'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः । 'अचतुर–' आदिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः । 'आतङ्को भयमाशङ्का' इति हलायुधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच्प्रत्ययः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥' इति कामन्दकः ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किंतु तवैतस्यां वध्वां स्नुषायाम् । 'वधूर्जाया स्नुषा चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सदृश्यनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपापि । रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेसादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशोद्भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति । नूनं सत्यम् । 'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्–' इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं मद्दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथोपभुज्यते । नूनमिति वितर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

इज्या यागः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप्प्रत्ययः । तया । विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स्त इति । लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकश्चक्रवालोऽचल इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितॄणामविमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तःसूर्यसंपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ।

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्याह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र परलोके, इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

हे विधातः स्रष्टः, तया संतत्या हीनमनपत्यं माम् । स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

हे भगवन्, मे ममान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः । दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इति, 'अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । 'विध्वरुषो-

स्तुदः' इति खश्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः। आलानं बन्धनस्तम्भमिव। 'आलानं बन्धनस्तम्भे' इत्यमरः। असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि। दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः। 'निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाप्ये। 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा। संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत्' ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः॥ ७२॥

हे तात, तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि। कर्मणि लट्। तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि। हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानाम्। तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक्। दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे। सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः। इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी। 'न लोक–' इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात्॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः॥ ७३॥

इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन्क्षणमात्रं सुप्तमीनो ह्रद इव तस्थौ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम्।
भवितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत्॥ ७४॥

स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत्। अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत्। स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः। एनमिति 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम्॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि॥ ७५॥

पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्योर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत्। तत्र स्थितेत्यर्थः॥

ततः किमित्याह—

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः॥ ७६॥

ऋतुः पुष्पम्। रज इति यावत्। 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः। ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्यर्त्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रंशाद्भयं तस्मात्स्मरन्ध्यायन्। 'मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन्॥' इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि। व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः। ऋतुकालाभिगमने मनुः—'ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति। अकरणे दोषमाह पराशरः—'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति। बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः॥' इति॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा॥ ७७॥

यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप। 'शप आक्रोशे'॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे॥ ७८॥

हे राजन्, स शापस्त्वया न श्रुतः। सारथिना च न श्रुतः। अश्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति॥

अस्तु। प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः॥ ७९॥

तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्याप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम्। आप्नोतेः सन्नन्तात्क्तः। ईकारश्च। सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि। तथाहि। पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि। सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः।
भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति॥ ८०॥

सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति। पाताले तिष्ठतीत्यर्थः। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम्॥

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा॥ ८१॥

तस्याः सुरभेरियं तदीया। तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः। सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन्। 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः। आराधय। हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती। कामान्दोग्धीति कामदुघा भवति। 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः, घादेशश्च॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात्॥ ८२॥

इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य। 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः। अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम्। नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्यागर्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता। 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम्॥ ८३॥

पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्नमीषद्वक्रम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं बिभ्रती । नवं शशिनं बिभ्रती संध्येव । स्थिता ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोष्णेन किंचिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षीराभिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोध्नी । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीप्' इति ङीप् ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः महीं क्षियत ईष्टे इति महीक्षित्तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना–'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वसिष्ठः पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां तां धेनुं दृष्ट्वा । आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

हे राजन्, आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि । यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीप् । इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः सन् । इमां गां शश्वत्सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठातुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायामुपविष्टायां निषीदोपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यामपः पिबेः पिब ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥ ९० ॥

वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरा तपोवनात् । आङ् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्व्रजेत्प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यत्र वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ् । 'एर्लिङि' इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

देशकालज्ञः । देशोऽग्निसंनिधिः, कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमाञ्शिष्योऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । आनतो विनयनम्रः सन् । शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । सूनृतवाक्सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनृतम्' इति हलायुधः । स्रष्टुः सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । ऊर्जितश्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्रार्थं । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । विससर्जाज्ञापयामास ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

कल्पविद्व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयतेऽनयेति संविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास संपादयामास ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । 'अधिशीङ्–' इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः । कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—'निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्' । 'न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्' इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहयित्र्या प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम् । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपद–' इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथाहि श्रुतिः—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानहें गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । 'स्वैरिणी पांसुला' इत्यमरः । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पा... 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां

धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः। तस्या धेनोर्मार्गम्। स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वेदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिव। अन्वगच्छदनुसृतवती च। यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः। धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात्। पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्॥ ३॥

दयालुः कारुणिकः। 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः। 'स्पृहिगृहि–' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः। यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः। 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः। राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम्। धरन्तीति धराः। पचाद्यच्। पयसां धराः पयोधराः स्तनाः। 'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः। अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः। अभूततद्भावे च्विः। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम्। 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः। गोरूपधरामुर्वीमिव। जुगोप ररक्ष। भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः। धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम्। दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः॥ ४॥

व्रताय धेनोरनुचरेण। न तु जीवनायेति भावः। तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः। शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया। कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति। तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न। कुतः। हि यस्मात्कारणान्मनोः। प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता। नहि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥५॥

सम्राण्मण्डलेश्वरः। 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः। स राजा। आस्वादवद्भी रसवद्भिः। स्वादयुक्तैरित्यर्थः। तृणानां कवलैर्ग्रासैः। 'ग्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः। कण्डूयनैः खर्जनैः। दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः। 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः। अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च। तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत्। तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः। 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्॥ ६॥

भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन्। स्थितिरूर्ध्वावस्थानम्। प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः। निषेदुषीं निषण्णाम्। उपविष्टामित्यर्थः। 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः ङीप्। आसनबन्ध उपवेशने धीरः। स्थितः। उप-

विष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव । आसीत् ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैरुपलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् । 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात् । वन्यान्वने भवान्दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यञ्शिक्षयिष्यन्निव । दावं वनम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

'विसृष्ट–' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः । उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । विरावैः शब्दैः । आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम् । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । उदीरयामासुरिवावदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात्समीपेऽभिवर्तमानम् । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति मरुत्सखाभम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैराचारलाजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः। एतेन भयसंभावना दर्शिता। तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः। दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातम्। दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः। 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः। तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्योऽक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः। 'विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम्।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः॥ १२॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः। अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः। कीचकैर्वेणुविशेषैः। 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः। वंशः सुषिरवाद्यविशेषः। 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः। आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा। कुञ्जेषु लतागृहेषु। 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः। वनदेवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान्॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे॥ १३॥

गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम्। 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः। तुषारैः सीकरैः। 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः। पृक्तः संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पिता-नीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी। ईषत्कम्पित-पुष्पगन्धवान्। एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम्। अतएवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे। आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने॥ १४॥

गोप्तरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि। दवाग्निर्वनाग्निः। 'दवदावौ वनानले' इति हैमः। शशाम। फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः। विशेष्यत इति विशेषा। अतिशयितासीत्। कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः। सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये। 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी। अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः॥ १५॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः। 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः। स एव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः। 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः। मुनेर्धेनुश्च। दिगन्तराणि दिशामवकाशान्। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः। संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायात्मस्थानाय, धेनुपक्ष आलयाय चागन्तुं प्रचक्रमे॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना॥ १६॥

मध्यमलोकपालो भूपालः। देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ। 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः। सतां मतेन सद्भिर्मान्येन। 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी। तेन राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः। सतां मतेन विधिनानुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव। बभौ च॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन्॥१७॥

स राजा। पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि। बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः। 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः। 'फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः'। आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनिम्ना अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि। 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्प्रत्ययः। 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदे शानच्। मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि। शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः। 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः। 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः। 'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच्प्रत्ययः। वनानि पश्यन्ययौ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्॥ १८॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः। 'सकृत्प्रसूता गौर्गृष्टिः' इति हलायुधः। नरेन्द्रश्च। उभौ यथाक्रमम्। आपीनमूधः। 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः। आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात्। वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च। अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्था आवृत्तिपथस्तं तपोवनावृत्तिपथम्। 'ऋक्पूः–' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः। अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात्।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥ १९॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा। निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा। निर्निमेषा सतीत्यर्थः। लोचनाभ्यां करणाभ्याम्। उपोषिताभ्यामिव। उपवासो भोजननिवृत्तिः। तद्वद्भ्यामिव। वसतेः कर्तरि क्तः। पपौ। यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या॥ २०॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण। 'तस्येश्वरः' इत्यञ्प्रत्ययः। पुरस्कृताग्रतः कृता। धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी। धर्मार्थपत्नीत्यर्थः। अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये। दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव विरराज॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव । आनर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दम्पती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दाररुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरोः । उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुं भूम्नि दाराः' इत्यमरः । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तामन्वनन्तरं संविवेश सुष्वाप । प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव इत्यपौनरुक्त्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते—' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने—द्वाविंशे दिने । 'सद्यःपरुत्परारि—' इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अथात्राह्वायपूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरा-

दयः ॥' इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिंस्तत् । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गह्वरं गुहामाविवेश ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् । 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । चकर्ष किलेत्यलीके ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या इदं तदीयम् । आक्रन्दितमार्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । आदायेव गृहीत्वेव । निवर्तयामास ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम् । 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी । तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लं विकसितम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यच् । 'प्रफुल्तम्' इति तकारपाठे 'ञिफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः । 'उत्परस्यातः' इत्युकारादेशः । लोध्राख्यं द्रुममिव । ददर्श ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः शरण्यः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन् । 'अभिषङ्गः पराभवे' इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात् । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्द्विजाकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव । अवतस्थे ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजंगयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्णमन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः । आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयतेः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे महीपाल, तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्द्योते—'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथाहि । पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥' इति यादवः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरोऽग्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसि । इति काकुः । असौ देवदारुः वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्विः । यो देवदारुः स्कन्दस्य

मातुर्गौर्या हेम्नः कुम्भ एव स्तनस्तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनाम् । रसज्ञः स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन घर्षयता । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यक् । ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । तमिव । एनं देवदारुं शुशोच ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् । 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विषो राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्कागतसत्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अलं पर्याप्ता । 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः। अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन्। अम्बकं लोचनम्। 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः। त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः। तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः। वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः। 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्' इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः। स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च। 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः' इति महाभारते॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये॥ ४३॥

हे मृगेन्द्र, संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम्। यद्वचः 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि। तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति। हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति। 'विदो लटो वा' इति णलादेशः। अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि। वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते। अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति। अतस्तु मौनमेव भूषणम्। त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि। अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम्॥ ४४॥

प्रत्यवहारः प्रलयः। स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः। अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः। शासनं च 'सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति' (२।३८) इत्युक्तरूपम्। तर्हि विसृज्य गम्यताम्। नेत्याह—गुरोरपीति। पुरस्तादग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम्। आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः॥ ४५॥

सोऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद। दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम्॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे॥ ४६॥

अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुहानाम्। 'देवखातबिले गुहा। गह्वरम्' इत्यमरः। अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन्। निरस्यन्नित्यर्थः। किंचिद्विहस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे। हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम्॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्॥४७॥

एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौः । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत् । जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ, जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा । 'पुनःसहार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किं तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ४९

अथेति पक्षान्तरे । अथवा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अतएव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोर्बिभेषि । इति काकुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इवोधांसि यासां ता घटोध्नीः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीप् । कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत्तस्मात्कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह—महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसंबन्धि पदं स्थानमाहुः । स्वर्गोऽस्ति भिद्यत इत्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव । इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्—'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥' इति ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥५२॥

देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच। किंभूतः सन्। तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम्। नपुंसके भावे क्तः। तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच्। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः। धेन्वा निरीक्ष्यमाणः अत एव सुतरां दयालुः सन्। सुतरामित्यत्र 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना सुशब्दात्तरप्। 'किमेत्तिङव्यय–' इत्यादिनाम्प्रत्ययः। 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा॥ ५३॥

'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्क्विप्। 'गमादीनाम्' इतिवक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम्। क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः। सुपीति योगविभागात्कः। तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना। उदग्र उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दः वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः। क्षतात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु। नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतत्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम्। उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनैः। 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः। 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः। 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः। तैः प्राणैर्वा किम्। निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः। एतेन 'एकातपत्रम्' (२।४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम्॥

'अर्थकधेनोः' (२।४९) इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्॥ ५४॥

अनुनयः क्रोधापनयः। चकारो वाकारार्थः। महर्षेरनुनयो वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात्। 'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने। विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः। कथं नु शक्यः। न शक्य इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः। 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी। अनूनामन्यूनामवेहि जानीहि। तर्हि कथमस्याः परिभवो भूयादित्याह—रुद्रौजसेति। अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृतं तु प्रहारस्तु। नपुंसके भावे क्तः। रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन न तु स्वयमित्यर्थः। 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः॥ ५५॥

सेयं गौर्मया निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परिगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम्। 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः। स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः। पञ्चम्यास्तसिल्। मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता। युक्तेत्यर्थः। 'धर्मपथ्यर्थ–' इत्यादिना यत्प्रत्ययः। एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात्। मुनेः क्रिया होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम्। स चालुप्तो भवेत्। स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

परवान्स्वामिपरतन्त्रो भवानपि । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । तव देवदारौ विषये महान्यत्नः । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति—स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमपि किं वाहं तवाहिंस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्विधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

संबन्धं सख्यम् । आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नावावयोर्वृत्तो जातः तत्तस्मात् हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याच्ञाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । हन्तुं नार्हसि ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे [...] मुनेरनन्तरम् ।' इति शाश्वतः । सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य [...] न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन् । स्वदेहम् । आमिषस्य मांसस्य । 'पललं [...] दक्षिणं प्रद- [...] क्षमानं' इत्यमरः । पिण्डं कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षण उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्यादवाङप्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रजानां पालयितू राज्ञ उपर्युपरिष्टात् । 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत् । 'उपमानादाचारे' इति क्यच् ततः शानच् । उत्थितमुत्पन्नम् । 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अस्तेः शतृप्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥६२॥

विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनुरुवाच । किमित्यत्राह—हे साधो, मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंस्रा घातुकाः । 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । 'नमिकम्पि–' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे पुत्र, गुरौ भक्त्या मय्यनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीतास्मि । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व स्वीकुरु । तथाहि । मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां माम् । कामान्दोग्धीति कामदुघा । तामवेहि । 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततो मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय । अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं दोग्ध्री[illegible]णायां ययाचे ॥

वितरणम्' इत्यम**कामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।**
कामधेनोः । 'पब**पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥**
परिभवो भूयादि[illegible] गौः । संतानं कामयत इति संतानकामः । 'कर्मण्यण्' । तस्मै राज्ञे
भावे क्तः । [illegible]यत इति कामो वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय । 'हे
त[illegible]दीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व' । 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः ।
पिब' इति तमादिदेशाज्ञापितवती ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे मातः, वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमौधस्यं क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । वसिष्ठेन कृतानुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव । अतितृष्णः सन्पपौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी वसिष्ठः प्रातः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालोचितमित्यर्थः । 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः । 'यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दम्पती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः । 'कर्मण्यण्' । तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः । ततश्च्विः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव सुखयतीति सुखः । तेन रथेन । स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् । नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिर्नेत्रैः । ओषधीनां नाथं सोममिव । तं राजानं पपुः । अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । 'तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—'नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभावितः ॥ पपात भासयंल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ॥' इति । सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूतं निक्षिप्तम् । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् । 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्—'ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्या महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति । राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः—'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति । अत्र 'आधत्त' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—'यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि

सूतवे ॥' इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।
भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

'राज्ञी गर्भमाधत्त' (२।७५) इत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथम् । भावे क्तः । पुनः सखीजनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । 'सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम्' इति पाठं केचित्पठन्ति । इक्ष्वाकुकुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः—'मातृजमस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ॥' इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे—'द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते' इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

शरीरस्य सादात्कार्श्यादसमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्रपुष्पेणेव पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुदक्षिणा । विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीषदूनेत्यर्थः । 'तसिलादिष्वा कृत्वसुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी रात्रिरिव । अलक्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः—'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥' इति ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणामुखमुपाघ्राय

तृप्तिं नाययौ। कः किमिव। शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने। 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते। ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि' इति विश्वः। पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः। 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः। सिक्तमुक्षितं वनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करी गज इव। अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः। गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव। एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा॥४॥

हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः। मरुत्वानिन्द्रः। 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः। दिवं स्वर्गमिव। भुवं भोक्ष्यते। 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्। अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे। अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन्। कर्मणि घञ्प्रत्ययः। रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः। अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध। विदधावित्यर्थः। दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते॥

न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः॥ ५॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा। 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इत्यण्प्रत्ययः। ह्रिया किंचित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे। केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृत आदृतवान्। कर्तरि क्तः। 'आदृतौ सादरार्चितौ' इत्यमरः। प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ। 'लट् स्मे' इत्यनेन भूतार्थे लट्। सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम्।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः॥ ६॥

दोहदं गर्भिणीमनोरथः। 'दोहदं दौर्हृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम्' इति हलायुधः। सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्रे आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतम्। भर्त्रेति शेषः। अपश्यदेव। अलभतेत्यर्थः। कुतः। हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपीष्टं वस्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत्। किं याच्ञया। नेत्याह—अधिज्यधन्वन इति। नहि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः। अत्र वाग्भटः—'पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका' इति। एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात्। न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात्। तदुक्तम्—'देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम्। श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा॥' अन्यत्र च—'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा॥ ७॥

सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती।

पुराणपत्राणामपगमाद्नाशादनन्तरं संनद्धाः संजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव । रराज ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥८॥

दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलम् । आ समन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत् । तदीयं स्तनद्वयम् । भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भटः—'अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । महिषीम् । निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् । भूमिमिवेत्यर्थः । 'भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा' इति कोशः । अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां शमीमिव । शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं 'शमीगर्भादग्निं जनयती'ति । अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव । अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥१०॥

धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य । मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य । भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना । दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सदृशीरनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते । अत्र 'मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्' इति पारस्करः । 'चतुर्थेऽनवलोभनम्' इत्याश्वलायनः । 'षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्' इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्भारात्प्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या । 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । तया सुदक्षिणया ननन्द । 'सुरेन्द्रमात्राश्रित–' इत्यत्र मनुः—'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥१२॥

अथ। कुमारभृत्या बालचिकित्सा। 'संज्ञायां समजनिषद्–' इत्यादिना क्यप्। तस्यां कुशलैः कृतिभिः। 'कृती कुशलः' इत्यमरः। आप्तैर्हितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः। 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सके' इत्यमरः। गर्भस्य भर्मणि भरणे। 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः। 'भृतिर्भर्म' इति शाश्वतः। भृञो मनिच्प्रत्ययः। 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः। अनुष्ठिते कृते सति। काले दशमे मासि। अन्यत्र ग्रीष्मावसाने। प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम्। आसन्नप्रसवामित्यर्थः। 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः। प्रियां भार्याम्। अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम्। 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्प्रत्ययः। दिवमिव। पतिर्भर्ता प्रतीतो हृष्टः सन्। 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः। ददर्श दृष्टवान्॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम्।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम्॥ १३॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा। 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः। सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति। दशमे मासीत्यर्थः। 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः। उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं पुत्रम्। त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः। 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः। अक्षयमर्थमिव असूत। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते। तस्माद्धातोः कर्तरि लङ्। अत्रेदमनुसंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः। दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः॥' इति। सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि। स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि। तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः। अत्रांशस्त्रिंशो भागः। यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति। सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम। तदुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्' इति। ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः। तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्भे पादं द्विड्भेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः। नीचस्थायी नास्तगो वा न किंचित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति॥' इति। तदिदमाह कविरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैरिति च। एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति। तदुक्तं कूटस्थीये—'सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः। एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः॥' इति। तदिदमाह—पञ्चभिरिति॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्॥१४॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया। दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः। मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः। अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वीचकार। इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव। तथाहि। तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय। भवतीति शेषः। ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥ १५॥

'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः। अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितोऽभितः। 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते' इति द्वितीया। विसारिणा। सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः। 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः। तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रिप्रदीपाः। 'अर्धरात्रिनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः। आलेख्यसमर्पिताश्चित्रार्पिता इव बभूवुः। निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम्।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे॥ १६॥

भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम्। 'सरूपसमसंमिताः' इत्याह दण्डी। कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत्। किं तत्। शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम्। उभे चामरे च। छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि॥ १७॥

निवातो निर्वातप्रदेशः। 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः। तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक। अन्तर्न माति स्मेति यावत्। नह्यल्पाधारेऽधिकं नीयत इति भावः। यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव आत्मानं नियन्तुं न शशाक। किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ॥ १८॥

स दिलीपसूनुः। तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन। 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः। वसिष्ठेन तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः। तपोवनादेत्यागत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति। प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः। आकरोद्भवः खनिप्रभवः। 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः। मणिरिव। अधिकं बभौ। वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः। अत्र मनुः—'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते' इति॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम्।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि॥१९॥

सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः। श्रुतिसुखा इत्यर्थः। मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम्। 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः। प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त। किंतु द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः। पृषोदरादित्वात्साधुः। तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त। तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥२०॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् । यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किं तु स राजा तदा पितॄणामृणाभिधानाद्बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा स्वयमेव । एक एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भको बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं च यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् इति हेतोर्धातोः 'अघिवघिलघि गत्यर्थाः' इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इत्यप्रत्यये 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्खः—'आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिनेदिने प्रतिदिनम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम्—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥२३॥

उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्रागुक्ता सुदक्षिणा ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । तयोरिव तयोर्दंपत्योर्भावबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे । कर्मकर्तरि लिट् । अकृत्रिमत्वात्स्वय-

मेवोपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयाङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनानेन रघुणान्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसंध्यादिविद्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥' इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयोरभेदः । स रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलत्काकपक्षकैश्चलच्छिखण्डकैः । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः॥' इति मनुस्मरणादथ गर्भैकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः। ते गुरवोऽत्रास्मिन्रघाववन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः। तथाहि। क्रिया शिक्षा। 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः। वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति। 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः॥ ३०॥

अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥' इति। 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः॥' इति च। उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः। चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्युत्तरपदसमासः। चतस्रो विद्याः। हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः। 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' इति विश्वः। चतस्रो दिश इव। क्रमात्ततार। चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम्॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः॥ ३१॥

स रघुः। 'कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च॥' इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम्। 'रुरुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः। त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान्। 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानसंज्ञा। पितुरेवेत्यवधारणामुपपादयति—नेति। तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत्। किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत्॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः॥ ३२॥

रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन्। महानुक्षा महोक्षो महर्षभः। 'अचतुर–' आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम्। तस्य भावस्तत्ता। तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव। 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः। द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्व्रजन्कलभः करिपोत इव। गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः॥ ३३॥

'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु॥' इति केशवः। गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते। तदुक्तं मनुना—'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः॥' इति। अथ गुरुः पिता। 'गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ' इत्यमरः। अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत्। कृतवानित्यर्थः। अथ नरे-

न्द्रकन्यास्तं रघुम् । दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव । 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः' इति विश्वः । सत्पतिमवाप्याबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः—'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥' इति ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः ।
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । 'यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः । अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोऽसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो विशालग्रीवः । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । रघुर्वपुषः प्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृताद्गुरुं पितरमजयत् । तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत । अनेनानौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दाण्णिच् । ततो 'लृटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । नृपेण दिलीपेनासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः । युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः । 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्ययः । चक्रे कृतः । 'द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् । अपादानात् । अनन्तरं संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलाच्चिरोत्पन्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव । अंशेनागच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्सूर्य इव । कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणातितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठ्वसह्यो बभूव ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । 'शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुनाऽपूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाप ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य—' इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरंगं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत्कुमारस्य सैन्यं सेनां सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः । तदुक्तम्—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत् । स्थितं तस्थौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुषूपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । संयतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुस्तमश्वहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यैरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्वर्णैः । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः । वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः । एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निवावोचत् ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे॥ ४४॥

हे देवेन्द्र, मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे। तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय। क्रियां विहन्तुमित्यर्थः। 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी। कथं प्रवर्तसे॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५

त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः। 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः। तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु। स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत्। विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः। लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम्॥ ४६॥

हे मघवन्, तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि। तथाहि। श्रुतेः पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते। असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः। 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम्।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्॥ ४७॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य। दिवौकसः स्वर्गौकसः। 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः। तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन्। रथं निवर्तयामास। उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः॥ ४८॥

हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार। 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः। यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि। 'ब्रुवः पञ्चानाम्–' इत्यादिना आहादेशः। तत्तथा सत्यम्। किंतु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम्। ततः किमत आह— भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः॥

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः॥ ४९॥

पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः। 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात्। कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात्। यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः। यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः। नापरोऽपरः

पुमान् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति झेर्जुसादेशः । नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी नहि । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥

यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितोऽपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नो माकारीरित्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निधेहि । निपूर्वाद्धाधातोर्लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ५१

ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं बभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र, यद्येषोऽश्वमोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान्रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स रघुरुन्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुकृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥' इति ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिरे उचितः परिचितः [redacted] इन्द्रमुक्त आशु-

गः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्विशालं भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् । सुप्सुपेति समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य–' इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । स शक्रः । सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः । 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः । आशीविषाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां त आशीविषाः सर्पाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षाः सर्पा इव द्रष्टॄणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्रिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥५८॥

वासवोऽतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् । अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः ॥ ५९ ॥

ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकमोजो यस्य स तस्य बिडौजस इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । शरासनज्यां धनुर्मौर्वीम् शशाङ्कस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणालुनादच्छिनत् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधमाददे जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्यथां दुःखमवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्ष्वेडास्तैः सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' । तुतोष स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह—गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

सारवत्तयाद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे मम आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् । अतो मां प्रीतं संतुष्टमवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा । 'अन्यारादितरर्ते—' इति पञ्चमी । किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह । तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततो निषङ्गात्तूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तमिषुं प्रतिसंहरन्निवर्तयन् । नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनू रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे प्रभो इन्द्र, अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥६६॥

सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतयाष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदोऽसादयैर्दुष्प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र, तथा विधीयताम् ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः । वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदं तदीयम् । अङ्गं शरीरं परामृशंस्तं रघुमभ्यनन्दत् ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इत्यनेन प्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । महाक्रतूनामश्वमेधानां नवभिरधिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः सोपानानां परम्परां पङ्क्तिमिव ततान ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् । 'ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोश्छायां शिश्रिये श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि । गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् । तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥' इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्नि-रिव । अधिकं बभौ । 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते' । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनु-प्रविशति' 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं रघुं निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः संतापाग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वेभ्योऽधिकसंतापोऽभूदित्यर्थः । राज्यकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समान-कर्तृकत्वविरोधः ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे— 'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ॥' इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखा-वहम् ॥' पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उदूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना । 'कर्तर्युपमाने' इति 'सुप्यजातौ—' इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् । किं तद्द्वयम् । पितुरा-गतं पित्र्यम् । 'पितुर्यत्' इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम् । अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । सा स्वयम-दृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारण-

भूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

संप्रति सरस्वतीसांनिध्यमाह—

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् । अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैरुपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा, लोकपालात्मकत्वाद्वेत्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदि वार्थे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन्राज्ञि । अन्यः पूर्वो यस्याः सान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥' इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपविषये । सहकारोऽतिसौरभश्चूतः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्राज्ञि विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकमसत्कूटयुद्धादिकं चोपदर्शितम् । तस्मिन्राज्ञि पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् ।

तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति केशवः ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन्रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथा चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । नन्द्यादित्वाल्ल्युट्प्रत्ययः । प्रतापात्संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि संग्रहोऽथ तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नव ॥'

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः । युगपद्दिशो व्यानशे व्याप ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् । जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति

स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । धनुर्दधौ । हि यस्मात्ताविन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामासानुचकार । तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते' इति शाश्वतः ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा । तुल्ययोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसीत् ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु तारासु नक्षत्रेषु कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति । 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षूणां छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः । 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोश्छायेति विग्रहः । अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः । कर्मण्यण् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । गोप्तू रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तत् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्गायन्ति स्म । अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्ता आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः । 'आकुमारकथोद्भूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्भूतं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव । महौजसो रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' इत्यागमः ॥

मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदोदग्रा मदोद्धताः । ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तः । महाककुद इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः । सरितां कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः । 'उदि कूले रुजिवहोः' इति खश्प्रत्ययः 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः । महान्त उक्षाणो महोक्षाः । 'अचतुर–' इत्यादिना निपातनादकारान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुरनुचक्रुः ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥

मदस्येव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः । 'उपमानाच्च' इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । असूययेवाहतिनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुर्मदं ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः' इति पालकाप्ये । कराग्रनासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गांश्चाश्यानकर्दमाञ्शुष्कपङ्कान्कुर्वती । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वम् । शरच्छरदृतुस्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्समुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहवयात्रायाम्—'इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ् नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति' इति । वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

गुप्तं मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिर्हतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा अयान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्' इति कोशः । आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम्॥ २७॥

वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं रघुं प्रयान्तं लाजैराचारलाजैः। मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्बिन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युतं विष्णुमिव। अवाकिरन्पर्यक्षिपन्॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः॥ २८॥

प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित्। प्राचीनबर्हिरिन्द्रः। 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात्। तेन तुल्यः स रघुः। अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान्रिपूंस्तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव। तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तेत्वेऽपि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः। प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्॥ २९॥

किं कुर्वन्। स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसंनिभैर्वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन्। ययाविति पूर्वेण संबन्धः॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः॥ ३०॥

अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः। 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः। ततः शब्दः सेनाकलकलः। तदनन्तरं परागो धूलिः। 'परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपि' इति विश्वः। पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम्। 'रथानीकम्' इति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम्। इतीत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव। 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः। सा चमूर्ययौ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः॥ ३१॥

स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि। 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार। नाव्या नौभिस्तार्या नदीः। 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः। 'नौवयोधर्मविषमूल—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः। सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार। विपिनान्यरण्यानि। 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः। प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार। शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम्।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः॥ ३२॥

महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः। हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन्। सापि पूर्वसागरगामिनी। भगीरथ इव बभौ। भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्तयिता राजा। यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः॥ ३३॥

'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः। फलं लाभम्। वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः। त्यजेर्ण्यन्ताद्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः। उत्खातैः स्वपदाच्यावितैः अन्यत्रोत्पाटितैः। बहुधा भग्नै रणे जितैः। अन्यत्र छिन्नैः नृपैः। पादपैर्दन्तिनो गजस्येव। तस्य रघोर्मार्ग उल्बणः प्रकाश आसीत्। 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम्' इति यादवः॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः॥ ३४॥

जयी जयनशीलः। 'जिदृक्षिविश्रि–' इत्यादिनेनिप्रत्ययः। स रघुरेवम्। पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राच्यान्। 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्प्रत्ययः। तांस्तान्। सर्वानित्यर्थः। वीप्सायां द्विरुक्तिः। जनपदान्देशानाक्रामंस्तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्॥ ३५॥

अनम्राणाम्। कर्मणि षष्ठी। समुद्धर्तुरुन्मूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात्। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। सिन्धुरयान्नदीवेगादिव सुह्मैः सुह्मदेशीयैः। सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते। वैतसीं वेतसः संबन्धिनीं वृत्तिम्। प्रणतिमित्यर्थः। आश्रित्य। आत्मा संरक्षितः। अत्र कौटिल्यः—'बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत्' इति॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान्।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः॥ ३६॥

नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनद्धान्वङ्गान्राज्ञस्तरसा बलेन। 'तरसी बलरंहसी' इति यादवः। उत्खायोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान। स्थापितवानित्यर्थः॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम्।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः॥ ३७॥

आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः। अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः। कलमा इव शालिविशेषा इव। 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः। तेऽप्यापादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः। 'पादो बुध्ने तुरीयांशशैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः। उत्खातप्रतिरोपिताश्च। रघुं फलैर्धनैः। अन्यत्र सस्यैः। संवर्धयामासुः। 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः। सस्ये' इति केशवः॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ॥ ३८॥

स रघुर्बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा। 'करभाम्' इति केचित्पठन्ति। उत्कलै राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन्। कलिङ्गाभिमुखो ययौ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः॥ ३९॥

स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्निक्षिप्तवान् । 'त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥' इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्मीये ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'द्व्यञ्मगधकलिङ्ग—' इत्यादिनाण्प्रत्ययः । अस्त्रैरायुधैस्तं रघुम् । पक्षाणां च्छेद उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु सर्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितम्' इति यादवः ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्राद्रौ युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् । रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः । तत्र विजह्रुरित्यर्थः । शात्रवं यशश्च पपुः । जह्रुरित्यर्थः ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः । क्षयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन् । ययौ । 'अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति ब्रह्मपुराणे ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । 'गन्धस्य—' इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षा-

यामेवेकारादेशः, तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये—'ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततमास्ततगानगिरोऽलिभिः' (६।५०) । नैषधे च—'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा' (३।९३) इति । 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः । 'सेनाया वा' इति ण्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयामिवाकरोत् । संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः । 'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः । 'तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः । मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्–' इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः । उपत्यकासूषितमित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पतनशीलाः । 'अलंकृञ्–' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः । मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः सक्ताः । 'गजगण्डकटीकटौ' इति कोषः ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनाङ्कितेषु समर्पितं सज्जितं त्रिपदीच्छेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । करिणाम् । ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबंधनम् । 'ग्रीवाभ्योऽण्च' इत्यण्प्रत्ययः । नास्रसन्न स्रस्तमभूत् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदे पुषादित्वादङ् । 'अनिदिताम्–' इति नकारलोपः ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः–' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकीय-

संचितं यश इव। तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः। यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम्। ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम्॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ॥ ५१॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत्॥ ५२॥

युग्ममेतत्। असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सानुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ। 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ। तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्योपभुज्य। 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः। उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः। 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः। उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम्। 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक्। स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सह्यं सह्याद्रिमलङ्घयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा॥

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः।
रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः॥ ५३॥

अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैरुद्युक्तैः। 'अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्यरिकादयः' इति यादवः। विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः। 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः। अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न इवासीत्। सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥ ५४॥

तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोषितां केरलाङ्गनानामलकेषु चमूरेणुः सेनारजश्चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः। एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम्॥ ५५॥

मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी। 'मुरलीमारुतोद्धूतम्' इति केचित्पठन्ति। तस्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं केतकीसंबन्धि रजस्तद्योधवारबाणानां रघुभटकञ्चुकानाम्। 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः। अयत्नपटवासतामयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत्। 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रसिञ्जितैः।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः॥ ५६॥

चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम्। 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः। गात्रसिञ्जितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः। कर्तरि क्तः। 'गात्रसञ्जितैः' इति वा पाठः। सञ्जतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। वर्मभिः कवचैः। 'मर्मरैः' इति पाठे वाहानां गात्रसिञ्जितैर्गात्रध्वनिभि-

रित्यर्थः । मर्मरो मर्मरायमाण इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनेनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् । 'खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः' इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः' इत्यमरः । नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्रावेण सुगन्धिषु । 'गन्धस्य–' इत्यादिनेकारः । कटेषु गण्डेषु पुंनागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुंनागपुष्पाणि विहाय। ल्यब्लोपे पञ्चमी। शिलीमुखा अलयः पेतुः। 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः॥

अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वानुदधी रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितो याचितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे त्वपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । करदानं च भीत्या न तु याञ्चयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव । भावे क्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णालिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान्रिपूनिव । पारसीकान्राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि । उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यो मदो मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे । कमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः । प्रायेण प्रावृषि पद्मविकासस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संबन्धिनं बालातपमिव । अब्जहितत्वादब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैर्यवनैः सह । 'दक्षिणापश्चात्पुरसः–' इति त्यक् । सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः

शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः। 'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः। जये च शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः॥' इति केशवः। अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन्रजसि तुमुलः सङ्ग्रामः संकुलं युद्धमभूत्। 'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव॥ ६३॥

स रघुर्भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषकृत्तैः। 'स्नुहीदलफलो भल्ल' इति यादवः। श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः। 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच्प्रत्ययः। तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः। सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः। 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः। क्षुद्राः सरघाः। 'क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः। क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि। 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः। 'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्' इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः। तेषां पटलैः संचयैरिव। 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये। पिटके परिवारे च' इति हैमः। महीं तस्ताराच्छादयामास॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्॥ ६४॥

शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः। 'शीर्षकम्। शीर्षण्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः। शरणागतलक्षणमेतत्। तं रघुं शरणं ययुः। तथाहि। महात्मनां संरम्भः कोपः। 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः। प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि। महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम्।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु॥ ६५॥

तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु। 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च' इत्यमरः। मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीतवन्तः। 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदम्। 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट्॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव॥ ६६॥

ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरुस्रैः किरणैरिव। 'किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः। उदीच्यानुदग्भवान्नृपान्रसानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौबेरीं कुबेरसंबन्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे। अनेकेनेवशब्देनेयमुपमा। यथाह दण्डी—'एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान्॥ ६७॥

सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः। 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः। सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वा लग्नाः कुङ्कुमकेशराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान्। यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा

येषां तान्। 'अथ कुङ्कुमम्। काश्मीरजन्म' इत्यमरः। 'केसरो नागकेसरे। तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे। पुंनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्' इति हैमः। स्कन्धान्कायान्। स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः। दुधुवुः कम्पयन्तिस्म॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्॥ ६८॥

तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्। भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः। रघुचेष्टितं रघुव्यापारः। हूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः। तेषामवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नस्ताडनादिकृतारुण्यस्यादेश्युपदेशकं बभूव। अथवा पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव। स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः॥ ६९॥

काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम्। 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हैमः। सोढुमनीश्वरा अशक्ताः सन्तः। गजानामालानं बन्धनम्। भावे ल्युटि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वम्। तेन परिक्लिष्टैरक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम्॥ ७०॥

तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा द्रविणानां हिरण्यानाम्। 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः। राशय एवोपदा उपायनानि। 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। कोसलेश्वरं कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वदसकृद्विविशुः। 'मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः। तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः। सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः॥ ७१॥

ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्या गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम्। उद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटांस्तस्य शृङ्गाणि। 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः। वर्धयन्निव। आरुरोह। उत्पतद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जात इति भावः॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम्।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्॥ ७२॥

तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम्। गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम्। 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः। 'दरी तु कन्दरो वास्त्री देवखातबिले गुहा' इत्यमरः। सिंहानां हरीणाम्। 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः। संबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं शयितैरेव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तृ सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षोभविरहितम्। नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते। शशंस कथयामास। सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते। बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः। असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति। नहि समबलः समबलाद्बिभेतीति भावः॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु। 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता' इति यादवः। मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः। 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः। अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते। प्रयोज्यते च 'मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः' इति। अतो मर्मरीभूताः। मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः। कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोत्रसुखाश्चेति भावः। गङ्गाशीकरिणः। शीतला इत्यर्थः। मरुतो वाताः मार्गे तं सिषेविरे ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः सेनायां समवेताः। प्राग्वहतीयष्ठक्प्रत्ययः। नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्म। दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः। विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः।
आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु देवदारुविशेषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम्। ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि। 'ग्रीवाभ्योऽण्च' इति चकाराड्ढञ्प्रत्ययः। तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभास ओषधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रघोरुत्सृष्टेषूज्झितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिर्गजग्रैवेयैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम्। 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः' इत्यमरः। शशंसुः कथितवन्तः। देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्रौ रघोः। पर्वते भवैः पर्वतीयैः। 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः। गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह। 'गुणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः' इति महाभारते। नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेषेण संघर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति यादवः। घोरं भीमं जन्यं युद्धमभूत्। 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान्।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

स रघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सवान्कृत्वा। जित्वेत्यर्थः। किंनरान्बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास। 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना किंनराणां कर्मत्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणान्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय । पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः । कैलासस्य ह्रियमादधानो जनयन्निव । अवरुरोहावततार । कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । नहि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

तस्मिन्रघौ । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्तीर्णलौहित्ये सति । प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम् । भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैः भेजे । नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदृशैर्नागैः । यैरन्यान्रघुव्यतिरिक्तान्नृपानुपरुरोध । शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चार्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुर्जयशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । स रघुरितीत्थं दिशो जित्वा रथोद्धतं रजश्छत्रशून्येषु रघोरेकच्छत्रत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु किरीटेषु । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलिमूर्धजे' इति हैमः । विश्रामयन् । संक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम्। 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः। विश्वजितं नाम यज्ञमाजह्रे। कृतवानित्यर्थः। युक्तं चैतदित्याह—सतां साधूनाम्। वारिमुचां मेघानामिव। आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि। पात्रविनियोगायेत्यर्थः॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान्।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-
न्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने॥ ८७॥

काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते। 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः। सचिवानाममात्यानां सखेति सचिवसखः सन्। 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः। तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'। गुर्वीभिर्महतीभिः। 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः। पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान्। 'दुःखं वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः। चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान्। राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान्। 'राजश्वशुराद्यत्' इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः। 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः। स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान्। प्रहर्षिणीवृत्तमेतत्। तदुक्तम्—'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम्।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्॥ ८८॥

ते राजानः। रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च। ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः। तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम्। प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम्। सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः करणैः। अङ्गुलीषु मौलिषु केशबन्धनेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः। 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः। रेणुभिः परागैश्च। 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः। गौरं गौरवर्णं चक्रुः॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः॥

पञ्चमः सर्गः।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दनम्।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम्॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम्।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः॥ १॥

विश्वजिति विश्वजिन्नाम्न्यध्वरे यज्ञे। 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः। निःशेषं विश्राणितं दत्तम्। 'श्रणु दाने' चुरादिः। कोषानामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथो-

कम् । 'कोपोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'ऋष्यन्धक–' इत्यण् । इञोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥' इति ॥

स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इति, 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा कीर्त्या प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुरातिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् । स रघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । 'दाण्डिनायन–' आदिसूत्रेण निपातः । वीतहिरण्मयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे पात्रे । अर्घार्थमिदमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाय्यग्रेसरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशांपतिर्मनुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वारात्समीपे । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे । 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान्' इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रद्रष्टॄणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र–' इत्यादिना क्विप् । ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान्किम् । अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । यतो यस्माद्गुरोः सकाशात्त्वयाशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव । आप्तं स्वीकृतम् ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना कायेन वाचा मनसापि करणेन वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः'

इत्यमरः । संभृतं संचितं महर्षेवैरतन्तोस्त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चित् न नीयते किम् । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः । 'आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्दावानलादिः । उपप्लवो बाधको न कच्चिन्नास्ति किम् ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वान्मृगस्नेहादभग्नकामाऽप्रतिहतेच्छा । तेषां मुनीनामङ्का एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाव्यसना कच्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।
तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥ ८ ॥

यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्नानादिर्निर्वर्त्यते निष्पाद्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितॄणामभिष्वात्तादीनां निवापाञ्जलयस्तर्पणाञ्जलयः 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यते । उञ्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्राजप्राह्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि वो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कच्चित् । अनुपप्लवानि किमित्यर्थः । 'उञ्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' इति षष्ठशब्दाद्भागार्थेऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् 'पूरणगुण–' इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः ॥

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवितस्य साधनं वो युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः । 'तत आगतः' इत्यण् । कडंगरीयैः । कडंगरं बुसमर्हन्तीति कडंगरीयाः । 'कडंगरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिर्नामृश्यते कच्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

किंच त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद–' इत्यादिना चतुर्थी । अनुमतोऽप्यनु-

ज्ञातः किम् । हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे क्षमं शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः—'यथामातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमान् ॥' इति ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ११

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' सप्तम्यर्थे तृतीया । शासितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारामुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, 'त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्तं फल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । तथाहि । अर्थान्तरं न्यस्यति—सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् । 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । क्रृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः । क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥

'तवार्हतः–' (५।११) इत्यादिनोक्तं यत्तन्न चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम,

तया भक्त्या पूर्वानतिशेषेऽतिवर्तसे। किंतु सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह—व्यतीतेति। अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मम विषादः॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः॥ १५॥

हे नरेन्द्र, तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्द्धिर्येन स तथोक्तः। 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि॥' इति हलायुधः। शरीरमात्रेण तिष्ठन्। आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मनुप्रमुखाः। 'अरण्यान्मनुष्ये' इति वुञ्प्रत्ययः। तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः। प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। नीवार इव। आभासि शोभसे॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः॥ १६॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन्। मखजं मखजन्यम्। न विद्यते किंचन यस्येत्यकिंचनः। मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः। तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति। स्थाने युक्तम्। 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः। तथाहि सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेरुपचयाच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु। 'मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः। कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः॥' इतिभावः। अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थं क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते। सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव॥' इति॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि॥ १७॥

तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः। 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः। प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जयितुं यतिष्य उद्योक्ष्ये। ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु। 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी। तथाहि। चातकोऽपि। 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः। निर्गलितोऽम्बुनेव गर्भो यस्य तं शरद्घनं नार्दति न याचते। 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः। 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादवः॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य।
किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त॥ १८॥

एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम्। 'तुंकाममनसोरपि' इति मकारलोपः। महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य। हे विद्वन्, त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किंपरिमाणं वा। इत्येवं तं कौत्समन्वयुङ्क्तापृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे॥ १९॥

ततो यथावद्यथार्हम्। अर्हार्थे वतिः। विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय। सदाचारायेत्यर्थः। स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय। अनुद्धतायेत्यर्थः। वर्णानां

ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः' इति । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्ययः । स कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचचक्षे ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुर्दक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम्

निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रोदश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा । संजातक्रोधेन गुरुणा । अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाविचार्याहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे मह्यमाहरानयेति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैवोक्तः । अत्र मनुः—'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं मत्वा । निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्याल्पेतरत्वादतिमहत्त्वात्संप्रत्युपरोद्धुं निर्बन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैरस्यं वारयति । एनसः पापान्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्थमावेदितो निवेदितः सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पारं दृष्टवाञ्छ्रुतपारदृश्वा । 'दृशेः क्वनिप्' इति क्वनिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । इत्येवंरूपोऽयं परीवादस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम् । तथा च—'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽभ्यगारे त्रेताग्निशालायां चतुर्थोऽग्निरिव वसन्द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाहानि दिनानि । 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति डच्प्रत्ययः । समासान्तः । सोढुमर्हसि । हे अर्हन्मान्य, त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथममोघं संगरं प्रतिज्ञाम् । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । 'तां गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुमाहर्तुं चकम इयेष ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावात्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषबहुव्रीहौ । समासान्ताभावात् ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्येव मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन—' इत्यादिना निपातनात्साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपतिः रघुः । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराल्लब्धम् । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गम्' इति क्वचित्पाठः । तं भासुरं भास्वरम् । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच् । हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् ।

'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निःस्पृहोऽर्थी । अर्थिकामादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'प्रे दाज्ञः' इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकायम् । विनयनम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥' इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि । 'सत्सूद्विषद्रुह–' इत्यादिना क्विप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किंतु तव प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः येन त्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवान्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशीःसाध्यमाशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतम् । सर्वं सिद्धमित्यर्थः । किं त्वीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् । त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः । इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजापि । जीवलोको जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः । अर्कादालोकं प्रकाशमिव । शीघ्रम् । 'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम् । तस्मादृषेराशु शीघ्रं सुतं लेभे प्राप ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे । 'तस्येदम्' इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेपदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ–' इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले

च धीतौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः । प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकदीपादिव । स्वात्स्वकीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्भावो वैकल्पिकः । कारणाज्जनकाच्च विभिदे भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ—' इति कल्पप्प्रत्ययः । बभूवुः ॥

स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलङ्घिताध्वातिक्रान्तमार्गः सोऽजः सीकरार्द्रैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिर्वातैरानर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्चिरबिल्वाख्यवृक्षभेदाः । 'चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च कर-

अके' इत्यमरः। यस्मिंस्तस्मिन्। निवेशार्हे इत्यर्थः। नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः।
निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज॥ ४३॥

अथोपरिष्टादूर्ध्वम्। 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः। भ्रमद्भिः। मदलोभादिति भावः। भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः। निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः। 'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः। प्रशस्तौ गण्डौ भित्ती। 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः। भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः। तथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' इति। भित्तिः प्रदेशो वा। 'भित्ति प्रदेशे कुड्येऽपि' इति विश्वः। निर्धौतदानेनामला गण्डभित्तिर्यस्येति वा। वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात्। पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः। उन्ममज्जोत्थितः॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु।
नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन॥ ४४॥

कथंभूतो गजः। निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि। नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण। 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः। अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन। ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः। तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम्। उत्खातकेलिमित्यर्थः। 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः। शंसन्कथयन्। सूचयन्नित्यर्थः। युग्मम्॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम्।
बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः॥ ४५॥

संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण। 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः। हस्तेन शुण्डादण्डेन। 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः। सशब्दं सघोषं बृहतस्तरंगान्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः। वारी गजबन्धनस्थानम्। 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः। वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात्।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प॥ ४६॥

शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्षन्पश्चात्तटमुत्ससर्प। पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता।
वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः॥ ४७॥

तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम्।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः॥ ४८॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम्। 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति यादवः। असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः।

विलङ्घितशिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥

स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धाः द्रुताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिंस्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिंस्तं सेनानिवेशं शिबिरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपते राज्ञो वन्यः करी अवध्य इति श्रुतवाञ्छास्त्राज्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतिदीर्घं यथा स्यात् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः सन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान । अत्र चाक्षुषः—'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्यत्करिणः' इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहाराः ॥ ५२ ॥

अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूला मुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिप्रत्ययः । स पुरुष उवाच ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

अवलेपमूलाद्गर्वहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने द्रूषणेऽपि च' इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'तन्वादेर्वा' इत्यूङिति केचित् । प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छत् । तथाहि । जलस्यो-

ष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम्' इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

हे सखे । सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' इति । प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । संमोह्यतेऽनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण । यतोऽस्त्रात्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोऽरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

किंच । मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः । तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुष्यम् । तन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

ना सोमश्चन्द्र इव नृसोमः । उपमितसमासः । 'सोम ओषधिचन्द्रयोः' इति शाश्वतः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोम उद्भवो यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः । पवित्रं पय उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्निगृहीतशापान्निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

एवमध्वनि मार्गे दैवयोगाद्दैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्य एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदे-

शान् । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः । अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यानिव-दर्भान्विदर्भदेशान्ययौ ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः । प्रवृद्धोर्मिरूर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।
मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

एनमजमग्रयायी । सेवाधर्मेण पुरोगच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्यार्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपचरितवान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तुं प्राघूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधी रघुकल्पः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे—'कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि' इति । सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः । कर्तरि क्तः । तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् । 'उपकार्या राजसद्मन्युपचारचितेऽन्यवत्' इति विश्वः । मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् । तत्रोषितवानित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्रोपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् । 'ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाशुण्ड्रशृङ्गपुच्छचिह्नवलिङ्गिषु ॥' इति यादवः । लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्था दयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः । अभिमुखीशब्दो ङीषन्तश्च्व्यन्तो वा ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् । शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य तम् । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा बन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैरुषसि प्राबोधयन्प्रबोधयामासुः ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे मतिमतां वर । निर्धारणे षष्ठी । रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः । 'धूः स्यायानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह–तां धुरमेकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्बिभर्ति । तस्या धुरो भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद्धुर्यपदं तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । रुयन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताबलेव नायिकेव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति दशरूपके । अनवेक्षमाणाविचारयन्ती सती । उपेक्ष्यमाणेत्यर्थः । 'त्वनवेक्ष्यमाणा' इति पाठे निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोज्येन चन्द्रेन पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्' इत्यलंकारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपेक्षिष्ट । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत्तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वल्गुना मनोज्ञेन। 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्' इति विश्वः। युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम्। प्रार्थनायां लोट्। के द्वे। अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती पक्ष्मेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम्। 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः। तव चक्षुः अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च युगपदुन्मेषे सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य॥ ६९॥

विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम्। तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः। परगुणेनान्यदीयगुणेन। सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः। ईप्सुराप्तुमिच्छुरिव। 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीकारादेशः। अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं वृन्तात्पुष्पबन्धनात्। 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः। हरत्यादत्ते। अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्। संसृज्यते संगच्छते। सृजेर्दैवादिकात्कर्तरि लट्॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम्॥ ७०॥

ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया। 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः। अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिर्दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति॥ ७१॥

प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति। 'आङ उद्गमने' इत्यात्मनेपदम्। तावत्। भानावनुदित एवेत्यर्थः। अह्नाय झटिति। 'द्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय' इत्यमरः। अरुणेनानूरुणा। 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः। तमो निरस्तम्। तथाहि। हे वीर त्वय्यायोधनेषु युद्धेषु। 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः। अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा। नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः। न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः॥ ७२॥

उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां त उभयपक्षविनीतनिद्राः। अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम्। यथाह कैयटः—'उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत्। उभयशब्दस्यैव यथा स्यात्। उभयपुत्र इत्यादि भवति' इति। मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्तास्त एव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यच्प्रत्ययः। 'हस्तिसूचकयोः' इति वक्तव्यात्। 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्। शय्यां जहति त्यजन्ति। येषां स्तम्बेरमाणाम्। दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः। दन्तकुड्मलास्तरुणारुणरागयोगाद्बालार्कारुणसंपर्काद्धेतोर्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति। धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः॥ ७३॥

हे वनजाक्ष नीरजाक्ष, 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः। दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे भवाः। 'पारसीका वनायुजाः' इति हलायुधः। अमी वाहा अश्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यान्यास्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि। 'सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे' इत्यमरः। वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति। उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—'पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम्। शूलमोहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम्॥' इत्यादि॥

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः॥ ७४॥

म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विरलरचनो भवति। प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति। निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः। अपि चायं मञ्जुवाङ्मधुरवचनः पञ्जरस्थस्ते तव शुकस्त्वत्प्रबोधनिमित्तेन प्रयुक्तामुच्चारितां नोऽस्माकं गिरं वाणीमनुवदति। अनुकृत्य वदतीत्यर्थः। इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते। अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः॥

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः॥ ७५॥

इतीत्थं विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः। पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम्। सपदि विगतनिद्रः कुमारः। तल्पं शय्याम्। 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः। उज्झांचकार विससर्ज। 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः। कथमिव। मदेन पटु मधुरं निनदद्भी राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकाख्यः। सुरगज ईशानदिग्गजः। गङ्गाया इदं

गाग्रम् । सैकतं पुलिनमिव । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

अथोत्थानानन्तरमञ्चितानि चारूण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठानमवसाय्य समाप्य । स्यतेर्ण्यन्ताल्ल्यप् । कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः । सन्स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहमगादगमत् । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः ।

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कंचिद्देवं भजामहे ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान्मनोज्ञवेषान्मनोहरनेपथ्यान्वैमानिकानां विमानैश्चरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । मरुताममराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान्गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान्भूपालानपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिश्छन्दः ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

'रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता' इति विश्वः । रतेः कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं काकुत्स्थमजमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृहं बभूव । इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्युरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपोतः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिस्तुङ्गमुन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रमिव । आरुरोह ॥

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं संगतं रत्नवद्रत्नखचितमासनं सिंहासनमासेदिवानधिष्ठितवान्सोऽजः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरासीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्वारा च तद्वारूढयोरपीति भावः ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्या पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचदद्योतिष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम् । द्युतादित्वादङ्प्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्यभृतामुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा । 'भूम्ना' इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । रराज । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण ददृश इत्यर्थः । कथमिव । मदोत्कटे मदेनोद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा भृङ्गा इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभवार्थं कृतम् ॥

त्रिभिर्विशेषकमाह—

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

अथान्वयज्ञै राजवंशाभिज्ञैर्वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन्धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

किं च । पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां कलापिनां बर्हिणामुद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने वाद्यघोषे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्च्छति व्याप्नुवति सति ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥

पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा । 'अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्याथ' इत्यमरः । 'संज्ञायां भृतॄवृजि–' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । क्लृप्तविवाहवेषा कन्येन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं शिबिकामध्यास्यारुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं विवेश ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः । देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्ररूढाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसंपद इव बभूवुरुत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—'विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥' रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—'यूनोरन्योन्यविशेषस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—'भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः ॥ ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसंभवाः ॥' इति । तत्र गात्रारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दोक्तानुभावान् 'कश्चित्–' इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्-'एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्म्लेच्छगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥' इति ॥

'शृङ्गारचेष्टा बभूवुः' इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कश्चिद्राजा कराभ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चलैः पत्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैरन्तः परिवेषं मण्डलं बध्नातीत्यन्तःपरिवेषबन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार । करस्थ लीलारविन्दवत्त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

विलसनशीलो विलासी । 'वौ कषलसकत्थस्रम्भः' इति घिनुण्प्रत्ययः । अपरो राजांसाद्विस्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं प्रालम्बमृजुलम्बिनीं स्रजम् । 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्' इत्यमरः । 'प्रावारम्' इति पाठे तूत्तरीयं

नखम्। उत्कृष्योद्धृत्य साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन्यथावकाशं स्वस्थानं निनाय। प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः। गोपनीयं किंचिदङ्गेऽस्ति ततोऽयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्यभिप्रायः॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः।
तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम्॥ १५॥

ततः पूर्वोक्तादन्योऽपरो राजा किंचित्समावर्जितनेत्रशोभ ईषदवाक्पातितनेत्रशोभः सन्। आकुञ्चिता आभुग्ना अग्राङ्गुलयो यस्य तेन तिर्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान्। पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः। भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः। भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः॥

निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः।
कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत्॥ १६॥

कश्चिद्राजा वामं भुजमासनार्धे सिंहासनैकदेशे निवेश्य संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिकोन्नतोऽसौ वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन्। विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लुण्ठितहारः सन्। 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः। सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत्। वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः। अत एव विवृत्तत्रिकत्वं घटते। त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैवं वार्तां करिष्य इति नृपाभिप्रायः। परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तेतीन्दुमत्यभिप्रायः॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः।
प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः॥ १७॥

अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतमापाण्डुरं केतकबर्हं केतकदलम्। 'दलेऽपि बर्हम्' इत्यमरः। प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणैर्नखाग्रैर्विपाटयामास विदारयामास। अहं तव नितम्ब एवं नखव्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः। तृणच्छेदकपत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान्॥ १८॥

कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन। 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः। रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन करेण। अङ्गुलीषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः। 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः। 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्ययः। रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभयानुविद्धान्व्याप्तानक्षान्पाशान्। 'अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः। सलीलमुदीरयामासोच्चिक्षेप। अहं त्वया सहैव रंस्य इति नृपाभिप्रायः। अक्षचातुर्यं कापुरुषोऽयमितीन्दुमत्यभिप्रायः। 'अक्षैर्मा दीव्येत्' इति श्रुतिनिषेधात्॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव।
वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे॥ १९॥

कश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्या-

पारयामास । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

ततोऽनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतरूपवृत्तवंशेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । कर्मण्यण्प्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । प्राक्प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत्पुंसा तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असौ राजा । असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । मगधा जनपदाः तेषु प्रतिष्ठास्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णो विचक्षणः । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः । परान्छत्रूंस्तापयतीति परंतपः परंतपाख्यः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीमाहुः । नैतादृक्कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान्' इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधुः । तथा हि । नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अयं परंतपोऽध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं नित्यमाहूतसहस्रनेत्रः संश्चिरं शच्या अलकान्पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्स्रस्तान् । पचाद्यच् । मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यांश्चकार । प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते मलिना कृशा' इति । 'क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥' इति च स्मरणात् ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिक एण्यप्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रि-

तानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु। सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला ।
ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

एवं तया सुनन्दयोक्ते सति तं परंतपमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिनी दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः। 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः। वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः। तन्वीन्दुमत्येनं नृपमभाषमाणर्ज्वा भावशून्यया प्रमाणक्रिययैव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

सैव नान्या। निसृष्टत्वादिति भावः। वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यराजानं निनाय। नयतिर्द्विकर्मकः। कथमिव। समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरङ्गलेखोर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

एनामिन्दुमतीं जगाद। किमिति। अयमङ्गनाथोऽङ्गदेशाधीश्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः। पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः। किंच। सूत्रकारैर्गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिक्षितगजः। किलेत्यैतिह्ये। अत एव भूमिगतोऽप्यैन्द्रं पदमैश्वर्यं भुङ्क्ते। भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः। गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः। पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणाद्भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्यनुज्ञयानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुबिन्दून्। 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः। पर्यासयता प्रस्तारयता। भर्तृवधादिति भावः। अनेनाङ्गनाथेनोन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः। अविच्छिन्नाश्रुबिन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥२९॥

निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम्। सहावस्थानविरोधीत्यर्थः। श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तदेकसंस्थम्। उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः। हे कल्याणि। 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष्। कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या-संसर्गार्हा त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया। समानगुणयोर्युवयोर्दाम्पत्यं युज्यत एवेति भावः। दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते। तदुक्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति कन्यामवदत्कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥३०॥

अथ कुमार्यङ्गराजाच्चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । जन्यां मातृसखीम् । 'जन्यां मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् । 'यातेति जन्यानवदत्' इति पाठे जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेऽपि च' इति विश्वः । अथवा जन्या वधूभृत्याः । 'भृत्याश्चापि नवोढायाः' इति केशवः । 'संज्ञायां जन्या' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह वृत्तिकारः—'जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः' इति । यच्चामरः—'जन्या स्निग्धा वरस्य ये' इति, तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषात्नापि द्रष्टृदोषादित्याह—नेत्यादिना । असावङ्गराजः काम्यः कमनीयो नेति न । किंतु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न । वेदैवेत्यर्थः । किंतु लोको जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिरमपि किंचित्कस्मैचिन्न रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । द्विषद्भिः शत्रुभिर्दुष्प्रसहं दुःसहम् । शूरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परमन्यं नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव । इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

उदग्रबाहुर्दीर्घबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्योऽयं राजावन्तिनाथोऽवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रके' इति विश्वः । आरोप्य यत्नेनोल्लिखित उष्णतेजाः सूर्य इव । विभाति । अत्र मार्कण्डेयः—'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजःशातनायोपचक्रमे ॥' इति ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्यास्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रास्वग्रेसरैर्वाजिभिरश्वैरुत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्ताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयश्चूडामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोङ्कुरनाशं कुर्वन्ति । नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

असाववन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरस्यादूरे समीपे वसन् । अत एव हेतोस्तमिस्रपक्षे कृष्णपक्षेऽपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीर्निर्विशत्यनुभवति किल । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूस्तस्याः संबोधनम् । हे रम्भोरु । 'ऊ-

रुत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । नदीत्वाद्ध्रस्वः । यूनानेन पार्थिवेन सह । सिप्रा नाम तत्रत्या नदी । तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासूद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कच्चित् । स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।
बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

उत्तमसौकुमार्योत्कृष्टाङ्गमार्दवा सेन्दुमती । 'अभिद्योतितान्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इति ड्मतुप्प्रत्ययः । भानुमत्यंशुमतीव भावं चित्तं न बबन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूदादेशः । तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद ॥

सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी । ब्रह्मविद्विद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन्सन् । प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश । मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

ज्याया मौर्व्या बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसति ज्या-

बन्धोपरोधाद्दीर्घं निःश्वसन्ती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्बन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुषितं स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः संबन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चलेत्येवंरूपमयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्यान्न कदाचिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्निं सहायमाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयो कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । 'खड्गादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्रिपून्स्वयमेव वक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । 'दह्यन्ते च तथागताः शत्रवः' इति भारते कथानुसंधेया ॥

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्कलक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्य वप्रः प्राकार एव नितम्बः तस्य काञ्चीं रशनाभूताम् । जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । 'ओघः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः । स क्षितीशः । शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्या इन्दुमत्या रुचये न बभूव । रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः । शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिमुद्दिश्याभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्यान्तःपुरपालिकया । 'कर्मण्यण्' । 'टिड्ढाणञ्–' इति ङीप् । सा कुमारी जगदे ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यज्वा विधिवदिष्टवान्। 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः। एष पार्थिवः। नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवंशजः। यं सुषेणमाश्रित्य गुणैर्ज्ञानमौनादिभिः शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रममृष्याश्रममेत्य प्राप्य सत्त्वैर्गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव। नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि परस्परेण विरोध उत्ससृजे त्यक्तः ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा।
हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभात्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता। अविषह्यं विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु। हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु। 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः। संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु। शून्येष्वित्यर्थः। रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु। 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः। संनिविष्टम्। स्वजनाह्लादको द्विषंतपश्चेति भावः ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमयेऽवरोधानामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्धेतोः। कलिन्दो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना। 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः। मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी। तां गतापि। गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः। मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः। कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यतेति वक्ष्यति। तत्कथमधुना मथुरासंभव इति चिन्त्यम्। मधुरा मथुरापुरीति शब्दभेदः। यद्वा साम्येति। गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति। धवलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्यत्र गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः। 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति घण्टापथः ॥

त्रस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः।
वक्षःस्थलव्यापि रुचं दधानः सकौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

तार्क्ष्याद्गरुडात्त्रस्तेन। यमुनौकः स्थानं यस्य तेन। कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किलाभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम्। किलेत्यैतिह्ये। वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्रेपयतीव व्रीडयतीव। 'अर्तिह्री–' इत्यादिना पुमागमः। कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा। पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः। मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिंस्तत्तस्मिंश्चैत्ररथात्कुबेरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि, यौवनश्रीर्यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

किंच। प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु। 'दरी तु कन्दरो

त्रा स्त्री' इत्यमरः । अम्भसः पृषतैर्बिन्दुभिरुक्षितानि सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । 'शिलाया ढः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादिवार्थे ढप्रत्ययः । तदुन्मधवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय कलापिनां बर्हिणां नृत्यं पश्य ॥

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपम् । सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतमिव । व्यत्यगादतीत्यगता ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥

अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा । 'भुजिष्या किंकरी मता' इति हलायुधः । अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुषीमासन्नामबालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालामिन्दुमतीं बभाषे ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यसत्त्वोऽसौ हेमाङ्गदो महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी । 'महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे' इति भावः । यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव । अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

सुभुजश्चापभृतां पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यः बन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुश्रियां साञ्जनो बाष्पसेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । पद्धती इव । द्वे ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां बिभर्ति । द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्गतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ॥

यमात्मनः सद्मनि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

आत्मनः सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोऽत एव प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिर्मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । अर्णव एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्र-पर्णानाम्' इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बु-राशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः । 'लवङ्गं देवकुसुमम्' इत्यमरः । मरुद्भिर्वातैरपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रेणेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तया सुनन्दयैवं प्रलोभितापि प्रचोदितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंस इव । तस्मादेमाङ्गदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।
इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनां च' इत्यौ आगमः । आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि, इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यामिन्दुमतीम् । 'क्रौड्यादिभ्यश्च' इत्यत्र भोजात्क्षत्रियादित्युपसंख्यानात्ष्यङ्प्रत्ययः । 'यङश्चाप्' इति चाप । निजगाद । इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

अंसयोरर्पिताः लम्बन्त इति लम्बाः हारा यस्य सः । हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । 'तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः । क्लृप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनोऽयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः । 'पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाड्ड्यण्वक्तव्यः' इति ड्यण्प्रत्ययः । 'तस्य राजन्यपत्यवत्' इति वचनात् । बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनसहितः । 'वारिप्रभावो निर्झरो झरः' इत्यमरः । अद्रिराज इवाभाति ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।
प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीत उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सोऽगस्त्योऽश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते कर्मणि । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः स्नातस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न दाक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिको भवति । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानाट्ठक् ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्त उद्धतो लङ्काधिपती रावणो दु-

शापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादासवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजया-येन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादञ्खञौ' इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । महीव रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् । दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुका यासु तासु । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि' इति, 'घोण्टा तु पूगः क्रमुकः' इति चामरः । एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यासु तासु । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीदानुकूला भव ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ॥
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः । त्वं रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । ततस्तडित्तोयदयोर्विद्युन्मेघयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेस्तु ॥

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

विदर्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याश्चेतसि तदीयः सुनन्दासंबन्ध्युपदेशो वाक्यम् । दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितेऽरविन्दे नक्षत्रनाथांशुश्चन्द्रकिरण इव । अन्तरमवकाशं न लेभे ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतिंवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं भूमिपालं व्यतीयायातीत्य गता स स भूमिपालः । सर्वे इत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽट्टाख्यो गृहभेद इव । 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छायत्वम् । अट्टस्तु तमोवृतत्वम् । प्रपेदे ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तस्यामिन्दुमत्यामुपस्थितायामासन्नायां सत्यां रघोः सूनुरजो मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् । अथास्याजस्य वामेतरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः । केयूरं बध्यतेऽत्रेति केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

कुमारी । सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तमजं प्राप्य अन्योपगमाद्राजान्तरोपगमाद्व्यावर्तत निवृत्ता । तथाहि । षट्पदाली भृङ्गावलिः । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्फुल्लतेः पचाद्यच् । फलतेस्तु प्रफुल्तमिति पठितव्यम् । 'अनुपसर्गात्–' इति निषेधात् । इत्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषमेत्य 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् । इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीमवेक्ष्यानुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । 'प्रथने वावशब्दे' इति घञो निषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशे भवः । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः । 'ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । 'गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ' इत्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नतेच्छा महाशयाः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । उत्तरकोसलेन्द्राः राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् । ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां दधति बिभ्रति । तन्नामसंस्पर्शोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभ इति पौराणिकी कथानुसंधेया । वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

यः ककुत्स्थः संयति युद्धे महानुक्षा महोक्षः । 'अचतुर–' इत्यादिना निपातः । तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थायाधिष्ठाय । अतएव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन्बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखा निवृत्तपत्ररचनाश्चकार । तद्भर्तॄनसुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

यः ककुत्स्थ ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलमङ्गदमैन्द्रमङ्गदेन स्वकीयेन संघट्टयन्संघर्षयन्स्वामग्र्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिद इन्द्रस्यार्धमासनस्यार्धासनम् । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । अधितष्ठावधिष्ठितवान् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वम् । न केवलं महोक्षरूपधारिण

एव तस्य ककुदमारुक्षत् । किंतु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा । अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उरुकीर्तिर्महायशाः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीपो नृपतिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये न त्वशक्त्येति भावः । एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुः । तस्य भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम्।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सति । विहरन्त्यत्रेति विहारः क्रीडास्थानं । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । 'वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' इति विश्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ' इत्यमरश्च । अंशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नास्रंसयन्नाकम्पयत् । आहरणायापहर्तुं को हस्तं लम्बयेत् । तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धश्चासौ पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्तानुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहृता संभृता सम्यग्वर्धिता च या चतुर्दिगावर्जितसंभृता तां विभूतिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोत् । विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम्।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

किं च । अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः । अनुबध्नातीत्यनुबन्धि चाविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अतएवैवंभूतं यस्य यश इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥ ७८ ॥

असावजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुमनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति क्तः । सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—'श्लिषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः योऽजो गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा बिभर्ति । यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालंकारो ध्वन्यते । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः ॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः प्रधानं येषां तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वानुरूपममुमजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां तनूकृत्य संकोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार । सम्यक्सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

सा कुमारी यूनि तस्मिन्नजेऽभिलाषबन्धमनुरागग्रन्थिं शालीनतयाऽधृष्टतया । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक । तथाप्यरालकेश्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः । सखी सहचरी । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति निपातनान्ङीप् । वेत्रभृत्सुनन्दा । हे आर्ये पूज्ये, अन्यतोऽन्यं प्रति व्रजाम इति परिहासपूर्वमाबभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दामसूयया रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्यगमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ उपमा ययोस्तावूरू यस्याः सा करभोपमोरूः । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजम् । मूर्तं मूर्तिमन्तमनुरागमिव । धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमासञ्जयामासासक्तं कारयामास न तु स्वयमाससञ्ज अनौचित्यात् ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरेण्यो वरणीय उत्कृष्टः । वृञ एण्यः । सोऽजो मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया ताममंस्त । मन्यतेर्लङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः । इयमजसंगतेन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यं विवव्रुः । मालिनीवृत्तम् ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् । भग्नाशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः । तत्क्षितिपतिमण्डलम् । उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

भजेमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।
मार्गन्तं बालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दंपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात्प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेष्वाकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया नृपेति निन्दन्तः । किंच विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशाच्छिबिराणि जग्मुः ॥

ननु क्रुद्धाः श्वेयुध्यन्तां तत्राह—

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्या इन्द्राण्याः। संनिधिरेव सांनिध्यम्। तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकर्ता विघ्नकारिणामभावः किल। किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम्। तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्।
वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम्॥ ४॥

'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः। तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम्। इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्काश्चिह्नानि यस्य तम्। ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम्। 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम्। तेन निवारित उष्ण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स वरो वोढा वध्वा सह प्राप विवेश॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि॥ ५॥

ततस्तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः। नपुंसके भावे क्तः। बभूवुः॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः।
बन्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः॥ ६॥

सहसालोकमार्गं गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित्कामिन्योद्वेष्टनवान्तमाल्यः। उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः। अत एव वान्तमाल्यो बन्धविश्लेषेणोद्गीर्णमाल्यः। करेण रुद्धो गृहीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः। 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः। तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बन्धुं बन्धनार्थं न संभावितो न चिन्तित एव॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान॥ ७॥

काचित्। प्रसाधिकयालंकर्त्र्यालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं द्रवरागमेवार्द्रालक्तकमेव। अग्रश्चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति कर्मधारयसमासः। 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति वामनः। तमाक्षिप्याकृष्य। उत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तमन्दगमना सती। आगवाक्षाद्गवाक्षपर्यन्तं पदवीं पन्थानमलक्तकाङ्कां लाक्षारागचिह्नां ततान विस्तारयामास॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा।
तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती॥ ८॥

अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्यालंकृत्य। संभ्रमादिति भावः। तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा सती तथैव शलाकामञ्जनतूलिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं ययौ। दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्। 'सव्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते' इति श्रुतेः॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम्।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः॥ ९॥

अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वसनग्रन्थिम् । 'नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । न बबन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ॥

अर्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धाञ्चिता मणिभिरर्धगुम्फिता दुर्निमिते संभ्रमादुत्क्षिप्ते । 'डुमिञ्प्रक्षेपणे' इति धातोः कर्मणि क्तः । पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती गलन्ना सती रशना मेखला तदानीं गमनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव शेषो यस्याः आसीत् ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भे येषां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः । मुखैर्व्याप्तान्तरास्छन्नावकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव कमलालंकृता इव । 'सहस्रपत्रं कमलम्' इत्यमरः । आसन् ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो नजग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता नार्यो रघोरपत्यं राघवमजम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण्प्रत्ययः । दृष्टिभिरापिबन्त्योऽतितृष्णया पश्यन्त्यो विषयान्तराण्यन्यान्विषयान्न जग्मुः । न विविदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिश्चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

'शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः' (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति 'स्थाने इत्यादिभिस्त्रिभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।
पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

भोज्येन्दुमती परोक्षैरदृष्टैर्भूपतिभिर्वृता ममैवेयमिति प्रार्थितापि स्वयंवरमेव साधुं हितममंस्त मेने । न तु परोक्षमेव कश्चित्प्रार्थकं वव्रे । स्थाने युक्तमेतत् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । कुतः । अन्यथा स्वयंवराभावेऽसाविन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । नारायणमिव आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत । न लभेतैव । सदसद्विवेकासौकर्यादिति भावः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् । 'द्वन्द्वं रहस्य—' इत्यादिना निपातः । परस्परेण नायोजयिष्यच्चेन्न योजयेद्यदि तर्हि प्रजानां पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो विफलोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङ् । 'कुतश्चित्कारणवैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिकारः ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥ १५ ॥

रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरावित्यभिप्रायः । नूनं तावेवेयं चायं चेमौ दंपती अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पन्नौ । कुतः । तथाहि इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यमेव । 'तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः' इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमत आह—हि यस्मान्मनो जन्मान्तरसंगतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।
उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सद्म समाससाद ॥ १६ ॥

इति 'स्थाने वृता' (७।१३) इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्य उद्गता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पापपुण्यसुखादि च' इत्यमरः । कथा गिरः शृण्वन्कुमारोऽजो मङ्गलसंविधाभिर्मङ्गलरचनाभिरुद्भासितं शोभितं संबन्धिनः कन्यादायिनः सद्म गृहं समाससाद प्राप ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशादाशु शीघ्रमवतीर्य । कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन सोऽजः । अथोऽनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितमन्तश्चतुष्कं चत्वरम् । नारीणां मनांसीव विवेश ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।
भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः भोजेनोपनीतम् । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रमर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं च । वनिताकटाक्षैरन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्धम् । जग्राह गृहीतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासाः सोऽजः । विनीतैर्नम्रैरवरोधरक्षैरन्तःपुराधिकृतैर्वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिरुदन्वान्समुद्रो नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलायाः सकाशं समीपमिव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयांचकार ॥ २० ॥

तत्र सद्मन्यर्चितः पूजितोऽग्निकल्पोऽग्नितुल्यो भोजपतेर्भोजदेशाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निं हुत्वा तमेव चाग्निं विवाहसाक्ष्य आधाय । साक्षिणं च कृत्वेत्यर्थः । वधूवरौ संगमयांचकार योजयामास ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

स राजसूनुर्हस्ते स्वकीयेन वध्वा हस्तं परिगृह्य। अनन्तरायाः संनिहिताया अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूत आम्र इव। सुतरां चकाशे॥

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी।
तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन॥ २२॥

वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य स आसीत्। 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः। कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संववृते बभूव। अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन्द्वये मिथुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिर्मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्कृतेव। प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते। अत्र वात्स्यायनः—'कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति। पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति। एभिरनयोर्भावं परीक्षेत' इति। स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणम्। न तु प्रतिनियमो विवक्षितः। एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात्। एवं सति कुमारसंभवे-'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत्' (७।७७) इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति। 'वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य' इत्यपरार्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन कर्त्रा। तयोर्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्तेव। समीकृतेवेत्यर्थः॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि॥ २३॥

अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासंगत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टान्यन्योन्यस्मिँल्लोलानि सतृष्णानि। 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः। तयोर्दम्पत्योर्विलोचनानि दृष्टयो मनोज्ञां रम्यां ह्रिया निमित्तेन यन्त्रणां सङ्कोचमानशिरे प्रापुः॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्॥ २४॥

तन्मिथुनमुदर्चिष उन्नतज्वालस्य कृशानोर्वह्नेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणात् मेरोरुपान्तेषु समीपेषु वर्तमानमावर्तमानम्। मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः। अन्योन्यसंसक्तं परस्परसंगतम्। मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम्। अहश्च त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिंदिवमिव। समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। चकासे दिदीपे॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ॥ २५॥

नितम्बेन गुर्व्यलघ्वी। 'दुर्धरालघुनोर्गुर्वी' इति शाश्वतः। विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता। मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूरग्नौ लाजविसर्गं चकार॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे॥ २६॥

हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी। 'शमीपल्लवमिश्राँल्लाजानञ्जलिना वपति' इति कात्यायनः। पुण्यो धूमः कृशानोः

पावकादुदियायोद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या वध्वा मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्णाभरणतां प्रपेदे ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

तद्वधूमुखमाचारेण प्राप्ताद्धूमग्रहणात् । अञ्जनस्य क्लेदोऽञ्जनक्लेदः । अञ्जनमिश्रबाष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षम् । प्रम्लानो बीजाङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत्पाटलगण्डलेखमरुणगण्डस्थलं च बभूव ॥

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती'इत्यमरः । बन्धुमता । बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । राज्ञा च पुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात्क्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभूतवन्तौ ॥

इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥ २९ ॥

अधिश्रीरधिकसंपन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसुरिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा । महीपतीनां राज्ञां पृथगेकैकशोऽर्हणार्थं पूजार्थमधिकृतानधिकारिणः समादिदेशाज्ञापयामास ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
वैदर्भमामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥ ३० ॥

मुदः संतोषस्य लिङ्गैश्चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रिया निगूहितमत्सराः अत एव प्रसन्ना बहिर्निर्मला गूढनक्रा अन्तर्लीनग्राहा ह्रदा इव स्थितास्ते नृपा वैदर्भं भोजमामन्त्र्यापृच्छ्य तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाछलेनोपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुर्गतवन्तः ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । पूर्वं कृता कृतपूर्वा । सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा संविदुक्तो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । 'संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु' इति केशवः । स राजलोकः समयोपलभ्यमजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत्प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति केशवः । आदास्यमानो ग्रहीष्यमाणः सन्नजस्य पन्थानमावृत्यावरुध्य तस्थौ ॥

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।
सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत्तदा सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा । आसमन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । 'यौतकादि

तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत्' इत्यमरः । आहरणीकृता श्रीर्येन तथोक्तः सन्राघवमजं प्रास्थापयत्प्रस्थापितवान् स्वयमन्वगादनुजगाम च ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।
तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेनाजेन सार्धं मार्गे पथि तिस्रो वसती रात्रीरुषित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । पर्वात्यये दर्शान्त उष्णरश्मेः सूर्यात्सोमश्चन्द्र इव । तस्मादजादपावर्तत । तं विसृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।
अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपा राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोसलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवो रूढवैरा बभूवुः । अतो हेतोः समेताः सङ्गताः सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे न सेहिरे ॥

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दृप्त उद्धत । स राजन्यगणो राजसङ्घातः । भोजकन्यामुद्वहन्तं नयन्तं तमजम् । बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येमं त्रैविक्रमम् । पादमिन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव । पथि रुरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'विरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाम्भोजं रुरोध ह ॥' इति ॥

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥

स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहुभटम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्याज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । भागीरथीमुत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो योद्धा पदातिं पादचारमभ्यपतत् । पदा पादाभ्यामततीति पदातिः । 'पादस्य पत्' इत्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः' इत्यमरः । रथेशो रथिको रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरङ्गसाद्यश्वारोहस्तुरगाधिरूढमश्वारोहमभ्यपतत् । 'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्थमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्व्येकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्स्वविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चापभृतो धानुष्काः । कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोच्चारयामासुः । श्रोतु-

मशक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन्नित्यर्थः । किंतु बाणाक्षरैर्बाणेषु लिखिताक्षरैरेव परस्परस्यान्योन्यस्योर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुरूचुः ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

संयति संग्रामेऽश्वैरुत्थापितः स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतो घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनैर्विस्तारितः प्रसारितो रेणुर्नेत्रक्रमेणांशुकपरिपाट्या । अंशुकमित्यर्थः । 'स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्' इति 'क्रमोऽङ्घ्रौ परिपाट्यां च' इति च केशवः । सूर्यमुपरुरोधाच्छादयामास ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

वायुवशाद्विदीर्णैर्विवृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून्पिबन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजा मत्स्याकारा ध्वजाः । पर्याविलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सत्यमत्स्या इव । बभुर्भान्ति स्म ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।
स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञातः । नागो हस्ती विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः । योधानामिति शेषः । स्वभर्तृणां स्वस्वामिनां नामग्रहणान्नामोच्चारणाद्बभूव । रजोन्धतया सर्वे स्वं परं च शब्दादेवानुमाय प्रजह्रुरित्यर्थः ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपरुन्धतः आजौ युद्धे विजृम्भितस्य व्याप्तस्य । रज एवान्धकारं तस्य । शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तो रुधिरप्रवाहो बालारुणो बालार्कोऽभूत् । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ॥ ४३ ॥

क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः त्याजितभूतलसंबन्ध इत्यर्थः । तस्य क्षतजस्योपरिष्टात्पवनावधूतो वाताहतः । स रेणुः अङ्गारशेषस्य हुताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इव । आबभासे दिदीपे ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यन्तॄनुपालभ्य निवर्तिताश्वान् ।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूंस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति कृत्वा निवर्तिताश्वान्यन्तॄन्सारथीनुपलभ्यासाधु कृतमित्यधिक्षिप्य । पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः । लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञानानित्यर्थः । तानेव सामर्षतया सक्रोधत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजह्रुः ॥

अभ्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।
संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन्नर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूनाश्छिन्ना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शरा आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिर्लोहाग्रवद्भिः । 'सस्यबाणाग्रयोः फलम्' इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शरुः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । संप्रापुरेव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।
हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैरत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाग्रं येषां तैश्चक्रैरायुधविशेषैर्हृतानि छिन्नान्यपि । श्येनानां पक्षिविशेषणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि । आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात्प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरंगिकः प्रतिप्रहारेऽक्षममशक्तं तुरंगमस्कन्धे निषण्णदेहम् । मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तमाचकाङ्क्ष । 'नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्' इति निषेधादिति भावः ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजाम् । तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां संबन्धिभिर्बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिरत एव विकोशैः । पिधानादुद्धृतैः । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिभिः खड्गैरुद्यन्तमुत्थितमग्निं विविग्ना भीता गजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन शमयांबभूवुः शान्तं चक्रुः ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखैर्बाणैरुत्कृत्तानि शिरांस्येव फलानि तैराढ्या संपन्ना । च्युतैर्भ्रष्टैः । शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षण्यानि । 'शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ' इत्यमरः । तैश्चषकोत्तरा चषकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सेव । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । रणक्षितिर्युद्धभूमिर्मृत्योः पानभूमिरिव रराज ॥

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैः पक्षिभिर्निष्कुषितं खण्डितम् । 'इण्निष्ठायाम्' इतीडागमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहगेभ्य आक्षिप्याच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रियापि

शिवा क्रोष्ट्री। 'शिवः कीलः शिवा क्रोष्ट्री' इति विश्वः। केयूरकोट्याङ्गदाग्रेण क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा सती। अपाचकारापसारयामास। किरतेः करोतेर्वा लिट्॥

कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य।
वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श॥ ५१॥

द्विषतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गश्छिन्नशिराः कश्चिद्वीरः सद्यो विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम्। देवत्वमित्यर्थः। उपेत्य प्राप्य वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः सन्समरे नृत्यत् स्वं निजं कबन्धं विशिरस्कं कलेवरं ददर्श। 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित्।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ॥ ५२॥

कौचिद्वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योरुन्मथनान्निधनात्तावेव सूतौ रथिनौ योद्धारौ चाभूताम्। तावेव व्यश्वौ नष्टाश्वौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तावभूताम्। ततो भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहुविमर्दे निष्ठा नाशो ययोस्तौ बाहुयुद्धसक्तावभूताम्। 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः॥ ५३॥

परस्परेणान्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः समकालमेककालं यथा तथोत्क्रान्तवाय्वोर्युगपदुद्गतप्राणयोः। एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्यां तयोरेकाप्सरःप्रार्थितयोः। प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः। 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः। अथवा। एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः। 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम्। कयोश्चित्प्रहर्त्रोर्योधयोरमर्त्यभावेऽपि देवत्वेऽपि विवादः कलह आसीत्। एकामिषाभिलाषो हि महद्वैरबीजमिति भावः॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम्।
पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी॥ ५४॥

तावुभौ व्यूहौ सेनासंघातौ। 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः। पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्मी इव। इतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं भङ्गं पराजयं चापतुः प्राप्तवन्तौ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव।
धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः॥ ५५॥

बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽजोऽरिसैन्यं प्रत्येव ययौ। तथा हि। समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत। वर्ततेर्ण्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ्। वह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणम्। 'कक्षौ तु तृणवीरुधौ' इत्यमरः। तत एव तत्रैव। प्रवर्तत इति शेषः। सार्वविभक्तिकस्तसिः॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः।
निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः॥ ५६॥

रथी रथारूढो निषङ्गी तूणीरवान्। 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः। कवची वर्मधरो धनुष्मान्धनुर्धरो दृप्तो रणदृप्त एकवीरोऽसहायशूरः सोऽजो राजन्यकं

राजसमूहम् । 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । महावराहो वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाल उद्वृत्तमुद्वेलमर्णवाम्भ इव । निवारयामास ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव बाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

सोऽजः आजौ सङ्ग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निषङ्गविवरेण वाममतिसुन्दरम् । 'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्वः । व्यापारयन्नलक्ष्यत । शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सकृदाकर्णकृष्टा योद्धुरस्याजस्य मौर्वी ज्या । रिपून्घ्नन्तीति रिपुघ्नाः । तान् । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्प्रत्ययः । बाणान्सुषुव इव सुषुवे किमु । इत्युत्प्रेक्षा ॥

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुंकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सोऽजः । रोषेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि तैः । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ता भ्रुकुटीर्भ्रूभङ्गान्वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता बाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः । हुंकारगर्भैः सहुंकारैः । हुंकुर्वद्भिरित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिर्गां भूमिं तस्तार छादयामास ॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।
सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्रुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैर्गजमुखैः सर्वैर्बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । 'उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । बाह्यबलमुक्त्वान्तरमाह—सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपाला युधि तस्मिन्नजे प्रजह्रुः । तं प्रजह्रुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्क्वचित्किंचिद्विवक्ष्यते ॥' इति ॥

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विषामस्त्रव्रजैश्छन्नरथः सोऽजः । नीहारैर्हिमैर्मग्नो दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किंचित्प्रकाशेनेषल्लक्ष्येण विवस्वतेव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किंचिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदनसुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्नवितृष्णः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारोऽजः । प्रियंवदात्पूर्वोक्ताद्गन्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । 'सास्य देवता' इत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततो धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् । एकस्मिन्नंसे पर्यस्तं त्रस्तं शिरस्त्राणां शीर्षण्यानां जालं समूहो यस्य तत् । ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत् । नरदेवानां राज्ञां सेनैव सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः।
तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्यशो मूर्तमिवावभासे॥ ६३॥

ततः कुमारोऽजः प्रिययेन्दुमत्योपात्तरस आस्वादितमाधुर्ये। अतिश्लाघ्य इति भावः। अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य। 'जलजं शङ्खपद्मयोः' इति विश्वः। दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास। तेनौष्ठनिविष्टेन शङ्खेनैकवीरः स स्वहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमद्यशः पिबन्निवावभासे। यशसः शुभ्रत्वादिति भावः॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम्॥ ६४॥

शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वान्निवृत्ताः प्राक्पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तमजम्। निमीलितानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिमाशशाङ्कं प्रतिबिम्बचन्द्रमिव। ददृशुः॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्।
यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः॥ ६५॥

संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण। पूर्वं रघुणेति भावः। हे राजानः, वो युष्माकं यशो हृतम्, जीवितं तु कृपया न हृतम्। न त्वशक्त्येति भावः। इत्येवंरूपा वर्णाः। एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः। सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैर्बाणाग्रैः साधनैस्तेनाजेन प्रयोजककर्त्रा पार्थिवानां राज्ञां केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः। लेखिता इत्यर्थः। क्षिपतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः॥

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे॥ ६६॥

चापकोट्यां निहित एकबाहुर्येन सः। शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशबन्धः। 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्यमरः। ललाटे बद्धाः श्रमवारिबिन्दवो यस्य सः। सोऽजो भीतां प्रियामिन्दुमतीमेत्यासाद्य वचो बभाषे॥

किमित्याह—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः॥ ६७॥

हे वैदर्भि इन्दुमति, इत इदानीमर्भकहार्यशस्त्रान्बालकापहार्यायुधान्परान्शत्रून्पश्य। मयानुमतासि। द्रष्टुमिति शेषः। एभिर्नृपैरेवंविधेन निद्रारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता। हस्तगतवद्दुर्ग्रहेत्यर्थः। त्वं प्रार्थ्यसे। अपजिहीर्ष्यस इत्यर्थः। एवंविधेन नेत्रस्य स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम्॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे।
निःश्वासबाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः॥ ६८॥

प्रतिद्वन्द्विभवाद्विपक्षोत्थाद्विषादाद्दैन्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या मुखम्। निःश्वासस्य यो बाष्प ऊष्मा। 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः। तस्यापगमाद्धेतोरात्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः। आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेत्यात्मदर्शः दर्पण इव। आवभासे॥

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत्।
स्थलीनवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम्॥ ६९॥

सेन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्रिया विजिता यतोऽतः प्रियमजं साक्षात्स्वकं नाभ्यनन्दन्न प्रशशंस । किंतु नवैरम्भःपृषतैः पयोबिन्दुभिरभिवृष्टाभिषिक्ता स्थल्यकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल–' इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीष् । अभ्रवृन्दं मेघसङ्घं मयूरकेकाभिरिव । सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत् ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-
मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।
रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

नोद्यते नोच्यत इत्यवद्यं गर्ह्यम् । 'अवद्यपण्य–' इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । तस्मादपेतो रहितः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राज्ञां शिरसि वामं पादमाधायावद्यामदोषां तामिन्दुमतीमुदवहदुपानयत् । आत्मसाचकारेत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्' (७।३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्याजस्य रथतुरगाणां रजोभी रूक्षाणि परुषाण्यलकाग्राणि यस्याः सेन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीर्बभूव । एतल्लाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं
विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-
न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन स प्रथमपरिगतार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य । तस्मिन्नज उपहितकुटुम्बः सन् । 'सुतविन्यस्तपत्नीकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गे मोक्षमार्ग उत्सुकोऽभूत् । तथाहि । कुलधुर्ये कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्याः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न हि भवन्ति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजेनेन्दुमतीपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन्पातालकेलिषु ।
दन्तेनोद्धरति क्षोणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

अथ पार्थिवो रघुर्ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा बिभ्रत एव । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः । तस्याजस्य । अपरामिन्दुमतीमिव वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीयं छन्दः ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।
तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

नृपसूनवो राजपुत्रा यद्राज्यं दुरितैरपि विषप्रयोगादिनिषिद्धोपायैरप्यात्मसात्स्वाधीनम्। 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः। कर्तुं प्रयतन्ते हि। प्रवर्तन्त एवेत्यर्थः। हिशब्दोऽवधारणे। 'हि हेतावत्रधारणे' इत्यमरः। उपस्थितं स्वतः प्राप्तं तद्राज्यमजः। पितुराज्ञेति हेतोरग्रहीत्स्वीचकार। भोगतृष्णया तु नाग्रहीत् ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम्।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

मेदिनी भूमिः। महिषी च ध्वन्यते। वसिष्ठेन संभृतैः सलिलैस्तेनाजेन सहाभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्बृंहणेन आनन्दनिर्मलोच्छ्वसितेन चेति ध्वन्यते। कृतार्थतां गुणवद्भर्तृलाभकृतं साफल्यं कथयामासेव। न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः। प्रशंसापरत्वात् 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्' इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

अथर्वविदाथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः। अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः। सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो दुर्धर्षो बभूव। तथाहि। अस्त्रतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं यद्ब्रह्मतेजोऽयं पवनाग्निसमागमो हि। तत्कल्प इत्यर्थः। पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् 'द्वन्द्वे घि' इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः। तथा च काशिकायाम्—'अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्' इति। क्षात्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः। अत्र मनुः—'नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाब्रह्म वर्धते। ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥' इति ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेश्वरं प्रजाः।
स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

प्रजा नवेश्वरं तमजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुमेवामन्यन्त। न किंचिद्भेदकमस्तीत्यर्थः। कुतः। हि यस्मात्सोऽजस्तस्य रघोः केवलामेकां श्रियं न प्रतिपेदे। किंतु सकलान्गुणाञ्शौर्यदाक्षिण्यादीनपि प्रतिपेदे। अतस्तद्गुणयोगात्तद्बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम्।
पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

द्वयमेव शुभंयुना शुभवता। 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः। 'अहंशुभमोर्युस्' इति युस्प्रत्ययः। द्वितयेन संगतं युतं सदधिकं शुशुभे। किं केनेत्याह—पदमिति। पैतृकं पितुरागतम्। 'ऋतष्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः। ऋद्धं समृद्धं पदं राज्यमजेन। अस्याजस्य नवं यौवनं विनयेनेन्द्रियजयेन च। 'विजयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमर्हति' इति कामन्दकः। राज्यस्थोऽपि प्राकृतवन्न दृप्तोऽभूदित्यर्थः ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति।
अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

महाभुजः सोऽजोऽचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवम्। नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तां नवोढां वधूमिव। सहसा बलात्कारेण चेत्। 'सहो बलं सहा मार्गः' इत्यमरः। इयं मेदिनी वधूर्वोद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः। सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान्। 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् ॥

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वोऽपि जनः । अथवा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सह्यम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्मतो महीपतिना मन्यमानः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । इत्यचिन्तयदमन्यत । उदधेर्निम्नगाशतेष्विवास्य नृपस्य कर्तुः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी । क्वचिदपि जनविषये विमाननावगणना तिरस्कारो नाभवत् । यतो न कंचिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहामिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

स नृपो भूयसा बाहुल्येन खरस्तीक्ष्णो न । भूयसा मृदुरतिमृदुरपि न । किंतु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् । मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्येत्यर्थः । पवमानो वायुः पृथिवीरुहांस्तरूनिव । नृपाननुद्धरन्ननुत्पाटयन्नेव नमयामास । अत्र कामन्दकः—'मृदुर्थेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संमतः ॥' इति ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथ रघुरात्मजं पुत्रमात्मवत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । 'उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः' इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिष्वमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रूढमूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु । अनित्येष्वित्यर्थः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु शब्दादिषु निःस्पृहो निर्गतेच्छोऽभवत् ॥

कुलधर्मश्चायमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

दिलीपवंशजाः परिणामे वार्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः । तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं सुतोऽजः । वेष्टनशोभिनोष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽपरित्यागमयाचत । मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुः । अश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रुमुखस्याजस्य तदपरित्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किंतु सर्पस्त्वचमिव व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप ॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स रघुः किलान्त्यमाश्रमं प्रव्रज्यामाश्रितः पुरान्नगराद्बहिरावसथे स्थाने निवसन्नविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अतएव स्नुषयेव वध्वेव पुत्रभोग्यया । न स्वभोग्यया । श्रिया समुपास्यत शुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र यद्यपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः, 'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्' इति मनुस्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥' इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः, तथापि 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात्, 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनात्, 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्' इति स्मरणात्, 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्त्रैवर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति 'स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः' (८।१४) इत्यत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याते 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्थमनग्निमग्निचित्' (८।२५) इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् । अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावादित्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् । अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् । प्रसिद्धं कुलं निभृतेन्दु नास्तमयासन्नचन्द्रेणोदितार्केण प्रकटितसूर्येण च नभसा तुलां सादृश्यं समारुरोह प्राप । न च नभसा तुलामित्यत्र 'तुल्यार्थैः—' इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः । तस्य सदृशवाचितुलाशब्दविषयत्वात् । 'कृष्णस्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् । अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥ १६ ॥

यतिर्भिक्षुः । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ रघुतत्सुतौ । अपवर्गमहोदयार्थयोर्मोक्षाभ्युदयफलयोर्धर्मयोः । निवर्तकप्रवर्तकरूपयोरित्यर्थः । भुवं गतौ भूलोकमवतीर्णवंशाविव । जनैर्ददृशाते दृष्टौ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशारदैरजः ।
अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

अजोऽजिताधिगमायाजितपदलाभाय नीतिविशारदैर्नीतिज्ञैर्मन्त्रिभिर्युयुजे संगतः । रघुरप्यनपायिपदस्योपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिनो यथार्थवादिनश्चाप्ताः तैर्योगिभिः समियाय सङ्गतः । उभयत्राप्युपायचिन्तार्थमिति शेषः ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुम्। दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः। व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार। प्रवयाः स्थविरो नृपती रघुस्तु। 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः। धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुमुपांशु विजने। 'उपांशु विजने प्रोक्तम्' इति हलायुधः। कुशैः पूतं विष्टरमासनमाददे। 'यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि। धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः' इति वसिष्ठः॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान्।
अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान्॥ १९॥

एकोऽन्यतरः। अज इत्यर्थः। अनन्तरान्स्वभूम्यनन्तरान्नृपतीन्यातव्यपार्ष्णिग्राहादीन्प्रभुशक्तिसंपदा कोशदण्डमहिम्ना वशं स्वायत्ततामनयत्। 'कोशो दण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता' इति मिताक्षरायाम्। अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन 'योगाभ्यासार्कयोषितोः' इति विश्वः। शरीरगोचरान्देहाश्रयान्पञ्च मरुतः प्राणादीन्वशमनयत्। 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः। शरीरस्थाः' इत्यमरः॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात्।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना॥ २०॥

अचिरेश्वरोऽजः क्षितौ द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोत्कार्त्स्न्येन भस्मीकृतवान्। 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः। इतरो रघुर्ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रचुरेण वह्निना पावकेन करणेन स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे ववृते। स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इति गीतावचनात्॥

पणबन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम्।
रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः॥ २१॥

'पणबन्धः संधिः' इति कौटिल्यः। अजः पणबन्धमुखान्संध्यादीन्षड्गुणान्। 'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणाः' इत्यमरः। तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्यालोच्योपायुङ्क्त। फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः। 'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इत्यात्मनेपदम्। समस्तुल्यतया भावितो लोष्टो मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णं च यस्य स समलोष्टकाञ्चनः। निःस्पृह इत्यर्थः। 'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः। रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम्। 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः। प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथाजयत्॥

न नवः प्रभुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः।
न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात्॥ २२॥

स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुरज आफलोदयात्फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरम्भान्न विरराम न निवृत्तः। 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' इत्यपादानात्पञ्चमी। 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्। स्थिरधीर्निश्चलचित्तो नवेतरो रघुश्चापरमात्मदर्शनात्परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानान्न विरराम॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ।
प्रसितावुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः॥ २३॥

इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्तावुद-

यापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । उभावजरघू उभयीं द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपाम् । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः । 'टिड्ढा–' इति ङीप् । सिद्धिं फलमवापतुः । उभावुभे सिद्धी यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजव्यपेक्षयाजाकाङ्क्षानुरोधेन काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि । 'समा वर्षे समं तुल्यम्' इति विश्वः । गमयित्वा नीत्वा । योगसमाधिनैक्यानुसंधानेन । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' इति वसिष्ठः । अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् । मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं परमात्मानमापत्प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

अग्निचिदग्निं चितवानाहितवान् । 'अग्नौ चेः' इति क्विप्प्रत्ययः । राघवोऽजः पितुः श्रुतदेहविसर्जन आकर्णितपितृतनुत्यागः संश्चिरमश्रूणि बाष्पाणि विमुच्य विसृज्यास्य पितुरनग्निम् । अग्निसंस्काररहितमित्यर्थः । नैष्ठिकं निष्ठायामन्ते भवं विधिमाचारमन्त्येष्टिं यतिभिः संन्यासिभिः सार्धं सह विदधे चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात्प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥

अकरोत्स तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।
न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविद्विधानज्ञः सोऽजः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन न पितुः परलोकसुखापेक्षया । मुक्तत्वादिति भावः । तस्य रघोरौर्ध्वदैहिकम् । देहादूर्ध्वं भवतीति तत्तिलोदकपिण्डदानादिकमकरोत् । 'ऊर्ध्वं देहाच्च' इति वक्तव्याट्ठक्प्रत्ययः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलप्रेप्सापि कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह—न हीति । तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषास्तनयेनावर्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ता न हि भवन्ति ॥

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

परार्ध्यगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोचनीयत्वमुद्दिश्याभिसंधाय । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैर्विद्वद्भिः शमिताधिर्निवारितमनोव्यथः । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः अधिज्यमारोपितमौर्वीकं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः सन् जगत्कर्मभूतमप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञारहितम् । आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः । कृतवांश्चकार ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।
प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिर्भूमी भामिनी कामिनीन्दुमती च । 'भामिनी कामिनी च' इति हलायुधः । अग्र्यपौरुषं महापराक्रममुत्कृष्टभोगशक्तिं च तमजं पतिमासाद्य प्राप्य । तत्र प्रथमा

क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूत इति बहुरत्नसूरभूत्। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः। अपरेन्दुमती वीरं सुतमजीजनज्जनयति स्म। जायतेर्णौ लुङि रूपम्। सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

किंनामकोऽसावत आह—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥

दश रश्मिशतानि यस्य स दशरश्मिशतः सूर्यः। स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा द्युतिर्यस्य तम्। यशसा करणेन दशस्वपि दिक्ष्वाशासु श्रुतं प्रसिद्धम्। दशकण्ठारे रावणारे रामस्य गुरुं पितरं सुतम्। आख्यया नाम्ना दशपूर्वो दशशब्दपूर्वो रथो रथशब्दस्तम्। दशरथमित्यर्थः। बुधा विद्वांसो विदुर्वदन्ति। 'विदो लटो वा' इति झेर्जुसादेशः ॥

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

श्रुतयागप्रसवैरध्ययनयज्ञसंतानैः कारणैः यथासंख्यमृषीणां देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितृणामनृणत्वमृणविमुक्तत्वमुपेयिवान्प्राप्तवान्। 'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा' इति श्रुतेः। स पार्थिवोऽजः परिधेः परिवेषात्। 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः। मुक्तो निर्गतः कर्मकर्ता। उष्णदीधितिः सूर्य इव। बभौ दिदीपे। इत्युपमा ॥

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

तस्य विभोरजस्य केवलं वसु धनमेव परप्रयोजनं परोपकारकं नाभूत्। किंतु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रयोजनं यस्यां सा। विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणं वस्त्वित्यत्र तूहनीयम्। तथाहि। बलं पौरुषमार्तानामापन्नानां भयस्योपशान्तये निषेधाय न तु स्वार्थं परपीडनाय वा। बहु भूरि श्रुतं विद्या विदुषां सत्कृतये सत्काराय। न तूत्सेकाय बभूव। तस्य धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम्। बलश्रुतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अवेक्षितप्रजोऽकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः। 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः। न केवलं स्त्रैणं इति भावः। शोभना प्रजा यस्यासौ सुप्रजाः सुपुत्रवान्। पुत्रन्यस्तभार इति भावः। सोऽजः कदाचिद्देव्या महिष्येन्दुमत्या सह नगरोपवने। नन्दने नन्दनाख्येऽमरावत्युपकण्ठवने शचीसखः। शच्या सहेत्यर्थः। मरुतां देवानां पालयितेन्द्र इव। विजहार चिक्रीड ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।
उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे श्रितगोकर्णनिकेतमधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानमीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणयोपसमीपे गातुम्। 'सत्यापपाश–' इत्यादिना वीणाशब्दादुपमानार्थे णिच्प्रत्ययः। ततस्तुमुन्। नारदो देवर्षी रवेः सूर्यस्य संबन्धिनोदयावृत्तिपथेनाकाशमार्गेण ययौ जगाम। सूर्योपमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

अपार्थिवैरभौमैः । दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैर्ग्रथितां रचिताम् । तस्य नारदस्यातोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरस्यग्रे निवेशिताम् । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । स्रजं मालां वेगवान्मारुतः । अधिवासे वासनायां स्पृहयेव । स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्तुमित्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । अहरत्किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।
ददृशे पवनावलेपजं सृजती बाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिर्भ्रमरैरलिभिः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥' इत्यमरः । पवनस्य वायोरवलेपोऽधिक्षेपस्तज्जमञ्जनेन कज्जलेनाविलं कलुषं बाष्पमश्रु सृजती मुञ्चतीव ददृशे दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनबाष्पबिन्दुसादृश्यं विवक्षितम् । 'वा नपुंसकस्य' इति वर्तमाने 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पः ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

सामरस्रग्दिव्यमाला मधुगन्धयोर्मकरन्दसौरभयोरतिशयेनाधिक्येन । वीरुधां लतानाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमरः । ऋतोः प्राप्तामार्तवीमृतुसंबन्धिनीं विभूतिं समृद्धिमभिभूय तिरस्कृत्य नृपतेरजस्य दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विशालयोः स्तनयोर्ये कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रशस्तं स्थानमाप प्राप्ता ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्स्रजः स्तनसखीत्वमिति भावः । तां स्रजमवलोक्येषद्दृष्ट्वा विह्वला परवशा नरोत्तमप्रियेन्दुमती तमसा राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । हृतचन्द्रा कौमुदी चन्द्रिकेव निमिमील मुमोह । ममारेत्यर्थः । 'निमीलो दीर्घनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमीलनं प्रतिसंहारः ॥

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

करणैरिन्द्रियैरुज्झितेन मुक्तेन । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सेन्दुमती पतिमजमप्यपातयत्पातयति स्म । तथाहि । निषिच्यत इति निषेकः । तैलस्य निषेकस्तैलनिषेकः । क्षरत्तैलमित्यर्थः । तस्य बिन्दुना सह दीपार्चिर्दीपज्वाला मेदिनीं भुवमुपैति ननूपैत्येव । नन्वत्रावधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलबिन्दुः । तत एव तस्या जीवितसमाप्तिरजस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।
विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

उभयोर्दम्पत्योः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन संकुलेनार्तरवेण करुणस्वनेन वेजिताः

सीताः कमलाकरालयाः सरःस्थिता विहगा हंसादयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव तत्पार्श्ववर्तिनां समानशोका इव चुकुशुः क्रोशन्ति स्म ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।
प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेरजस्य तमोऽज्ञानं व्यजनादिभिः साधनैर्नुनुदेऽपसारितम् । आदिशब्देन जलसेककर्पूरक्षोदादयो गृह्यन्ते । सा त्विन्दुमती तथैव संस्थिता मृता । तथाहि । प्रतिकारविधानं चिकित्सायुषो जीवितकालस्य शेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पत आरोग्याय भवति नान्यथा । नृपतेरायुःशेषसद्भावात्प्रतीकारस्य साफल्यम् । तस्यास्तु तदभावाद्वैफल्यमित्यर्थः ॥

प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्कमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवाद्विनाशाद्धेतोः । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्त्रीभिर्योजनीया । न तु योजिततन्त्रीत्यर्थः । या वल्लकी वीणा । तस्याः समावस्था दशा यस्यास्तामङ्गनां वनितां नितान्तवत्सलोऽतिप्रेमवान्सोऽजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वोचितं परिचितमङ्कमुत्सङ्गं निनाय नीतवान् । वल्लकीपक्षे तु सत्त्वं तन्त्रीणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

पतिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिरजोऽङ्कनिषण्णयोत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणामपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छायया तया । उषसि प्रातःकाल आविलां मलिनां मृगलेखां लाञ्छनं मृगरेखारूपं बिभ्रद्धारयंश्चन्द्रमा इव । समलक्ष्यतादृश्यत । इत्युपमा ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यमपहाय विप्रकीर्य बाष्पेण कण्ठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारिगद्गदशब्दैर्विललाप परिदेवितवान् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । अभितप्तमग्निना संतप्तमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं मृदुत्वमवैरत्वं च भजते प्राप्नोति । शरीरिषु देहिषु । अभिसंतप्तेष्विति शेषः । विषये कैव कथा वार्ता । अनुक्तसिद्धमित्यर्थः ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमानि पुष्पाण्यपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योतनार्थः । गात्रसंगमाद्देहसंसर्गादायुरपोहितुमपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः । प्रहरिष्यतो हन्तुमिच्छतो विधेर्दैवस्यान्यत्कुसुमातिरिक्तं किमिव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति न भवेत् । सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

अथवा पक्षान्तरे। प्रजान्तकः कालो मृदु कोमलं वस्तु मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं हन्तुमारभत उपक्रमते। अत्रार्थे हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः सा तथा नलिनी पद्मिनी मे पूर्वं प्रथमं निदर्शनमुदाहरणं मता। द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृदुरिन्दुमतीति भावः॥

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया॥ ४६॥

इयं स्रग्जीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि। हृदये वक्षसि। 'हृदयं वक्षसि स्वान्ते' इत्यमरः। निहिता सती मां किं न हन्ति। ईश्वरेच्छया क्वचित्प्रदेशे विषमप्यमृतं भवेत् क्वचिदमृतं वा विषं भवेत्। दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः॥

अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता॥ ४७॥

अथवा मम भाग्यस्य विप्लवाद्विपर्ययादेषः। स्रगित्यर्थः। 'विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः'। वेधसा विधात्राशनिर्वैद्युतोऽग्निः कल्पितः। 'दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः। यद्यस्मादनेनाप्यशनिना प्रसिद्धाशनिनेव तरुस्तरुस्थानीयः स्वयमेव न पातितः। किं तु तस्य तरोर्विटपाश्रिता लता वल्ली क्षपिता नाशिता॥

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे॥ ४८॥

मयि चिरं भूरिशोऽपराद्धेऽप्यपराधं कृतवत्यपि। राधेः कर्तरि क्तः। यदा यस्माद्धेतोः। यदेति हेत्वर्थः। 'स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ' इति गणव्याख्यानात्। अवधीरणामवज्ञां न कृतवत्यसि नाकार्षीः। तत्कथमेकपदे तत्क्षणे। 'स्यात्तत्क्षण एकपदम्' इति विश्वः। निरागसं निरपराधमिमं जनम्। इममिति स्वात्मनिर्देशः। मामित्यर्थः। आभाष्यं संभाष्यं न मन्यसे न चिन्तयसि॥

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः॥ ४९॥

हे शुचिस्मिते धवलहसिते, शठो गूढविप्रियकारी कैतवेन कपटेन वत्सलः कैतवस्निग्ध इति ध्रुवं सत्यं तव विदितस्त्वया विज्ञातोऽस्मि। 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमाने क्तः। 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी। कुतः। यद्यस्मान्मामनापृच्छ्यानामन्त्र्येतोऽस्माल्लोकात्परलोकमसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये गतासि॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तया विना।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम्॥ ५०॥

इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं तावदादौ दयितामिन्दुमतीमन्वगादन्वगच्छद्यदि अन्वगादेव। यद्यत्रावधारणे। पूर्वं मूर्च्छितत्वादिति भावः। तर्हि तया दयितया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं प्रत्यागतम्। प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः। अतएवात्मकृतेन स्वदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रबलामधिकां वेदनां दुःखं सहतां क्षमताम्। स्वयंकृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणमिति भावः।

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते।
अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम्॥ ५१॥

सुरतश्रमेण संभृतो जनितः स्वेदलवोद्गमोऽपि ते तव मुखे ध्रियते वर्तते । अथ च त्वमात्मना स्वरूपेणास्तं नाशमिता प्राप्ता । अतः कारणाद्देहभृतां प्राणिनामिमां प्रत्यक्षामसारतामस्थिरतां धिक् ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । पूर्वं न कृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं केन निमित्तेन मां जहासि त्यजसि । नन्वहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः न त्वर्थत इत्यर्थः । भावनिबन्धनाभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका मे रतिः प्रेम तु त्वय्येव । अस्तीति शेषः ॥

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान्वलीभृतो भङ्गीयुक्तान् । कुटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो नीलांस्तवालकांश्चलयन्कम्पयन्मारुतः । हे करभोरु करभसदृशोरु । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपावर्तनशङ्कि तव पुनरागमने शङ्कावत्करोति । त्वदुज्जीवने शङ्कां कारयतीत्यर्थः ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥

हे प्रिये, तत्तस्मात्कारणादाशु मे विषादं दुःखम् । नक्तं रात्रावोषधिस्तृणज्योतिराख्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेर्हिमाचलस्य गुहागतं तमोऽन्धकारमिव प्रतिबोधेन ज्ञानेनापोहितुं निरसितुमर्हसि ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमुच्छ्वसितालकं चलितचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं निवृत्तसंलापं तव मुखम् । निशि रात्रौ सुप्तं निमीलितं विरतोऽभ्यन्तराणामन्तर्वर्तिनां षट्पदानां स्वनो यत्र तत् । निःशब्दभृङ्गमित्यर्थः । एकपङ्कजमद्वितीयं पद्ममिव । मां दुनोति परितापयति ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति प्राप्नोति । द्वन्द्वीभूय चरतीति द्वन्द्वचरः तं पतत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनरेति । इति हेतोस्तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ विरहावधिसहौ । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरावृत्तिरहिता त्वं तु कथं न मां दहेर्न संतापयेः । अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणेऽप्यर्पितं स्थापितं मृदु ते तव यदङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा हे वामोरु । 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण—' इत्यादिनोङ्प्रत्ययः । तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणं कथं विषहिष्यते वद ॥

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयं प्रथमाद्या रहःसखी । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः । गतिविभ्रमसादेन विलासोपरमेण नीरवा निःशब्दा रशना मेखलाऽप्रतिबोधमपुनरुद्बोधं यथा तथा शायिनीम् । मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया सह । 'तृतीयार्थे' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शोकेन मृतेव न लक्ष्यत इति न । लक्ष्यत एवेत्यर्थः । संभाव्यनिषेधनिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं भाषणम् । कलहंसीषु विशिष्टहंसीषु मदालसं मन्थरं गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः । पवनेन वायुनाऽऽधूतलतास्वीषत्कम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः । इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापीह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं निहिताः । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयं मनोऽवलम्बितुं स्थापयितुं न क्षमा न शक्ताः । ते तु तत्संगम एव सुखकारिणः नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

ननु हे प्रिये, सहकारश्चूतविशेषः फलिनी प्रियङ्गुलता चेमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि । अनयोः फलिनीसहकारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधायाकृत्वा गम्यत इत्यसांप्रतमयुक्तम् । मातृहीनानां न किंचित्सुखमस्तीति भावः ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य सोऽयमशोको यत्कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते । तवालकानामाभरणमाभरणभूतं तत्कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण निवापमाल्यतां दाहाञ्जलेरर्ध्यतां नेष्यामि । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

अन्यदुर्लभम् । किंतु स्मर्तव्यमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वनियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं चरणेनानुग्रहं पादेन ताडनरूपं स्मरतेव चिन्तयतेव कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणामुना पुरोवर्तिनाऽशोकेन । हे सुगात्रि । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्ङीप् । त्वं शोच्यसे ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलसुमैर्मया समं सार्धमर्धचितामर्धं यथा तथा रचितां विलासमेखलामसमाप्यापूरयित्वा । किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो

यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे किंनरकण्ठि । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप् । किमिदं सुप्यते निद्रा-क्रियते । 'वचिस्वपि—' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥

सखीजनः समदुःखसुखः । त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखीत्यर्थः । अयमात्मजो बालः प्रतिपच्चन्द्रनिभः दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । अहमेकरसोऽभिन्नरागः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । तथापि । जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः । ते तव व्यवसायोऽस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च' इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुमिति भावः ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

अद्य मे धृतिर्धैर्यं प्रतीतिर्वास्तं नाशमिता प्राप्ता । रतिः क्रीडा च्युता गता । गेयं गानं विरतम् । ऋतुर्वसन्तादिर्निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं गतमपगतम् । शेतेऽस्मिन्निति शयनीयं तल्पम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणार्थेऽनीयर्प्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

त्वमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः । सचिवो बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते । मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः । सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इत्यमुना प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिसंधिः । सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वां समष्टिरूपां हरताऽत एव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे मत्संबन्धि किं वस्तु न हृतं वद । सर्वमपि हृतमित्यर्थः ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा । तथापि 'नार्यो मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनान्माद्यत्याभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदाननेनार्पितं रसवत्स्वादुतरं मधु मद्यं पीत्वा बाष्पदूषितमश्रुतप्तं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अन्वनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः । यथाह भट्टमल्लः—'अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मिते । दध्नि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे पिष्टमयेऽपि च ॥' इति । तथैवेह युज्यते । इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात्कथमनुपास्यसीति भावः ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभव ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विनाजस्यैतावदेव सुखं गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यन्न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः । कुतः । विलोभनान्तरैर्विषयान्तरैरहृतस्यानाकृष्टस्य मम सर्वे विषया भोगादयस्त्वदधीनाः । त्वां विना मे न किंचिद्रोचत इत्यर्थः ॥

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ ७० ॥

कोसलाधिपोऽज इति करुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन ग्रथितं संबद्धं यथा तथा प्रियां प्रतीन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन्पृथिवीरुहान्वृक्षानपि स्रुताः शाखारसा मकरन्दा एव बाष्पास्तैर्दूषितानकरोत् । अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

अथ स्वजनो बन्धुवर्गस्तस्याजस्याङ्कत उत्सङ्गात्कथंचिदपनीय । तद्दिव्यकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलंकारो यस्यास्ताम् । तां सुन्दरीमगुरूणि चन्दनान्येधांसीन्धनानि यस्य तस्मै अनलायाग्नये विससर्ज विसृष्टवान् । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥

नृपतिरजः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृत इति वाच्यदर्शनान्निन्दादर्शनाद्देव्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निसादग्न्यधीनं न चकार । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन तेनाजेन । गुणा एव शेषा रूपादयो यस्यास्तां गुणशेषां भामिनीमिन्दुमतीमुपदिश्योद्दिश्य । दशानामह्नां समाहारो दशाहः । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंवत् । ततस्तसिल् । तस्माद्दशाहतः पर ऊर्ध्वं कर्तव्या महर्द्धयो महासमृद्धयो विधयः क्रियाः पुरः पुर्या उपवन उद्यान एव समापिताः संपूर्णमनुष्ठिताः । 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः । तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः' इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥

तयेन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कश्चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् । सोऽजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासमिवावलोकयन् । 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशयमिव पश्यन्पुरीं विवेश । वधूग्रहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचकपरिवाहोक्तिर्निर्वहति ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वसिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे स्थितः सन् । तमज-

मभिषण्णजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाच्चित्तैकाग्र्याद्द्विजश्रेष्ठश्ज्ञातवान्। 'क्तक्तवतू' इति क्तवतु-प्रत्ययः। इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल। बुधेर्ण्यन्ताण्णिचि लङ्॥

वसिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम्।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम्॥ ७६॥

यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तक्रतुस्ततस्तव तापकारणं दुःखहेतुं कलत्रनाशरूपं विद्वाञ्जानन्नपि। 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशः। 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। पथश्च्युतं स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम्। समाश्वासयितुमित्यर्थः। स्वयं नोपस्थितो नागतः॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि॥ ७७॥

हे सुवृत्त सदाचार, संदिश्यत इति संदेशः संदेष्टव्यार्थः। तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाङ्मयि वर्तते। हे विश्रुतसत्त्वसार प्रख्यातधैर्यातिशय, तां सरस्वतीं शृणु। एनां वाचं हृद्युपधातुं धर्तुं चार्हसि॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति॥ ७८॥

अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतस्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु। त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः। समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिघेनाप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि। अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्॥ ७९॥

पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणबिन्दोस्तृणबिन्दुनामकात्कस्माच्चिदृषेः परिशङ्कितो भीतः। कर्तरि क्तः। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी। हरिरिन्द्रः समाधिभेदिनीं तपोविघातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनामस्मै तृणबिन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान्॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि॥ ८०॥

स मुनिः। शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा तस्याः प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण। शमविघातकेनेत्यर्थः। 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः। तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन हेतुना। प्रमुखेऽग्र आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भवेत्यशपच्छशाप॥

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात्॥ ८१॥

हे भगवन्महर्षे, अयं जनः। परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान्पराधीनः। अयमित्यात्मनिर्देशः। अहं पराधीनेत्यर्थः। मे मम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारेणोपनतां शरणागतां च हरिणीमा सुरपुष्पदर्शनात्सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम्। क्षितिं

स्पृशतीति क्षितिस्पृक्तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत्। दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा हरिणी तव महिष्यभिषिक्ता स्त्री। 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः। भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाच्च्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपमुपलब्धवती विवशा। अभूदिति शेषः। मृतेत्यर्थः ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तयालम्। तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः। निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया। कुतो न चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरुपस्थिता सिद्धा। जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः। तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन। तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यताम्। हि यस्मान्नृपा वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः। अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्झता परिहरता सत्यपि मदहेतावमायता त्वया यदात्मवदध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम्। तज्जनितं ज्ञानमिति यावत्। आविष्कृतं प्रकाशितम्। तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे संताप उपस्थिते प्राप्तेऽक्लीबतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम्। विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते। न लभ्यत एव। अनुम्रियत इत्यनुमृत्। क्विप्। तेनानुमृतानुमृतवतापि भवता पुनर्न लभ्यते। कथं न लभ्यत इत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजां देहिनाम्। गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि। परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेहगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः।
स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

किंत्वपशोकमना निर्दुःखचित्तः सन्कुटुम्बिनीं पत्नीं निवापदत्तिभिः पिण्डोदकादिदानैरनुगृह्णीष्व। तर्पयेत्यर्थः। अन्यथा दोषमाह—अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम्। 'बन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः। अश्रु कर्तृ। प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्वादयः किल। अत्र याज्ञवल्क्यः—'श्लेष्माश्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः। अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥' इति ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । ध्रुवमित्यर्थः । जीवितं विकृतिर्यादृच्छिकं बुधैरुच्यते । एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसञ्जीवन्नवतिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लाभवाननु । जीवने यथालाभं संतोष्टव्यम् । अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृदयर्पितं निखातं शल्यं शङ्कुमवगच्छति मन्यते । स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेव शल्यं समुद्धृतमुत्खातं मन्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः । कुतः । कुशलद्वारतया । प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ तदा । बाह्यैर्विषयैः पुत्रमित्रकलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत्त्वं वद । न कंचिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव संबन्धः ॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

हे वशिनामुत्तम जितेन्द्रियवर्य, पृथग्जनवत्पामरजनवच्छुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि । तथाहि द्रुमसानुमतां तरुशिखरिणां किमन्तरं को विशेषः । वायौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा अपि । 'प्रथमचरम–' इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तश्चलाश्चञ्चला यदि । सानुमतामपि चलने द्रुमवत्तेषामप्यचलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

सोऽज उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वसिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास । किंतु तद्वचः शोकघने दुःखसान्द्रेऽस्याजस्य हृद्यलब्धपदमप्राप्तावकाशं सद्गुरोर्वसिष्ठस्यान्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु । इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत्—'इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्' इति तल्लक्षणम् ॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९२

अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य तेनाजेन । सूनोः पुत्रस्य बालत्वात् । राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यम् । प्रतिकृतिश्चित्रम् । तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैश्च । कथंचित्कृच्छ्रेण । अष्टौ समा वत्सराः । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । परिगमिता अतिवाहिताः । उक्तं च—'वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥' इति । प्रकृते सादृश्यादित्रितयाभिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ।
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ ९३ ॥

शोक एव शङ्कुः कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽस्त्रे च' इति विश्वः । तस्याजस्य हृदयम् । प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात्किल बिभेद । सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्यमप्रतिसमाधेयं तं शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्कण्ठया लाभं मेने । तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ९४ ॥

अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तं । वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हवयस्कः । 'वयसि च' इत्यच्प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगेणोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य स बभूव । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आब्रह्माणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया ॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु ॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति । अनयोर्वसन्ततिलकाछन्दः । तल्लक्षणम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः' इति ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

असावजो जह्नुकन्यासरय्वोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण संभेदेन भवे तीर्थे गङ्गासरयुसंगमे देहत्यागात्सद्य एवामरगणनायां लेख्यं लेखनम् । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भवार्थे ण्यत्प्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुग्यस्यास्तया कान्तया रमण्या संगतः सन् । नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत । 'यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥' इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताछन्दः । तल्लक्षणम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः ।

एकलोचनमेकार्धे सार्धलोचनमन्यतः ।
नीलार्धं नीलकण्ठार्धं महः किमपि मन्महे ॥

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥

समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति कोषः । यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धुर्यग्रे स्थितो महारथः । 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुरनन्तरमुत्तरकोसलाञ्जनपदान्समधिगम्य शशास । अत्र मनुः—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम्' इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति ॥

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः ॥ २ ॥

अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगाद्गोबलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधिवद्यथाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । तदोजसस्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजनपदमण्डलं तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः । पृषोदरादित्वात्साधुः । बलनिषूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तमर्थपतिं दशरथं चेत्युभयमेव । समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी तस्य भावः समयवर्षिता तया हेतुना कृतकर्मणां स्वकर्मकारिणाम् । नुदतीति नुदम् । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । श्रमस्य नुदं श्रमनुदम् । क्विबन्तत्वे नपुंसकलिङ्गे चोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यादिति वदन्ति ॥

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।
क्षितिरभूत्फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

शमरते शान्तिपरेऽमरतेजस्यजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति । 'तस्येश्वरः' इत्यण्प्रत्ययः । जनपदे देशे गदो व्याधिः । 'उपतापरोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । पदं नादधौ । नाचक्रामेत्यर्थः । सपत्नजः शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव । असंभावित एवेत्यर्थः । क्षितिः फलवत्यभूच्च ॥

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥

मही । दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् तेन रघुणा यथा श्रियं कान्तिम-

पुष्यत् । ततः परं रघोरनन्तरमजेन च यथा श्रियमपुष्यत् तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं तं दशरथमिनं स्वामिनमधिगम्य पुनर्न बभाविति न । बभावेवेत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥

नराधिपो दशरथः समतया समवर्तित्वेन । मध्यस्थत्वेनेत्यर्थः । वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनैः । असतां दुष्टानां नियमनान्निग्रहाच्च । सवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरौ यमकुबेरवरुणान्यथासंख्यमनुययावनुचकार । रुचा तेजसाऽरुणाग्रसरमरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह—

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

उदयाय यतमानमभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिराखेटव्यसनं नापाहरन्नाचकर्ष । 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । दुष्टमासमन्तादुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् । 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । शशिनः प्रतिमा प्रतिबिम्बमाभरणं यस्य तन्मधु नापाहरत् । न वेति पदच्छेदः । वाशब्दः समुच्चये । नवयौवना नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी प्रियतमा वा स्त्री नापाहरत् । जातावेकवचनम् । अत्र मनुः—'पानमक्षाः स्त्रियश्चेति मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥' इति ॥

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥

तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वासवेऽपि कृपणा दीना वाङ् नेरिता नोक्ता । परिहासकथास्वपि वितथानृता वाङ् नेरिता । किंचापरुषा रोषशून्येन तेन सपत्नजनेष्वपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं निष्ठुराक्षरं यथा तथा वाङ् नेरिता । किमुतान्यत्रेति सर्वत्रापिशब्दार्थः । किंत्वदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥

उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥

वसुधाधिपा राजानः । उद्वहतीत्युद्वहो नायकः । पचाद्यच् । रघूणामुद्वहो रघुनायकः । तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम्, अस्तमयं नाशं च इत्युभयमानशिरे लेभिरे । कुतः । हि यस्मात्स दशरथो निदेशमाज्ञामलङ्घयताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्मित्रमभूत् । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्धिनाम् । अय इव हृदयं यस्येत्ययोहृदयः कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणो रक्षति अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।
जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः ॥ १० ॥

अधिज्यशरासनः स दशरथ उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनीमेकरथेनाजयत् । स्वयमेकरथेनाजैषीदित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता जवेन तीव्रा जवाधिका हया यस्यां सा चमूस्त्वस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयत्प्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरुपकरणमात्रमिति भावः ॥

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः।
विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः॥ ११॥

वरूथिना गुप्तिमता। 'वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितिम्' इति सज्जनः। एकरथेनाद्वितीयरथेनावनिं जितवतो धनुर्भृतो नरवाहनसंपदः कुबेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोषा अर्णवा विजयदुन्दुभितां किल ययुः। अर्णवान्तविजयीत्यर्थः॥

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः।
स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः॥ १२॥

पुरंदर इन्द्रः शतकोटिना शतास्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षबलो विनाशितपक्षसारः। नवतामरसाननो नवपङ्कजाननः। 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः। स दशरथः शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स तथोक्तः। 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः॥

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन्।
नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम्॥ १३॥

शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम्। मरुतो देवाः शतमखं यथा शतक्रतुमिव। नखरागेण चरणनखकान्त्या समृद्धिभिः संपादितर्द्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिश्चरणयोरस्पृशन्। तं प्रणेमुरित्यर्थः॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुताञ्जलीन्।
समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम्॥ १४॥

स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता बालसुतानामञ्जलयो यैस्तान्। स्वयमसंमुखागतानित्यर्थः। अनलकान्हतभर्तृकतयालकसंस्कारशून्यान्सपत्नपरिग्रहाञ्छत्रुपत्नीः। 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः। समनुकम्प्यानुगृह्यालकानवमामलकानगरादन्यूनां पुरीमयोध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यन्तान्निववृते। शरणागतवत्सल इति भावः॥

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः।
श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः॥ १५॥

अनुदितमनुच्छ्रितमन्यत्स्वच्छत्रातिरिक्तं सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं यस्य सः। अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समे द्युती तेजःकान्ती यस्य स तथोक्तः। श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपे छले चलां चञ्चलामवेक्ष्यावलोक्य। श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति। स दशरथो मण्डलस्य नाभितां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहीपतित्वमुपगतोऽपि। चक्रवर्ती सन्नपीत्यर्थः। 'अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारिका। रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः॥ आद्यक्षत्रियभेदे तु मतो मुख्यमहीपतौ॥' इति केशवः। अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत्। 'अजितमस्ति नृपास्पदम्' इति पाठान्तरेऽजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्ध्यानलसोऽप्रमत्तोऽभूत्। विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जेतव्यान्तरवानिव जागरूक एवावतिष्ठतेत्यर्थः। द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—'अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्। तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे॥ मण्डलाद्बहिरेतेषा-

मुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' इति । 'अरिमित्रादयः पञ्च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासाराः ॥' इति पृष्ठतश्चत्वारः । मध्यमोदासीनौ द्वौ विजिगीषुरेक इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती । दशरथश्चैतादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता ।
नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥ १६ ॥

पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता लक्ष्मीरर्थिषु विषयेऽलाघवं लघुत्वरहितम् । अपराङ्मुखमित्यर्थः । ककुत्स्थकुलोद्भवं तं दशरथमात्मभवं पुरुषं विष्णुं चापहाय त्यक्त्वा । अन्यं कं नृपतिमसेवत । कमपि नासेवतेत्यर्थः । विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः ॥

तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ १७ ॥

पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः मगधाश्च कोसलाश्च केकयाश्च ताञ्जनपदाञ्छासतीति तच्छासिनः । तेषां राज्ञां दुहितरः पुत्र्यः । सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः । अहितरोपितमार्गणं शत्रुनिखातशरम् । 'कदम्बमार्गणशराः' इत्यमरः । तं दशरथं शिखरिणां क्ष्माभृतां दुहितरः आ समन्तादपगच्छन्तीति । अथवा 'आपेनाप्संबन्धिना वेगेन गच्छन्तीत्यापगाः' इति क्षीरस्वामी । नद्यः सागरमिव । पतिं भर्तारमलभन्त प्रापुः ॥

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८ ॥

अरीन्घ्नन्तीत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्विप् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । यथाह न्यासकारः—'प्रायिकश्चायं नियमः क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते मधुहा । प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षाल्लभ्यते' इति । तेषु योगेषूपायेषु विचक्षणो दक्षः । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथस्तिसृभिः प्रियतमाभिः सह । प्रजा विनिनीषुर्विनेतुमिच्छुस्तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहय इन्द्र इव बभौ ॥

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ १९ ॥

महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणाङ्गणे मघवत इन्द्रस्य सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्तितत्रासाः सुरवधूरुच्छ्रितं स्वभुजवीर्यमगापयत्किल खलु । गायतेः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् ॥

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ २० ॥

क्रतुष्वश्वमेधेषु विसर्जितमौलिनावरोपितकिरीटेन । 'यावद्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवति' इति राज्ञश्चिह्नत्यागविधानादित्यभिप्रायः । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले' इति विश्वः । भुजसमाहृतदिग्वसुना भुजार्जितदिगन्तसंपदा । अनेन क्षत्रियस्य विजितत्वमुक्तम् । नियमार्जितधनत्वं सद्विनियोगकारित्वं च सूच्यते । वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन । त-

मसा च सरयूश्च नद्यौ तयोस्तटः कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमनेन शोभिनः कृताः। कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं विध्यभावात्। 'हेमयूपस्तु शोभिकः' इति यादवः॥

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम्।
अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः॥ २१॥

ईश्वरो भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं बिभर्तीति तमजिनदण्डभृतम्। कृष्णाजिनं दीक्षयति। 'औदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति' इति वचनात्। कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलाम्। 'शरमयी मौञ्जी वा मेखला। तया यजमानं दीक्षयती'ति विधानात् प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतम्। यतगिरं वाचंयमाम्। 'वाचं यच्छति' इति श्रुतेः। मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम्। 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति श्रुतेः। अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीमधिवसन्नधितिष्ठन्सन्। असमा भासो दीप्तयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अभासयद्भासयति स्म॥

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः।
नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः॥ २२॥

अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितो देवसमाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्षिणे। 'जलं नीरं वनं सरवम्' इति शाश्वतः। नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति स्म। न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः॥

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता।
दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम्॥ २३॥

एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेनासकृद्बहुशो दिनकरस्याभिमुखाः। अभिमुखस्थिता इत्यर्थः। रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे निवारिताः॥

अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम्।
यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम्॥ २४॥

अथ यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणामरेन्द्राणां समा धूर्भारो यस्य स समधुरः। माध्यस्थ्यवितरणसंनियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः। 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः। तं समधुरम्। अञ्चितविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव। मधुर्वसन्तः। 'अथ पुष्परसे मधुः। दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः। नवैः कुसुमैरुपलक्षितः सन्समाववृते समागतः। 'रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्' इति वचनात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः॥

जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत्॥ २५॥

धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुः। रथयुजा सारथिनारुणेन परिवर्तितवाहनो निवर्तिताश्वो रविः हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन्विशदयन्। मलयं नगं मलयाचलमत्यजत्। दक्षिणां दिशमत्याक्षीदित्यर्थः॥

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम्।
इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम्॥ २६॥

आदौ कुसुमजन्म। ततो नवपल्लवाः। तदनु। 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वा-

द्वितीया। यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां कोकिलानां च कूजितम्। इत्येवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतीं द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत्। केषांचिद्द्रुमाणां पल्लवप्राथम्यात्कुसुमप्राथम्याच्चोक्तक्रमस्य दृष्टविरोधः॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः।
अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः॥ २७॥

नयो नीतिरेव गुणः तेन, अथवा नयेन गुणैः शौर्यादिभिश्चोपचिताम्। सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दशरथस्य श्रियमर्थिन इव। मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संबन्धिनीं कमलिनीं पद्मिनीं अलिनीरपतत्रिणः अलयो भृङ्गाः नीरपतत्रिणो जलपतत्रिणो हंसादयश्च अभिययुः॥

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम्।
किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः॥२८॥

ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम्। 'ऋतोरण्' इत्यण्। नवं प्रत्यग्रमशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनमुद्दीपनं न। किंतु विलासिनां मदयिता मदजनको दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि पल्लवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽभवत्॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः।
मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः॥ २९॥

मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियामभिनवाः। पत्रविशेषकाः पत्ररचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदाश्चतुराः कुरवकास्तरवो मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः। भृङ्गाः कुरवकाणां मधूनि पीत्वा जगुरित्यर्थः। दानशौण्डानर्थिजनाः स्तुवन्तीति भावः॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः।
मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः॥ ३०॥

सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमद्येन संभृतो जनितः। तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः। तस्यासवस्यानुवादी सदृशो गुणो यस्य तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्ता। मधुलोलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दीर्घपङ्क्तिभिर्मधुकरैर्मधुपैः करणैः बकुलं बकुलवृक्षमाकुलमकरोत्॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया॥ ३१॥

शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे। 'पलाशे किंशुकः पर्णः' इत्यमरः। उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुड्मलसंहतिः। मदेन यापितलज्जयापसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतम उपहितं नखक्षतमेव मण्डनं तदिव। अशोभत॥

व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम्।
न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम्॥ ३२॥

व्रणैर्दन्तक्षतैर्गुरुभिर्दुर्धरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यम्। जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येन तत्। शैत्यात्त्याजितमेखलमित्यर्थः। एवंभूतं हिमं रविस्तावद्वा वसन्तादशेषं निःशेषं यथा तथापोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्तो हि किंतु विरलं कृतवांस्तनूचकार॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि॥ ३३॥

अत्र चूतलतायां नर्तकीसमाधिरभिधीयते। अभिनयानर्थव्यञ्जकान्व्यापारान्। 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः। परिचेतुमभ्यसितुमुद्यतेव स्थिता। कुतः। मलयमारुतेन कम्पितपल्लवा। पल्लवशब्देन हस्तो गम्यते। सकलिका सकोरका। 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः। सहकारलता। कलिः कलहो द्वेष उच्यते। 'कलिः स्यात्कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि' इति विश्वः। कामो रागः। तज्जितामपि। जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः। मनोऽमदयत्॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरितः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः।
सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु॥३४॥

सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु। 'गन्धस्य-' इत्यादिनेकारः। कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमिताः। तासु वनराजिषु वनपङ्क्तिषु। अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेपूदीरिता उक्ता अत एव मिताः परिमिता गिर आलापाः। प्रविरला मौग्ध्यात्स्तोकोक्ता मुग्धवधूनां कथा वाच इव। शुश्रुविरे श्रुताः॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः॥ ३५॥

श्रुतिसुखाः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासां ताः। कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तकान्तयो यासां ताः। अनेन सस्मितत्वं विवक्षितम्। उपवनान्तलताः पवनेनाहतैः कम्पितैः किसलयैः। सलयैः साभिनयैः। लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते। उपवनान्ते पवनाहतैरिति सक्रियत्वाभिधानात्। पाणिभिरिव बभुः। अनेन लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम्।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम्॥ ३६॥

अङ्गना ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं मधुरविलासघटनापटुतरम्। सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पम्। 'अथ केसरे। बकुलः' इत्यमरः। स्मरस्य सखायं स्मरसखम्। स्मरोद्दीपकमित्यर्थः। मधुं मद्यम्। 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंलिङ्गता। उक्तं च—'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधु॥' इति। पतिषु विषये रसखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं यथा तथा निर्विविशुः। परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः॥

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः॥ ३७॥

विकचतामरसा विकसितकमलाः मदेन कला अव्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ता मदकलोदकलोलविहंगमा गृहेषु दीर्घिका वाप्यः। स्मितेन चारुतराण्याननानि यासां ताः। श्लथाः शिञ्जिता मुखरा मेखला यासां ताः। शिञ्जितेति कर्तरि क्तः। स्त्रिय इव। शुशुभिरे॥

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः॥ ३८॥

मधुना मधुसमयेन खण्डिता हासंगमिता । क्षीयन्ते खलूत्तरायणे रात्रयः, खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते । हिमकरोदयेन चन्द्रोदयेन पाण्डुर्मुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च छविर्यस्याः सा रजन्येव वधूः । इष्टसमागमनिर्वृतिं प्रियसंगमसुखमनितया प्राप्तया । 'इण् गतौ' इति धातोः कर्तरि क्तः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां कार्श्यं चोपययौ ॥

अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हिमकरश्चन्द्रः अपतुषारतयापगतनीहारतया विशदप्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गखेदहारिभिरंशुभिः किरणैः । मकरोर्जितकेतनं मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धावकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः । कुसुमचापं काममतेजयदशातयत् । 'तिज निशाने' इति धातोर्ण्यन्ताल्लङ् । सहकारिलाभात्कामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः॥

हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

हुतहुताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं यत्कुसुमम् । कर्णिकारमित्यर्थः । वनश्रिय उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः । अभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलम् । सुकुमारपत्रकिञ्जल्कमित्यर्थः । आहितम् । प्रियैरिति शेषः । तत्कुसुमं युवतयोऽलके कुन्तले दधुः ॥

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥४१॥

अञ्जनबिन्दुमनोहरैः कज्जलकणसुन्दरैः कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः अलिभिरङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमान्नाम वृक्षः । 'तिलकः क्षुरकः श्रीमान्' इत्यमरः । वनस्थलीम् । तिलको विशेषकः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रमदामिव । न शोभयति स्मेति न खलु । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः । 'लट् स्मे' इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लट् ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः ।
कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसश्च चारुविलासिनी नवमल्लिका सप्तलाख्या लता । 'सप्तला नवमल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य मद्यस्य च गन्धेन सनाथया । गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संगतया । प्रसृतरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया कुसुमरूपयेत्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्त्या मनः । पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।
परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

विलासिनो विलसनशीलाः पुरुषाः । 'वीकपलस—' इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः । अरुणस्यानूरो रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुणरागनिषेधिनः । तैः कुसुम्भादिरञ्जनात्तत्सदृशैरित्यर्थः । 'तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्यैवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' इति दण्डी । अंशुकैरम्बरैः । श्रवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः । निवेशितैरित्यर्थः । यवाङ्कुरैश्च । परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्च । इत्येतैः स्मरबलैः कामसैन्यैः । अबलास्वेक एव रसो रागो येषां तेऽबलैकरसाः स्त्रीपरतन्त्राः कृताः ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचितावयवा पुष्टावयवा । अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता । तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी अलकेषु यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । भृङ्गसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।
कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अलिव्रजाः षट्पदनिवहा धनुर्भृतो धानुष्कस्य मदनस्य कामस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् । ऋतुश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभाकरं मुखचूर्णं मुखालंकारचूर्णभूतं सपवनोपवनोत्थितं सपवनं पवनेन सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्जल्केषु यो रेणुस्तम् । अन्वयुरन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ४६ ॥

नवा दोला प्रेङ्खा यस्मिंस्तं नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सवमनुभवन्नबलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छयासनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां जलतां शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु पतनभयनाटितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

बतेत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत' इत्यमरः । बत अङ्गनाः, मानं कोपं त्यजत । तदुक्तम्—'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति । विग्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न कार्य इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनर्नैति नागच्छति । इत्येवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्राये । नपुंसके भावे क्तः । परभृताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते सतीव वधूजनो रमते स्म रेमे । कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृङ्खलमखेलदित्यर्थः ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथानन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वात्क्विप् । मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो मन्मथः कामः । तेषां संनिभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिर्दशरथो विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्तवः । तमुत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चकमे आचकाङ्क्ष ॥

व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

असौ मृगया चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति ।

भयरुषोर्भयक्रोधयोस्तदिङ्गितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति । तनुं शरीरं श्रमस्य जयान्निरासात्प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति । अतो हेतोः सचिवैरनुमतोऽनुमोदितः सन्ययौ । सर्वं चैतद्युद्धोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।
गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः तस्य क्षममर्हं वेषं बिभर्तीति स तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निषक्तशरासनो लग्नधन्वा । ना सवितेव नृसविता पुरुषश्रेष्ठः । उपमितसमासः । स राजाश्वखुरोद्धतरेणुभिर्गगनं वितानं तुच्छमसदिवाकरोत् । गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः । 'वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । अथवा सवितानमित्येकं पदम् । सवितानमुल्लोचसहितमिवाकरोत् । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः ॥

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।
तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिर्बद्धधम्मिल्लः । तरूणां पलाशैः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः पलाशसावर्ण्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थम् । तुरगस्य वल्गनेन गतिविशेषेण चञ्चलकुण्डलोऽसौ दशरथो रुरुभिर्मृगविशेषैश्चेष्टिताश्चरिता या भूमयस्तासु विरुरुचे विदिद्युते ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।
ददृशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहा भ्रमरेषु संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दृग्व्यापारा यासां ता वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं नयेन नीत्या नन्दितास्तोषिताः कोसला येन तं दशरथमध्वनि ददृशुः । प्रसन्नपावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।
स्थिरतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

स दशरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणस्तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जुः । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । तया चरन्तीति वागुरिका जालिकाः । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वौ वागुरिकजालिकौ' इत्यमरः । तैश्च प्रथममास्थितमधिष्ठितम् । व्यपगता अनला दावाग्नयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तथोक्तम् । 'दस्युतस्करमोषकाः' इत्यमरः । 'कारयेद्वनविशोधनमादौ मातुरन्तिकमपि प्रविविक्षुः । आप्तशल्यनुगतः प्रविशेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत्' इति कामन्दकः । स्थिरा दृढा पङ्कादिरहिता तुरंगमयोग्या भूमिर्यस्य तत् । निपानवदाहावयुक्तम् । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः । मृगैर्हरिणादिभिर्वयोभिः पक्षिभिर्गवयैर्गोसदृशैररण्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं वनं विवेश प्रविष्टवान् ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोपितकेसरी ॥ ५४ ॥

अथानाधिर्मनोव्यथारहितो नरवरो नरश्रेष्ठः । रवेण धनुष्टंकारेण रोषिताः केसरिणः सिंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः पिशङ्गो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं

त्रिदशायुधमिन्द्रचापं नभस्यो भाद्रपदमास इव । 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः' इत्यमरः । अधिज्यमधिगतमौर्वीकं धनुरुपाददे जग्राह ॥

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै-
र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिरेणशावैर्हरिणशिशुभिः । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । व्याहन्यमानं तद्वत्सलतया तद्गमनानुसारेण मुहुर्मुहुः प्रतिषिध्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि मुखानि यस्य तत्कुशगर्भमुखम् । यस्य यूथस्याग्रेसरः पुरःसरो गर्वितो दृप्तश्च कृष्णसारो यस्य तत् । मृगाणां यूथं कुलम् । 'सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्तादग्र आविर्बभूव । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ॥ ५६ ॥

जवनो जवशीलः । 'जुचंक्रम्य–' इत्यादिना युच्प्रत्ययः । 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमश्वं गतेनारूढेन । तूणीयुषिः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति स्त्रियां ङीप् । तस्या मुखाद्विवरादुद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् । 'याञ्चायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः । अतएव विशीर्णा पङ्क्तिः संघीभावो यस्य तत् । मृगयूथं कर्तृ । आर्द्रैर्भयादश्रुसिक्तैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः । वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्दीवरदलवृन्दैरिव । वनं श्यामीचकार ॥

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा । तस्येव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान्स नृपः । लक्ष्यीकृतस्य वेद्धुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसो देहं व्यवधायानुरागादन्तर्धाय स्थिताम् । सह चरतीति सहचरी । पचादिषु चरतेष्टित्करणान्ङीप् । यथाह वामनः— 'अनुचरीति चरेष्टित्त्वात्' इति । तां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् । कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् । आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहारमपीत्यर्थः । बाणं प्रतिसंजहार । नैपुण्यादित्यर्थः । नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

आसाद्भयादतिमात्रचटुलैरत्यन्तचपलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्सादृश्यात्स्मरतः । अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोर्मोक्तुमिच्छोस्तस्य नृपस्य निबिडो दृढोऽपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे । स्वयमेव भिद्यते स्म । भिदेः कर्मकर्तरि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिभेदः । न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

उत्तस्थुषः सपदि पल्वलपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।
जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

स नृपः । मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला ग्रासाः । तेषामवयवैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभिर्दीर्घाभिरार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । सपदि पल्वलपङ्कमध्यादुत्तस्थुष उत्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राहानुससार ॥

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीष-
द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।
नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा
वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

वराहाः । वाहनादश्वादीषदवनतोत्तरकायं किंचिदानतपूर्वकायं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नृपम् । उद्धृतसटा ऊर्ध्वकेसराः सन्तः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति केशवः । प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन् । अस्य नृपस्येषुभिः सहसा जघनानामाश्रयेष्ववष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः । एतेन वराहाणां मनस्वित्वं नृपस्य हस्तलाघवं चोक्तम् ॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री
वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।
निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-
स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य । अभिहन्तुमुद्यतस्येत्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्याकृष्य मुक्तः पत्री शरो विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य । शोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन् । तं महिषं प्रथमं पातयामास । स्वयं पश्चात्पपात । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'पातयां प्रथममास' इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्तिककारः—'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च' इति ॥

प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गा-
न्खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।
शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान्खड्गाख्यान्मृगान् । 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः । प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण शृङ्गभङ्गेन लघून्यगुरूण्युत्तमाङ्गानि शिरांसि

येषां तांश्चकार । न त्ववधीदित्यर्थः । कुतः । दत्तविनयाधिकृतो दुष्टनिग्रहयुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानामत्युच्छ्रितमुन्नतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यमरः । न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुर्जीवितकालम् । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । न ममृष इति न किंतु ममृष एवेत्यर्थः ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः
फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।
शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-
त्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३ ॥

अभीर्निर्भीकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान् । वायुना रुग्णान्भग्नान् । फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । येऽसनस्य सर्जवृक्षस्य । 'सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । अग्रविटपास्तानिव स्थितान् । इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः पूरितानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां तान्व्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेषात्तूणीचकार । तूर्णं शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥

निर्घातोग्रैः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

कुञ्जेषु लीनान् । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । सिंहाञ्जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोत्थित औत्पातिकः शब्दविशेषः । तद्वदुग्रै रौद्रैर्ज्यानिर्घोषैर्मौर्वीशब्दैः क्षोभयामास । अत्रोत्प्रेक्षते—तेषां सिंहानां संबन्धिनि वीर्येणोदग्र उन्नते मृगेषु विषये यो राजशब्दस्तस्मिन्नभ्यसूयापरोऽभून्नूनम् । अन्यथा कथमेतानन्विष्य हन्यादित्यर्थः । 'मृगाणाम्' इति पाठे समासे गुणभूतत्वाद्राजशब्देन संबन्धो दुर्घटः । शालिनीवृत्तम्—'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ तोऽब्धिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तान्हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ।
आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ॥६५॥

काकुत्स्थो दशरथः । गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं यैस्तान् । कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्नाः मुक्ता गजकुम्भमौक्तिकानि येषां तान्सिंहान्हत्वा । आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामानृण्यमनृणत्वं मार्गणैः शरैः । 'मार्गणो याचके शरे' इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्तमिवामंस्त मेने ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी ।
नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितवालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥६६॥

क्वचिच्चमरान्परितः । 'अभितःपरितःसमया–' इत्यादिना द्वितीया । प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । आकर्णविकृष्टभल्लानिषुविशेषान्वर्षतीति तथोक्तः स नृपः । नृपतीनिव तांश्चमरान्सितवालव्यजनैः शुभ्रचामरैर्वियोज्य विरहय्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवासह्यम् । न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

स नृपस्तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः । रुचिरकलापं भानुरवर्हम् । भृशमतिशयेन रौतीति मयूरो वर्हि । पृषोदरादित्वात्साधुः । तं चित्रेण माल्येनानुकीर्णे रतौ विगलितबन्धे प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति कप्प्रत्ययः । न बाणलक्ष्यीचकार । न प्रजहारेत्यर्थः ॥

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विलग्नजालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिराम्बुकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः वनानिल आचचाम । जहारेत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तमेतत् ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन तम् । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तम् । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तोऽप्रत्ययः । अनुबन्धसेवया संततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया । 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यादीनामुपसंख्यानम्' इति शप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनीव । जहाराचकर्ष । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥' इति भावः ॥

स ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या यस्यां ताम् । ज्वलिताभिर्महौषधीभिरेव दीपिकाभिः सनाथाम् । तत्प्रधानामित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं क्वचिदसमेतपरिच्छदः । परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः । अतिवाहयांबभूव गमयामास । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

उषसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥

उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैर्गजयूथानां कर्णैरेव तालैर्वाद्यप्रभेदैर्विनीतनिद्रः स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहगानां विहंगानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्नरमत ॥

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

अथ जातु कदाचिद्रुरोर्मृगस्य गृहीतवर्त्मा स्वीकृतरुरुमार्गो विपिने वने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः । तुरगवेगादित्यर्थः । श्रमेण फेनमुचा सफेनं खिद्यतेत्यर्थः । तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामवगाढां सेवितां तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

तस्यास्तमसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः। पचाद्यच् पटुर्मधुरः। उच्चैर्गम्भीरो निनदो ध्वनिरुच्चचारोदियाय। तत्र निनदे स नृपः। द्विरदबृंहितं शङ्कत इति द्विरदबृंहितशङ्की सन्। शब्देन शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिनमिषुं विससर्ज। स्वागता वृत्तम्॥

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत्।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः॥ ७४॥

तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव निषिद्धमेव यदेतत्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथो दशरथो विलङ्घ्य। 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्' इति शास्त्रमुल्लङ्घ्य कृतवान्। ननु विदुषस्तस्य कथमीदृग्विचेष्टितमत आह—अपथ इति। श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः। न पन्था इत्यपथम्। 'पथो विभाषा' इति वा समासान्तः। 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकम्। 'अपन्थास्त्वपथं तुल्ये' इत्यमरः। तस्मिन्नपथेऽमार्गे पदमर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि। प्रवर्तन्त इत्यर्थः। वैतालीयं वृत्तम्॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि॥ ७५॥

हेत्यार्तौ। तातो जनकः। 'हा विषादशुगर्तिषु' इति, 'तातस्तु जनकः पिता' इति चामरः। हा तातेति क्रन्दितं क्रोशनमाकर्ण्य। विषण्णो भग्नोत्साहः सन्। तस्य क्रन्दितस्य वेतसैर्गूढं छन्नम्। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। तमन्विष्यञ्छल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम्। 'शल्यं शङ्कौ शरे वंशे' इति विश्वः। सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापादुःखादन्तःशल्यं यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत्। मत्तमयूरं वृत्तम्॥

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्खलद्भि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव॥ ७६॥

प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन। एतेन पापभीरुत्वं सूचितम्। तेन राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्टान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्टकुलः। जलकुम्भनिषण्णदेहः स मुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्खलद्भिः। अशक्तिवशादर्धोच्चारितैरित्यर्थः। अक्षरप्रायैः पदैरक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च तं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयांबभूव। न तावत्त्रैवर्णिक एवाहमस्मि किंतु करणः। 'वैश्यात्तु करणः। शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः। कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः। तथा च रामायणे—ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम्। न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप॥' इति॥

तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव
पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-
मज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस॥ ७७॥

तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः स नृपतिरनुद्धृतशल्यमनुत्पा-

टितशरमेव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदृशोर्नष्टचक्षुषोः । अन्धयोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । सकाशं समीपं निनाय । इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र— 'अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥' इति । नदीतीर एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् । तथागतं वेतसगूढम् । एकश्चासौ पुत्रश्चैकपुत्रस्तम् । एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । तं मुनिपुत्रमुपेत्य संनिकृष्टं गत्वाज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतम् । ताभ्यां मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । शशंस कथितवान् ॥

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा
शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥

तौ जाया च पतिश्च दंपती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः । 'दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ' इत्यमरः । बहु विलप्य भूरि परिदेव्य । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । शिशोरुरस्तो वक्षसः । पञ्चम्यास्तसिल्' । निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्रा राज्ञोदहारयतामुद्धारयामासतुः । स शिशुः परासुर्गतप्राणोऽभूत् । अथ वृद्धो हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजंगं
प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

हे राजन्, भवानप्यन्त्ये वयस्यहमिव पुत्रशोकाद्दिष्टान्तं कालावसानम् । मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे स्याद्दिष्टम्' इति विश्वः । आप्स्यति प्राप्स्यति । इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्तपूर्वः । सुप्सुपेति समासः । तम् । प्रथममपकृतमित्यर्थः । मुक्तविषमपकारात्पश्चादुत्सृष्टविषं भुजंगमिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी । कर्तरि क्तः । इदं च सहने कारणमुक्तम् । कोसलपतिर्दशरथः शापदानात्पश्चादप्येनं मुनिं प्रोवाच ॥

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥

अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्नपुत्रके मयि भगवता पातितः । वज्रप्रायत्वात्पातित इत्युक्तम् । अयं पुत्रशोकान्म्रियस्वेत्येवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्तेरन्तरीयकत्वात्सोपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह—कृष्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितो ज्वलनोऽग्निः कृष्यां कर्षणार्हाम् । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' इति क्यप् । क्षितिं दहन्नपि बीजप्ररोहाणां बीजाङ्कुराणां जननीमुत्पादनक्षमां करोति ॥

इत्थंगते गतघृणः किमयं विधत्तां
वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
पश्चाद्धुताशनवतः स मुनिर्ययाचे
पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१ ॥

इत्थंगते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राज्ञा । गतघृणो निष्करुणः । हन्तृत्वान्निष्कृप इत्यर्थः । अत एव तव वध्यो वधार्होऽयं जनः । अयमिति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः । किं विधत्तामित्यभिहित उक्तः । मया किं विधेयमिति विज्ञापित इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । हुताशनवतः साग्नीनेधान्काष्ठानि ययाचे । न चात्रात्मघातदोषः । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इत्युक्तेः ॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।
अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं काष्ठसंभारणरूपं प्रागेकोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिर्नष्टोत्साहः सन् । अन्तर्निविष्टपदमन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं शापम् । अम्बुराशिरौर्वं ज्वलनं वडवानलमिव । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । दधद्धृतवान्सन् । निवृत्तः । वनादिति शेषः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
मृगयावर्णनो नाम नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।
सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्द्धेर्महासमृद्धेस्तस्य दशरथस्य किंचिदूनमीषन्न्यूनं शरदां वत्सराणाम् । 'स्याद्दतौ वत्सरे शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ । 'एकदशशतसहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्यर्बुदं च पद्मं स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्यभट्टः । इदं च मुनिशापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि 'सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम्'(८।९४)इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

स दशरथः पूर्वेषां पितॄणामृणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतेः । पितॄणामृणविमुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्तदपहन्तीति शोकतमोपहम् । अत्राभयकर इतिवदुपपदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अपे क्लेशतमसोः' इति डप्रत्ययः । सुताभिधानं सुताख्यं ज्योतिर्नोपलेभे न प्राप च ॥

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथोक्तः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । स नृपः । मन्थात्प्राङ्मन्थनात्पूर्वमनभिव्यक्ताहष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव । चिरमतिष्ठत् । सामग्र्यभावाद्विलम्बो न तु वन्ध्यत्वादिति भावः ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः तदादयः ऋतुमृतौ वा यजन्तीत्यृत्विजो याज्ञिकाः । 'ऋत्विग्दधृक्–' इत्यादिना क्विन्नन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकाङ्क्षिणः पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्ताम् । 'पुत्राच्छ च' इति छप्रत्ययः । इष्टिं यागमारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यो रावणः तेनोपप्लुताः पीडिताः सन्तः । निदाघार्ता घर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इति डप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

ते देवाश्चोदन्वन्तं समुद्रम् । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । प्रापुः । आदिपुरुषो विष्णुश्च बुबुधे । योगनिद्रां जहावित्यर्थः । गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थौ चकारौ । तथाहि अव्याक्षेपो गम्यस्याव्यासङ्गः । अविलम्ब इति यावत् । भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि । उक्तं च—'अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम्' इति ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । यद्वा दिवशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति तथा च बुद्धचरिते—'न शोभते तेन हि नो विना पुरं मरुत्वता वृत्रवधे यथा दिवम्' इति । तत्र 'दिवु क्रीडादौ' इति धातोः 'इगुपध–' इति कः । दिवमोक एषामिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरम् । 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । स एवासनं सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् । आसेः शानच् । 'ईदासः' इति

करादेशः। तस्य भोगिनः फणामण्डले य उदर्चिष उद्गमयो मणयस्तैर्द्योतितविग्रहं तं विष्णुं ददृशुः॥

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले।
अङ्के निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे॥ ८॥

कीदृशं विष्णुम्। पद्मे निषण्णाया उपविष्टायाः श्रियः क्षौमान्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन्। आस्तीर्णौ करपल्लवौ पाणिपल्लवौ यस्मिन्। विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते। यस्मिन्नङ्के निक्षिप्तौ चरणौ येन तम्।

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥ ९॥

पुनः कीदृशम्। प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्य तम्। दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः। बालातपनिभमंशुकं यस्य तम्। पीताम्बरधरमित्यर्थः। अन्यत्र बालातपव्याजांशुकमित्यर्थः। 'निभो व्याजसदृक्षयोः' इति विश्वः। प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा योगिनः। तेषां सुखदर्शनम्। अन्यत्र प्रारम्भ आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबन्धिनं दिवसमिव स्थितम्॥

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम्।
कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा॥ १०॥

पुनः किंविधम्। प्रभयानुलिप्तमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम लाञ्छनं येन तम्। लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणः कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तम्। अपां समुद्राणां सारं स्थिरांशम्। अम्मयमणिमित्यर्थः। बृहतोरसा बिभ्राणम्॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम्॥ ११॥

विटपाकारैः शाखाकारैर्दिव्याभरणभूषितैर्बाहुभिरुपलक्षितम्। अत एवापां सैन्धवानां मध्य आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम्॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम्॥ १२॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानामसुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलुम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिनः। तैश्चेतनावद्भिः सजीवैर्हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः। 'रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः' इत्यमरः। उदीरितजयस्वनम्। जयशब्दमुद्घोषयन्तीभिर्मूर्तिमतीभिरस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा।
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता॥ १३॥

मुक्तो भगवत्संनिधानात्त्यक्तः शेषेणाहीश्वरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन। कुलिशव्रणा अमृताहरणकाल इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन। प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन तेन प्राञ्जलिना। प्रबद्धाञ्जलिनेत्यर्थः। विनीतेनानुद्धतेन गरुत्मतोपस्थितमुपासितम्। पुरा किल मातलिप्रार्थितेन भगवता तद्दुहितुर्गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं त्वद्वोढाहं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववामतर्जनीभारेणैव भङ्क्त्वा भगवान्विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन॥

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥

योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः तद्रूपा या निद्रा तस्या अन्तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनैः सुखशयनं पृच्छन्तीति सौखशायनिकास्तान् । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानाट्ठक्प्रत्ययः । भृग्वादीनृषीननुगृह्णन्तम् ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्रे विनाशकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् । 'इतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' इति क्यप्प्रत्ययः । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर–' इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरः । तमेनं विष्णुं तुष्टुवुरस्तुवन् ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वस्रष्ट्रे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं बिभ्रते पुष्णते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे । एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्क्यौपाधिकमित्याह—

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयो वर्षोदकं देशे देश ऊषरादिदेशेऽन्यान्रसान्रसान्तराणि लवणादीनि यथाश्नुते प्राप्नोति । एवमविक्रियो निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिष्ववस्थाः स्रष्टृत्वादिरूपा अश्नुषे ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

हे देव, त्वममेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । मितलोकः परिच्छिन्नलोकः । अनर्थी निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः । पचाद्यच् । प्रार्थनानामावहः कामदः । अजितोऽन्यैर्न जितः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्यन्तमव्यक्तोऽतिसूक्ष्मरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् ॥

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

हे देव, त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथाप्यनासन्नमगम्यरूपत्वाद्विप्रकृष्टं च विदुः । संनिकृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः । तथाऽकामं न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वान्निःस्पृहत्वाच्च निष्कामम् । तथापि तपस्विनं प्रशस्ततपोयुक्तं विदुः । यो निष्कामः स कथं तपः कुरुत इति विरोधः । परिहारस्तु ऋषिरूपेण दुस्तरं तपस्यते । दयालुं परदुःखप्रहाणपरं तथाप्यनघस्पृष्टं नित्यानन्दस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अघं दुरितदुःखयोः' इति विश्वः । दयालुरदुःखी चेति विरोधः । 'ईर्ष्यी घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥' इति महाभारते । पुराणमनादि-

मजरं निर्विकारत्वादक्षरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यत इति विरोधालंकारः । उक्तं च—'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मता' इति । विरोधेन चालौकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । 'इगुपध-' इति कप्रत्ययः । अविज्ञातः । न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव भवतीत्यात्मभूः । न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य प्रभुः । त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

हे देव, त्वां सप्तभिः सामभी रथंतरादिभिरुपगीतम् । 'तद्धितार्थ-' इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समासः । तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः, तम् । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनामेकसंश्रयम् । एवंभूतमाचख्युः ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः । चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' । 'तद्धितार्थ-' इत्यादिना तद्धितार्थे विषये तत्पुरुषः । स लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः । जातमिति शेषः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' इति श्रुतेः ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन मनसा योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्त्यन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः । मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनो जागरूकस्य सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं को वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः ॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

किंच । कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् । नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासीन्येन ताटस्थ्येन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थोऽसि । भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

आगमैस्त्रयीसांख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः जाह्नव्या इमे जाह्नवीया गाङ्गाः ।'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । ओघाः प्रवाहाः । तेऽप्यागमैरागतिभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्णव इव त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहुराचार्याः—'किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्मेत्युपासते' इति ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वय्यावेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि यैस्तेषाम् । 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इति भगवद्वचनात् । वीतरागाणां विरक्तानामभूयःसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्वमेव गतिः साधनम् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मह्यादिः पृथिव्यादिर्महिमैश्वर्यमपरिच्छेद्यः । इयत्तया नावधार्यः । आप्तवाग्वेदः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं—क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा । प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणमप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

स्मरणेन केवलं कृत्स्नम् । 'केवलः कृत्स्न एकश्च' इति शाश्वतः । पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि यतः । यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव त्वयि त्वद्विषये या शेषा अवशिष्टा वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ता निवेदितफला विज्ञापितकार्याः । तव स्मरणस्यैवेतरफलम् । दर्शनादीनां तु कियदिति नावधारयाम इति भावः ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उदधे रत्नानीव । विवस्वतस्तेजांसीव । दूराण्यवाङ्मनसगोचराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशेषं स्तोतुं न शक्यन्त इत्यर्थः ॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनवाप्तमप्राप्तम्, अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं ते तव किंचन किंचिदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि किंनिबन्धने जन्मकर्मणी तत्राह—लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः । परमकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिः । न स्वार्थेत्यर्थः ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संह्रियत इति यत् । तद्वचःसंहरणं श्रमेण वाग्व्यापारश्रान्त्या । अशक्त्या कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा । गुणानामियत्तयैतावन्मात्रतया न । तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इति ते सुरास्तमधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिंस्तमधोक्षजम् । विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः । हि यस्मात्परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिर्भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्' इत्यमरः । न स्तुतिर्न प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथाकथंचित्र सुलभा इति भावः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे स्थः कित्' इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिनिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति वक्तव्यात्षत्वम् ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।
भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

सुरा देवाः । कुशलस्य संप्रश्नेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य तस्मै । लक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिर्मुखराणामिव निष्फला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्वेलादुन्मर्यादात् । नैर्ऋतो राक्षसः स एवोदधिः तस्माद्भयमाचख्युः कथितवन्तः ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।
स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथ वेलायामब्धिकूले समासन्नानां संनिकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेष्वनुनादिना प्रतिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिस्तिरस्कृतसमुद्रघोषो भगवानुवाच ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।
बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेषूरःकण्ठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधुत्वस्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था कृतार्था बभूवैव । एवकारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।
निर्यातशेषा चरणाद्गङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

विभोर्विष्णोर्वदनादुद्गता निःसृता । सदशनज्योत्स्ना दन्तकान्तिसहिता । इदं च विशेषणं धावल्यातिशयार्थम् । अत एव सा भारती । चरणादङ्घ्रेर्निर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःसृतावशिष्टेत्यर्थः । 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यनुवर्त्य 'पुंवत्कर्मधारय–' इति पुंवद्भावः । निर्यातशब्दस्य या निर्याता सावशेषा सा गङ्गेवेति सामानाधिकरण्यनिर्वाहः । निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुंवद्भावो दुर्घट एव । ऊर्ध्वप्रवर्तिन्यूर्ध्ववाहिनी गङ्गेव । बभौ इत्युत्प्रेक्षा ॥

यदाह भगवांस्तदाह—

जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।
अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

हे देवाः, वो युष्माकमनुभावपराक्रमौ महिमपुरुषकारौ रक्षसा रावणेन । अङ्गिनां शरीरिणां प्रथममध्यमावुभौ गुणौ सत्त्वरजसी तमसेव तमोगुणेनेव । आक्रान्तौ जाने । वाक्यार्थः कर्म ॥

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।
अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

किंच । अकामेनानिच्छयोपनतेन प्रमादादागतेनैनसा पापेन साधोः सज्जनस्य हृदयमिव । तेन रक्षसा तप्यमानं संतप्यमानम् । तपेर्भौवादिकात्कर्मणि शानच् । भुवनत्रयं च मे विदितम् । मया ज्ञायत इत्यर्थः । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ॥

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा ।
स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

किंच । एककार्यत्वादावयोरेककार्यकत्वाद्धेतोः । कार्येषु कर्तव्यार्थेषु विषयेषु वज्रिणेन्द्रेणाभ्यर्थ्य इदं कुर्विति प्रार्थनीयो नास्मि । तथाहि । वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न तु वह्निप्रार्थनया । इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः । न तु परप्रार्थनया । स्वार्थश्चायं ममापीत्यर्थः ॥

पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरांसि छिन्दता दशकंधरेण यद्दशमं शिरोऽवशेषितं तन्मच्चक्रार्थमित्याह—

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

स्वासिधारया स्वखड्गधारया परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तो लभ्यांशः प्राप्तव्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।
अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

किंतु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वरातिसर्गाद्वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्यारूढमत्यारोहणम् । अतिवृद्धिरित्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चन्दनेनेव सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा सहनं स्रष्टुर्नियतेरिति द्रष्टव्यम् ॥

संप्रति वरस्वरूपमाह—

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणम् । मर्त्येषु विषय आस्थापराङ्मुख आदरविमुखः सन् । मर्त्याननादृत्येत्यर्थः । दैवादष्टविधात्सर्गाद्दैवसृष्टेरवध्यत्वं ययाचे हि ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

सोऽहम् । दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः । 'अत इञ्' इति इञ्प्रत्ययः । रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणभूमेर्बलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि । पुष्पविशदा हि पूजेति भावः ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

हे देवाः, यज्वभिर्याज्ञिकैर्विधिवत्कल्पितमुपहृतं भागं हविर्भागं मायाविभिर्मायावद्भिः । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । निशाचरै रक्षोभिरनालीढमनास्वादितं, यथातथाऽचिरात्पुनरादास्यध्वे ग्रहीष्यध्वे ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।
पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिका विमानैश्चरन्तः । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्परा रावणभयान्मेघेष्वन्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभो भयचकितं तं त्यजन्तु । 'संक्षोभो भयचकितम्' इति शब्दार्णवः ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।
शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

हे देवाः, यूयं शापेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षास्तैरदूषिताननुपहतान्स्वर्गबन्दीनां हृतस्वर्गाङ्गनानां वेणिबन्धान्मोक्ष्यध्वे । पुरा किल नलकूबरेणात्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण संभोगात्क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः । स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यतीति भारतीया कथानुसंधेया ॥

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्रवसोऽपत्यं पुमानिति विग्रहे रावणः । विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादणि 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रवणादेशो रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । तेन क्लान्तं म्लानं मरुतो देवा एव सस्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिलेऽमृतम्' इति विश्वः । अभिवृष्याभिषिच्य तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।
अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूप उद्यतं विष्णुमंशैर्मात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव अनुययुः । सुग्रीवादिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजम् ॥ ५० ॥

अथ तस्य विशांपत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्नेः पावकात्पुरुषः कश्चिद्दिव्यः पुमानृत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव। तदाविर्भावात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

तमेव पुरुषं विशिनष्टि—

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम्।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

आद्यस्य पुंसो विष्णोरनुप्रवेशादधिष्ठानाद्धेतोस्तेन दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम्। चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीयस्त्वाद्वोढुमशक्यम्। हेमपात्रगतं पयसि पक्कं चरुं पयश्चरुं पायसान्नं दोर्भ्यामादधानो वहन्। 'अनवस्रावितोऽन्तरुष्मपक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना पुरुषेणोपनीतं न तु वसिष्ठेन। 'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप' इति रामायणात्। तदन्नं पायसान्नम्। उदन्वतोदधिनाविष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारममृतं वृषा वासव इव। 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः।
प्रसूतिं चकमे तस्मिंस्त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यदुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन कथिता व्याख्याताः। यद्यस्मात्त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन्राज्ञि प्रसूतिमुत्पत्तिं चकमे कामितवान्। त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम्।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

स नृपः चरुसंज्ञास्य संजाता चरुसंज्ञितम्। वैष्णवं तेजः। पत्न्योः कौसल्याकैकेय्योः। द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ। 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति चकाराद्दिवशब्दस्य द्यावादेशः। तयोर्द्यावापृथिव्योः। अह्नः पतिरहर्पतिः। 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' इत्युपसंख्यानाद्वैकल्पिको रेफश्च रेफादेशो विसर्गापवादः। प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव। विभेजे। विभज्य ददावित्यर्थः ॥

पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा।
अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

तस्य राज्ञः। कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः। 'सल गतौ'। पचाद्यच्। कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः। कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या। 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्। 'यङश्चाप्' इति चाप्। अत एव सूत्रे निर्देशात्कोसलशब्दो दन्त्यसकारमध्यः। अर्चिता ज्येष्ठा मान्या। केकयवंशजा कैकेयी प्रियेष्टा। अतो हेतोरीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकेयीभ्यां संभावितां भागदानेन मानितामैच्छदिच्छति स्म। एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति राज्ञुचितज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य। उचितज्ञस्येत्यर्थः। पत्युर्महीक्षितः क्षितीश्वरस्य। विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह। चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेय्यौ। चरोर्यावर्धभागौ समभागौ तयोर्यावर्धौ तौ च तौ भागौ चेत्यर्धभागावेकदेशौ। ताभ्यामर्धार्धभागाभ्याम्। 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इत्यमरः। तां सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः। अयं च विभागो न रामायणसंवादी। तत्र चरोरर्धं कौसल्यायाः अवशिष्टार्धं कैकेय्यै 'शिष्टं पुनः सुमित्रायाः' इत्यभिधानात्। किंतु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः। उक्तं च नारसिंहे—'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः। पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥' इति। एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥

न चैवं सत्यपीर्ष्या स्यादित्याह—

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि।
भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

सा सुमित्रोभयोरपि। समान एकः पतिर्ययोस्तयोः सपत्न्योः। 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति ङीप्। नकारादेशश्च। भ्रमरी भृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य मदनिस्यन्दरेखयोरिव गण्डद्वयगतयोरिति भावः। प्रणयवती प्रेमवत्यासीत्। सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्गतस्य पत्युरुपमानं वारणस्येति ॥

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः।
सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अभ्युदयाय। देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य सः गर्भः। सूर्यस्येमाः सौर्यः। ताभिः सौरीभिः। 'सूर्यतिष्य-' इत्युपधायकारस्य लोपः। अमृता इत्याख्या यासां ताभिः जलवहनसाम्यान्नाडीभिरिव। नाडीभिर्वृष्टिविसर्जनीभिर्दीधितिभिरपां विकारोऽम्मयो जलमयो गर्भ इव। दध्रे धृतः। जातावेकवचनम्। गर्भा दधिर इत्यर्थः। अत्र यादवः—'तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने। शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावद्गर्भस्य सर्जने ॥ आनन्दाश्च हि मेध्याश्च नूतनाः पूतना इति। चतुःशतं वृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥' इति ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः।
अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ता आपन्नसत्त्वा गर्भिण्यः। 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः। अत एवापाण्डुरत्विष ईषत्पाण्डुरवर्णास्ता राजपत्न्यः। अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यासां ताः। सस्यानां संपद इव। रेजुर्बभुः ॥

संप्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याह—

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः।
जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

सर्वास्ताः स्वप्नेषु। जलजः शङ्खः। जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैर्लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैर्वामनैर्ह्रस्वैः पुरुषैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं ददृशुः ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।
उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

किंचेति चार्थः । हेम्नः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं वितन्वता विस्तारयता । वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघा येन तेन । सुपर्णेन गरुत्मता गरुडेन गगने ता उह्यन्ते स्मोढाः ॥

बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।
पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

किंच । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्यत इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पत्या कौतुकान्न्यस्तं कौस्तुभमित्यर्थः । बिभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्तोपासिताः ॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

किंच । दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतस्याकाशगङ्गायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिर्ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिर उपासांचक्रिरे ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतः सन् । आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्ध्यं सर्वोत्कृष्टं मेने हि ॥

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

एक एकरूपो विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु । प्रसन्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिबिम्बचन्द्र इव । अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ॥

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता । अग्र्या चासौ महिषी चाग्र्यमहिषी कौसल्या । प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले । ओषधिर्नक्तं रात्रिसमये तमोऽपहन्तीति तमोपहम् । 'अपे क्लेशतमसोः' इति डप्रत्ययः । ज्योतिरिव । तमोपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

अभिरमतेऽत्रेत्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः । तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा इवाभवन् । महादीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ।
सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण। सैकते पुलिने योऽम्भोजबलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा जाह्नवी गङ्गेव। बभौ ॥

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान्।
जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी। 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इतीयादेशः। तस्या भरतो नाम शीलवांस्तनयो जज्ञे जातः। यस्तनयः। प्रश्रयो विनयः श्रियमिव। जनयित्रीं मातरमलंचक्रे ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ पुत्रौ। सम्यगाराधिता स्वभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयाविव। सुषुवे ॥

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत्।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम्। आविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत्। अत्रोत्प्रेक्ष्यते—गां भुवं गतमवतीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव। स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः। स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः।
विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

चतुर्मूर्ते रामादिरूपेण चतूरूपस्य सतस्तस्य हरेरुदये सति। पौलस्त्याद्रावणाच्चकिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ता दिशश्चतस्रो विरजस्कैरपधूलिभिर्नभस्वद्भिर्वायुभिः मिषेण उच्छ्वसिता इव। इत्युत्प्रेक्षा। श्वसेः कर्तरि क्तः। स्वनाथशरणलाभसंतुष्टानां दिशामुच्छ्वासवाता इव वाता ववुरित्यर्थः। चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः।
रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

राक्षसा रावणेन विप्रकृतावपकृतौ। पीडितावित्यर्थः। कृशानुरग्निः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासंख्यमपधूमत्वात्प्रसन्नत्वाच्चापविद्धशुचौ निरस्तदुःखाविवास्तामभवताम् ॥

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥ ७५ ॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियोऽश्रुबिन्दवो दशाननकिरीटेभ्यो मणीनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः। रामोदये सति तद्वध्यस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः।
आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानाम्। वादनीयानामित्यर्थः। तूर्याणां वाद्यानामारम्भमुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयश्चक्रुः। साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी।
सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७ ॥

अस्य राज्ञो भवने संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात। 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः। 'उगितश्च' इति ङीप्। सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यका ये मङ्गलोपचारास्तेषामादिरचना प्रथमक्रियाभवत् ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते। धात्रीणामुपमातॄणां स्तन्यानि पयांसि पिबन्तीति तथोक्ताः। ते कुमाराः अग्रे जातेनाग्रजेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानन्देन समं ववृधिरे। कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः। कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानन्दस्य ॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा।
मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

तेषां कुमाराणां संबन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया। हविर्भुजामग्नीनां सहजं तेजो हविषाज्यादिकेनेव मुमूर्च्छ ववृधे। निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः॥

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम्।
अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥

परस्परमविरुद्धा अविद्विष्टाः। सौभ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः। ते कुमारास्तत्प्रसिद्धमनघं निष्पापं रघोः कुलम्। ऋतवो वसन्तादयो देवारण्यं नन्दनमिव। सहजविरोधानामप्यृतूनां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम्। अलमत्यन्तमुद्द्योतयामासुः प्रकाशयामासुः। सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

शोभनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः। 'नद्यृतश्च' इति कप् न भवति। 'वन्दिते भ्रातुः' इति निषेधात्। तेषां भावः सौभ्रात्रम्। युवादित्वादण्। तस्मिन्समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः। तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः। 'द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' इत्यभिव्यक्तार्थे निपातः। क्वचित्कस्यचित्स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कदाचन।
यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः। रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः। यथा वायुविभावस्वोर्वातवह्न्योरिव। चन्द्रसमुद्रयोरिव च। ऐक्यमैकमत्यं कदाचन न बिभिदे। एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्वयाल्लभ्यते। सहजः सहकारी हि वह्नेर्वायुः। चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

प्रजानाथास्ते कुमारास्तेजसा प्रभावेण प्रश्रयेण विनयेन च । निदाघान्ते ग्रीष्मान्ते । श्यामान्यभ्राणि मेघा येषां ते श्यामाभ्राः । नातिशीतोष्णा इत्यर्थः । दिवसा इव । प्रजानां मनो जह्रुः ॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

स चतुर्धा । 'संख्याया विधार्थे धा' इत्यनेन धाप्रत्ययः । व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेर्दशरथस्य प्रसवः संतानः । चतुर्धाङ्गवान्मूर्तिमान्धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव बभौ ॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुरुवत्सलाः पितृभक्तास्ते कुमारा गुणैर्विनयादिभिर्गुरुं पितरम् । चतुर्णामन्तानां दिगन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महार्णवाश्चत्वारो रत्नैरिव । आराधयामासुरानन्दयामासुः ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-
र्नय इव पणबन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

भग्ना दैत्यानामसिधारा यैस्तैश्चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज ऐरावत इव । पणबन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः सामादिभिर्नयो नीतिरिव । युगवद्दीर्घैश्चतुर्भिर्दोर्भिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिव । तदीयैर्हरिसंबन्धिभिरंशैरंशभूतैश्चतुर्भिस्तैः पुत्रैरवनिपतीनां पती राजराजो दशरथश्चकाशे दिदियुते ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये रामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्ग चर मृङ्गलीलया ।
तत्र सन्ति हि रसाश्चतुर्विधास्तान्यथारुचि सदैव निर्विश ॥

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेणेत्याभ्यागत्य स क्षितीश्वरो दशरथः । अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय । काकपक्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेर्द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् । नायं बालाधि-

कार इत्याशङ्क्याह—तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे रथोद्धता वृत्तम् । उक्तं च—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयो यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । 'लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । तान्भजत इति लब्धवर्णभाक् । विद्वत्सेवीत्यर्थः । स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेशातिसृष्टवान् । तथाहि । असुप्रणयिनां प्राणार्थिनामप्यर्थिता याच्ञा रघोः कुले कदाचिदपि न व्यहन्यत न विहता । न विफलीकृतेत्यर्थः । यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३ ॥

पार्थिवः पृथिवीश्वरस्तयो रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निष्क्रमणाय पुरमार्गसंस्क्रियां धूलिसंमार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावदादिशत्याज्ञापयति तावन्मरुत्सखैर्वायुसखैः । अनेन धूलिसंमार्जनं गम्यते । सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्घनैः सा मार्गसंस्क्रियाशु विदधे विहिता । एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोर्दैवानुकूल्यं सूचितम् ॥

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।
भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पबिन्दवः ॥ ४ ॥

निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ तौ कुमारौ पितुश्चरणयोर्निपेततुः । प्रणतावित्यर्थः । भूपतेरपि बाष्पबिन्दवः प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः । अत एव नम्रयोः प्रणतयोः । 'नमिकम्पि–' इति रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किंचिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥

पितुर्नयनजेन वारिणा किंचिदुक्षितशिखण्डकावीषत्सिक्तचूडौ । 'शिखा चूडा शिखण्डः स्यात्' इत्यमरः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययः । धन्विनौ तावुभौ । पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि संपाद्यानि कुवलयानि ययोस्तौ तथोक्तौ । संघशो निरीक्ष्यमाणावित्यर्थः । तमृषिमन्वगच्छताम् ॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

ऋषिर्लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं राघवं नेतुमैच्छदिति हेतोरसौ नृप आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । वाहिनीं सेनां न प्रयुयुजे न प्रेपितवान् । हि यस्मात्साशीरेव तयोः कुमारयो रक्षणविधौ क्षमा शक्ता ॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।
रेजतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ । कृतमातृवर्गनमस्कारावित्यर्थः । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः । तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य । महौजसो भास्करस्य गतिवशान्मेषादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखा-

विव रेजतुः। 'फणां च सप्तानाम्' इति वैकल्पिकावेत्त्वाभ्यासलोपौ। 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इति, 'वैशाखे माधवो राधः' इति चामरः॥

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत।
तोयदागम इवोद्ध्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्॥ ८॥

वीचिलोलभुजयोस्तरङ्गचञ्चलबाह्वोः। इदं विशेषणं नदोपमानसिद्ध्यर्थं वेदितव्यम्। तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवाद्धेतोरशोभत। किमिव। तोयदागमे वर्षासमये उज्झत्युदकमित्युद्ध्यः। भिनत्ति कूलमिति भिद्यः। 'भिद्योद्ध्यौ नदे' इति क्यबन्तौ निपातितौ। उद्ध्यभिद्ययोर्नदविशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव। उदकोज्झनकूलभेदनरूपव्यापार इव। समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत इति भावः॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव॥ ९॥

मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोर्बलातिबलयोर्विद्ययोर्बलातिबलाख्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यान्मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनाविव पथि न मम्लतुः। न म्लानावित्यर्थः। अत्र रामायणश्लोकः— 'क्षुत्पिपासे न वै राम भविष्येते नरोत्तम। बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव'॥

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः।
उह्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत्॥ १०॥

वाहनोचितः सानुजो राघवः। पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुह्यमान इव वाहनेन प्राप्यमाण इव। वहेर्धातोः कर्मणि शानच्। 'उह्यमानः' इत्यत्र दीर्घादिरपपाठः। दीर्घप्राप्त्यभावात्। पादचारमपि न व्यभावयन्न ज्ञातवान्॥

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः।
वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिषेविरे॥ ११॥

तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तॄणि रसवद्भिर्मधुरैरम्बुभिः सिषेविरे। पतत्रिणः पक्षिणः। सुखयन्तीति सुखानि। पचाद्यच्। श्रुतीनां सुखानि। तैः कूजितैः। वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः। जलदाश्छायया च सिषेविरे इति सर्वत्र संबध्यते॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिश्रमच्छिदाम्।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः॥ १२॥

तप एषामस्तीति तपस्विनः। 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इति विनिप्रत्ययः। लघुनेष्टेन। 'त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः' इत्यमरः। तयोरुभयोः कर्मभूतयोः। दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः तथा कमलशोभिनामम्भसां दर्शनेन नापुः। परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नापुः॥

स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा॥ १३॥

स आत्तकार्मुकः। दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथी रामः। 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः। स्थाणुर्हरः। 'स्थाणुः कीले हरे स्थिरे' इति विश्वः। तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन। 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः। प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशोऽभवत्कर्मणा न पुनः देहेन मदनसुन्दर इति भावः॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।
निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयेव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४ ॥

अत्र रामायणवचनम्—'अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताडकामभिशप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाहाय दारुणं रूपमस्तु ते ॥' इति । तदेतदाह—विदितशापयेति । कौशिकादाख्यातुः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानात्पञ्चमी । विदितशापया सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । 'खिलमप्रहृतं स्थानम्' इति हलायुधः । तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले निवेशिते अटनी धनुःकोटी याभ्यां तौ तथोक्तौ । 'कोटिरस्याटनी' इत्यमरः । लीलयेव धनुषी । अधिकृते ज्ये मौर्व्यौ ययोस्ते अधिज्ये । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इति विश्वः । तयोर्भावस्तत्तामधिज्यतां निन्यतुर्नीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः ॥

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।
ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥ १५ ॥

अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती । शृण्वतीत्यर्थः । बहुलक्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । 'बहुलः कृष्णपक्षे च' इति विश्वः । चले कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निबिडा सान्द्रा बलाकिनी बलाकावती । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिः । कालिकेव घनावलीव । 'कालिका योगिनीभेदे कार्ष्ण्ये गौर्यां घनावलौ' इति विश्वः । प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६ ॥

तीव्रवेगेन धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेतचीवराणि वस्ते इति प्रेतचीवरवाः । तया प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छादनार्थात्क्विप् । स्वनेन सिंहनादेनोग्रया तया ताडकया । पितृकानने श्मशान उत्थोत्पन्ना । 'आतश्चोपसर्गे' इत्युत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि क्तप्रत्ययः । तया वात्ययेव वातसमूहेनेव । 'पाशादिभ्यो यः' इति यः । भरताग्रजो रामोऽभ्यभाव्यभिभूतः । कर्मणि लुङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्यायामपि योज्यानि ॥

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् ।
तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७ ॥

उद्यतोन्नमितैको भुज एव यष्टिर्यस्यास्ताम् । आयतीमायान्तीम् । इणो धातोः शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । श्रोणिलम्बिनी पुरुषाणामन्त्राण्येव मेखला यस्यास्ताम् । इति विशेषणद्वयेनाप्याततायित्वं सूचितम् । अत एव तां विलोक्य राघवो वनितावधे स्त्रीवधनिमित्ते घृणां जुगुप्सां करुणां वा । 'जुगुप्साकरुणे घृणे' इत्यमरः । पत्रिणेषुणा सह । 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । मुमोच मुक्तवान् । आततायिवधे मनुः—आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति ॥

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

स रामसायकः शिलावद्घने सान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं रन्ध्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य । अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ।

'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् । इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति भावः ॥

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सा केवलामेकाम् । 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः' इत्यमरः । स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् । किंतु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् । ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥

अत्र ताडकाया अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ २० ॥

सा निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी । अभिसारिका च । दुःसहेन सोढुमशक्येन राम एव मन्मथः । अन्यत्राभिरामो मन्मथः । तस्य शरेण हृदय उरसि मनसि च । 'हृदयं मनउरसोः' इति विश्वः । ताडिता विद्धाङ्गी गन्धवद्दुर्गन्धि यद्रुधिरमसृक्तदेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता । अपरत्र गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने कुङ्कुमचन्दने ताभ्यामुक्षिता । 'रुधिरं कुङ्कुमासृजोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । जीवितेशस्यान्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम ॥

नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।
ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः । 'पराक्रमोऽवदानं स्यात्' इति भागुरिः । तेन तोषितान्मुनेः नैर्ऋतान्राक्षसान्हन्तीति नैर्ऋतघ्नम् । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति ठक् । मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तमस्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करादिन्धनानि निपातयतीतीन्धननिपाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव । प्रापत्प्राप्तवान् ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।
उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

ततः परं राघवः । ऋषेः कौशिकादाख्यातुः श्रुतं पावनं शोधनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदमुपेयिवानुपगतः सन् । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति निपातः । प्रथमजन्मचेष्टितानि रामवामनयोरैक्यात्स्मृतियोग्यान्यपि रामस्याज्ञातावतारत्वेन संस्कारदौर्बल्यादस्मरन्नपि उन्मना उत्सुको बभूव ॥

आससाद मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।
बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

ततो मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सज्जितार्हणा पूजासामग्री यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । बद्धाः पल्लवपुटा एवाञ्जलयो यैस्ते तथाभूता द्रुमा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुखा मृगा यस्मिंस्तत् । आत्मनस्तपोवनमाससाद । एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः सूचिताः ॥

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।
लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतमृषिं शरैर्विघ्नतो विघ्नेभ्यः । क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोरुदितौ शशिदिवाकरौ रश्मिभिरन्धतमसाद्गाढध्वान्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । लोकमिव ररक्षतुः । रक्षणप्रवृत्तावभूतामित्यर्थः ॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।
संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥ २५ ॥

अथ बन्धुजीवपृथुभिर्बन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । 'रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तबिन्दुभिः प्रदूषितामुपहतां वेदिं वीक्ष्य । अपोढकर्मणां व्यक्तव्यापाराणाम् । च्युता विकङ्कतस्रुचो येभ्यस्तेषामृत्विजां याजकानां संभ्रमोऽभवत् । विकङ्कतग्रहणं खदिराद्युपलक्षणम् । स्रुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । स्रुवादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् । 'विकङ्कतः स्रुवावृक्षः' इत्यमरः । यद्वा स्रुक्पात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु । उभयत्रापि शास्त्रसंभवात् । यथाह भगवानापस्तम्बः—'खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूर्वैकङ्कतीः स्रुचो वा' इति ॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।
रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो बाणमाश्रयमुखात्तूणीरमुखात्समुद्धरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽम्बरे । गृध्रपक्षपवनैरीरिताः कम्पिता ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुनार्णवे—'आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति । रक्षसां बलमपश्यत् ॥

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

रामस्तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ सुबाहुमारीचौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् । 'वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इति हलायुधः । इतरान्नाकरोत् । तथाहि । महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडो गरुत्मान्राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् । न प्रवर्तते इत्यर्थः । 'अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ' इत्यमरः ॥

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

अस्त्रकोविदोऽस्त्रज्ञः स राम उग्रजवमुत्कटजवं वायुदैवतं वायुर्देवता यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान् । कर्तरि लिट् । तेनास्त्रेण शैलवद्गुरुमपि ताडकासुतं मारीचम् । पाण्डुपत्रमिव । परिणतपर्णमिवेत्यर्थः । अपातयत्पातितवान् ॥

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥ २९ ॥

सुबाहुरिति । योऽपरो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया विससर्प सञ्चचार । क्षुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुं कृती कुशलो रामः । 'कृती च कुशलः समौ'

इत्यमरः । आश्रमाद्बहिः पत्त्रिणां पक्षिणाम् । 'पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् । विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयो राघवयोः । संयुगे रणे साधुः सांयुगीनस्तम् । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य । ऋत्विजो याज्ञिकाः । वाचि यतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेर्मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः । क्रतुक्रिया यथाक्रमं निरवर्तयन्निष्पादितवन्तः ॥

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावभृथाप्लुतो मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

अवभृथे दीक्षान्त आप्लुतः स्नातो मुनिः । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चञ्चलचूडौ तौ भ्रातरावाशिषामनुपदमन्वग्दर्भपाटिततलेन कुशक्षतान्तःप्रदेशेन । पवित्रेणेत्यर्थः । पाणिना समस्पृशत्संस्पृष्टवान् । संतोषादिति भावः ॥

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुर्मैथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

संभृतक्रतुः सङ्कल्पितसंभारो मिथिलायां भवो मैथिलो जनकस्तं विश्वामित्रं न्यमन्त्रयताहूतवान् । वशी स मुनिर्मिथिलां जनकनगरीं व्रजंस्तस्य जनकस्य यद्धनुस्तच्छ्रवणजं कुतूहलं बिभ्रतौ राघवावपि निनाय नीतवान् ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत ।
येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येष्वाश्रमतरुषु वसतिः स्थानमगृह्यत । येष्वाश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहल्येति यावत् । वासवस्येन्द्रस्य क्षणकलत्रतां ययौ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।
स्वं वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

शिलामयी भर्तृशापाच्छिलात्वं प्राप्ता गौतमवधूरहल्या चारु स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् । स किल्बिषच्छिदां पापहारिणाम् । 'पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरः । रामपादरजसामनुग्रहः किल प्रसादः किलेति श्रूयते ॥

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।
अर्थकामसहितं सपर्यया देहबद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं देहबद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमन्तमित्यर्थः । वाहिताग्न्यादित्वात्साधुः । धर्ममिव । सपर्ययाभ्यगात्प्रत्युद्गतवान् ॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
मन्यते स पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । गां भुवं गतौ

'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिबताम् । अत्यास्थया पश्यतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला तन्निवासिनां मनः कर्तृ पक्ष्मपातं निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्वञ्चनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।
राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांबभूव सः ॥ ३७ ॥

यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने । क्रतावित्यर्थः । अवसिते समाप्ते सति कालविदवसरज्ञः कुशिकवंशवर्धनः स मुनी रामम् । अस्यतेऽनेनेत्यसनम् । इषूणामसनमिष्वसनं चापम् । तस्य दर्शने उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयांबभूव कथितवान् ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तथोक्तस्य । एतेन वरसंपत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुर्वीक्ष्य । स्वं स्वकीयं दुरानममानमयितुमशक्यम् । नमेर्ण्यन्तात्खल् । धनुर्विचिन्त्य च दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं घट्टादिदेये स्याज्जामातुर्बन्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्भङ्गरूपस्य संस्थया स्थित्या । 'संस्था स्थितौ शरे नाशे' इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥

अब्रवीच्च भगवन्मतङ्गजैर्यद्बृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥

अब्रवीच्च । मुनिमिति शेषः । किमिति । हे भगवन्मुने, बृहद्भिर्मतङ्गजैर्महागजैरपि दुष्करं यत्कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य बालगजस्य । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं साहसमनुमन्तुमहं नोत्सहे ॥

ह्रेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।
ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४० ॥

हे तात, तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वरा ह्रेपिता ह्रियं प्रापिता हि । जिह्रतेर्धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'अर्तिह्री–' इत्यादिना पुगागमः । ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कठिनत्वचः स्वान्भुजान्धिगिति विधूयावमत्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।
चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥

ऋषिस्तं प्रत्युवाच । किमिति । अयं रामः सारतो बलेन निशम्यतां श्रूयताम् । अथवा गिरा सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्न वक्तव्येत्यर्थः । 'युगपर्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः । अव्ययं चैतत् । 'कृतं निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने । गिरेति करणे तृतीया । निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् । किंत्वशनिर्वज्रो गिराविव । चापे धनुष्येव भवतस्तव व्यक्तशक्तिर्दृष्टसारो भविष्यति ॥

एवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
श्रद्दधे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

एवमाप्तस्य मुनेर्वचनात्स जनकः काकपक्षकधरे बालेऽपि राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति युवादित्वादण् । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्वः । त्रिदशगोप इन्द्रगोपकीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः । 'प्रमाणे द्वयसच्–' इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्मिन्कृष्णवर्त्मनि वह्नौ दाहशक्तिमिव । श्रद्दधे विश्वस्तवान् ॥

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

अथ मैथिलः पार्श्वगान्पुरुषान्कार्मुकाभिहरणाय कार्मुकमानेतुम् । 'तुमर्थाच्च–' इति चतुर्थी । सहस्रलोचन इन्द्रस्तैजसस्य तेजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तय आविर्भावाय तोयदान्मेघानिव गणान्गणशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्प्रत्ययः । व्यादिदेश प्रजिघाय ॥

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।
विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद्वृषध्वजः ॥ ४४ ॥

दाशरथी रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयंकरं तद्धनुर्वीक्ष्याददे जग्राह । वृषो ध्वजश्चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा । क्रतुरेव मृगः । विद्रुतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये णिनिः । तं विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाणमसृजन्मुमोच ॥

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।
शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथेक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः । स्मरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव नातियत्नतो नातियत्नात् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । आततज्यमधिज्यमकरोत् ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।
भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

तेन रामेणातिमात्रकर्षणाद्भज्यमानमत एव वज्रपरुषस्वनम् । वज्रमिव परुषः स्वनो यस्य तत् । धनुः कर्तृ । दृढमन्यवे दृढक्रोधाय । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं पुनरुद्यतं न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।
राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

अथ मैथिलो जनको रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तद्दृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इति विश्वः । वीर्यमेव शुल्कम् । धनुर्भङ्गरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामायायोनिजां देवयजनसंभवां तनयां सीतां रूपिणीं श्रियमिव साक्षाल्लक्ष्मीमिव न्यवेदयदर्पितवान् । वाचेति शेषः ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥ ४८ ॥

सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः। 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः' इत्यमरः। मैथिलो राघवायायोनिजां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विनस्तपोनिधेः कौशिकस्य संनिधौ। अग्निः साक्षी यस्य सोऽग्निसाक्षिकः। 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रत्ययः। स इव। सपयतिसृष्टवान्दत्तवान्॥

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम्।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहाद्दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति॥ ४९॥

महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत्प्रहितवांश्च। किमिति। निमिर्नाम जनकानां पूर्वजः कश्चित्। इदं निमेः कुलं दुहितुः सीतायाः परिग्रहात्स्नुषात्वेन स्वीकाराद्धेतोः। भृत्यस्य भावो भृत्यत्वम् सोऽस्यास्तीति भृत्यभावि दिश्यतामनुमन्यतामिति॥

अन्वियेष सदृशीं स च स्नुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः।
सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम्॥ ५०॥

स दशरथश्च सदृशीमनुरूपां स्नुषामन्वियेष। रामविवाहमाचकाङ्क्षेत्यर्थः। अनुकूलवाक्स्नुषासिद्धिरूपानुकूलार्थवादी द्विजो जनकपुरोधाश्चैनं दशरथं प्राप। तथाहि। कल्पवृक्षफलस्य यो धर्मः सद्यःपाकरूपः सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि। अतः सुकृतां पुण्यकारिणां काङ्क्षितं मनोरथः सद्य एव पच्यते हि। कर्मकर्तरि लट्। स्वयमेव पक्वं भवतीत्यर्थः। 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्॥

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमग्रजन्मनः।
उच्चचाल वलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः॥ ५१॥

वलभित्सख इन्द्रसहचरो वशी स्वाधीनतावान्। 'वश आयत्ततायां च' इति विश्वः। कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याग्रजन्मनो द्विजस्य वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवाञ्छ्रुतवान्। शृणोतेः क्वसुः। सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः सन्नुच्चचाल प्रतस्थे॥

आससाद मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां बलैः।
प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम्॥ ५२॥

स दशरथो बलैः सैन्यैः पीडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन्परिधीकुर्वन्। आससाद। सा पुरी। स्त्री युवतिरायतमतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसंभोगमिव। प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधमसहिष्ट सोढवती। द्वेषरोधं तु न सहत इति भावः॥

तौ समेत्य समये स्थितावुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ।
कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः॥ ५३॥

समये स्थितावाचारनिष्ठौ। 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः। वरुणवासवावुपमोपमानं ययोस्तौ तथोक्तौ। तावुभौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य स्वप्रभावसदृशीमात्ममहिमानुरूपां कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ। तनोतेर्लिट्॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम्।
यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे॥ ५४॥

उद्वहतीत्युद्वहः पचाद्यच्। रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रामः। पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी। 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढा–' इति ङीप्। तां सीतामुदवहत्परिणीतवान्। अथ लक्ष्मणस्तस्याः सीताया अनुजां जनकस्यौरसीमूर्मिलामुदवहत्। यौ वरौजसौ तयो रामल-

क्ष्मणयोरवरजावनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोदवहताम्। नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषो भिन्नोदरत्वात्। तदुक्तम्—'पितृव्यपुत्रे सापत्न्ये परनारीसुतेषु च। विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्राद्यदूषणम्॥' इति॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः।
सामदानविधिभेदविग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः॥ ५५॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयः। चत्वार इत्यर्थः। वृत्तानुसारादेवमुक्तम्। सूनवो नववधूपरिग्रहाः। सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपतेर्दशरथस्य सामदानविधिभेदविग्रहाश्चत्वार उपाया इव बभुः। विधीयत इति विधिः। दानमेव विधिः। विग्रहो दण्डः सूनूनामुपायैर्वधूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनुसंधेयम्॥

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम्।
सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः॥ ५६॥

ता नराधिपसुता जनककन्यका नृपात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृतार्थतां कुलशीलवयोरूपादिसाफल्यमगमन्। ते च ताभिस्तथा। किंच। स वराणां वधूनां च समागमः। प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव संनिभातीति संनिभः अभवत्। पचाद्यच्। प्रत्ययाः सनादयो येभ्यो विधीयन्ते ताः प्रकृतयः। यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्थसाधनत्वं तद्वदत्रापीति भावः॥

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः।
अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत॥ ५७॥

एवमात्तरतिरनुरागवान्स दशरथस्तांश्चतुरोऽप्यात्मसंभवान्पुत्रांस्तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य। 'निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः' इति विश्वः। त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः सन्। स्वां पुरीं न्यवर्तत। उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः॥

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम्॥ ५८॥

जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथ्नन्ति ये ते ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः। उत्तटा नदीरयाः स्थलीमकृत्रिमभूमिमिव। 'जानपदकुण्ड—' इत्यादिना ङीप्। तस्य वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्लिशुः क्लिश्यन्ति स्म॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमण्डलः।
वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः॥ ५९॥

तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परिधेर्मण्डलं यस्य सः। 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले' इत्यमरः। रविः वैनतेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन। 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः। वेष्टितश्च्युतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव। लक्ष्यते स्म॥

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः॥ ६०॥

श्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः। सांध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः। रजो धूलिरासामस्तीति रजस्वलाः। 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्प्रत्ययः। दिशः रजस्वला ऋतुमत्योऽङ्गना इव। 'स्याद्रजः

पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः । अवलोकनक्षमा दर्शनार्हा नो बभूवुः । एकत्रादृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विज्ञेयम् । अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

भास्करो यां दिशमध्युवास च यस्यां दिश्युषितः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः शिवा गोमायवः । 'स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः' इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिभयं भयंकरं ववासिरे रुरुवुः । 'वासृ शब्दे' इति धातोर्लिट् । 'तिरश्चां वाशितं रुतम्' इत्यमरः ॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।
अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ॥ ६२ ॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित्कार्यज्ञः क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्योद्दिश्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं शुभोदर्कं भावीति तस्य राज्ञो व्यथामलघयल्लघूकृतवान् ॥

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।
यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

सपद्युत्थितस्तेजसो राशिर्वाहिनीमुखे सेनाग्रे प्रादुरास किल खलु । यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिर्यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरूर्जितं दधत् ।
यः ससोम इव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तम् । पितुरयं पित्र्यः । 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्प्रत्ययः । तमंशम् । धनुषोर्जितम् धनुरूर्जितं । मातुरयं मातृकः । 'ऋतष्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः । तमंशं च दधद्यो भार्गवः । ससोमश्चन्द्रयुक्तो घर्मदीधितिः सूर्य इव । सद्विजिह्वः ससर्पश्चन्दनद्रुम इव स्थितः ॥

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।
वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

रोषपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः । 'आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः । तस्य रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदोऽपि मर्यादालङ्घिनोऽपि पितुः शासने तस्थुषा स्थितेन वेपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग्घृणाऽजीयत । ततोऽनन्तरं मह्यजीयत । मातृहन्तुः क्षत्रवधात्कुतो जुगुप्सेति भावः ॥

अक्षबीजवलयेन निर्बभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।
क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन् ॥ ६६ ॥

यो भार्गवो दक्षिणश्रवणे संस्थितेनाक्षबीजवलयेनाक्षमालया । क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियवधानामेकविंशतेरेकविंशतिसंख्याया व्याजोऽक्षमालारूपः पूर्वो यस्यास्तां गणनामुद्वहन्निव निर्बभौ ॥

तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।
बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ॥ ६७ ॥

पितुर्जमदग्नेर्वधभवेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन मन्युना कोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम्। 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति विश्वः। दीक्षितम्। प्रवृत्तमित्यर्थः। तं भार्गवं स्वां दशां चावलोक्य बालाः सूनवो यस्य स पार्थिवो विषसाद। स्वस्यातिदौर्बल्याच्छत्रोश्चातिक्रोधात्कांदिशीकोऽभवदित्यर्थः॥

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे।
हृद्यमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः॥ ६८॥

आत्मजे पुत्रे दारुणे घोरेऽहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्तमानं राम इति नाम। हारसर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव। अस्य दशरथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि भयंकरं चाभवत्॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम्॥ ६९॥

स भार्गवः। अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपमनवेक्ष्य। यतो यत्र भरताग्रजस्ततस्तत्र। 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सार्वविभक्तिकस्तसिः। क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनो रोषाग्निस्तस्यार्चिषं ज्वालामिव स्थिताम्। 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः। उदग्रा तारका कनीनिका यस्यास्ताम्। 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः। दृशं संदधे॥

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः।
अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना॥ ७०॥

कार्मुकनिषक्तमुष्टिना। शरमङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता युयुत्सुना योद्धुमिच्छता। तेन भार्गवेण कर्त्रा। विगतभीर्निर्भीकः सन्। पुरोगतोऽग्रगतो राघवो निजगद उक्तः। कर्मणि लिट्॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः।
सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात्॥ ७१॥

क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्मेऽपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषि। तत्क्षत्रजातं बहुश एकविंशतिवारान्निहत्य शमं गतोऽस्मि। तथापि सुप्तसर्पो दण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनाद्रोषितो रोषं प्रापितोऽस्मि॥

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः।
तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः॥ ७२॥

अन्यैः पार्थिवैः। अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम्। सुप्सुपेति समासः। अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षणोः क्षतवान्। किलेति वार्तायाम्। 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः। तद्धनुर्भङ्गं निशम्याकर्ण्य भवता आत्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये॥

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात्।
व्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि॥ ७३॥

अन्यदाऽन्यस्मिन्काले। जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः सन्मामेवागात्। संप्रति त्वय्युदयोन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः। अन्यगामीति यावत्। स शब्दो मे व्रीडमावहति लज्जां करोति॥

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

अचले क्रौञ्चादावप्यकुण्ठितमस्त्रं बिभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाद्धेतोर्हैहयः कार्तवीर्यश्च । कीर्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च । वत्सहरणे भारतश्लोकः—'प्रमत्तश्चाश्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो वनात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥' इति ॥

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

तेन कारणेन । क्रियते येनासौ करणः । क्षत्रियान्तस्य करणोऽपि विक्रमः । त्वय्यजिते । मां नावति न प्रीणाति । तथाहि । पावकस्याग्नेर्महिमा स गण्यते । यः कक्षवत्कक्ष इव । 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि ज्वलति ॥

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।
खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥

किंच । ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेनात्तबलं हृतसारं च विद्धि । यद्धनुस्त्वयाऽभाज्यभाजि । 'भञ्जेश्च चिणि' इति विभाषया नलोपः । तथाहि नदीरयैः खातमूलमवदारितपादं तटद्रुमं मृदुरप्यनिलः पातयति । ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाङ्क्षमिति मागर्वीरिति भावः ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकृष्यताम् ।
तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

तत्तस्मान्मदीयमिदमायुधं कार्मुकं ज्यया सङ्गमय्य संयोज्य । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया विकृष्यताम् । प्रधनं रणस्तिष्ठतु । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः । 'प्रधनं मारणे रणे' इति विश्वः । एवमपि मद्धनुष्कर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुबलेन । 'तरसी बलरंहसी' इत्यमरः । त्वया जितः ॥

कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।
ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

यदि वोद्गतार्चिषोद्गतत्विषा मम परशुधारया तर्जितः कातरोऽसि भीतोऽसि । वृथा ज्यानिघातेन कठिना अङ्गुल्यो यस्य स तथोक्तोऽभययाचनाञ्जलिरभयप्रार्थनाञ्जलिर्बध्यताम् । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः ॥

एवमुक्तवति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।
तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

भीमदर्शने भार्गव एवमुक्तवति । राघवः स्मितेन हासेन विकम्पिताधरः सन् । तद्धनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितमुत्तरं प्रत्यपद्यताङ्गीचकार ॥

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।
केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥ ८० ॥

पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्तेन समागतः संगतः स रामोऽतिमात्रमत्यन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनोऽभवत् । तथाहि । नवाम्बुदः केवलो रिक्तोऽपि सुभगः त्रिदशचापेनेन्द्रधनुषा लाञ्छितश्चिह्नितः किं पुनः । सुभग एवेति भावः ॥

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।
निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च । 'कर्मण उकञ्' इत्युकञ्प्रत्ययः । अधिरोपितम् । भूभृतां रिपुर्भार्गवश्च । धूमशेषो धूमकेतनोऽग्निरिव । निष्प्रभो निस्तेजस्क आस बभूव । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं दीप्त्यर्थेऽस्यतेर्लिटि रूपं वा ॥

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२ ॥

परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ । वर्धमानं च परिहीनं चेति द्वन्द्वः । वर्धमानपरिहीने तेजसी ययोस्तावुभौ राघवभार्गवावपि । दिनात्यये सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकराविव । जनता जनसमूहः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति तल्प्रत्ययः । पश्यति स्मापश्यत् । अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुनौपम्यं द्रष्टव्यम् ॥

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।
स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥

हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः । कृपामृदू राघवः । आत्मनि विषये स्खलितवीर्यं कुण्ठितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितममोघमाशुगं बाणं चावेक्ष्य । व्याजहार बभाषे ॥

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥

अभिभवत्यपि त्वयि । विप्र इति हेतोः । निर्दयं प्रहर्तुमलं शक्तो नास्मि किंत्वनेन पत्रिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि । उत मखार्जितं लोकं स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

ऋषिर्भार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच । किमिति । तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मीति न । किंतु वेद्म्येवेत्यर्थः । किंतु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छुना मया कोपितो ह्यसि ॥

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।
आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

पितृद्विषः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । ससागरां वसुधां च पात्रसात्पात्राधीनां देयं कृतवतः । 'देये त्रा च' इति चकारात्सातिः । कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वया आहितः कृतो जयविपर्ययः पराजयोऽपि श्लाघ्य आशास्य एव ॥

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

तत्तस्मात्कारणात् हे मतिमतां वर, पुण्यतीर्थगमनायाभुमिष्टामीप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किंतु खिलीकृता दुर्गमीकृतापि स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पीडयिष्यति । अतस्तामेव जहीत्यर्थः ॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।
भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

राघवस्तथेति प्रत्यपद्यताङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुख इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि । करोतेः क्विप् । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिघः प्रतिबन्धोऽभवत् ॥

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९ ॥

राघवोऽपि क्षम्यतामिति वदंस्तपोनिधेर्भार्गवस्य चरणौ समस्पृशत्प्रणनाम । तथाहि, तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये । भवतीति शेषः ॥

राजसत्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।
नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

मातुरागतं मातृकं राजसत्वं रजोगुणप्रधानत्वमवधूय पितुरागतं पित्र्यं शमं यदा गमितोऽस्मि तदा त्वया ममापेक्षितत्वादनिन्दितमगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहोऽपकारोऽप्यनुग्रहीकृतो ननूपकारीकृतः खलु ॥

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।
ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः संपादयिष्यतस्तेऽविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणस्तम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । लक्ष्मणाग्रजं राममिति वच ऊचिवानुक्तवान् । ब्रूञः क्वसुः । ऋषिस्तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं
स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।
तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः
कक्षाग्निलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥ ९२ ॥

तस्मिन्भार्गवे गते सति । विजयिनं रामं पिता स्नेहात्परिरभ्यालिङ्ग्य पुनर्जातमेवामन्यत । क्षणं शुग्यस्येति विग्रहः । क्षणशुचस्तस्य दशरथस्य परितोषलाभः संतोषप्राप्तिः कक्षाग्निना दावानलेन । 'कक्षः शुष्ककाननवीरुधोः' इति विश्वः । लङ्घितस्याभिद्रुतस्य तरोर्वृष्टिपात इव अभवत् ॥

अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तरम्योपकार्ये
कतिचिदवनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।
पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां
कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥ ९३ ॥

अथ । ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । 'ईषदसमाप्तौ–' इति कल्पप्प्रत्ययः । अवनिपालः क्लृप्ता रम्या नवा उपकार्या यस्मिन्स तस्मिन्पथि कतिचिच्छर्वरी रात्रीर्गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनामङ्गनानां लोचनैः कुवलयानि येषां संजातानि कुवलयिताः ।

'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां पुरमयोध्यामविशत्प्रविष्टवान् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये सीताविवाहवर्णनो नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

वन्दामहे महोद्दण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ।
तेजोनिर्जितमार्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।
आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥ १ ॥

स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचाद्यच् । स्निह्यन्ति पुरुषा येष्विति वा स्नेहाः अधिकरणार्थे घञ् । विषयाः शब्दादयस्त एव स्नेहाः निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहा येन स तथोक्तः । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्य अन्तं वार्धकमुपेयिवान्स दशरथः । उषसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्त आसीत् । अर्चिःपक्षे तु विषयो देश आश्रयः । भाजनमिति यावत् । 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः । स्नेहस्तैलादिः । 'स्नेहस्तैलादिकरसे द्रवे स्यात्सौहृदेऽपि च' इति विश्वः । दशा वर्तिका । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः । 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ २ ॥

जरा कैकेयीशङ्कयेव पलितस्य केशादिशौक्ल्यस्य छद्मना मिषेण । 'पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ' इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णोपकण्ठमागत्य रामे श्री राज्यलक्ष्मीर्न्यस्यतां निधीयतामिति तमाह । दशरथो वृद्धोऽहमिति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकाङ्क्षेत्यर्थः ॥

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥

सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिरभिषेकवार्ता । कुल्या कृत्रिमा सरित् । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । उद्यानपादपानिव पौरान् प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे ॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥

क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य संभारमुपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास । स्वदुःखमूलेन राजशोकेन प्रतिबबन्धेत्यर्थः ॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥ ५ ॥

चण्ड्यतिकोपना । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । सा किल भर्त्राऽऽश्वासिताऽनुनीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ । इन्द्रेण सिक्ताभिवृष्टा भूर्बिले वल्मीकादौ मग्नावुरगाविव । उद्ववामोज्जगार ॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत्समाः ।
द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

सा तयोर्वरयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राव्राजयत्प्रावासयत् । द्वितीयेन वरेण सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्ववैधव्यमात्रफलाम् । न तूपभोगफलामिति भावः । श्रियमैच्छदियेष ॥

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यताङ्गीचकार । स्वत्यागदुःखादिति भावः । पश्चाद्वनाय गच्छेत्येवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितोऽग्रहीत् । पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

दधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

मङ्गलक्षौमे दधतो वल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य रामस्य सममेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता ददृशुः । सुखदुःखयोरविकृत इति भावः ॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।
विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

स रामो गुरुं पितरं सत्याद्वरदानरूपादलोपयन्नभ्रंशयन् । सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश । सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥

राजाऽपि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।
शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजाऽपि स्वकर्मणा मुनिपुत्रवधरूपेण जातः स्वकर्मजस्तं शापं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तममन्यत । मृत इत्यर्थः ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११ ॥

विप्रोषिता गताः कुमारा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ । 'आमिषं भोग्यवस्तुनि' इति केशवः ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

अथानाथाः प्रकृतयोऽमात्याः । 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्वः । मातृबन्धुषु निवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः । पितृमरणगुप्त्यर्थमिति भावः । मौलैराप्तैः मन्त्रिभिरानाययामासुरागमयाञ्चक्रुः ॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।
मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

कैकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव पराङ्मुखो न किंतु श्रियोऽपि पराङ्मुख आसीत् ॥

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।
तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४ ॥

ससैन्यो भरतो राममन्वगाच्च । किं कुर्वन् । आश्रमालयैर्वनवासिभिर्दर्शितानेते रामनिवासा इति कथितान् ससौमित्रेर्लक्ष्मणसहितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमान्निवासवृक्षान् पश्यन्नुदश्रू रुदन् ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।
लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः । कथितपितृमरणः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिष्टाननुभूतशिष्टा संपद्गुणोत्कर्षो यस्याः सा । 'संपद्भूतौ गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तया लक्ष्म्या करणेन निमन्त्रयांचक्र आहूतवान् ॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।
परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६ ॥

स हि भरतः प्रथमजेऽग्रजे तस्मिन् रामेऽकृतश्रीपरिग्रहे सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्' इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥

स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाक्रष्टुं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे ॥

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८ ॥

स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीमयोध्यां नाविशदेव । किंतु नन्दिग्रामगतः संस्तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव निक्षेपमिवाभुनगपालयत् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् भुजेर्लङ् ॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

ज्येष्ठे दृढभक्ती राज्यतृष्णापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्माकरोदिव इत्युत्प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात्सिद्धमिति समाधेयम् । वृत्तिकारश्च दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव, तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वाद्दृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद्भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुंवद्भावप्रतिषेधः दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात् पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।
चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमूलादिना वर्तयन् वृत्तिं कुर्वञ्जीवन्वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासात्मकं युवा यौवनस्थ एव चचार ॥

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।
कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किंचिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

स रामः कदाचित्प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् । किंचिदीषच्छ्रमादिव सीताया अङ्के शिश्ये सुष्वाप ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।
प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥ २२ ॥

ऐन्द्रिरिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकस्तस्याः सीतायाः स्तनौ । प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु । तत्कृतनखक्षतेष्वित्यर्थः । पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् । 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः । दुःश्लिष्टदोषघातमाचरन् कुर्वन्निव नखैर्विददार विलिलेख । किलेत्यैतिह्ये ॥

तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।
आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३ ॥

रामया सीतयाऽवबोधितो रामस्तस्मिन् काक इषीकास्त्रं काशास्त्रम् । 'इषीका काशमुच्यते' इति हलायुधः । आस्थदस्यति स्म । 'असु क्षेपणे' इति धातोर्लुङ् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'अस्यतेस्थुक्' इति थुगागमः । स काक एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन तस्मादस्त्रादात्मानं मुमुचे मुक्तवान् । मुचेः कर्तरि लिट् । 'धेनुं मुमोच' (२।१) इतिवत्प्रयोगः ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।
आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्धेतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्योत्सुकसारङ्गामुत्कण्ठितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज । आसन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः ॥

प्रययावातिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

स रामः अतिथिषु साधून्यातिथेयानि । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्प्रत्ययः । तेष्वृषिकुलेष्वृष्याश्रमेषु । 'कुलं कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये' इति हैमः । वर्षासु भवानि वार्षिकाणि । 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्प्रत्ययः । तेष्वृक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव वसन् दक्षिणां दिशं प्रययौ ॥

बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।
प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या प्रतिषिद्धा निवारितापि गुणोन्मुखी गुणोत्सुका लक्ष्मी राजलक्ष्मीरिव बभौ ॥

अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।
सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम् ॥ २७ ॥

सा सीताऽनसूययाऽत्रिभार्ययाऽतिसृष्टेन दत्तेन पुण्यगन्धेनाङ्गरागेण काननं वनं पुष्पेभ्य उच्चलिता निर्गताः षट्पदा यस्मिंस्तत्तथाभूतं चकार ॥

संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥ २८ ॥

संध्याभ्रकपिशो विराधो नाम राक्षसः । ग्रहो राहुरिन्दोरिव । तस्य रामस्य मार्गमध्वानमावृत्यावरुध्यातिष्ठत् ॥

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २९ ॥

लोकस्य शोषणः शोषकः स राक्षसस्तयो रामलक्ष्मणयोर्मध्ये मैथिलीम् । नभोनभस्ययोः श्रावणभाद्रपदयोरन्तरे मध्ये वृष्टिमवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इव जहार । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः ॥

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।
गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचख्नतुः ॥ ३० ॥

ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं विराधं विनिष्पिष्य हत्वा । अशुचिनाऽपवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं पुरा दूषयति 'दूषयिष्यतीति हेतोः । यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् । वसुधायां निचख्नतुर्भूमौ खनित्वा निक्षिप्तवन्तौ च ॥

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।
अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१ ॥

ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात् । पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । 'तद्धितार्थ—' इति तत्पुरुषः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायाम् 'द्विगोः' इति ङीप् । 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवट्याम् । विन्ध्याद्रिः प्रकृतौ वृद्धेः पूर्वावस्थायामिव । अनपोढस्थितिरनतिक्रान्तमर्यादस्तस्थौ ॥

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । राघवम् । निदाघार्ता घर्मतप्ता व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव । अभिपेदे प्राप ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।
अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३ ॥

सा शूर्पणखा सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितस्ववंशा सती तं रामं वव्रे वृतवती । तथाहि । अत्यारूढोऽतिप्रवृद्धो नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।
इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

वृषः पुमान् । 'वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरमेये च शुक्रले । पुंराशिभेदयोः श्रेष्ठ्यां

मूषकश्रेष्ठयोरपि' इति विश्वः। वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी। 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः। 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्प्रत्ययः। 'अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि' इत्यसुगागमः। ततो लटः शत्रादेशः। 'उगितश्च' इति ङीप्। श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीम् 'हे बाले, अहं कलत्रवान्, मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व' इति शशासाज्ञापितवान्॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता।
साभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक्॥ ३५॥

पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्ष्मणेनाप्यनभिनन्दिता नाङ्गीकृता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी। उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् नदीवाभूत्। सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम्।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः॥ ३६॥

मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीम्। निवातेन स्तिमितां निश्चलामुदधेर्वेलामम्बुविकृतिम्। अम्बुपूरमित्यर्थः। 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला' इत्यमरः। चन्द्रोदय इव। संरम्भं संक्षोभं निनाय॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्।
मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम्॥ ३७॥

श्लोकद्वयेनान्वयः। अस्योपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि। मां पश्य। त्वया कर्त्र्या कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्र्यां विषये मृग्याः कर्त्र्याः परिभव इत्यवेहि॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निविशतीं भयात्।
रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत॥ ३८॥

भयाद्भर्तुरङ्के निविशतीमालिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशम्। शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः। रूपमाकारं प्रत्यपद्यत स्वीचकार। अदर्शयदित्यर्थः॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम्।
शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुबुधे विकृतेति ताम्॥ ३९॥

लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं पश्चाच्छिवावद्घोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा। तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः। सुस्वनः शङ्खः श्रूयत इतिवत्प्रयोगः। विकृता मायाविनीति बुबुधे बुद्धवान्। कर्तरि लिट्॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत्॥ ४०॥

अथ स लक्ष्मणो विकृष्टासिः कोशोद्धृतखड्गः सन्क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य। भीषयतीति भीषणाम्। नन्द्यादित्वाल्ल्युट् कर्तरि। तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यं लक्षणया। तेनायोजयद्योजितवान्। स्वभावत एव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरोदित्यर्थः॥

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया।
अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे॥ ४१॥

सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी । तया वेणुवत्कर्कशपर्वया । अत एवाङ्कुशस्याकार इवाकारो यस्याः सा तया अङ्गुल्या । तौ राघवावम्बरे व्योम्नि स्थिता । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः । अतर्जयदभर्त्सयत् । 'तर्ज भर्त्सने' इति धातोश्चौरादिकानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदेन भाव्यम् । तथापि चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकादनुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदमूह्यमित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम्–'तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविषु' इति ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

साऽऽशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वाङ्गच्छेदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रामस्य कर्तुरुपक्रमः । रामोपक्रमम् । रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति क्लीबत्वम् । नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ च ॥

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।
रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

नैर्ऋता राक्षसाः । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः । मुखावयवेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुरग्रे चक्रुरिति यत्तदेव रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥

उदायुधानापततस्तान्दृप्तान्प्रेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

उदायुधानुद्यतायुधानापतत आगच्छतो दृप्तांस्तान्खरादीन्प्रेक्ष्य राघवश्चापे विजयस्याशंसामाशां लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनिद्ध इति भावः ॥

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५ ॥

दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु स राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो यावत्संख्याका एव तावांस्तावत्संख्याकश्च ददृशे ॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

अथ शुभाचारो रणे साधुचारी सद्वृत्तश्च स काकुत्स्थोऽसज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं राक्षसमात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे । प्रतिकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।
क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ॥ ४७ ॥

स रामस्तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । प्रतिजहारेत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् । प्रयुक्ता अपीति शेषः । तस्य ते शराः पुनश्चापात्समं युगपदिवोद्ययुः । अतिलघुहस्त इति भावः ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।
आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

देहमतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः । तैर्यथास्थिता पूर्वविशुद्धिर्येषां तैः । अतिवेगत्वेन देहभेदात्प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः । शितैस्तीक्ष्णैस्तैर्बाणैस्त्रयाणां खरादीनामायुः पीतम् । रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ॥

तस्मिन्रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।
उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किंचन ॥ ४९ ॥

तस्मिन्रामशरैरुत्कृत्ते छिन्ने महति रक्षसां बल उत्थितमुत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कबन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः । अन्यच्चान्यत्किंचन न ददृशे । कबन्धेभ्य इत्यत्र 'अन्यारात्–' इति पञ्चमी । निःशेषं हतमित्यर्थः ॥

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।
अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥

सा सुरद्विषां वरूथिनी सेना बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा युद्धं कारयित्वा । गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति क्लीबत्वम् । तस्मिन्नप्रबोधायापुनर्बोधाय सुष्वाप । ममारेत्यर्थः । अत्र सुरतश्रान्तकान्तासमाधिर्ध्वन्यते ॥

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् ॥ ५१ ॥

एका शूर्पवन्नखानि यस्याः सा शूर्पणखा । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' इति णत्वम् । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीप्प्रतिषेधः । सैव रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं वार्तां हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्यच्प्रत्ययः ॥

निग्रहात्स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

स्वसुः शूर्पणखाया निग्रहादङ्गच्छेदादाप्तानां बन्धूनां खरादीनां वधाच्च कारणाद्धनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्धसु पदं पादं निहितं मेने ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ५३ ॥

स रावणो मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा प्रतार्य पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विघ्नितः संजातविघ्नः सन्सीतां जहार ॥

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।
प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठवर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेर्दशरथस्नेहस्यानृणमृणैर्विमुक्तं गृध्रं जटायुषमपश्यतां दृष्टवन्तौ । दृशेर्लङि रूपम् ॥

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

स जटायू रावणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा वाग्वृत्त्याचष्ट । आत्मनः सुमहत्कर्म युद्धरूपं व्रणैरावेद्य संस्थितो मृतः ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः।
पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः॥ ५६॥

व्यापत्तिर्मरणम्। नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ तयो राघवयोस्तस्मिन्गृध्रे पितरीवाग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः क्रिया ववृतिरेऽवर्तन्त। तस्य पितृवदौर्ध्वदैहिकं चक्रतुरित्यर्थः॥

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः।
मुमूर्च्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ॥ ५७॥

वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य कबन्धस्य रक्षोविशेषस्योपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापदि। सख्यार्थिनीत्यर्थः। हरौ कपौ सुग्रीवे। 'शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः। सख्यं मुमूर्च्छ ववृधे॥

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्॥ ५८॥

वीरः स रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे वालिस्थाने। धातोः स्थान आदेशमिव। आदेशभूतं धात्वन्तरमिवेत्यर्थः। सुग्रीवं संन्यवेशयत्स्थापितवान्। यथा 'अस्तेर्भूः' इत्यस्तिधातोः स्थान आदेशो भूधातुरस्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः। आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते॥

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः।
कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः॥ ५९॥

वैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्त्रा सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो हनुमत्प्रमुखाः। आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा इव। इतस्ततश्चेरुर्नानादेशेषु बभ्रमुश्च॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात्।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः॥ ६०॥

संपातिर्नाम जटायुषो ज्यायान्भ्राता। तस्य दर्शनात्। तन्मुखादिति भावः। तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायाम्। 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः। उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम्। मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिः हनुमान्सागरम्। ममेत्येतदव्ययं ममतावाचि। तद्रहितो निर्ममो निःस्पृहः संसारमविद्याबन्धनमिव। तीर्णस्ततार। तरतेः कर्तरि क्तः॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः॥ ६१॥

लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मारुतिना राक्षसीभिर्वृता जानकी विषवल्लीभिः परीता परिवृता महौषधिः संजीविनीलतेव दृष्टा॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः।
प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः॥ ६२॥

कपिर्हनुमान्भर्तू रामस्य संबन्ध्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधकमङ्गुलीयमूर्मिकाम्। 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः। 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्ययः। तस्यै जानक्यै ददौ। किंविधमङ्गुलीयम्। अनुष्णैः शीतलैस्तस्या आनन्दाश्रुबिन्दुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितम्। भर्त्रभिज्ञानदर्शनादानन्दबाष्पो जात इत्यर्थः॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।
स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

स कपिः । प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य सुखयित्वा । अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो दृप्तः सन् । क्षणं सोढोऽरेरिन्द्रजितः कर्तुः निग्रहो बन्धो ब्रह्मास्त्रबन्धरूपो येन स तथोक्तः सन् । लङ्कां पुरीं ददाह भस्मीचकार ॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।
हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्तिमद्वैदेह्या हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।
अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

हृदये वक्षसि न्यस्तस्य धृतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन निमीलितो मोदितः स रामोऽविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्यास्तां तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६ ॥

प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः । श्रुत्वा तस्याः सीतायाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संबन्धी यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेषस्तं परिखालघुं दुर्गवेष्टनवत्सुतरं मेने ॥

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संबाधवर्तिभिः ॥ ६७ ॥

केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतले न किंतु व्योम्नि च संबाधवर्तिभिः संकटगामिभिर्हरिसैन्यैः कपिबलैरनुद्रुतोऽन्वितः सन्स रामोऽरिनाशाय प्रतस्थे चचाल ॥

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।
स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विशेषेण भीषयते शत्रूनिति विभीषणो रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्बुद्धिं कर्तव्यताज्ञानमाविश्य चोदितः प्रणोदित इव । प्रपेदे प्राप्तः ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

राघवस्तस्मै विभीषणाय । 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशुश्राव प्रतिज्ञातवान् । तथाहि । कालेऽवसरे समारब्धाः प्रक्रान्ता नीतयः फलं बध्नन्ति गृह्णन्ति खलु । जनयन्तीत्यर्थः ॥

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्यासौ लवणाम्भस्तस्मिँल्लवणाब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः । शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातलात्पातालादुन्मग्नमुत्थितं शेषमिव स्थितम् । सेतुं बन्धयामास ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः।
द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः॥ ७१॥

रामस्तेन पथा सेतुमार्गेणोत्तीर्य। सागरमिति शेषः। पिङ्गलैः सुवर्णवर्णैरत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैर्वानरैर्लङ्कां रोधयामास॥

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम्।
दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः॥ ७२॥

तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसां च भीमो भयंकरो दिग्विजृम्भितं काकुत्स्थपौलस्त्ययो रामरावणयोर्जयघोषणं जयशब्दो यस्मिन्स तथोक्तो रणः प्रववृते प्रवृत्तः। 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः॥

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः।
अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः॥ ७३॥

किंविधो रणः। पादपैर्वृक्षैराविद्धा भग्नाः परिघा लोहबद्धकाष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः। 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः। शिलाभिर्निष्पिष्टाश्चूर्णिता मुद्गरा अयोघना यस्मिन्स तथोक्तः। 'द्रुघणो मुद्गरघनौ' इत्यमरः। अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स तथोक्तः। शैले रुग्णा मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः॥

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम्।
सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्॥ ७४॥

अथानन्तरम्। छिद्यत इति छेदः खण्डः। शिर एव छेद इति विग्रहः। रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रान्तचेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटा नाम काचित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसन्ती ब्रुवाणा। 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुमागमः। समजीवयत्॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता॥ ७५॥

सा सीता मे नाथो जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं विजहौ। किंतु प्राक्पूर्वमस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता जीवितवत्यस्मीति हेतोर्लज्जिता लज्जावती। कर्तरि क्तः। दुःखादपि दुःसहो लज्जाभर इति भावः॥

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः।
दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत्॥ ७६॥

गरुडस्तार्क्ष्यः तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं मेघनादस्येन्द्रजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन्स तथोक्तः। क्षणक्लेशो दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थायां भूत इवाभवत्॥

ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम्।
रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा॥ ७७॥

ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूनामकेनायुधेन। 'कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः। लक्ष्मणं वक्षसि बिभेद विदारयामास। रामस्त्वनाहतोऽप्यहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत्॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

स लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या संजीविन्या हतव्यथः सन्पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । आचार्यकमाचार्यकर्म । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इति वुञ् । चक्रे पुनरपि राक्षसाञ्जघानेति व्यज्यते ॥

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।
मेघस्येव शरत्कालो न किंचित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥

स लक्ष्मणः । शरत्कालो मेघस्येव । मेघनादस्येन्द्रजितो नादं सिंहनादम् । अन्यत्र गर्जितं च इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च किंचिदल्पमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवान् ॥ तमवधीदित्यर्थः ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।
रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायास्तुल्यावस्थो नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णष्टङ्केन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः । 'टङ्कः पाषाणदारणः' इति, 'धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः' इति चामरः । शृङ्गी शिखरीव । रामं रुरोध ॥

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।
रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥

प्रियस्वप्न इष्टनिद्रोऽनुजो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले बोधित इतीवासौ कुम्भकर्णो रामेषुभी रामबाणैर्दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितो गमितः । यथा लोकेऽनिष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥

इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षसां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेष्विव पेतुः । निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥ ८३ ॥

अथ पौलस्त्यो रावणः । अद्य जगदरावणं रावणशून्यमरामं रामशून्यं वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् । कर्तरि क्तः । विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान्पुनर्युद्धाय मन्दिरान्निर्ययौ निर्जगाम ॥

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।
हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८४ ॥

पादाभ्यामततीति पदातिः तं पादचारिणं रामम् । वरूथो रथगुप्तिः । 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं चालोक्य पुरंदर इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या रथाश्वाः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः । हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम् । 'शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । रथं तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।
देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

राघवो व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम् । मार्गवशादिति भावः । जेतैव जैत्रो जयनशीलः । तं जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बी मातलिहस्तावलम्बः सन्नध्यास्ताधिष्ठितवान् । आसेर्लङ् ॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।
यत्रोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६ ॥

मातलिरिन्द्रसारथिर्माहेन्द्रम् । तनुश्छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्म । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः । तं तस्य रामस्यामुमोचावञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राण्युत्पलदलानां यत्क्लैब्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धमायोधनं चरितार्थं सफलमभवदिव । प्राक्पराक्रमावसरदौर्लभ्याद्विफलस्यास्य तल्लाभात्साफल्यमुत्प्रेक्ष्यते ॥

भुजमूर्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।
ददृशे ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः । सुप्सुपेति समासः । यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः । निहतबन्धुत्वाद्रक्षःपरिचारशून्य इत्यर्थः । अत एवैकोऽपि सन् धनदानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्धानश्चोरवः पादाश्च भुजमूर्धोरु । प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्य बाहुल्याद्बहुत्वाद्धेतोः । तद्बहुत्वे यादवः—'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे' इति । मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वर्गे स्थित इव ददृशे दृष्टो हि । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । अत्र रावणमातृ रक्षोजातित्वात्तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥ ८९ ॥

लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिरर्चितेश्वरं तुलितकैलासमुत्क्षिप्तरुद्राद्रिं तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसंपन्नं महावीर्यमरातिं शत्रुं रामो गुणग्राहित्वाज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च बह्वमन्यत । साधु मद्विक्रमस्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।
निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दमानेऽत एव सीतासंगमशंसिनि तस्य रामस्य सव्य इतरो यस्मात्सव्येतरे दक्षिणे । 'न बहुव्रीहौ' इतीतरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । भुजे शरं निचखान निखातवान् ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

रामेणास्तः क्षिप्त आशुगो बाणः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान्रावणः । विश्रवःशब्दादपत्येऽर्थेऽण्प्रत्यये सति 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति रवणादेशः । तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्त्वा विदार्य । उरगेभ्यः पातालवासिभ्यः प्रियमाख्यातुमिव भुवं विवेश ॥

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।
अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥ ९२ ॥

वाक्यं वचसैवास्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिकुर्वतोस्तयो रामरावणयोः । वादिनोः कथकयोरिव । अन्योन्यविषये जयसंरम्भो ववृधे ॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि । अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिर्मत्तवारणयोरिव । सामान्या साधारणाभूत् । न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र द्वयोरित्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया न भवति । अन्तराशब्दस्योक्तरीत्यान्यत्रान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।
परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ९४ ॥

स्वयमस्त्रप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारस्ताभ्यां प्रीतैः सुरासुरैर्यथासंख्यं तयो रामरावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिम् । द्वयीमिति शेषः । परस्परं शरव्राता न सेहिरे । अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल एवेतरेतरबाणवृष्टिरितरेतरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः ॥

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ ९५ ॥

अथ रक्षो रावणोऽयसः शङ्कुभिः कीलैश्चितां कीर्णां शतघ्नीं लोहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम् । 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता । यष्टिः' इति केशवः । हृतां विजयलब्धाम् । वैवस्वतस्यान्तकस्य कूटशाल्मलिमिव । शत्रवे राघवायाक्षिपत्क्षिप्तवान् । कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा । कूटशाल्मलिर्नामैकमूलप्रकृतिः कण्टकी वृक्षविशेषः । 'रोचनः कूटशाल्मलिः' इत्यमरः । तस्मादस्यं च गदाया अयःशङ्कुचितत्वादनुसंधेयम् ॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।
अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ ९६ ॥

राघवो रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसामाशां विजयतृष्णां च । 'आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता' इति विश्वः । अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैर्बाणैः कदलीवत्सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा कदल्यामिव सुखमक्लेशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः ॥

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९७ ॥

एकोऽद्वितीयो धनुर्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्यं तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकमस्त्रमभिमन्त्रितं बाणमस्मै रावणाय च । तद्वधार्थमित्यर्थः । धनुषि संदधे ॥

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम्।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तद्ब्रह्मास्त्रम्। करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम्। 'करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः। महोरगस्य शेषस्य वपुरिव। ददृशे दृष्टम् ॥

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत्।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥

स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेणाज्ञातव्रणवेदनामतिशैघ्र्यादननुभूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्धादपातयत्पातयामास ॥

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥ १०० ॥

पतिष्यत आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य छिद्यन्त इति छेदाः खण्डाः। कण्ठानां ये छेदास्तेषां परम्परा पङ्क्तिः। वीचिभिर्भिन्ना नानाकृताप्सु बालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बमिव रराज। अर्कस्य बालविशेषणमारुण्यसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि।
मनो नातिविशश्वास पुनःसंधानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनःसंधानशङ्किनाम्। पूर्वं तथादर्शनादिति भावः। मरुताममराणाम्। 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः। मनो नातिविशश्वासातिविश्वासं न प्राप ॥

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपाना-
मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय।
उपनतमणिबन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

अथ मदेन गजगण्डसंचारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैर्भारायमाणपक्षैरलिवृन्दैर्लोकपालद्विपानामैरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्डभित्तीर्विहायानुगतमनुसृतं सुरभि सुगन्धि। 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः। गन्धोपले सौरभेय्यां सल्लकीमातृभेदयोः॥ सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम्॥' इति विश्वः। सुरविमुक्तं पुष्पवर्षमुपनत आसन्नो मणिबन्धो राज्याभिषेकसमये भावी यस्य तस्मिन्पौलस्त्यशत्रौ रामस्य मूर्ध्नि पपात। इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः ॥

यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्य-
मापृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्यम्।
नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टि-
मूर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहृतकार्मुकज्यमनुष्ठितं देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राघवमापृच्छ्य साधु यामीत्यामन्त्र्य। नामाङ्कैर्नामाक्षरचिह्नै रावणशरैरङ्किता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजदण्डो यस्य तम्। हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक्। तम्। 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिः' इत्युभयत्राप्यमरः। रथमूर्ध्वं निनाय नीतवान् ॥

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४ ॥

रघुपतिरपि जातवेदस्यग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य। प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्यलक्ष्मीं संगमय्य संगतां कृत्वा। गमेर्ण्यन्ताल्ल्यप्प्रत्ययः। 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः। रविसुतसहितेन सुग्रीवयुक्तेन ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन्। विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः। भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तदारूढः सन्। पुरीमयोध्यां प्रतस्थे। 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्। अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतदेशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम्। अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनकस्वार्थाभिधायकत्वम्। यथा 'कुसूलान्पचति' इत्यादानक्रियागर्भः पाको विधीयत इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः।

त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम्।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥

अथ प्रस्थानानन्तरम्। जानातीति ज्ञः। 'इगुपध–' इत्यादिना कप्रत्ययः। गुणानां ज्ञो गुणज्ञः। रत्नाकरादिवर्ण्यैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः। स रामाभिधानो हरिर्विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणमात्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम्। आकाशमित्यर्थः। 'वियद्विष्णुपदम्' इत्यमरः। 'शब्दगुणमाकाशम्' इति तार्किकाः। विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः सन्। रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि। 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः। जायां पत्नीं सीताम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच। रामस्य हरिरित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम्। मिथोग्रहणं गोष्ठीविश्रम्भसूचनार्थम् ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

हे वैदेहि सीते, आ मलयान्मलयपर्यन्तम्। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। पदद्वयं चैतत्। मत्सेतुना विभक्तं विधाकृतम्। अत्यायतसेतुनेत्यर्थः। हर्षाधिक्याच्च मद्ग्रहणम्। फेनिलं फेनवन्तम्। 'फेनादिलच्च' इतीलच्प्रत्ययः। क्षिप्रकारी चायमिति भावः। अम्बुराशिम्। छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारमाकाशमिव। पश्य मम महानयं प्रयासस्त्वदर्थं इति हृदयम्। छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशः ॥

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

यियक्षोर्यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य मेध्येऽश्वमेधार्हे तुरगे हये कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति । तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः खनद्भिर्नोऽस्माकं पूर्वैर्वृद्धैः सगरसुतैरयं समुद्रः परिवर्धितः किल । किलेत्यैतिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां भ्रान्तिः तन्मतेनैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अविन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

अर्कमरीचयोऽस्मादब्धेः । अपादानात् । गर्भमम्मयं दधति । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे 'नाभिर्गर्भः–' (५८) इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं लोकोपकारीति भावः । अत्राब्धौ वसूनि धनानि । 'धने रत्ने वसु स्मृतम्' इति विश्वः । विवृद्धिमश्नुवते प्राप्नुवन्ति । संपद्वानित्यर्थः । असावपि इन्धनं दाह्यं यस्य तदाहकं वह्निं बिभर्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजतीति भावः । अनेन प्रह्लादनमाह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रोऽजनि जनितम् । जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । सौम्य इति भावः ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

तां तामनेकाम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । अवस्थामक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्य रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपमुक्तरीत्या बहुप्रकारत्वाद्व्यापकत्वाच्चेदृक्तयेयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥

युगान्ते कल्पान्त उचिता परिचिता योगाः स्वात्मनिष्ठैव निद्रेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य । नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं पद्मं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि स्रष्ट्रा पितामहेन संस्तूयमानः सन् । अमुमधिशेते । अमुष्मिञ्छेत इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदेन्द्रेण । उभयत्र 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । आत्तगन्धा हृतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । शतं शतं शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थमेनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्य उपप्लविनो भयवन्तो नृपा धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभूपालमिव । आश्रयन्ते । 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः' इति कामन्दकः । आर्तबन्धुरिति भावः ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

आदिभवेन पुंसाऽऽदिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः। विवाहक्रिया च व्यज्यते। भुवो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्याब्धेरच्छमम्भो मुहूर्तं वक्त्राभरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं बभूव। तदुक्तम्—'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' इति॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः॥ ९॥

अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तथोक्तः। इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा धृष्टाः सिन्धूर्नदीः। 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च' इति विश्वः। स्वयं पिबति पाययते च। तरंगाधरमिति शेषः। 'न पादम्याङ्यमा–' इत्यादिना पिबतेर्ण्यन्तान्नियतं परस्मैपदनिषेधः। 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ–' इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम्। दंपत्योर्युगपत्परस्पराधरपानमन्यसाधारणमिति भावः॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात्।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥ १०॥

अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः। तदुक्तम्—'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः' इति। विवृताननत्वाद्व्यात्तमुखत्वाद्धेतोः। आननं विवृत्येत्यर्थः। ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखाम्भ आदाय संमीलयन्तश्चक्षुपुटानि संघट्टयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिर्जलप्रवाहानूर्ध्वं वितन्वन्ति। जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते॥

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान्।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम्॥ ११॥

सहसोत्पतद्भिर्मातंगनक्रैर्मातंगाकारैर्ग्राहैर्द्विधा भिन्नान्समुद्रफेनान्पश्य। ये फेना एषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः।
सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः॥ १२॥

वेलानिलाय। वेलानिलं पातुमित्यर्थः। 'क्रियार्थोपपद–' इत्यादिना चतुर्थी। प्रसृता निर्गता महोर्मीणां विस्फूर्जथुरुद्रेकः। 'द्वितोऽथुच्' इत्यथुच्प्रत्ययः। तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहभेदा एते भुजंगाः सूर्यांशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः फणस्थैर्मणिभिर्व्यज्यन्त उन्नीयन्ते॥

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात्।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम्॥ १३॥

तवाधरस्पर्धिषु। अधरसदृशेष्वित्यर्थः। विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसोर्मिवेगात्पर्यस्तं प्रोक्षिप्तमूर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतवदनमेतच्छङ्खानां यूथं वृन्दं कथंचित्क्लेशादपक्रामति। विलम्ब्यापसरतीत्यर्थः॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः॥ १४॥

पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवांस्तेनावर्तवेगात्। 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः। भ्रमता घनेनायं समुद्रो भूयः पुनरपि गिरिणा मन्दरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठमत्यन्तमाभाति॥

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेर्दूरात्तन्व्यणुत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमिर्धारानिबद्धा चक्राश्रिता कलङ्करेखा मालिन्यरेखेव । आभाति । 'मालिन्यरेखां तु कलङ्कमाहुः' इति दण्डी ॥

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

हे आयताक्षि । 'वेला स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः । वेलानिलः केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति । किमर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्षते—बिम्बाधरे बद्धतृष्णं मां मण्डनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्या अक्षममसहमानम् । कर्मणि षष्ठी । कालहानिमसहमानं वेत्तीव वेत्ति किम् । नो चेत्कथं संभावयेदित्यर्थः ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं फलैरावर्जिता आनमिताः पूगमाला यस्मिंस्तत्पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ताः ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ इवोरू यस्याः सा करभोरूः । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ् । तस्याः संबुद्धिर्हे करभोरु । मृगवत्प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि, तावत्पश्चान्मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिर्विदूरीभवतः समुद्रान्निष्पतति निष्क्रामतीव । विदूरशब्दाद्विशेष्यनिघ्नाच्विः ॥

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥१९॥

हे देवि, विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधस्तथा प्रवर्तते पश्य । क्वचित्सुराणां पथा संचरते । क्वचिद्घनानां क्वचित्पततां पक्षिणां च पथा संचरते । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदम् ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥

महेन्द्रद्विपदानगन्धिरैरावतमदगन्धिः । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तस्या वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतोऽसावाकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्मध्याह्नसंभवांस्ते मुखे स्वेदलवानाचामति हरति । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

हे चण्डि कोपने । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कर्त्र्या वातायने गवाक्षे लम्बितेनावस्रंसितेन करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्वलयो

घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुञ्चतीवार्पयतीव । चण्डीत्वनेन कोपनशीलत्वाद्भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यते ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥

अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमपोढविघ्नमपास्तविघ्नं मत्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवा उटजाः पर्णशाला येषु तानि । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि । राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रममण्डलान्याश्रमविभागान्यथास्वं स्वं स्वमनतिक्रम्याध्यासतेऽधितिष्ठन्ति ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

सा पूर्वानुभूता स्थल्येषा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वतान्विष्यता मया । त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन यद्दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतूत्प्रेक्षा ।

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

हे भीरु भयशीले । 'ऊङुतः' इत्यूङ् । ततो नदीत्वात्संबुद्धौ ह्रस्वः । त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अपनीतापहृता तं मार्गं वागिन्द्रियाभावाद्वक्तुमशक्नुवत्य एता लता वीरुध आवर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ताभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कृपया मेऽदर्शयन् । हस्तचेष्टयाऽसूचयन्नित्यर्थः । 'शाखा वृक्षान्तरे भुजे' इति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव । तदुक्तं मनुना—'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इति ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥२५॥

दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निःस्पृहा मृगाङ्गनाश्चोत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः सत्यस्तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् । दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमवबोधयन्नित्यर्थः ॥

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

माल्यवतो नाम गिरेरम्बरलेख्यभ्रङ्कषं, शृङ्गमेतत्पुरस्तादग्र आविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मेघैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यदश्रु तच्च समं युगपद्विसृष्टम् । मेघदर्शनाद्वर्षतुल्यमश्रु विमुक्तमिति भावः ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे २७

यस्मिञ्छृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराहतानां पल्वलानां गन्धश्च । अर्धोद्गतकेसरं कादम्बं नीपकुसुमं च स्निग्धा मधुराः शिखिनां बर्हिणाम् । 'शिखिनौ वह्निबर्हिणौ' इत्यमरः । केकाश्च । त्वया विना मेऽसह्यानि बभूवुः । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इति नपुंसकैकशेषः ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम्।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि ॥ २८ ॥

किंच हे भीरु, यत्र शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं तवोपगूढमुपगूहनं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिदतिवाहितानि। स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

यत्र शृङ्गे विभिन्नकोशैर्विकसितकुड्मलैर्नवकन्दलैः कन्दलीपुष्पैररुणवर्णैरासारेण धारासंपातेन। 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः। सिक्तायाः क्षितेर्बाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्धेतोर्विडम्ब्यमानानुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः। सादृश्यात्स्मर्यमाणेति शेषः। मामक्षिणोदपीडयत् ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववञ्जुलवनच्छन्नान्यालक्ष्या ईषद्दृश्याः पारिप्लवाश्चलाः सारसाः येषु तान्यमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूरादवतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदात्पिबतीव। न विहातुमुत्सहत इत्यर्थः ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

अत्र पम्पासरस्यन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसराण्यवियुक्तानि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये, सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि। तदानीं त्वामस्मार्षमित्यर्थः ॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम्।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥३२॥

किंच स्तनवदभिरामाभ्यां स्तबकाभ्यामभिनम्रां तन्वीमिमां तटाशोकस्य लतां शाखामतस्त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुमालिङ्गितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साश्रुर्निषिद्धः। नेयं सीतेति निवारितः। परिरब्धुकाम इत्यत्र 'तुं काममनसोरपि' इति वचनान्मकारलोपः ॥

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम्।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वयूथशब्दभ्रमात्खमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूर्गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वां प्रत्युद्व्रजन्तीव ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

पेशलमध्ययापि। भाराक्षमयापीत्यर्थः। त्वया घटाम्बुभिः संवर्धिता बालचूता यस्याः सा। उन्मुखा अस्मदभिमुखास्त्वत्संवर्धिता एव कृष्णसारा यस्याः सा चिराद्दृष्टैषा पञ्चवटी मे मन आनन्दयत्याह्लादयति। पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

अत्र पञ्चवट्याम् । गोदा गोदावरी । तस्याः समीपेऽनुगोदम् । 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदो रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सन्नहं वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुप्त इति यत्तत्स्मरामीत्यर्थः ॥

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥३६॥

यो मुनिर्भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदादिन्द्रत्वात्प्रभ्रंशयांचकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रह आश्रमोऽयम् । दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७॥

अनिन्द्यकीर्तेस्तस्यागस्त्यस्याक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि त्रेताग्निरग्नित्रयम् । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । त्रेताग्नेर्धूमाग्रमिदं घ्रात्वाघ्राय रजसो गुणाद्विमुक्तो मे ममात्मान्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

हे मानिनि, शातकर्णेर्मुनेः संबन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर इति प्रसिद्धम् । पञ्चाप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत्पर्यन्तवनमेतद्विहारवारि क्रीडासरो विदूरात् । मेघानामन्तरे मध्य आलक्ष्यमीषद्दृश्यम् । 'आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ' इत्यमरः । इन्दुबिम्बमिव । आभाति ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

पुरा पूर्वस्मिन्काले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारो मृगैः सार्धं सह चरन्स ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मघोनेन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां यौवनम् । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूटबन्धं कपटयन्त्रमुपनीतः । 'उन्मायः कूटयन्त्रं स्यात्' इत्यमरः । किलेत्यैतिह्ये । मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

अन्तर्हितसौधभाजो जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकर्णेरयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषो वियद्गतः सन्पुष्पकस्य चन्द्रशाला शिरोगृहाणि । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इति हलायुधः । क्षणं प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वानैर्मुखरा ध्वनन्तीः करोति । 'स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने' इत्यमरः ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः॥ ४१॥

नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसावपरस्तपस्वी। एधवतामिन्धनवताम्। 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः। चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये। ललाटं तपतीति ललाटंतपः सूर्यः। 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति खश्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः। ललाटंतपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन्। तपस्यति तपश्चरति। 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ्। 'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्यम्॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि॥ ४२॥

जनितेन्द्रशङ्कम्। तपसेति शेषः। अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहितानीक्षणानि दृष्टयो येषु तानि। व्याजेन केनचिन्मिषेण। 'पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति विश्वः। अर्धमीषत्संदर्शिता मेखला येषु तानि सुराङ्गनानामिन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा एव चेष्टितानि विकर्तुं स्खलयितुमलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः॥

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम्।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते॥ ४३॥

ऊर्ध्वबाहुरेष सुतीक्ष्णोऽक्षमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां कण्डूयितारम्। कुशा एव सूचयस्ता लुनातीति कुशसूचिलावस्तम्। 'कर्मण्यण्' इत्यण्। 'एभिर्विशेषणैर्जपशीलत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वं च द्योत्यते'। सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते। 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी। इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते। 'आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्' इत्यमरः। अव्ययं चैतत्॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किंचित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते॥ ४४॥

एष सुतीक्ष्णः। वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती। 'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः। 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति मुम्। तस्य भावस्तत्त्वान्मम प्रणतिं किंचिन्मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम्। 'अपेतापोढमुक्तपतित—' इत्यादिना पञ्चमीसमासः। दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये संनिधत्ते। सम्यग्धत्त इत्यर्थः। अन्यथाकर्मकत्वप्रसङ्गात्॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत्॥ ४५॥

शरणे रक्षणे साधु शरण्यम्। पावयतीति पावनम्। अदो दृश्यमानं तपोवनमाहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नो मुनेः संबन्धि। यः शरभङ्गश्चिराय चिरमग्निं समिद्भिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां तनुमप्यहौषीद्धुतवान्। जुहोतेर्लुङ्॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु॥ ४६॥

अधुनास्मिन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिन्यतिथीनां सपर्यातिथिपूजा। 'पूजा नम-

स्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । छायाभिर्विनीतोऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेष्वमीषु पादपेष्वाश्रममृक्षेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता । तत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

धारा निर्झरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारिदर्येव मुखं यस्य सः । शृङ्गं शिखरं विषाणं च । तस्याग्रे लग्नोऽम्बुद एव वप्रपङ्को वप्रक्रीडासक्तपङ्को यस्य सः । असौ चित्रकूटो हे बन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि । 'बन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः । दृप्तः ककुद्मानृषभ इव मे चक्षुर्बध्नात्यनन्यासक्तं करोति ॥

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटगैषा सरिन्नगोपकण्ठे । भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

गिरेः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरेश्च सेनकस्य' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । सुजातः सत्तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य । शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धि । 'गन्धस्य—' इत्यादिनेकारः समासान्तः । प्रवालं पल्लवमादाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी शोभते यः सोऽवतंसः परिकल्पितः ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अनिग्रहत्रासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात्पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फलग्राहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् । अत एवाविष्कृतोदग्रतरप्रभावमत्रेर्मुनेस्तपसः साधनं वनमेतत् ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

अत्र वनेऽनसूयात्रिपत्नी । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेमपद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं तपोधनानामृषीणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास । किलेत्यैतिह्ये ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ५२

वीरासनैर्जयसाधनैः । ध्यानं जुषन्ते सेवन्त इति ध्यानजुषः तेषां तैरुपविश्य ध्यायतामृषीणां संबन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनो-

ऽपि निवाते निष्कम्पतया योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलाङ्गा भवन्ति । वीरासने वसिष्ठः—'एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥' इति ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

त्वया पुरस्तात्पूर्वं य उपयाचितः प्रार्थितः । तथा च रामायणे—'न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयेन्मे व्रतं पतिः ॥' इति । श्याम इति प्रतीतः स वटोऽयं फलितः सन् । सपद्मरागो गारुडानां मणीनां मरकतानां राशिरिव । विभाति ॥

क्वचित्-इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं वर्णयति—

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

हे अनवद्याङ्गि, यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौघा गङ्गा जाह्नवी विभाति । त्वं पश्य । केव । क्वचित्प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति संनिहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा । सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलिरिव विभाति । अन्यत्र प्रदेश इन्दीवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितान्तरा । सह ग्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालेव । विभासीति सर्वत्र संबन्धः । क्वचित्कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिकापत्रा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव । क्वचिच्छायासु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः शबलीकृता कर्बुरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव । अन्यत्र रन्ध्रेष्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्मेघपङ्क्तिरिव । क्वचित्कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागेश्वरस्य तनुरिव विभाति । शेषो व्याख्यातः । कलापकम् ॥

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोर्जलसंनिपाते संगमेऽभिषेकात्स्नानात्पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो नास्ति किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः । अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

निषादाधिपतेर्गुहस्य तत्पुरमिदम्। यस्मिन्पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः 'हे कैकेयि, तव कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इत्यरुदत्। 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इति धातोर्लुङ्॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उपभुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत्। तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते। ब्रह्मण इदं ब्राह्मम्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः सरय्वाः। बुद्धेर्महत्तत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव कारणम्। आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः। यद्वा बहुव्रीहिणा मुनयः। उदाहरन्ति प्रचक्षते॥

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम्।
तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

यूपः संस्कृतः पशुबन्धनार्हो दारुविशेषः। तीरनिखातयूपा या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्ववभृथार्थमेवावतीर्णैरवरूढैरिक्ष्वाकुभिरिक्ष्वाकुगोत्रापत्यैर्नः पूर्वैः। तद्राजत्वादणो लुक्। पुण्यतरीकृतान्यतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलान्ययोध्यां राजधानीं नगरीमनु समीपे तया लक्षितयेत्यर्थः। अनुशब्दस्य 'लक्षणेत्थंभूत–' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया। वहति प्रापयति॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम्।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥

यां सरयूं मे मानसं कर्तृ सैकतं पुलिनम्। तदेवोत्सङ्गः। तत्र यत्सुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरम्बुभिः क्षीरैश्च। 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः। परिवर्धितानां पुष्टानामुत्तरकोसलानामुत्तरकोसलेश्वराणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव संभावयति। 'धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

मदीया जननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन वियुक्ता सेयं सरयूर्दूरे वसन्तम्। प्रोष्यागच्छन्तमित्यर्थः। मां पुत्रभूतं शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तैरुपगूहतीवालिङ्गतीव॥

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

विरक्तातिरक्ता या संध्या तद्वत्कपिशं ताम्रवर्णम्। पृथिव्या इदं पार्थिवम्। रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीत उद्गच्छति। तस्मात्। हनुरस्यास्तीति हनूमान्। 'शरादीनां च' इति दीर्घः। तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्ता यस्मै स भरतः ससैन्यः सन्मां प्रत्युद्गत इति शङ्के तर्कयामि। 'शङ्का भयवितर्कयोः' इति शब्दार्णवे। अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तच्छब्दलाभः॥

अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

किंच । साधुः सज्जनः स भरतः । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत्' इति विश्वः । पालितसंगराय पालितपितृप्रतिज्ञाय मे मह्यमनघामदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किंतु संरक्षितां श्रियम् । मृधे युद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यत्यद्धा सत्यम् । 'तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्' इत्यमरः ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः पश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् । 'नद्यृतश्च' इति कप् । गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सहार्घ्यपाणिः सन्मामभ्युपैति ॥

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

यो भरतः पित्रा विसृष्टां दत्तामङ्कमुत्सङ्गं च गतामपि । यां श्रियं युवापि मदपेक्षया मद्भक्त्या भोक्ता सन् । तृन्नन्तत्वात् 'न लोक–' इति षष्ठीनिषेधः । इयन्ति वर्षाण्येतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तया श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम व्रतमभ्यस्यतीव वर्तयतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधारव्रतं हि तत् ॥' इति यादवः । इदं चासिधाराचंक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

दाशरथौ रामे एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्तृ तदीयां रामसंबन्धिनीमिच्छामधिदेवतया मिषेण विदित्वा । तत्प्रेरितं सदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिरुद्वीक्षितं सज्ज्योतिष्पथादाकाशादवततार ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तो हस्तो हस्तावलम्बो यस्य तादृशः सन् । स्खलज्ञत्वापुरःसरो विभीषणस्तेन दर्शितेनादूरमासन्नं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्विच्छित्तिभी रचितस्फटिकेन बद्धस्फटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात्पुष्पकादवातरदवतीर्णवान् । तरतेर्लङ् ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वसिष्ठाय प्रणम्य नमस्कृत्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीका-

रक्षस्यान्ते पर्यश्रुः परिगतानन्दबाष्पः सन् भ्रातरं भरतमसृजतालिङ्गत् । तस्मिन् रामे भक्त्यापोढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेको येन तस्मिन्मूर्धन्युपजघ्रौ च । 'घ्रा गन्धोपादाने' लिटि रूपम् ॥

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-
र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

श्मश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्ध्या संस्काराभावादभिवृद्ध्या जनिताननेषु विक्रिया विकृतिर्येषां तानत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मूलैर्जटिलाञ्जटावतः प्लक्षाख्यप्रोधानिव स्थितान् । प्रणमतो मन्त्रिवृद्धांश्च शुभैः कृपार्द्रैर्दृष्टिपातैर्वार्तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया वाचा चान्वग्रहीदनुगृहीतवान् ॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

अयं मे दुर्जातबन्धुरापद्बन्धुः । 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्' इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यो बिभीषणः । इत्यादृतेनादरवता । कर्तरि क्तः । रघूणां नन्दनेन रामेण कथितावुभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्यालिङ्गनादिभिः संभाव्य भरतो ववन्दे ॥

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः । सौमित्रिणा संससृजे संगतः । 'सृज विसर्गे' दैवादिकात्कर्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतमेनं सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्ग च । किं कुर्वन् । रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेनास्य सौमित्रेरुरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्निव पीडयन्निव । क्लिश्नातिरयं सकर्मकः । 'क्लिश्नाति भुवनत्रयम्' इति दर्शनात् । ननु रामायणे—'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥' इति भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते । किमर्थं ज्यैष्ठ्यमवलम्ब्यानार्जवेन श्लोको व्याख्यातः । सत्यम् । किंतु रामायणश्लोकार्थष्टीकाकृतोक्तः श्रूयताम्—'ततो लक्ष्मणमासाद्य–' इत्यादिश्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः । अभिवादनं तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

तदानीं हरिचमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रानारुरुहुः । बहुधा मद-

वारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेऽनुबभूवुः ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

सानुप्लवः सानुगः । 'अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः' इति यादवः । क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जनकः । दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः । तेनानुशिष्ट आज्ञप्तः सन् रथान्भेजे । तानेव विशिनष्टि—ये रथा मायाविकल्परचितैः संकल्पविशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीषणीयैः स्यन्दनै रथैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभास्तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ता न भवन्ति । तेऽपि तत्साम्यं न लभन्त इत्यर्थः । कृत्रिमेत्यत्र 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययः । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति ममागमः ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

ततो रघुपतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् विलसत्पताकं कामेनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि । बुधबृहस्पतिभ्यां योगेन दृश्यो दर्शनीयस्तारापतिश्चन्द्रो दोषाभवं दोषातनम् । 'सायंचिरंप्राह्णे-' इत्यादिना दोषाशब्दादव्ययात्त्यप्रत्ययः । तरलविद्युच्चलत्तडिदभ्रवृन्दमिव । अध्यास्ताधिष्ठितवान् ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रा-
त्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

तत्र विमाने । जगतामीश्वरेणादिवराहेण प्रलयादुर्वीमिव । वर्षात्ययेन शरदागमेनाभ्रघनान्मेघसंघातादिन्दो रुचं चन्द्रिकामिव । रामेण दशकण्ठ एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलसुतां सीतां भरतो ववन्दे ॥

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं त-
द्वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन दृढव्रतमखण्डितपातिव्रत्यमत एव वन्द्यं जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्यास्य भरतस्य शिरश्चेत्युभयं समेत्य मिलित्वान्योन्यस्य पावनं शोधकमभूत् ॥

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।

शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसर्यो यस्य तेन स्तिमितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण । क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः । क्रोशार्धं क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पटभवनानि यस्मिंस्तदुदारं महत्साकेतस्यायोध्याया उपवनमध्युवासाधितस्थौ । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसलानन्दिनी तथा' इति यादवः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

संजीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।
शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥

अथोपवनाधिष्ठानानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृक्षस्य । 'उपघ्न आश्रये' इति निपातः । तस्य छेदाद्व्रतत्यौ लते इव । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । भर्तुर्दशरथस्य प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरमवस्थान्तरम् । 'अवस्थायां वस्त्रान्ते स्याद्दशापि' इति विश्वः । प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौसल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् । दृशेः कर्तरि लङ् ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्यामस्रैरश्रुभिरन्धतया हेतुना । 'अस्रमश्रु च शोणितम्' इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ किंतु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजमशीतमुष्णमश्रु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलं कर्म अवतीर्णो हिमाद्रेर्निस्यन्दो निर्झर इव । बिभेद । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गानार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां मार्गान्व्रणानार्द्रान्सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सितमिष्टमपि वीरसूर्वीरमातेति शब्दं नाकामयेताम् । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति भावः ॥

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी । अत एवालक्षणाहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठास्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्नुषा । 'वधूः स्नुषा वधूर्जाया' इत्यमरः । अभक्तिभेदेन ववन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति प्रियार्हां तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

ननु 'वत्से, उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छ्रं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान्' इति प्रियार्हां तां वधूं प्रियमप्यमिथ्या सत्यं ते श्वश्र्वावूचतुः । उभयं दुर्वचमिति भावः ॥

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दबाष्पैः प्रारब्धं प्रक्रान्तं रघुवंशकेतो रामस्याभिषेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुर्निष्पादयामासुः ॥

सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गायाः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसीर्मानसादींश्च गत्वा । उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयशीलस्य । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव अपतन् ॥

तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

यो रामस्तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचनयापि सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेषरचनयोदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणासीत् ॥

समौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् । मूले भवा मौला मन्त्रिवृद्धास्तै रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीमयोध्यां विवेश प्रविष्टवान् ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा लक्ष्मणेन मन्दमाधूते बालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्र एवं चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः समष्टिरिव । विवेशेति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवाबभासे ॥ १२ ॥

वायुवशेन मिश्रा प्रासादे यः कालागुरुधूमस्तस्य राजी रेखा। वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणिरिव। आबभासे। पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिरुक्तः। 'न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत्' इति हारीतः॥

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः॥ १३॥

श्वश्रूजनैरनुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्याम्। 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यमरः। कर्णीरथः स्त्रीयोग्योऽल्परथः। 'कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भके' इति यादवः। तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैरञ्जलिभिः प्रणेमुः॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा॥ १४॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयमनसूयया दत्तं शाश्वतं सदातनमङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुर्यै शुद्धेति संदर्शिता पुनर्वह्निगतेव रराज॥

वेश्मानि रामः परिबर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः।
बाष्पायमाणो बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश॥ १५॥

सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य—' इत्युभयपदवृद्धिः। सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिबर्हवन्त्युपकरणवन्ति वेश्मानि विश्राण्य दत्त्वा। आलेख्यशेषस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्बलिमत्पूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्वमन्विवेश। 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति क्यङ्प्रत्ययः॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः॥ १६॥

तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन्रामः। हे अम्ब, नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रंशनं तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम्। इत्येवंप्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत्। राज्ञः प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः। भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम्॥

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः।
संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन॥१७॥

सुग्रीवविभीषणादीन्। संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि। कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरत्। यथा संकल्पमात्रेणेच्छामात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता आक्रान्ताः॥

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम्॥ १८॥

स रामः सभाजनायाभिनन्दनायोपगतान्दिवि भवान्मुनीनगस्त्यादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुश्राव श्रुतवान्। विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान्।
सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः॥ १९॥

तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्य गतेषु सत्सु सुखादविज्ञात एव गतोऽर्धमासो येषांताननन्तरं सीतायाः स्वहस्तेनोपहृता दत्तार्घ्यपूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दातिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान्रामो विससर्ज विसृष्टवान् ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारे रावणस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्वहनायान्वमंस्ता-नुज्ञातवान् । मन्यतेर्लुङ् । भूयोग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ॥

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

राम एवं पितुर्नियोगाच्छासनाद्वनवासं निस्तीर्यानन्तरं प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

स रामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्यसत्कार आसीत् । कथमिव । चमूनां नेता षण्मुखः षड्भिराननैरापीताः पयोधराः स्तना यासां तासु कृत्तिकास्विव ॥

तेनार्थवाँल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान्धनिक आस बभूव । तिङन्तप्रति-रूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं घ्नता नुदता तेन क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेत्रा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन । 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इति कप्रत्ययः । तेन पुत्री पुत्र-वानास । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकयात एव तदीयं सीतासंबन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः संगतः सन् रेमे । 'उपस्थानं तु संगतिः' इति यादवः ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्मसु यथाप्रार्थितं यथेष्टमिन्द्रियार्थानिन्द्रिय-विषयाञ्शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सीतारामयोर्दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलापान्वेषणादीनि संचिन्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् । स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदोहदेन ॥ २६ ॥

अथ सीताधिकस्निग्धविलोचनेनात्यन्तमसृणलोचनेन शरवत्तृणविशेषवत्पाण्डुरेणात एवानक्षरमवाग्व्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं दोहदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणेतुः पत्युरानन्दयिष्यासीत् ॥

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलापम् ॥२७॥

प्रतीतो गर्भज्ञानवान् । रमयतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्ना-क्रान्तपयोधराग्रां विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्कमारोप्याभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ। एतच्च— 'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति शास्त्रात् । न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥

सा दष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः संबद्धवैखानसकन्यकानि ।
इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

सा सीता । हिंस्रैर्दष्टा नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्भिक्षुकादिदानं बलिः । संबद्धाः कृतसंबन्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथी-तीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमियेषाभिललाष ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्तत्कालो-चितैरनुयातः सन्मुदितां तामयोध्यामालोकयिष्यन् । अभ्रं लेढीत्यभ्रंलिहमभ्रंकषं प्रासा-दमारुरोह । 'वहाभ्रे लिहः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥

स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मिंस्तं राजपथम् । नौभिः समुद्र-वाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च । पौरैर्विलासिभिरध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्रेमे । विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजः शेषस्तद्वदुरू भुजौ यस्य स विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तमुद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवद-न्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपसर्पश्चरः स्पशः' इति, 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति चामरः ॥

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्बन्धेनाग्रहेण पृष्टः सोऽपसर्पो जगाद । किमिति । हे मानवदेव, रक्षोभवन उषि-ताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारादन्यत्रेतरांशे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वचरितं पौराः स्तुवन्ति ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्ययेणापकीर्त्याभ्याहतं वैदेहिबन्धोर्वैदेहीवल्लभस्य । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः । कालिदास इतिवत् । हृदयम् । अयोघनेनाभितप्तं संतप्तमय इव विदद्रे विदीर्णम् । कर्तरि लिट् ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा ताम् । किमापेक्षे । उत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजामि । उभयत्रापि प्रश्ने लट् । इत्येकपक्षाश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वादपरिच्छेत्तृत्वात्स रामो दोलेव चला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥३५॥

किंच । वाच्यमपवादम्, नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमैच्छत् । तथाहि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् । इन्द्रियार्थात्स्रक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम् । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्युभयत्रापि पञ्चमी । सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥

स संनिपात्यावरजान्हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियाया दर्शनेन लुप्तहर्षानवरजान्संनिपात्य संगमय्यात्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां तेभ्य आचचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सद्वृत्ताच्छुद्धान्मत्तो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । अम्भःकणादित्यर्थः । कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

सोऽहम् । अपां तरङ्गेषु तैलबिन्दुमिव पौरेषु बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । स एव पूर्वो यस्य स तं । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानिकम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । अथवालानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानिकम् । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । स्थाणुं स्तम्भमिव । वृन्तवृक्ष इतिवत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥

तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् । वैदेहसुताम् । पुरस्तात्पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिं समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः तामिव । त्यक्ष्यामि ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह—

अवैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४०॥

एनां सीतामनघा साध्वीति चावैमि । किंतु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः । कुतः । हि यस्मात्प्रजाभिर्भूमेश्छाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कत्वेनारोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥४१॥

किंच । मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किंतु स वैरप्रतिमोचनाय वैरशोधनाय । तथाहि अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किंतु वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ॥

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥४२॥

तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः । निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वो युष्माकमर्थितार्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशमतिक्रूराग्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितुमनुमोदितुं प्रवर्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥४४॥

लोकत्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य 'हे सौम्य, सुभग' इत्याभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्यादिदेशाज्ञापयामास ॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥४५॥

दोहदो गर्भिणीमनोरथः । तच्छंसिनी ते प्रजावती भ्रातृजाया । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहैव । 'स्पृहिगृहि–' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । स त्वं रथी सन् । तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । 'विभाषापः' इत्ययादेशः । त्यज ॥

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

पितुर्जमदग्नेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्न्येन कर्त्रा । 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मातरि द्विषतीव द्विषद्वत् । 'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहारं

शुश्रुवाञ्श्रुतवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् । हि यस्माद्गुरूणामाज्ञाऽविचारणीया ॥

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः ।
रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

अथासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तुष्टां वैदेहसुतामत्रस्नुभिरभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोग्यैः । 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नुप्रत्ययः । तुरंगैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥

सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥ ४८ ॥

सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारीत्यनन्दत् । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्च' इति चकारात्खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासिपत्रवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्लुङ् । असिपत्रः खड्गाकारदलः कोऽप्यपूर्वो वृक्षविशेषः । 'असिपत्रो भवेत्कोषाकारे च नरकान्तरे' इति विश्वः । आसन्नघातुक इति भावः ॥

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥

पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहृतवांस्तद्गुरु भावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्येतरेण दक्षिणेनाक्ष्णास्यै सीताया आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥ ५० ॥

सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात्प्राप्ताद्विषादाद्दुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य सानुजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयादित्यबाह्यैः करणैरन्तःकरणैराशशंसे । शंसतेरपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् । पुनः पुनराशशंसेत्यर्थः ॥

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
आवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अत्याज्यामित्यर्थः । वनान्ते विहास्यंस्त्यक्ष्यन्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया जह्नोर्दुहित्रा जाह्नव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव अकार्यं मा कुर्वित्यवार्यतेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥

सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सारथिना निगृहीतवाहाद्बद्धाश्वाद्रथाद्भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्यावरोप्य निषादेन किरातेनाहृतनौविशेष आनीतदृढनौकः सन् । गङ्गां भागीरथीम् । संधां प्रतिज्ञामिव ततार । 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥

अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्येन सः । अन्तर्गतबाष्पः कण्ठो यस्य सः । कण्ठस्तम्भिताश्रुरित्यर्थः । सौमित्रिर्महीपतेः शासनम् । मेघ उत्पाते भवमौत्पातिकमश्मवर्षं शिलावर्षमिव । उज्जगारोद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनावाच्यत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ॥

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

ततः अभिषङ्गः पराभवः । 'अभिषङ्गः पराभवे' इत्यमरः । स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता । प्रभ्रश्यमानानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव । सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोत्पत्तेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम । भूमौ पपातेत्यर्थः । स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः । आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः । इति संशयितेव संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥

लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासुर्लब्धसंज्ञा सत्यन्तः समतप्यत । दुःखेनादह्यतेत्यर्थः । तपेः कर्मणि लङ् । कर्मकर्तरीति केचित् । तन्न । 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इति यङ्नियमात् । तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरोऽतिदुःखदोऽभूत् । दुःखवेदनासंभवादिति भावः ॥

न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥

आर्या साध्वी सा सीता वृजिनादृत एनसो विनापि । 'कलुषं वृजिनैनोऽघम्' इत्यमरः । 'अन्यारादितरर्ते—' इत्यादिना पञ्चमी । निराकरिष्णोर्निरासकस्य । 'अलंकृञ्—' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । भर्तुरवर्णमपवादं न चावदन्नैवावादीत् । किंतु स्थिरदुःखभाजमत एव दुष्कृतिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥

आश्वास्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तामाश्वास्य । आख्यात उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य पराधीनस्य । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तद्धे देवि, क्षमस्व इति नम्रः प्रणतो बभूव ॥

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥५९॥

सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद । किमिति । हे सौम्य साधो, ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मात् । बिडौजसेन्द्रेण विष्णुरुपेन्द्र इव अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्थं परवान्परतन्त्रोऽसि ॥

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः।
प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति॥ ६०॥

सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन्। मत्प्रणाममुक्त्वेत्यर्थः। विज्ञापय। किमिति। निषिच्यत इति निषेकः। मयि वर्तमानं सूनोर्भवत्पुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसानुध्यायत शिवमस्त्विति चिन्तयतेति॥

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम्।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य॥ ६१॥

स राजा त्वया मद्वचनान्मद्वचनमिति कृत्वा। ल्यब्लोपे पञ्चमी। वाच्यो वक्तव्यः। किमित्यत आह—'वह्नौ' इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः। अक्ष्णोः समीपे समक्षम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सामीप्यार्थे वा। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः। समक्षमग्रे वह्नौ विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोरहासीरत्याक्षीरिति यत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम्। किंत्वसदृशमित्यर्थः। यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना। कामचार्यसीति भावः॥

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः॥ ६२॥

अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियस्तव कर्तुः मयि विषयेऽयं त्यागो न कामचार इच्छया करणं न शङ्कनीयः। कामचारशङ्कापि न क्रियत इत्यर्थः। किंतु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसह्यो विपच्यत इति विपाकः फलित एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः। 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः' इत्यमरः॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती॥६३॥

पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्धं वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि। तत्तस्मात्तया लक्ष्म्यातिरोषात्त्वद्भवन आस्पदं प्रतिष्ठाम्। 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः। प्राप्य वसन्त्यहं सोढा नास्मि॥

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात्।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने॥६४॥

निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां ता निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः। 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः। तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादादनुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा। अथ त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यं तपस्विनं कथं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि॥

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः॥ ६५॥

किंवाऽथवा तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन्हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव। रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपम्। 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः। मे ममान्तरायो विघ्नो न स्याद्यदि॥

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

साहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं यतिष्ये । यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्याः विप्रयोगश्च न स्यात् ॥

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥

वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं यत्स एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः । अतः कारणादेवं त्वया निर्वासिता निष्कासितापि अहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथावेक्षणीया । कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां कर्तव्येत्यर्थः ॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥

तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीतेऽतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद्दुःखातिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वाग्वृत्त्येत्यर्थः । विग्ना भीता कुररीवोत्क्रोशीव । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द चुक्रोश ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वनेऽप्यत्यन्तं रुदितमासीत् । तथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी संस्तां सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनं च दयालुतयेत्याह—निषादेति । निषादेन व्याधेन विद्धस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत । श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पठ्यते—'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥' इति । तिरश्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥

सीता विलापाद्विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु प्रमृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान्दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति क्वसन्तो निपातः ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्यक्तां प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि, विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुर्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्ठा मा शोचीः । व्यथेर्लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः । भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति भावः ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि । रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधेऽपि अविकत्थनेऽनात्मश्लाघिन्यपि । इत्थं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं रामोपालम्भः ॥

तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥७४॥

उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे स्थिता । येन निमित्तेन ममानुकम्प्यानुग्राह्या नासि तत्किम् । न किंचिदित्यर्थः ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुकेऽस्मिंस्तपोवने वीतभया निर्भीका वस । इतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्तेऽपत्यसंस्कारमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥

संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उटजाः । अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः । मुनीनां संनिवेशैरुटजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्त्रीम् । 'तमस्तु क्लीबे पापे नरकशोकयोः' इति कोशः । तमसां नदीं वगाह्य तत्र स्नात्वा । बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७॥

ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च । अकृष्टरोह्यकृष्टक्षेत्रोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् । 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति ढञ्प्रत्ययः । बीजं नीवारादि धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भसां घटैः स्तन्यैरिति च ध्वन्यते। आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वमसंशयं यथा तथा। स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः। 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' इति खश्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः। तस्मिन्या प्रीतिस्तामवाप्स्यसि। ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः॥

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय॥ ७९॥

दयार्द्रचेता वाल्मीकिः। अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय॥

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु॥ ८०॥

शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां तासु तापसीषु। पितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽमावास्याकाल ओषधीष्विव। अर्पयामास च। अत्र पराशरः—'पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला। सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने॥' इति। व्यासश्च—'अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते' इति॥

ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः॥ ८१॥

तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः। निवासार्थमित्यर्थः। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी। 'इङ्गुदी तापसतरुः' इत्यमरः। इङ्गुदीस्नेहेन कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिंस्तमुटजं पर्णशालां वितेरुर्ददुः॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार॥ ८२॥

तत्राश्रमेऽभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती विधिना शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः प्रजासंततये संतानाविच्छेदहेतोः। वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं बभार पुपोष॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय॥ ८३॥

प्रभू राजाधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात्किम्। इति काकुः। उत्सुकः। शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस॥

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः॥ ८४॥

सहसा सपदि सबाष्पो रामः। तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव बभूव। अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत्। 'पौषे तैषसहस्यौ द्वौ' इत्यमरः। युक्तं चैतदित्याह—कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता। मनस्तो मनसश्चित्तान्न निरस्ता। पञ्चम्यास्तसिल्॥

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेऽनुसंधाने जागरूकोऽप्रमत्तः । 'जागर्तेरूकः' इत्यूकप्रत्ययः । रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचेताः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगम् । शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमित्यर्थः । ऋद्धं राज्यं शशास ॥

तमेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वान्यां स्त्रियं नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् । 'उपायमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदम् । किंच । तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः सन्क्रतूनाजहाराहृतवानिति यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन यद्दुःखं तत्कथमपि विषेहे विसोढवती ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

आरण्यकं गृहस्थानं श्वशुरौ पद्रजःकणाः ।
स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः ॥

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिर्व्यज्यते । रामस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

---

१ एतत्पद्यप्रणयनावसरे मल्लिनाथस्वान्ते प्रभोरहल्योद्धारलीलाविर्बभूवेत्यनुमीयते । तथाच— आरण्यकमरण्यं यस्य गृहस्थानमासीत् । यस्य पद्रजःकणाः पादपांसवः श्वशुरावभूताम् शिलाभूताहल्याया मानुषीत्वसंपादनेन गौतमाय दानाद्रामपादरजःकणानां श्वाशुर्यं सुवचम् । एतादृशगौतमाहल्यासंयोगलक्षणे पुनरुद्वाहे औद्वाहिकं गेहं विवाहमण्डपवेद्यादि च यः स्वयमेव बभूव । दृष्टं च शास्त्रे चिरपातित्योन्मुक्तस्य पुनरुपनयनोद्वाहादि । तस्मै रामाय नमोऽस्त्विति कथंचिद्व्यापनीयमिदं पद्यम् । यद्यपि 'पद्रजःकणाः' इति पाठः सर्वत्रोपलभ्यते तथाप्यत्र यत्तदोर्दूरान्वयेन दुरूहत्वादस्माभिः 'पद्रजःकणाः' इत्ययमेव पाठ आदृतोऽस्ति.

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।
मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः । विलुप्तेज्या लुप्तयागक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिँल्लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजह्रुः । तथाहि । त्रायते इति त्राणं रक्षकम् । कर्तरि ल्युट् । तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति । शापदानात्तपसो व्यय इति प्रसिद्धेः ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे । तथाहि । भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः । लुनातीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । तत्रैव निपातनाण्णत्वम् । लवणः शूली शूलवान्दुर्जयोऽजय्यः । किंतु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् । 'याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश । अत्रोत्प्रेक्षते—अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनिग्रहाच्छत्रुहननाद्धेतोः । यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति चकारात्कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ॥

रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह—

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

हि यस्मात् । पराञ्छत्रूंस्तापयतीति परंतपः । 'द्विषत्परयोस्तापेः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः । अपवादो विशेषशास्त्रमुत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वेणान्वयः ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।
ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि संजातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीरामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्ययौ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य। अध्ययनमर्थोऽभिधेयो यस्य तस्य। धातोः 'इङ् अध्ययने' इत्यस्य धातोः पश्चादधिरध्युपसर्ग इव। अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येकत्र। अन्यत्राभिधेयसाधनाय अभवत्। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। यथा 'इङ्किावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः' इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिति भावः॥

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः।
विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥

रथप्रष्ठै रथाग्रगामिभिः। 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातः। मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां देदीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः। वालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमान्सूर्य इव विरराज। तेऽपि रथप्रष्ठा इत्यनुसंधेयम्॥

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः।
रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

यतो गच्छतः। इण्धातोः शतृप्रत्ययः। तस्य शत्रुघ्नस्य मार्गवशाद्रथस्वन उत्कण्ठा उद्ग्रीवा मृगा यस्मिंस्तस्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबन्धिनि। 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः। तपोवन एका वसती रात्रिर्बभूव। तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः। 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम्।
तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती।
सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुघ्नस्य। अन्तरस्या अस्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी। 'अन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः। 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति ङीप् नुगागमश्च। प्रजावती भ्रातृजाया सीता। क्षितिः संपन्नौ समग्रौ कोशदण्डाविव सुतावसूत॥

संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान्।
प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सज्जरथः सन्। प्राञ्जलिः कृताञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्यापृच्छ्य ययौ॥

स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः।
वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥

स शत्रुघ्नश्च मधूपघ्नं नाम लवणपुरं प्राप। कुम्भीनसी नाम रावणस्वसा। तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिमिव सत्त्वानां प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः॥

धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जंगमः ॥ १६ ॥

किंभूतो लवणः। धूम इव धूम्रः कृष्णलोहितवर्णः। 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः। वसागन्धो हृन्मेदोगन्धः। सोऽस्यास्तीति वसागन्धी। 'हृन्मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः। ज्वाला इव बभ्रवः पिशङ्गाः शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः। 'विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः। क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः। तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः। अत एव जंगमश्चरिष्णुश्चिताग्निरिव स्थितः। कृशानुपक्षे धूमैर्धूम्रवर्णः। ज्वाला एव शिरोरुहाः। क्रव्यादो गृध्रादयः इत्यनुसंधेयम्॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः।
रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम्॥ १७॥

लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य रुरोध। तथाहि। रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम्। अपशूलतैवात्र रन्ध्रम्। जयः संमुखीनो हि। संमुखस्य दर्शनो हि। 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खप्रत्ययः। अधिकारलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम्।
दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः॥ १८॥
इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया।
प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम्॥ १९॥

युग्मम्। राक्षसो लवणः। अद्य मत्कुक्षेः। भुज्यत इति भोजनम्। भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिसमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि इति शत्रुघ्नं संतर्ज्य तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमम्। मुस्तास्तम्बमिव अक्लेशेनोत्पाटयामास॥

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः।
गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः॥ २०॥

नैर्ऋतेरितो रक्षःप्रेरितः शाख्यन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप किंतु पुष्परजः प्राप॥

विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम्।
प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम्॥ २१॥

रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः। महोपलं महान्तं पाषाणम्। पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव। मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः। तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान्॥

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः।
सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम्॥ २२॥

स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितोऽभिहतः सन्। सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे। यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः॥

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः।
एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः॥ २३॥

निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः। 'ककुद्दोषणी' इति भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्। 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति पुंलिङ्गसाहचर्यात्पुंस्त्वं च। तथा च प्रयोगः—'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' इति। सव्येतरं बाहुमुद्यम्य एकस्तालस्तदाख्यवृक्षो यस्मिन्स एकतालः। उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव। तं शत्रुघ्नमुपाद्रवदभिद्रुतः॥

कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।
आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

सः शत्रुर्लवणः । कार्ष्णेन वैष्णवेन पत्रिणा बाणेन । उक्तं च रामायणे—'एवमेष प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः' इति । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पमानिनायानीतवान् । देहभारादित्यर्थः । आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

हतस्य । विद्वेष्टीति विद्विट् तस्य विद्विषो राक्षसस्योपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ २६ ॥

स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदात्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधेन शोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरं मेने । 'सोदराद्यः' इति यप्रत्ययः ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निःस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः स शत्रुघ्नः कालिन्द्या यमुनाया उपकूलं कूले । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मधुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः । स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः तस्य वमनमाहरणं कृत्वोपनिवेशितोपस्थापितेव बभौ । अत्र कौटिल्यः—'भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्' इति ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्यमुनां चक्रवाकिणीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

तत्र मधुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिणीं चक्रवाकवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणिमिव । 'वेणिः प्रवेणी' इत्यमरः । पश्यन्पिप्रिये प्रीतः । 'प्रीङ् प्रीणने' इति धातोर्दैवादिकाल्लिट् ॥

संप्रति रामसंतानवृत्तान्तमाह—

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृन्मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिरपि । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः' इति क्विप् । उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।
कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः । 'लवो लवणकिञ्जल्कपक्ष्मगोपुच्छलोमसु' इति वैजयन्ती । उन्मृष्टो गर्भक्लेदो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां च लवानां चाख्यया नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल । कुशोन्मृष्टः कुशः । लवोन्मृष्टो लवः ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किंचिदुत्क्रान्तशैशवौ ।
स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

किंचिदुत्क्रान्तशैशवावतिक्रान्तबाल्यौ तौ साङ्गं च वेदमध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं गापयामास । गापयतेर्लिट् । शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।
तद्वियोगव्यथां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥

तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किंचिच्छिथिलीचक्रतुः ॥

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्विसूनवः ॥ ३५ ॥

रघोर्वंश्या वंशे भवाः । त्रेतेत्यग्नयस्त्रेताग्नयः । तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात्तेषां योगाद्भरतादिसंबन्धात्पतिवत्नीषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकासु । ख्यातिमतीष्वित्यर्थः । 'पतिवत्नी सभर्तृका' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति ङीप्प्रत्ययो नुगागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः । क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।
मधुराविदिशे सून्वोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥

पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुबाहौ च तन्नामकयोः सून्वोर्मधुरां च विदिशां च ते नगर्यौ निदधे । निधाय गत इत्यर्थः ॥

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

स शत्रुघ्नो मैथिलीतनययोः कुशलवयोरुद्गीतेन निःस्पन्दमृगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः अत्यगात् । अतिक्रम्य गत इत्यर्थः ॥

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥

वशी स लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं यस्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् । रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते या तामयोध्यां विवेश च ॥

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥

स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीतापरित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालनेमिर्नाम राक्षसः तस्य वधात्प्रीतः । तुरो वेगं सहत इति तुराषाडिन्द्रः । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः क्विप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'सहेः साडः सः' इति षत्वम् । शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥

स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम् ।
प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्तं कुशलं राज्ञे रामायाख्यदाख्यातवान् । चक्षिङो लुङ् । 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्याञादेशः । 'अस्यतिवक्ति–' इत्यङ् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् । संततिं कुशलवोत्पत्तिं नाख्यत् । कुतः । कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
अवतार्याङ्कशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्तयौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वार्यङ्कशय्यास्थं यथा तथावतार्याङ्कस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।
रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

हे वसुधे, दशरथाच्च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्राय राघवः ।
न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिह्राय लज्जितः । कुतः । हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं नास्पृशत् । वृद्धे जीवति यवीयान्न म्रियत इत्यर्थः ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।
यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥

स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यान्तकस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः सन् । तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वत्यशरीरा वागुच्चचारोद्बभूव ॥

राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

हे राजन्, ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिकरः प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।
दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन्वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्रेण वाहनेन पुष्पकेण । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

अथेक्ष्वाकुवंशप्रभव ऐक्ष्वाको रामः । 'कोपधादण्' इत्यणि कृते 'दाण्डिनायन–' इत्यादिनोकारलोपनिपातः । धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।
आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

राज्ञा नाम चान्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः । 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । स पुरुष आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शम्बुकं नाम शूद्रमाचष्ट बभाषे किल ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥

स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥

स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्त्रम् । हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं तस्मादपातयत् ॥

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

शूद्रः शम्बुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् । सतां गतिं लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे । अत्र मनुः—'राजभिः कृतद॰ ण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥' इति ॥

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।
महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

रघुनाथोऽपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसाऽगस्त्येन । इन्दुना शरत्काल इव । संयु॰ युजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् । रघुनाथेत्यत्र क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥

कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रयमिवात्ममोचनमूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।
पश्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं दधद्रामः पश्चान्निववृते निवृत्तः । परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राग्रामात्पूर्वं निववृते ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
स्तुत्या निर्वर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातू रक्षकस्य । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निर्वर्तयामास ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।
मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

अध्वरायाश्वमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च मेघा अम्भोभिः सस्यमिव उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।
न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । किंतु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ ।
अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुख्ययोध्या । उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । तैर्महर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव बभौ ॥

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।
अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

वैदेह्यास्त्यागोऽपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव । कुतः । यस्मात् । प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः । पत्यू रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी । 'दाण्डिनायन–' इत्यादिसूत्रेण निपातः । सा निजैव जाया पत्न्यासीत् । कविवाक्यमेतत् ॥

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।
आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र

मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । मखे यज्ञे । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातका राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

अथ मैथिलेयौ । मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति नपुंसकत्वम् । अय्यते ज्ञायतेऽनेनेत्ययनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । उत्तरायणमितिवत् । इतस्ततो जगतुः । गायतेर्लिट् ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।
किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । गेयमिति शेषः । तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः । अत एव तत्किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्तौ न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

तद्वे जानन्तीति तज्ज्ञाः । तैस्तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं तयोः कुशलवयो रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ॥

तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥

तयोर्गीतश्रवणे एकाग्रासक्ताश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संसत्सभा । प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव । बभौ शुशुभे । आनन्दपारवश्यान्निष्पन्दमास्त इत्यर्थः ॥

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥

जनता जनानां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति तल्प्रत्ययः । वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयो रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । नञर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः । व्यतिष्ठतातिष्ठत् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिस्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न विसिस्मिये न विस्मितवान्यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैःस्पृह्येण विसिस्मिये ॥

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

गेये गीते को नु वां युवयोर्विनेता शिक्षकः । नुशब्दः प्रश्ने । 'नु पृच्छायां वितर्के

च' इत्यमरः। इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ। विनेतारं कविं चेत्यर्थः। 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति पाठे वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम्। तथा चायमर्थः—केन पुंसा वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ। कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः॥

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान्।
ऊरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत्॥ ७०॥

अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान्प्राप्तः सन्। देहमात्मानं ऊरीकृत्य। आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः। राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत्समर्पितवान्॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः संपरिग्रहम्॥ ७१॥

करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः। 'प्रयोजनम्' इति ठञ्। 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः। स कवी रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतावाख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वव्रे ययाचे॥

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः॥ ७२॥

हे तात, ते स्नुषा सीता नोऽस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम्। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्। जातवेदसि वह्नौ शुद्धा। नास्माकमविश्वास इत्यर्थः। किंतु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः प्रजास्तां न श्रद्दधुर्न विशश्वसुः॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली।
ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया॥ ७३॥

मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु। विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात्। 'णौ गमिरबोधने' इति इणो गम्यादेशो नास्ति। ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव॥ ७४॥

राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव। आनाययामास॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये॥ ७५॥

अथ काकुत्स्थो रामः। अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेलयित्वा, कविं वाल्मीकिमाह्वाययामासाकारयामास॥

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया।
ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः॥ ७६॥

अथ। स्वर उदात्तादिः। संस्कारः शब्दशुद्धिः तद्वत्या ऋचा सावित्र्योदर्चिषं सूर्यमिव पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेनोदर्चिषं राममसौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे॥

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा।
अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा॥ ७७॥

कषायेण रक्तं काषायम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयतानुमिता ॥

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥

तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथाद्दर्शनमार्गात्प्रतिसंहृतचक्षुषो विवर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव । अवाङ्मुखा अवनतमुखास्तस्थुः ॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से, भर्तुर्दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां सीतामशाच्छास्ति स्म ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पय आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोच्चारयामास ॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्खालित्यं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतृ–' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुमागमः । हे विश्वंभरे देवि, मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥

एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।
शातह्रदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

साध्व्या पतिव्रतया तया सीतयैवमुक्ते सति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्राच्छातह्रदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥

तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुष्यासीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । प्रादुरासीत् ।

सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्कमारोप्य तस्मिन्भर्तरि रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति सप्तमी । पातालमभ्यगात् ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।
गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥

सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आत्तधनुष्कस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिबलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी गुरुर्ब्रह्मा शमयामास । अवश्यंभावी विधिरिति भावः ॥

ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितानृषीन्सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७ ॥

किंच । भृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः । भरताय ददौ ॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥

तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवलमेकमातोद्यं वीणाम् । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥' इत्यमरः । ग्राहयामास । आयुधं समत्याजयत्याजितवान् । ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयम् ॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

स भरतः । अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदाख्ययोः । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति राजधान्योर्नगर्योरभिषिच्य पुना रामान्तिकमगात् ॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।
शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुं च तदाख्यावात्मसंभवौ पुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।
भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्यातानां जननीनां क्रमान्निवापाञ्श्राद्धादीन्विदधुश्चक्रुः ॥

उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

अथ कालोऽन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच । किमित्याह—रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्यभङ्गं कुर्यादित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥

स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् । परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्दिवमध्यास्वेत्याचख्यौ ॥

विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥

द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन्। तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्बिभेद ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित्।
चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

योगवियोगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि।
राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

चतुर्थो भागश्चतुर्भागः। संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत्। आत्मचतुर्भागे तस्मिँल्लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामः। भुवि त्रिपाद्धर्म इव शिथिलं तस्थौ। पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः। त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः। पादश्चतुर्थांशः अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते। 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः। त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात्। 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्।
शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥
उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः।
अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

युग्मम्। स्थिरधीः स रामः। रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा। सूक्तैः समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम्। 'लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः। शरावत्यां पुर्याम्। 'शरादीनां च' इति शरकुशशब्दयोर्दीर्घः। निवेश्य। सानुजोऽग्निपुरःसरः सन्। पत्न्या भर्तरि वात्सल्यादनुरागात्। गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम्। 'द्वितीयायां च' इति णमुल्। अयं क्वचिदपरीप्सायामपीष्यते। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात्। परीप्सा त्वरा। अयोध्ययान्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः।
कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गं जगृहुः। तेऽप्यनुजग्मुरित्यर्थः ॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना।
चक्रे त्रिदिवनिश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन। भक्ताननुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना। तेन रामेणानुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे। 'निश्रेणिस्त्वधिरोहणी' इत्यमरः ॥

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम्।
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

यद्यस्मात्तत्र सरय्वां मज्जतां संमर्दः गोप्रतरो गोप्रतरणम्। तत्कल्पोऽभूत्। अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥

स विभूर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।
त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशीभूता देवभुवनं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

विष्वक्सेनो विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्थं निर्वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनुमन्तं चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वयमिव । दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिमविशत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः ।

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दबिन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम्—'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति । तथाहि । सुभ्रातॄणां भावः सौभ्रात्रम् । 'हायनान्त-' इत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

सेतुर्जलबन्धः । वार्ता कृषिगोरक्षणादिः । 'वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः' इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैरवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलां समुद्रा इव । न व्यतीयुर्नातिचक्रमुः । अत्र कामन्दकः—'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानां च निवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत् ॥' इति ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्रभवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः । दानं

त्यागो मदश्च । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां च वंशः । सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विस्तृतोऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पालकाप्यः—'सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजाः ॥' इति ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

अथ । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः । 'अर्धं नपुंसकम्' इत्येकदेशसमासः । 'अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति नियमात्पुंस्त्वम् । अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषां प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् । सुप्सुपेति समासः । वनितामपश्यत् ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥

सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयशब्दः पूर्वं यथा तथाञ्जलिं बबन्ध ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोढार्गलमनुद्घाटितविष्कम्भमपि । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अगारम् । आदर्शतलं छायामिव प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाचावदत् ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च । नहि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किंच । हे शुभे, त्वं का । कस्य वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथाभूतं मत्वाचक्ष्व ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्याऽदोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन्, मां संप्रति वीतनाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥

वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

साहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना बद्धोत्सवया विभूत्या । वस्वौकसाराऽलकापुरी । 'अलकापुरी वस्वौकसारा स्यात्' इति कोशः । अथवा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरी । 'वस्वौकसारा शक्रस्य' इति विष्णुपुराणात् । तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥

विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

तल्पान्यट्टालिकाः । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । अट्टानि गृहभेदाः । 'अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थे गृहान्तरे' इति विश्वः । विशीर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । 'विशीर्णकल्पाट्टशतो निवेशः' इति वा पाठः । अट्टाः क्षौमाः । 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईषदसमाप्तं विशीर्णानि विशीर्णकल्पान्यट्टशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तशालः स्रस्तप्राकारः । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विनैवंभूतो मे निवेशो निवेशनम् । अस्तनिमग्नसूर्यमस्ताद्रिलीनार्कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्यनुकरोति ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥१२॥

निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यमरः । यो राजपथः । संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनमभूत् । 'गोचरसंचर-' इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नदत्सु मुखेषु या उल्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोष्ट्रीभिः स राजपथो वाह्यते गम्यते । वहेरन्यो वहिर्धातुरस्तीत्युपदेशः ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् । जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्तमन्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दीर्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गैर्विषाणैराहतं सत्क्रोशति । न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषबर्हाः क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति वृक्षेशयाः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक्सप्तम्याः । मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्या नृत्यशून्याः । दवोऽरण्यवह्निः । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः । तस्योल्काभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि बर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामानिक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १५ ॥

किंच । येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः सरागाँल्लाक्षारसार्द्रांश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मे मम मार्गेषु सद्यो हतन्यङ्कुभिर्मारितमृगैर्व्याघ्रैरस्रदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः । चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः । 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ' इत्यमरः । सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेष्वितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छ्यं येषां तादृशा अपि । ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स्म त एव चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । न मूर्च्छन्ति । न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

किंच । विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानावर्ज्यानमय्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि ता मदीया उद्यानलताः वन्यैः पुलिन्दैर्म्लेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । क्लिश्यन्ते पीड्यन्ते । क्लिश्नातेः कर्मणि लट् । 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दिवापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिता विच्छिन्नो नष्टो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालैर्लूतातन्तुवितानैस्तिरस्क्रियन्ते छाद्यन्ते ॥

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥

'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इति शाश्वतः । बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि । स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणेऽनीयर्प्रत्ययः । स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपान्तेषु वानीरगृहाणि येषां तानि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयोध्यां मामभ्युपैतुमर्हसि । कथमिव । ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥

रघूणां प्राग्रहरः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं याच्ञां प्रतीतो हृष्टः संस्तथेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन करणेन तिरोबभूवान्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय दैवं रूपमग्रहीदित्यर्थः ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्याः साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥

नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वैनं कुशं कुलराजधान्याः साक्षात्स्वयमेव पतित्वे विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् । आशीर्भिरिति शेषः । अत्र गार्ग्यः—'दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्पश्चाद्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम् ॥' इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रियसात् । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोधीते' इति निपातः । 'श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ' इत्यमरः । कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनुद्रुतोऽनुगतः सन्नयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।
सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जंगमराजधानी ॥ २६ ॥

केतुमाला एवोपवनानि यस्याः सा बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैलैः क्रीडाशैलैरनुगतेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी संचारिणी नगरीवाभवद्बभूव ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।
बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

आतपत्रमेवामलं मण्डलं बिम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः । आतपत्रवदमलमण्डलेनोदितेन शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् उदधिरिव बभौ । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्त्रीणाम् । 'कर्तृकर्मणोः

कृति' इति कर्तरि षष्ठी । पीडां सोढुमपर्याप्तवतीवाशक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यारुरोहेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

पश्चात्कुशावत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पुरोऽग्रे निवेशे निमित्ते । निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमानोद्योगं कुर्वती । 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नताबुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरंगमाणां खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

वैन्ध्येषु विन्ध्यसंबन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । मार्गैषिणी मार्गावलोकिनी । अत एव बहुधा विभिन्ना । महाविरावा दीर्घशब्दा सा सेना । रेवेव नर्मदेव । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः । गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकाराकरोत् ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
व्यलङ्घयद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा यस्य । प्रयाणे ये ध्वनयः क्ष्वेडहेषादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्यैवंविधः स प्रभुः कुशः । पुलिन्दैः किरातैरुपपादितानि समर्पितान्युपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।
अयत्नवालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गामुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा हंसा अयत्नेन वालव्यजनीबभूवुश्चामराण्यभूवन् । अभूततद्भावे च्विः ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।
सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृता विग्रहा देहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सगराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं नौभिर्लुलितं क्षुभितम् । त्रिस्रोतस इदं त्रैस्रोतसं गाङ्गमम्भो ववन्दे ॥

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।
वेदिप्रतिष्ठान्विततताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

इति कैश्चिदहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरय्वाः कूलं समासाद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां तान् । यूपाञ्छतशोऽपश्यत् ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरङ्गान् ।
तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूयेषद्धूत्वा । सुरभिर्मन्द इत्यर्थः । शीतान्सरयूतरङ्गांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैत्योक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः । 'शल्यं शङ्कौ शरे वंशे' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । निवेशयामास ॥

तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥

प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संभृतसाधनत्वान्मिलितोपकरणत्वात्तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाज्जलसेकान्निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्तामुर्वीमिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्चा इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिः प्रयोज्यैः पशूपहारैः सहितां सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र ण्यन्ताण्णिच्पुनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरण्यन्तकर्त्रा प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोषसोः' इति विश्वः । कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।
पूराबभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा । 'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्वशालासंश्रयणशीलैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिदक्षि—' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । तुरंगैरश्वैः । शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्तान्गतैः प्राप्तैर्नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा नारीव । आबभासे ॥

वसन्स तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतावयो-

ध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथाऽलकेश्वराय कुबेरायापि न स्पृहयांबभूव। तावपि न गणयामासेत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेनायोध्याया अन्यनगरातिशायित्वं गम्यते ॥

कुशस्य कुमुद्वतीसंगमं प्रस्तौति—

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम घर्मः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

अथास्य कुशस्य । रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् । एकान्तमत्यन्तं पाण्ड्वोः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तम् । निःश्वासहार्याण्यतिसूक्ष्माण्यंशुकानि यत्र तम् । एवंशीतलप्रायं प्रियाया वेषं नेपथ्यमुपदेष्टुमिव घर्मो ग्रीष्म आजगाम ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥

अगस्त्यः चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गाद्दक्षिणायनाद्भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति । उत्तरा दिक् । आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव । हैमवतीं हिमवत्संबन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अत्र प्रोषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः । अत्यर्थमेवानल्पं तन्वी कृशा क्षणदा चेत्येतावुभौ । विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती दंपती इव आस्ताम् । तयोरपि तापकार्श्यसंभवात्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्त्यधस्ताद्यानि सोपानानां पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चत् । अत एवोद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणामम्भः । नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसच्–' इति द्वयसच्प्रत्ययः ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिषूत्कटसौरभेषु । 'गन्धस्य–' इत्यादिना समासान्त इकारादेशः । सायंतनमल्लिकानां कुड्मलेषु सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर एषां कुड्मलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।
च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्को यस्य तस्मिन्कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संदष्टशिखं विश्लिष्टकेसरम् । अत एव कर्णाच्च्युतमपि शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥

यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्रसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।
शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

ऋद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैर्यन्त्रसंचारितसलि-

लपूरैः परीतान्व्याप्तान्मलयोद्भवस्य रसेन चन्दनोदकेन धौतान्क्षालिताञ्छिलाविशेषान्मणिमयासनान्यधिशय्य तेषु शयित्वाऽऽतपं निन्युरातपपरिहारं चक्रुः ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम्॥ ५०॥

वसन्तस्यात्मसहकारिणोऽत्ययेनातिक्रमेण मन्दवीर्योऽतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च। धूपसंचारणार्थमित्यर्थः। तेषु। अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु। अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे। तैरुद्दीपित इत्यर्थः॥

आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य।
दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य॥ ५१॥

बद्धरजःकणत्वाद्बद्धरजःकणत्वादापिञ्जरोदारा द्राघीयस्यर्जुनस्य ककुभवृक्षस्य। 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः। मञ्जरी। देहं दग्ध्वापि रोषाद्गिरिशेन गिरिरस्यास्ति निवासत्वेन गिरिशस्तेन। लोमादित्वाच्छप्रत्ययः। गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शेतेर्डः' इत्यस्य छन्दसि विधानाल्लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात्। तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं न्याय्यम्। खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीव। शुशुभे॥

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च।
संबध्नता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः॥ ५२॥

मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते। सहकारभङ्गं चूतपल्लवखण्डम्। पुराणं वासितं शेरतेऽनेनेति शीधुः पक्वेक्षुरसप्रकृतिकः सुराविशेषस्तम्। 'शीङो धुक्' इत्युणादिसूत्रेण 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्माद्धातोर्धुक्प्रत्ययः। 'पक्वैरिक्षुरसैरप्सौ शीधुः पक्वरसः शिवः' इति यादवः। नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं च संबध्नता संघटयता निदाघावधिना ग्रीष्मकालेन। 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः। कामिजनेषु विषये सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च॥ ५३॥

तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः। कौ द्वौ। तापापनोदे क्षमा योग्या पादयोरङ्घ्र्योः पादानां रश्मीनां च सेवा ययोस्तावुदयस्थावभ्युदयस्थौ स च नृपतिः शशी च॥

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः।
विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव॥ ५४॥

अथोर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिंस्तस्मिन्। 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः। रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके। पचाद्यच्। ग्रीष्मेषु सुखे सुखकरे सरय्वा अम्भसि पयसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य। वनिताभिः सहेत्यर्थः। विहर्तुमिच्छा बभूव॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्।
विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः॥ ५५॥

चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोपकार्या यस्यास्ताम्। आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः। 'जालमानायः' इति निपातः। 'आनायः पुंसि जालं स्यात्' इत्यमरः। तैरपकृष्टनक्रामपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संपत्प्रभावयोरनुरूपं

योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—'परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तटलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥' इति ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।
सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सा सरित्सरयूस्तीरसोपानपथेनावतारादन्योन्यं केयूरविघट्टिनीभिः संनद्धाङ्गदसंघर्षणीभिः सनूपुरक्षोभाणि सनूपुरस्खलनानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसाऽऽसीत् ॥

परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।
नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालव्यजनां बभाषे ॥ ५७ ॥

नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मज्जने रागोऽभिलाषस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगतामुपात्तवालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभाषे । 'किरातस्तु द्रुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजालान्तरे द्वयोः ॥' इति केशवः ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः । साभ्रः समेघः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।
तद्बध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

नौलुलिताभिर्नौक्षुभिताभिरद्भिरन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं कज्जलं विलुप्तं हृतं तदञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा तां बध्नतीभिर्घटयन्तीभिरद्भिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् । प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

नता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोढुमशक्नुवत्यः ।
गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्वोढुमशक्नुवत्य एता बालाः गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात्क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्प्लवन्ते तरन्ति ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।
पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलाश्छलयन्ति मीनान् ६१

वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्रोतसि पारिप्लवाश्चञ्चलाः । 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । अमी शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलाञ्जलनीलीप्रियान् । 'जलनीली तु शैवालम्' इत्यमरः । मीनांश्छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वाच्छिरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।
पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥६२॥

जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानामासां स्त्रीणां मुक्ताफलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु

पयोधरेषु स्तनेषूत्सर्पन्त्युत्पतन्ति ये तेषु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्हारोऽत एव छिदुरः स्वयं छिन्नोऽपि न संलक्ष्यते। 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' इति कुरच्प्रत्ययः। शीकरसंसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः॥

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम्।
जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम्॥ ६३॥

विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम्। 'वौ कषलसकत्थस्रम्भः' इति घिनुण्प्रत्ययः। रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोकप्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि। कस्य किमुपमानमित्यत्राह—नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिशोभाया आवर्तशोभा। 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः। भ्रुवां भङ्गस्तरङ्गः। स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्रवाकाः। उपमानमिति सर्वत्र संबध्यते॥

तीरस्थलीबर्हिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धकेकैरभिनन्द्यमानम्।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम्॥ ६४॥

उत्कलापैरुच्चबर्हैः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तीरस्थलीषु स्थितैर्बर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानुसार्यासां स्त्रीणां संबन्धि वार्येव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति॥

संदष्टवस्त्रेष्वबलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः॥ ६५॥

संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टांशुकेष्वबलानां नितम्बेष्वधिकरणेष्विन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितान्यावृतानि यान्युडूनि नक्षत्राणि तत्तुल्याः। मुक्तामयत्वादिति भावः। अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः। निश्चला इत्यर्थः। रशना एव कलापा भूषाः। 'कलापो भूषणे बर्हे' इत्यमरः। मौनम्। निःशब्दतामित्यर्थः। भजन्ते॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः।
वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्चूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति॥ ६६॥

दर्पात्सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारिता वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्रेतराग्रैर्जलसेकादृज्वग्रैरलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिररुणान्वारिलवानुदकबिन्दून्वमन्ति वर्षन्ति॥

उद्बन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः।
मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेषः॥ ६७॥

उद्बन्धा उत्कृष्टाः केशा यस्मिन्सः। च्युतपत्रलेखः क्षतपत्ररचनः। विश्लेषिणो विस्रंसिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताटङ्का यस्मिन्सः। एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेषो नेपथ्यं मनोज्ञ एव। 'रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति' इति भावः॥

स नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु।
स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः॥ ६८॥

स कुशो नौर्विमानमिव नौविमानम्। उपमितसमासः। तस्मादवतीर्य विलोलहारः संस्ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिन्युत्पाटिता नलिनी यस्य स तयोक्तः सन्। 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः। वन्यो द्विपेन्द्र इव। अप्सु रेमे॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥६९॥

ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'भुवश्च' इति चकारादिष्णुच् । नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः । प्रागेव इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत । अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥७०॥

तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गैर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात्स्नेहादसिञ्चन् । तथागतस्तथा स्थितः । वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इव । अतितरां बभासेऽत्यर्थं चकासे ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन तेन कुशेनाकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरोभिर्वृत आवृतो मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातलीलोऽनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः । इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥

यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय राज्येन समं दिदेश ददौ । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं सन्ममज्ज बुब्रोड ॥

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव ।
दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥

असौ कुशः सदारः सन्यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य । तीरे योपकार्या पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गत एवापोढनेपथ्यविधिरकृतप्रसाधन एव दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥७४॥

यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् । 'वशक्रिया संवननम्' इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्रा आमुक्तपूर्वं पूर्वमामुक्तम् । धृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । अतो हेतोरस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभान्न । कुतः । हि यस्माद्धीरो विद्वान्स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः । पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्माल्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
वन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥

ततः । नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीष्णास्तान् । 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम् । सर्वानानायिनो जालिकांस्तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु समाज्ञापयदादिदेश । त आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोड्य वन्ध्यश्रमा विफलप्रयासास्तथापि तद्गतिं ज्ञात्वाऽम्लानमुखप्रसादाः सश्रीकमुखाः सन्तस्तं कुशमूचुः ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्ह्रदवासिना तत् ॥ ७६ ॥

हे देव, प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं त आभरणोत्तमं न च लब्धम् । किंतु तदाभरणमन्तर्ह्रदवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पन्नगेन लौल्याल्लोभादुपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्के ॥

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥

ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्वी बलवान्स कुशस्तीरगतः सन्धनुराततज्यमधिज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं गरुत्मद्देवताकमस्त्रं समाददे ॥

तस्मिन्ह्रदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरङ्गहस्तः ।
रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव ह्रदः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धाः संघटितास्तरङ्गा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन्पातयन् । अवपाते गजग्रहणगर्ते मग्नः पतितः । 'अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्छन्नस्तृणादिना' इति यादवः । वन्यः करीव परुषं घोरं ररास दध्वान ॥

तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानादुद्वृत्तनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।
लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्वृत्तनक्रात्क्षुभितग्राहात्तस्माद्ध्रदात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशां पतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥

विशां पतिर्मनुजपतिः कुशः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः । कर्मण्यण् । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार । तथाहि । सन्तः प्रह्वेषु नम्रेष्वनिर्बन्धरुषोऽनियतकोपा हि ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥ ८१ ॥

अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् । 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधः । 'द्वितीया श्रित–' इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानाद्द्वितीयेति योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् । अत एव प्रभावाद्द्विषामङ्कुशं निवारकं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्ध्नाभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ॥

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥

त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत्कार्यान्तरः कार्यार्थः । 'स्यानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्येषु चान्तरम्' इति शाश्वतः । स चासौ मानुषश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरित्यर्थः ।

स जानन्नहमाराधनीयस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः। 'धृ प्रीतौ' इति धातोः स्त्रियां क्तिन्। विघातं कथं नामाचरेयम्। असंभावितमित्यर्थः॥

करामिघातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य बालातिकुतूहलेन।
ह्रदात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम्॥ ८३॥

करामिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा। कन्दुकार्थमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः। इयं बालातिकुतूहलेनात्यन्तकौतुकेनान्तरिक्षाज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव। 'ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु' इत्यमरः। ह्रदात्पतत्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्यादत्तागृह्णात्॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन॥ ८४॥

तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना दीर्घेण। ज्याघातेन या रेखा रेखाकारा ग्रन्थयस्तासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्य तेन। भूमे रक्षायाः परिघेण रक्षार्गलेन। 'परिघो योगभेदास्त्रमुद्गरेऽर्गलघातयोः' इत्यमरः। अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु। एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादि गम्यते॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते॥ ८५॥

किंच। हे पार्थिव, ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिचर्यया। 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः' इति विश्वः। आत्मापराधमाभरणग्रहणरूपं नुदतीम्। परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः। 'आशंसायां भूतवच्च' इति चकाराद्वर्तमानार्थे शतृप्रत्ययः। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्नुमभावः। इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुद्वतीमनुमन्तुं नार्हसीति न। अर्हस्येवेत्यर्थः॥

इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन॥ ८६॥

इति पूर्वश्लोकोक्तमूचिवानुक्तवान्। ब्रुवः क्वसुः। उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः। हे कुमुद, भवाञ्श्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः इत्थमनुभाषितारमनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्युक्तबन्धुः सन्कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास। न केवलं तदीयमेव किंतु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः। आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं तु प्रागेव समाहितम्॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य।
दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्व्यश्नुवानो दिगन्ता-
न्गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः॥ ८७॥

मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय। सहधर्माचरणायेत्यर्थः। माङ्गल्या मङ्गले साधुर्योर्णा मेषादिलोम। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्' इत्यमरः। अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते। तया वलयिनी वलयवती तस्याः कुमुद्वत्या हस्ते पाणावुच्छिखस्योदर्चिषः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यश्नुवानो व्याप्नुवन्दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः।

तदन्वाश्चर्या अद्भुता मेघा गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ववृषुः । आश्चर्यशब्दस्य 'रौद्रं तूग्रममी त्रिषु । चतुर्दश' इत्यमरवचनात्त्रिलिङ्गत्वम् ॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं
लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।
एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-
च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना तत्पुरुषः । 'अदन्तद्विगुत्वेऽपि पात्राद्यदन्तत्वान्नपुंसकत्वम्' । 'पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तस्य गुरू रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । 'औरसो धर्मपत्नीजः' इति याज्ञवल्क्यः । मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वैनतेयाद्गरुडात् । गुरुणा वैष्णवांशेन कुशेन त्याजितक्रौर्यादिति भावः । शङ्कां भयमत्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्यालां कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमत एव पौरकान्तः पौरप्रियः सञ्छशास ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये कुमुद्वतीपरिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

नमो रामपदाम्भोजं रेणवो यत्र संततम् ।
कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥

कुमुद्वती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्प्रहरात् । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । प्रसादं वैशद्यमिव । प्राप । ब्राह्मे मुहूर्ते सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥

स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।
अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

पितृमान् । प्रशंसार्थे मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमुद्वत्याश्च वंशम् । सवितोत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपुनात्पवित्रीकृतवान् ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।
पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

अर्थाञ्छब्दार्थान्दानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्तीत्यर्थविदः । तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशस्तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीनामर्थमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः । ग्रहेर्ण्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥

जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन । 'अभिजातः कुलीनः स्यात्' इत्यमरः । शौर्यवता वशिना तेनातिथिना करणेन एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् । अमन्यत । सर्वगुणसामग्र्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः ॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् । 'योपधात्–' इत्यादिना वुञ् । उपेयिवान्प्राप्तः सन्समरे नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येनावधि हतश्च । 'लुङि च' इति हनो वधादेशः ॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी । कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव । तं कुशमन्वगात् । कुशस्तु । कुः पृथ्वी तस्या मुत्प्रीतिः सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥

तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।
द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्ये एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः तद्भागासीत् । द्वितीया कुमुद्वती शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी । 'संपृच–' इत्यादिना भजेर्घिनुण्प्रत्ययः । सख्यासीत् । कस्कादित्वाद्दिवस्पतिः साधुः ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

सङ्ग्रामयायिनः सङ्ग्रामं यास्यतः । आवश्यकार्थे णिनिः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमामन्तिमामाज्ञां विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरतो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।
विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्वेद्युन्नतवेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।
उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितमेनमतिथिं हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः ॥

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।
अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

आहतं पुष्करं मुखं येषां तैः । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखेऽपि च' इत्यमरः ।

स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नपारम्पर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वमीयतानुमितम् ॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान्।
ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

सोऽतिथिः। दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्चाभिन्नपुटा बालपल्लवाश्चोत्तराणि प्रधानानि येषु तान्। अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित्। कमलानीत्यन्ये। ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तान्नीराजनाविधीन्भेजे ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः।
उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मणा जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैरथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रमिरे ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत।
सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥

तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्योघमहती महाप्रवाहा। अभिषिच्यतेऽनेनेत्यभिषेको जलम्, स एव श्रीः। यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिस्त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव व्यरोचत। त्रयाणां पुराणां द्वेष्टीति विग्रहः ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स बन्दिभिः।
प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

तस्मिन्क्षणेऽभिषेककाले बन्दिभिः स्तूयमानः सोऽतिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान्। कर्तरि क्तः। अत एव सारङ्गैश्चातकैरभिनन्दितः पर्जन्यो मेघ इव। अलक्ष्यत ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः।
ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य वृष्टिसेकात्। विद्युतोऽयं वैद्युतस्तस्याग्नेरिन्धनस्याग्नेरिव। द्युतिर्ववृधे ॥

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु।
यावतैषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

सोऽतिथिरभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ। यावता वसुनैषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् तावद्ददावित्यन्वयः ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन्।
सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

प्रीतमनसस्ते स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिषमुदैरयन्व्याहरन्साशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता। स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोद्वीक्षणं न चकारेत्यर्थः ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम्।
धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्गवाम् ॥ १९ ॥

सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदं वधार्हाणामवध्यताम्। धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयस्तेषां धुरो भारस्य मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशदादिदेश ॥

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।
लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥

पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि । किमुतान्य इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्धमोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ॥

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।
सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥

ततः सोऽतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्यमरः । तत्र न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥

तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।
आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकर्तारो धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाश्यानकेशान्तं शोषितकेशपाशान्तं तमतिथिं तैस्तैराकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिरुपसेदुरुपतस्थुः । अलंचक्रुरित्यर्थः ॥

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।
प्रत्यूपुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेणोन्नद्धमुद्बद्धमन्तर्गतस्रजमस्यातिथेर्मौलिं धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्यूपुः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।
समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

किंच । मृगनाभ्या कस्तूरिकया सुगन्धिना चन्दनेनाङ्गरागमङ्गविलेपनं समापय्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गोरोचना यस्मिंस्तत्पत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।
आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

आमुक्ताभरण आसञ्जिताभरणः । स्रजोऽस्य सन्तीति स्रग्वी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । हंसाश्चिह्नमस्येति हंसचिह्नं यद्दुकूलं तद्वान् । अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धेर्मतुबानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरो वोढा । 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिङ्गयोः' इति विश्वः । सोऽतिथिरतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवंविशेषणः ॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।
विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

हिरण्मये सौवर्णे आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेषं पश्यतस्तस्यातिथेश्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य छायेव विरराज । तस्य सूर्यसंक्रान्तबिम्बस्य संभवान्मेरावित्युक्तम् ॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।
ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

सोऽतिथी राजककुदानि राजचिह्नानि छत्रचामरादीनि । 'प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति हलायुधः । सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनां सभामास्थानीं ययौ । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमरः ॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

तत्र सभायां वितानेनोल्लोचेन सहितम् । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैरुद्धृष्टमुल्लिखितं पादपीठं यस्य तत् । पितुरिदं पैतृकम् । 'ऋतष्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः । आसनं सिंहासनं भेजे ॥

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।
श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९ ॥

तेन चाक्रान्तम् । श्रीवत्सो नाम चिह्नविशेषः । तल्लक्षणं श्रीवत्सरूपम् । 'श्रीवत्सनन्द्यावर्तादिविच्छेदा बहवो द्वयोः' इति सज्जनः । महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहसभारूपम् । कौस्तुभेन मणिनाक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणम् । केशवस्येदं कैशवं वक्ष इव शुशुभे ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।
रेखाभावादुपारूढः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

सोऽतिथिः कुमारत्वाद्बाल्याद्भूयो यौवराज्यमवाप्यैवानन्तरम् । अधिराजस्य भाव आधिराज्यं माहाराज्यमवाप्य । रेखाभावादर्धेन्दुत्वमवाप्यैव सामग्र्यमुपारूढः पूर्णतां गतश्चन्द्रमा इव बभौ इति व्याख्यानम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।
मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथाभिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिमनुजीविनो मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विस्रम्भममन्यन्त । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः ॥

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।
क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयोध्यामैरावतस्य ओज इवौजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् । 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् । द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।
पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥

तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा तेन छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौष्म्यं संतापस्तद्धृतं नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम्—'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः' इति ॥

धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।
सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

अग्नेर्धूमात्पश्चात् । अनन्तरमित्यर्थः । शिखा ज्वालाः । रवेरुदयात्पश्चादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोऽतिथिस्तेजसामग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थित उदितः । अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥

तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः ।
शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नेत्रैः करणैस्तमतिथिमन्वयुरनुजग्मुः । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव । शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्विभावर्यो रात्रयो ध्रुवमिव । ध्रुवपाशबद्धत्वात्ताराचक्रस्येत्यर्थः ॥

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।
अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येयमनुग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः संनिधानैरनुदध्युरनुजगृहुः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमालायाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरित्यर्थः ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।
तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

अभिषेकजलैराप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते न शुष्यति । कर्तरि लट् । तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं वेलापर्यन्तं प्राप ॥

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।
किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

गुरोर्वसिष्ठस्य मन्त्राः । धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः । इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तत्तादृक्साध्यं किम् । न किंचिदित्यर्थः । तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । 'राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः' इत्युक्तलक्षणाः । तेषां सखा धर्मस्थसखः । तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां साध्यार्थवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्संशयादेतोश्छेद्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवश्यनिर्णेयानित्यर्थः । व्यवहारानृणादानादिविवादान्स्वयं ददर्शानुसंदधौ । न तु प्राड्विवाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—'व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह' इति ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥

ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्याननुजीविनः । अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्ध्युन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रेप्सितार्थैर्युयोज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—

'नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विशत्री च यदृच्छया । भृत्यान्धनैर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् ॥' इति । कविश्च वक्ष्यति—'अक्षोभ्यः–' (१७।४४) इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्ध्वन्यत इत्यनुसंधेयम् ॥

प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।
तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

प्रजास्तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा श्रावणमासेन नद्य इव विवर्धिताः । तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिमभ्युदयमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवानित्यर्थः ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।
सोऽभूद्भग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तन्न मिथ्यानृतं नाभूत् । यद्वस्तु ददौ तच्च जहार न पुनराददे । किंतु शत्रूनुद्धृत्योत्खाय प्रतिरोपयन्पुनः स्थापयन्भग्नव्रतो भग्ननियमोऽभूत् ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।
तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥ ४३ ॥

वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्य एकैकं मदकारणं मदहेतुः । तानि-मदकारणानि तस्मिन्राज्ञि समस्तानि मिलितानीति शेषः । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिषिचे न जगर्व । सिचतेः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वान्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च—'ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि । इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः ॥ मदस्त्वानन्दसंमोहः संभेदो मदिराकृतः ॥' इति । अतएव कविनापि 'उत्सिषिचे' इत्युक्तम् । न तु 'उन्ममाद' इति ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।
अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु स राजा नवोऽपि । दृढमूलो द्रुम इव । अक्षोभ्योऽप्रधृष्य आसीत् ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।
अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान्षट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः । द्विषन्ति क्षियन्ति चेत्यर्थः । किंच ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरानन्तर्वर्तिनो नित्यान्षड्रिपून्कामक्रोधादीन्पूर्वमजयत् । अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिंश्चपलापि स्वभावतः ।
निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्नृपे । निकषे निकषोपले हेमरेखेव । अनपायिनी स्थिरासीत् ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् । शौर्यं केवलमित्यनुषजनीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः । 'व्याघ्राद्यो वनचराः पशवः श्वापदा मताः' इति हलायुधः । अतो हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिमन्वियेष गवेषितवान् ॥

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।
अदृष्टमभवत्किंचिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चरा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य । 'प्रणिधिः प्रार्थने चरे' इति शाश्वतः । तस्य राज्ञः । व्यभ्रस्य निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव । मण्डले स्वविषये किंचिदल्पमप्यदृष्टमज्ञातं नाभवन्नासीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ।

रात्रिंदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।
तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् । 'अचतुर–' इत्यादिनाधिकरणार्थे द्वन्द्वेऽच्प्रत्ययान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्ययत्वम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिंदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यर्थः । तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् । नियोगेन निश्चयेन सिषेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—'कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चयः' इति ॥

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । मन्त्रः सेव्यमानोऽप्यन्वहमावर्त्यमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाश्यते । तत्र हेतुर्गुप्तद्वार इति संवृतेङ्गिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।
सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोऽतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परे येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैश्चरैः । 'अपसर्पश्चरः स्पशः' इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वमज्ञासीदित्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥' इति ॥

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।
नहि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

द्विषां रोद्धू रोधकस्यापि । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—नहीति । गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाद्धेतोः । गिरिगुहासु शेत इति गिरिगुहाशयो नहि किंतु स्वभावत एवेति शेषः । 'अधिकरणे

शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । अत्र मनुः—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥' इति ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।
गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्बाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे । फलिता इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

अपथेन प्रववृते न जातूपचितोऽपि सः ।
वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । जातु कदाचिदप्यपथेन कुमार्गेण न प्रववृते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथाहि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।
यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—'क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥' तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।
समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्रा अभवत् । न तु समधिकेष्वित्यर्थः । तथाहि । समीरणसहायोऽपि दवानलोऽम्भःप्रार्थी जलान्वेषी न । दग्धुमिति शेषः । किंतु तृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—'समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृह्णीयात्' इति ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।
नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

स राजार्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तावर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बबाधे । एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किंतु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदित्यर्थः ॥

हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।
तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तॄण्यनुपकारीणि । प्रवृद्धान्यतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वत इत्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदम् । अतः कार-

णात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः। 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः। मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि ॥

'शक्येष्वेवाभवद्यात्रा' (१७।५६) इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्कारमाह—

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम्।
ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

सोऽतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य। एभिः शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत्। बलशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्ययः। 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक्। ययौ यात्रां चक्रे। अन्यथा बलिष्ठश्चेदास्तातिष्ठत्। न ययावित्यर्थः। अत्र मनुः—'यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्। परस्य विपरीतं चेत्तदा यायादरीन्प्रति ॥ यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च। तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥' इति ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम्। भवतीति शेषः। इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः। न तु लोभादित्यर्थः। तथाहि अम्बु गर्भे यस्य सोऽम्बुगर्भः। जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः। 'मूङ् बन्धने'। पृषोदरादित्वात्साधुः। चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते। अत्र कामन्दकः—'धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च। आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा ॥' इति ॥

परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्रिपून् ॥ ६१ ॥

स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्तादीन्यपहन्तीति परकर्मापहः सन्। 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्डप्रत्ययः। स्वेषु कर्मसूद्यत उद्युक्तोऽभूत्। किंच। रिपूत्रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत्संवृतवान्। अत्र मनुः—'नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु। गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥' इति ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः।
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥

दण्डो दमः सैन्यं वा तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः। संपरायो युद्धम्। 'युद्धायत्योः संपरायः' इत्यमरः। तमर्हतीति सांपरायिकः। 'तदर्हति' इति ठक्प्रत्ययः। दण्डः सैन्यम्। 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः' इति विश्वः। स्वदेहान्न व्यशिष्यत नाभिद्यत। स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि। मूलबलं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः।
स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

सर्पस्य शिरोरत्नमिव अस्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुर्न चकर्ष। स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम्। अयस्कान्तो मणिविशेष आयसं लोहविकारमिव चकर्ष ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥ ६४ ॥

स्रवन्तीषु नदीषु। वापीषु दीर्घिकास्विव। 'वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः। वनेष्वरण्येषूपवनेष्वारामेष्विव। 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः। अद्रिषु स्वकीयेषु वेश्मस्विव सार्था वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चेरुश्चरन्ति स्म॥

तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः।
यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक्॥ ६५॥

विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन्। तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन्। स राजाश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक्चक्रे। यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च षष्ठांशभाक्कृत इत्यर्थः। षष्ठोऽंशः षडंशः। संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक्॥

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान्।
दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः॥ ६६॥

भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भृतिं दिदेश ददौ। कथम्। खनिभिराकरैः। 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः। रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवेऽजीजनत्। क्षेत्रैः सस्यम्। वनैर्गजान्हस्तिनः सुषुवे॥

स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः।
बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु॥ ६७॥

षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति। विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः। कर्मविवक्षायामुपपदसमासः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः। शेषविवक्षायां षष्ठीसमासः। 'इगुपध–' इत्यादिना कप्रत्ययः। बभूव। 'इदमत्र प्रयोक्तव्यम्' इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थः॥

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम्।
आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे॥ ६८॥

इति चतुर्विधाम्। सामाद्युपायैरिति शेषः। राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आतीर्थान्मन्त्र्याद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम्। 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्' इति हलायुधः। तस्या नीतेः फलमप्रतीघातमप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान्। मन्त्र्यादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्यर्थः॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि।
भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी॥ ६९॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं भेजे। 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यमरः। जयश्रीस्तमन्विष्यागच्छदित्यर्थः॥

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः।
रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः॥ ७०॥

अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातितेजसैव भग्नत्वात्तस्य राज्ञः। गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव। प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः। खलर्थयोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम्॥

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।
स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥

प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्रवदेव प्रवृद्धो हीयते । 'प्रवृद्धः' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । 'जिदृक्षि—' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । नाभूत् ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।
उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् । उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव दातृत्वं प्रापुः । अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

स्तूयमानः स जिह्राय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥

स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्नत एव स्तूयमानः सन् । जिह्राय ललज्ज । तथापि ह्रीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे । 'गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम्' इति भावः ॥

दुरितं दर्शनेन घ्नंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।
प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

स राजा । उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं घ्नन्निवर्तयन् । तथा च स्मर्यते—'अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥' इति । तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तं च नुदञ्शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेंऽशवः ।
गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

इन्दोरंशवः पद्मेऽगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यांशवः कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

अश्वमेधाय जिगीषोरस्य विचेष्टितं दिग्विजयरूपं यद्यपि पराभिसंधानपरं शत्रुवञ्चनप्रधानं तथापि तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । बभूव । 'मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः परान्संदध्यात्' इति कौटिल्यः ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।
वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदण्डजेन तेजसा । 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । उद्यन्नुद्युञ्जानः । वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव राज्ञां राजा राजराजो बभूव ॥

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।
भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

तम् । राजानमिति शेषः । साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकारभूधारणरू-

पसमानधर्मत्वबलाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमूचुः । कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूचुः ॥

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।
दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

भूपालाः । शासनेषु पत्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञः आज्ञाम् । देवाः पौरंदरीमैन्द्रीमाज्ञामिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।
यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

स राजा महाक्रतावश्वमेधे ऋत्विजो याजकान्दक्षिणाभिस्तथानर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् । यथास्य राज्ञो धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् । उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥

इन्द्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-
द्यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।
पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेर-
स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इन्द्राद्वृष्टिरभूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्राज्ञि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे । 'दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवस्थितः ॥' इति कौटिल्यः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशः सर्गः ।

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासीदपांसुला ।
कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिबन्धवे ॥

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥

निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोऽतिथिर्नैषधस्य निषधदेशाधीश्वरस्यार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्नगेन्द्रात्पर्वतादनूनसारमन्यूनबलं पुत्रमुत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः ॥

तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।
सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलोन्मुखेन ॥ २ ॥

उरुवीर्येणातिपराक्रमेणात एव प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पितातिथिः सुवृष्टियोगात्संपत्तिफलोन्मुखेन पाकोन्मुखेन सस्येन जीवलोक इव । ननन्द जहर्ष ॥

शब्दादि निर्विश्य सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३ ॥

कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान्कौमुद्वतेयोऽतिथिः शब्दादि शब्दस्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्योपभुज्य चिराय तस्मिन्निषधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दो दत्तराज्यः सन् । कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधादिभिरर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गमारुरोह ॥

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षःससागरां सागरधीरचेताः ।
एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४ ॥

कुशेशयाक्षः शतपत्रलोचनः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरोऽसहायशूरः पुरस्यार्गला कपाटविष्कम्भः । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । तद्वद्दीर्घभुजः कुशस्य पौत्रो निषधोऽपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पालयामास । 'भुजोऽनवने' इत्युक्तेः परस्मैपदम् ॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।
यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ॥ ५ ॥

अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तस्य निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्त्रो यो नलः । गजो नड्वलानि नडप्रायस्थलानीव । 'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच्प्रत्ययः । परेषां बलान्यमृद्नान्ममर्द ॥

नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।
ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥६॥

नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतयशाः स नलो नभस्तलश्यामतनुं नभःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमासमिव श्रावणमासमिव । प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।
मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध ॥ ७ ॥

धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तदुत्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जरयोपदिष्टम् । वार्धके चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैरजर्यं तैः सह संगतम् । 'अजर्यं संगतम्' इति निपातः । पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये बबन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः । अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८ ॥

तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञामजय्यो जेतुमशक्यः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गते सति । आहृतपुण्डरीका गृहीतश्वेतपद्मा श्रीर्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुमिव श्रिता ॥

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।
क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९ ॥

अमोघं धनुर्यस्य सोऽमोघधन्वा । 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम

पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्' इत्यनजादेशः । क्ष्मां लम्भयित्वा प्रापय्य । लभेर्गत्यर्थत्वाद्द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरोऽत्यन्तसहिष्णुः सन्वने तपश्चचार ॥

अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।
व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

तस्य क्षेमधन्वनोऽपि समरेऽनीकिनीनां चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोऽभूत् । अनीकपदावसानमनीकशब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवे स्वर्गेऽपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।
पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ ११ ॥

स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषापरेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्सलेन तेन पित्रा पितृमान्बभूव । लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवासीदित्यर्थः ॥

पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ १२ ॥

गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्टवांस्तयोः पितृपुत्रयोर्मध्ये पूर्वः पिता क्षेमधन्वात्मसमे स्वतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोढां चिरभृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यष्टृलोकं नाकं जगाम ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्स्वेषामिवासीद्द्विषतामपीष्टः ।
सकृद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १३ ॥

तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतोऽहीनगुर्नामेति वक्ष्यमाणनामकः । वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विषतामपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थादेवानीकनिर्धारणं लभ्यते । तथाहि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविग्नान्भीतानपि हरिणान् ग्रहीतुं वशीकर्तुमीष्टे शक्नोति ॥

अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।
यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः । 'द्रविणं काञ्चनं वित्तं द्रविणं च पराक्रमः' इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वान्नीचसंसर्गविमुखत्वाद्धेतोर्युवाप्यनर्थैरनर्थकरैर्व्यसनैः पानद्यूतादिभिर्विहीनो रहितो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रां सर्वां गां भुवं शशास ॥

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।
उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥

पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोऽहीनगुश्च गुरोः पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुरिव । अस्खलितैरप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः । 'सामादिभिरुपक्रमैः' इति मनुः । चतुर्दिगीशश्चतसृणां दिशामीशो बभूव ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतर्यरीणां तनयं तदीयम् ।
उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् १६

अरीणां जेतरि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति। उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्कत्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिषेवे किल॥

तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः।
जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामव्रजदीड्यमानः॥ १७॥

तस्य पारियात्रस्योदारशीलो महावृत्तः। 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः। शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूनुरभवत्। यः सूनुः शिलीमुखैर्बाणैः। 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। जितारिपक्षोऽपीड्यमानः स्तूयमानः सन्। शालीनतामधृष्टतां लज्जामव्रजदगच्छत। 'स्यादधृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः। 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः॥

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव।
सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम्॥ १८॥

अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभावः स पारियात्र आत्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नम्। 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' इत्युभयत्राप्यमरः। युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुङ्क्त। न त्वकृत्वेत्येवकारार्थः। किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखोपरोधीति। हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबन्धकम्। अत एवोपरुद्धवृत्तम्। कारादिबद्धसदृशमित्यर्थः। उपरुद्धस्य स्वयमूढभारस्य च सुखं नास्तीति भावः॥

तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम्।
विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार॥ १९॥

रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः। रागप्रवर्तका इत्यर्थः। तेषु भोगेषु विषयेष्ववितृप्तमेव सन्तम्। किंच विलासिनीनां भोक्त्रीणां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम्। 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम्। तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमापि अत एव वृथा मत्सरिणी। रतिक्षमासु विलासिनीष्वित्यर्थः। जरा जहार वशीचकार॥

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः।
सुतोऽभवत्पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य॥ २०॥

तस्य शिलाख्यस्योन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः प्रसिद्धनामा यथार्थं यथानयोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः। गम्भीरनाभिरित्यर्थः। तदुक्तम्—'स्वरः सत्वं च नाभिश्च गाम्भीर्ये त्रिषु शस्यते'। पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम्। 'नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि क्वचिदीरितः' इति विश्वः। सुतोऽभवत्। 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः' इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपद्मनाभादयः सिद्धाः॥

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः।
बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः॥ २१॥

ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति संग्रामे वज्रघोषोऽशनितुल्यध्वनिर्वज्रणाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजो वज्राणां हीरकाणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव किल खलु। 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः। मणिवेधे रत्नभेदेऽप्यशनावासनान्तरे॥' इति केशवः॥

तस्मिन्गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता।
उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः॥ २२॥

तस्मिन्वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सति । उत्खातशत्रुमुद्धृतशत्रुं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसमर्पणैरुपतस्थे सिषेवे । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति भरतविश्वौ ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
वेलातटेषूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥

तस्य शङ्खणस्यावसानेऽन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । अश्विनोरिव रूपमस्येत्यश्विरूपोऽतिसुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः । पित्र्यमिति संबन्धिपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपेदे । वेलातटेषूषिता निविष्टाः सैनिका अश्वाश्च यस्य तम् । अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं पुराविदो वृद्धा व्युषिताश्वमाहुः ॥

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
पातुं सहो विश्वसखः समग्रां विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४ ॥

तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिमाराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्वंभरां भुवं पातुं रक्षितुं सहत इति सहः क्षमः । पचाद्यच् । आत्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । विजज्ञे सुषुवे । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । यथाह भगवान्पाणिनिः—'समां समां विजायते' इति ॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।
द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥

नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति । तरूणां सानिलो हिरण्यरेता हुतभुगिव द्विषां सुतरामसह्योऽभूत् ॥

पिता पितॄणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।
राजानमाजानुविलम्बिबाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान्बभूव ॥ २६ ॥

पितॄणामनृणः । निर्मुक्तपितृऋण इत्यर्थः । 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः । अत एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि वार्धकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवान्बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

कौसल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।
तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥

उत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः । 'सोमे सुञः' इति क्विप् । तस्य हिरण्यनाभस्य । द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव । नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौसल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत् ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।
ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधावव्ययीभावः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दान्मतुबन्तादिष्ठन्प्रत्यये 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनकृत्य

आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्तामाजगाम । मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' इत्यमरः । भुवो भावे क्यप् ॥

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यङ्महीं शासति शासनाङ्काम् ।
प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥

कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये । 'वैकक्षकं [illegible] तत् । यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥'इत्यमरः । सुप्रजसि तत्संतानवति । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्कां शासनचिह्नां महीं विपीडं निर्बाधं यथा तथा सम्यक्शासति सति । आनन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दबाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं ननन्दुः ॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पत्त्ररथेन्द्रकेतोः ।
तं पुत्रिणां पुष्करपत्त्रनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । पत्त्ररथेन्द्रकेतोर्गरुडध्वजस्य स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः । तत्समरूप इत्यर्थः । 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विश्वः । पुष्करपत्त्रनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा । यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राह्वयः पुत्रः सुतः । तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणामग्रसंख्यां समारोपयत् । अग्रगण्यं चकारेत्यर्थः ॥

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥

स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्णः । अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । उपस्पृशन्स्नानं कुर्वंस्त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्प्रत्ययः 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

महेच्छो महाशयः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । जन्मभीरुः संसारभीः स पुत्रः सूनौ महीं परिकीर्य विसृज्य मनीषिणे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयोगाद्योगिनस्तस्माज्जैमिनेर्योगं योगविद्यामधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायाकल्पत समपद्यत । 'क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मुक्त इत्यर्थः ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वीम् ।
यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणाम् ॥ ३४ ॥

ततः परं स पुष्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवे-

णौत्तानपादिनोपमेयः । 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । ध्रुवसंधिरुर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन्ध्रुवसंधौ संनमताम् । अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः सार्थकनामेत्यर्थः ॥

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥

मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधिर्दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपच्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सत्येव मृगयाविहारी सन्सिंहाद्विपदं मरणमवापत् । व्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ॥

स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।
अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥

स्वर्गामिनः स्वर्यातस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः । अनाथा नाथहीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलावलम्बनमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमत्याद्विधिवत्साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं चकार ॥

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शावैकसिंहेन च काननेन ।
रघोः कुलं कुड्मलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

अप्रौढनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शावः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । तेन काननेन च । कुड्मलं कुड्मलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिंस्तेन तोयेन चोपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्वाद्युपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्यश्रीमत्त्वानि सूचितानि ॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।
दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥

स बालो मौलिपरिग्रहात्किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः पितृसदृश एव भावी भविष्यति लोकेन जनेन संभावितस्तर्कितः । तथाहि । कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्याशा दिशो वृण्वन्नाच्छन्दृष्टो हि ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्र्यवेशम् ।
षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥

राजवीथ्यां राजमार्गेऽधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यान्तं गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वात्सादिना गृहीतमग्र्यवेशमुदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समासः । 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इत्यधिकारे 'चित्तवति नित्यम्' इति तद्धितस्य लुक् । ईषदसमाप्तः षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः । 'ईषदसमाप्तौ–' इत्यादिना देशीयर्प्रत्ययः । तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि यादृग्गौरवं तादृशेनैव ददृशुरित्यर्थः ॥

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥

स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूरणाय नाकल्पत । बालत्वाद्व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनकगौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः संस्तत्सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

तस्मादधः किंचिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

तस्मात्सिंहासनादपादानादधोऽधोदेशं प्रति किंचिदिवावतीर्णावीषल्लम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठमसंस्पृशन्तावल्पकत्वादन्यामौ सालक्तकौ लाक्षारसावसिक्तावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मुकुटैर्ववन्दिरे प्रणेमुः ॥

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्द्रनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशावपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥४३॥

पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य संबन्धनः कपोलयोर्लोलावुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः । चपलसंसर्गेऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र 'वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवदुभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोगः' इत्युक्तं प्राक् ॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।
तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजारिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।
नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद्धुरं धरित्र्या बिभरांबभूव ॥ ४५ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत एव स राजा भूषणेनापि खेदं श्रमं यायाद्गच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धरित्र्या धुरं भुवो भारमनुभावात्सामर्थ्याद्बिभरांबभूव बभार । 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कार्त्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥

अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कार्त्स्न्येन यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि दण्डनीतेर्दण्डशास्त्रस्य फलान्युपायुङ्क्तान्वभूत् । प्रागेव बद्धफलस्य तस्य पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिवाभवदित्यर्थः ॥

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥

उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा अत एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुस्मान्भविष्यतीति प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः संजातलज्जेव

साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं सुदर्शनमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूहालिलिङ्ग । छत्त्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

अनश्नुवानेन युगोपमानमबद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

युगोपमानं युगसादृश्यमनश्नुवानेनाप्राप्नुवता । अबद्धं मौर्वीकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन । 'त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमी रक्षावत्यासीत् । शिशोरपि तस्य तेजस्त्वादृगित्यर्थः ॥

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ४९

काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं प्रसारं न ययुः । किंतु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भ आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यौदार्याद-योऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः खलु ॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरूणाम् ।
तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥५०॥

स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरूणामक्लेशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः तस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यास्त्रयीवार्ताद-ण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटि-ल्यः—'धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्तायां नयानयौ दण्डनीत्याम्' इति । अत्र दण्डनी-तिनयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमा-श्रित्य । यथाह कामन्दकः—'त्रयीवार्तादण्डनीतिस्तिस्रो विद्या मनोर्मताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वीक्षिकी मता ॥' इति ॥

व्यूह्य स्थितः किंचिदिवोत्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽञ्चितसव्यजानुः ।
आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥ ५१ ॥

अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणोऽत एवोत्तरार्धं पूर्वकायं किंचिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूड ऊर्ध्वमुत्कृष्य बद्धकेशः । अञ्चितमाकुञ्चितं सव्यं जानु यस्य स आकर्णमाकृष्टं सबाणं धनुर्धन्व वा येन स तथोक्तः सन्व्यरोचताशोभत ॥

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।
अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रैर्निर्वेशनीयं भोग्यम् । नेत्रपेयमित्यर्थः । 'निर्वेशो भृति-भोगयोः' इत्यमरः । मधु क्षौद्रम् । रागबन्धोऽनुरागसंतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् । मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पभूतम् । अकृतकविध्यकृत्रिमसंपादनम् । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । 'तत्सर्वादेः—' इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातमाभरणस-मूहभूतम् । आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्टमधुपुष्पाकल्पजात-विलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सविशेषणमालारूपकमेतत् ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।
अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥

दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः। 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी। समधिकतररूपाः। चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः। शुद्धसंतानकामैरमात्यैराहृता आनीता राजकन्याः यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धिन्यौ प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुरधिविन्ने चक्रुः। आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः। 'कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्ना' इत्यमरः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।
रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निगडायताम् ॥

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्धके स्वे पदे स्थानेऽग्नितेजसं तनयमग्निवर्णमभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रितवान् ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
सौधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यामुटजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृतवान्सः। कर्तरि क्तः। फले स्वर्गादिफले निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान् ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप। अक्लेशेनापालयदित्यर्थः। कुतः। हि यस्माद्भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता। प्रसाधयितुं न। प्रसाधनं कण्टकशोधनम्। अलंकृतिर्ध्वन्यते। तथा च यथालंकृता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥

सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।
संनिवेश्य सचिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

अभिकः कामुकः। 'अनुकाभिकाभीकः कमिता' इति निपातः। 'कम्रः कामयिता-

मीकः कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । सोऽग्निवर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं कांश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान्स्वयमवर्तयदकरोत् । अतः परं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्त्र्यधीनं नवं यौवनं यस्य सोऽभवत् । स्त्र्यासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वेश्मस्वधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभार उत्तर उत्सवः । ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत् । उत्तरमुत्तरमधिका तस्योत्सवपरम्परा वृत्तेत्यर्थः ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमोऽशक्तः सोऽग्निवर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
तद्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवाद्गुरुत्वाद्धेतोः । मन्त्रिवचनानुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरूषितम् ।
भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेणारुण्येन रूषितं छुरितम् । अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिषेविरे ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।
गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽग्निवर्णो यौवनेन हेतुनोन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चपलानि कमलानि यासां ताः । तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तरितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि यासु ताश्च दीर्घिका व्यगाहत । स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ॥

तत्र सेकहृतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः ।
अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हृतं लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां तैः । रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गगुणः । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः । धौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः । निवृत्तसांक्रमिकरागैरित्यर्थः । अत एवार्पितप्रकृतकान्तिभिः । अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः । एवंभूतैर्मुखैस्तमग्निवर्णमधिकं व्यलोभयन्प्रलोभितवत्यः ॥

घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।
अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥११॥

प्रियासखः सोऽग्निवर्णो घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनोहारिणीः । रच्यन्त इति रचनाः । पानभूमय एव रचनाः । रचिताः पानभूमय इत्यर्थः । वासितासखः करिणीसहचरः । 'वासिता स्त्रीकरिण्योश्च' इत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव अभ्यपद्यताभिगतः ॥

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।
ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपिबद्बकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥

अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवमभिलेषुः । बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः । 'अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षास्पृहेहा तृड्' इत्यमरः । बकुलद्रुमस्याङ्गनामदार्थित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् । सोऽपि ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपिबत् ॥

अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।
वल्लकी च हृदयंगमस्वना वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

अङ्कपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याग्निवर्णस्याङ्कमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः । के उभे । हृदयंगमस्वना मनोहरध्वनिर्वल्लकी वीणा च । वल्गुवाङ्मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः । खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानात्खच्प्रत्ययः । अङ्काधिरोपितयोर्वीणावामाक्ष्योर्वाद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः ॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरन् नर्तकीनामिति शेषः । सोऽग्निवर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः । नर्तकीर्विलासिनीः । 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन्प्रत्ययः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेवालज्जयल्लज्जामगमयत् ॥

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

किंच चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमान्नर्तनप्रयासात्स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिबन् । अमराणामलकायाश्चेश्वराविन्द्रकुबेरावत्यजीवदतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः ॥

तस्य सावरणदृष्टसंधयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥

उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टाः प्रकाशाश्च संधयः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा वल्लभाभिः प्रेयसीभिः सामिभुक्तविषया अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे ॥

यथेष्टं भुक्तश्चेत्तर्ह्ययं निःस्पृहः सन्नसत्समीपं नायास्यतीति भावः । अत्र गोनर्दीयः—'संधिर्द्विविधः । सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना । प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि' इति । 'इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थं तत्र स्थितोऽनुपजापं स्वयं संधेयः' इति वात्स्यायनः । अन्यत्र गतं कथंचित्संधाय पुनरुपगमायार्धोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं चक्रुरित्यर्थः ॥

अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥

सोऽग्निवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र गच्छन्नङ्गुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभङ्गेन भ्रूभेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चासकृन्मेखलाभिर्बन्धनं चावाप । अपराधिनो दण्ड्या इति भावः ॥

तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

सुरतस्य वारो वासरः तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेनाग्निवर्णेन विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः । तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पाहीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।
वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

गृहिणीपरिग्रहाद्राज्ञीभिः समागमाद्धेतोर्नर्तकीषु वेश्यास्वसुलाभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य । अङ्गुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्तिको विगलितशलाकः सोऽग्निवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्तद्वपुरालिखन्कथंचिद्वर्तते स्मावर्तत ॥

प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महीक्षितम् ।
निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृतार्थताम् ॥२०॥

प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे सपत्नजने मत्सराद्वैरादायतात्प्रवृद्धान्मदनाच्च हेतोर्देव्यो राज्य उज्झितरुषस्त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महीक्षितमुत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्मव्याजेन । कृतोऽर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः तस्य भावस्तत्तां निन्युः । मदनमहोत्सवव्याजान्नीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।
प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्सोऽधुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥२१॥

सोऽग्निवर्णः प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना । दृशेर्ण्यन्ताल्ल्युट् । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तथोक्ताः । खण्डिता इत्यर्थः । तदुक्तम्—'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता' इति । प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयंस्तथापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः । तत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । पुनरदुनोत्पर्यतापयत् ॥

स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।
प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

स्वप्ने कीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं । तमग्निवर्णम् । अवदन्त्य एव । त्वया गोत्रस्खलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यास्तरणपटस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि भग्नानि वलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराङ्मिवलम्बनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥

क्लृप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।
अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥

सोऽग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । क्लृप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाद्भयेन यो वेपथुः कम्पस्तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः । अत्र ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्ध्रस्वत्वं कृतम् । 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिराम्' इत्युपदेशात् ॥

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।
लोलुपं ननु मनो ममेति तं गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि काङ्क्षते । ननु बत मम मनो लोलुपं गृध्नु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि विस्खलितं स्खलितवन्तं तमग्निवर्णमूचुः । 'गोत्रं नाम्नि कुलेऽचले' इति यादवः । तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षिणो मम । अहो तृष्णेति सोल्लुण्ठमुपालम्भन्तेत्यर्थः ॥

चूर्णबभ्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्कितम् ।
उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥

चूर्णबभ्रु चूर्णैर्व्यानतकरणैरधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुङ्कुमादिभिर्बभ्रु पिङ्गलम् । 'बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । लुलितस्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुलितस्रग्भिराकुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणैः स्त्रिया उच्छ्रितैकचरणत्वाद्गलितमेखलम् । अलक्तकाङ्कितं धेनुकबन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणत्वाल्लाक्षारागरूषितं शयनं कर्तृ । उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत्स्फुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये—'व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितस्थितिः ॥ भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम् । क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते हि हरिविक्रमाह्वयः । न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरुद्धवल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥' इति ॥

स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ।
लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥

सोऽग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं लाक्षारसमादधेऽर्पयामास । किंच । श्लथांशुकैः प्रियाङ्गस्पर्शादिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्बवद्भिर्मेखलागुणपदैर्जघनैः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितोऽवहितो नादधे यथा सम्यग्रागरचना स्यादिति भावः ॥

चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतम् ॥ २७ ॥

चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रशनाविघट्टने ग्रन्थिविस्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि वारयतीति हस्तरोधि । इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं सुरतं तस्याग्निवर्णस्य मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत् ॥

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।
छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

सोऽग्निवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्यन्तीर्वधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् । स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन ह्रीनिमीलितमुखीर्लज्जावनतमुखीश्चकार । तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।
प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥२९॥

प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदु बाहुबन्धनं यस्मिंस्तत् । अग्रपादयोः स्वकीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिंस्तत् । निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त । 'दुह्याच्–' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः—'रतावसाने यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः' इति ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।
पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥३०॥

युवा सोऽग्निवर्णोऽतिशक्रं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
विद्म हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुद्युक्तमनवस्थितमवस्थातुमक्षमं तमग्निवर्णं प्रियाः, हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् । 'गूढविप्रियकृच्छठः' इति दशरूपके । तव पलायनस्य छलान्यञ्जसा तत्त्वतः । 'तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्' इत्यमरः । विद्म जानीम । 'विदो लटो वा' इति वैकल्पिको मादेशः । इति । उक्त्वेति शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणै रुरुधुः । अत्र गोनर्दीयः—'ऋतुस्नाताभिगमने मित्रकार्ये तथापदि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्यया ॥' इति । विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः—'मित्रकृत्यं चापदिश्यान्यत्र शेते' इति ॥

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।
अध्यशेरत बृहद्भुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

निर्दयरतिश्रमेणालसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठसूत्रमालिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गरागं तस्याग्निवर्णस्य बृहद्भुजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म । कण्ठसूत्रलक्षणं तु—'यत्कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निबिडोपगूहात् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः ॥' इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा च—'उरसि कमितुरुच्चैरादिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तत्' इति ॥

संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।
वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चकृषुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरतीत्यगृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययः ।

चाराश्च ता दूत्यश्च चारदूत्यः। ताभिः कथितं निवेदितं तमग्निवर्णमग्रनाः पुरोऽग्रे गताः। अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः। हे कामुक, तमसा वृतो गूढः सन्कुतो वञ्चयिष्यसीति उपालभ्येति शेषः। चकृषुः। स्ववासं निन्युरित्यर्थः॥

योषितामुडुपतेरिवार्चिषां स्पर्शनिर्वृतिमसाववाप्नुवन्।
आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः॥ ३४॥

उडुपतेरिन्दोरर्चिषां भासामिव। 'ज्वाला भासो नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः। योषितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शसुखमवाप्नुवन्। किंच। रात्रिषु जागरपरः दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः। 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः। असावग्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां साम्यमारुरोह प्राप॥

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरवः।
शिल्पकार्य उभयेन वेजितास्तं विजिह्मनयना व्यलोभयन्॥ ३५॥

दशनैः पीडिताधरा दष्टोष्ठाः। नखपदैर्नखक्षतैरङ्कितोरवश्चिह्नितोरवः। व्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः। तथापि वेणुना वीणया चेत्युभयेन। अधरोरुपीडाकारिणेत्यर्थः। वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः। 'कर्मण्यण्' इत्यण्। 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्। तं विजिह्मनयनाः कुटिलदृष्टयः सत्यः। स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य इत्यर्थः। व्यलोभयन्। तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन्।
स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ॥ ३६॥

अङ्गं हस्तादि। सत्त्वमन्तःकरणम्। वचनं गेयं चाश्रयः कारणं यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम्। आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः। यथाह भरतः—'सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः' इति नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीषूपधाय निधाय दर्शयन्। स मित्रसंनिधौ सहचरसमक्षं प्रयोगेऽभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिरभिनयार्थप्रकाशकैर्नाट्याचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान्। संघर्षः पराभिभवेच्छा॥

इतः प्रभृति कृत्रिमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह—

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः।
प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः॥ ३७॥

प्रावृष्यंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुभानां च स्रजो यस्य तस्य। नीपानां कदम्बकुसुमानां रजसाङ्गरागिणोऽङ्गरागवतस्तस्याग्निवर्णस्य प्रमदबर्हिणेषून्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो विलासोऽभूदभवत्॥

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्वरे।
आचकाङ्क्ष घनशब्दविक्लवास्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम्॥ ३८॥

प्रावृषीत्यनुषज्यते। सोऽग्निवर्णो विग्रहात्प्रणयकलहाच्छयने पराङ्मुखीरबला अनुनेतुं न तत्वरे त्वरितवान्। किंतु घनशब्देन घनगर्जितेन विक्लवाश्चकिता अत एव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पः। ता अबला आचकाङ्क्ष। स्वयंग्रहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः॥

कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।
अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥

कार्तिकस्येमाः कार्तिक्यः । 'तस्येदम्' इत्यण् । तासु यामिनीषु निशासु । शरद्रात्रिष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवस्त्रावृतानि हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्ण्विप्रत्ययः । हिमवारणार्थं सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः सोऽग्निवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता चासौ विशदा च ताम् । बहुलग्रहणात्सविशेषणसमासः । चन्द्रिकामन्वभुङ्क्त ॥

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणिबिम्बमिव हंसमेखलम् ।
स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

किंच । हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं श्रोणिबिम्बमिव । विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति तद्विधां सरयूम् । सौधस्य जालानि गवाक्षाः त एव विवराणि तैर्व्यलोकयत् ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।
जह्रुराग्रथनमोक्षलोलुपं हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैर्लौल्याल्लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैर्हैमनैर्हेमन्ते भवैः । 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययस्तलोपश्च । निवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः स्त्रिय एकतो नितम्बैकदेश आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्धविस्रंसनयोर्लोलुपमासक्तं तं जह्रुराचकृषुः ॥

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।
तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

निवाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु गृहान्तर्गृहेष्वर्पिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वान्निश्चला दीपा एव दृष्टयो याभिस्ताः । अत्रानिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमास्तापस्वेदापनोदनत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयस्तस्याग्निवर्णस्य साक्षितां ययुः । विविक्तकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।
अन्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्यावधूतविग्रहास्त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तमन्वनैषुः । तद्विरहमसहमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

ताः स्वमङ्कमधिरोप्य दोलया प्रेङ्खयन्परिजनापविद्धया ।
मुक्तरज्जु निबिडं भयच्छलात्कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥

ता अङ्गनाः स्वमङ्कं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेनापविद्धया संप्रेषितया दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेङ्खयंश्चालयन्भयच्छलात्पतनभयमिषाद्बाहुभिरङ्गनाभुजैर्निबिडं कण्ठबन्धनमवाप प्राप । स्वयंग्रहाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।
ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥

प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं येषु तैः । मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशैर्ग्रीष्मवेषविधिभिरुष्णकालोचितनेपथ्यविधानैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तमग्निवर्णं सिषेविरे ॥

यत्स लग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।
तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

सोऽग्निवर्णो लग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिंस्तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मद्यं पपौ । इति यत्तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात्कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयोनिः कामः पुनर्नवः प्रबलोऽभवत् ॥

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।
आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवन्नात्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैर्निवेदितान् । अयमृतुरिदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् । ऋतून्वर्षादीनत्यवाहयदगमयत् ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।
आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आक्रमितुमभिभवितुं न शेकुर्न शक्ताः । रतिरागसंभव आमयो व्याधिस्तु । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदकर्शयत् । शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।
स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥

भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः । 'वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् । तथाहि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्हृतस्तु हृतश्चेत्ततस्तेभ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्येतेति शेषः । दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः ॥

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ।
राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयते विषयानिच्छति कामयानः । कमेर्णिङन्ताच्छानच् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति मुमागमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि—'कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च' इति । तस्य समवस्थया कामुकावस्थया तुलां साम्यमाययौ प्राप । कालकृतो विशेषोऽवस्था । 'विशेषः कालिकोऽवस्था' इत्यमरः ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम् ।
राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित इन्दुर्यस्मिंस्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । वाशब्द इवार्थे । यथाह दण्डी—'इववद्वायथाशब्दौ' इति । पङ्कशेषं घर्मपल्वलमिव । वामनार्चिरल्पशिखं दीपपात्रमिवाभूत् ॥

बाढमेष दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥

बाढं सत्यमेष पार्थिवो दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म जपादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोऽस्य राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वदूचुः ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्य संततिम् ।
वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

स त्वग्निवर्णोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पितृऋणमोचनीं संततिमनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगात् । नातिचक्राम । ममारेत्यर्थः ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।
रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

पश्चिमक्रतुविदान्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तमग्निवर्णं संभृते समिद्धे शिखिन्यग्नौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।
साधुदृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः संनिपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-
दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।
निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन
वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धारैरुज्झितेन शिशिरेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणयाभिषेकजलेन निर्वापित आप्यायितः ॥

तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-
मन्तर्गूढं क्षितिरिव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।
मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था
राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

प्रसवो गर्भमोचनम्। फलं च विवक्षितम्। 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः। तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावार्थं भावाय। भूतय इत्यर्थः। 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति यादवः। क्षितिरन्तर्गूढं नभोबीजमुष्टिमिव। श्रावणमास्युप्तं बीजमुष्टिं यथा धत्ते तद्वदित्यर्थः। मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः। 'अक्लीबौ मुष्टिमुस्तकौ' इति यादवः। अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्थाऽव्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मूले भवैर्मूलादागतैर्वा। आप्तैरित्यर्थः। स्थविरसचिवैर्वृद्धामात्यैः सार्धं भर्तू राज्यं विधिवद्विध्यर्हम्। यथाशास्त्रमित्यर्थः। अर्हार्थे वतिप्रत्ययः। अन्वशिषच्छास्ति स्म। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ्। 'शास इदङ्हलोः' इतीकारः॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अग्निवर्णशृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः॥

समाप्तम्।

RAGHUVANSHA.

Canto I.

Notes and Translation.

---

1. **वागर्थाविव**—वाक् च अर्थश्च वागर्थौ; according to the rule अल्पाच्तरम् *Pani.* II. ii 34 the compound ought to be अर्थवाचौ with अर्थ placed first but since the word belongs to the राजदन्तादि class we have वागर्थौ like धर्मार्थौ, कामार्थौ etc. by *Pani* II. ii. 31; but by the Vârtika धर्मादिष्वनियमः we may have also अर्थवाचौ. So far there is no difficulty. Mallinâtha takes, वागर्थाविव as one compound word forming an adverbial compound and in the *comm.* quotes the rule from Patanjali's Mahâ-Bhâshya with the omission of the word नित्य because according to it the compound with इव is not necessary (नित्य), while according to Katyâyana it is नित्य. **संपृक्तौ**—connected together, one depending on the other. The inter-dependence of वाक् and अर्थ is alluded to in *Uttar.* I in लौकिकानां हि साधूनां *etc.* **वागर्थप्रतिपत्तये**—वाचां अर्थः (अर्थ is of three kinds:—वाच्य expressed; लक्ष्य=indicated [secondary]; and व्यङ्ग्य or suggested 'अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यंग्यश्चेति त्रिधा मता' *Sâhi.* II) तस्य प्रतिपत्तिः (correct knowledge; *cf. Vai.* 99.) तस्मै. **पितरौ**— माता च पिता च पितरौ by *Pani.* I. ii, 70 quoted by Malli. For the other formations मातापितरौ and मातरपितरौ see *comm.* **पार्वतीपरमेश्वरौ**—The various ways in which the words are construed are fully discussed and explained in the *comm.* The idea of *Pârvati* and *Parameshvara* depending upon one another or being indissolubly connected is referred to in प्रियतमादेहार्धहारीहरो *Vairâ.*

Trans.:—For the correct grasping of words and their sense I bow to *Pârvati* and *Parameshvara* who are the parents of the universe and are connected together like words and their meaning.

2. **क्व**—The repetition of this particle with two or more assertions conveys the sense of great contrast 'inequality or unsuitability' see *comm. cf.* आपाब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः *Kaiyata*, तपः क्व वत्से क च तावकं वपुः *Ku.* V. 4 and *Shâku.* I. 10; क्व वयं क्व परोक्षमन्मथः *Shâku.* II. 52; also क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः *Kir.* I. 6. **सूर्यप्रभवः**—सूर्यः=सरति गच्छत्याकाशे इति. The other deri: is from षू to drive, to press onward; see IV. 1. प्रभवः origin of being 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' *Medi. cf.* अमी हि वीर्यं प्रभवं भवस्य *Ku.* III. 15; तमस्यः प्रभवगवगच्छ *Shâku.* I. see *comm.* The Vâyu-Purâṇa and the Vishṇu-Purâṇa give the

genealogy of the Solar Kings. These kings are said to have been descended from Ikshvâku son of Manu Vaivasvata. *cf.* क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः *Bhâga.* अल्पविषया—(विषय province, range, scope; *cf.* यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः *Vikra* I. 1). दुस्तरम्—See *comm.* which quotes *Pâṇi* III. iii. 126 according to which the Krit affix खल् is added to any root with ईषत्, दुर् or सु prefixed to it when the idea of ease or difficulty is present. तितीर्षुः—see *comm.* from तृ to cross over. मोहात्—from folly or mental delusion; *cf.* मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितः *Sha.* VII, 25; *Mâlati* I. 33. उडुपम्—उडुनि (जले) पाति a small boat; see *comm.* Even to this day in the Southern Marâthâ Country we have ferries, made of wicker-work covered with leather, to cross some of the large rivers. They are circular in form and very light. सागरम्—सागरेण कृतः Sagara was a King of the solar race who ordered his sons to find out his sacrificial horse which was lost. They went over the whole Earth but not finding the animal began to excavate a chasm to go to the nether world; see XIII, 3. This chasm was eventually filled with water and became the sea. See *Padma Pu.* Svarga Khanda, chap. XV.

Trans.:—Where the race sprung from the sun and where my intellect with a small range? Through folly am I [I feel] eager to go with the help of a [small] tony, across that ocean which is so difficult to cross.

3. कवियशःप्रार्थी—See *comm.* Mr. Kâle suggests another dissolution of the compound from that given by Malli. He says प्रकृष्टः (superior, excellent) चासौ अर्थः (object in view purpose, desire) च=प्रार्थः, कवियशः एव प्रार्थः असन्निहितः (not in possession, not easily attainable) अस्य by the Vârtikas 'अर्थाऽसन्निहिते' and 'तदन्ताच्च'. गमिष्याम्युपहास्यताम्—a colloquial expression where उपहास्यं (*pas. par.* of उपहस् to ridicule); तस्य भावः उपहास्यता by 'तस्य भावस्त्वतलौ' *Pâṇi.* V. i. 119; and अजाद्यतष्टाप् *Pâṇi.* IV. i. 4.–'become an object or ridicule, become a laughing-stock' प्रांशुलभ्ये—प्रांशुना (प्रांशुः a tall man, a person of high stature) लभ्यम्, तस्मिन्. उद्बाहुः–उत्तोलितः बाहुः येन सः–one who has stretched up, lifted up his hands.

The student can form some idea of the mouldability of the Sanskrit language and how commentators make use of it in displaying their erudition may be gathered from the following extract from Mr. Kale's Edition: यथा मन्दः शनैश्चरः कवेः शुक्रस्य यशः प्रार्थी उपहास्यतां याति इति केचित् छायार्थं प्रदर्शयन्ति । केचित् मन्दः काकः कस्य—ब्रह्मणः—वेः पक्षिणः हंसस्य इति व्याख्यान्ति. This straining is like that of the *cumini sectors* of the schoolmen of the middle ages and was perhaps never dreamt of by the poet.

Trans.:—Dull (and therefore, incompetent as I am), but covetous of the fame of a poet I would make myself the object of ridicule just like a dwarf eagerly stretching up his hands for a fruit accessible only to the tall.

4. **कृतवाग्द्वारे**—वाक् (see *comm.*) एव द्वारं (a passage, opening) वाग्द्वारम्; for the rest see *comm.* **अस्मिन्**—In this (which is uppermost in the author's mind. Note the rule 'इदमस्तु सन्निकृष्टम्.') **पूर्वसूरिभिः**—पूर्वे च ते (former, ancient; *cf.* इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे *Uttar.* I. 1) सूरयः (wise men, sages, poets) च, तैः. These former writers about the history of the solar race were Vâlmiki, who wrote the Râmâyana, and Chyavana who is said to have written on the same subject. See *Bu.* I. 48. **वज्रसमुत्कीर्णे**—वज्रेण (वज्र a drill to protect precious stones) समुत्कीर्णः *lit:* excavated, dug out, thrown out, hence, bored, drilled; तस्मिन्.

Trans:—Or, perhaps there will be an ingress for me in [the narration of] this race wherein a passage has been constructed in the form of poetical composition by the learned of bygone days like the passage of a thread in a diamond previously bored.

5. The stanzas 5-9 form one sentence. More than one stanza having a syntatical connection have particular names in Sanskrit; thus two stanzas form a युग्म, three stanzas a विशेषक; four stanzas a कलाप and the number of verses ranging from five to fifteen a कुलक. Thus stanzas 48-53 and the first 16 stanzas of *Kumâra* form a कुलक. "द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥" Here the subject is in st. 5 and the object and predicate in st. 9 **सोऽहम्**—That I *viz.* like the सूत्र 'thread' described in the preceding stanza. *cf.* V. 22, XIV. 66. सोऽहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभरः *Mu.* The correlative of सोऽहम् is not necessarily required to complete the sense as it can be easily inferred; see *Kâvya-pra.* which says 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते'. **आ**—This particle used as a separable preposition with the ablative shows (अभिविधि) limit inceptive *cf.* आ जन्मनः शाठ्यम् *Shâku.* V. 25) *i. e.* from, ever since. It also expresses (मर्यादा) limit exclusive or conclusive *i. e.* till,' 'up to' (*cf.* आ परितोषाद्विदुषाम् *Shâku.* I. 2; आदर्शनात् *Vikram.* II, 2). In both these senses the आ may form an Avyayibhâva compound with the noun-substantive whose sense it limits or may form a compound adjective. The particle आ in this limiting sense occurs in several places throughout the Kâvya *e. g.* IV. 20; VI. 17, 40; VII. 7, 57. In this stanza it is in the sense of limit inceptive. It must not, however, be compound with the diminutive आ as in आपाण्डुर, आश्यान. **आनाकरथवर्त्मनाम्**—नाकम्=कं सुखं, तद्विरुद्धं अकं दुःखम्; नास्ति अकमत्र इति नाकम्. The न is retained instead of being formed into अन् before a vowel by *Pâni.* VI. iii. 75. Some derive the word differently कः ब्रह्मा, तस्य अभावः अत्र नाकम्. The chariot of the Kings of the solar race often went to heaven to assist Indra in his wars, see I. 27; *Shâku.* VI. 30, also यः सुरपक्षपाती यस्य चाम्बरतले गतिः *Vikra* I.

6. **यथा°...र्थीनाम्**—यथाविधि Avyayi. compound. For विधि see V. 3. The word यथा enters into an Avya. comp. in the following senses:—

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि; यथाविधि हुताः यथाविधिहुताः a Supsupa com. see *comm.* The compound is dissolved in another way too—यथाविधिहुतं अग्निषु यैः इति a Vyadhi. Bahu. The three fires which a twice-born (Dvija) is expected to keep up are:—दक्षिण the ceremonial fire, गार्हपत्य house-hold or nuptial fire, and आहवनीय the sacrificial fire. These three are collectively called त्रेता. Some add two more सभ्य and आवसथ to the foregoing three sacred fires. यथा०...र्थिनाम्—अर्चित honoured, अर्थिन् a suppliant, a suitor. The munificence of the Kings of the solar race and their desire to satisfy those who asked anything of them is shewn in Canto V. 1, 3, 24, 28, 32. यथा०...ण्डानाम्—see *comm.* Kâmandaka has laid down 'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते। दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ यथा०...धिनाम्—This phrase has a double meaning on account of the meanings of प्रबोधिन्—(1) one accustomed to wake up see V. 65; VI 53; (2) one accustomed to be vigilant, watchful, or ever on the alert. The compounds may be dissolved thus यथाकालं—शास्त्रोक्तकाले *i. e.* ब्राह्मे मुहूर्ते (the early part of the day रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते, see V. 36) शयनादुत्थानं येषां. Among the rules for the conduct of a King it has been laid down by Manu:—उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः। हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम्. The second sense comes to signify—Those who are ever watchful as regards the movements of their enemies.

7. त्यागाय—The Dative cases in this stanza are governed by *an implication* of *Pâṇi.* II. i. 36. The rule itself lays down that a word ending with the Dative termi. is optionally compounded with the expression which denotes that which is for the purpose of what ends with the dative termi. According to Patanjali the special relation of a material and its modification is intended. Hence there cannot be a compound of त्याग and संभृतार्थ *etc.* since here त्याग is not a modified form of अर्थ as यूप is of दारु. Moreover by *Pâṇi.* II. iii. 15 the dative of an abstract noun formed from a root may be used to express the sense of the infinitive of the same root. सम्भृतार्थानाम्–सम्भृतानि (hoarded, collected) अर्थानि (wealth, riches) यैस्तेषाम् (रघूणाम्). मितभाषिणाम्—accustomed to speak little; *cf.* महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः *Naiṣ.* II. 13. The termi. इन् conveys the sense of 'habit' here as also in प्रबोधिनाम् *supra.* विजिगीषूणाम्–Desirous of gaining victory; the word is formed from the desiderative base of जि to conquer. प्रजायै—for the purpose of progeny. 'प्रजा स्यात्संततौ जने' *Amara.* गृहमेधिनाम्—Commentators and annotators have endeavoured to put constructions of various sorts on this word. Mallinâtha's explanation, however, appears to be plain and to the point.

8. शैशवे—Abstract nouns are generally formed by the addition of ता or त्व but words implying a class of animals, age, or such words as उद्गातृ, उन्नेतृ, कुमार, किशोर etc. have अञ् added on to them by *Pâṇi.* V. i. 129 quoted by Malli. to impart to them an abstract sense. The use of

the Locative is to be noted. It denotes the time of action. **अभ्यस्तविद्यानाम्**—अभ्यस्ताः विद्याः (the Vidyâs are generally said to be fourteen. Yâdnyavalkya says:—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश while Manu enumerates them to be 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश'. To these some add four more आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं च । Others however speak of only four Vidyâs:—आन्वीक्षिकी logic and metaphysics; त्रयी the three Vedas ऋक्, यजुस्, and सामन्, वार्ता practical arts such as agriculture, commerce etc. and दण्डनीति the science of government.) चैस्तेषाम्. **विषयैषिणाम्**—विषज्यन्ते इन्द्रियाणि येषु ते विषयाः (objects of pleasure) विषयान् इच्छन्ति तेषां or विषयाः ईषितुं शीलं येषां तेषाम्. *cf. Bha. Gi.* II. 59. **मुनिवृत्तीनाम्**—see *commen.* According to Patanjali the compound ought to be dissolved as मुनीनां वृत्तिः मुनिवृत्तिः, मुनिवृत्तिरिव वृत्तिः येषाम् A Muni is defined to be:—दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥ **योगेन**—योग is the concentration of the thoughts and preventing the mind from wandering and keeping it in its unmodified condition, its chief aim being to teach the means by which the human soul may attain complete union with the Supreme Being. See Notes on *Ku.* I. 21. The four periods spoken of in the *stanza* refer *to the four* periods of the life of a twice-born—(1) ब्रह्मचर्य or period of study; (2) गार्हस्थ्य or life of a man of the world; वानप्रस्थ life of a hermit; संन्यास life of one who has renounced all the tramels of the world.

9. **रघूणाम्**—The plural of proper nouns is often used to denote the family or race; hence the word in the text means 'The Solar race,' 'the Raghu family' *cf.* जनकानां रघूणां च संबंधः कस्य न प्रियः *Utta.* I. This sense is put upon proper names by लक्षणा or Indication. see *Sâhi. Darp.* II. 5. **अन्वयम्**—*see comm.* on st. 12 *infra.* अन्वीयन्ते अस्मिन्निति in which there is a continued succession, a race, a genealogy. 'कुलान्यभिजनान्वयौ' *Amara.* **तनुवाग्विभवः**—वाचः विभवः (power, capacity) वाग्विभवः, तनुः वाग्विभवः यस्य सः whose power of speech is very slender or poor. **चापलाय**—(चापलं rash act, thoughtless undertaking; *cf.* 'मा चापलायेति गणान्व्यनैषीत्' *Ku.* III, 41)—The dative is by the rule क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः *Pâṇi.* II. iii. 14 which is explained by Mr. Apte in the following words:—When the sense of an infinitive of purpose is suppressed in a sentence, the object of this infinitive is put in the Dative. Thus here चापलाय प्रचोदितः is really चापलं कर्तुं प्रचोदितः where in the infinitive of purpose कर्तुं being suppressed its object चापल is put in the Dative.

Trans.: (5-9)—I, who am as above, though—possessing [but] a slender power of narration—being incited by their virtues coming to my ears to the rash act, will yet speak about the race of the Raghus who were pure from their very birth, who carried on their works till

they bore fruit, who ruled over the earth bounded by the sea, the track of whose chariots extended up to very Heaven, who offered oblations to fire in conformity with rules [laid down], who showed consideration to suppliants by fully acceeding to their wishes, whose punishments were proportionate to the crimes [of the guilty], who were ever watchful in the nick of time, who brought together wealth solely for giving it away [in charity], who spoke sparingly in order to be truthful, who were eager of conquest only for the sake of glory, who entered upon connubial life only for the purpose of continuing their race and who devoted themselves to the acquisition of knowledge in their boy-hood, who were addicted to worldly objects during youth, who led an anchorite's life in their declining years and who finally gave up their corporeal bodies by being absorbed in meditation upon The Supreme Being.

10. **श्रोतुं अर्हन्ति**—See VI. 1, 77, 90 for the use of अर्हसि when used in the 2nd as well as 3rd person. **सद्० हेतवः**—सच्च असच्च तयोः व्यक्तिः (distinction, separation), तस्याः हेतवः (हेतु *lit:* cause, source; hence, those who possess the powers). **हेम्नः**—*gen: sing.* of हेमन् gold. **श्यामिका**—impurity, alloy; derived from श्यै, 1st. Atm: *cf.* श्यामायतेन शुष्मासु यः कांचनमिवाग्निषु *málavi.* II. 10. **वा**—is used here in the sense of 'or.' 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये *Vishva.* **संलक्ष्यते**—determined, proved; from संलक्ष् 10th conj. Ubha.

Trans.:—Let the wise [who are] possessed of the power of discrimination between good and bad, be pleased to listen to this [composition]: for, it is in fire that the purity or impurity of gold can be determined.

11. **वैवस्वतः मनुः**—Vaivasvata is one of the fourteen Manus in a Kalpa—विवस्वत् *lit:* one having rays विवोऽस्यास्तीति मतुप्; or विविधं वस्ते आच्छादयति. The sun is considered to be the son of विवस्वत् and is regarded as the founder of the dynasty of Ayodhyá. His daughter Ilâ is supposed to have married the moon and thus were the solar and lunar races united; see IV. 7. **मनीषिणाम्**—मनसः ईषिणः (masters, controllers of the mind, those who hold their feelings in restraint; or मनीषा शास्त्रोत्था बुद्धिः विद्यते येषां, तेषाम् hence 'the wise, sages. See *Bha. Gi.* II. 5. धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' *Amar.* **माननीयः**—fit to be honoured; worthy of respect. This is a verbal adjective formed by the addition of अनीय to the causal मान् of मन् to think, to consider, by the rule तव्यत्तव्यानीयरः *Pâni.* III. i. 96 in the sense of 'fit to be,' 'must'; hence 'deserving.' *cf.* मेनां मुनीनामपि माननीयाम् *Ku.* I. 18. This adjective is generally governed by the genitive of the noun by whom the respect is to be shown. **महीक्षिताम्**—Malli. has मही क्षीयन्ति, (ईशते) इति महीक्षितः but क्षि 6th Par. means 'to abide,' 'to inhabit,' 'to approach,' while क्षि 1st Par. has the sense of 'to rule, to govern.' **प्रणव**—from प्र before

and नु to chant, to praise—प्रकृष्टं स्तूयते अनेन इति, is the holy word ओम् which is अश्च उश्च मश्च तेषां समाहारः. The three letters of which ओम् is formed represent Vishnu, Shiva and Brahmâ. See Gough's *Upa.* pp. 69–73. A Brâmhaṇa must repeat ओम् at the beginning and end of the recital of a vedic passage.

Trans:—There was Manu by name Vaivasvata who was respected by the wise and who was the foremost among the rulers of the earth just as Praṇava is in the Vedas.

12. **शुद्धिमत्तरः**—This comparative is formed by *Pâṇi.* V. iii. 57 by the addition of तर. **राजेन्दुः**—see *comm.* **क्षीरनिधौ इन्दुः इव**—This refers to the mythological account of the churning of the milky ocean from which the moon was obtained along with other thirteen jewels.

Trans:—In his pure race was born one who was purer by name, Dilipa, the most eminent among Kings just like the moon come out of the sea.

13. **व्यूढोरस्कः**—see *comm.* In a Bahuvrihi comp: क is necessarily added to the words उरस्, सर्पिस्, पुंस्, अनडुह, पय, नौ, लक्ष्मी etc. in the singular only, and optionally when they are in the dual or plural and form the latter member of a compound by *Pâṇi* V. iv. 151 quoted in *comm.* **शाल**—This is an excellent timber-tree whose wood is very hard largely found in Kattyawar where it is called साद्दड़, and botanists call it *Tectona grandies.* **प्रांशु** an adj. here; in st. *supra.* It is a noun signifying 'one who is tall.' **आत्म०...महाभुजः**—Long arms with the tips of the fingers reaching the knee is considered one of the characteristics of a ruler. **क्षात्रो धर्मः**—क्षतात् त्रायते इति क्षत्रं, क्षत्रस्य अयं क्षात्रः the duty peculiar to the warrior class *cf.* (क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मघोषस्य गुप्त्यै) *Uttar.* VI. 9. The duties of क्षत्रिय are given in the *Bhd. Gita* XVIII. 43. as शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्. This stanza is an instance of the 'figure of sense' called उत्प्रेक्षा.

Trans:—He with a broad-chest, shoulders like those of a bull and long arms, and tall like the Shâla tree looked as if his body had been made the seat of martial disposition.

14. **सर्वा०...सारेण**—अतिरिक्तः (surpassing, unequalled) सारः (strength) यस्य सः सर्वेभ्यः अतिरिक्तसारः, तेन. **सर्व० भाविना**—A different way of dissolving the compound from that in the *comm.* is suggested by Mr. Kâle सर्वं च तत्तेजश्च सर्वतेजः तदभिभूतवान् Upa. comp. or तस्याभिभावी. अभिभू=to surpass, to excel. *cf.* 'लोकाभिभाविना धाम्ना' *Kir.* XI. 6. **सर्वोन्नतेन**—सर्वेभ्यः उन्नततरः (उच्चप्रांशून्नतोदग्र etc.). **आत्मना**=body, see *comm.* **मेरुः**—see map in Dikshit's *Bhârata Bhugola.* Meru according to the Purâṇas is the central point of the earth, all the planets revolving round it. All the Dwipas or continents are around it like the petals of the lotus; see V. 30.

Trans.:—Like the mountain Meru he stood encompassing the earth with his bodily frame exceeding every other in strength, surpassing all others in lustre and overtopping every one.

15. **आका० ज्ञः** see *comm.* **प्रज्ञया—प्रज्ञा**–intellect, understanding; बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः *Amara.* **प्रज्ञया**—The Instru: is to be taken हेतौ 'by reason of', 'on account of'. The better phrase would have been प्रज्ञासदृशागमः. The word आगम is used in two different senses in this Stanza. In सदृशागमः it would be better to take the sense of आगम to be 'the acquisition of knowledge' or 'study'=आम्नातम् which leads to the development of the mental powers as said by Kaiyata 'आगमः प्रयोजकः प्रवर्तकः'; 'आगमः शास्त्रमाम्नातम्' *Vishva.* while in आगमैः it may be taken to signify the Shâstras and Purânas; in fact the 'whole store of knowledge acquired' *cf.* सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् *Kir.* II. 33 where आगम = Shâstrâs and *Kir.* V. 18 where it means the Purâṇas. see VI. 41 & X. 26. **आगमैः**—This *instru:* is to be viewed similar to प्रज्ञया. **आरम्भ**—an undertaking; प्रक्रमः स्यादुपक्रमः । स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः *Amara.* **आरम्भसदृशोदयः**—This appears to be grammatically accurate according to तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां *Pâṇi.* II. iii. 72 whereby the *intsrn.* or the *geni.* may be optionally employed when the word is joined with another one implying 'like to,' 'in proportion to.' The construction प्रज्ञया सदृशा०... and आगमैः सद०... is loose and difficult to reconcile to any grammatical rules. Mark the gradation towards उदय narrated by the poet; thus we are told Dilîpa's wisdom was what ought to be expected from his appearance; his study was in proportion to his wisdom etc.

Trans.:—His (Dilîpa's) intellect was in keeping with his look, his acquisition of knowledge was in proportion to his intellect, his worldly conduct (*i. e.* undertaking) was in consonance with his [fund of] knowledge of the Shâstras, and his rise was in proportion to [the magnitude of] his undertakings.

16. **भीमकान्तैः**—A Dwandva; भीम (बिभेत्यस्मात् *lit:* terrible, formidable; but here it does not convey such a strong sense; it only signifies 'awe-inspiring'; similarly कान्त agreeable, attractive. **नृपगुणैः**—kingly characteristics are variously defined; but कुलं सत्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता । अविसंवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ दैवसंपन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिचारिता । शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता । विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्वाभिगामिकाः ॥" *Kâman.* **उपजीविनाम्**—The Genitive is according to कृत्यानां कर्तरि वा *Pâṇi.* II. iii. 71 by which the agent of the action (here, उपजीविनः dependents) is put either in the genitive or Instru. when used *poten. passive participles.* **अधृष्यः**—unapproachable (as opposed to अभिगम्य). Brihaspati tells us:—
तेजो बलं सत्त्ववत्ता प्रभावः शासकालता । अधृष्यस्य गुणानेतान् नृपस्य मुनयो विदुः ॥

यादोरत्नैः—see *comm.*; this is a Dvandva comp: and the two terms are in apposition to भीमकान्तैः. अर्णवः—अर्णांसि जलानि सन्ति अस्मिन्निति; the ocean. The Epithets मकरध्वज, झषकेतन, यादसांपति as also रत्नाकर are significant and may be noted; 'रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध' *Mâgha*. III. 36 which indicates the general notions about the ocean. This is in apposition to सः (Dillipa). The stanza contains all the requisites of the पूर्णोपमालङ्कार.

Tran.:—By his kingly qualities inspiring awe as well as kindness he was approachable with ado to those dependent on him as also inviting like the ocean with [its] monsters and its jewels.

17. रेखामात्रम्—रेखा प्रमाणं अस्य. According to *Pâni*. V. ii. 37 quoted in the *comm.* we have the three terminations द्वयस्, दघ्न, and मात्र added to nouns in the sense of 'as far as' 'reaching up to,' 'as much as.' क्षुण्णात्—*p. p.* from क्षुद् 7th *Ubha.* to trample upon; *fig.* 'to practise, to follow.' आ—see st. 5 *supra.* governs the *ablative.* व्यतीयुः—from व्यति 2nd *Paras.* 'to go out of,' swerve from.' वर्त्मनः परं—The *accus.*, *instru.*; and *loca. sing.* of परं are used adverbially. Here in the sense of 'over', 'out of' with the abla. Note the difference between this आ and that in st. I. 66 नियन्तुः—*geni. sing.* of नियन्तृ (*a*) a guide, a director; (*b*) a charioteer. नेमिवृत्तयः—नेमीनां (नेमिः the iron rim or felly of a wheel, *cf.* नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण *Megha.* and रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः *Shâku.* VII. 7) वृत्तयः (*a*) revolvings; see note on मुनिवृत्तीनाम् st. 8 *supra*, (*b*) existence. The *fig.* of sense is उपमा.

Trans.:—The subjects of that King—their guide-never swerved from the course of conduct followed [by them] from the time of Manu (to the smallest detail) by even so much as a line just as the rim of the wheel [of a chariot] does not go out of the beaten track in its revolution [when] under a skilful] driver.

18. भूत्यर्थम्—(भूतिः welfare, prosperity). The rule quoted in the *comm.* is in connection with *Pâni*. II. i. 36 which enjoins the invariable formation of a compound with अर्थ = 'on account of;' and it is to follow the gender of the विशेष्य or the noun that it may qualify, see I. 34. बलिं—This is the tribute or tax payable to a King (see *Manu* VII. 80 and VIII. 307), which was the sixth part of the produce भागधेयः करो बलिः *Amar.* Manu in VII. 131–133 says that the King even though dying of want was not to receive any tax from a Bramhaṇa learned in the Vedas; but it appears that in the time of Kâlidâsa the Bramhaṇas were not exempt from it. अग्रहीत्—Aorist 3rd *person* sing. of ग्रह् 9th Ubha. to take possession of. उत्स्रष्टुम्—*infi*: of उत्सृज् 6th *Pars.* 'to emit' 'to send forth;' hence 'to give back,' 'to return.' सहस्रगुणम्—गुणाः 'repetitions,' 'times'. The compound is fully explained in the *comm.* आदत्ते—दा 3rd conj. 'to give'; by itself is *Ubhayapadi* but when preceded by आ it is it *Atma.* in any other sense

except 'opening' 'gaping' by आङो दोऽनास्यविहरणे *Pāṇi.* I. iii. 20. *cf.* प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया *Ma.* II 85; नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् *Shāku.* IV. 9. हि—is used here in the sense of स्फुटार्थ. 'for instance,' 'as is well-known' *Ap. G.* § 307 compare with the sense of this Stanza IV. 86; X. 58. The figure of sense is प्रतिवस्तूपमा—प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् *Sā. Dar.* In the stanza the idea of 'taking in' which is the common attribute in the case of the King and the sun is differently expressed by अग्रहीत् and आदत्ते.

Trans.:—Solely for the welfare of his subjects did he take taxes from them ; it is well-known that the sun sucks up water to give it back thousand-fold.

19. **सेना**—The army collectively—of the four components *viz.* 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयं.' **परिच्छदः**—Paraphernalia as described in the *comm.* The two words सेना and परिच्छदः can be taken as attributive or Bahuvrihi compound qualifying तस्य since we have the word परिच्छद् *f.* in the sense of paraphernalia; and then we have सेनापरिच्छद् यस्य तस्य, the idea is that his own valour and statesmanship were so great that his army was hardly required to go on active service; and hence, it was more an appendage. **द्वयं**—pair, couple; this is given in the latter half of the stanza. **अर्थसाधनम्**—means or expedient for the attainment of an object. **आतता**—stretched; strung *p. p.* of आतन् 8th *Ubha.* to stretch, to cover, etc. **मौर्वी**—bow-string.

Trans.:—Intelligence gone [deep] without any obstruction in all the Shāstras and the bow-string [always] strung; this couple was the only means of securing his object and the whole army was only a paraphernalia to him.

20. **संवृतमन्त्रस्य**—संवृताः मन्त्राः यस्य तस्य of him who keeps his plans concealed. संवृत=*p. p.* of संवृ 1st, 5th and 9th Conj: to hide, to cover, to conceal. मन्त्र=plan, deliberation, consultation. **गूढा° तस्य**—गूढ *p. p.* of गुह् 1st. *Ubha.* to conceal, to keep secret. आकारः=appearance, expression of the face as giving a clue to one's thoughts and feelings *cf.* अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः *Kir.* I. 14. इङ्गित=gesture suited to betray internal feelings *cf.* आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः *Panch.* I. 44. see *comm.* **प्रारम्भाः**—same as आरम्भाः in st. 15 *supra.* **संस्काराः**—from कृ with सम्; the intermediate स् coming in by the rule संपरिभ्यां करोतौ भूषणे समवाये च *Pāṇi.* VI. i. 137, 138. *i. e.* संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे संघाते चार्थे when कृ with सम् means 'to ornament' or 'to collect together', it takes in the letter स् which is prefixed to the root. The word संस्कार is used in various senses in various places in this poem; thus in III. 18 in the sense of 'polishing' in XV. 76 in the sense of 'grammatical purity.' in III. 35 it conveys

the meaning 'education', cultivation; in *Shâku.* VII. 23 it has the sense of decoration, embellishment; in X. 78 and XV. 31 it means 'purificatory rites.' Here in this stanza it is used in the sense of the impressions remaining on the mind as the result of good or bad actions done in a previous life. These impressions cling to the soul of an individual as the result of his deeds like the (वासना) smell of anything which remains behind clinging to the raceptacle after the source of the smell has been removed from it. For the various discussions on the subject of the reponsibility of the soul regarding actions and their effects *vide* Shâri. Bhâshya on Brahmasûtra III. 1. 8. For almost a repetition of this idea see VII. 15. प्राक्तनाः—actions done in a former life. The rule referred to in the *comm.* is *Pâṇi* IV. iii. 23 which lays down that the affixes ट्यु and ट्युल् and their augment तुट् come after सायं, चिरं, प्राह्णे, प्रगे and after indeclinables expressing time as दोषातन, or प्राक् here.

Trans.:—The undertakings of this [King] whose deliberations were concealed and whose appearance and gestures were unfathomable could only be guessed from the fruit they bore [from their results] just like the impressions of the deeds of former life.

21. जुगोप—Perfect (लिट्) of गुप् to protect; of the three tenses referring to past time the imperfect and Perfect are generally used in narrating events of the past. The shades of distinction between the Imper., the Perf. and the Aorist appear to have been carefully observed in vedic literature; here the Perfect has been appropriately used. अत्रस्तः; अनातुरः—The particle of negation (नञ्) in this stanza has been a point of elaborate discussion in the Kâvyaprakâsha VII. 3 to which the enquiring student is referred. Suffice it to say that the नञ् used here is emphatic (प्रसज्यप्रतिषेध) and not पर्युदास (unemphatic). अनातुरः धर्मं भेजे—The idea put forward that a man practises धर्म when ill or troubled by sickness otherwise he is indifferent, may suit the present times but certainly cannot be said to apply to Dilipa's times. Malli.'s explanation is alright. अगृध्नुः—not covetous; see *comm.* गृध्नुः from गृध् 4th *Par.* to covet, to strive after greedily. आददे-*per.* of दा 3rd *Ubha.* with आ to take, to exact. अर्थम्—wealth, money, *etc.* Here probably it conveys the idea of 'dues' from the subjects and 'tribute' from subordinate chiefs etc. अन्वभूत्—The use of the Aorist here cannot be defended except on what is seen in classical Sanskrit that authors have used the three tenses promiscuously. The idea is this:—Dilipa took care of himself and faithfully practised the three worldly duties of man:—धर्म, अर्थ and काम or enjoyment. Mr. Nandargikar observes that this verse is not necessary here!! At that rate many other verses may also not be *necessary*. If Dilipa's conduct *as a King* has been described in the previous verse his conduct *as a man* ought to be shewn.

Trans.:—Though not troubled with any fear he took care of himself; adherd to the canons of morality with a sound body; took in wealth without greed; and enjoyed ease without clinging to it himself.

22. **गुणानुबन्धित्वात्**–गुणानां अनुबन्धित्वं (being associated to-gether ; formed by the rule तस्य भावस्त्वतलौ *Pāṇi* V. i. 119 from अनुबन्ध् 9th *Para.* to attach, to connect. **सप्रसवः**—Malli. dissolves it सह प्रसवः येषां ते probably according to समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केषु *Pāṇi.* VI. iii. 84. But this formation of सह into स is seen in the Vedas; being found in classical authors this analysis by Malli. of the compound ought to be accepted; here this compound is of the natu-e of सपक्ष, साधर्म्य सजातीय *etc.* It ought therefore to be dissolved as समानः प्रसवः or सदृशः प्रसवः येषां ते सहप्रसवाः or सप्रसवाः the सह being optionally changed to स by the rule वोपसर्जनस्य *Pāṇi.* VI. iii. 82 by which the सह of a Bahuvrihi compound is optionally changed to स according to Harakârikâ.

Trans.:—Holdidg silence notwithstanding (full) knowledge of things, forgiveness in spite of strength [to punish], munificence without [desire of] praise: these traits—apparently of an opposite nature—being associated together [in him] appeared to have sprung up simultaneously.

23. **विषयैः**—विषय has already been explained as 'object of sense.' They are five *viz.* रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च *i. e.* they correspond to the senses; hence those in which the senses of man take pleasure. **अनाकृष्टस्य**—न आकृष्टः not attracted or engrossed. The negative particle नञ् becomes अन् before a vowel. **विद्यानां** see note St. 8 *supra.* **पारदृश्वनः**–पारदृश्वन्—पारं दृष्टवान्—one who has seen the end (see *comm.*); by दृशेः क्वनिप् *Pāṇi.* III. ii. 94 by which the affix क्वनिप् in the sense of *object* comes after the verb दृश् with a past signification; the same affix comes after the verbs युध् and कृ when the word in composition is राजन् and सह as राजयुध्वन्, राजकृत्वन्, सहयुध्वन्, सहकृत्वन्; see V. 24. **वृद्धत्वं**–वृद्धस्य भावः वृद्धत्वं. Why the King is said to have come into this condition is explained in the *comm.* Manu says 'न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः· **विना**—This word as also पृथक्, and नाना govern the accusative, instrumental and ablative by पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् *Pāṇi.* II. iii. 32. The commentator Nâtha referred to by Malli. says that agedness was on accont of the three causes mentioned. Compare with this the English phrase young in years but old in experience.

Trans.:—He was aged [in wisdom] without (actual) decrepitude since he was not entrapped by the objects of the senses, he had seen the very end of the various branches of knowledge and was steadily devoted to duty.

24. वि०...नात्—विनयस्य (विनय high moral conduct, *cf.* 'विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्') आधानम् (inculcating, imparting); तस्मात्. The use of the ablative is noteworthy. It is by the rule विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् *Pâṇi.* II. iii. 25 that a noun in any of the genders except the feminine is put either in the *instru.* or *ablative.* Compare with the general idea *Shâku.* V. 5.

Trans.:—On account of imparting moral training, on account of giving protection and on account of supporting his subjects he was their father [while] their (actual) fathers were mere authors of their coming into the world.

25. स्थित्यै—for the purpose of preservation of diciplino. दण्डयतः- agrees with तस्य. दण्ड् signifies 'fining' as also 'punishing' by imprisonment *etc.* Fining brings in money. The datives are used in the sense of 'for the purpose of'; see notes st. 7 *supra.* प्रसूतये— प्रसूतिः offspring, progeny; see st. 7 *supra.* प्रजायै गृहमेधिनाम्. अर्थकामौ— The first is worldly prosperity; and the second is enjoyment of life by means of the senses. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष from the four primary ends of human existence. These words coming in the धर्मादि class they may be campounded in any order धर्मार्थौ or अर्थधर्मौ, कामार्थौ or अर्थकामौ. मनीषिणः—see st. 11. *supra.*

Trans.:—Even the gaining of wealth and the gratification of desires became a part of the performance of duty in the case of this prudent [monarch] who fined criminals for the stability of society and who had married for progeny.

26. दुदोह—Compare with this राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां etc. *Bhartṛi.* गां—*accu. sing.* of गो the earth, "गौस्त्वके दृशि । स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमाविषौ गिरि" *Anekâ.* यज्ञाय—The king amassed wealth for its being spent in the performance of sacrifices and not for enjoyment. Note the condition of Raghu after the performance of the Vishvajit sacrifice described in the fifth canto. सस्याय—सस्य also शस्य—*primarily,* fruit or produce of any plant, वृक्षादीनां फलं सस्यम् *Amar.*; then corn. The datives of यज्ञाय and सस्याय are according to the rule क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः *Pâṇi.* II. iii. 14. The sense of the infinitive of purpose कर्तुम् and वर्धयितुम् being suppressed here the objects of these infinitives are put in the Dative. मघवा—महते पूज्यते असौ. The word मघवन् has also the forms मघवा and मघवान्; see *Buddha* I. 92 and *Bhatti.* XVIII. 24. संपद्विनिमयेन—विनिमय exchange, barter, see *comm.* for the barter. दधतुः—Properly speaking the Atma. form ought to have been used since there is an interchange of action by the rule कर्तरि कर्मव्यतिहारे *i. e.* कर्तृवाच्य verbs when denoting reciprocity of action are Atma. but since the poet does not mean this as a prominent one but only सम्पद्विनिमय or an exchange of the result of those actions the above rule does not apply here.

Trans.:—He milked the earth (amassed wealth) for the purpose of performing sacrifices; and Indra drained the heavens (of water) for the purpose of [growing] his crops. Thus by an interchange of their wealth the two—Dilipa and Indra—held mastery over the two worlds.

27. किल—may be taken here either in the sense of 'certainly,' 'for a fact', or 'as we are told,' 'it is said.' व्यावृत्ता—(*p. p.* of व्यावृत् 1st conj. Atm. to turn away from;) turned away, withdrawn from *cf.* विषयव्यावृत्तकौतूहलः *Vikr* I. 8. यत्—because, since; *cf. Mudrâ.* II. 18. परस्वेभ्यः—परेषां (of others) स्वाः (wealth, स्वोऽस्त्रियां धने *Amar.* The word स्व is a noun when it means 'a class' or 'wealth,' and is to be declined like an अकारान्त mas. or neu. word, otherwise it is a pronoun by स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् *Pâṇi* I. i. 35,) तेभ्यः. श्रुतौ—only in name, only a thing to be heard; or it may mean in legal works दण्डनीतिशास्त्रे. तस्करता—तस्कर = तत् and करोतीति तस्करः, (but तत् and बृहत् insert स् in place of त् when followed by कर and पति provided the words mean चौर and देवता by तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च) तस्करस्य भावः तस्करता.

Trans.:—It is said that other kings could not follow (*lit.* imitate) the fame of this guardian [of the people], since theft having turned away from other men's property remained in hearing (*i. e.* lingered on only as a word without any actual demonstration of it) [or found a place only in codes of law].

28. द्वेष्यः—द्वेष्टुं योग्यः one fit to be hated; hence an enemy. संमतः—Liked, dear, beloved, *cf.* सममंस्त बन्धून् *Bhatti.* 1. 2. शिष्टः—*p. p.* of शिष् 7th conj. *Pars:* one who distinguishes right from wrong; hence good, excellent. आर्तः—one who is suffering in body, diseased. यथौषधम् this is not an *adver: compound* since the word यथा is used to show comparison; the compound being formed यथाऽसादृश्ये. See st. 5 *supra.* उरगक्षता—उरगेण (उरसा गच्छतीति one who moves on his chest, a serpent) क्षता (*p. p.* of क्षण् 8th conj. *Ubha:*) bitten, wounded.

Trans.:—A righteous man even though an enemy was liked by him just as medicine is by a sick person: a wicked person even though endearing was discarded by him like a finger bitten by a cobra.

29. वेधाः—(वेधस् विदधातीति वेधाः one who creates *i. e.* the creator, Bramha; see *comm.*) नूनं—certainly, positively; नूनं तर्के निश्चिते च *Ane.* महाभूतसमाधिना—समाधि is collecting together and the महाभूताः are पृथ्वी, अप्, तेज, वायु and आकाश the five primary elements of which corporeal bodies are supposed to be formed; see IV. 2. परा°... फलाः—परेषां अर्थः (purpose, advantage) सः एव एकं (chief; primary The word एक will appear in the poem in various senses. It may, therefore, be enumerated here once for all, एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽपि संख्यायां च प्रयुज्यते ॥) फलं येषां ते. The figure of sense in this stanza is उत्प्रेक्षा *i. e.* 'Poetical Fancy' see *Appendix.*

Trans.:—Undoubtedly, the Creator must have moulded him out of the collection of the five primary elements; since, there were in him all those virtues whose sole end was the good of others.

30. वेलावप्रवलयां—see *comm.* वेला the seabeach, see IV. 44. परिखीकृतसागराम्—see *comm.* The च्वि compound is formed by कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः *Pâṇi* V. iv. 50 and the V'artikas thereon which indicate that the attainment of becoming what a thing previously was not, is arrived by this formation, and the rule says 'when something out of which something else originates, arrives at the state of being that very thing so produced, the affix च्वि may come in optionally without altering the sense; and the agent that has attained to the new state is conjoined with the verbs कृ, भू and अस्. Here it will be seen that the sea was not what a परिखा or moat is but the poet makes it, as it were, to serve its purpose. अनन्यशासनां—अन्यस्य शासनम् अन्यशासनम्, अविद्यमानं अन्यशासनम् यस्यास्ताम्=अविद्यमानान्यशासनां or अनन्यशासनाम् by the Vârtika नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः by which the negative particle नञ् in combination with a word having the sense of 'there is' may enter in a Bahuvrihi compound and the word following it may be dropped optionally. See IV. 7 and mark the difference in the formation of both the compound. एकपुरीं—एक is used here in the sense of संख्या see, st. 29 *supra*: compare with the general idea रत्नाकरवेलामेखलावलयितधरणीरमणी and रत्नाकरमेखलामनन्यशासनां Dasha I. pp. 1 and 3.

Trans.:—He governed the earth, which had the shores of the seas for its ramparts, the seas [themselves] for its moats and which was subject to no other rule, as if she were only one city.

31. दाक्षिण्यरूढेन—दक्षिणस्य भावः दाक्षिण्यं *i. e.* attention to the wants of others, winning manners. दाक्षिण्येन रूढम् (commonly known, celebrated,) *cf.* II. 53. मगधवंशजा—see VI. 20. पत्नी—पतिः अस्याः अस्तीति, see II. 2. सुदक्षिणा—The wife of Dilipa. इति—hence, इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमे मते । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकाशेष्व्यवधारणे ॥. अध्वरः—see V. 1. दक्षिणा—The gift given to the Brâhmans at the conclusion of a sacrifice or any religious ceremony. It is regarded as the wife of अध्वर (sacrifice) personified.

Trans.:—His wife born in the family of the Magadha Kings on account of her being celebrated for her attention to the wants of others was named Sudakshiṇâ and was like Dakshiṇâ unto sacrifice (personified).

32. कलत्रवन्तं—कलत्रं अस्यास्तीति कलत्रवान् by *Pâṇi* V. ii. 94. अवरोधे—अवरुध्यन्ते अत्र इति. 'अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे' The wives of a King taken collectively. Compare with the idea *Shaku.* III, 19. The locative appears to be used here to evince indifference by षष्ठीचानादरे *Pâṇi.* II. iii. 38. अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः says *Sid: Kaumudi.* मनस्विन्या—प्रशस्तं मनः अस्याः अस्तीति noble-minded. लक्ष्म्या—Lakshmi may

mean prosperity or wealth personified; and this wealth being derived from the Earth she is looked upon as the wife of the King. It need not be thought that the King had three wives: we see Kâlidâsa speaks of Lakshmi as the wife of the King in XIV. 86.

Trans.:—The ruler of the earth, in spite of his having a large number of queens, considered himself really married by [his being united with] this high-minded (lady) and with the goddess of royal prosperity.

33. आत्मानुरूपायाम्—अनुगतं रूपं अस्याः इत्यनुरूपा; आत्मनः अनुरूपा आ०...रूपा, (suitable to himself) तस्याम्. आत्म०...त्सुकः—see Malli. *comm.* on जाया II. i. मनोरथैः—See *Bu.* II. 2 मन एव रथः अत्र or मनः रथ इव मनोरथः, *lit.* mind-car or mind like a car because the mind becomes as vehicle for the desire of anything and its accomplishment. Note the idiom कालं निनाय passed [his] time.

Trans.:—Eager about the birth of a son to her who was in every respect suited to him, he passed his time by entertaining a desire the fulfilment of which had long been withheld.

34. संतानार्थाय—संतन्यते इति सन्तानः. The compound is analysed in the *comm.* अर्थ='For the sake of', 'intended for'. In this sense it is used as the last member of a compound and the whole is used as an adjective to qualify nouns by the rule noted in st. 18 *supra.* under भूत्यर्थम्. विधये—see V. 3. स्वभुजात्—स्वस्य (स्व is a pronoun here and declined like सर्व. See note on परस्व st. 27 *supra.*) भुजः, तस्मात्. अवतारिता—taken down from: *cf.* वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्. धूः—*fig.:* burden, responsibility. The word literally means 'the yoke. which generally hurts the animals who have to bear it. See V. 66 सचिवेषु—सचिव derived from सचि friendship and वा to go; मन्त्री सहायः सचिवौ *Amara. cf.*. Ratna. I. 9. also see VIII. 67.

Trans.:—With the view of performing a ceremony for the sake of issue the heavy responsibility [of the administration] of the kingdom (*lit.* world) being taken down from his [own] arms, was temporarily entrusted by him to his ministers (*lit.* thrown by him on his ministers).

35. अथ—then, thereafter. The various senses of अथ and अथो are अथोऽथ स्यातां समुच्चये । मङ्गले संशयारम्भाधिकारान्तरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ॥ पुत्रकाम्या—पुत्रकाम्या is a noun derived from the verb पुत्रकाम्यति which is formed by the rule काम्यच्च *Pâni.* III. 1. 9. *i. e.* काम्यच् is added to पुत्र just as क्यच् is added in the sense of 'wishing'. The noun पुत्रकाम्या is formed by the Sutras as explained in the *comm.* दंपती—The two masters of the house, from दम् a house. In classical literature the word is always found in the *dual* although in Vedic literature we find it in the singular. It is now derived as जाया च पतिश्च जायापती, जम्पती, दम्पती and is viewed as an irregular word coming under the राजदन्तादि group.

Stanzas 35–46 form a कुलक; see Notes st. 5 *supra*.

Trans.:—Having thereafter worshipped the Creator out of a desire to have a natural son both husband and wife went to the hermitage of their spiritual preceptor Vasishtha.

36. स्निग्ध°...निर्घोषम्—*cf.* स्निग्धगम्भीरघोषम् अन्तस्तोयं त्वाम् *Me.* II. 1. स्निग्ध=pleasing, agreeable. 'मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति' *Vishva.* गम्भीर = deep-sounding. निर्घोष=sound. स्यन्दनम्—a chariot, (शताङ्गः स्यन्दनो रथः *Ama.*) the word may also mean 'a clould' from स्यन्द् to flow. प्रावृषेण्यम्—what belongs to the rainy-season. पयोवाहम्—पयः वहति इति कर्मण्यण्, one that bears or carries water *i. e.* a clould. विद्युदैरावतौ—a Dvandva *comp.* In the Rigveda we have several references to the fact of Indra being the dispenser of rain; see also st. 36. *supra.* It is not to be viewed as compounded with इव like वागर्थाविव st. *supra.*

Trans.:—They rode one and the same car which made an agreeable but deep rumbling sound and thus they resembled lightening and Airâvata on a nimbus cloud.

37. माभूत्—Cf. तपोवनवासिनामुपरोधो माभूत् *Shâ.* I. also see V. 24. परि° सरौ—परिमेयाः (who could be counted; hence, limited) पुरःसराः (in *Shâku.* IV. 1. we have this word in the sense of a fore-runner, one who goes ahead. The same is the sense here. There are some attendants who have to run in front to clear the road. They are generally more troublesome than followers अनुगामिनः as also पार्श्वानुचराः) ययोस्तौ. अनु°...वात्—अनुगतः भावः (a Prâdi compound or Tatpurusha compound whose first member is a preposition. कुगतिप्रादयः *Pâṇi.* II. iiii. 1. The अनु here is not a prefix; for in that case the root भू will not take the घञ् but will then be अनुभवः by श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे *Pâṇi.* III. iii. 24; see *Kirat.* I. 6 and Malli. remarks there,) अनुभावः (majesty, dignity), तस्य विशेषात्.

The figure in the stanza is उत्प्रेक्षा.

Trans.:—With the view that there should be no disturbance to the hermitage they had only a limited number of fore-runners but by their peculiar personal dignity they were as if surrounded by their whole military force.

38. शाल°...गन्धिभिः—शालानां (see I. 13.) निर्यासः (exudation,) तस्य इव गन्धः अस्ति येषां ते, तैः. The word गन्ध takes इ only when the smell referred to is either inseparably connected with or at least seems to be so in regard to the object denoted by the other member of the compound. Thus here the other member is येषां ते वाताः. This is the opinion of several eminent grammarians while others there are who maintain that गन्ध must not take इ unless the particular quality of the smell is natural to the object to which it is referred. In this connection see IV. 45 and *Ma.* VI. 50. पुष्प°...त्किरैः—उत्किरन्ति ते उत्किराः (by

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः *Pâṇi.* III. 1. 135 whereby the *krit* term. क (अ) comes after those verbs which have an इक् as their penultimate and after ज्ञा प्री and कृ to scatter). पुष्पाणां रेणवः (pollen, dust), तेषां उत्किराः, तैः. आ०...वनराजिभिः—a वनराजिः or वनराजी is a dense cluster or grove of trees. Compare with this stanza *Me.* II. 11 and *Ritu.* II. 17.

Trans.:—(In their course) they were being fanned by breezes which were pleasing to the touch, which impregnated with the smell of the exudation of the Sâla trees, were the scatterers of the pollens of flowers and which gently waved the groves of forest trees.

39. मनोभिरामाः—अभिरमते मन आसु ताः मनोभिरामाः or अभिरमते इति अभिरामा मनसः अभिरामाः those in which the mind takes delight; extremely pleasing to the mind, bewitching. रथ०...न्मुखैः—रथस्य नेमयः, (see st. 7 *supra*) तासां स्वनः, (sound, rumbling) तेन उद्गतानि मुखानि येषां तैः. षड्जसंवादिनीः—For comp. see *comm.* संवादिन् similar, resembling, see *Utt.* VI. षड्ज is the first of the seven primary notes of the Indian gamut. It is as Malli. explains either शुद्ध when it has four Shrutis or vibrations otherwise अशुद्ध. It is also divided as च्युत or broken and अच्युत unbroken. शिखण्डिभिः—शिखण्डः (a crest) अस्ति अस्य इति शिखण्डी (a peacock). This word is not in frequent use. See *Ku.* I. 15 भिन्नशिखण्डिबर्हैः, *Ja.* V. 1.

Trans.:—(They proceeded) listening to the bewitching cries in the *Shatja* pitch but of two different varieties [uttered] by the peacocks who [strained their heads and] looked up on hearing the rumbling of the wheels of the chariots.

40. पर...सादृश्यम्—सदृशस्य भावः सादृश्यम्, अक्ष्णोः सादृश्यम् अक्षिसादृश्यम्; now *comm.*, for परस्पर see V. 68 and VII. 14. अदू०...वर्त्मसु—*cf.* विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः *Shâ* I. 14. मृगद्वन्द्वेषु—मृगाणां द्वन्द्वानि (pairs, couples), तेषु; see *comm.*

Trans.:—noticing the similarity of their eyes respectively in those of the pairs of antelopes who moved out of the way just a little and had their eyes steadily fixed on the chariot;

41. श्रेणीबन्धात्—श्रेणी (a row, a line; वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी *Ama.*), तस्याः बन्धः (formation) तस्मात्. अस्तम्भाम्—न स्तम्भाः यस्यास्ताम्. तोरणस्रजम्—तोरणे स्रक्, ताम् (तोरण primarily a gateway, तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् *Ama.* any temporary ornamental arch from तुरयन्त्यत्र इति a place where people hasten with joy or तुतुरति अनेन इति). That which marks auspiciousness, *cf.* ततः सूत्रधारैरभिहितमार्य प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वारम् *Mu.* I. Even in present times we see decorated arches erected along the route of great personages to welcome them especially in Native States when they are visited by important guests. सारसैः—The Sârasa is either the crane or the royal swan 'चक्रांगः सारसो हंसः'. *Shabda* कलनिर्ह्रादैः—कलः (sweet but unintelligible,

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलः) निन्दाद: (sound, cry; 'स्वाननिर्घोषनिन्दाद' *Ama.*) येषां तैः *cf.* मदकलं कूजितं सारसानाम् *Me.* I. 31. क्वचित्—in some places, the चित् imparting the sense of indefiniteness, see *Shd.* I. 14.

Trans.:—in some places turning up their heads at the sweetwarbling cranes who by forming themselves in a row appeared to have stretched, as it were, a garland without supports on a temporary arch;

42. प्रार्थ०...शंसिनः प्रार्थनायाः सिद्धिः (accomplishment) तां अभीक्ष्णं शंसति वा अवश्यं शंसति इति णिनिः प्रा०...शंसिन्, तस्य. The Shakuntavasanta says "अभिमुखपवनस्य कार्यसिद्धिकरत्वम्". Likewise "शुभगन्धे च शब्दे च सानुकूले च मारुते। प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्ध्रुवं भवेत्" says *Pâlakapya.* तुरगोत्कीर्णैः—तुरगैः उत्कीर्णानि (*p. p.* from उत्कॄ 6th conj. *U.*, thrown up, scattered about) तैः. रजोभिः अस्पृष्टालकवेष्टनौ—अलकाः च वेष्टनं च अलकवेष्टनानि, अस्पृष्टानि अलकवेष्टनानि ययोस्तौ, the construction is more or less ungrammatical; see note on प्रजया सदृशागमः st. 15 supra; वेष्टन = a head-dress, turban see VIII. 12.

Trans.:—having, in consequence of the favourableness of the breeze which signified the accomplishment of their solicitude, the hair of the queen and the turban of the king untouched by the masses of dust raised by the [hoofs of the] horses;

43. सरसीषु—सरसी is a large lake. अरविन्दानाम् अरविन्द=अराकाराणि (of the form of the spokes of a wheel) पत्राणि विन्दति or अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति. वीचिवि०...तलम्—वीचीनां विक्षोभः (agitation, moving from विक्षुभ् 1st. con: *At.* and 4th and 9th conj. *Paras.* to be agitated), तेन शीतलम्. आमोदं—आसमन्तान्मोदयतीति; fragrance, sweet smell; आमोदः सोऽतिनिर्हारी Amar. स्वनि०...रिणम्—स्वस्य निश्वासः, तमनुकर्तुं शीलमस्य स्व०...रिन्, तं.

Trans.:—inhaling the fragrant smell of the lotuses in the large lakes—that smell which resembled their breath and which had been cooled by the moving of the ripples [of water],

44. आत्म०...षु—आत्मना विसृष्टाः (let free; hence bestowed, granted) यज्वनाम्—यज्वन् one who performs sacrifies according to Vedic precepts. अमोघाः—न मोघाः (मोघं निरर्थकम् *Ama.*). अर्घ्यम् see V. 2. अनुपदम्—closely following; see *comm.*

Trans.:—accepting from the correct performers of sacrifices their unfailing blessings closely following upon the acceptance [by them] of offerings of honour (from the people) in villages which had been granted by them and which had sacrificial posts.

45. हैयंगवीनम्—see *Bhatti.* V. 12. A peculiar word formed according to हैयंगवीनं संज्ञायाम् *Pâṇi.* V. ii. 23. दुह्यते इति दोहः क्षीरम्; गवां दोहः गोदोहः ह्यः yesterday; ह्यो गोदोहस्य ह्रियंगुरादेशः; ह्रियंगोः विकारः हैयंगवीनम् नवनीतम्. The Manoramâ says यद्यपि भाष्ये वृत्तौ च घृतमित्युक्तममरेणापि च तथापि नवनीतमेव तत्र विवक्षितमिति हरदत्तादयः then the word means fresh butter prepared from the milk of the previous day which is sweeter; moreover,

it is butter which is generally brought as an offering. घोषवृद्धान्—घोषे (in the village of cow-herds; see *comm.* वृद्धान्; or घोष may mean 'a cow-herd' घोषन्ति गवामाव्हानाय शब्दायन्ते इति घोषाः; 'घोष आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके' says *Kohira.*) वृद्धाः in this case वृद्धाः घोषा, घोषवृद्धाः (the word घोष being one of the कडारादि group optionally takes पूर्वनिपात.) तान्. नामधेयानि—by the Vârtika भागरूपनामभ्यो धेयः on *Pâṇi.* V. iv. 45 the affix धेय is added to भाग, रूप and नाम without any change of meaning. वन्यानां-वने भवाः वन्याः, तेषाम्. Note the two accussatives घोषवृद्धान् and नामधेयानि since प्रच्छ् is one of those verbs which govern two accussatives; for fuller information, see *Ap.* Gu: § 39.

Trans.:—Enquiring the names of the wild tress by the roadside from the aged cowherds who came to them with fresh butter they proceeded along their journey; (see st. 36 *Supra.*) and

46. कापि—अपि is sometimes added to the interrogative pronoun किं to convey the sense of 'indescribable'; cf. कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारः *Uttar.* V. 89. पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः *Mâla.* I. 27. अभिख्या—Splendour 'अभिख्या नामशोभयोः' *Ama. cf.* सूर्यापायेन खलु पुष्यति स्वामभिख्याम् *Me.* II. 17. व्रजतोः—journeying, this adjective applies both to तयोः and चित्राचन्द्रमसोः. The conjunction of the चित्रा and चन्द्रमस् comes off every month but in the month of Chaitra it is on the full-moon-day. At this time of the year it is most agreeable to people. चित्रा–is the Alpha Verginus of European astronomy one of the twenty seven constellations. शुद्धवेषयोः—This also applies to both the उपमान *i. e.* the thing compared, and the उपमेय or thing to which the first is compared. In one case शुद्ध means 'cleared' and therefore, 'bright' and in the other 'plain,' "simple" or विनीतवेष (see *Shâku.* I); वेष is 'dress' and *fig.* 'covering'.

This stanza is an instance of उपमा or simile but it has the fault technically called भग्नप्रक्रमत्व 'incongruity of expression' arising out of difference as to tense between the उपमान and उपमेय. This incongruity consists in the fact that the splendour of Chitrâ and Moon is a constant ever-recurring fact while the lustre of Dilipa and his wife was a circumstance of the past and of a particular time.

Trans.:—indescribable was the lustre of the two, as they were travelling, in simple dress, like the splendour of the Moon and Chitrâ as conjunction when they were freed from mist.

47. तत्तत्—The repetition of the pronoun conveys the sense of several, various; *cf.* कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः *Bha. gi.* VII. 20. or प्रकृतिजयिनस्ते ते भावाः *Mâlati.* I. 19. पत्न्यै दर्शयन्—mark the idiomatic use of the Dative of पत्नी; see II. 2. प्रियदर्शनः—प्रियं दर्शनं (1) appearance, (2) pointing out; यस्य सः. बुधोपमः—Budha is the son of Soma or moon by Târâ, who was very handsome and proficient in every science and art, and from whom sprang the Lunar dynasty; see VI. 8.

Trans.:—The lord of the Earth of agreeable mien who resembled Budha, was not even conscious of the distance travelled while, pointing various things [along the road] to his wife.

48. **श्रान्तवाहन:**—श्रान्ताः वाहनाः (horses of the chariot ; युग्याः) यस्य सः. **सायं**—*inde.* in the evening. **संयमिनः**—संयमः (restraint, control over the senses, as in *Bha. gi.* IV. 26 ; or concentration of the mind as applied to the last three stages of Yoga *viz.* धारणा, ध्यान and समाधि) अस्यास्तीति संयमिन्. Vasiṣṭha is described as a very learned sage and the greatest of self-restrainers by poets. **महर्षेः**—a महर्षि is 'a great saint', he is a step in advance of a Ṛishi. The usual classification of sages may be interesting ऋषी, महर्षि, परमर्षि, देवर्षि, ब्रह्मर्षि. **महिषीसखः**—see note on सचिवसखः IV. 87. Stanzas 48-53 form a कुलक; see st. 5 *supra* for definition.

Trans.:—He whose fame was unrivalled, arrived along with his queen in the evening with his horses quite tired at the hermitage of the great sage noted for his self-restraint.

49. **वनान्तरात्**—अन्यद्वनं वनान्तरम् तस्मात् ; a नित्यसमास coming under the Karmadhârya of the मयूरव्यंसकादि class;—'From another forest.' **पूर्यमाणं**—*p. p.* पृ to fill. The hermitage began to be filled up by the Ṛishis as they returned in the evening. **प्रत्युद्यातः**—welcomed, greeted in a respectful manner. The clauses in stanzas 49 to 51 are all enlargements of the object आश्रम in the preceding stanza, the principal sentence being सः आश्रमं प्रापत्.

Trans.:—That hermitage which was being crowded by hermits returning from the adjoining forests with sacrificial wood, kusha grass, and fruits and who were being welcomed by the sacrificial fires risen [from their seats] to welcome them;

50. **आकीर्णं**—(*p. p.* of आकॄ 6th con.). *Par.* to scatter, to fill,) *cf.* जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव *Shâ.* V. 10. ग्राहाकीर्णं सरः *Pancha:* I. 376. उट०...रोधिभिः—उटेभ्यः जायन्ते इति उटजानि, तेषां द्वाराणि तानि रोद्धुं शीलं येषां, तैः. **अपत्यैः**—न पतन्ति अनेन पितरः इति अपत्यं, (one by whom the ancestors are not allowed to fall since it is a belief among the Hindus that the ancestors are saved from नरक by the birth of a child; another etymology is also upheld by Yâska अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः इति.) **तैःनीवार०...चितैः**—भागधेयः (see st. 45 *supra.* note on नामधेय) तस्य उचिताः. उचित is *p. p.* of उच् 4th conj. *Paras.* 'to collect,' 'to take pleasure in,' 'to be accustomed.' The *p. p.* is generally used at the end of a compound in the sense of being accustomed,' 'used to.' Compre with this stanza कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटैः । हरद्भिरालोहितगण्डमण्डलैः प्लवंगमैः सेवितशैलकन्दरम् ॥ *Jâ.* V. 3; in fact the first ten stanzas of the 5th Canto of the Jânakîharaṇa may be read with advantage.

Trans.:—which was being crowed by the deer accustomed to receive a share of the wild rice, blocking up the entrances to the huts like children of the wives of the sages;

51. **सेकान्ते**—Etc.—It appears one of the duties of young girls in hermitages was to water trees; see Shâku. I; ततस्ततं तापसकन्यकाजनप्रसिक्तसंवर्धितवृक्षमण्डले: । *Ja* V. 1. and विहंगपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भःपरिपूर्णभाजनम् ॥ ibid. 2. The sense is slightly different but shows the earnestness of the plain simple folks to be kind to birds and animals. **तरक्षणकम्**—सः क्षणः तत्क्षणः वृक्षकाः. The suffix क is added in the sense of अनुकम्पा or commisseration, as बटुक; in the sense of endearment as पुत्रक; here it is used a dimunitive suffix like 'ock' in English. For compound see *comm.*

The syntactical construction of the stanza is open to the same defect as that in st. 15 *supra.* The word उज्झित which has reference to मुनिकन्याभि: ought not to have formed a member of a compound or मुनिकन्याभि: ought also to have been compounded. **विश्वासाय**—विश्वासं जनयितुम् see note on यज्ञाय st. 26 *supra.*

Trans.:—wherein the daughters of the hermits were withdrawing from the small trees no sooner they had watered them to create confidence in the birds [come] to drink water from the trenches at the foot of those trees;

52. **आत०...रासु**—आतपात्यय would be evening time. **वर्तितरोमन्थम्**—वर्तित done, finished; रोमन्थ is chewing over again, peculiar to certain quadrupeds; the etymology of the word is interesting; मथ्नातीति मन्थः, रोगाणां मन्थः or रोगान्मथ्नातीति रोमन्थः, a compound of the पृषोदरादि class.

Trans.:—where after sunset in the yards of the huts the Nivāra corn had been collected together in heaps by the sides of which sat the deer who had finished their rumination of cud;

53. **अभ्यु०...पिशुनैः**—अभ्युत्थिताश्च ते अग्नयश्च, तेषां पिशुनाः (indicative of, *cf.* शत्रूणां विनाशपिशुनः *Md* I. 75, पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः *Shâku.* VII. 7.); तैः. **अतिथीनाम्**—see V. 2. **पुनानं**—*pre. par.* of पू 9th conj. *U.* to purify. **पवनोद्धूतैः**—see मन्दरोद्धूतैः IV. 27.

Trans.:—which purified the guests about to enter it by volumes of smoke which were sent up by the wind, which were indicative of the blazing fires and which were impregnanted with the smells of sacrificial offerings.

54. **अथ**—Now, *i. e.* after reaching the hermitage. See I. 35 for the various senses of अथ. **यन्तारम्** the charioteer; see IV. 39 and VII. 37. **विश्रामय**—the form विश्राम is said to be अपाणिनीय not being satisfactorily explained by that grammarian. As it is met with in several places in literature it is somehow explained by the

Kaumudikâra. I have, I confess not myself grasped it properly. The student is referred to the Sûtra मितां ह्रस्वः and the Vârtikas on it and to the commentary on stanza 63 Canto I of Jânakiharaṇa अवारोपयत्—also अवारोहयत् *Imper.* 3rd per. sing. of the causal of रुह् with अव. पत्नीं—see I. 31.

Trans.:—Now ordering the charioteer that he should give rest to the horses he got down from the chariot and helped his wife to get down.

55. तस्मै—The Dative here is on the same principle on which नमस्कृ governs this case. गोप्त्रे—गोप्तृ a guardian, a protector ; see II. 14. सभ्याः—the good, whole-hearted ; for the characteristic traits of a सभ्य see Bharata or notes to Ratnâ. p. 21. गुप्त०...न्द्रियाः—प्रकर्षेण गुप्तानि गुप्ततमानि इन्द्रियाणि येषाम्, those who had the strongest control over their senses. इन्द्रियम्=इन्द्रस्य (of the soul) लिङ्गं इन्द्रियम् that which is a sign of the soul. *Pâṇi.* has इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा V. ii. 93. अर्हणा—See VII. 29. अर्हते—See V. 11. नयचक्षुषे—See IV. 13.

Trans.:—The hospitable sages who had an extraordinary control over their passions gave to their protector and his wife an honorable welcome which he deserved on account of his conducting himself according to the Shâstras.

56. सायंतनस्य—सायंतन=what pertains to the evening. See I. 20. अन्ते—The poet is particular as to forms. As a Brâmhaṇa is not to be interrupted in the performance of religious ceremonies Dilîpa waited on वसिष्ठ after the evening ceremony was over. अन्वासितम्—*lit.* seated after him ; hence waited or attended upon. स्वाहया—स्वाहा an exclamation uttered each time that an offering is thrown in the fire that it may be received by the deity in whose name it is offered *e. g.* इन्द्राय स्वाहा, यमाय स्वाहा *etc.* Probably it was an exclamation to attract attention and may therefore be dissolved as सुष्ठु आहूयंते देवा अनया. This exclamation being an invariable adjunct of an offering came perhaps to be allegorically personified as the wife of Agni ; 'अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया' *Amara.* हुतभुजम्—हुतं भुङ्क्ते इति हुतभुक् fire. सः ददर्श—note the similar English expression 'He saw the sage.'

Trans.:—At the conclusion of the evening rites the king saw the 'penance-treasure' Vasishṭha attended upon by Arundhati [both of whom] resembled Agni waited upon by Swâhâ.

57. तयोः—of the sage and his wife. पादान्—the plural is used out of respect just as Vishvanâtha always speaks of his father मम तातपादाः. मागधी—मगधस्य अपत्यं स्त्री मागधी; see st. 31. *supra.* गुरुपत्नी—गुरोः पत्नी (see II. 2), the wife of वसिष्ठ.

Trans.:—The king and the queen—the Magadha princess—touched their (of the sage and his wife) feet and the preceptor and his wife affectionately blessed them in return.

58. आति०...श्रमम्—आतिथ्यस्य क्रिया, तया शान्तः (allayed) आ०...शान्तः; रथस्य क्षोभः (jolting) रथक्षोभः, तेन परिश्रमः रथ०...श्रमः; आ०...शान्तः रथ०...श्रमः यस्य तं. पप्रच्छ कुशलम्—on this, read *comm.* राज्याश्रममुनिम्—राजमुनिः, राज्यं (see extract from Manu in *comm.*) एव आश्रमः, तस्मिन् मुनिः *i. e.* the king; *cf.* अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति । अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः *Shâku.* II. 14. which explains the phrase राज्या०...मुनि.

Trans.:—When the fatigue [of the royal pair] caused by the jolting of the chariot had been removed by the hospitable reception the Muni (sage) asked him, who was a muni in the hermitage [in the form] of his kingdom, if it was all happiness and prosperity in his realm.

59. अथ—See I. 35. अथर्वनिधेः—अथर्वस्य निधिः (a depository of the Atharva Veda—the forth of the Vedas arranged by Vyâsa. The Atharva hymns, says Prof. Whitney, are the productions of another and a later period than the first three Vedas. In these the gods are approached with a reverential awe, but with love and confidence also; the divinities of the Atharvaveda are regarded rather with a kind of cringing fear. Many of the Mantras of the Atharva Veda are pronounced either by the person who is himself to be benefited, or more often by the sorcerer for him, and are directed to the procuring of the greatest variety of ends, attainment of wealth or power, downfall of enemies etc. The Purohita or family priest of a king must be deep-read in this Veda. The Mitâksharâ lays down पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितं । दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ Vasishtha is said to have been not only well-versed in this Veda but has been the composer of some part of it. See VIII. 4. Tarkavâchaspati derives the word अथर्वन् from अथ the particle of auspiciousness and ऋ to go with the suffix वन्=that which leads to bliss. विजि...पुरः—विजितानि अरिपुराणि (पुर *n.* a city, a town containing large buildings, temples etc. surrounded by a moat, and not less than one krosha in extent) येन सः. अर्थ्याः—See IV. 6. The words धर्म, पथ, न्याय, पथिन् take the augment य in the sense of 'not deviating from,' 'not devoid of' by *Pâṇi.* IV. iv. 92, see *comm.* वाचं आददे—आदा with वाचं to begin to speak, to utter; cf. विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे *Ki.* I. 13. वदतां—gen. plu. of वदत् (*pre. par.* used as noun) note the use of the *gen.* in the sense of निर्धारण *i. e.* specifying or fixing one out of many: *Pâṇi.* II. iii. 41. वरः—best preeminent देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे *Amara.*

Trans.:—Then the king (*lit.* the lord of wealth), the conqueror of the cities of (his) enemies and the best among speakers began to utter words full of meaning.

60. उपपन्नम्—Obtained, secured, see. III. 41. ननु—Used here in the sense of 'affirmation.' शिवं—Prosperity, happiness; *cf.* तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं *Nai.* II. 62. सप्तस्वंगेषु—See extract from Manu in *comm.* to st. 58 *supra*. आपदाम्—आपद् *f.* a calamity, adversity, "विपत्तौ विपदापदौ" *Amara. cf.* अविवेकः परमापदां पदम् *Ki.* II. 30. देवीनां—Read दैवीनां; those sent by providence over which mortal man has no control. मानुषीणां—Those proceeding from human actions. Both these are enumerated in the *comm.*

Trans:—There should be prosperity and happiness in the seven departments of my state, is a matter of course since you are the averter of all calamities divine as well as human.

61. मन्त्रकृतः—मन्त्रकृत् one who has formulated the hymns (see note on अथर्व in st. 59. *supra*). The suffix क्विप् when appended to सु, कर्म, पाप, मन्त्र and पुण्य by *Pâni.* III. ii. 89 quoted in *comm.* conveys the sense of past action. दूरात्प्र०...शिभिः—दूरात् एव प्रशमिताः (quieted down, put down) दू०...मिताः; दू०...मिताः अरयः यैस्तैः. Note that दूरात् enters into the formation of a compound without dropping its case. प्रत्यादिश्यन्ते—Are declared as useless, and hence rejected. इव—As if, as it were. दृष्टलक्ष्यभिदः—दृष्टानि (visible) च तानि लक्ष्याणि (object to be hit, a mark, cf. उत्कर्षः ■ च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले *Shâku.* I. 39.) च दृष्टलक्ष्याणि, तानि एव भिन्दन्तीति. Note the contrast between the powers of the two; the one could hurl down the objects of his disfavour without even looking at them or without bringing himself in sight while the other *i. e.* the king must have a view of the objects against which arrows were to be directed.

Trans.:—My arrows which can pierce only visible objects are as it were rendered perfectly useless by (your) incantations, you who are yourself a composer of *Mantras* which put down enemies from a distance.

62. विधिवत्—See V. I. सस्यानां—note the use of the gen. in place of the dative, see st. 26 *supra*. अव०...पिणाम्—अवग्रह is drought, see *comm.*

Trans:—Oh sacrificer! the oblations offered by you to the fires in due form become converted into rain for the crops which otherwise would be parched up by drought.

63. पुरु०...जीविन्यः—पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम्; (the suffix अ after आयुस् comes by *Pâni.* V. iv. 77. in which 25 words are given which take this अ) further see *comm.* In the first three Yugas the existence of man in the world has been mentioned to have been for centuries; in the Kaliyuga it has been put down to 100 years; *cf.* Niti. आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं and see *comm:*. मदीयाः—मम इमाः my own, mine.

निरातङ्काः—निरस्तः आतंकः (fear) यासां ताः. **निरीतयः**—निर्गताः ईतयः (calamities; see *comm*: & Nai. I. ii) याभ्यस्ताः. **स्वब्रह्मवर्चसम्**—ब्रह्मवर्चस् is spiritual pre-eminence resulting from sacred knowledge. वर्चस्=glory, splendour: for ब्रह्म see comm:. The word वर्चस् becomes अकारान्त when it comes after ब्रह्म and हस्तिन्.

Trans.:—My subjects live out the full period of man's life, they are without any fears and free from all calamities; the cause of this is the glory of your spiritual pre-eminence.

64. **चिन्त्यमान**—*pas. par.* of चिन्त् to think about; *cf.* मातृभिश्चिन्त्यमानानां Utta. I.; always thought about; hence, taken care of. **ब्रह्मयोनिना**—In the Matsya Purâna we are told that Vasishtha was one of the ten mind-born sons of Bramhâ; hence Bramhâ is called the योनि or 'generating cause of the sage'. See *Ku.* II. 9. **सानुबन्धाः**—अनुबध्यते इति, that which is put together in a series, hence 'continuity'. अनुबन्धेन सह वर्तमानाः सा०...न्धाः continuous, uninterrupted. **निरापदः**—निर्गताः आपदः (troubles) यस्मात्सः, तस्य or निर्गताः आपदः (difficulties) याभ्यस्ताः; *cf.* अविवेकः परमापदां पदम् *Kir.* II. 30.

Trans.:—How cannot be uninterrupted the prosperity of him who has no troubles being thus taken care of by you [my] spiritual guide sprung from the creator himself.

65. **सद्वीपा**—द्विर्गता आपः अत्रेति द्वीपं the अ of अप् being changed to ई by द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् *Pâni.* VI. iii. 97; द्वीपैः सह वर्तन्ते सद्वीपाः. The Purânas make mention of eighteen Dwipas and the same number is spoken of in I. 5. The Vishnu Purâna has the following enumeration:—जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्तसप्तभिरावृताः ॥ इन्द्रद्वीपः कुशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ इलावृत्तं तथा सर्वं चन्द्रादित्यसमप्रभम् । इलावृत्तस्य मध्ये यो मेरुः कनकपर्वतः । इत्थमष्टादश द्वीपाः समाख्याता महर्षिभिः ॥ **रत्नसूः**—रत्नानि सूते असौ इति, रत्न may signify jewels and precious stones or 'every thing that is best' जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते. **मेदिनी**—मेदोऽस्या अस्तीति; see VIII. 3.

Trans.:—However the whole earth with all her continents and inspite of her yielding jewels does not please me without seeing your daughter-in-law with a worthy son.

66. **मत्तः**—'From me'; the abla. formed by तस्. The phrase मत्तः परं means 'from after me'. **पिण्ड...दर्शिनः**—पिण्डानां (पिण्ड is the ball of rice offered to the departed ancestor) विच्छेदः (stopping, cutting off), तं पश्यन्ति ते. **श्राद्धे**—Here it means generally the feast for the dead. This ceremony in Vedic times consisted principally of the daily, the monthly and the funeral Shraddha. Those who are curious on the subject may refer to Wheeler's History of India Vol. II. chap. 9, for a full account of this important ceremony. **प्रकामभुजः**—प्रकामं यथा तथा भुञ्जन्ति ते. **स्वधा...त्पराः**—स्वधा is the food offered to the departed ancestors just as स्वाहा is the oblation offered to the deities.

Trans.:—My ancestors apprehending a stopping of the rice-balls after me must not be eating to their heart's content at the Shrâddha ceremony in their eagerness to store up the funeral offerings given to them.

67. मत्परम्—Same as मत्तः परं so for as the meaning goes. पूर्वैः—by the ancestors; *cf.* अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि। *Shâ.* II. 16. कवोष्णं—slightly warm, tepid ईषद् उष्णं=कवोष्णं, कोष्णं, कदुष्णम्. The कु in the sense of 'little', 'slight' substitutes कव, का, or कद् by 'कवं चोष्णे' and 'उष्ण-शब्द उत्तरपदे कवं का च वा स्यात्' *Pâṇi.* VI. iii. 109. उपभुज्यते—Here of course the form of भुज् is passive; all the same the root is always *Âtma.* except in the sense of 'protecting' by *Pâṇi.* I. iii. 66. Compare with the idea in the stanza *Shâ.* VI. 25.

Trans.:—The libations of water offered by me must be drunk by my ancestors after it has been rendered luke-warm by the sighs [heaved by them] at the idea that they would not get them after me.

68. सोऽहम्—See I. 5. इज्या०...त्मा—The compound विशुद्धात्मा is to be formed first and then the तृतीयातत्पुरुष. इज्या a sacrifice, a purificatory rite. व्रजयजोर्भावे क्यप् *Pâṇi.* III. iii. 98 by which we have व्रज्य and इज्य. आत्मा=mind, soul, see VI. 5. प्रजा०...निमीलितः—प्रजायाः (प्रजा offspring, प्रजा स्यात्संततौ जने *Amara.*) लोपः (nonappearance, failure,) तेन निमीलितः stupified. लोकालोक—is the name of a chain of mythical mountain dividing this world from the region of darkness spread on the outer side of this chain. The Matsya Purâna, the Vishnu Purâna and others are all unanimous in the idea of this world being flat like a dish and surrounded by this chain of mountains called also चक्रवाल, The Padma Purâna says:—स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान्। लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिरिव स्थितः। प्राकार इव संवेष्ट्य लोकान् सर्वान्महामते। लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तितः॥ The sun and other heavenly bodies were also within this zone.

The simile has been fully explained in the *comm.*

Trans.:—Thus circumstanced I, with my mind sanctified by sacrifices but stupified from an absence of issue, am bright as well as dark like the Lokâloka mountain.

69. लोका०...सुखम्—अन्यः लोकः लोकान्तरम् (a *mayûra: Somâsa.*) तस्मिन् सुखम्. तपो०...व्रजम्—तपश्च दानं च तपोदाने; now see *comm.* सन्ततिः—सन्तान्यते वंशः अनया इति. शुद्धवंश्याः—Mark the difference between the word वंश्य here and in st. 66. परत्र—an *ind.*

Trans.:—Merit resulting from penance and almsgiving yields happiness only in the next world but offspring sprung from a pure descent conduces to happiness in the other world as well as in this.

70. विधातः—Voc. Sing. of विधातृ the creator. Note the high respect Dilîpa had for his preceptor whom he believes to be equal

even to the Creator. आश्रमवृक्षकम्—For the fondness for trees of the dwellers in an आश्रम, see V. 6. *Ja.* IV. 1 & 2. & Shâku. The suffix क is in the same sense as in st. 51 *supra.* दूयसे—may be taken as the 2nd person sing. of the Passive of दु 5th conj. Par. to torment. or 2nd per. sing. Active of दू 4th conj. Atm. *cf.* स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते *Ku.* V. 12.

Trans.:—Oh venerable sage! how is it that on beholding me without it you are not pained just as you would be at [the sight of] a young tree belonging to this hermitage personally watered by you through affection, [proving] to be barren.

71. भगवन्—is used in respect of the Supreme Being. Literally it means 'one who possesses everything that is excellent.' Here the term is used in addressing Vasishtha out of great veneration for him. ऋणमन्त्यम्—Last debt, the debt to be discharged by a son to a deceased ancestor. There are three debts to be discharged by man according to Hindu notions. He who learns the Vedas pays off the debt to the sages; by performing sacrifices he pays off the gods and by the birth of a son he secures the offering of oblations to his ancestors and thus frees himself from their debt. अवेहि—The use of the Imperative 2nd person in the sense of respectful entreaty may be noted; *cf.* II. 35 where the sense is different being stronger and forcible. अरुंतुदम्—galling; piercing the vital parts. The two words विधुस् and अरुस् take ख्रम् or म् dropping the स् when followed by तुद् by *Pâṇi.* III. ii. 35 and VI. iii. 67 noted in the *comm.* आलान—is the post to which an elephant is tied; see IV. 81; XIV. 38. The word has been used to indicate 'the chain by which the elephant is fastened (see IV. 69); but the first is preferable here as that would prevent the elephant from going into the water while a chain by itself cannot do so.

Trans.:—Oh venerable sire! mark that the last of my debts has been gnawing my vitals like the tie-post paining an elephant at heart on account of its debarring him from a plunge into water.

72. संविधातुं अर्हसि—The verb अर्ह् in the sense of 'to condescend, to be pleased' is used with an Infinitive in the *2nd* person, sometimes in the *3rd* person to convey an idea of gentle but respectful wish, importunity on the port of the speaker. तात—is a term of endearment used in addressing juniors, pupils and children, but it is also used as a term of respect towards elders; see XI. 40. इक्ष्वाकूणाम्—Ikshvâku was the son of Vaivasvata Manu and father of Vikukshi. He was the first king of the solar dynasty who reigned in Ayodhya. The word इक्ष्वाकुः=इक्ष्वाकोः राज्ञः अपत्यं पुमान् ऐक्ष्वाकुः or ऐक्ष्वाकः. दुरापे अर्थे—(दुःखेन आप्यते दुरापः तस्मिन्) an object difficult to gain; see VI. 62. त्वदधीनाः—त्वयि अधि इति त्वदधीनाः, see *Pâṇi.* V. iiii. 7. हि—is used here with an assertive force.

Trans.:—Therefore, be pleased, sire, to do that whereby I may

be liberated in respect of any object difficult to be gained by the Ikshvâkus; their complete attainment undoubtedly depends on you.

73. इति—Thus, in this manner. सुप्तमीनः—सुप्ताः मीनाः यस्मिन् सः. A calm, peaceful and kind-hearted sage is compared to a pond containing harmless fish as against ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः of the violent, illdisposed princes in VII. 30.

Trans.:—Thus solicited by the king the sage with his eyes closed in consequence of being absorbed in meditation remained [still] like a pond in which the fish are asleep.

74. प्रणिधानेन—See VIII. 19 and 75. स्तम्भकारणम्—स्तम्भस्य कारणम्. भावितात्मा—भावितः (*p. p.* of भू, sanctified, purified) आत्मा (soul) यस्य सः one whose soul is sanctified by spiritual knowledge. एनं प्रत्यबोधयत्—In the case of the causals of roots signifying motion knowledge, or information, eating etc., and of intransitive roots that which is the subject of the verb in its primitive sense is put in the Accusative case the object remaining unchanged.

Trans.:—The sage whose soul was purified by spiritual knowledge discovered by the power of profound meditation the cause of the failure of issue to the lord of the earth and then made it known to him.

75. शक्रम्—शक्नोतीति, *lit.* one who can do anything, the mighty Indra, 'जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः' *Amar.* उपस्थाय—The root स्था with उप is transitive and Atm.; and it conveys the sense of 'waiting upon, serving'. Primarily it has among other senses 'worshipping with the recital of *Mantras*'; then 'worshipping'. Dikshita in explaining the line in *Raghu.* IV. 6 assumes that the king was a divine being and hence 'he was waited upon by Sarasvati with a feeling of adoration'. Here, of course, Indra being a divine being he was waited upon by the king with due respect. The kings of the solar race have been described in several places as having gone to Indra's assistance; see VI. 73. *Shâku.* VI. *Vikra.* I. कल्पतरुच्छायाम्—कल्पतरोः (see note on कल्पद्रुम, V. 52) छाया, तां. The compound here is different from that in IV. 20. Kalpataru is a single tree while in इक्षुच्छायं there is a collection of sugar-canes. पथि—*Loc. sing.* of the *irre.* word पथिन्.

Trans.:—Once upon a time you were returning to the Earth after having waited upon Indra, when on your way (there) was *Surabhi* the celestial cow reposing under the shade of the *Kalpa* tree.

76. धर्म०...भयात्—धर्मस्य लोपः (see 66 *supra*) धर्मलोपः (violation or transgression of duty), तस्मात् भयं by भीत्रार्थानां भयहेतुः *Pâṇi.* I. iiii. 25 and not तस्य भयं, तस्मात्. The धर्म or duty to be performed and the result of its non-performance is given by Malli. ऋतुस्नातां—ऋतुना स्नाता

(a woman who has bathed after menstruation and who is, therefore fit for performing the household and religious duties with her husband,) ताम्. प्रद०...र्हायाम्—प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं तस्य क्रिया, तस्याः अर्हा (deserving), तस्याम्. Some grammarians object to the formation of a further compound with words like प्रदक्षिणं *etc.* but we find it very common in literature, *e. g.* Raghu itself IV. 25, VII. 24. The idiomatic use of the locative तस्याम् must be noted; *cf.* अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु *Sha.* I. 25. साधु—'appropriate'.

Tran.:—Being full of thoughts about this queen of yours who had bathed after menstruation and on account of [the results of] the violation of duty towards her you did not behave in an appropriate manner towards her who deserved to be gone round respectfully.

77. *Trans:*—"Since you have behaved disrespectfully towards me, therefore you will have no progeny without [your] propitiating my offspring"—thus she cursed you.

78. नदति—agrees with स्रोतसि. आकाशगङ्गा—mythologically that portion of the Ganges which is in Heaven,—popularly, the galaxy or milky-way. स्रोतसि—note the *locative absolute* according to the rule यस्य च भावेन भावलक्षणम् *Pāṇi.* II. iii. 37. also see *Ap. Gu.* § 121. उद्दामदिग्गजे—उद्दामाः (furious, intoxicated.) Malli. however goes a step further दाम्नः उद्गताः (*i. e.* those who had broken their halter-ropes.) दिग्गजाः. (the eight elephants belonging to the eight regents of the cardinal points. They are ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः *Amar.*)

Trans:—Neither by you, Oh King ! nor by your charioteer was that curse heard in the roaring (noise) of the flow of the heavenly Ganges in which the furious cardinal elephants were sporting.

79. ईप्सितं—whatever is desired, आप्तुमिष्टम्, *cf.* अथेप्सितं भर्तुः III. 1. सार्गलम्—अर्गलेन (अर्गल is the bar thrown across a gate after it is closed; see V. 45; *cf.* the *figur:* use with तृष्णार्गलं मोहतमः कपाटम् Bu. I. 79) सह वर्तमानम्. पूज्यपूजाव्यतिक्रमः—पूज्यस्य पूजा, तस्याः व्यतिक्रमः (violation, non-performance from व्यतिक्रम् 1st conj. Ubha. to neglect). प्रतिबध्नाति—keeps back, obstructs, from प्रतिबन्ध् 9th conj. Pa.; हि—for, because.

Trans.:—Know thou that your desired object is barred [from you] by the disrespect (shown by you) towards that cow; for, the omission of the worship of those who are worthy of it keeps back [one's] walfare.

80. हविषे—Dative sing. of हविस् = clarified butter. दीर्घसत्रस्य—(agrees with प्रचेतसः). सत्र may be said to be a sacrificial session (from सीदन्त्यत्र इति सत्रम्) 'a ceremony in which priests sit down continuously for a specified period. The period of the continuation of a Satra varies from one year to even a thousand years.' There is a distinction

between a दीर्घसत्र and an ordinary sacrifice. In the former all the priests and the Yajamâna are the participators in the merit; while, in the latter the individual at whose instance the Sacrifice is started is entitled to the religious merit resulting from it. **इदानीम्**—*ind.* now, at this moment, just now. **प्रचेतसः**—*geni.* of प्रचेतस्. Varuṇa—the Neptune of Hindu mythology. He is represented as the deity controlling tempests and punishing sin. The power of this deity is mentioned in the 16th hymn of the fourth book of the Atharva Veda. प्रचेता वरुणः पाशी यादसां पतिरप्पतिः *Amara.* **भुज०...द्वारम्**—(भुजेन कौटिल्येन गच्छति वा भुजगः. By the Vârtika खच डिद्वा the nasal is inserted and we get the word भुजंग by *Pâṇi.* III. ii. 38) भुजंगेन पिहितं (closed. अपिहित hidden, concealed. According to Bhâguri the अ of अव and अपि is dropped optionally when they are used as prefixes, 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥) भुजंगपिहितं; भुजंगपिहितं द्वारं यस्य तत्. The Bhujangas are supposed to be beings of unparalled loveliness and inhabiting Pâtâla, the lowest of the seven regions, and the residence of the Nâgas. We see constant reference to नागकन्या in various places., *e. g.* Dashakumâra. **अधितिष्ठति**—This verb governs the accusative of the place where the action is performed by अधिशीङ्स्थासां कर्म । *Pâṇi.* I. iiii. 46.

Trans.:—That [heavenly cow], however, is at present in the nether world, the gates of which are blocked up by serpents, for the supply of oblations in the Satra which Varuṇa has instituted.

81. **तदीयां**—note the formation of the possessive pronoun by the addition of ईय. **सुरभेः**—The peculiar use of the ablative may be noted; 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । अस्मादेव निपातनाद् षष्ठ्यर्थे पञ्चमी स्यात्' says Nâgoji Bhatta. **प्रतिनिधिः**—a representative; the sense here is different from that in V. 63. This word is always masculine. **कामदुघा**—one yielding the desired objects, कामान् दोग्धीति कामधुक्. **सपत्नीकः**—पत्न्या सहितः सपत्नः and then it takes the क by नद्यृतश्च *i. e.* when the last member of a Bahu. compound ends in ई or ऋ it takes the क suffix.

Trans.:—Making the daughter of Surabhi her representative, and with yourself purified and conjointly with your queen you should worship her, for if she be pleased she too can give whatever is desired.

82. The four stanzas 82 to 85 form a कलापक (see I. 5 for def.) **वादिनः**—वादिन् is *lit.* 'one who discourses or asserts'; वदतः would have been, better, it appears. In its sense of 'antagonist' it is used further on see XII, 92 and *Mu.* V. 10; moreover the use of the locative would have been more appropriate than the genitive. **आवृत्ते**—'turned back, returned' from आवृत् 1st. conj. Atm. **होतुः आहुतिसाधनम्** go together. There is no beauty in taking होतुः with वादिनः. The cow was the आहुतिसाधन for the होतृ *i. e.* one who was accustomed to or was a regular performer of sacrifices.

Trans.:—Just as he was speaking these words there returned from the woods the flawless cow named Nandinî who was the source of the *Âhuti* (oblation) to the regular sacrificer—[Vasishtha].

83. आभुग्नम्—Note the use of the particle आ here. It is used with adjectives in a diminutive sense. See st. 5 *supra*. पल्लु०... पाटला—स्निग्ध pleasing, shining; पाटला pale, red-coloured.

The simile here is perfect in every way and the adjectives have been most appropriately used. Compare with this II. 15.

Trans.:—Of a light red colour bright like (that of) the tender sprout of a tree, bearing on her forehead a slightly curved mark of white hair she appeared like the evening [sky] with the new-moon.

84. कोष्णेन—See st. 67 *supra*. कुण्डोध्नी—कुण्डम् (कुल्यते रक्ष्यते जलं वह्निर्वा, here it signifies the जलरक्षणपात्रं) इव ऊधः (*neu.* an udder) यस्याः सा कुण्डोध्नी. In a Bahuvrihi compound the word ऊधस् when it is the last, is changed to ऊधन् and then it takes ई to form the feminine by Pâni. V. iiii. 131 and the following quoted in the *comm*. मेध्येन—मेध्य = fit to be killed or sacrificed, *cf.* अथ स मेध्यो भवति *Ait. Bra.* hence whatever is fit to be sacrificed is 'holy, sacred.' अवभृथात्—अवभृथ is a ceremony performed by a sacrificer with sixteen officiating priests at the end of a Soma sacrifice. The ceremony consists in collecting together all the remnants of the main sacrifice and throwing them into water after having given oblations to Varuṇa. This is the time when the sacrificer and his Dharmpatnî bathe for the first time after the commencement of the sacrifice. Sacrificers coming out of the अवभृथ are considered holy and any blessings given by them at this time are believed to be peculiarly efficacious. See Baudhâyana Agnishṭoma Sûtra. See VI. 61. अपि—has an intensive force imparted to मेध्येन. प्रस्रवेन—प्रस्रव: is 'flowing, pouring forth' from प्रस्रु 2nd conj:, *Par.*, see *Uttar.* VI. 22. वत्स—see II. 1.

Trans.:—She, with a jar-like udder, at the sight of her calf, sprinkling the earth by pouring forth warm milk which was even more sanctifying than the Avabhritha ablution.

85. खुरोद्धतैः—खुरैः उद्धताः (see st. 53 *supra*), तैः. गात्रं—the body, गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः *Amar.*, *cf.* अपचितमपि गात्रं *Shâ.* 11. 4. अन्तिकात्—the words अन्तिक and दूर and words of like import may be used either in the Abla; the Instru. as als oin the Accusative by *Pâṇi.* II. iii. 35 (see *comm.*) just as स्तोक, अल्प, etc. govern only the first two cases. महीक्षितः—महीक्षित् from महीं क्षियति or मह्यां क्षयति. तीर्थाभिषेकजां—तीर्थे (in a holy stream or on the holy spot on the bank of a stream निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ *Amara.*) अभिषेकः (plunging, bathing, from सिच् with अभि 6th conj: *U.* to sprinkle, to wet, cf. अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपः Shâ. also. तेन जाता, ताम्. The word अभिषेक and others from the root सिच् appear in several places throughout the poem. The स of सिच् and that

of other roots is changed to ष when preceded by an Upasarga by उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् *Pāṇi.* VIII. iii. 65. आदधाना—from आधा 3rd. conj. Ubha. to place, to deposit—imparting, producing, etc.; generally with the dat. but also with the *gen.* or *loc.* of the object. पुण्यदर्शनां—पुण्य is here an adjective; it is usually a noun as in st. 69 *supra.*

Trans.:—By the dust-particles, raised by her hoofs in the vicinity (and therefore), touching the body [of the king], she imparted the same sanctity to the king as that produced by bathing in a holy stream.

86. निमित्तज्ञः—निमित्तानि (omens, any indicative signs, *cf.* निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव *Bha. Gi.*) जानातीति=one who knows good or bad omens hence one who can ken into the future. तपोनिधिः—see V. 55. याज्यम्—याज्य is one for whom a sacrifice is performed. Here the king is the sacrificer. आशं०...र्थनम्—Malli. takes आशंसितं in the sense of मनोरथ; it can also be taken as the *nom. sing.* of आशंसितृ=one who declares or announces with confidence, and agreeing with तपोनिधि; and take अवंध्यप्रार्थनं separately to agree with याज्यम्. It appears preferable to take it separately.

Trans.:—On beholding the cow whose sight itself was sanctifying, the repository of asceticism who had the power of understanding omens and who declared them, once more spoke to him who was worthy of sacrifices being performed for, and whose desire [he knew] was not to be fruitless.

87. अदूरवर्तिनीम्—न दूरं अदूरं, the नञ् is used here in the sense of 'contrariety' *i. e.* contrary to being distant; hence 'near' (in regard to *time* here) अदूरं वर्तते इति अदूरवर्तिनी, ताम्. सिद्धिं—see I. 72. *cf.* विधत्तां सिद्धिं नः *Veni.* I. विगणय—count upon, look upon. उपस्थिता—उपस्था is generally used in the sense of 'waiting upon, worshipping' and in various other special senses; see *Apte's Guide* § 322 and 323. Here, however, it is used *intransitively* in the sense of 'come up, and is at hand' as उपस्थिता रजनी, उपस्थिता होमवेला in *Shâku.* एव—'the very moment' 'scarcely.' यत्—see I. 27. कल्याणी—along with certain words such as पुराण क्रोड, नख, सुर etc. the word कल्याण takes ई by *Pāṇi.* IV. i. 45 quoted in *comm.*

Trans.:—Oh king ! look upon the fulfilment of your wish as in no way distant, since this auspicious cow came up the moment her name was uttered.

88. वन्यवृत्तिः—see *comm.* or वन्यानां वृत्तिः (life, mode of living) वन्यवृत्तिः, सा [illegible] वृत्तिः यस्य सः one adopting the mode of life of a rustic, as opposed to town-life and here particularly princely life. शश्वत्—*ind* constantly, unremittingly. अभ्यसन—constant application, cf. महाध्याना-

व्यसन, *Vai.* 41 or 'वेदमेव सदाभ्यसेत.' अर्हसि—This verb is generally used with an infinitive to convey an idea of 'prayer' or 'entreaty' like the English 'be pleased' or 'I pray'; but here it is used as an 'exhortation' though the idea of 'be pleased' may be said to underlie it.

Trans.:—Adopting the life of a forester you should endeavour to propitiate this cow by being in constant attendance upon her just as one does in the case of learning by constant application.

89. प्रतिष्ठेथाः—see VIII. 87. अस्यां पीताम्भसि—Locative absolute. अपः—accu. plu. of अप् *fem.* water. This word is declined in the plural in classical literature, and never in the singular except in the Vedas.

The use of the Potential is more appropriate than the Imperative since Vasishtha is laying down a rule for the guidance of Dilipa. Pâṇini has laid down that the Imperative may also be used in this sense; hence the Imp. निषीद may do as well as the other potential forms in the stanza.

Compare II. 6 which clearly shows that the king has been careful in obeying the injunctions of his spiritual guide.

Trans.:—On her moving you should move; on her standing you should stand; on her being seated you must sit; (likewise) you should drink water when she has drunk it.

90. वधू—has both senses, daughter-in-law as well as wife' वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च *Amara.* प्रयता—self-subdued, pious, purified by religious observances; p. p. of प्रयम् 1st conj. *Parasm.* to restrain, to check. आतपोवनात्—see I. 5 for आ. अन्वेतु—must follow, Imper. 3rd per. sing. प्रत्युद्व्रजेत्—should go forth to receive; Poten. 3rd per. Note the promiscous use of both the moods which are used विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु *Paṇi.* III. iii. 161 and 162. प्रातः—ind. see V. 29. सायम्—*ind.* see II. 1 and 21 which show how Sudakshiṇâ obeyed the sage.

Trans.:—And let this [our] daughter-in-law too being fully devoted and purified by religious observances follow her in the morning up to the precints of the penance-grove, after she has been worshipped, as also go forth to receive her in the evening.

91. आप्रसादात्—For the आ see st. 90 above. परिचर्यापरः—परिचर्या एव परं (sole, only, the highest goal. This word at the end of a compound has these senses as well 'as absorbed in' etc.) यस्य सः. परिचर्या is an irregular word like परिसर्या, मृगया etc. Vide "इच्छा" *Pâṇi.* III. iii. 101 and the Vârtika thereon. अविघ्नम्—is a Nitya Samâsa. स्थेयाः—*Bened.* 2nd per. sing. The Benedictive mood is always used in giving blessings. धुरि—loc. sing. of धुर् the foremost part of the pole where the yoke is fixed; hence the foremost or highest place, *cf.* II. 2, XIV. 74. पुत्रिणां—पुत्रिन् is one having sons. Here the इन् is used प्रशंसायां, and therefore सुपुत्राः सन्ति एषां इति पुत्रिणः.

Trans.:—Be then absorbed in attending upon her in this manner until her favour is gained; may no impediment come in thy way and may thou as a father stand at the head of those, who have noble sons.

92. **तथेति**—Be it so. See V. 59, a very common expression. **प्रतिजग्राह**—accepted, undertook from प्रतिग्रह् 9th conj. *Ubh.* **सपरिग्रह**—परिग्रहः a wife, a queen, 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि.' see *Shâku.* III. 20. **देशकालज्ञः**—देशश्च कालश्च देशकालौ, तौ जानातीति. One who knows the place and time. **आनतः**—respectfully saluting.

Trans.:—That disciple who knew the place and time, whose heart was pleased and who made a respectful salutation accepted along with his wife the injunctions of his guide, with the words 'be it so.'

93. **प्रदोषे**—see V. 28. **विशांपतिम्**—The word need not be viewed as one word but विशां *Gen. plu.* of विश् man and पति lord, ruler; see *Ja.* II. 18. and *Ra.* V. 3 and notes. **सूनृतवाक्**—सूनृतं (kind and sincere, see *comm.*) वदतीति, *cf. Ma.* XIV. 21. **स्रष्टुः**—Gen. Sing. of स्रष्टृ Brahma. स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा *Amara.* स्रष्टुसूनुः signifies Vasishtha, see note on ब्रह्मयोनिना st. 64 *supra.* **उदितश्रियम्**—उदिता श्रीः (good fortune) यस्य तं.

Trans.:—Then at night-time the sagacious son of the Creator, who had kind and sincere words, gave leave to the lord of men whose good fortune had dawned to [go to] rest.

94. **तपःसिद्धौ सत्यामपि**—तपसा सिद्धिः, तस्याम् getting anything by the power of asceticism. **नियमापेक्षया**—नियमस्य (the नियमाः or minor observances which are generally voluntary and are शरीरातिरिक्तदेशकालादिसाधनापेक्षाः संध्योपासनजपादयः. For the ten common नियमाः see *Ratna.* I. 19 notes) अपेक्षया (the *instru.* of the word अपेक्षा lit. 'necessity' is used in the sense of 'for the sake of.') **कल्पवित्**—one versed in the Shâstras or knowing the procedure in religious ceremonies; कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने *Medi.* **कल्पयामास**—*Perf.* 3rd per. sing. of the *causal* of क्लृप् 1st conj. Atma. to provide, to furnish. **वन्यां**—rustic, sylvan. **संविधा**—mode of living.

Trans.:—Notwithstanding his power of asceticism the sage learned in the rules of ceremonial acts, out of a consideration for the observance of regulations undertaken by him (the king), provided him with only rural accommodation.

95. **निर्दिष्टां**—assigned; *p. p.* of निर्दिश् 6th conj. Par. **कुलपतिना**—कुलस्य (मुनिसंघस्य) पतिः; "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥". **पर्णशालां**—पर्णनिर्मिता शाला a compound of the शाकपार्थिवादि class. 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् *Amar.* **अध्यास्य**—The verb आस to sit when preceded by अधि governs the Accusative of the place of sitting.

See note on अधितिष्ठति st. *supra*. **प्रयतपरिग्रहद्वितीयः**—प्रयत, see st. 90 and परिग्रह see st. 92. प्रयतश्चासौ परिग्रहश्च प्रय०...ग्रहः, सः द्वितीयः यस्य सः, note the difference between this compound and महिषीसखः. **संविष्टः**—sleeping, resting, from संविश् 6th conj. Para. **कुशशयने**—see *comm.*, also कुशैः परिकल्पितं शयनं तस्मिन् a comp. of the शाकपार्थिवादि class.

Trans.:—The king with his pious wife as his companion occupied the hut pointed to him by the chief sage; and lying on a pallet of Kusha grass passed the night whose close was announced to him by the recitals of his (the sage's) pupils.

Raghuvansha, Canto II.

Notes and Translation.

1. अथ—The uses of this particle are various:—मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ । *Amar.* Here it is used in the sense of अनन्तर 'afterwards', 'then'. It may also be taken to convey the idea of मङ्गल auspiciousness, see I. 35 also. प्रजानाम्—see I. 18. अधिपः—अधि पातीति; one who protects, hence, lord. जाया०...माल्याम्—गन्ध is a word always used in the plural and is masculine; *cf.* वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान् *Mu.* I. 4. माल्यं is really मालायै हितं यत् *i. e.* a flower; but it is generally used मालैव माल्यम् to signify 'a garland, a wreath, a chaplet,' *cf.* गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते । नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् *Ki.* I. 21. 'माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि' *Amara.* गन्धाश्च माल्यानि च गन्धमाल्यानि; जायया (for जाया see *comm.*) प्रतिग्राहितानि (caused to be accepted, made to accept) गन्धमाल्यानि यया सा, ताम्. वनाय—वनं गन्तुम्; see note on चापलाय I. 9. पीत०...वत्साम्—पीतं (a drink, milk, or) अस्यास्तीति पीतः, आदौ पीतः पश्चात् प्रतिबद्धः वत्सः (a calf, see I. 84, शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्, *Amara.*) यस्यास्ताम्. The two participles पीतः and प्रतिबद्धः are expressive of two consecutive actions in regard to one and the same individual; and so they may be compounded in the order of the actions by पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणे *Pâṇi.* II. 1. 49. यशोधनः—यश एव धनं यस्य सः see तपोधनः V. 3.

Trans.:—Then, in the morning the cow whose calf had been tied to its post after it had its fill of drink [of milk], and after she had been made to accept sandal-paste, flowers etc. by the queen, the lord of the people who prized his fame as a treasure, unfastened her for the purpose of taking her to the forest.

2. खुर०...पांसुम्—खुराणां न्यासाः, तैः पवित्राः खु०...वित्राः; खु०...वित्राः पांसवः (dust) यस्य तम्. अपांसुलानाम्—पांसवः (दोषाः पापानि वा सन्ति आसां इति पांसुलाः also पांशुलाः self-willed; unchaste. The लच् suffix shows possession and is applied optionally to the सिध्मादि class of words by *Pâṇi.* V. ii. 97), न पांसुलाः अपांसुलाः, तासां. धुरि—see I. 91. म०...पत्नी—मनुष्याणां ईश्वरः (master, lord, 'स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता'); धर्मस्य पत्नी (a षष्ठीतत्पु०, see *comm.*); some dissolve it as धर्माय पत्नी. पत्नी = पत्युर्यज्ञे संयोगो य 'पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यायज्ञेन सम्बन्धे' by पत्युर्नो यज्ञसंयोगे *Pâṇi.* IV. i. 33; मनु०...स्य धर्मपत्नी म०...पत्नी. श्रुतेः—Of the *Shruti.* (श्रु to hear) श्रुति is the technical term for all those works which are considered to have been revealed by a deity. It applies therefore to the Mantras and Brâhmanas, but at a later period it came to be applied to the Upanishads too. It means 'Revelation,' as distinguished from स्मृति 'tradition.' अन्वगच्छत्—followed closely; the prefix अनु by itself or with verbs, means in close proximity as in अनुचर, अनुकारिन् etc.

Trans.:—The lawful wife of the lord of men, who was in every way fit to be ranked at the head of chaste women, followed the cow's path, the dust of which was sanctified by the placing of her hoofs, just as Smriti follows the meaning of Shruti.

3. दयालु—The affix आलुच् in the sense of 'disposition,' or 'possessing a particular quality', is added to certain words, *e. g.* स्पृहयालु, निद्रालु by *Pâṇi.* III. ii. 158. This affix is sometimes added to words to show 'inability to bear' as in उष्णालु. सौरभेयी—सुरभ्याः अपत्यं स्त्री सौरभेयी by स्त्रीभ्यो ढक् *Pâṇi.* IV. i. 120. सुरभिः—agrees with राजा see *comm.* यशोभिः—mark the use of the plural to convey the idea of multitude, variety. पयो०...समुद्राम्—This is a peculiar Tatpurusha compound known as च्विसमास *i. e.* Prepositional Tatpurusha in which the च्वि termination "is added to nouns or indeclinables to express that person or thing, not being like what is denoted by the base to which च्वि is added, becomes or is made like it." The compound (a त्रिपदबहुव्रीहि) is analysed in the *comm.* गोरूपधराम्—The earth is said to have assumed the form of a cow from which various things were milked by the gods, sages, and men. See *Ku.* I. 2 and *comm.* thereon.

Trans.:—The kind-hearted king, graceful in his fame made his beloved partner turn back and took charge of protecting the daughter of Surabhi who was as if the Earth itself in the form of a cow with the four oceans turned into udders.

4. व्रताय—For the purpose of performing a vow (as directed by Vashishtha; see I. 88). न्यषेधि—(*pass. 3rd* per. from निषिध् 1st. conj. Par. 'to prevent', 'to keep back') prohibited, forbade. शेषः अपि—The king had taken only a limited body of attendants when he started on his journey to the sage's hermitage (see I. 37); even that he now sent back. अनु०...वर्गः—अनुयायिनां वर्गः (body, collection). स्ववीर्यगुप्ता—स्वस्य वीर्यं (prowess, valour; 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजः सामर्थ्ययोरपि' *Medi.*) तेन गुप्ता (protected). मनोः प्रसूतिः—The singular is used here to denote 'a class' like the English noun of multitude; प्रसूति standing in the sense of race or descendants, and not in the sense of son, or offspring as in I. 25 or 77.

Trans.:—The rest of his retinue also was interdicted [from accompanying] by him who followed the cow as a pious duty: the safe guarding of his body was to be from none else; a descendant of Manu is always protected by his own valour.

5. स्वैरगतैः—स्वैराश्च (स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्तें ईरति (goes) वा, the वृद्धि of ई takes place necessarily by the rule स्वादिरेरिणोः *Pâṇi.* VI. i. 99.) ते गताश्च, तैः. सम्राट्—nom. sing. of सम्राज् (सम्यक् राजतेऽसौ); a paramount sovereign, universal lord, see *comm.* समाराधनम्—सम्यक् आराधनम् (appropriate attending, serving) तस्मिन् तत्परः (see *comm.*) अभूत्—Aorist of भू. The aorist is perhaps used to imply an idea of continuity.

Trans.:—The universal monarch was completely engrossed in serving her by means of agreeable morsels of grass, by scratchings [of the body] which warded off wild flies and by allowing her to roam about without restriction.

6. निषेदुषीम्—*per. par.* of सद् with नि used in the sense of the Aorist *i. e.* in the sense of 'who has sat down' see V. 36 and 62. आ०...धीरः—आसनस्य बन्धः (a position, a posture), तस्मिन् धीरः (firm, steady).

Trans.:—The king followed her just as her (very) shadow, she halting he halted, she moving forth he moved, firm in [his] posture of a seat no sooner she had sat down, she taking water, he eager for it.

7. न्यस्तचिन्हा—न्यस्तानि (relinquished, put aside from न्यस् 4th Conj. Paras.; *cf.* न्यस्तशस्त्रस्य शोकात् *Veni.* I. 18) चिन्हानि (marks, emblems) यस्याः सा, ताम्. राजलक्ष्मी—royalty, kingly dignity. तेजो०...मिताम्—तेजसः विशेषः (excellence, pre-eminence, see I. 37; VI. 5), तेन अनुमिताम् (inferred, guessed). अना०...राजिः—न आविष्कृताः अनाविष्कृताः, दानस्य (दान is ichor or the exudation from the temples of an elephant) राजयः (streaks, lines ; *cf.* दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे । *Mu.* II. 2) दानराजयः; अ०...ता दानराजयः यस्य सः. अन्तर्मदावस्थः—मदस्य अवस्था मदावस्था; अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः. This is a particular kind of elephant known as भद्र. द्विपेन्द्रः—द्वाभ्यां शुण्डातुण्डाभ्यां पिबन्ति ते द्विपेन्द्राः, तेषु इन्द्रः or द्विपानां इन्द्रः or द्विप इन्द्र इव an Upamit Samâsa by उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे *Pâṇi.* II. 1. 56.

Trans.:—Although the emblems of royalty had been abandoned yet possessing kingly dignity which could be inferred from the peculiar lustre about him he was like a majestic elephant, inwardly in an excited state but not indicating it by lines of ichor (on the temples).

8. लता०...थितैः—see *comm.* केशैः—This instrumental case is as Mallinâtha tells us इत्थंभूतलक्षणे *i. e.* for the purpose of indicating a particular condition or state. अधि०...धन्वा—ज्यां (ज्या is the bow—string, मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः *Amara.*) अधिगतम् अधिज्यं; अधिज्यं धनुः यस्य सः. दावं विचचार—The *comm.* gives the rule which lays down that all verbs that show motion govern the accusative. रक्षापदेशात्—रक्षायाः अपदेशः (pretext, plea), तस्मात्. मुनि०...धेनोः—होमस्य धेनुः होमधेनुः (this is a compound like धर्मपत्नी, see 2 *supra.*) मुनेः होमधेनुः, तस्याः. विनेष्यन्—*Future participle* denoting intention or purpose. The verb नी with वि is Paras. in the sense of 'teaching', 'taming.'

Trans.:—With his hair tied up into a knot by tendrils of creepers, he roamed about the forest with his bow strung with the [ostensible] purpose of protecting the sacrificial cow of the sage but as if wishing to tame the wild wicked beasts of the forest.

9. विसृ०...चरस्य—पार्श्वयोः अनुचराः पा०...चराः, now see *comm.* The

word पार्श्व is curiously derived from पर्शुः a rib. पाशभृता समस्य—पाशं बिभर्त्यसौ. पाशभृत् is Varuṇa (see I. 80.) who is supposed to have knotted nooses by which he ensnares the wicked. He is generally represented as majestic and graceful. उदीरयामासुः—gave out a lengthened utterance or note; see the different meaning of उदीर् in VI. 18. आलोकशब्दम्—आलोकस्य शब्दः तम्. A set phrase to be uttered when ushered to the presence of a king, or the cry of attendants when a king moves about. We meet with these in dramas *e. g.* जयतु जयतु etc. or स्वामिन् पादमवधार्यताम् or the *Vernacular* formula आस्ते कदम महाराज eto.

Trans.:—The trees on both sides gave out a prolonged utterance as it were, of a chorus of exclamations of 'Victory to the king' through the notes of over-joyed birds to the monarch, mighty like the noosebearing god, and who had dismissed his body servants.

10. मरुत्सखाभम्—see *comm.;* also मरुतां (देवानां) सखा *i. e.* इन्द्रः. The formation of आभं is by Pāṇi. III. i. 136 quoted by Malli. which says that क *i. e.* अ shall come at the end of a verb ending in आ when there is an Upasarga as in प्रज्ञः. अर्च्यम्—अर्चितुं योग्यम्. अभिवर्तमानम्—approaching, coming near. अवाकिरन्—strewing, showering. बाललताः—are aptly comparable with कन्याः. It is the usual custom to place young maidens along the royal route with flowers and fried rice etc. to be showered on the king. We find in Canto IV. 27 that even matrons showered these offerings. पौरकन्याः—पुरे भवाः पौराः (citizens), तेषां कन्याः or पौराश्च ताः कन्याश्च.

Trans.:—Young creepers set in motion by the breeze strewed his path with their flowers at the approach of him, who was 'glorious' like the friend of wind (or like king of the Gods) and who was worthy of adoration, just as city-maidens would with the customary fried grains.

11. धनुर्भृतः—धनति (kills) इति धनुः; धनुः बिभर्त्यसौ धनुर्भृत्, तस्य. अपि—in spite of, although. दयार्द्रभावम्—दयया आर्द्रः दयार्द्रः, दयार्द्रभावः (feeling) यस्य तत् agrees with वपुः. विशंकैः—विगता शंका येषां तैः. प्रकाo... फलं—प्रकामं यथा तथा विस्तारः, तस्य फलम्. For a nearly similar idea see I. 40 and *Kir.* XIII. 6.

Trans.:—In spite of his being armed with a bow the female deer with fearless hearts were gazing at this body which evinced the tenderness of his feeling and thereby obtained the fruit of the largeness of their eyes.

12. मारुतपूर्णरन्ध्रैः—मारुतेन (The account about the name Marut is given in the Râmâyana Bâla Kânda which says:—Diti, the wife of Kasyapa requested her husband to give her a son who would kill Indra in battle. Kasyapa consented and Wâyu was to be such a son. When he was in the womb Indra entered it and began cutting the fœtus to pieces. The unborn child began to cry when Indra said to

it मा रुद lest its cries woke the mother, and from thence the child came to have the name मारुत.) पूर्णानि रन्ध्राणि येषां तैः कीचकैः. आपा०... कृतम्—see *comm.* वनदेवताभिः—by Sylvan deities. उच्चैः—an *ind.* loudly. उद्गीयमानम्—sung in a high strain. Compare with this stanza *Ku.* I. 8. and *Me.* I. 59.

Trans.:—He heard his own fame loudly sung at a high pitch in the bowers by sylvan deities to the accompaniment of the sounds sent out by bamboos whose holes were filled with air and which served the purpose of flutes.

13. पृक्तः—*p. p.* mixed, surcharged (from पृच् 7th conj. Paras. to mix, to mingle). अनो०...गन्धी—अनसः (शकटस्य) अकं (वेगं) हन्ति इति अनोकहः; ईषत् कम्पितानि आकम्पितानि (see I. 83. for the use of आ in the sense of 'slight'); आ०...तानि च तानि पुष्पाणि च आक०...पुष्पाणि; अनोकहानां आक०... पुष्पाणि अनो०...पुष्पाणि; तेषां गन्धः अनो०...गन्धः; सः अस्य इति अनो०...गन्धिन् (see I. 53). आतपक्लान्तम्—आतपेन (प्रकाशो द्योत आतपः *Amara.*) क्लान्तः, तम्. अनातपत्रं—नास्ति आतपत्रं (आतपात् त्रायते असौ इति an umbrella).

Trans.:—Light breeze loaded with the spray of mountain streams and surcharged with the fragrance of the slightly shaken flowers of trees served him who was pure by his righteous conduct, being oppressed by heat in consequence of his being without an umbrella.

14. दवाग्निः—दव एव अग्निः दवाग्निः (wild fire, forest conflagration). विशेषा—see *comm.* The meaning here is different from that in previous places. फल०...वृद्धि—The first a Samâhâra Dwandva and then Tat. ऊनं—the weaker. सत्त्वेषु—among animals; सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु *Amara.* Mark the use of the locative by *Pâṇi.* II. iii. 41 which is noted in the *comm.* and which lays down that the name of that class is put in the Locative from among which any particular one is to be brought forward. It is sometimes put in the Genitive. *e. g.* गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा. वनं गोप्तरि गाहमाने—The accussative वनं is according to rule explained in st. 8 *supra.* For the Locative absolute see I. 89. गोप्तरि—see I. 55. In stanzas 9-14 Kâlidâsa describes, of course, poetically the welcome accorded by the woods to the king and makes them show all the marks of respect that are shown on royalty in a town.

Trans.:—As he, the protector, entered the wood the wild fire went down even without a shower [of rain]; the growth of flowers and fruits was specially plentiful, and among animals the stronger did not molest the weaker.

15. दिगन्तराणि—दिशां अन्तराणि (the intervening space; the tracts between the cardinal points *i. e.* all the space contained in the forest and in the universe in which the cow and the sun had wandered during the day). निलयाय—(निलयोऽस्तमये गृहे। गोपनस्य प्रदेशेऽपि च *Haima*).

The Dative is used by गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि *Pāṇi.* II. iii. 12. By this rule either the Dative or the Accusative may be used when the root having the sense of motion implies effort on the part of the agent, but where no effort is implied the Accusative alone must be used. **पल्लवरागताम्रा**—ताम्रः गुणः अस्या अस्तीति ताम्रा. The possessive termination मतुप् is dropped when added to words denoting qualities by गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः *Vārti.* on तसौ मत्वर्थे *Pāṇi.* I. iiii. 19; now see *comm.* **प्रभा**—radiance, glow. The सौरभेयी is पल्लवस्निग्धपाटला see I. 83. Likewise the evening sun has also a reddish colour as every one has seen. For a fine picture of red-coloured evening sun, see *Jā.* I. 68. **प्रचक्रमे**—The singular verb can be reconciled by taking च in the sense of 'as well as.'

Trans.:—At the termination of the day the light of the sun as well as the cow belonging to the saint, both having a reddish hue like that of a (new) leaf, commenced their homeward course each to its resting-place after having purified the expanse of the space between the directions by their traversing them.

16. देव०...र्थाम्—देवताश्च पितरश्च अतिथयश्च (for अतिथि see V. 2); for अर्थ in the sense of 'purpose' see I. 34. **अन्वग्**—an *ind.*, after, following. **मध्यमलोकपालः**—मध्ये भवः मध्यमः, मध्यमश्चासौ लोकश्च, तं पालयतीति the protector of the middle world. स्वर्ग being the upper and पाताल the nether world. **सतां मतेन**—Past passive parti. ending in त are used with the Genitive when they are used in the sense of the present tense (see VIII. 8); the participle मत is here used as if in the present tense by the sûtra मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च *Pāṇi.* III. ii. 188. *i. e.* the past participles of मन् बुध् पूज् and similar others possess such a continuity of action that they are regarded generally in the present sense. **श्रद्धा**—faith. **विधिना**—विधि is primarily a religious command or rule; then, 'विहितकर्मोकरण' the performance of a religious rite in obedience to such command (see V. 3). **उपपन्ना**—accompanied by.

Trans.:—The protector of the middle world followed her who was of use (to the muni) in the proper performance of the duty to the gods, the manes, and guests; she (the cow) in company of him who was respected by the good looked like faith incarnate when accompanied by the proper performance of a religious rite.

17. पल्व०...यूथानि—पल्वलेभ्यः (वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः *Amara.* a pool, a pond) उत्तीर्णानि (jumped out, came out; p. p. from तॄ 1st conj. Paras.); वराहाणां यूथानि (herds); पल्व०...र्णानि वरा०...नि येषु तानि. आवा०...णानि—आवासस्य वृक्षाः, तेषां उन्मुखाः, आ०...न्मुखाः बर्हिणः येषु तानि. **पश्यन्**—only looking at the game without the least idea of sending forth an arrow after any beast as he was acting under the instructions of his preceptor and was under a vow.

Trans.:—He went on looking at the forest-glades that were being darkened (by the approach of night), where were [to be seen] herds

of boars coming out of pools of water, peacocks with their heads turned towards the trees where they rested and the deer seated at ease on grassy spots.

18. आपी°...त्वात्—आपीनभारस्य उद्वहनं तस्मिन् प्रयत्नः, तस्मात्. गृष्टिः—a cow which has calved only once. गुरुत्वात्—we have been told in I. 13 that the king's body was of no ordinary built. Likewise the size of the udder of the cow being peculiarly large is mentioned in I. 84 and II. 1. तपो°...पथम्—तपोवन आवृत्तिः (return); तस्याः पन्थाः तं. The word पथिन् at the end of a compound becomes पथ by *Pāṇi.* V. iv. 14. We would rather have आवृत्ति in the sense of 'return' in the evening from what is said in the next stanza.

Trans.:—The cow, who had calved only once, in consequence of her exertions in bearing the weight of her large udder, and the King on account of his heavy body both walked with charmingly easy steps and (thereby) lent a beauty to the path by which they returned to the penance grove.

19. वनिता—a fond wife. वनिता जनितात्यन्तानुरागायां च योषिति *Ama.* आवर्तमानम्—returning. पपौ— *lit.* drank in, *fig:* ardently gazed at. निमे°...पङ्क्तिः—निमेषेषु (निमेष is closing of the eyes which goes on almost involuntarily when the eyes are not specially attracted by anything *cf.* प्रलपन्विसृजन्गृण्हन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि *Bha: Gi.* V. 9). अलसाः (slow, inactive, *cf.* गमनमलसं शून्या दृष्टिः *Mālati* I.); पक्ष्मणाम् (पक्ष्मन् an eyelash पक्ष्म सूत्रे च सूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि *Vishwa.*) पङ्क्तयः पक्ष्मपङ्क्तयः; निमेषालसाः पक्ष्मपङ्क्तयः यस्याः सा.

Trans.:—From the skirts of the grove his fond wife with eyes whose lashes were slow in closing and which had fasted long, drank in, as it were, him who was following the cow of the sage.

20. प्रत्युद्गता—gone forward to receive. धर्मपत्नी—see st. 2 *supra.* तदन्तरे—तयोः अन्तरे. दिन°...गता—दिनश्च क्षपा च दिनक्षपे, तयोः मध्यं, तस्मिन् गता. Annotators have strained hard to perfect the simile and some propose to take क्षपा in the sense of 'a moon-light night,' but on what authority they do not say. Probably the poet only means to imply the simile generally in so far as the genders of the objects between which comparison is to be brought out are concerned, and the comparison of the cow to the evening twilight. सन्ध्या—अहोरात्रस्य यः सन्धिः. सूर्यनक्षत्रवर्जितः= the period between the setting of the sun and the rising of the stars.

Trans.:—Made to go in front along the road by the King and received by going forward by his partner in religious duties that cow between them looked like the twilight come between day and night.

21. प्रदक्षिणीकृत्य—For प्रदक्षिणं see VII. 24. The compound here is च्वि Prepositional Tatpu: for which see 3 *supra*; अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं कृत्वा इति प्रदक्षिणीकृत्य by the Vârtika अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् on *Pāṇi*, V. iiii. 50. The word प्रदक्षिणं belonging to the तिष्ठद्गु class (see Ganapâtha 2 Adhyâya)

cannot enter into a combination with other words; and hence this compound is an irregular one. The same remark applies to the compound in VII. 24. पयस्विनीं—पयोऽस्या अस्तीति, ताम्. साक्ष०...सा—अक्षतैः (see VII. 28) सह वर्तमानं साक्षतं; साक्षतं पात्रं हस्तयोर्यस्याः सा. शृङ्गान्तरं—शृंगयोः अन्तरम्. अर्थसिद्धेः—अर्थस्य (अर्थ object in view; the desire) सिद्धिः (see I. 42, 72.) तस्याः. द्वारम्:—The two horns curving inwards suggest the idea of a gateway.

Trans.:—Sudakshiṇâ, having a vessel containing the Akshatâ rice, went round the cow keeping her always to the right, bowed to her and worshipped the broad space between her horns as if it was the very door for the fulfilment of her desire.

22. वत्सोत्सुका—वत्से उत्सुका; but by the rule प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च *Pâṇi.* II. iii. 44 we may have वत्सेन उत्सुका also. स्तिमिता—see I. 73. सपर्या—see V. 22. प्रत्यग्रहीत्—accepted, received from प्रतिग्रह 9th conj. Ubha. भक्त्यो०...षु—see I. 16. पुरःफलानि—पुरः फलं येषां तानि.

Trans.:—Both of them (the King and the Queen) were delighted to see that the cow though eager about her calf patiently accepted their worship; the indications of the satisfaction of beings like her in regard to those who approach them with devotion are the marks of the bestowal of their favours.

23. सदारस्य—दारैः सहितः सदारः तस्य. The word दार is masculine and always in the plural; its derivation is significant; दारयन्ति भ्रातॄन्= one who creates estrangement among brothers. सांध्यम्—संध्यायां विहितं. विधिम्—see V. 22. एव—There seems to be a difference of opinion as to where एव is to be construed, whether with पुनः or दोग्ध्रीं; in the one case it would imply 'once more'; in the second, 'attended upon the cow and no one else'; both make equally good sense though the second appears to fit better. भुजो०...रिपुः—भुजाभ्यां उच्छिन्नाः रिपवः येन सः.

Trans.:—After having grasped the feet of the preceptor and his wife and after finishing the evening ceremonies, King Dilîpa, the extirpator of his enemies by his own hands again attended devotedly upon the cow who yielded milk.

24. अन्ति०...प्रदीपाः—बलिश्च प्रदीपश्च बलिप्रदीपौ; अन्तिके न्यस्तौ अन्तिकन्यस्तौ, अन्ति०...स्तौ बलिप्रदीपौ यस्याः तां. बलिः=पूजोपकरणम्. The worshipping materials such as flowers, wetted rice, sandal paste, a small lighted lamp, incense-stick etc. are placed in a tray, and after the worshipping is over the remnants and the burning lamp are allowed to remain near the object of worship, not necessarily as a part of worship. अन्वास्य—*Inde. parti.* of आस् with अनु 2nd conj. Atm: 'to sit after'; in this sense it governs the accusative. गोप्ता—see I. 55. गृहिणीसहायः—गृहिणी (see VIII. 67) सहाया (सह एति सा a friend, a companion) यस्य सः. अनु—after, following, see VIII. 58. There is no tautology since क्रम indicates the

series of actions of the cow and अनु implies 'following' on the part of the King as in II. 6. संविवेश—see I. 95. प्रातः—an *inde.*; in the morning. उदतिष्ठत्—स्था with उत् is Atma. if it does not imply the sense of the action of rising, by *Pâṇi.* I. iii. 24. Here we have the King *rising up* just as the cow rose up; hence the Paras. form can be justified.

Trans.:—The guardian, having his wife for his companion sat after the cow near whom were placed the worshipping materials and the lamp, himself gradually slept after she had fallen asleep and in the morning got up after her when she was up from her sleep.

25. प्रजार्थं—see I. 18. समम्—together with, in company of; (in the same sense as सह which governs the *instru.*). The sense here is different from that in IV. 4. महिष्या—(*Instru. sing.* governed by समम्)—from मह् 1st conj. Paras. and 10th conj. Ubha. to hold in great esteem, to honour. महनीयकीर्तेः—महनीया (glorious, worthy of honour ; see III. 69) कीर्तिः यस्य तस्य. व्यतीयुः—'Elapsed, passed'. The sense here is different than that in I. 17. which see. दीनो°...तस्य—दीनानां उद्धरणं (deliverance, rescuing) तस्मिन् उचितस्य (see I. 50.)

Trans.:—In this manner, observing the vow along with his queen in the hope of getting issue, passed thrice seven days of him whose fame was great and who was accustomed to help out the distressed.

26. अन्येद्युः—अन्यस्मिन् अहनि इति अन्येद्युः, *an ind.* by *Pâṇi.* V. iii. 22 'on the next day.' आत्मानुचरस्य—अनु चरतीति अनुचरः follower, attendant; आत्मनः अनुचरः तस्य. भावं—mind, feeling, devotion; see V. 14. जिज्ञासमाना— *pre. par.* of the *desi.* of ज्ञा. मुनि°...धेनुः—see II. 8. 19. गङ्गा°...शष्पम्—see *comm.* गौरीगुरोः—गौर्याः गुरुः (father, see also *Ku.* I. 21 and III. 17). गह्वरम्—देवखातबिले गुहागह्वरम् *Amara.* This word is both *mas.* and *neut.*

Trans.:—On the next day the sacrificial cow of the sage, being desirous of testing the devotion of her follower entered a cavern of the mountain Himâlaya where tender grass grew in the vicinity of the fall of the Ganges.

27. दुष्प्रधर्षा—unassailable, unapproachable ; दुःखेन प्रधृष्यते इति. हिंस्रैः—The construction हिंस्रैः मनसापि (and not हिंस्राणां मनसापि) दुष्प्रधर्षा is to be noted. इति—therefore, hence, since etc. अद्रि°...क्षणेन—अद्रेः शोभा, तस्यां प्रहिते ईक्षणे यस्य तेन. अलo...नः—न लक्षितं अलक्षितं; अलक्षितं अभ्युत्पतनं (pouncing upon.) यस्य सः. प्रसह्य— an *ind.* forcibly, violently; *cf.* प्रसह्य मणिमुद्धरेत् *Niti.* 4. किल—is used here as अलीके to imply a feigned action.

Trans.:—[He was sure that] the cow was unassailable even in thought by beasts of prey; so a lion, without his pouncing being observed by the King whose eyesight was directed towards the beauty of the mountain, feigned to drag her forcibly.

28. आर्तसाधोः—आर्त oppressed, distressed; (the sense is slightly different from that in I. 28) *cf.* आर्तत्राणाय वः शस्त्रं *Shâ.* I. साधु has various senses. It is a noun, an adjective and an indeclinable too. Here it is an adjective in the sense of 'kindly disposed.' गुहा०...दीर्घम्—गुहया निबद्धः (confined, held within) गु०...द्धः; गु०...द्धश्चासौ प्रतिशब्दश्च गु०...शब्दः तेन दीर्घम् prolonged. रश्मिषु आदाय—The use of the locative is peculiar. Sumati observes that the Dative is to be used with verbs in the sense of holding, narrating, and seeing; some however, he says, allow the locative to be used in the sense of 'holding, seizing.' The idea is the usual one of horses of a carriage being brought back on the track by means of the reins. नगेन्द्रसक्ताम्—न गच्छन्ति ते नगाः, नगाणां or नगेषु इन्द्रः also नगः इन्द्रः इव. The Himâlaya, according to the Bramhânḍa Purâṇa was the crowned ruler of the mountains; नगेन्द्रे सक्ता, ताम्.

Trans.:—Her cry prolonged by its resounding in the cave, drew back as if by taking hold of the reins, the sight, which was fixed on the mountain, of the King who was the protector of the distressed.

29. पाटलायां—see I. 83, and *Jd.* III. 6. तस्थिवांसं—see V. 61. धनुर्धरः—धरतीति धरः, धनुषः धरः धनुर्धरः. अधित्यकायां—अधित्यका a table-land 'पर्वतस्य आरूढस्थलमधित्यका.' धातुमय्यां—having a profusion of ores (se *Ku.* I. 4); the suffix मयट् is added in the sense of 'being composed of, possessing abundance of' to all words except those signifying an article of food or covering by मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः *Pâṇi.* IV. iii. 143. लोध्रद्रुमं—लोध्रस्य (is the *Hopea odorata*) द्रुमं (द्रुवति ऊर्ध्वं गच्छतीति; द्रुः a branch; द्रवः सन्त्यस्यासौ द्रुमः). सानुमतः—*geni. sing.* सानुमान् one having peaks सानूनि अस्य सन्तीति by तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् *Pâṇi.* V. ii. 94.

Trans.:—That archer beheld a lion seated on the back of the chestnut coloured cow resembling a full-blossomed Lodhra tree on the table-land of a mountain full of red metallic ore.

30. मृगेन्द्रस्य—मृगाणां (of beasts मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः *Medini.* *cf.* मृगमीनसज्जनानाम् *Niti.* 61) इन्द्रः (lord,) तस्य. मृगेन्द्रगामी—मृगेन्द्र इव गन्तुं शीलं अस्य one who walks majestically like a lion. वधाय—For the dative see note on आहरणाय VI. 75. शरण्यः—one who gives shelter; see VI. 21 & *cf.* शरं शरण्योऽपि मुमोच *Jd.* I. 74. जाताभिषङ्गः—जातः अभिषङ्गः (humiliation) यस्य सः one who was humiliated. निषङ्गात्—निषङ्ग a quiver (नितरां सज्यन्त्यस्मिन् शराः इति).

Trans.:—Then the King whose gait was as majestic as that of a lion, who was the refuge of the distressed and who had forcibly extirpated his enemies, being mortified wished to take out an arrow from his quiver for killing the King of beasts who merited death.

31. वामेतरः—वामात् इतरः other than the left, therefore right. नख०...पत्रे—नखप्रभाः (see VI. 15) ताभिः भूषितानि कंकपत्राणि (the feathers of the Kanka *i. e.* the heron, which are attached to one extremity of an

arrow to guide the eyesight of the archer) यस्य तस्मिन् refers to सायकपुङ्खे—सायकस्य पुङ्खः (the feathered part) तस्मिन्. चित्रा०...म्भः—चित्रे अर्पित चि०...तः; चि०...तः आरम्भः (see I. 15) यस्य सः whose action of taking out an arrow from the quiver was made the subject of a picture. अवतस्थे—The verb स्था is Atm. when preceded by सम्, अव, प्र or वि by *Pâṇi.* I. iii. 23.

Trans.:—The right hand of him who wished to strike remained with its fingers stuck fast to the feathered extremity of the arrow, the lustre of the nails of the fingers imparting a beauty to the feathers and he stood stock still as if this action (of his) was made the subject of a picture.

32. अभ्यर्णम्—standing near, qualifies आगस्कृतम्; see Sid. Kau. on *Pâṇi.* VII. ii. 25. आगस्कृत्—आगः (fault, offence, आगोऽपराधे पापे स्यात् *Medi. cf.* सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः *Nai.* III. 52) कृतवानिति आगस्कृत् an offender, a criminal. भोगी—(a serpent, उरगः पन्नगो भोगी *Amara.* भोगः [फणा वक्रगतिः वा] अस्यास्तीति, *cf.* भोगीभोगासनक्षोभः *Ja.* II. 5). स्वतेजोभिः—स्वस्य तेजांसि (prowess, natural or inborn spirit "अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" *Bharata.*). मन्त्रौ०...वीर्यः—It is well-known that snake-charmers in this country can bring the reptiles under their full control by herbs and by means of spells etc. and put them into almost helpless condition just as the King in spite of all his natural vigour was at this moment.

Trans.:—The King like a serpent whose power has been checked by charms and herbs, and highly enraged on account of the restraints upon his arm was being consumed by the fire of his inborn spirit which could not touch the offender though close to him.

33. आर्यगृह्यम्—आर्यैः गृह्यते सेव्यते इति आर्यगृह्यः तत्पक्षाश्रितः one who is always useful to the good. An Ârya is one who is upright in his conduct, and always given to doing whatever is fair. निगृ०...धेनुः—निगृहीता धेनुः येन सः. मनुष्यवाचा—मनुष्यस्य वागेव वाक्, तया. विस्माययन्—*Pre. par.* of the *causal* of स्मि by the sûtra भीस्म्योर्हेतुभये *Pâṇi.* I. iii. 68 whereby the Atm. of the roots भी and स्मि is to be used when the fear or love is produced directly by the हेतु or agent. Here the wonder is produced through the instrumentality of मनुष्यवाक् and not by the agent सिंह. The reading विस्मापयन् cannot be very satisfactorily established except by a good deal of straining. See Siddhanta Kau. on *Pâṇi.* VI. I. 57. It can also be explained in the following manner:—विस्मापय (इति विस्मापः; विस्मापं करोतीति विस्मापि (a denominative form) and hence the *pre. par.* विस्मापयन्. आत्मवृत्तौ—आत्मनः वृत्तिः (condition, state *viz.* helplessness and the fixed position of the hand *etc.*) सिंहोरुसत्त्वम्—ऊरुः सत्त्वः यस्य सः ऊरुसत्त्वः, सिंहः इव ऊरुसत्त्वः, तम्. मनुवंशकेतुम्—see *comm.* and *Jâna.* I. 74.

Trans.:—The lion who had seized the cow spoke in human speech

to him who was the partizan of the good, who was the very banner of the race of Manu, and who was as powerful as a lion; thereby creating greater surprise in him who was already wondering his own [present] condition.

34. अलं—an *ind.*—used in the senses given in *comm.* Here it implies वारण 'enough of, no use of.' *cf.* अलमतिविस्तरेण. The *instru.* of श्रमेण is to be noted. Here श्रम is the करण or cause of the साधनक्रिया (the object to be gained) which is गम्यमान *i. e.* understood; and therefore श्रम is in what is called करणे तृतीया. The Nyâsodyota makes the point clear which says a क्रिया which though understood implies instrumentality just as well as one actually mentioned. प्रयुक्तम्—put up; इतः—the तस् is सार्वविभक्तिक *i. e.* used to convey the sense of any case. Here it is used in the sense of the *locative.* रंहः—*neu.* velocity, force; रंहस्तरसी तु रयः स्यदः *Amara.* शिलोच्चये—शिलाभिः उच्चीयते इति शिलोच्चयः an aggregation of stones, hence a mountain. मूर्च्छति—has power against. मारुतस्य—see st. 12 *supra.*

Trans.:—Enough with thy effort, Oh King ! Even if thy shafts were discharged against me it would be ineffective: the force of the wind though capable of uprooting trees has no effect upon a mountain.

35. कैला०...रम्—कैलास a mountain like *Meru,* situated in the lofty regions to the north of Himâlaya. In the Purânas it is described as several yojanas in extent, formed of pure silver, and the site of the capital of Kubera: it is the favourite resort of Shiva (see *Me.* I. ii. 58). वृषम्—वृषः is the bull which is the riding animal of Shankara and always represented as white in colour; *cf.* शुभ्रत्रिनयनवृष *Me.* I. 55. अष्टमूर्तेः—The eight visible forms of Shankara are enumerated in the *comm.* spoken of in the opening stanzas of Shâkuntala and Mâlavikâgnimitra. किङ्कर—*pri.* a menial servant. किंचित् कुत्सितं वा करोति, then used to signify any servant. निकुम्भमित्रम्—It is not clear who this Nikumbha is; from an allusion in the Hari Vansha it appears that निकुम्भ was one of the Ganas of Shankara.

Trans.:—Know me to be Kumbhodara by name, the friend of Nikumbha and the servant of the eight-formed divinity—that servant whose back has been sanctified by the placing of his foot on it when desirous of ascending the Kailâsa—white bull.

36. पश्यसि—Mr. Pandit observes that this is taken interrogatively but there seems hardly any greater propriety in it than taking it as काकोक्तिः which is defined by the Sâhitya Darpaṇakâra to be भिन्नकण्ठध्वनिः to bring the words uttered to the prominent notice of the hearer. देवदारुम्–the pine-tree, *Pinus Deodara* and *Longifolia;* see IV. 76. this is a tree peculiar to cold countries and there are large forests of it on the slopes of the Himâlayas. पुत्रीकृतः—न पुत्रः अपुत्रः; अपुत्रः पुत्रवत् कृतः; a preposi-

tional Tatpu: for which see II. 3. वृषभध्वजेन—words like ध्वज, केतन, with the peculiar characteristic prefixed are used to signify individual to whom the characteristic belongs; *e. g.* मकरध्वज, शषकेतन *etc.* Even in western countries and recently since the Delhi Durbar of 1877 almost all the native rulers have received banners from the paramount power, on which special figures are painted to distinguish them. In England there is a regular office whose province is to keep a record of all such banners and the subject has almost grown into a science. हेम०...स्तनानाम्—see *comm.* The note स्कन्दस्ते०...विग्रहः in the *comm.* cannot be satisfactorily explained for हेमकुम्भ is उपमान and स्तन the उपमित; the latter must form the first member of the compound by *Pâni.* II. i. 56. स्कन्दः—पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः *Amara*, see V. 36 under कुमार The birth of this god is peculiarly romantic and resembles one of the legends in Grecian mythology. Shiva cast his vivifying principle into Agni who being unable to bear burden cast it into the Ganges and a beautiful boy was born among the reeds on banks of the river. The name स्कन्द is derived from स्कन्द् to power, to omit. पयसां—note the play upon the words पयस् which means 'milk,' as well as 'water', रसज्ञः—(रसं taste, 'रसो गन्धरसे स्वादे' *Vishva.*) जानातीत्यसौ.

Trans.:—Here is a Dewadâru that thou beholdest in thy front: this tree which has been adopted as a son by the bull—bannered god has known the taste of the waters from the golden jars, resembling the breasts, of the mother of Skanda.

37. कण्डूयमानेन—कण्डूयमान *pre. par.* of कण्डू 10th Conj. Atm. The roots of the 1st, 4th, 6th, and 10th conjugations take मान to form this participle. कटम्—the temple; गजगण्डकटौ कटः *Amar.*, see IV. 47. कदाचित्—'once upon a time.' The particles चित्, चन, अपि and sometimes स्विद् are added to interrogative pronouns and adverbs to give them the sense of indefinite pronouns. *Ap. Gu.* § 135. वन्यद्विपेन—वने भवः वन्यः; see II. 8. द्वाभ्यां शुण्डातुण्डाभ्यां पिबत्यसो द्विपः; वन्यश्चासौ द्विपश्च वन्यद्विपः (a wild elephant), तेन. सेनान्यम्—सेनानी is another name for स्कन्द or कार्तिकेय because he was appointed the general of the divine armies against Târaka and Asura, see *Ku.* III. 15. असुरास्त्रैः—न सुराः असुराः those who partook of the heavenly drink सुरा were called सुराः while those who did not get any share were called असुराः.

Trans.:—Once upon a time, the bark of this tree was peeled off by a wild elephant in scratching his temples; and then on that account the daughter of the mountain grieved over it as if it was Senâni (the general of the divine forces) himself wounded by the missiles of the demons.

38. तदाप्रभृति—see *comm.* वनद्विपानां—a compound of the Shâkapârthi. class; वनजाः द्विपाः वनद्विपाः; तेषां. अद्रिकुक्षौ—अद्रेः कुक्षिः (a hollow)

तस्मिन्, in the cavern of the mountain. शूलभृता...शूलं (the trident, one of the weapons of Shiva) बिभर्तीति, तेन. अङ्का०...वृत्ति—see *comm.*, agrees with सिंहत्वम्.

Trans.:—Since then for the purpose of scaring away wild elephants, I have been placed in this cavern by Shankara (the trident—armed god) having transformed me into a lion whose subsistence is on the beasts that come within my reach.

39. अलं—The sense here is different from that in st. 34. Here it is used to convey the idea of पर्याप्ति 'sufficiency', and goes with तृप्त्यै; *cf.* फलमलमशनाय Vai. 22. In this sense it governs the dative by the sûtra quoted in *comm.*, *cf.* दैत्येभ्यो हरिरलम् *Sid. Kau.* प्रदिष्टकाला—प्रदिष्टः (fixed upon, ordained, from प्रदिश् 6th Conj. Ubha. to indicate; see V. 35) कालः यस्याः सा. परमेश्वरेण—see I. शोणितपारणा—शोणितस्य (शोणितं blood, रक्तक्षतजशोणितम् *Amara.* The lion speaks particularly of the blood, since carnivorous animals as a rule first drink the blood of the animal they kill. The conjecture put forth by Mr. Kâle appears to be too fine a sentiment, since the very fact of the cow having been attacked by the lion goes against it.) पारणा (a choice dinner after a fast. This is as much a sacred duty as the fast itself). उपस्थिता—see I. 87. सुरद्विषः—*geni. sing.* of सुरद्विष्. सुरान् द्वेष्टीति सुरद्विट् one who hates gods; hence, a demon. Although Râhu is not mentioned here by name but by context no other demon can be meant. At the time of the churning of the ocean the demon Râhu managed to go near the jar of Amrita (one of the fourteen articles recovered from the depths of the ocean) and swallowed a few drops of it. The theft was discovered by the sun and the moon who reported it to Vishnu and the head of Râhu was cut off. Thus was an animosity established between the two luminaries and Râhu; see *Bhâgavata* 8th Skan; also *Matsya Pu.* Nectar is supposed to be constantly oozing from the moon which is sucked by the demon, just as the blood of the cow was to be sucked.

Astronomically Râhu and Ketu are the points of intersection of the moon's orbit and the ecliptic of the earth, the points where eclipses are possible. Even in this sense the simile is complete. Râhu is fixed to a particular spot, so is the lion: (st. 38) the moon travels into Râhu's area so has the cow come up. All this is adduced to prove a thorough knowledge of astronomy in our poet.

Trans.:—This feast of blood after my fast destined by the Omnipotent ruler has come up to me: it is enough to satisfy me who am hungry just like the nectar of the moon is to the enemy of the gods.

40. स त्वम्—Just like सोऽहम्; you who are thus circumstanced गुरोः दृष्टि०...भक्तिः—note the idiomatic use of the *genitive.* रक्ष्यम्—रक्षितुं योग्यम्. अशक्यरक्षम्—see *comm.* शस्त्रभृताम्—शस्त्राणि बिभ्रति ते, तेषाम्.

क्षिणोति—5th Conj. Paras. to destroy, to ruin; the verb also belongs to the 1st and 9th conjugations. The idea is something like the oft-quoted यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः.

Trans.:—Do you, who are thus situated go back abandoning all sense of shame: you have shown your devotion as a disciple to your preceptor: when that which ought to be protected is impossible to be protected by weapons it does not in any way be-little the reputation of warriors.

41. प्रगल्भम्—sensible, intelligent. This word conveys an idea of bold confidence along with intelligence and is often used in regard to a speech addressed by an inferior to a superior when he has no nervousness about his words; see III. 47 and VI. 20. **पुरुषाधिराजः**—अधिकः राजा अधिराजः a Prâdi Compound; the word राजन् by राजाहःसखिभ्यष्टच् is changed to राजः. See I. पुरुषाणां अधिराजः. **गिरि°...वात्**—गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति वा गिरिशः, तस्य प्रभावः, तस्मात्. **प्रत्या°..स्त्रः**—प्रत्याहतं (what was struck back, cut down) अस्त्रम् यस्य सः. **अवज्ञाम्**—low opinion; *cf.* ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम् *Mâlati.* I. 7. The locative of the object आत्मन् (self), may be noted.

Trans.:—The King on hearing the above intelligent speech of the King of beasts and learing that his weapon had been hurled back (and thus made ineffective) through the power of the mountain-residing-god moderated the low opinion about himself.

42. इषुप्रयोगे—इषोः प्रयोगः (discharging; see V. 57), तस्मिन्. तत्पूर्वभङ्गे-सः एव पूर्वः (first पुंस्त्वादि: पर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः) भङ्गः (discomfiture, failure, *cf.* सैन्यं भङ्गमवाप्नुयात् *Pancha.* IV. 41), तस्मिन्. Some read सङ्गे for भङ्गे but except here and in III. 63 we have no use of सङ्ग in the sense of obstruction. **वित°...त्नः**—वितथः (futile, see VII. 14) प्रयत्नः यस्य सः जडीकृतः—(a च्वि compound, see पुत्रीकृत st. 36 *supra.*). **त्र्यम्बकवीक्षणेन**—For त्र्यंबक (the Vaidic form त्र्यम्बक) see *comm.* तस्य वीक्षणेन. The *Mahâ. Bhâ.* Dronaparva and Anushâsanaparva tell us that the gods were troubled by the demons residing in their three cities of iron, silver and gold known comprehensively as त्रिपुर. They applied to Shankara for help who commenced burning the three cities. Durgâ came to witness the scene with a child of extraordinary lustre in her arms. Indra became jealous of the beauty of the child and raised his thunderbolt to strike it but his hand was paralysed by a glance from the child. Bramhâ told Indra that the child was no other than Shankara and that Indra must propitiate him to regain the motion of his arm. This was done and Indra was liberated from his awkward plight. **मुमुक्षन्**—*pre. par.* of the *disiderative* of मुच्. **वज्रपाणिः**—see *comm.*

Trans.:—And, he whose attempt in the discharge of an arrow knew for the first time what failure was, and who had become like Indra (*lit:* who had a thunder-bolt in hand) desirous to let fly the thunder-bolt was suddenly stiffened by the gaze of the three-eyed one-Shankara.

43. **संरुद्धचेष्टस्य**—संरुद्धा (from संरुध् 7th conj. Ubha. to impede, obstruct) चेष्टा (see VI. 12.) यस्य सः, तस्य. **कामम्**—an *inde.* see IV. 13., VI. 22. **वचः**—what he says in st. 45. **हि**—because. **वेद**—3rd. per. sing. of the *pre. tense* of विद् 2nd conj. Paras. to know. वेत्ति is another form of the same root. **भावम्**—feeling, thought (see V. 64). **अभिधास्ये**—1st per. sing. of the future of अभिधा to place, to submit.

Trans.:—Oh King of beasts! granted that the words which I am desirous of expressing would be [only] smile-provoking since all my action is suspended, but because you can know the inmost feelings of living beings I would submit my say.

44. **मान्यः**—see IV. 7. **मे**—mark the use of the genitive with मान्य, see II. 16, IV. 12, and VIII. 8. **स्थावरजङ्गमानाम्**—स्थावराः (स्थातुं शीलं येषां ते by स्थेशभासपिसकसो वरच् *Pâṇi.* III. ii. 175; immovable objects such as trees, mountains; the other words which take the वरच् suffix being ईश्वर, भास्वर, पेश्वर, कस्वर), च जङ्गमाः (जंगम्यन्ते वक्रं गच्छन्ति ते by *Pâṇi.* III. 1. 23) च; तेषाम्. **सर्ग०...हेतुः**—सर्गः (creating, bringing into existence), च स्थितिः (preservation, continuance in life; see *Ku.* II. 6) च प्रत्यवहारः; (final destruction) च सर्ग०...हाराः; तेषां हेतुः (cause; see I. 10, IV. 73). According to Indian idea Bramhâ is the creator, Vishnu the preserver and Shiva the destroyer. Here all the three attributes are given to Shiva out of extraordinary devotion. See *Veni.* I. 1. 56. **आहिताग्नेः**—आहितः अग्निः येन तस्य. It may be mentioned that this compound takes another form too, अग्न्याहितः by वाहिताग्न्यादिषु *Pâṇi.* II. 37. **पुरस्तात्**—an *inde.* in front.

Trans.:—That Shiva who is the cause of the creation, preservation and destruction of all movable and immovable things has my full respect: but this property of my preceptor who keeps up the sacrificial fire cannot be allowed to be destroyed in my front.

45. **सः त्वं**—see II. 40. You who are under the orders of Shiva. **मदीयेन**—मम इदं मदीयम्, तेन. **शरीरवृत्तिम्**—शरीरस्य (शीर्यते [that which is open to decay] इति शरीरम्) वृत्तिः (see II. 38. वर्तते अनया इति. आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने। *Amara.*) ताम्. **निर्वर्तयितुम्**—to accomplish (see V. 8). **उत्सुकबालवत्सा**—बालवत्स would be a calf too young to subsist without its mother. **महर्षेः**—see I.

The lion was under the orders of Shankara to kill any one who came near the Devadâru tree. The King, therefore, means to say that he and the cow have both come there and both are liable to be killed; and hence his proposal.

Trans.:—Circumstanced as you are, be pleased to make the subsistence of your corporeal frame by my body. Do let go this great sage's cow whose little calf must be eagerly awaiting her at the close of day.

46. गिरिगह्वराणाम्—see II. 26. दंष्ट्रामयूखैः—दंष्ट्राणां मयूखाः, तैः. शकलानि कुर्वन्—भित्तं शकलखण्डे वा *Amar.* This construction is more forcible than शकलीकुर्वन् the numerous rays making so many several pieces. भूयः—an *indc.* once more. भूते॰..वर्ती—भूतानां ईश्वरः भूतेश्वरः (भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः *Amara.*) तस्य पार्श्ववर्ती attendant *viz*: the lion. अर्थपतिम्—see I. 59.

Trans.:—That attendant of Shiva (*lit.* the lord of created things). smiled a little thereby breaking into pieces, as it were the mass of darkness of the mountain-caves by the rays of his teeth and once more spoke to the lord of riches (the King).

47. एकातपत्रं प्रभुत्वम्—एकं आतपत्रं (see IV. 5) यस्य तत् sovereignty in which there is no rival. अल्पस्य हेतोः—By the sûtra quoted by Malli. When the word हेतु is actually used we ought to have the genitive of the object with reference to which the word is used; *cf.* विस्मृतं कस्य हेतोः Mudrâ. I. 1. मे प्रतिभासि—Mark the idio. use of the genitive with प्रतिभास्.

Trans.:—Thy sway over the world with one umbrella (*i. e.* unrivalled), thy blooming youth and this beautiful body of thine, all this thou desiring to forego for the sake of a trifle! thou appearest to me [therefore] to be devoid of prudence.

48. चेत्—see V. 56. उपप्लवेभ्यः—(from उपप्लु to assail, to trouble,) from calamaties. प्रजाः—subjects. पितेव—see I. 24. The lion points out the prominent duty of a king—protection of his subjects.

Trans.:—If, however, this be thy compassion for living beings, this cow will be the single one rendered happy by your death: on the other hand if alive, oh thou refuge of the people! thou canst like a father always guard by subjects from calamities.

49. शक्यः अस्य मन्युः भवता विनेतुं—This passive construction is peculiar. See Ap. Gu. § 178, 189 on this. कोटिशः—The addition of the suffix शस् especially to Numerals, imparts an adverbial sense and that of repetition, hence a crore at a time. घटोघ्नीः—see I. 84. The importance of life is inculcated in various places. The four धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष can be secured by man and since they are to be the chief aim of life *man must live.* The lion is impressing this on the mind of the king.

Trans.:—But if thou art [really] afraid of the furious wrath at thy fault, of thy preceptor who has only one cow and who is like blazing fire, it is possible to dispell his anger by thee by the gift of crores of cows having jar-like udders.

50. कल्याणपरम्पराणाम्—कल्याणानां (of happiness; शिवं भद्रं कल्याणम् *Amar. cf.* कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनम् *Mâla.* I. 8) परम्पराः (series, see VI. 5.) तासां. ऊर्जस्वलम्—The word ऊर्जस् optionally takes the वलच् suffix

by the rule quoted in *comm.* The other form is ऊर्जस्विन्. मही०... भिन्नं—मह्याः तलम्, तस्य स्पर्शनं मही०...र्शनम् महीतलस्पर्शनं प्रमाणं अस्य असौ मही०... मात्रः; मही०...मात्रेण भिन्नम्. ऋद्धम्—see. V. 40.

Trans.:—Therefore, preserve thy body which is destined to enjoy a series of blessings and which is gifted with strength: for they say a prosperous kingdom [here] is the very status of Indra only differing in its touching (being on) the surface of the earth.

51. विरते मृगेन्द्रे—Loc. absolute. प्रतिस्वनेन—प्रतिनिधिः (see V. 63) स्वनः प्रतिस्वनः a Prâdi compound. शिलोच्चयः—see II. 34. क्षितिपालं—This is the secondary or indirect object to अभाषत as explained by Malli. See also Ap. Gu. § 39.

Trans.:—On the lord of beasts having stopped after speaking so much even the mountain by means of the echo from the cavern loudly spoke, as it were, out of affection, words having the same import to the king.

52. देवानुचरस्य—देव means god as also king as in मनुष्यदेवः (मनुष्येषु देवः or मनुष्याणां देवः). तद०...राक्ष्या—तेन अध्यासिता तदध्यासिताः तदध्यासिता चासौ कातराक्षी (कातरे अक्षिणी यस्याः सा) च तद०...राक्षी, तया or as dissolved in the *comm.* The words अक्षि and सक्थि when they signify parts of a body drop the final vowel with the penultimate vowel and become अक्ष and सक्थ when they are the last members of a Bahuvrihi compound: and then the ई is added to make it a feminine adjective. सुतराम्—an *ind.*, exceedingly, excessively, see VII. 21. दयालुः—see II. 3.

Trans.:—On hearing the words of the attendant of the God, the King of men who was moved with excessive compassion on being looked at with tremulous eyes by the cow who was in the grasp of the lion, once more spoke out.

53. क्षतात्—(क्षत danger, peril, destruction; see *comm.*). किल—is used here वार्तायाम् 'such is the tradition.' Manu says:—ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि। सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम्॥ Likewise Mahâ-Bhârata has ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते. उदग्रः—उद्गतं अग्रं यस्य; *lit.* one whose tip or point is above the general level, exalted, noble; used *fig.* and in a sense different from that in IV. 22 or VI. 32. रूढः—see I. 31. There are generally three kinds of words according to their formations यौगिक=following the etymological sense, रूढ=established by convention, and योगरूढ=those current both according to etymology and convention. राज्येन—Words like किं, कार्यं, प्रयोजन *i. e.* those which express 'need', or 'use' govern the instrumental of that which is needed or used and the genitive of the user; *cf.* लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः *Niti.* 55. तद्विपरीतवृत्तेः—तस्य विपरीता तद्विपरीता, तद्विपरीता वृत्तिः (conduct) यस्य तस्य. This is the person who is the user of राज्य and is therefore in the genitive according to the above explanation. उपक्रोशमलीमसः-

उपक्रोशेण (ignominy disrepute) मलीमसा: (foul, wretched; मल एषां अस्तीति मलीमसा: see *comm.*) तै:, *cf.* मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् Mālati. I. 32, तै: qualifies प्राणै:. This stanza is a rejoinder to st. 47 and 48 in which the lion exhorts the king to save himself and enjoy wordly happiness.

Trans.:—The exalted name of the military race has been well recognised in the several worlds as 'one that protects people from destruction'; now to one who behaves opposite to the above what is the use of a kingdom or even of existence blackened with ignominy.

54. नु—नु पृच्छायां विकल्पे च *Amar.* This particle has an interrogative force as also a sense involving 'doubt'. **अनुनय:**—propitiation. pacification; *cf.* प्रकृतिवक्र: स: कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति *Shd.* IV. The sense is not the same as in VI. 2. **शक्य:**—This is generally found used with an infinitive; *e. g.* शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् *Bhartri.* also II. 56. **विश्राणनेन**— (from श्रण् 10th Conj. Paras. to give) see *comm.* and V. 1. **पयस्विनीनाम्**—see II. 21. **सुरभे: अनूनां**—For सुरभि see I. 75. and for अनूनाम् see VI. 50. Words implying comparison are used with the ablative of that with referance to which a comparison is made; *vide* VI. 50. **रुद्रौजसा**—रुद्रस्य (रुद्र is variously derived रोदयत्यसुरान् इति; "रुज: सर्वगता यस्मात् द्रावयामि जगत्रयम् । रोदनं हन्मि यस्माच्च". *S. P. Pandit.*) ओजसा through the power of Shankara. **अस्यां प्रहृतम्**—Mark the idiomatic use of the locative in the अधिकरण sense to signify the place where an action is done. This stanza is a rejoinder to st. 49.

Trans.:—How is the propitiation of the sage possible by the gift of other milch-cows? This cow is not in any way inferior to the heavenly cow; that you have attacked her is [only] through the power of Rudra.

55. **सा इयम्**—That same (cow). **निष्क्रयेण**—by a ransom; by an exchange; *cf.* व्यापत्ति शातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि *Mu.* VI. 20. The sense is not exactly the same as in V. 22. **न्याय्या**—see *comm.* The rule quoted by *Pani.* IV. iv. 22 lays down that the words धर्म, पथ्य, अर्थ and न्याय take the affix यत् in the sense of अनपेत *i. e.* not swerved from. **पारणा**—see II. 99. **विहता**—obstructed. The original idea of the root हन् is not to be taken; the root with वि being genarally used to imply violation of a sacred duty. **क्रियार्थ:**—क्रियाणां (of rites and ceremonies) अर्थ: (means). **अलुप्त:**—न लुप्त: uneffaced, not destroyed; see धर्मलोप etc. I. 68, 76.

Trans.:—This cow ought fairly to be liberated from you by me by giving away my body as a barter: thereby niether will your dinner after fast be deprived nor will the means of the rites of the sage be destroyed.

56. **भवान् अपि**—you too (like myself). **परवान्**—(पर: अस्ति अस्य—agrees with भवान्) dependent. **अवैति**—see II. 43. **रक्ष्यम्**—see II. 40. **अक्षतेन**—uninjured, see *Veni.* I. 7.

Tran.:—Since great is your effort in regard to this Devadâru, you too who are a dependant [like myself at present] do know this that it is certainly not possible to stand unwounded in the presence of [one's] employer after having allowed the object in [one's] charge to be destroyed

57. **किमपि**—The *comm.* takes this to mean 'on the other hand.' Mr. Paṇḍit followed by Mr. Nandargikar construes it with **अहिंस्यः** and takes it in the sense of 'for some indefinable cause'. **तव मतः**—see VIII. 8. **चेत्**—see II. 48. **भव**—The imperative 2nd per. used to convey the sense of 'an entreaty.' The King means to say that his fame will remain untarnished even if his corporal body is devoured, but he will have no face to show if he lives and allows the cow to be eaten up. **एका०...सिपु**—एकः अन्तः निश्चयोऽत्र इति एकान्तं quite wholly, surely. (तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च *Amara.*) एकान्तं यथा तथा विध्वस्तुं शीलं येषां तेषु. **भौतिकेषु**—भौतिक is what is formed of material thing *viz.* the five elements; see IV. 11. **पिण्डेषु**—पिण्ड is the corpreal frame, the material body, पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि ॥ *Medini.* **खलु**—certainly, verily.

This stanza illustrates the high value set by the brave and noble-minded upon untarnished fame.

Trans.:—If for some reason or other I am considered unfit to be killed by you, pray have compassion on my body in the form of my fame, for on the part of persons like myself which are emphatically perishable and which are formed out of the elements there is perfect indifference in regard to these corporeal bodies of coarse materials.

58. **संबन्धम्**—Friendly connection, from सम्बन्ध् to tie together. **आभाषणपूर्वं**—आभाषणं पूर्वं यस्य तम्, first preceded by words, पूर्वं प्रागाद्ययोस्त्रिषु *Medini.* **वृत्तः**—come to pass. **सम्बन्धिनः**—see VII. 15. **विहन्तुं नार्हसि**—For the use of अर्ह् with an infinitive see I. 10. 72.

Trans.:—They say friendship is preceded by an exchonge of words; that has happened between us who came together in this forest. Therefore, Oh you follower of the lord of created being? pray do not reject the request of me who am now your friend.

59. **तथेति**—see I. 92. **गाम्**—गो speech, see V. 12. **सद्यः**—at once, see V. 68. **प्रति०...बाहुः**—प्रतिष्टम्भ see II. 32. **पिण्ड**—a ball, see the quotation from *Medi.* in st. 57 *supra.* **आमिषस्य**—The meaning here is different from that in VII. 31.

Trans.:—On the lion's saying 'be it so,' Dilipa whose arm was instantly released from restraint laid aside his arms and presented his body [to the lion] as if it were a mere ball of flesh.

60. **उत्पश्यतः**—उत्पश्यन् *lit.* looking upwards; expecting, looking forward. **अवाङ्मुखस्य**—अवाक् मुखं यस्य तस्य. **विद्याधराः**—विद्याधराप्सरोयक्षरक्षो—

गन्धर्वकिंनराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः *Amara.* The Vidyâdharâs are supposed to be the holders of magical knowledge. The Himâlaya mountain is their favourite place of residence and they have been always supposed to be moving about in the air. Dr. Banerji conjectures them to be powerful mountain races magnified into demigods by the Aryans.

Trans.:—That very moment while the King (the protector of the people) in a stooping posture was expecting the terrific pouncing of the lion there fell on him shower of flowers dropped by the hands of the *Vidyâdharâs.*

61. वत्स—a child, वत्सः पुत्रादिवर्षयोः *Medini.* The meaning is different from that in st. 45 above. अमृतायमानं—pre. par. of the nominal verb अमृतायते (अमृतमिवाचरतीत्यमृतायते). क्यङ् is the termi. to denote an Atma. verb; and the present participle of Atma. verbs are formed by the addition of आन and मान. क्यच् is the termi. to signify Paras. verbs and their pre. participles are formed by the addition of अत् to that form of a root which it assumes before the 3rd person plural termination of the present tense. Since we have अमृतायमान in the text it is undoubtedly formed from an Atmanepada verb and hence the क्यच् in the *comm.* is a misprint; the present participle conveys the sense of 'acting like.' गां—गो a cow, mark the meaning in st. 59. अग्रतः—The तसिल् is used in the locative sense प्रस्रविणीम्—प्रकृष्टः स्रवः प्रस्रवोऽस्या अस्तीति प्रस्रविणी; see I. 84.

Trans.:—The King heard a voice 'Rise my son' which arose there and was [delightful] like nectar, whereat he rose [and lo !] he beheld in front not the lion but the cow [almost] like his own mother dropping milk [through affection].

62. साधो—*lit.* the word साधु is used to imply one who is devoted to his duty. मायां उद्भाव्य—creating an illusion. अन्तकः—the destroyer अन्तं करोतीति. *i. e.* Yama, the Pluto of Indian mythology. प्रभुः—one having authority; but with an infinitive (as here) or in a compound it has the sense of 'able,' 'competent.' किमुत—How much less. किं with उ, उत or पुनः conveys the sense of 'how much less,' etc. according to context; किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते *Vishva.*

Trans.:—The cow spoke as follows to the wonderstruck king, Oh good man ! you have been fully tried by me by the creation of an illusion. By virtue of the power of the sage even the destroyer himself is not able to hurt me; much less of course, other beasts of prey.

63. भक्त्या गुरौ—The noun भक्ति may be taken in the Ablative case as भक्त्याः in the sense of 'on account of,' 'by reason of' *etc.* according to विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् *Pâṇi.* II. iii. 25; or both भक्त्या and अनुकम्पया may be viewed as nouns in the Instrumental in the sense of हेतु 'cause or

motive.' ते=तुभ्यम्—The Dative is used with प्रीतास्मि by रुच्यर्थानां प्रीयमाणः *Pāṇi.* I. iv. 33. वृणीष्व—Atm. Impera. 2nd *per. sing.* of वृ Ubha. 'to choose for oneself.' The verb वृ belongs to the 1st, 5th & 9th conjugations; the form here is of the last. केवलानां—केवल only, alone. निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः *Amara.* see VIII. 5. प्रसूतिः—one who produces, one who gives. The sense here is different from that in II. 4 and in various other places. कामदुघां—see I. 81. प्रसन्नाम्—see V. 10.

Trans.:—I am pleased with you on account of your devotion to your preceptor and your compassion for me; my son! choose a boon for thyself [from me]; understand me not the yielder of milk alone but on being pleased the granter of any desired object.

64. ततः—thereupon. मानितार्थी—मानिताः (respected) अर्थिनः (supplicants; see I. 6 & V. 24) येन सः. स्वहस्तार्जितवीरशब्दः—स्वहस्तेन अर्जितः वीरशब्दः येन सः=one who had obtained the word 'hero' by dint of his own [right] arm. अनन्तकीर्तिम्—अनन्ता कीर्तिः यस्य तम्.

Trans.:—Then he, who honoured supplicants and had earned the title of hero by his own arm, brought together both his hands and begged for a son who would be the founder of a dynasty and the earner of an endless fame, by Sudakshinā.

65. सन्ता॰...य—an upapada compound going with राज्ञे, see *comm.* तथेति—see II. 59. कामम्—*accu. sing.* of कामः, see *comm.* desire, an object eagerly whished for, (कामः स्मरेच्छयोः पुमान् *Haima*). राज्ञे—Dative of राजन् (governed by प्रतिश्रुत्य); it is the direct object by पूर्वस्य कर्ता प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः *Pāṇi.* I. iv. 40 and कामं is the indirect object. प्रतिश्रुत्य—Having promised. पयस्विनी—see II. 21, 54.

Trans.:—Having promised [by the words] 'be it' the solicited boon to the king who longed for progeny, directed him thus, my son! draw my milk in a vessel made of leaves and drink it.

66. होमार्थविधेः—see *comm.* अनुज्ञां—consent, permission. This was imperatively necessary since the sage had ordered him to be वन्यवृत्तिः (I. 88.). मातः—*Voc. Sing.* of मातृ=mother. औधस्यं—ऊधसि (in the udder) भवम् (produced)=milk. षष्ठांशभागम्—a king was entitled to one-sixth or one eighth or sometimes to one-twelfth of the produce of everything as a tax; *vide* Manu VII. 130-132; *cf.* षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः Sha: V. 4.

Trans.:—Mother! with the permission of the sage I would drink your milk out of whatever remains after [your] calf [has had its drink] and what may be used for sacrificial rites like the sixth part of the produce of the land under my protection.

67. इत्थम्—Thus, in this manner; see II. 25. क्षितीशेन—क्षितेः ईशः क्षितीशः; तेन. वसिष्ठधेनुः—see II. 19. प्रीततरा—In stanza 63 the cow tells the king that she is प्रीता; now she became प्रीततरा. कुशेः—see II. 38.

Trans.:—Thus respectfully addressed by the king the cow of Vashishtha was more pleased [than till now] and she returned with him as [her] follower from the Himâlayan cave to the hermitage without any fatigue.

68. प्रसन्नेन्दुमुखः—प्रसन्नश्चासौ इन्दुश्च, now see *comm.* Hithero the king was dejected and there was a gloom over his face; now that the cow had vouchsafed him a child, his face was like the moon shining out brightly. नृपाणां गुरुः—the foremost of leader of kings. गुरवे निवेद्य—Dative is used idiomatically in reference to the person to whom something is told, *e. g.* अर्थं कथयामि ते भूतार्थम् *Shaku.* I. प्रहर्षचिन्हानुमितम्—प्रकृष्टः हर्षः प्रहर्षः, तस्य चिन्हानि, तैः अनुमितम्. प्रियायै—to Sudakshinâ. The Dative is on the same principle as गुरवे. पुनरुक्तया—spoken again; and not 'superfluous' or 'unnecessary' a meaning which the word has acquired.

Trans.:—The leader of all kings with a beaming countenance like the full shining moon laid before his preceptor the favour, conferred by the cow, which could be guessed by the signs of extreme joy and then narrated the same to his beloved by words which were as it were, a repetition [of what was already guessed].

69. नन्दिनी—The cow belonging to the sage. See I. 82. स्तन्यम्-स्तने भवं स्तन्यम् milk. अनि०...त्मा—न निन्दितः अनिन्दितः; अनिन्दितः आत्मा (स्वभावः character) यस्य सः. The character of the king became unimpeachable and spotless by his conduct in regard to saving the cow even by sacrificing himself. सद्वत्सलः—see V. 7. वत्स०...षम्—वत्सश्च हुतश्च वत्सहुतौ; तयोः अवशेषम्. कृताभ्यनुज्ञः—a Bahuvrihi compound, qualifying सः, see II. 66. मूर्तम्—see VII. 63. पपौ—see VII. 63. Drinking fame is to be understood figuratively and is peculiarly an Indian idea often seen in classical Sanskrit. इव—a par. indicative of उत्प्रेक्षा. The figure here is not उपमा.

Trans.:—The king [who had come out] with unblemished character and who was kind to the good eagerly drank with the permission of Vashishtha the milk of Nandini that was left after her calf [had its fill] and after the quantity needed for sacrificial offerings [had been consumed] as if it were his own white fame incarnate.

70. पयो०...न्ते—पयोभक्तं च तत् व्रतं च पयो०—तं; तस्य पारणा (see II. 39, 55), तस्या अन्तः तस्मिन्. The पारणा here is perhaps the drinking of the milk of Nandinî and the gaining of the object, for which the king and his queen have come. प्रास्थानिकम्—According to the Vârtika quoted by Mallinâth words expressive of time even by implication may take the terminations usually added to words which directly convey the sense of time. Here प्रस्थान has acquired by implication the sense of the time of starting hence the termination ठञ् (इक्) may be added to it. अयनम्—see comm. path, way, अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः *Amara.* तौ

दम्पती—*accu. dual;* the verb प्रस्थापयामास to be taken as being causal in the primitive sense of which तौ would have been the subject and the object राजधानीं remains unchanged. For दम्पती see I. 35. **राजधानीं**—see V. 40. **वशी**—one who can curb his passions; one who has control over his mind. Vashistha was something more. He had the power, the Purânas tell us, even of controlling all created things.

Trans.:—Next morning after the conclusion of the repast at the end of the prescribed vow the all-controlling Vashishtha conferred a benediction suited to the departing hour to ensure a comfortable [journey on the] road, and caused the [royal] couple to start for their capital.

71. **प्रद॰...कृत्य**—see II. 21. **हुतम्**—any thing that is offered from हु 3rd Conj. Paras. 'to offer' and for हुताशः see *comm.* **सन्म॰...प्रभावः**—see IV. 41. उदग्रतर because now that he was sure to get a son and thereby continue his race, his glory and satisfaction were 'increased' than before; see II. 53. Different commentators put different interpretations on this phrase; one says his glory was heightened in consequence of having pleased the sacred fire and the Bráhman and the cow by showing them respect. Another says सन्मङ्गल refers to auspicious omens at the time of departure.

Trans.:—Having gone round the sacred fire to which offering had been made, then round Arundhatî after her husband, and then round the cow with her calf, the king whose glory had been augmented by auspicious ceremonies, started on his journey.

72. **श्रोत्रा॰...ध्वनिना**—श्रोत्रयोः अभिरामः (See I. 39), तेन. **धर्म॰...हितः**—see II. 2. **सहिष्णुः**—सोढुं शीलं अस्य. The suffix इष्णुच् is added in the sense of 'expert in,' see *comm.* **अनु॰...खेन**—अविद्यमानः उद्घातः अस्मिन्निति अनुद्घातः not being tossed up and down elevations; hence, even; now see *comm.* The two phrases श्रोत्रा॰...निना and अनु॰...खेन go with रथेन but they are to be construed with स्वेन मनोरथेन also. In the latter case the sound of the accomplishment of the मनोरथ was pleasing, and अनुद्घात one from which the impediment *viz.* the curse of सुरभि (I. 77) was removed. **मनोरथेन**—see I. 33.

Trans.:—The King who was an expert in undergoing and bearing [difficulties] in company of his wedded wife journeyed along the road (by means of) in a chariot whose rumbling was pleasing to the ear and which did not jolt as if he were being transported by his own fulfilled desire.

73. **आहि॰...क्यम्**—उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यं eagerness; see *Ratnâ.* I. 3; आहितम् (produced, generated, *p. p.* of आधा 3rd Conj. Ubha. to produce,) औत्सुक्यम् येन तम्. **प्रजाः**—Subject. **प्रजा॰...क्रम्**—प्रजा (progeny) एव अर्थः (object in view); now see *comm.* This epithet when applied to the moon has the following sense:—The moon may be said to be under the vow of allowing himself to be gradually taken in by the gods (see V. 16)

upto a certain degree for the sake of the world at large and is thereby emaciated and made slender. नवोदयम्—नवः उदयः यस्य तम्, newly risen. The moon of the second day of the bright-half of the second month (though orig. the first day) is eagerly watched by the people, see VIII. 65. ओषधीनां नाथम्—The controller of vegetation. The moon is so called because his rays are essential for the growth of plants. For the conjectural explanation as to how the lordship of the Soma plant was gradually transferred to the moon the curious student is referred to Mr. Pandit's note on this stanza. नेत्रैः पपुः—see II. 19.

Trans.:—The subjects made eager by having had no view of him whose body had been emaciated by the effects of his vow for a child began to drink him in as it were, by their eyes not getting satiated, just as they would the newly-risen lord of the vegetable world.

74. पुरन्दरश्रीः—see *comm.* पुरन्दर is *lit.* the destroyer of the cities of the enemies. In the Rigveda he is allegorically represented as sending down rain; the clouds are represented as the cities or strong-holds of the Asuras which he pierces and releases the treasures *viz.* the waters. In the Paurânic mythology Indra is often represented as being driven away by the enemies from his kingdom but always successfully re-entering his metropolis. Similarly king Dilipa enters his city after having gained his object which had been withheld from him. उत्पताकम्—उद् (ऊर्ध्वं गताः) पताकाः (see *comm.*) यस्य तद्. पुरम्—see I. 59. पौरैः—citizens, see IV. 27. अभिनन्द्यमानः—pre. pass. par. of अभिनन्द् to congratulate, to welcome. भुजं०...सारे—The Lord of the serpents. Shesha is supposed to support this globe of the world on his head; so great is his strength; *cf.* किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां निक्षिपत्येष यद्. भूयः—once more, again, see V. 11, 47. भूमेः धुरम्—see I. 34., V. 166.

Trans.:—He who had the majestic glory of (the breaker of citadels) Indra, entered the metropolis where banners were flying aloft [where he was] greeted by the citizens, and once more took upon his arm, which was equal in strength to the lord of serpents, the burden of the earth.

75. अथ—now; it is a maxim that there ought to be some mention of auspicious things at the beginning in the middle and at the end of a canto of a Mahâ Kâvya. This canto opens with अथ; in stanza 22 we have the mention of प्रसादचिन्हानि, that of अष्टमूर्तिः in stanza 35 and the canto ends with the mention of Atri, the Moon, Kartikeya. नयनसमुत्थम्—see *comm.* According to Pauranic mythology the moon is supposed to have been produced from the eyes of Atri. ज्योतिः-light; here the moon. अत्रेः—Of अत्रि (A great sage, one of the ten mindborn sons of Bramhâ). सुरसरिदिव—*etc.* see *comm.* and note on स्कन्द. II. 36. नर०...भूत्यै—For भूति prosperity see I. 18. गुरुभिः—by the great, by the powerful. लोक०...भावैः—लोकपालानाम् अनुभावाः, तैः. The Lokapâlas

or presiding deities of the several quarters are इन्द्रो वन्हिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् *Amara*. अनुभाव may be taken in the sense of 'power,' 'authority'; or perhaps 'contribution.' Manu says 'इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥.' आहित्त—Mark the note of Mallinâtha on this word; the queen only held the foetus in her womb while each of the regents of the quarters contributed to impart his pre-eminent quality to form the child.

The similes are probably selected by the poet to indicate that the future continuer of Dilipa's race was to be both kind-hearted as well as a hero which appears in canto IV very clearly.

The metre of this stanza is मालिनी while that of the rest of the stanzas of the canto is उपजाति.

Trans.:—Then the queen bore the deposited foetus formed by the powerful contributions of the Lokapâlas for the prosperity of the race or the king just as the heavens held the luminary sprung from the eyes of Atri, or as the celestial river sustained the lustrous vivifying principle of Shiva thrown off by Agni.

Raghuvansha, Canto III.

Notes and Translation.

---

1. **ईप्सितम्**—आप्तुमिष्टं (used substantively as in *Shâku.* III. 12 प्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत्) also see I. 79. भर्तुः ईप्सितम्=what was longed for by the husband. **उपस्थितोदयम्**—उपस्थितः (प्राप्तः see II. 39) उदयः (पुत्रप्राप्तिलक्षणः) यस्मात् तम् agrees with दौहृदलक्षणम्. **सखी०...मुखम्**—सखीनां जनः (see *Ratna.* I. 2 बन्धुवधूजनैः, where जन is used in the sense of a crowd, a body; also सखीजनस्ते किमरूढसौहृदः *Vikra.* I.), तस्य उद्वीक्षणानि, तेषां कौमुदी (a time of enjoyment. The कौमुदीमह is celebrated on the full moon of Ashvina.), तस्याः मुखम् commencement. मह a reading by the *comm.* means festivity 'महस्तूत्सवतेजसोः' *Ama.* Another reading कौ०—सुखम्—सुखयतीति सुखम् pleasing, satisfying; एतादृशं लक्षणम्. **इक्ष्वाकु**—see I. 71, VI. 71. **सन्ततेः**—see I. 69. **दौहृ०...णम्**—दौहृदस्य (comm. takes it to be a condition of pregnancy, not inappropriately, and explains it fully) लक्षणम्. दोहदलक्षणम् a reading in some of the litho. copies of Raghu is perhaps to be preferred; see st. 6 and 7 in support of this reading. The Shushruta, however, says तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नानावस्तूनि वाञ्छति । तत्र द्विहृदया यस्मान्नारी दौहृदिनी मता ॥

Trans.:—Now Sudakshinâ showed signs of pregnancy, which was a thing much longed for by [her] husband [since it] indicated the near approach of the birth of a son, which was pleasing to the eyes of her famale friends like the newly commenced moonlight and which was the source of the continuance of the line of Ikshvâku.

2. **शरीरसादात्**—शरीरस्य सादः (thinness, emaciation or it may mean 'exhaustion, weariness' as in Mâgha IX. 77. and the sense here is not the same as in VIII. 58.) तस्मात्. **असमग्रभूषणा**—असमग्राणि भूषणानि यस्याः सा. **लोध्रपाण्डुना**—I have failed to find out a correct description of the Lodhra. In st. 29 of canto II we find it as tawny in colour; here we find the pale features compared to the Lodhra; in literature we see it often used to convey the idea of paleness. **तनु**—small little (see VI. 32), hence faint. **विचे०...काः**—for तारका see IV. 19, *Jd.* II. 28. **प्रभातकल्पा**—प्रारब्धं भातं अस्यां इति; for कल्प see V. 9 and *Jd.* 1. 24. **शर्वरी**—night, अथ शर्वरी, निशा निशीथिनी रात्रिः *Amara.*

Trans.:—Not wearing all her ornaments, on account of the weariness of the body, with her face pale like the Lodhra [flowers] she looked like the night almost like dawn when the stars have to be sought for with the pale [faintly shining] moon.

3. **मृत्सुरभि**—मृदा सुरभि applies both to the mouth as well as to the pond. **रहसि**—in secret. **करी**—see V. 60, *Jd.* V. 37. **नृपतेः**—see IV. 27.

शुचिव्यपाये—शुच्याः (of the summer) व्यपायः (disappearance, end), तस्मिन् वन०...लम्—वनराजि is a cluster of trees, a grove. The sense here is different from that in I. 38. पल्वल see II. 17 and *Jd.* IV. 25; mark the idiomatic expression न तृप्तिमाययौ. It has already been explained in II. 8. that verbs having the sense of 'motion' govern the *accusa.* This idea of *motion* need not be actual; even if it be *figu.* still the accusa. is used as here; *cf.* नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति. Panch.

Trans.:—The king [who] smelt in secret her mouth having an earthy fragrance was not satisfied [with the inhaling] like an elephant who smells a puddle wetted by drops from clouds in a forest-grove at the close of summer.

4. मरुत्वान्—मरुतः (देवाः) सन्ति अस्य इति मतुप्—Indra, because he is always accompanied by Maruts or tempest divinities according to the Vedâs. भोक्ष्यते—Future 3rd per. sing. of भुज् which is Atma. except in the sense of 'protecting'. दिग०...रथः—दिगन्ते (दिशां अन्ते; see V. 67) विश्रान्तः (rested) brought to a stop. Being an emperor his chariot was never obstructed except by the termination of the boundaries of the earth. तथाविधेः—तथा विधा यस्य सः. अभिलाषः—any desired object; here of course earth. मनो बबन्ध—Compare the English idiom 'set one's heart'. अन्यरसान् विलंघ्य—see *comm.*

Trans.:—Her son whose chariot would stop only at the farthest limits of the quarters would for a fact enjoy this world like Indra enjoying the Swarga; hence it was that she set her heart primarily on that kind of objects (of wish) leaving aside all others.

5. मे शंसति—The use of the dative has been explained in II. 68 which see. ईप्सितं—अभिलषितम्. केषु वस्तुषु स्पृहावती–The thing desired is put in the Dative case when the verb स्पृह् is used in connection with it, by Pâṇi. I. iv. 36 but we find the Locative also used. मागधी—the daughter of the king of Magadha *viz.* Sudakshinâ. इति—in this way. पृच्छति स्म—see IV. 65 for स्म. अनुवेलम्—*inde.* वेलायां वेलायां अनुवेलं; (वाधार्थेऽव्ययीभावः) repeatedly, again and again. प्रियासखीः—*accu. plu.* उत्तर०...श्वरः—उत्तरकोसलाः (the whole is to be viewed as a proper noun); तेषां (names of countries take plural as already explained in I. 40) ईश्वरः see II. 2; IV. 70. Kosala is described in the Râmâyaṇa as situated along the banks of the Sarayu (see Bala Kanda chapter 26) or the modern Ghâgrâ which stream divides the country into Uttara and Dakshiṇa Kosala. Kusha and Lava the sons of Râma are said to have reigned on these two parts of Kosala separately with Sharâvati as the capital of the former and Kushâvati as capital of the latter.

6. दोह०...लताम्—दुःखं शीलं (शीलं स्वभावे सद्वृत्ते *Amara*) यस्य तस्य भावः दुःखशीलता; the त comes in by तस्य भावस्त्वतलौ *Pâṇi.* V. i. 119 and it assumes the feminine form by अजाद्यतष्टाप् *Pâṇi.* IV. i. 4.; दोहं आकर्षं ददाति इति दोहदः (any craving, any object wished for by a pregnant woman.

दोहदो गर्भलक्षणे, अभिलाषे तथा गर्भे *Haima.*) Mr. Âpte gives 'pregnancy', and 'foetus' as meanings of दोहद along with the above. We may therefore take the compound phrase to signify 'the troublesome condition of an advanced stage of pregnancy'. वव्रे—loved, adored; hence desired from वृ 5th conj. Ubha. त्रिदिवे—see VIII. 60. अधि०...न्वन:—see II. 8.

Trans.:—She, having come to the troublesome period of pregnancy, saw whatever thing she longed for [promptly] brought to her; since there was nothing impossible, for him [her husband] the king, to obtain when he stood [forward] with the string put to his bow even if it were in heaven.

7. क्रमेण—see II. 24. निस्तीर्य—having overcome, passed through; from निस्तृ 1st conj. Paras. to pass through, get across. दोहदव्यथाम्—it would be better perhaps to take this as 'the troublesome period of pregnancy' when the craving is very great and when there is nausea, langour, loss of appetite etc. mentioned by Vâgabhatta quoted by *comm.* Western gynecologists give exactly similar symptoms and description. प्रचीo...यवा—प्रचीयमानानि (प्रचीयमान developing, *per. par.* by the addition of मान for which see I.) अवयवाः यस्याः सा. पुरा०...मात्—पुराणानि (पुरा भूतं पुराणं) च तानि पत्राणि च, तेषां अपगमः (see VII. 43) तस्मात्. अनन्तरम्—Without any break or break or interruption in points of time. सन्न०...पल्लवा—see *comm.* For पल्लव see II. 15.

Trans.:—Slowly passing through the troublesome stage of pregnancy she began to look beautiful as her limbs were re-developing like a creeper which immediatly after the fall of old leaves is again covered with a pretty tender foliage.

8. दिनेषु गच्छत्सु—Locative absolute: see Ap: Guide § 131. नितान्तपीवरम्—नितान्तं (see VIII. 41) पीवरं (see V. 65.) तदीयं—see II. 28, IV. 19. आनीलमुखम्—The comm. says 'discoloured on all sides.' I would prefer slightly discoloured taking आ in the same sense as in आताम्र, आशुभ्र etc. स्तनद्वयम्—For द्वय see I. 19; IV. 4. भ्रम०...नयोः—(see *comm.* V. 43). Some copies read अवलीढयोः of which the meaning is clear. सुजातयोः—see VIII. 37. पङ्कजकोशयोः—पङ्कजयोः कोशे (see V. 72, तयोः. श्रियम्—see IV. 17.

Trans.:—As days rolled on, both of her breasts with the darkening of the areolae grew very full and thus excelled in beauty a pair of wellformed lotus-buds with blackbees [hovering] round them.

9. निधानगर्भाम्—see *comm:* निधीयते अनेनेति a treasure. सागराम्बराम्—the world, as the store of every things precious and engirt by the sea. शमीम्—see VII. 26; also *cf.* अग्निगर्भां शमीमिव। *Shâ.* IV. 4. According to the Mâhâ. Bhâ. Agni who bore the vivifying principle of Shankara (see note on स्कन्द II. 36) felt its effects very keenly and found a consuming fire through his whole body. To save himself from

this he entered the Shamî tree which he is ever afterwards said to have made his permanent abode. Another legend is that Pârvati under the influence of strong passion reposed on a trunk of this tree whereby says Monier Williams 'an intense heat was generated in the interior of the wood which ever after broke into a sacred flame on the slightest attrition'. Shamî and Ashvattha wood is rubbed against each other to produce the sacred fire at a sacrifice. अभ्यन्तरलीनपावकाम्—see *comm.*, अभ्यन्तर see VIII. 95 लीनः reposed, *cf.* करटतटलीनालि *Jâ.* III. 79. पावकः fire; कृशानुः पावकोऽनलः *Amara.* अन्तःसलिलां—see V. 43. सरस्वती—This river flows near Thâneshvar; see Intro. to *Ratna.* The Sarasvatî looses itself in the sandy desert and is supposed to flow under ground *i. e.* her waters are concealed from the sight of men. Perhaps this is what the poet has in mind here. The Mâhâ Bhâ. has a legendary account of this disappearance. Varuṇa carried off Bhadrâ the wife of a Brâmhaṇa named Utattya. The husband requested the river Sarasvatî to disappear and make the track an arid one. This the river did and Varuṇa restored Bhadrâ to her husband; but the river never reappeared on the surface. महिषीं—see I. 48.

Trans.:—The king regarded the *encient* queen as if she were the seagirt earth holding a treasure within, or the Shamî with fire concealed inside or the river Sarasvatî with its stream of water hidden under ground.

10. मनःसमुन्नतेः—magnanimity of the mind, *cf.* मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः *Ku.* VI. 66. Note the idiomatic use of the genitive in this phrase as well as धृतेः with सदृशी as in सदृशमिदं सोमवंशसम्भवस्य *Vikra.* or the English idiom 'this is just like [worthy of]'. सदृशमेवैतत्स्नेहस्यानवलेपस्य *Shâku.* VI. भुजा०...नाम्—भुजेन अर्जितानाम् acquired by dint of [the right arm] *i. e.* by conquest and by levying tribute and not by trafficking as the *comm.* says, see स्वहस्तार्जितवीरशब्दः II. 63. दिगन्तसम्पदाम्—see *comm.* and V. 67., III. 4 and *cf.* नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः Ki. I. 5. पुंस०...दिकाः—see *comm.* This is the first of the several ceremonies that are performed in connection with an individual, on a woman's manifesting unmistakable signs of conception. It is generally performed in the third month or even the forth. यथाक्रमम्—in due order, or also in due form. क्रियाः—rites, ceremonies; see II. 16, VIII. 4. धृतेः—धृतिः satisfaction, delight, see XVI. 82. धीरः—धियं रातीति धीरः see V. 38. व्यधत्त—from वि + धा.

Trans.:—The wise King performed in due order the [various] ceremonies beginning with *Puṃsavana* [in a manner] suited to his magnanimity of mind, the great love he had for his beloved, and the wealth he had acquired from all quarters, as also suited to the great delight which he felt [at the near prospect of a son].

11. सुरे०...गौरवात्—see *comm.* मात्रा contribution; see II. 75.

प्रयत्नमुक्तासनया—by her who rose from her seat with an effort. Among the several Marks of respect that a Hindu women is expected to show to her husband it is enjoined that she should rise from her seat and salute her husband with folded hands every time that he comes near her. Sudakshinâ had become so delicate that she could do this with no small effort. उपचा०...स्तया—उपचारार्थ or as *comm.* उपचारस्य (उपचार is the usual obeisance, homage, *cf.* नोपचारमर्हन्ति *Sha.* III. 18.) अञ्जलिः (folding of the hands), तस्मिन् खिन्नौ हस्तौ यस्यास्तया. पारिप्लवनेत्रया— परिप्लवते (that which moves about; hence unsteady) इति पारिप्लवं; पारिप्लवे नेत्रे यस्याः तया. This word पारिप्लव is not used only in reference to the eye but in regard to anything that is unsteady; see XIII. 30; Uttar. IV. 22. तया ननन्द—This idiom is explained by Mr. Apte. He says—"The Instrumental which is used with verbs meaning 'to be satisfied' 'to rejoice at,' 'to be ashamed of' etc. is accounted for by हेतौ *Pâṇi.* II. iii. 23."

Trans.:—The king visiting her apartments was delighted by [beholding] her rising from her seat at his approach with an effort in consequence of the heaviness of the foetus which was being developed out of the contributions of the regents of the quarters, whose hands felt a pain in folding them to do the usual salutation of respect [to him], and whose eyes were tremulous.

12. कुमा०...शलैः—कुमारभृत्या is that branch of medicine which treats of the nursing and tending of women in the delicate condition and in child-birth. It also includes diseases of children. भृत्या is rearing, fostering, taking care of, *etc.* and is formed by the addition of क्यप् to the root भृ to fill, to nourish, by *Pâṇi.* III. iii. 22. समज्या, शय्या, निपत्या *etc.* are words of a similar formation. भिषग्भिः—see VIII. 93. आप्तैः—see V. 39. गर्भभर्मणि—see *comm.* nourishing the foetus. अनुष्ठिते—performed, accomplished, *p. p.* of अनुष्ठा (स्था). The whole forms the Loc. absolute; see st. *supra.* प्रस०...स्त्रीं—see *comm.* and I. 39; VIII. 12. अभ्रिताम्—coverd with clouds see *comm.* अभ्राणि संजातानि अस्याः अभ्रिता; ताम्. The affix इतच् comes after the words of the तारका group when we speak of, that whereof the object indicated by the noun is observed to be in it or possessed by it'. दिवम्—*accus. sing.* of the irregular *femi.* word दिव्. प्रतीतः—delighted, satisfied, convinced, see V. 26.

Trans.:—Now while the fœtus was being [properly] taken care of by trusted physicians skilled in the science of infant-rearing the king beheld at the [right] period his beloved queen about to deliver king the sky overcast with clouds [and about to discharge a shower of rain] at the right season.

13. ग्रहैः—A ग्रह is a planet; गृह्णन्ते रविरश्मिभिराप्लुत्य तिरस्क्रियन्ते. पञ्चभिः उच्चसंश्रयैः—the planets रवि, मंगल, बृहस्पति, शुक्र, चन्द्र, बुध and शनि are said to be in a high position or in the ascendant when they

each enter respectively the Zodiacal signs of मेष सिंह, कर्क, मीन, तुला, वृषभ and कन्या. उच्चः संश्रयो अवस्थानं येषां तैः. असूर्यगैः—when any of the planets is near the sun he is said to merge and is powerless or technically अस्तमय. It is said that if one planet is in the ascendant at nativity it confers happiness, two make him respected, three make him almost equal to a ruler, four make him a king and five make him quite a divine being. समये—when the full period was over. त्रिसाधना शक्तिः—see VIII. 19. अर्थम्—see I. 59.

Trans.:—Then, at last, just as the triple kingly power brings forward undecaying store of wealth the queen who resembled Shachi, gave brith after the full period of gestation to a a son whose exalted fortune was indicated by five auspicious stars in the ascendant and which did not set.

14. प्रदक्षिणार्चिः—whose flame was to the right, see IV. 25. Compare with this तथापि पापीयसि निर्जिते गते । दिशः प्रसेदुः प्रबभौ निशाकरः ॥ दिवो निपेतुर्भुवि पुष्पवृष्टयः । रराज योषेव विकल्मषा निशा ॥ Buddha. XIII. 73, and प्रसन्नदिक्पांशु विविक्तवातं शंखस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । शरीरिणां स्थावरजंगमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ *Ku.* I. 23. also read *Buddha* I. 40, 44. शुभशंसि—शुभं शंसितुं शीलं यस्य तत्. तत्क्षणम्—The *comm.* gives the rule for the accusative which is used in preference to the locative when the sense of 'immediate' is to be conveyed. लोकाभ्युदयाय—mark the idiomatic use of the Dative by the rule तुमर्थाच्च भाववचनात् *Pâṇi.* II. iii. 15 which lays down that the Dative of an abstract noun may be used to express the sense of the infinitive of purpose from the root from which the abstract noun is derived. Mark the use of the Perfect in the परोक्ष sense *i. e.* exactly as warranted by grammar.

Trans.:—The quarters brightened up, agreeable breezes blew, holy fire received the oblations with its flame inclined to the right; in fact, at that moment every thing was indicative of future welfare; for the birth of [individuals] like him is for the good of the world.

15. अरिष्टशय्यां परितः—The accusative is used by the Vârtika quoted in the *comm.* on *Pâṇi.* I. iv. 48. by which अभितः, परितः, समया, निकषा and हा govern the accusative; *cf.* अमी वेदीं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः *Shd.* IV. 8. 'अरिष्ट is one of those words' says Mr. Paṇdit, 'which bear senses quite opposed to each other'. अरिष्ट is derived from रिष् to hurt, to harm, with the negative particle अ. अरिष्ट *orig.* meant unhurt secure, safe and them in classical Sanskrit it means 'bad, ill-luck'. सहसा—an *inde.* at once, suddenly, अतर्किते तु सहसा *Amara. cf.* मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिः XIII. 11. Compare with this X. 68. and स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष *Buddha.* I. 32. आलेख्यसमर्पिताः—आलेख्यं समर्पिता आलेख्यं a picture, *cf.* सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य Vikra. II. 10.

Trans.:—The midnight lamps, deprived of their radiance all of

a sudden by the natural lustre of that well-born child spread about the bed in the lying-in chamber, looked as if they were painted in a picture.

16. **शुद्धान्तचराय**—शुद्धान्त is the portion of the house set apart for women's harem; शुद्धान्तश्चावरोधश्च *Amara.* शुद्धा उपधाशुद्धा (those who had their passions under control, but generally those who had lost all passions) रक्षका अन्ते अस्य इति. Every one is not allowed to enter the harem. **शंसते जनाय अदेयम्**—दानस्य योग्यं देयं, न देयं अदेयं. The person to whom something is given is put in the Dative; see V. 18. **अमृ०...क्षरम्**-अमृतं=न म्रियन्ते अनेन इति. अमृत is nectar and is supposed to confer eternity on whosoever drinks it. It is said to be the food of the gods. अमृतस्य संमितानि अक्षराणि यस्य तत्. **त्रयम्**—a collection of three, the affix तय is applied to numerals to signify 'a collection, a group.' In the case of द्वि and त्रि it is optionally changed to अय; hence we have द्वय or द्वितय; त्रय or त्रितय. **शशिप्रभं**—शशिनः प्रभा शशिप्रभा, शशिप्रभेव प्रभा यस्य तत् शशिप्रभम्. A white umbrella is the sign of imperial supremacy; see IV. 17. for the insignia of royalty. **भूपतेः**—note the idiomatic use of the genitive by कृत्यानां कर्तरि वा. *Pâṇi.* II. iii. 71; the agent of the action signified by a *pot. past. par.* may be put in the genitive or instrumental.

Trans.:—Three things *viz.* [his] umbrella white like moon-light and the two *chauris* were the only things impossible for the king to be given to the attendants of the harem who announced the birth of a prince the words of which [news] were like nectar [to him].

17. **निवा०...स्तिमितेन**—निवृत्तो विरुद्धो वा वातः अस्मादिति निवातम् (a place sheltered from the wind, *cf.* यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते *Bha. Gi.* VI. 19) निवाते पद्मं now *comm.* स्तिमित see I. 73. **कान्तं**—see II. 45. **पिबतः**—The figurative use of पा seems to be a very common expression, see II. 19, 73. **पूरः**—a flood, tide; *cf.* पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः *Kuva.* पूरो जलप्रवाहे स्यात् *Medi.* Compare V. 61 and XII. 36. **गुरुः**—see V. 61. **आत्मनि न प्रबभूव**—could not hold within himself.

Trans.:—As the king with an eye as steady as a lotus in a sheltered place, was drinking in (steadily gazing at) his son's pretty face his great joy could not remain within him like the great sea at the appearance of the moon.

18. **जातकर्मणि**—Locative absolute. जातकर्म is a ceremony performed by the father at the birth of a child in which honey, ghee etc. are put into the child's mouth by a piece of gold before the cutting of the naval-string. See *Prayo. Ratna.* **पुरोधसा**—Vashishtha was the preceptor who appears to have come there from the hermitage; see VII. 20. **आकरोद्भवः**—come out of आकरः a mine; आकरः आकुर्वन्त्यस्मिन् इति by *Pâṇi.* III. iii. 118 from आकॄ 6th conj. Paras. to scatter, hence unformed, uncut. **प्रयुक्तसंस्कारः**—has a two-fold meaning, (1) the purificatory ceremonies with regard to whom had been gone through; (2) which had been subjected to grinding and polishing see; VI. 32. *cf.* संस्कारोल्लिखितो महामणिः *Shâku.* VI. 5.

Trans.:—After the completion of all the purificatory ceremonies performed by the ascetic family-priest who had come from the hermitage the son of Dilipa shone forth all the more like a precious stone from a mine after it is polished.

19. सुखश्रवाः—see *comm.* for the use of सुख as an *adj*: see III. 14. तूर्य—a kind of wind instrument, but usually semicircular in form and when blown it produces, a long prolonged sound. न केवलं—the combination of न with the adverb केवलं in the sense of, not only but, is very common in Sanskrit literature; see III. 31. VIII. 31. and VI. 56. व्यजृम्भन्त—spread on all sides, pervaded. दिवौकसाम्—Malli. looks upon this word as an irregular one and puts it in the पृषोदर group. It can be analysed as दिवं ओकः येषां तेषां. मागधीपति—For मागधी see st. 5 *supra.*

Trans.:—The sounds of trumpets pleasing to the ear, together with the delightful dances of courtezans were not only in the house of the husband for the Magadha-princess, but had spread over the region of the heaven-dwellers.

20. संयतः—a captive, a prisoner from the *p. p.* of संयम् to imprison, to confine. ऋणाभिधानात्—see I. 71. for the three debts. पितॄणां—of the ancestors.

It seems to have been a long standing custom to liberate prisoners on auspicious occasions. Hemâdri, one of the commentators on Raghu notices this and says युवराजाभिषेके च परचक्रावमर्दने । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते.

Trans.:—That protector who was overjoyed at the birth of a son, had no such prisoner whom he might release; his own self alone was released on that occasion being freed from the bond styled 'the debt of the ancestors.'

21. श्रुतस्य—see V. 2; अन्तम्—the end; in one case it conveys the idea of complete mastery and in the case of the enemies it means destruction. 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः' *Haima.* परेषां—of the enemies, see VII. 45. युधि—Loc. of the irregular word युध् *fem.* पार्थिवः—see VI. 46. अवेक्ष्य—see VI. 25. आत्मसम्भवः—आत्मा सम्भवः (उत्पत्तिः birth *cf.* पर्जन्यादन्नसम्भवः *Bha. Gi.* III. 14. also अस्य रूपस्य सम्भवः Shâ. I. 26) यस्य तत्. The Shruti has आत्मा वै पुत्रनामासि.

Trans.:—Feeling that the babe would go to the end of the Shruta (learning) and also accomplish the destruction of his enemies in battle, the king who was proficient in the meaning of words made his son distinguishable by the name Raghu knowing that the rootmeaning of that word implied 'motion'.

22. समग्रसम्पदः—possessed of all kinds of wealth; every kind

of happiness. सम्पद् is a very comprehensive term signifying every thing that is likely to confer satisfaction on the possessor. शरीरावयवैः—अवयव is (a) a limb or part of a body and (b) a digit of the moon. दिने दिने—from day to day. The repetition or वीप्सा shows progressive continuity. हरिदश्वदीधितेः बालचन्द्रमाः—It is believed that the moon goes wholly into the sun on Amâvâsyâ; begins to get away from him on the first day of the bright half and then goes on increasing till the Paurṇimâ. The chariot of the sun has seven green horses hence he is called हरिदश्व. Compare with this दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा । पुपोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ *Ku.* I. 25. बालचन्द्रमाः बालश्चासौ चन्द्रमाश्च is the new moon. चन्द्रं आल्हादं मिमीते or चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुलयतीति चन्द्रमाः accord. to the Unâdi Sûtra.

Trans.:—Under the assiduity of the father who was the possessor of all varieties of happinesses he (the son) grew up from day to day by the development of the limbs of his body just like the young moon grows in size by the infusion of the rays of the driver of green horses.

23. उमावृषाङ्कौ—उमा has been poetically derived by Kâlidâsa in the Kumâra Sambhava as उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम I. 26. वृषाङ्क is almost like शशाङ्क—one having the bull as his distinguishing mark. This being a Dwandva compound the two nouns are arranged according to अल्पाच्तरम् *Pâṇi.* II. ii. 34. शरजन्मना—शरजन्मन् is Kârtikeya so called on account of his being born in the *Sara* grass and reared there by the six Krittikâs; see II. 75. *comm.* and II. 36. शचीपुरन्दरौ—Indra and his wife. The terms are arranged on the same principle as उमावृषाङ्कौ. मागधी—see III. 5. ननन्दतुः—see II. 22.

Trans.:—As Umâ and Shiva were pleased with Kârtikeya, or as Shachi and Purandara were delighted with Jayanta, in the same way the king and the Magadha princess equal to each of the above pairs were overjoyed at the boy who was like those viz. Kârtikeya and Jayanta.

24. रथाङ्गनाम्नोः—see *comm.* This is technically called एकशेषद्वंद्व. Hear the masculine and feminine gender words are compounded and only ehe masculine is retained by *Pâṇi.* I. ii. 67 quoted in the *comm.* It is a general belief among poets that the love of the रथांग *i. e.* the Chakravâka birds if all the stronger on account of their separation every night; for the legendary account see note VIII. 56. भावबन्धनं प्रेम—(Malli. takes भाव in the sense of हृदय, other commentators take भाव to be a particular feeling or sentiment producing love; see VI. 36 VIII. 52) love formed by or dependent upon the peculiar sentiment of the mind which attracts two individuals towards each other. परस्पराश्रयम्—परस्परो (see V. 68) आश्रयः यस्य तत्. विभक्तम्—se II. 22. shared. एकसुतेन—mainly by the son as explained in *comm.* पर्यचीयत—3rd *per. sing.* of the passive of परिचि 5th conj. Ubha. to grow, to be developed.

Trans.:—The love which was mutually entertained [by the royal pair] like that of the *Chakravâka* pair and which was held fast by a peculiar feeling of the mind developed in each other's heart although [now] shared mainly by the son.

25. प्रथमोदितम्—प्रथमं उदितं (spoken, uttered; *cf.* कतरस्तव तात उत्प्वता-मिति धात्रीवचनप्रचोदितः *Ja.* IV. 10 and st. 8–13). मुदं ततान—heightened, increased [his] मुद् (see VII. 30). अर्भक—see VII. 67.

Trans.:—He spoke out the words first uttered (taught) by the nurse, and walked by holding her finger, and he bowed by being taught to show respect, and by this the child increased the delight of the father.

26. शरीरयोगजैः—शरीरस्य योगः (contact, from युज् to join), तेन जातानि तैः. चिरात्—inde. after a long while, for a long while. सुत०... ज्ञता—सुतस्य स्पर्शः, तस्य रसः तस्य ज्ञः (जानातीति ज्ञः) सु०...रसज्ञः, तस्य भावः सु०... ज्ञता (by तस्य भावस्त्वतलौ Pani. V. I. 119 and then तलंतं स्त्रियाम् and अजाद्यतष्टाप् IV. I. 4 give the form of the femi. abstract noun). ताम्, see II. 36. The idea of the pleasurable emotions by the contact of the body of one's son are described by poets in various places. The Mahâ. Bhâ. has न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः । शिशोरालिंग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः also अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति *Shâ.* VII. 17.

Trans.:—On placing him (the son) who seemed to be sprinkling nectar on the skin by the pleasurable emotions produced by the contact of his body, the king who [half] closed his eyes experienced after a long time the condition in which the pleasure of the touch of the son could be perceived.

27. अमंस्त—Aorist 3rd per. sing of मन् see I. 32. परार्ध्यजन्मना—परार्ध्य most exalted, best; see VI. 4. परार्ध्यं जन्म यस्य तेन. स्थितिः—स्थिति correctness of conduct. अभेत्ता—not a transgressor. स्थितिमन्तं—स्थितिः अस्यास्तीति स्थितिमान् by तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् *Pâṇi.* one having stability, continuance, preservation; as in II. 44. अन्वयम्—see I. 9. स्वमूर्ति-भेदेन—see *comm.* which explains the phrase as applied to Vishṇu by alluding to the several incarnations. In the case of Raghu it may be explained by bearing in mind the Shruti आत्मा वै जायते पुत्रः, hence the son was the image of the father. गुणाग्र्यवर्तिना—अग्रे भवं अग्र्यं, गुणेषु (सत्वरजस्तमादिषु in reference to Vishṇu विद्याविनयादिषु) अग्र्यं, तेन वर्तते इति गुणा...र्तिन्, तेन. प्रजानां पतिः—Brahma; in this sense the two words are generally compounded but here we have the other meaning 'protector of the people'. आत्मनः सर्गम्—one's own creation—(1) the son (2) the universe.

Trans.:—He who never transgressed prescribed limits (now) considered his race to have derived a continuity by the exalted birth of him, his scion; just as the lord of the created beings feels his creation to be well-preserved by Him who manifests himself in another form and stands foremost by the possession of the best quality.

28. वृत्तचूलः—वृत्तः चूडः (लः by डलयोरभेदः for the sake of alliteration चूडः or चूडा is the tonsure ceremony by which all the hair on the head of a male child are removed except one lock on the crown. The time when this ceremony is to be performed is given in the *comm*; also see *Prayo. Ratnâ.*) यस्य सः. चल०...पक्षकैः—see *comm.* अमात्यपुत्रैः—अमा समीपे भवाः अमात्याः councillors. सवयोभिः—समानं वयः येषां तैः by *Pâṇi.* VI. iii. 85 by which स takes the place of समान in a compound in the words ज्योति, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वय, वचन, बन्धु. अन्वितः—followed, attended by; from ई with अनु. लिपेः—of the alphabet. यथावत्—see V. 19. वाङ्मयं—वाचो विकारः; language. The suffix मयट् comes in by the Vârtika एकाचो नित्यम्.

Trans.:—He, whose tonsure ceremony had been performed attended by the ministers' sons of equal age and having flowing locks of hair on their temples, by the proper grasping of the alphabets, entered into the extensive field of learning like entering the vast ocean through the mouth of a river.

29. उपनीतम्—*lit.* led near the Guru for instruction into the Vedas which is imparted after the thread-ceremony called उपनयन; hence—one who was invested with the sacred thread. विधिवत्—see V. 3. विपश्चितः—विपश्चित् (विप्रकृष्टं चिन्तयति निश्चिनोति वा; a word of the पृषोदर group) learned, wise, proficient. विनिन्युः—नी with वि though Atm. in certain senses enumerated in *Pâṇi.* I. iii. 36. is always Paras. in the sense of 'teaching, taming' etc. see II. 8. अव०...त्नाः—न वन्ध्या (not futile) अवन्ध्याः; अवन्ध्याः यत्नाः येषां ते. गुरुप्रियम्—may be taken in two ways गुरुणां प्रियः (प्रीणाति इति प्रियः) one who was liked by the preceptors; or गुरवः प्रियाः यस्य स one to whom his preceptors are dear *i. e.* one who honours his teachers; तम् *viz.* Raghu. क्रिया—Kalidâsa uses this word in various senses; some of them are:—(1) doing, execution; *e. g. Megha.* II. 54. (2) business, undertaking; as in *Vikra.* IV. 15. (3) composition; Vikra. I. 2. and (4) teaching, as here. वस्तूपहिता—वस्तुनि उपहिता वस्तूपहिता. वस्तु=material. There are several places in classical literature where poets speak of the necessity of a proper pupil without which any instruction given goes to naught; *cf.* नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत् । न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते बकः ॥ *Hitopa.* also the well-known stanza in Uttara Râma वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां etc.

Trans.:—After he, to whom his teachers were dear, had been invested with the sacred thread in due form, proficient instructors educated him; here their efforts were crowned with success, for, any exertions on proper material always bear fruit.

30. धियः समग्रैः गुणैः—धीः (ध्यायति अनया) is really the power of concentration of the mind on a subject; then, it means 'the intellect.' बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः *Amara.* The qualities of the same are enumerated in the *comm.* which deserve the careful attention of students, (1) शुश्रूषा,

श्रोतुमिच्छा desire to listen; (2) श्रवणम् act, process of hearing; (3) ग्रहणं is accepting, taking in; (4) धारणं digestion of what has been taken in *i. e.* reflecting on what the preceptor has explained; (5) ऊहापोह discussion; (6) अर्थविज्ञानं grasping the correct sense; (7) तत्त्वज्ञानं knowledge of truth. उदारधीः—उदारा धीः यस्य सः, the adjective उदार has been used in various places in the senses of excellent, penetrating, mangnificient. क्रमात्—gradually. चतु०...पमाः—see *comm.* for the compound. अर्णव—see VI, 63. For the idea of four oceans surrounding dry land see II. 1. पवनातिपातिभिः—पवनमतिलंघ्य पतितुं शीलं येषाम्, तैः. हरितां ईश्वरः—the sun as the regent of the quarters आशाश्च हरितश्च ताः. *Amara.*

The simile throughout has been well sustained. The intellect of Raghu and the Sun are compared; the qualities गुणाः of the intellect are seven, so are the horses of the sun; the departments of knawledge are four, so are the main quarters.

Trans.:—Gifted with an excellent capacity, he by dint of the several intellectual faculties, gradually got through the four departments of knowledge which were like the four oceans just as the lord of the directions, the sun, passes over the four quarters by his green horses surpassing the wind in velocity.

31. त्वचं—see II. 37 or IV. 76. मेध्यां—see I. 84. रौरवीं—see *comm.* अस्त्रं—see V. 57. Every missile was sent off after the recitation af certain Mantras; see V. 57. where the संमोहनास्त्र had its special Mantras for being sent as also for being withdrawn. पितुः—The teacher from whom something is learnt is put in the ablative *i. e.* उपाध्यायादधीते *Sidd. Kau.* so also the prime cause in the case of जन् *e. g.* प्राणाद्वायुरजायत, or कामात्क्रोधोभिजायते *Bha. Gi.* 11. 62 and the sources in भू are put in the ablative by *Pâṇi.* I. iv. 29 and 30. एकपार्थिवः—and एकधनुर्धरः—For the use of एक see V. 16, 23, 47 and I. 29. For धनुर्धर see II. 29. न केवलं—see III. 19., VIII. 5.

Trans.:—Having assumed the sacred skin of the *Ruru* deer he gained the art of using missiles with their incantations from his father himself; for, his father was not only the only sovereign lord but was an unequalled archer too.

32. महोक्षतां—see IV. 22, VI. 72. The addition of ता to form an abstract from a common noun is by *Pâṇi.* V. i 119. वत्सतरः—(द्वितीयं वयः प्राप्तः तनुः वत्सः) the तर in the sense of tenderness, young age तनुत्व being added to वत्स by *Pâṇi.* V. iii. 91; the other words which take this suffix in the same sense are उक्ष, अश्व, ऋषभ. स्पृशन्—reaching, attaining to; *cf.* वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदम् *Hito.* I. 175. कलभ—a young elephant, त्रिंशद्वर्षस्तु कलभः says Vaijayanti; others says पञ्चवर्षदेशीयः करिशावकः कलभः. श्रयन्—from श्रि to take shelter, to resort to, in the same sense as स्पृशन् above. क्रमात्—see st. 30 supra. यौव०...शव—यौवन (यूनो भावः by हायनान्तयुवादिभ्योऽण् *Pani.* V. I. 130. and मन् VI. iv.

167.) इति प्रकृतिभाव: is adolescent youth; भिन्न broken off, obscured, left behind and शैशवं (शिशोर्भाव:); the word शिशु taking the affix अण्, as मुनेः भावः मौनं; by इगन्ताच्च लघुपूर्वात् *Pâni*. V. i. 131. childhood. I cannot preserve the cogency of Mr. Pandit's remark that 'the poet seems to have had in his mind the growth of a bamboo.' गाम्भीर्यमनोहरम्—गाम्भीर्य=depth of character which is defined as भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता *i. e.* whereby one is not altered by fear, grief, anger, joy etc. see *Sâhi. Dar.* III. 52.

Trans.:—Like a young calf just arriving to the condition of a bull or a young elephant entering the stage of a magnificent bull, Raghu whose childhood was gradually left behind by adolescent youth developed into a figure charming by a depth of character.

33. गोदानविधेः—गोदान is the ceremony of cutting the hair for the first time after the period of celebacy (ब्रह्मचर्य) when a youth is shaved shortly before marriage. This is generally performed after the sixteenth year; see *comm.* Mr. Pandit has his remark on this; he says the word गो may be taken in its usual sense 'a cow'; and the ceremony may perhaps be 'the giving of cows to Brâmhans'; but we would rather go with Mallinâtha. अनन्तरम्—immediately after, see III. 7. विवाहदीक्षां—विवाहः (विशिष्टं वहनं by भावे *Pâni.* III. iii. 18 by which the affix घञ् comes after a root when its sense is denoted as having attained to the complete condition.) तस्य दीक्षा ताम्; दीक्षा is a vow to observe particular rules of conduct; see दीक्षित in VIII. 75 one who gets married, undertakes in the presence of the preceptor, the elders and the sacred fire to conduct himself in life according to certain rules. तमोनुद्—तमः नुदति असौ इति क्विप्. दक्षसुता:—There are a variety of legends on this but the most usual is that Daksha is one of the Prajâpatis or sons of Brahmâ being born from his right thumb. He had 28 daughters of whom one married Shankar and the remaining 27 married Chandra; these are said to be the twenty-seven constellations of stars. The *Padma Purâna* says अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः.

Trans.:—Then, soon after the ceremony of the removal of (his son's) hair the father caused him to take up the marital vow and the princesses obtaining him for their good husband looked like the daughters of Daksha married to the moon.

34. युवा—see VI. 17. युग०...बाहुः—युग is the crossbar or yoke put on the necks of the animals put to a cart. It is not 'the pole' as some take it; see *comm.* अंसल—see *comm.* the affix लच् comes in to indicate affection (काम) and strength (बल) in the case of वत्स and अंस respectively by *Pâni.* V. ii. 98 quoted by Malli. कपाटवक्षाः—कपाटं (कं=वातं पाटयति तद्गति वणदि इति. Târâ the leaf of a door कपाटमररं तुल्ये *Amara, cf.* स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुः *Vair.* 11.) इव वक्षः ((वक्षस् chest) यस्य सः.

प्रकर्ष—Excellence. परि०...कन्धरः—परिणद्धा (broad, developed, well surrounded [with muscle] *p. p.* of परिणह् 4th conj. *Ubha.* to surround, to wrap round) कन्धरा (neck, कं शिरो धारयतीति खच् or कं धरति इत्यच्, *cf.* बन्धुरा लावण्यधरा कन्धरा *Dasha.* I) यस्य सः नीचैः—an *inde.*, (often used with an adjectival or adverbial force, small. विनयात्—see I. 24.

Trans.:—The youth Raghu with long arms like the yoke of a cart, a chest broad like the door-shutter and a well-developed neck surpassed his father on account of his physical excellence; he however, looked small by his respectful behaviour.

35. चिरम्—an *inde*, for a long time, see VI. 23. नितान्तगुर्वीम्—see III. 8 and VIII. 41. धुरम्—see I. 34, V. 66. लघयिष्यता—Verbs are formed from nominal bases by the addition of various affixes. Here the affix णिच् being added the verb thus formed is conjugated in Paras. only. निसर्गसंस्कारविनीतः—निसर्ग natural, inborn, see VI. 29, *cf.* निसर्गदुर्बोधं *Kir.* I. 6. संस्कार formed by practice or by training. विनीत modest, respectful. Mr. Pandit thinks that by a zeugma the word विनीत means 'modest' when taken with निसर्ग and 'disciplined' when taken with संस्कार. युवराजशब्दभाक्—युवा चासौ राजा च युवराजः the word राजन् at the end of a compound becoming राज by the rule राजाहःसखिभ्यष्टच् *Pāṇi.* V. iv. 91, युवराज इति शब्दः or युवराजस्य शब्दः युव०...शब्दः now see *comm.* which quotes *Pāṇi.* III. ii. 62 whereby the root becomes भाज् when added to a nomimal base *e. g.* अंशुभाक् विटरभाक् in V. 3.

The ancient custom of installing a young prince on the throne along with the monarch during the life time of the latter had a great significance apart from the religious notion that the throne was not to be allowed to remain vacant. It had a political importance and it trained the young prince to actual administration; it also served to keep him well-engaged. The young prince was styled the Yuvarâja. The custom has gradually disappeared and is not at all countenanced at the present day in India.

Trans.:—Then Raghu, who was modest by natural training, was styled Yuvarâja, by the king who was desirous to lessen the long sustained and extremely heavy burden (lit. the yoke) of tending his subjects.

36. नरे०...तनं—मूलं च तत् आयतनं च मूलायतनं original seat or place of residence; *cf.* गतोऽहं कामदेवायतनं *Mâlati.* I. अनन्तरम्—see VII. 21, अविद्यमानं अन्तरं यस्य तत् in which there was no distance or taking the word as an adverb of time we have 'immediately' soon after; perhaps the first is preferable. The word अनन्तरं along with प्रभृति, आरभ्य, बहिः, ऊर्ध्वं, परं etc. govern the ablative. श्री—the goddess of wealth; see VI. 29. गुणाभिलाषिणी—गुणेषु अभिलाषः अस्याः अस्तीति. The गुणाः or essential qualities needed in a prince are enumerated by Kâmandaka प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जवं। कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः. नवावतारम्—नवः अवतारः यस्य तत्.

Trans.:—Shri-the goddess of wealth [ever] the appreciator of qualities moved in part (slowly) from her principal resting place (the king) to the seat which was nigh at hand and designated as the 'heir-apparent' just as from a (full-blown) lotus to one as a bud.

37. **विभावसुः**—विभा (प्रभा) वसु (धनं) यस्य सः. This epithet is used with regard to the sun, the moon as well as fire. Here, however, the latter is meant as वायुसखः or वायुसखा. "विभावसुरतु भास्करे हुताशने हारभेदे चन्द्रे." **सारथिना वायुना**—the word सारथी is used here in its secondary sense 'a helper, a companion' वायुः सखा अस्य इति वायुसखा. **घनव्यपायेन**—घनानां व्यपायः (see III. 3, disappearance of clounds) यस्मिन् सः, तेन. **गभस्तिमान्**—गो (वेयवर्गः) तं बभस्ति दीपयति इति गभस्तिः (गभस्तिघृणिरश्मयः *Amara.*), गभस्तयः सन्ति अस्य इति गभस्तिमत् one which has or possesses rays *viz.* the sun तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् Pani. **अतितराम्**—an *indc.* exceedingly, excessive. तर and तम are the termainations of the comparative and superlative which become तरां and तमां when affixed to verbs and indeclinable, see VII. 21 and II. 52; *cf.* येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते *Megha.* I. 15. **सुदुःसहः**—see IV. 15.

Trans.:—Like the fire by his companion the wind, the sun by the dispersion of clouds and elephant by the opening of his temples, the king (Dilipa) became exceedingly irresistable by his [Raghu's] help.

38. **नियुज्य**—The root युज् governs the Locative of the thing entrusted, in the sense of the English 'to'. The student should dicsrimi-nate between this and the use of नियुज्य with the Dative अतिथिसत्काराय नियुज्य Shâku. I., where the Dative is in the sense of the Infinitive purpose. **होमतु०...क्षणे**—तुरेण गच्छतीति तुरगः, तुरंगः, the nasal in the second word comes in by Vârtika अन्येभ्योऽपि etc. on III. iii. 58; होमतुरंगः see होमधेनुः II. 26. **धनुर्धरम्**—see II. 29. **शत०...पमः**—शतं क्रतवः यागाः अस्य इति शतक्रतुः generally Indra is suppossed to be the only one who has performed a hundred sacrifices no one else being able to carry them through. Indra is very jealous on this point since he who performs a hundred sacrifices will get into his place. The word क्रतु in Vedic literature means 'action' and 'intellect' but it is not found in the sense of 'a sacrifice'; hence शतक्रतु which occurs frequently in the Vedas may mean 'performer of hundreds of great deeds' or 'one possessing hundred intellects'; and the idea of 'a performer of hundred sacrifices' may perhaps be an after-accretion during the post-Vaidic period. Such is Mr. Pandit's view. For the compound see *comm.* **आप**—3rd *per. sing.* of the perfect of आप् 5th conj; Par. to obtain, to get.

Trans.:—Having assigned that great archer, accompained by several princes, to the task of protecting the sacrificial steed he (king Dilipa) who was like the performer of one hundred sacrifices (Indra) completed one hundred sacrifices but one without any obstruction.

39. ततः परम्—ततः may be viewed as a pronominal adverb in the ablative formed by the addition of तस् to तद् by *Pâṇi.* V. iii. 7 and परम् as an *inde.*, the two together implying 'thereafter'; see I. 66 and *Megha.* II. 46. मखाय—see V. 16; and I. 9 for the use of the Dative. यज्वना—see I. 44. अनर्गलम्—see I. 79 नास्ति अर्गला यस्य तम्. उत्सृष्टं—see IV. 54. धनुर्भृतां—see II. 11. अग्रतः—see IV. 37 शक्रः—see I. 75 किल—see *comm.* गूढविग्रहः—गूढः (concealed, see I. 20) विग्रहः (body विग्रहः समरे काये *Hala.*) यस्य सः see the notes on the preceding stanza for the jealousy of Indra.

Trans.:—It is said that Shakra thereafter in an invisible form pilfered in the very sight of the bowmenguards the horse which was again let loose with a view to perform the [remaining] sacrifice by that sacrificer.

40. विषा०...पत्ति—विषादेन (see *comm.* disappointment and helplessness, dismay) लुप्ता (destroyed, disappeared) वि०...लुप्ता; वि०...लुप्ता प्रतिपत्तिः (course of action "प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये") यस्य तद्. सपदि—see V, 74. वसिष्ठधेनुः—see II. 19. यदृच्छयागतः—यदृच्छा is chance, accident; the word, however, is generally used in the instru. singular as an adverb, 'accidently, by chance'; cf. *Vikra.* I. 10, *Utta.* V. 16. नन्दिनी—see I. 82. The repetition of च is indicative of an almost simultaneousness as explained by *comm.*

Trans.:—Just while the prince's army stood stock still having lost all activity through disappointment there appeared by chance Vasistha's cow Nandini whose power was well known.

41. तद्०...जलेन—निस्यन्द also निष्यन्द a flow, a stream; cf. हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः XIV. 3. Mallinâtha takes it to be urine while Châritra and others understand it to be स्वेद but Mallinatha's explanation appears cogent since the cow's urine is held sacred by the Hindus. प्रमृज्य—*p. p.* of मृज् with प्र to wash. सतां पुरस्कृताः—in the sense of 'respected, honoured'; see note on सतां मतेन II. 16. This construction appears to suit the context. Mr. Kâle takes पुरस्कृतः= अग्रतः कृतः foremost among, and he takes the genitive as निर्धारणषष्ठी. अतीन्द्रियेषु—अतिक्रान्ताः इन्द्रियाणि अतीन्द्रियाः तेषु. This is a *Prâdi* *i. e.* a prepositional compound. This class of compounds is formed in all cases with such prepositions as do not govern a case in various senses; see Vârtikas on कुगतिप्रादयः *Pâṇi.* II. ii. 18. भावेषु—भाव has various senses, especially subjective 'working of the mind' 5. 64, 'feeling' VI. 36. 'affection' VIII. 52. Here it is used objectively in the sense of 'a concrete material substance.' It may be taken more comprehensevely as including both objective and subjective things. उपपन्नदर्शनः—उपपन्नं (see I. 60 obtained, secured) दर्शनं (sight, perception) येन सः.

Trans.:—The son of Dilipa respected by the good having washed

both his eyes with the sacred water flowing from the body of the cow acquired thereby the power of the perception of objects that were beyond the reach of corporeal senses.

42. पूर्वतः—(The affix तस् is here used in the locative sense)—*an indc*—in the east, to the east. पर्वतपक्षशातनम्—शातयति (नाशयति) इति शातनः, पर्वतपक्षाणां शातनः (छेदकः), तम्. or पर्वतपक्षाणां शातनं यस्मात् सः, तम्. see IV. 40, XIII. 7. नरदेवसम्भवः—नरदेवात् (see note on मनुष्यदेव II. 52.) संभवः (brith, springing up) यस्य सः see st. 21 *supra*. पुनः पुनः—again and again, repeatedly; the वीप्सा or repetition conveying the sense of continuity. सूत०...चापलम्—सूतेन निषिद्धं सू०...द्धं; सू०...द्धं चापलं (see I.9) यस्य सः, तम्. Prof. Ray's remark on the apparent abrupt introduction of the sacred cow on the scene is interesting. He purports to say that the celestial cow is introduced to overreach the endeavours of the divine Indra to remain concealed.

Trans.:—The son of the lord of men beheld in the east the god who was the clipper of the wings of mountains carrying off the horse, whose restiveness was being repeatedly curbed by the charioteer and who was tied to the chariot by means of strings.

43. अक्ष्णां शतैः—For the mythological account about the thousand eyes of Indra see notes on सहस्राक्ष VI. 23. अनि०...षिभिः—नास्ति निमेषे (winkling, see निमेष II, 19. The eyelids of the gods are supposed to be motionless; *cf.* तां देवतामिव मुखेन्दुवसत्प्रसादामक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ॥ *Nai* XI. 1.) वृत्तिः येषां तैः अवोचत्—3rd *pers. sing.* of the aorist of वच् 2nd Conj; Paras: हरिं हरिभिः—etc. see st. 30 *supra*. गगनस्पृशा तारेण स्वरेण—with a loud, stentorian voice; *cf.* नवनीलनीरधरधीरगर्जित *Uttar*. VI. 14.

Trans.:—Recognising him to be Hari, Indra by his hundreds of eyes having steady eyelids and by his deep-bay horses, Raghu called him out in a stentorian voice that reached the vaults of heaven as if to turn him back.

44. मखांशभाजां—see st. 39 and 35. *supra*. मनीषिभिः—see I. 11. अजस्रः—not ceasing, continuous "नित्यानवरताजस्रम्" *Amara*. (नञिनंभूपूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते. By नमिकम्पि etc. *Pāṇi*. III. ii. 167 the words नम्र, कम्प्र, स्मेर, अजस्र etc. are formed from the verbs by the addition of र.) अजस्रेण दीक्षा अ०...दीक्षा (see st. 33 *supra*. for दीक्षा) तस्यां प्रयतस्य (see I. 90). मद्गुरोः—मम: गुरुः (sire, father) तस्य. क्रियाविघाताय—क्रिया a sacrifice and the ceremonies connected therewith. The Dative is as the *comm*. explains for the Infinitive of purpose.

Trans.:—Oh thou lord of the goods! thou art called by sages the foremost partiocipator in sacrificial oblations; how [then] is it that thou endeavourest to obstruct the sacrificial rites of my father [who is] continuosly engaged in the observance of religious vows.

45. **त्रिलोकनाथेन**—The Manoramâ quotes this phrase and finds fault with Mallinatha's way of dissolving the compound. 'त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञात्वात् न च समाहारे द्विगुः द्विगोरिति ङीप् प्रसंगात्' *i. e.* the word त्रिलोक is not a name nor can it be a Dvigu; for in that case it would take the affix ङीप् *i. e.* ई. Likewise the word लोक here is समुदायपरः so त्र्यवयवो लोकः त्रिलोकः the universe तस्य नाथः, तेन. *cf.* त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः Vikra. **नियम्याः**—Generally a root ending in a letter of the labial class and having an अ for its penultimate takes the affix यत् but the roots गम्, मद्, चर् and यम् cannot take the यत् when preceded by an उपसर्ग by *Pâṇi.* III. i. 100 We may have नियमे साधवः नियम्याः by तत्र साधुः *Pâṇi* IV. iv. 98 or नियमं अर्हन्ति ते. **दिव्यचक्षुषा**—Indra had naturally a superhuman power of perception which Raghu gained by the opportune favour of the celestial cow (see. st. 41. *supra*). **धर्मचारिणां**—धर्मं चरितुं शीलं येषां तेषाम्. **अन्तरायः**—impediment, obstruction from अन्तरि 2nd Conj. Paras. to stand in one's way; *cf.* चन्द्रगुप्तो विज्ञापयति क्रियान्तरान्तरायमन्तरेणार्यं द्रष्टुमिच्छामि इति *Mu.* III.

Trans.:—Those who are hostile to sacrifices ought indeed to be always restrained by you who are the ruler of the three worlds and who are endowed with superhuman vision; if however, you yourself should come in as an interruption in the doings of the righteous then all religious rites must come to a stand.

46. **अङ्ग**—an essential requisite; see VII. 59, **अश्वं**—see st. 27 *supra.* **मघवन्**—see I. 26. **महाक्रतोः**—a horse sacrifice; *lit.* a great sacrifice. The Ashvamedha which was performed by any one claiming supreme sovereignity. He let loose a horse to go whither it pleased followed by armed guards. If the horse returned uncontested by any other king within a certain period the sacrifice was performed on an eleborate style. Jaimini Bhârata gives full particulars about this sacrifice. The Ashvamedha formed a hundred times raised the sacrificer to the level of Indra. **तुरंगं**—see III. 38. **अर्हसि**—see I. 10. **पथः**—*accu. plural.* **श्रुतेः**—see II. 2. **ईश्वराः**—The verbs ईश takes वरच् (वर) along with the verbs स्था, भास्, पिस् and कस् to form nouns by *Pâṇi.* III. ii. 175 the powerful, those capable of; (generally followed by the Infinitive. Here the word दर्शयितारः is equal to दर्शितुं योग्याः) Bhartri. uses the word in *Vaira.* 59 in the sense of 'the rich.' **मलीमसां**—sinful, unrighteous. **पद्धतिं**—पादाभ्यां हन्यते गम्यते इति क्तिन् 'सरणिः पद्धतिः पद्या' *Amara.*

Trans.:—Therefore, Oh thou the controller of clouds! it behoves you to set free this horse which is the most essential part of the great sacrifice; those who have the capability of pointing out the paths of the Vedas never adopt an unrighteous course.

47. **प्रगल्भं**—see II. 41. **वचो निशम्य**—*cf.* II. 41. **समीरितं**—*p. p.* of ईर् 1st Conj. Paras. to utter, to speak, with सम्. **दिवौकसाम्**—see

III. 19. निवर्तयामास—see II. 28. प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे—note the idiom; the verb क्रम् with the infinitive or the dative conveys the sense of 'to undertake, to strive after, etc.'

Trans.:—On hearing these bold and confident words uttered by Raghu the lord of the heaven-dwellers being surprised turned back his chariot and strove to give forth a rejoinder.

48. आत्थ—2nd *per. sing.* of a defective root meaning 'to speak' which has five forms *viz.* 3rd person and two of 2nd person in the present tense. राजन्यः—राज्ञः अपत्यं राजन्यः. तथा—True, just so. तथा स्यान्निश्चये पृष्टप्रतिवाक्ये समुच्चये *Abhi.* तु—a disjunctive तु विशेषेऽवधारणे. रक्ष्यं—see II. 40. परतः—पर (an enemy. See VII. 41) with the तस् has an ablative force. यशोधनैः—see II. 1. जगत्प्रकाशं—जगति प्रकाशम्. इज्यया—see I. 68.

Trans.:—Oh Kshatriya boy! what you say is all true; but honour has to be taken care of by those whose sole wealth is honour; your father, it is well-known is bent upon entirely overshadowing my honour by the performance of sacrifices.

49. पुरुषोत्तमः—*Malli.* analyses this compound but the Tatvabodhinikâra says that being a संज्ञा it is undesirable to take it as a compound. 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिः see p. 164 of *Tatva.* The same remark applies to महेश्वर. द्वितीयगामी—द्वितीयं गन्तुं शीलं अस्य, इति or द्वितीयं गामी द्वितीयगामी; one which could *'go to'* and indicate any other.

Trans.:—Just as Hari (Vishṇu) is known by the name पुरुषोत्तम, Tryambaka by the name महेश्वर and no one else, in the same manner sages have known me as शतक्रतुः none of these words is applied to a second person.

50. अतः—Hence; the तसिल् termi. being applied to अदस्. कपिलानुकारिणा—कपिलस्य अनुकारः अस्य अस्ति इति. This Kapila is not the sage mentioned in the Shrutis. He is the founder of the Sânkhya philosophy. It was Indra who stole the horse of Sagara and not Kapila. See IV. 32 under भगीरथ. अलं—see II. 34. मा विधाः—see I. 37 and V. 24 for the use of the Aorist having the augment अ cut off with the particle मा. पदव्यां—in the course; 'पन्थानः पदवी सृतिः' *Amara. cf.* त्वामारूढं पवनपदवीं Megha. I. 8. सगरस्य—see IV. 32. सन्ततेः—see I. 69.

Trans.:—Hence this horse of your father has been brought away by me imitating the sage Kapila; have done with your attempts here (in this case); set not your step in the course of the descendant of Sagara.

51. अपभयः—अपगतं भयं यस्य सः. पुरंदरम्—see II. 74. कृती see *comm.*

Trans.:—Then the dauntless protector of the sacrificial horse laughed and spoke again; if this be your determination then take up your weapon, you will certainly never gain your object without overcoming Raghu.

52. उन्मुखः—see I. 39. करिष्यमाणः—future participle conveying the sense of intention or purpose in addition of course to futurity. शरासनम्—शराः अस्यन्ते अनेन इति, see *Ja.* V. 30. आलीढ०...भिना—विशेषेण शोभतुं शीलं अस्य इति वि०...शोभी; आलीढेन वि०...शोभी. The word आलीढ here is quite different from that in II. 37. Here आलीढ is one of the standing postures (out of the five enumerated by *comm.*) in which the right foot is put forward in a slightly curved form and the left one remaining stretched behind; *cf.* ■ दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टि नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् *Ku.* III. 70. विड०...म्बरः—विडम्बितः (imitated, resembled not completely but more in the sense of mimicking, see IV. 17; *cf.* विडम्बित· किरातनृपतिवपुषा *Ki.* XII. 38) ईश्वरः (Shankara ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरः *Amara*). येन सः. The allusion is to the posture in which Shankara remained for a thousand years to get the right moment to kill Tripurâsura.

Trans.:—Speaking to Indra in this manner he, with his face turned upwards and intending to fix an arrow to his bow, stood erect in the *Alidha* posture imitating the God Shiva.

53. अवष्टम्भमयेन—Mr. Pandit renders this as *'consisting of a post i. e. as a large as a post'*. Perhaps he thought of Goliath of Gath of the Bible; of course this is not impossible since we have a similar description in the Bhishma Purâna. Chari. renders it by 'made of gold'; but he has another explanation to स्थैर्यरूपेण='with a firmness, resolutely'. It may be taken in the sense of 'paralysing'; or 'consisting of defiance'. Either of these senses would be the nice ones. The variety of senses seem to have arisen from the ambiguity involved in the word 'स्तम्भ' as one of the meanings of अवष्टम्भ. Raghu was bold and confident; it would therefore be better to take अवष्टम्भमयेन either as 'paralysing' or perhaps even better 'breathing defiance'. पत्रिणा—पत्रिन् an arrow पत्रिणौ शरपक्षिणौ *Amara.* see *Ja.* I. 74. गोत्रभिद्—गां (पृथ्वीं) त्रायन्ते इति गोत्राः क्षोणीधराः (mountains) तान् भिनत्तीति· The legend about the lopping of the wings of mountains (see IV. 40) sufficiently explains this term. अनीक—a collection, a group; this may be looked upon as a secondary sense, the first one being 'an army' as in IV. 53. लाञ्छन—see VI. 18.

Trans.:—The irritated Indra wounded in the heart by the defiant attitude of Raghu as if by an arrow, put a shaft that was never to be ineffective, to his bow which shows itself for a moment as the signal of a mass of fresh clouds.

54. बृहद्०...न्तरम्—भुजयोः अन्तरं (intervening space; *cf.* भुजान्तरम् II. 21); बृहच्च तत् भुजान्तरं च, the broad distance between the arms, by implication, 'the chest'. भीमा०...चित:—see comm. and I. 50. आशुगः—आशु (शीघ्रं) गच्छतीति आशुगः an arrow आशुगौ वायुविशिखौ *Amara.*

Trans.:—The arrow [of Indra] used to the blood of frightful fiends entered the broad chest of the son of Dilipa and drank out of novelty, as it were, human blood hitherto never tasted by it.

55. कुमारविक्रमः—see *comm.* and IV. 83. Kârtikeya is called Kumâra because he is supposed to be ever a bachelor. सुर०...लौ—see *comm.* and *cf.* ऐरावतास्फालनकर्कशेन *Ku.* III. 22. शची०...ङ्किते—शची see III. 13, पत्रविशेषक is the peculiar painting done with sandal paste on the cheeks and breasts of women, पत्राकारविशेषकं पत्रविशेषकं; now see *comm.* The idea appears to be that sandal paste paintings were traced on the cheeks or breasts of Shachî and their impressions were left on the arm of Indra which was used as a pillow by Shachî. स्वनामचिन्हम्—see VII. 38. निचखान—see IV. 36.

Trans.:—The prince too, valiant like Kumâra planted an arrow marked with his own name into Indra's arm whose fingers were roughened by patting the celestial elephant, and which bore the marks of the peculiar paintings on the cheeks of Shachi.

56. मयूरपत्रिणा—भृशमतिशयेन रौतीति मयूरः, मयूरस्य पत्राणि (feathers) सन्ति अस्य इति. महा०...ध्वजम्—महांश्चासौ अशनिश्च (दम्भोलिरशनिर्द्वयोः *Amara.* अश्नाति अदयते अनेनेति वा; the thunder-bolt) स एव तं ध्वजम्.

Trans.:—And with another arrow having peacock feathers he struck down the banner of Indra having the powerful thunderbolt on it; (at which) he got highly incensed with him as if he had forcibly cut off the hair of the goddess of fortune of the heavenly-dwellers.

57. उपा०...सैनिकं—अन्तस्य समीपं उपान्तम्; उपान्तं स्थिताः, now see *comm.* सिद्धाः=these are semi-divine beings said to be 88 thousand with restrained passions and free from all wordly desires. See notes on *Ku.* I. 5. गरु०...दर्शनैः—गरुताः (feathers) विद्यन्ते एषां इति; गरुत्मन्तश्च ते आशीविषाश्च गरुत्मदाशीविषाः ते इव भीमदर्शनाः, तैः. तुमुलं—see V. 49. पत्रिभिः—see st. 53 *Supra.* स्वतश्रुतम्—Raghu was formed by the Lokapâlas of whom Indra was the foremost, see II. 75 & III. 11; hence the present epithet.

Trans.:—Then a furious battle ensued between the two each desiring victory over the other by feathered shafts as frightful as winged snakes flying up and down, while the Siddhâs [on Indra's side] and the warriors [on Raghu's side] stood still.

58. अति०...ष्टिभिः—अतिशयितः प्रबन्धः continuity, uninterrupted

succession; see VI. 23; now see *comm.* निर्वापयितुं—causal infinitive from निर्वप् to cool, to allay the heat, *cf.* स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः *Sha.* III. 12. वासवः—Indra वासवो वृत्रहा वृषः *Amara.*

Trans.:—Even with the incessant showers of missiles Vâsava was unable to extinguish him who was the receptacle of exceedingly unbearable energy just as the cloud is not able to extinguish by its waters the fire [of lightening] issuing from itself.

59. प्रकोष्ठे—प्रकोष्ठ is the portion between the wrist and the elbow; 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च' *Medi. cf.* कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः *Megha.* 2. हरिचन्दनाङ्किते—हरिचन्दनेन (by the celestial sandal tree. It is one of the five trees of paradise, they are 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्' *Am.* see V. I. 60) अङ्कितः (marked, branded); तस्मिन् हरिचन्दनाङ्किते. प्रम०–नीम्—प्रमथ्यमानश्चासौ अर्णवश्च प्रमथ्यमानार्णवः, धीरः (deep, rumbling, *cf.* नवनीलनीरधरधीरगर्जितम् *Uttara.* VI. 17 see st. 43 *supra.*) चासौ नादश्च धीरनादः; प्रमथ्यमानार्णवस्य इव धीरनादः अस्ति अस्याः सा; ताम् प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम्. शशाङ्कार्धमुखेन—by one having a head shaped like the crescent of the moon, अर्धं च तत् मुखं च अर्धमुखं (crescent face) शशाङ्कस्य (of the moon, lit. of one who has the शशाङ्क as his mark) अर्धमुखं इव अर्धमुखं यस्य तत्; तेन शशाङ्कार्धमुखेन. In the present compound the word मुख has a peculiar meaning; the tip, the barb, the head; *cf.* पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः *Ku.* V. 54. बिडौजसः—Of Indra. According to Bhânuji Dixit बिडति भिनत्तीति, बिडं भेदकम् । बिडमोजो यस्य सः बिडौजाः.

Trans.:—Then Raghu, by means of an arrow having a head like the crescent of the moon cut off the string of Indra's bow, that with a sound deep as that of the ocean when it was being churned, was twanging on his fore arm which was be-smeared with the [heavenly] yellow-sandal.

60. विवृद्धमत्सरः—He whose hostility was increased, विवृद्धः मत्सरः यस्य सः. प्रणाशनाय—for the destruction of, प्रकृष्टो नाशः प्रणाशः, तस्मै. विद्विषः—of the enemy, विशेषेण द्विषतीति विद्विष्, तस्य विद्विषः, *cf.* सुहृदामुदयश्च विद्विषामवलेपप्रतिघातमेव च *Jd.* IV. 36. महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम्—accustomed to cut off the wings of mountains. महीध्राणां (of mountains. 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृत्' *Amar.* महीं धारयन्तीति) पक्षाः (wings) तेषां व्यपरोपणं (see st. 56, *supra.*) तस्मिन् उचितं (accustomed, *cf.* चन्दनोचितं *Kirat.* I. 34. also see I. 50, II. 25, III. 54, XI. 9); महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं. स्फुरत्प्रभामण्डलं—a circle of refulgent lustre, स्फुरन्ती चासौ प्रभा च स्फुरत्प्रभा, तस्याः मण्डलं यस्य तत् स्फुरत्प्रभामण्डलं; आददे—took up; see II. 28.

Trans.:—He, with increased fury threw aside his bow, and with the desire of destroying his very powerful adversary took up the dazzlingly bright thunderbolt familiar with the lopping of th wings of mountains.

61. निमेषमात्रात्—निमेषः (one winking) एव निमेषमात्रम्. By सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये *Pâṇi.* II. iii. 7. The *ablative* or the *locative* may be used to express the time to signify 'a moment'. अवधूय—from अवधू 5th Conj. Ubha. to remove; *cf.* व्रजंति शत्रूनवधूय निस्पृहाः *Ki.* I. 42; Ja. IV. 31.

Trans.:—Severely hit on the chest by that weapon Raghu fell on the ground simultaneously with the tears of his soldiers; but shaking off in an instant the pain caused by it he rose up together with his soldier's acclamations of joy.

62. शस्त्र०...पुरे—व्यवहारः (वि नानार्थे, एव संदेहे हरणं हार उच्यते नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः । इति कात्यायनः ।) practice, use, familiarity. विपक्षभावे—विरुद्धः पक्षः अस्य इति; विपक्षः भावः (mind, feeling; अभिप्राय, or क्रिया action, conduct, भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु Medi. see II. 26.) तस्मिन्. तस्थुषः—see II. 29, V. 61. वृत्रहा—वृत्रं हतवान् इति क्विप् by *Pâṇi.* III. ii. 87. Vritra according to Pauranic mythology was the chief of certain tribes of the demons known as the Kâlakeyas. He drove the gods out of heaven at which they solicited Bramhâ as to what to do. They were referred to Dadhicha for his bones to form out the weapon with which to kill the enemy. Dadhicha granted the request, a mighty weapon was fashioned out by Vishva-Karmâ and Indra killed the demoniacal enemy with it. According to Vedic accounts Vritra is the personification of drought, the cloud enemy of Indra who imprisons the rain in the storm-clouds. पदं हि etc.—this has become almost a proverbial expression.

Tran.:—The slayer of Vritra was, however, well-pleased with the great valour of him who stood for a long time in a hostile attitude which was very hard to bear in consequence of the familiar weilding of weapons [by the adversary]; for merits are sure to establish a footing everywhere.

63. असङ्गम्—*lit.* not sticking, hence unimpeded; the reading अभङ्गम् is certainly the best. सारवत्तया—for सार see II. 74, IV. 60. स्फुटम्—an *inde.* plainly, distinctly. ऋते—always governs the ablative by *Pâṇi.* II. iii. 29. आह—This is ungrammatical since it is never used in the past tense.

Trans.:—My weapon by reason of its inherent energy does not suffer impediment even from mountains, and it has never been hitherto tolerated by any one except yourself; understand that I am highly pleased with you; what would you have from me except the horse? thus spoke Indra in distinct words.

64. निषङ्गात्—see II. 36. उद्धृतम्—pulled out. सुवर्ण...पुङ्खम्—सुवर्णनिर्मितः पुङ्खः (see II. 31) सु०...पुङ्खः (a compound of the शाकपार्थिव class) तस्य पुङ्खः, now see *comm.* प्रतिसंहरन्—retracting, holding back c. साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् *Sha.* I. 11. प्रियंवदः—see V. 53.

Trans.:—Then the son of the emperor while putting back an arrow which was partially drawn out from the quiver and which tinged his fingers with the lustre of the gold of its feathered part, spoke to him in pleasant words.

65. **अजस्र०**—See st. 44 *supra*. **फलेन युज्यतां**—The passive of युज् in the sense of 'being possessed of,' 'put in possession of' is used with the Instrumental; *cf.* मणिमिर्युयुजे VIII. 17. इष्टेन युज्यस्व *Shd.* V.

Trans.:—Oh Lord! if you think that the horse ought not to be released then let my father purified by the incessant performance of sacrificial rites, be put in possession of the entire merit of the sacrifice as if it had been carried through in due form.

66. **यथा**—See I. 72. **त्रिलो०...तया**—A sacrificer is looked upon as a form of Shiva during the period of the sacrificial vow. **सदसि गतः**—seated in an assembly. **सदोगतः**—The sacrificer when duly intiated into the sacrificial vow is not to attend to anything else nor to leave the apartment where the sacrifice is to be performed. **विशां पतिः**—see I. 93, V. 3. **लोकेश**—लोकानां ईशः, Vocative addressed to Indra.

Trans.:—Oh lord of the worlds! arrange it in such a manner that the lord of the people seated in the sacrificial chamber now unapproachable on account of being a part of the three-eyed god may hear of this present occurrence by your own messenger.

67. **तथेति**—see II. 60. **रघोः कामं प्रतिशुश्रुवान्**—see II. 65. **यथागतम्**—*indc.* by the same course by which one has come. **नातिप्रमनाः**—प्रहृष्टं मनः अस्य इति प्रमनाः; अत्यन्तं प्रमनाः अतिप्रमनाः; न अति प्रमनाः नातिप्रमनाः; the compound here is with न and not the negative particle नञ् in which case it would have been अनतिप्रमनाः. **सदोगृहम्**—the sacrificial chamber.

Trans.:—Promising the fulfilment of the wish by the words 'be it so' Indra (*lit.* he having Mâtali as his charioteer), went by the same route by which he had come and the son of Sudakshinâ also not much satisfied [with the issue of the contest] returned to the sacrificial chamber.

68. **अभ्यनन्दत्**—Welcomed, greeted, congratulated; imperfect 3rd per. *sing.* of नन्द् with अभि I. P. to congratulate. **प्रबोधितः**—instructed, informed. **प्रजेश्वरः**—The lord of men, King Dilipa. **शासनहारिणा**—by an envoy or messenger, शासनं हरति तच्छीलः शासनहारिन्; तेन. **हरेः**—of Indra. **परामृशन्**—touching, stroking gently; *cf.* परामृशत्कठिनकठोरकामिनीकुचस्थलाप्रमुषितचन्दनस्पृशु Mâ. XVII. II. **हर्षजडेन**—हर्षेण जडः (dull, benumbed, motionless, *cf.* सहजलज्जाजडदृशः Uttar. VI. 28. also श्रमजडाः Uttar. VI. 39) तेन. **कुलिशव्रणाङ्कितं**—कुलिशेन (by the thunderbolt कुलिशं भिदुरं पविः' Amara.) व्रणाः तैः अङ्कितं see st. 59 तम्, कुलि०—तम्.

Trans.:—The lord of men, already made acquainted by a messenger of Hari, welcomed him, [his son] gently touching his body scarred with the thunderbolt, with his hands benumbed with joy.

69. नवतिं—Ninety, *cf.* नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते Mud. III. 27. **नवाधिकाम्**—more by nine, नवैः अधिका; ताम्. **महनीयशासनः**—He of a glorious reign, महनीयं (worthy, noble, *cf.* महनीयकीर्तेः II. 25) शासनं यस्य सः. **समारुरुक्षुः**—Desirous of ascending; (desiderative from रुह् with सम् and आ). **सोपानपरम्पराम्**—a flight of steps; सोपानस्य (सोपानं steps, *cf.* कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् *Ku.* I. 39 also VI. 3) परम्परा (an uninterrupted series, *cf.* महतीयं खल्वनर्थपरम्परा *Kadam* 103;) ताम् सोपानपरम्पराम्.

Trans.:—Thus did the ruler of the earth of glorious reign, anxious of going up to Heaven at the close of his life, construct as it were a flight of steps of the great sacrifices ninety increased by nine.

70. विषयव्यावृत्तात्मा—विषयेभ्यो (from the objects of the pleasures of senses; *cf.* विषयव्यावृत्तकौतूहलः *Vikra.* I. 9) व्यावृत्तः (turned away from; see I. 27 आत्मा यस्य सः). **यथाविधि**—see I. 6. **नृपतिककुदम्**—नृपतेः ककुदं (insignia of royalty, see, XVII. 27), तम् नृप०—दम्. **सितातपवारणम्**—आतपस्य (of the sun, of the heat of the sun) वारणम् आतपवारणम्; सितं (white 'अवदातः सितो गौरो' *Amara.*) च तत् आतपवारणं च सितातपवारणम्. **मुनिवनतरुच्छायां**—मुनीनां वनं, तस्य तरुः, तस्य छाया ताम्. Here note तरोः छायां and not तरूणां छाया as in IV. 20. **देव्या**—With the queen *viz.* Sudakshiṇa. **गलितवयसाम्**—गलितं (declined, decayed as in गलितयौवन) वयः येषां ते, तेषाम्. **कुलव्रतम्**—a family vow, *cf.* विश्वसित्रधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः *Bhâmi.* I. 13. Compare VIII. 10, 11 with this stanza.

Trans.:—And now with his mind withdrawn from objects of worldly pleasures, he duly entrusted to his young son, the royal insignia *viz.* the white Umbrella, and betook himself along with his queen to the shade of a tree in the forest suited to a Muni; for such is the family-vow of the Ikswâku princes in their declining days.

Raghuvansha, Canto IV.

Notes and Translation.

1. राज्यं—not necessarily 'kingdom' but राज्ञः कर्म 'the duty of a king' *viz.* 'administration.' गुरुणा—by the sire. The word गुरु is used in the sense of 'an elder,' 'senior' *e. g.* शुश्रूषस्व गुरून् *Shaku.* III; एवं गुरुणा संदिष्टम् *Veni.* I. प्रतिपद्य—having gained. दिनान्ते—दिनस्य अन्तः close of day, तस्मिन्. *cf. Raghu* II. 14. निहितं—p. p. of धा with नि to place. सवित्रा—*instru. sing.* of सवितृ *m.* the sun; सुवति प्रेरयति प्राणिनो विषयेषु इति सविता. In the Rigveda the sun is often called 'the impeller.' Mr. Pandit remarks that he is also called 'the producer' or 'creator' since with his morning rays the world and the whole creation comes to sight. For the *Shruti* regarding the lustre of the sun being deposited in fire in the evening see *comm.* Mr. Kâle suggests that सवितृ may refer to Dilipa. This seems to be strained and hardly desirable.

Trans.:—He (Raghu), on receiving the [charge of the] kingdom handed over to him by [his] father, shone more brightly [than before] like fire (which has received) the radiance put in it by the sun at the close of day.

2. प्रतिष्ठितम्—placed, established. पूर्वम्—an *inde.*—formerly. This may refer to the time when Dilipa was reigning, or to the time when Raghu was heir-apparent. प्रधूमितः—smouldering. राज्ञां हृदये—in the hearts of the princes who had been kept under subjection. अग्निः—the fire of jealousy and discontent. उत्थितः—sprung up; blazed forth.

Trans.:—On hearing him established in the office of government in succession to Dilipa, the fire (of jealousy) which was hitherto smouldering in the hearts of princes blazed up.

3. पुरुहूतध्वज—*orig.* the rain-bow, which, being the harbinger of rising clouds, was worshipped in honour of Indra the god of rain, पुरुहूत=पुरु बहुलं हूतमाव्हानं यज्ञेषु अस्य or पुरूणि हूतानि नामानि अस्य. The mythological legend with regard to this 'banner' is narrated in the Brihat-sanhitâ which says—'once on a time the gods were defeated by the demons whereupon the former under the leadership of Indra waited upon Vishṇu who gave a banner to Indra; with its assistance Indra vanquished his enemies. A Chedi prince named Vasu once worshipped this banner and gained great happiness; and hence, the custom of worshipping the पुरुहूतध्वज came into vogue. नवा॰...दर्शिन्यः—नवं च तत् अभ्युत्थानं च (अभ्युत्थान is *lit.* rising up; hence, prosperity which is indicated by going out in a procession *etc.* According to Châritra, 'अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य स्वपुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः') नवाभ्युत्थानं पश्यन्ति तच्छीलाः न॰...दर्शिन्यः. उन्नयनपङ्क्तयः—Malli. has given the two renderings

(1) in the case of Raghu उहसिताः न०...पङ्कयो यासां ताः those whose eyes were stretched out wide open. (2) उत् ऊर्ध्वं नयनपङ्कयो यासां ताः those whose eyes were turned upwards. सप्रजाः—प्रजाभिः सहिताः with their children. People generally take out their children to see sights and processions.

Trans.:—His subjects with their children beholding the new rise of that prince were pleased like people with upturned eyes gazing on the banner of Indra.

4. **समम्**—an *indc.*—simultaneously, at one and the same time. **समाक्रान्तम्**—over-come. **द्विरदगामिना**—(1) द्विरदः (द्वौ रदौ teeth यस्य सः) इव गच्छतीति goes majestically like an elephant द्वि० गामी, तेन; (2) द्विरदैः गच्छतीति goes with a large number of elephants in attendance: refers to Raghu. **सिंहासनम्**=सिंह इव आसनम् or सिंहाकारमासनम्. It is made of gold as distinguished from नृपासन and भद्रासन which are studded with jewels. **पित्र्यम्**—पितुः आगतं descended from father. **अरिमण्डलम्**—अरीणां मण्डलम् (1) the whole body of enemies; (2) the area; hence, kingdom belonging to the enemies.

Trans.:—Two things were simultaneously kept under control by him whose gait (was as majestic as that) of an elephant—(1) the paternal throne, and (2) the whole host of (his) enemies.

5. **छाया०...लक्ष्येण**—छायायाः (see *comm.*) मण्डलं (here the meaning of the word is different from that in the foregoing stanza; it is 'circumference' स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च। कुष्ठभेदेऽप्युपसर्ग्यकेऽपि *Vishva.*), छा० मण्डलेन लक्ष्यम् (recognisable), तेन. **किल**—*indc.*—certainly, assuredly. This particle is generally found in literature in the sense of 'verily, indeed.' It is used in various senses 'किल इत्यागमारुचिन्यक्करणसंभाव्यहेत्वलीकेषु' *Gana.* Here it is used in the sense of 'methinks, it appears,' etc. *i. e.* in the sense of उत्प्रेक्षा. **पद्मा**—goddess of wealth. 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' *Ama.* **अदृश्या**—द्रष्टुं योग्या दृश्या; न दृश्या अदृश्या. **पद्मातपत्रेण**—आतपात् त्रायते इति आतपत्रम् (that which protects one from the sun); *hence,* an umbrella. पद्ममेव आतपत्रम्, तेन. **भेजे**—served, waited upon. **साम्राज्यदीक्षितम्**—सम्यक् राजते असौ सम्राट्; सम्राजः कर्म साम्राज्यं; तस्मिन् दीक्षितः (दीक्षा is the vow to observe particular rules of conduct etc.) तम्—one established on the imperial throne after being initiated and made to promise the observances of all the rules of government *etc.*

Several annotators have spoken at great length about छायामण्डललक्ष्येण and पद्मातपत्रेण; but we think it is hardly necessary since the small word किल is used to convey the sense of उत्प्रेक्षा. Really speaking there was no lotus-umbrella, but the splendour and regal pomp of the court of Raghu was so great that the poet assumes that the goddess of wealth—Laxmi—waited on this monarch as an umbrella-bearer. She cannot be expected to have any other umbrella than the lotus. छाया=*lit.* Shadow, (2) splendour.

Trans.:—Padmâ (the goddess of wealth) herself [remaining] invisible waited on him who was annointed to imperial status; by [hodling over him] a lotus-umbrella recognizable only by the halo of light.

6. परिकल्पितसांनिध्या—संनिधानस्य भावः सांनिध्यं proximity. परिकल्पितं सांनिध्यं ययोः सा. काले काले—at proper times; from time to time. बन्दिषु—बन्दिन् a bard, a panygerist. स्तुत्यं refers to Raghu. अर्थ्याभिः—अर्थात् अनपेताः अर्थ्याः, ताभिः those that are not distant from the sense *i. e.* meaningful, true. उपतस्थे—served. The Atm. use of स्था with उप is restricted only to certain senses which are given in the *comm.* सरस्वती—the goddess of learning. The popular notion is that wealth and learning cannot co-exist, but the case of Raghu was an exception.

Trans.:—Saraswati, (the goddess of learning), stationing [herself] near the bards served him who was worthy of praise at appropriate times by meaningful encomiums.

7. मनुप्रभृतिभिः—मनुः प्रभृतिः (beginnig, commencement. In this sense प्रभृति is the last member of a Bahu. comp.) येषां ते. "Fourteen Manus or rulers of the earth are mentioned, each ruling 4,320,000 years." The Manu of the present age is वैवस्वत. His son is इक्ष्वाकु from whom the solar dynasty arose. मान्यैः—मानयितुं योग्याः मान्याः तैः. अनन्यपूर्वा—अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा; न अन्यपूर्वा अनन्यपूर्वा. The न becomes अन् when followed by a word beginning with a vowel. वसुंधरा—वसूनि (wealth) धारयतीति वसुन्धरा the earth: so called because it holds all kinds of wealth.

Trans.:—The earth, although enjoyed by honoured kings such as Manu and others was yet, in his case, as if hitherto she had had no other master.

8. हि—because; हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि *Medini.* युक्तदण्डतया—युक्तः दण्डः युक्तदण्डः; तस्य भावः युक्तदण्डता, तया *cf.* समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तीक्ष्णताम् ॥ अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः *Kir.* II. 38. आददे—held, attracted, kept attached. नातिशीतोष्णः—शीतश्चासौ उष्णश्च शीतोष्णः, अत्यन्तं शीतोष्णः अतिशीतोष्णः, न अति०-ष्णः नातिशी०-ष्णः neither too hot nor too cold. दक्षिणः नभस्वान् southerly breeze. The southerly breeze is very well known for its grateful agreeableness; see *Kainâ.* I.

Trans.:—By the adequateness of [his] punishments he won the hearts of the people just like the southern wind [which is] neither very cold nor very hot.

9. मन्दोत्कण्ठाः—मन्दा उत्कण्ठा येषां ते those whose eagerness had cooled down. गुणाधिकतया—अधिकस्य भावः अधिकता, गुणानां अधिकता गुणाधिकता, तया. गुरौ—in regard to the father *i. e.* Dilipa. सहकार is a fragrant kind of mango. See *comm.*

Trans.:—People were made unmindful in regard to the father by him [the son] on account of the possession of more virtue by the latter, as the regard for the bursting of the blossom is lessened by the fruit of the mango-tree.

10. नयविद्भिः—नयं विदन्ति ते नयविदः, तैः. **सदसद्**—see *comm.* **पूर्व**—the first. **पक्षः**—adherent, partisan; an alternative. **उपदर्शितम्**—shewn; hence, first taught. **उत्तरः**—latter, second.

Trans.:—Men proficient in politics placed before that king both fair as well as unfair [tactics]; the former alone became the line of action with him but not the latter.

11. भूतानाम्—भूत from भू to be, to exist, means *lit.* a created thing; *hence*, a primary element. The five elements according to the Naiyâyikas are पृथ्वी, अप्, तेज, वायु, आकाश; and the *guṇas* or qualities of each are शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध of पृथ्वी; the first four of अप् water; शब्द, स्पर्श, and रूप of तेजस्; शब्द and स्पर्श of वायु and only शब्द of आकाश. *i. e.* "पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः। त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत्" *Vallabha.*

Trans.:—Even the qualities of the five [primary] elements acquired a [greater] excellence during the regime of the new king; [now] everything became, as it were, new.

12. प्रह्लादनात्—प्रकर्षेण आल्हादनम्, तस्मात्. **चन्द्रः**—see *comm.* **प्रतापात्**—प्रकर्षेण तापः, तस्मात्. **तपनः**—तपतीति तपनः the sun; तपनः सविता रविः *Ama.* **अन्वर्थः**—अर्थं अनुगतः अन्वर्थः *cf.* अन्वर्थतो ननु राक्षस राक्षसोऽसि *Mudrá:* **राजा**—रञ्जयतीति राजा; however, see *comm.* also *Mahá-Bhá.* Shântiparva "रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्यते." **प्रकृतिरञ्जनात्**—प्रकृतीनाम् (प्रकृति a subject, citizen *cf.* प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः *Shaku.* VII. 35) रञ्जनं, तस्मात्. Accurately the word प्रकृति comprises:—'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च॥ but it has been used in the sense of 'subjects,' 'inhabitants' only in various places by poets.

Trans.:—Just as *Chandra* (the moon) by [virtue of his] creating extreme pleasure and the *Tapana* (the sun) by his excessive heat justified their names; similarly this (king) was *Rájá* in the literal sense of the word in consequence of his satisfying his subjects.

13. कामं—and *indc.* signifying a forced admission, 'granted.' *cf.* कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया etc. *Mudrá.* **कर्णान्तविश्रान्ते**—कर्णयोः अन्तौ; तयोः विश्रान्ते resting on the tips of the ears. **चक्षुष्मत्ता**—चक्षुः विद्यते यस्य असौ चक्षुष्मान्, चक्षुष्मतः भावः चक्षुष्मत्ता. **तु**—a disjunctive particle. In this connection *cf.* सर्वस्य लोचनं प्रोक्तं शास्त्रं नास्त्यन्ध एव सः *Hitop.;* also *Dashaku.* **सूक्ष्म०...दर्शिना**—सूक्ष्माणि च तानि कार्याणि च सूक्ष्मकार्याणि, तेषां अर्थाः, तान् दर्शयति तत् सू०...दर्शि, तेन; or the word सूक्ष्म in the sense of subtle, nice, may be compounded with कार्यार्थाः as सूक्ष्माश्च ते कार्यार्थाश्च.

Trans.:—Granted that his large eyes reached the tips of his ears,

still he possessed the function of discernment through a knowledge of the Shâstras which indicate the meaning of the smallest action.

14. लब्धप्रशमनस्वस्थं—लब्धस्य (of that which is obtained *i. e.* the 'kingdom obtained from his father') प्रशमनं (pacification; proper settlement,) तेन स्वस्थः तम्. It may be observed that प्रशमन may also mean 'the measures of pacification' प्रशम्यते एभिः इति see *comm.* पङ्कजलक्षणा—पङ्कजानि लक्षणं यस्याः सा पङ्कजलक्षणा. पार्थिवश्रीः—पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः, तस्य श्रीः. शरत् is the autumnal season आश्विन, कार्तिक corresponding to the months of September and October of the English calendar.

Trans.:—The autumnal season which, clearly discernible by [the appearance of] *Pankaja* lotuses, being itself, as it were, a second divinity of regal splendour, came up to him who had secured ease by his conquests.

15. निर्वृष्टलघुभिः—निःशेषं वृष्टाः अत एव लघवः, तैः. The poet means to say that the clouds having poured out all their contents during the rainy season were now, during the autumn, empty and moved about in the wind. मुक्तवर्त्मा—मुक्तं वर्त्म यस्य सः agrees with प्रताप. सुदुःसहः—दुःखेन सोढुं शक्यः दुःसहः; सुतरां दुःसहः सुदुःसहः. प्रतापः—*is*, as the *comm.* explains by a reference to Yâdavakosha, 'valour' [of Raghu] and 'heat' [of the sun]. युगपत्—simultaneously *cf.* सहस्रमक्ष्णां युगपत्पपात *Kumâ.* III. व्यानशे—occupied, covered. दिशः—*nom. plu.* of दिश्.

Trans.:—The prowess of the king as also the brilliance of the sun both of which were unendurable, spread [far and wide] in all directions in consequence of the passage of each having become clear by the clouds rendered insignificant through the exhaustion of their contents.

16. वार्षिकं—वर्षासु भवम् appearing during the rains. संजहार—contracted, withdrew. जैत्रम्—जेतुं शीलमस्य conquering. प्रजार्थसाधने—प्रजानां अर्थः तस्य साधने in the accomplishment of the object of the people *viz.* (1) prosperity by the timely fall of rain; (2) by giving peace; in the case of Raghu, who undertook an expedition to conquer his enemies at the expiration of the monsoon. पर्यायोद्यतकार्मुकौ—पर्यायेण (in turn) उद्यते पर्यायोद्यते, पर्यायोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ; see *comm.* raised up in turn.

Trans.:—Indra put back his rainbow when Raghu took up his conquering one, since both of them lifted up their bows in turn for the achievement of the good of the people.

17. पुण्डरीकातपत्रः—see *comm.* the white lotus is here selected because the colour of the regal umbrella is white. विo...चामरः see *comm.* विडम्बयामास—mimicked, imitated. पुनः—but, however; 'पुनरप्रथमे भेदे.'

Trans.:—The season (autumn) with its *umbrella* of white lotus and its *chauri* of the waving Kâsha-grass imitated Raghu but could never come up to his regal splendour.

18. प्रसादसुमुखे—see *comm.* The countenance of Raghu was always pleasant to look at, while the disc of the moon was not so during the monsoon. विशदप्रभे—विशदा (clear) प्रभा यस्य तस्मिन् whose light was [now] bright; refers to चन्द्रे. चक्षुष्मतां—चक्षूंषि विद्यन्ते येषां ते चक्षुष्मन्तः, तेषां. समरसा—समः रसः यस्याः सा, एतादृशी प्रीतिः an affection or attraction which was equal in both cases.

Trans.:—At that time the attachment of those who possessed eyesight was equally ardent towards both *i. e.* towards him who had a benignant sweet countenance and towards the moon spreading clear radiance.

19. हंसश्रेणीषु—हंसानां श्रेण्यः (rows, lines); तेषु. कुमुद्वत्सु—कुमुदानि सन्ति येषु तानि, तेषु; agrees with वारिषु. तदीयानां—तस्य इमानि तदीयानि, तेषां. पर्यस्ताः—spread out.

Trans.:—May be, perhaps the grandeur of his renown was spread over the rows of swans, stars, as well as over the waters full of lotuses.

20. इक्षु०...दिन्यः—इक्षूणां (इक्षु sugar-cane) छाया इक्षुच्छायं; the word छाया at the end of a compound becomes *neuter*, especially at the end of a Tatpu. when बाहुल्य or intensity is meant. See *comm.* इक्षुच्छाये निषादिन्यः. गोप्तुः—*geni. sing.* of गोप्तृ a protector. गुणोदयं—गुणेभ्यः उदयः यस्य तत्. See *comm.* a Vyadhikaraṇa Bahu. Such compound it not sanctioned by Pâṇini but is frequently seen in literature. In regard to such compounds Vâmana remarks अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः *i. e.* a Vyadhikaraṇa Bhahu. is unavoidable when the last member of the compound is a word such as a जन्म etc. आकुमारकथोद्घातम्—कथायाः उद्घातः कथोद्घातः, कुमारादारभ्य इति आकुमारं, आकुमारं कथोद्घातः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा. The compound may be taken adverbially to agree with जगुः or an adjec. agreeing with यशः. In the first case it means 'commencing the tale of their song from his [Raghu's] boyhood.' (2) the commencement of the narrative of which was made even by boys.

Trans.:—Females seated under the thick shade of sugar-canes watching the fields of the *Shâli.* corn sang the fame of the protector which arose from his merits, recounting his deeds from his very youth.

21. प्रससाद—became clear. उदयात्—उदय rise; used in a double sense, rise of the (1) star, (2) rise of Raghu. अम्भस्—water. कुम्भयोनेः—कुम्भः योनिः यस्य सः. He who is born from, or come out of a water-pot *viz.* the great sage Agastya. Yâska in the Nirukta says–तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीं। रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे (?)॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ। अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले। स्थले वसिष्ठश्च मुनिः संबभूवर्षिसत्तमः॥ कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः। For further details see *Rigv.* VII. 33. "Agastya is said to rest in the heavens as the star 'Canopus' belonging to the constellation Argo Navis." The time of the rising of this star is about August *i. e.* the latter part of the

monsoon when the waters gradually loose their turbidity and become clear. अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति इति श्रुतिः, also 'तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् XIII. 36. **महौजसः**—महत् ओजः यस्य सः, महौजस् one having great power. For the extraordinary power of Agastya see VI. 61. **अभिभवाशङ्कि**—अभिभवं (defeat) आशंकते तत्. **चुक्षुभे**—became excited; see *Budha.* I. 38. **द्विषतां**—*geni. plu.* of द्विषद् an enemy.

Trans.:—At the appearance of the pitcher-born sage of great splendour—(the constellation Agastya)—[all] water became clear and calm, but the hearts of the enemies of Raghu apprehensive of a defeat from him became agitated.

22. **मदोदग्राः**—मदेन उदग्राः (infuriated). **ककुद्मन्तः**—see *comm.* **कू°...दुजाः**—कूलानि (banks) उद्रुजन्ति (dig up) इति *i. e.* those who dig up the banks of rivers. This is an Upapad. Taptu. see *comm.* for the construction. **महोक्षाः**—महान्तश्च ते उक्षाणश्च (large bulls, उक्षन् a generic name for the bovine kind.) see *comm.* for the formation of the word. **लीलाखेलम्**—खेलतीति खेलः, लीलया खेलः, तं; agrees with विक्रमं—sportively playful. तस्य refers to Raghu. **अनुप्रापुः**—see *comm.*

Trans.:—Furiously powerful bulls with big humps, digging up the banks of rivers imitated Raghu's prowess which had an amount of sportive grace in it.

23. **प्रसवैः**—प्रसव a flower, स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने *Amara.* **सप्तपर्णानां**—the Saptaparna is a strong smelling tree, see note on सप्तच्छद *Veni.* I. **मदगन्धिभिः**—मदस्य इव गन्धः येषां ते म०न्धयः. The word गन्ध becomes गन्धि under various conditions; the most important is when a comparison is involved. For a fuller discussion see Kale's Gram. p. 168, and IV. 45. **असूया**—is usually explained as 'jealousy' but in cases like the present one it signifies 'detraction' or 'fault-finding spirit.' असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्. **तन्नागाः**—the elephants of Raghu. The seven parts from which elephants pour forth ichor are enumerated in the *comm.*

Trans.:—His elephants, touched by ichor-scented flowers of the *Saptaparna* trees, poured forth ichor from the seven parts of their bodies as if through emulation.

24. The subject is **शरद्**. **गाधाः** (adj. agreeing with सरितः) shallow, fordable, from गाध् Atm. to dive, plunge. In the tropics the rivers are flooded during the monsoon and become fordable in the autumn. **आश्यानकर्दमान्**—agreeing with पथः; आश्यानः (partially dried, *cf.* आश्यानकालेयकृताङ्गरागम् *Kumd.* VII. 9). **पथः**—accu. plu. of the irregular word पथिन्. **यात्रायै**—for the purpose of setting out on a campaign. **प्रथमम्**—prior to, before.

The graphic picture of the autumn given in stanzas 11-24 is so accurate that it cannot fail to appeal to any one who has marked the seasonal changes in India.

Trans.:—The autumnal season (शरद्) which had made the rivers fordable and had made the roads of dried mud incited him to [undertake] an expedition of conquest even before his personal energy (incited him to do so).

25. तस्मै—to Raghu. The dative is used with the verb ददौ for its indirect object. सम्यक्—properly, in right form. वाजिनीराजनाविधौ—नीरस्य आजना=नीराजना; वाजीनां नीराजना वा°-जना, तस्याः विधिः, तस्मिन्. The Nirâjana ceremony was a lustration of Military arms etc. before setting out on a campaign, which was generally undertaken at the close of the rains. Châritra. says:—द्वादश्यामष्टम्यां कार्तिकशुक्लस्य पञ्चदश्यां वा । अश्वगजस्य हि कुर्यान्नीराजनसंज्ञितां शान्तिम् ।. It is described in detail in the Devî and Padma Purâṇas Uttar. chap. 107, as also in the Agni Purâṇa chap. 267; also see *Naisha*. I. 144. and Varâha-Mihira Brihat-Sanhitâ chap. 44. It is highly conducive to victory, say the Purânas. The Shruti says गजाश्वमङ्गलाय राजानः प्रयाणसमये नीराजनाविधिं कुर्वन्ति. प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन—प्रगता दक्षिणा दिग्यया सा (*vide* वार्तिक on *Pâṇi*. II. ii. 24), प्रदक्षिणा सा चासौ अर्चिश्च प्र° र्चिः, सैव व्याजः (विशेषेण अजन्ति अनेन इति व्याजः), तेन. जयं is the direct object to ददौ. 'इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ् नृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोति'.

Trans.:—The properly fed sacrificial fire at the lustration ceremony of his horses conferred on him victory with his own hand, as it were, by the flame inclining to the right.

26. गुप्तमूलप्रत्यन्तः—मूलं (metropolis) च प्रत्यन्तश्च (प्रत्यन्त is the frontier or border of one's kingdom) मूलप्रत्यन्तौ; गुप्तौ मूलप्रत्यन्तौ येन सः. शुद्धपार्ष्णिः—शुद्धः (well protected) पार्ष्णिः (rear) यस्य सः. अयान्वितः—अयेन (see *comm.*) अन्वितः (attended). षड्विधं—षट् विधयः (varieties) यस्य तं (see *comm.*). The six kinds of fighting men were 'मौलाः those that are well-born and hereditary servants, भृत्याः those who are paid servants, सुहृदः those that are well-disposed and allies, श्रेणयः merceuary bands of soldiers taken up for the occasion, द्विषदः hostile person *i. e.* enemically disposed towards him against whom a campaign is undertaken or those who have been won over from the enemy's camp, and आटविकाः foresters. "मूलादंशपरम्परयागतम् । एतद्दृढभक्तित्वादुत्तमम् । द्विषत् उत्कोचभेदादिभिरुपायैः शत्रुपक्षात्स्वपक्षानीतम् । आटविकं परपरदेशप्रवेशे उपयुक्तम् ।" दिग्जिगीषया—जेतुं इच्छा जिगीषा; दिशां जिगीषा दिग्जिगीषा, तया.

Trans.:—Being thus attended with good luck [and] having his capital and the border-fortresses properly guarded, having cleared the rear of all foes, he set out with six kinds of armies with the intention of bringing the various quarters under subjection.

27. अवाकिरन्—Imper. of कृ to scatter with अव, sprinkled over, scattered. वयोवृद्धाः—वयसा वृद्धाः *i. e.* elderly, advanced in years. It appears to have been a very common custom among the people of India for women to strew fried grain and flowers &c. on the heads

of kings and princes as a tribute of honour. See I. 12. तं i. e. on Raghu. लाजैः—by means of fried grains. पौरयोषितः—पुरे भवाः पौराः, पौराणां योषितः पौरयोषितः i. e. women of the city. मन्दरोद्धतैः—मन्दरेण उद्धताः, तैः. पृषतैः—by sprays. For an account of the churning of the ocean. see notes *Veni.* I. क्षीरोर्मयः—क्षीरस्य ऊर्मयः the waves of milk. अच्युतम्—नास्ति च्युतं स्वस्वभावात्स्खलनं यस्य. 'यस्माश्च च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा. *Bhâgavata.*

Trans.:—The matrons of the city covered him with *Lâjâs* (fried grain) as the milky ocean [covered] Achyuta with the sprays tossed up by the Mandara moutain.

28. This and the next stanza are to be construed together. प्राचीनबर्हिषा तुल्यः—resembling प्राचीनबर्हिष् i. e. Indra. अहितान्—enemies. अनिलोद्धूतैः—अनिलेन उद्धूताः tossed about, waved about by the wind, तैः. केतुभिः—by banners. तर्जयन्—threatening, menacing *vide* XII. 41. The root तर्ज् belongs to the 1st and 10th conj., in the first it is Paras. and in the second it is Atma. The form would therefore be तर्जयमान. Mallinâtha explains the form तर्जयन् on the authority of Vâmana taking तर्ज् and भर्त्स् as Paras. in the 10th conj. It would, however, be much better to take तर्जयन् as the pre. par. of the causal of तर्ज् and explain it thus:—Raghu went on in his march causing his banners to terrify his enemies.

Trans.:—He who was equal to Indra, first of all marched towards the east menacing, as it were, his enemies with his banners waving about in the air.

30. घनसन्निभैः—Mr. Kâle observes 'सन्निभ' properly means that which appears or shines; while the meaning wanted here is 'equal to' or 'like.' Amara says that words like निभ, संकाश etc. express this meaning when they form the latter members of a compound; so this is a नित्यसमास admitting of no स्वपदविग्रह. Mallinâth himself explains this in Mâgha I. 21. The commentator brings out the comparison in three ways *viz.* by colour, action, and size—the colour of clouds is dark so is that of Raghu's elephants; (2) clouds discharge water in showers, so do elephants send forth rut; (3) the clouds are massive, so are the well-fed elephants of the king. तलम्—This word is both *mas.* as well as *neut.* It had better be taken as *neuter* to fully compare with व्योम. *vide Jânaki.* IV. 17.

Trans.:—Covering the sky with [masses of] dust raised by his chariots and the earth with [numerous] elephants resembling dark clouds he made the sky [look] like earth, and the earth [look] like the sky.

30. प्रताप—see IV. 15. पराग—dust, see *comm.* रथादि—रथाः आदिः यस्याः सा चमूः—which consists of 729 elephants, 729 chariots 2, 187 horses, and 3, 645 foot-soldiers. The poet instead of accepting this

four-fold division says 'the prowess of Raghu, which was already well known was one, the second was the din of the approaching large army, the third was the dust raised by the march and the fourth was the actual army comprising all the different usual sections taken collectively. चतुःस्कन्धा—चत्वारः स्कन्धाः यस्याः सा.

Trans.:—Ahead went the terror of his name, then [went forth] noise, thereafter the dust; and lastly the chariots etc., thus—the army was made up of four divisions as it were.

31. मरुपृष्ठानि—म्रियन्ते भूतानि अस्मिन्निति मरुः, मरोः पृष्ठानि (arid tracts). उदम्भांसि—उद्गतानि अम्भांसि येषु तानि. नाव्याः—see *comm.* सुप्रतराः—सुखेन प्रतर्तुं शक्याः सुप्रतराः easily fordable. प्रकाशानि—cleared away so as to be lighted शक्तिमत्त्वात्—on account of possessing power. शक्तिः विद्यते यस्य सः शक्तिमान्; शक्तिमतः भावः शक्तिमत्त्वं, तस्मात्. Annotators take शक्ति in the sense of supernatural power.

Trans.:—Being possessed of ample resources he converted sandy tracts into well-watered ones navigable rivers into easily fordable ones, and deep forests into open tracts.

32. पूर्वसागरगामिनीं—पूर्वश्चासौ सागरश्च the eastern ocean; पूर्वसागरं गच्छति इति पूर्वसागरगामिनी, ताम्. हरजटाभ्रष्टाम्—हरस्य जटाः, ताभ्यः भ्रष्टा fallen from the matted hair of हर, तां गङ्गा. भगीरथः—the great-grandson of Sagara. Tho legend about the carrying of Ganges by Bhagîratha is given in the Râmâya. I. 35-44. It says, Sagara commenced performing the 100 horse-sacrifices necessary to attain the position of Indra. At the 100th sacrifice the horse that was loosened was carried away by Indra. The sons of Sagara tried in vain to find out the horse. After a long search they found it grazing by the side of the sage Kapila in the nether world. They charged the sage of having stolen the horse, whereupon the latter in his warth at once reduced them to ashes. Nothing but the holy waters of the Ganges, which watered the plains of heaven, could gain salvation to these Sâgaras. It was Bhagîratha who succeeded in propitiating Bramhâ to be allowed to take the Ganges to the sublunary world. The stream fell on the head of Shankara and after meandering through his matted hair descended to the earth. From there she was taken to Pâtâla where the heaps of the ashes of Sagara's ancestors being sprinkled with her holy waters their souls ascended to heaven.

Trans.:—As leader of a vast army marching towards the eastern ocean he resembled Bhagiratha who led the Ganges fallen from the matted hair of Hara.

33. The kings are compared to trees and Raghu to an elephant. He brought the kings under his control and did havoc in conquering and overcoming them, just as a furious elephant does in clearing a

passage for himself in a dense forest. फलम्—(1) wealth; (2) fruits. उत्खातैः—(1) dethroned; (2) uprooted. भग्नैः—(1) defeated; (2) broken. उल्बण—clear, free from obstacles. दन्तिनः—दन्तौ विद्येते यस्य सः दन्ती, तस्य.

Trans.:—His course was [left] clear and well-marked by his compelling hostile kings to give up their wealth, and by his dethroning and routing them in a variety of ways, just like that of a tusker whose path is marked by trees shorn of their fruits or uprooted and broken down in various ways.

34. पौरस्त्यान्—पुरः (on the east) भवाः पौरस्त्याः according to the rule given in the *comm*: The Mahâ Bhârata in the Sabhâ-Parva enumerates the countries situated to the east of India. आक्रामन्—traversing. तान् तान्—The various. The repetition or वीप्सा is to give a comprehensive sense. *cf. Budha.* II. 48. जनपदान्—countries. जयी—ever victorious. तालीवनश्यामम्—तालीनां वनानि, तैः श्यामम्. उपकण्ठम्—shore, उपगतः कण्ठमुपकण्ठः, तम् a Prâdi com. उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् *Amar.* महोदधेः—उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदधिः, महांश्चासौ उदधिश्च महोदधिः, तस्य.

Trans.:—That conqueror over-running the various eastern kingdoms, came to the shores of the great ocean which were dark with palm-groves.

35. अनम्राणां—न नम्राः अनम्राः, तेषां. समुद्धर्तुः—समुद्धरतीति समुद्धर्ता, तस्य. सिन्धुरयात्—सिन्धोः (of the river, see *Ku.* III. 6, *Me.* 46.) रयः (speed) *cf.* जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयम् *Me.* 20.) तस्मात्. सुह्मैः—by the people of the country called सुह्म situated to the west of Vanga. It is believed to have been named after the fourth son of Bali. Its capital ताम्रलिप्त has been identified with Tumluk on the right bank of the Cossyâ which is the Kapishâ of Kalidâsa. In MahâBhârata II. 30 Sumha is called Râdha which is the name of Western Bengal. Tâmralipta has long been known for the temple of Kâli to which Dandin has referred in his Dashakumâra. Vallabha and Sumati. explain सुह्मैः as महादेशीयैः राजभिः. वृत्तिम्—वर्तते अनया इति वृत्तिः, ताम्; course of action. वैतसीम्—वेतसः इयं वैतसी, तान् *cf.* तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वशः । समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते महान्महत्येव करोति विक्रमम् ॥

Trans.:—From him who was the extirpator of the unyielding, the Sumbas saved their lives by following the conduct of the cane-plan against the force of a river-current.

36. वङ्गान्—the kings of Vanga or Eastern Bengal which lay to the West of Tipperâh. Vanga is quite separate from Gaud or Northern Bengal. In the Mâdhava. Champu the two countries are distinguished Vanga appears to have at one time included the sea-coast of Bengal. It is also called समतत or 'the plain.' Heoun Thsang does not make

any mention of Vanga, but speaks of Samatata in its place. Suvarṇagrâma and Vikramapura were important old towns. It appears that Vanga at one time enjoyed a good maritime trade with some of the islands of the Eastern Archipalego, Malaya and China. उत्खाय—uprooting *i. e.* removing from his throne. तरसा—*ins. sing.* of तरस् *n.* energy, vigour. *cf.* V. 28; *Ma.* IX. 72. नेता—*nom. sing.* or नेतृ a leader; here signifies Raghu. नौसाधनोद्यताम्—नावः एव साधनानि; तैः उद्यताः (ready, equipped, at hand) तान्. निचखान—fixed. गङ्गा०...रेषु see *comm.*

Trans.:—By his power that leader (Raghu) vanquished the Vanga chiefs who stood forward [to resist him] with [their] fleets, and erected pillars of victory [on the islands] in the stream of the Ganges.

37. आपा....णताः—पादः एव पद्मं पादपद्मं; पादपद्मं मर्यादीकृत्य इति आपादपद्मं, आपादपद्मं प्रणताः आ...ताः bent down to the feet, fallen at the feet (of Raghu); (2) bent down to the roots. कलमाः—paddy stalks. तैः—alludes to the Vanga kings spoken of above. फलैः (1) by wealth. See *comm.* (2) by grain. उत्खा०...पिताः—पूर्वं उत्खाताश्च पश्चात् प्रतिरोपिताः (1) First removed, brought under subjection and then re-established. (2) signifies the transplanting of the paddy stalks. Bengal is a pre-eminently rice-growing country and the description is very accurate. Compare *Kirât.* IV. 4 where also the transplanting process is mentioned.

Trans.:—As the Kalama-stalks after they are first rooted up and then transplanted grow up bending low to their roots by the [weight of their] grain, so those Bengal chieftains being first dethroned and then re-instated bending down to his very lotus-feet brought forward immense treasures to Raghu.

38. तीर्त्वा—crossing, from तॄ to cross. कपिशां—a river identified with the modern Cossyâ. *See* St. 35 *supra.* बद्ध०...सेतुभिः—see *comm.* उत्कलादर्शितपथः—उत्कलैः आदर्शितः पन्था यस्य सः The change of पन्था to पथ at the end of a compound is by the rule ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे *Pâṇi.* V. iv. 14. The Utkala country or modern Orissâ lay to the south of Tâmralipta. The chief town of this province 'Cuttak' better known as Padmâvatî was founded in the 10th century. कलिङ्गाभिमुखः—कलिङ्गस्य अभिमुखः Kalinga appears to have been the country lying to the south of Odra and extending to the mouth of the Godâvari. See *Dasha.* VII.

Trans.:—Having crossed the river Kapishâ with his army by means of bridges of elephants he proceeded towards Kalinga the road to which was pointed out [to him] by the Utkalas.

39. प्रतापं—prowess; valour. *See* St. *supra.* It is here compared to the अङ्कुश a goad used in driving elephants. महेन्द्रस्य मूर्ध्नि—on the top of the Mahendra mountain which extends from Utkala or Orissâ and the northern Circars to Gondavana. Genl. Cunningham indentifies it with Mahendra Male which divides Ganjam from the valley of the

MahAnadi. The modern town of Râjmahendri was probably the capital of the king Mahendra. तीक्ष्णम्—(1) unendurable, as applied to प्रताप, and (2) sharp, as applied to अङ्कुश. न्यवेशयत्—(1) established, (2)drove in. अङ्कुशः—अङ्क्यते अनेन इति a goading-rod used in driving and controlling elephants. यन्ता—*nom. sing.* of यन्तृ the driver an elephant, see VII. 37. Also 'the driver of carriage-horses;' see I. 54. गम्भीरवेदिनः— a गम्भीरवेदिन् (गम्भीरं वेदितुं शीलमस्य) is an elephant who is slow to understand or to mind any goading from the driver, or who is not easily frightened (*vide* quotations in the *comm.*). The simile here is complete; since the mountain is insensible to the control established by king Raghu just as powerful elephant is unmindful of the goading of the driver.

Trans.:—He vigorously established his authority on the head of Mahendra just as a driver plunges his goad in [the head of] an unmindful elephant.

40. प्रतिजग्राह—the root ग्रह् with प्रति *lit.* means 'to accept,' but, here it is used in the sense of 'to resist,' 'to be hostile.' It is used in this sense again in VII. 36. It may be taken in the *literal* sense:—The Kalinga king gave a (warm)reception to king Raghu by means of weapons *i. e.* in a hostile manner. कालिङ्गः—कलिङ्गानां (names of countries are always used in the plural in Sanskrit since they are taken from the inhabitants) राजा कालिङ्गः see *comm.* गजसाधनः—गजाः एव साधनं यस्य सः. पक्षच्छेदोद्यतं—पक्षाणां (of wings; of adherents) छेदः, तस्मिन् उद्यतः, तं; see III. 60; VI. 54; and IX. 12. also *Niti.* 36. and Notes; *Kumâr* I. 20 and Râmâyaṇa Sundarkâṇd. "पक्षवन्तः पुरा शैला बभूवुः शीघ्रगामिनः । व्रजन्ति स दिशः सर्वा गरुडानिलरंहसः ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः सहस्रशः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशंकया ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां सहस्रशः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र शतक्रतुः ॥ शिलावर्षी—शिलाः वर्षतीति; showering stones.'

Trans.:—The king of Kalinga possessing [war] elephants received him with weapons just as [was done by] the mountain pelting stones at Indra [who stood] ready to lop off its wings.

41. द्विषां—*Geni. plu.* of द्विष् an enemy. विषह्य—(p. p. सह् with वि). काकुत्स्थ—the descendant of ककुत्स्थ. In a war between the gods and the demons the former were routed when, as usal, they went to Vishṇu for help. Vishnu referred them to Puranjaya of Ayodhyâ. On waiting upon this king the gods were told that he would become their leader and defeat their enemies provided Indra consented to carry him on his shoulders. Indra assumed the form of a bull and Puranjaya rode him, fought the demons, and destroyed the enemies of the gods. Hence Puranjaya obtained the appellation ककुत्स्थ i. e. rider on the hump, see VI. 71. *infra.* नाराचदुर्दिनम्—नराणां समूहः

नारम् ; नारं आचामति इति नाराचः (an arraw wholly made of iron), नाराचानां दुर्दिनं *lit.* दुर्दिन is a cloudy day but here, as the *comm.* says, by लक्षणा it signifies 'a shower' the result of a cloudy day. **सन्मङ्गलस्नातः**—मङ्गलाय स्नातः मङ्गलस्नातः or मङ्गलेन (मङ्गलद्रव्यमिश्रेण जलेन) स्नातः; सद् मङ्गलस्नातः, सन्मङ्गलस्नातः, see *comm.* It is necessary for a conquerer to have the ceremonial bath before taking possession of the conquest. Here the poet makes the shower of the steel-darts do the duty of such a bath. **प्रतिपेदे**—gained, became possessed of.

Trans.:—There (on the Mahendra) Kâkutstha [patiently] bore the volley of the iron-arrows of the enemies and being thus, as it were, bathed in due form acquired the beauty of conqueror.

42. **ताम्बूलीनाम्**—The ताम्बूली is a creeper called the *piper betel* whose leaves are used for chewing, called also नागवल्ली. **दलैः**—by means of the leaves made into *improptu* cups which they used as चषकाः or पानपात्राणि, drinking bowls. **रचितापानभूमयः**—आ सम्भूय पिबन्ति अत्र इति आपानम्, place for a drinking bout; तस्य भूमयः आ०-मयः; रचिताः आ०-मयः यैस्ते. **नारिकेलासवं**—नारिकेलस्य आसवं cocoanut-liquor. The Bhâvaprakâsha defines आसव to be यद्य पक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धमद्यं स आसवः। Mâdhavakâra say शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम् ॥ but मैरेयमासवः शीधुः is any fermented liquor in general. **योधाः**—the warriours (of Raghu). **शात्रवं**—शत्रूणां इदं appertaining to the enemies. It is figuratively said that in indulging in drinking on the Mahendra mountain after the battle the warriors drank, as it were, the victory over their enemies.

Trans.:—His soldiers who arranged a drinking stall there (on the mountain) drank the cocoa-wine in cups of betel-leaves and [in doing so] quaffed off the glory of the enemy too.

43. **गृहीतप्रतिमुक्तस्य**—आदौ गृहीतः पश्चात् प्रतिमुक्तः or गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च तस्य, goes with महेन्द्रनाथ. **धर्मविजयी**—धर्मार्थं विजयी इति. The commentator Vallabha explains:—धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां नृपश्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी । यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैः न वियुङ्क्ते स लोभविजयी । यः शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सः असुरविजयी ।

Trans.:—The king who conquered for the sake of charitable deeds took possession of the wealth and not the territory of the ruler of Mahendra who [though taken] a prisoner was set at liberty.

44. **वेलातटेन**—वेलायाः (of the tide; वेला is appropriately the land covered by the water of the sea at high-tide). तटः (limit, shore), तेन. **फल०-मालिना**—फलवन्तश्च ते पूगाश्च; तेषां माला (a row) यस्मिन् तत्. The पूग is the betel-nut tree. **अगस्त्याचरिताम्**—अगस्त्येन आचरिताम् one which is taken up, resorted to, by Agastya; see *comm.* and note on st. 21. **आशाम्**—to the direction. आशा ककुभि तृष्णायाम् *Amara.* **अनाशास्यजयः**—न आशास्यः

अनाशास्य:, अनाशास्य: जय: यस्य स: to whom victory came unsought. This is Malli: explanation. *Châritra* and *Sumati* explain it as 'a triumph over whom was not to be hoped for' 'whose victories *i. e.* victories like whom, could never be expected by others.'

Trans.:—Then, [proceeding] exactly along the sea-beach lined with Areca-trees laden with fruit, he whom victory came unsought marched on towards that direction where Agastya rises.

45. सैन्यपरिभोगेण—सैन्यस्य परिभोगेण (परिभोग enjoyment such as bathings, sportings in the river. The soldiers of the army indulged in bathing etc. in the waters of the Kâveri). **गज०...न्धिना**—(agrees with सैन्य०-गेण); गजानां दानानि (copious flow of ichor) तै: सुगन्धि:; तेन. Malli. considers the formation of सुगन्धि in the present case unjustifiable. According to the Vârtika quoted by him the smell ought to be 'natural' to warrant the इ at the end of the compound. But the word नैसर्गिक 'natural' is not to be found in the works of recognised grammarians and hence there seems no reason to explain away the formation by the remark निरङ्कुशा: कवय:, see Kâle's gram. p. 166. **कावेरी**—one of the rivers in the south of India. It rises in the Western Ghauts and falls into the Bay of Bengal. **सरितां पति:**—the ocean, said to be the lord of the rivers. The Brahma-Purâna says:—शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम्। गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधि:॥ **शङ्कनीयाम्**—शङ्कितुं योग्या शङ्कनीया worthy of being doubted as to her chastiy.

Trans.:—By the indulging of [his] soldiers [in her waters] and by the strong smell of the ichor of [his] elephants [imparted to her waters] he made the river Kâveri become an objects of suspicion (as to her fidelity) in the mind of the lord of rivers.

46. वलै:—See st. 26 *supra*, and *comm.* **अध्यूषिता:**—resorted to **विजिगीषो:**—विजेतुं इच्छु: विजिगीषु:, तस्य *lit.* one eager to conquer; and this meaning may be accepted as Raghu had yet to conquer. Mr. Kâle refers to st. 44 as an argument against this, perhaps taking अनाशास्यजय: in the sense of 'to whom victory was not a thing to be sought after but we would take this phrase in the sense of 'over whom a victory was not to be hoped for.' **गताध्वन:**—गत: अध्वा (अध्वन् road) यस्य स: agrees with तस्य. **मारीचोद्भ्रान्तहारीता**—मरीचानां विषयो मारीच: the land abounding in black-pepper-creepers मारीचेषु उद्भ्रान्ता: मा०-द्भ्रान्ता:; मा०न्ता:; हारीता: (parrots) यासु ता:. **मलयाद्रे:**—मलयाद्रि: is the southern portion of the Western Ghauts in Malabâr and known in Sanskrit literature particularly for its cool breezes and fragrant sandal forests. The slopes of Malaya are said to be circled by the river Kâveri in the Mâhavîracharita. In the Bâla-Râmâ. III. 31 the mountain is said to be covered with cardamoms and pepper, and mentioned to be rich in sandal forests (*vide* Nagânanda and Ratnâvali). It may be safely taken to be the southern portion of the Ghauts running from the south of Mysore

and forming the eastern boundary of Trâvancore. उपत्यकाः—sides, slopes. See *comm.*

Trans.:—The tracts at the foot of the Malaya mountain full of parrots frequenting forests of pepper, were selected as halting-ground by the armies of the victory-seeking [hero] who had travelled a sufficient distance of the road.

47. अश्वक्षुण्णानां—trodden by hôrses, see *comm.* and I. 17; *Veni.* I. 2. एलानां—cardamom-plants. उत्पतिष्णवः—The krit affix इष्णुच् is added to the verb पत् with उत् to indicate the sense of possessing 'the property of flying by easily slipping away.' See Kâle's Gr: §777. फलरेणवः—particles or grains; the seeds. तुल्यगन्धिषु—तुल्यः गन्धः येषां ते is not quite accurate like सर्वधनी as explained in the *comm.* It ought to be dissolved as follows:—तुल्यस्य गन्धः तुल्यगन्धः, एषां अस्ति इति तुल्यगन्धिनः; तेषु. resembling the strong smell. मत्तेभकटेषु—मत्ताः (infuriated by dropping rut) च ते इभा (elephants) श्च; तेषां कटाः (temples. See II. 37), तेषु. ससञ्जुः—stuck.

Trans.:—The particles flying about [in the air] of the seeds of cardamoms crushed by the hoofs of [his] horses settled on the temples of the infuriated elephants emitting a similar smell.

48. भोगिवेष्टनमार्गेषु—भोगिनां (see II. 32) वेष्टनानि (twining round); तेषां मार्गाः (the grooves), तेषु. समर्पितं—tied. अस्रसत्—(3rd pers: sing: of the Aorist of स्रस् which though atm. becomes Paras. in the 2nd variety of the Aorist). ग्रैवं—see *comm.* halter. त्रिपदीछेदिनां—त्रिपदी त्रयः पादा अस्या इति (formed irregularly like कुम्भपदी); तां छिन्दन्ति ते, तेषां.

Trans.:—The halters—of the elephants possessing the power to break their shackles, tied in the groves formed in the [trunks of the] sandal-trees by the winding round of the serpents,—did not slip down.

49. मन्दायन्ते—becomes dim. The brightness of the sun becomes dim, when he travels from the north to the south. प्रतापं—see 12, 15, 30 *supra.* पाण्ड्याः—पाण्डूनां राजा पाण्ड्यः, पाण्ड्ये साधवः पाण्ड्याः the partisans of Pândya. Pândya is a countary to the extreme south of India. The mountain Malaya and the river Tâmraparnî fix its site beyond all doubt. In the time of Kâlidâsa it must have extended from the banks of the Kâveri to the Indian ocean as he calls its capital उरगाख्यपुर which is probably the modern Negapatan. विषेहिरे—3rd plu. of the perfect of सह with वि.

Trans.:—The heat of the sun loses in intensity when he is in the southern solstice, but the Pândya princes though in that very region could not endure the energy of Raghu.

50. ताम्र॰तस्य—ताम्रपर्ण्यां समेतः, तस्य. Tâmraparnî is a slender stream flowing past Pâlamkotâ and falling idto the Gulf of Mânnâr. The place where it joins the sea appears to be celebrated for its pear fisheries. The stream is described by Râjashekhara. मुक्तासारम्—मुक्ताः एव सारः मुक्तानां सारं (the selects). ते—refers to पाण्ड्याः.

Trans.:—Falling at his feet they (the Pândya princes) presented to him the finest pearls [found] at the joining of the Tâmraparaṇî and the ocean; [and in doing so] they passed over, as it were, to him all their amassed fame,

51. and **52.** **यथाकामं** *ind.*—to heart's content, to satiety. **तटेषु**—on the slopes. **आलीनचन्दनौ**—आलीनाः (overgrown) चन्दनाः (चन्दनद्रुमाः) ययोः तौ or आलीनं (smeared over, annionted चन्दनं (unguent) ययोः तौ. **मलयदर्दुरौ**—For Malaya see st. 49. Dardura is probably a hill-top forms the south-eastern boundary of Mysore. The two mountians are also spoken of in one connection in the Mârk. Purâṇa. **असह्यविक्रमः**—न सह्यः असह्यः; असह्यः विक्रमः यस्य सः. **सह्यम्**—*i. e.* the Sahyâdri mountain. **दूरान्मुक्तम्**—is an Aluk comp., see *comm.* **उदन्वता**—(उदकानि सन्ति अत्र इति उदन्वान् the sea), by the sea. **नितम्बम्**—the hips, or the lower part. **स्रस्तांशुकम्**—स्रस्तं (dropped down) अंशुकं (garment) यस्मात् सः, तम्. **अलङ्घयत्**—came up to reached. The two stanzas together from what is called a युग्म. See I. 5 for definition.

Trans.:—Having enjoyed to his heart's content the slopes of the two mountains Malaya and Dardura covered with sandal trees as if they were the breasts of *the south*, this hero whose power was unbearable ascended the Sahya mountain, which was as it were, the hip of the earth nuded by the falling down of its garments in consequence of the receding of the ocean.

53. **अनीकैः**—"अनीक is orig. the face, and then meaning the edge of any sharp weapon, it signifies like the Latin *acies*, the sharp edge or edgelike appearance of an army in a march *i. e.* a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last *viz.* that of multitude or army." *Pandit* **विसर्पद्भिः**—marching, travelling onward. **अपरान्तजयोद्यतैः**—अपरान्तानां (the people of the west, see *Jâna.* III. 64 and *comm.*) जयः, तस्मिन् उद्यतानि; तैः. **रामास्त्रोत्सारितः**—रामस्य अस्त्राणि तैः उत्सारितः (thurst back-). The Râma here is Parashurâma. He destroyed the Kshatriyas 21 times, took possession of the whole world and then made a gift of to Kâshyapa as *dakshiṇâ* in a sacrifice. There was no room left for Parashurâma to practise his austerities. The ocean told him to find out space for himself if he could by pushing back its waters. Parashurâma shot an arrow on the waters of the western ocean, at which a strip of land along the western Ghauts known now, as 'the Konkan' and Surpâraka in ancient times, was left dry for Parashurâma. This legendary account is found in the Maha-Bhârata while in his Vishnu Purâṇa Prof. Wilson traces the antiquity of the legend at least as far back as the Christian era. **सह्यलग्नः**—सह्यं लग्नः touching the Sahyâdri mountain. The sea had been pushed back by the arrows of the warrior Parashurâma. The armies of Raghu stretching far and wide along the coast appeared as if it were a

continuation of the ocean and hence, *figu.* the poet says the sea appeared as if brought back to the foot of the Sahyâdri mountain.

Trans.:—When his vast armies spread out in view of conquering the west the sea though (at one time) sent back by the missile of Parashurâma now appeared as if touching it.

54. **भयो०...षाणां**—भयेन उत्सृष्टाः भयोत्सृष्टाः भयोत्सृष्टाः विभूषाः याभिः तासां. **केरलयोषितां**—केरलानां योषितः, तासां. Kerala is the ancient name for the whole tract of Cochin, Canarâ and Travancore. In the 8th Uchchvâsa of the Dasha-kumara Dandin makes a mention of the king of Kuntala, Konkan, Vanavâsi, Murala, Rehika and Nâsikya rising against the king of Vidarbha. Of these Murala appears to be another name for Kerala. The principal rivers in this part of the country are the Netrâvati on which Manglore stands; the Saraswati on which stands Honâvar and the Kâli-Nadi on which is situated Sadâshivagad. It is probably the last one which can be said to be the Muralâ river of our poet, as also of Bhavabhûti who speaks of the same in his Uttara. Kerala may, therefore, be taken to be the strip of land between the W. Ghauts and the sea north of the Kâverî stretching up to the southern confines of Konkan. **अलकेषु**—अलकाः are properly the short soft curly hair stretching up to the front of the ears which impart a beauty to the female face. See VI. 23 & VIII. 51. **चूर्ण०...कृतः**—प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः; चूर्णात् प्रतिनिधिः चू०-प्रतिनिधिः; न चूर्णप्रतिनिधिः; अचूर्णप्रतिनिधिः अचू०...निधिः चूर्णप्रतिनिधिः सम्पद्यमानः कृतः. The ablative Tatpurusha is adopted in consequence of *Pâni's* remark प्रतिनिधिः प्रतिदाने च यस्मात् although we find it taken as a genitive Tatpurusha by some annotators; for प्रतिनिधिः see I. 81 and V. 63.

Trans.:—The dust raised by the army was deposited, as a substitute for hair-powder by him on the curling ringlets of the Kerala women who had given up all personal decoration through terror [at his approach].

55. **मु०...द्धतम्**—मुरलायाः मारुतः तेन उद्धतम् मु०-द्धतम्. For the river Muralâ see notes on st. 54. **कैतकं**—केतकस्य इदं कैतकं. **तद्यो०वाणानाम्**—तस्य योधाः तद्योधाः (the warriors of Raghu) तेषां वारवाणाः (mail-coats). वारयन्तीति वाराः; वाणानां वाराः वारवाणाः a compound of the Mayurvyansakâdi class), तेषाम्. **अयत्नपटवासताम्**—पटो वास्यते अनेन पटवासः; अविद्यमानः यत्नः यस्मै अयत्नः; अयत्नः पटवासश्च; तस्य भावः अ०सता, ताम्. The ingredients of the पटवास are given in Brihat Samhitâ to be:—"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन," but *lit.* पटवास may be any fragrant powder.

Trans.:—The Ketaka pollens carried by the breeze on the Muralâ served as a natural scent-powder for the mailed coats of his warriors.

56. **अभ्यभूयत**—eclipsed, put in the shade. **वाहानां**—of the horses.

चरतां—moving about, agreeing with वाहानां. Even if the horses be haltered or be grazing along the banks of the rivers their limbs would be in motion and they could not be stiff like statues; hence, it is not necessary to suppose them to be on a march. Besides it is hinted in st. 53 that the army was on a halt. **वर्मन्**—is a generic term for an armour. It signifies here the accoutrements of the war horse. **पव०...ध्वनिः**—see *comm.* राजताल्यः may be dissolved as तालीनां राजानः by taking it in the राजदन्तादि class.

Trans.:—The rustling sound in the forests of the magnificent Tâla trees was eclipsed by the clanking of the mailed trappings of the different limbs of his moving horses.

57. **खर्जू०...द्रुनाम्**—खर्जूरीणां स्कन्धाः ख०-स्कन्धाः (the trunks of the date-palms. It may here be noted that the date-palm is not found in the Konkan) तेषु नद्धानां करिणां. **कटेषु**—on the temples (see st. 47). **मदो०-धिषु**—मदस्य उद्गारः (flow), तेन सुगन्धीनि, तेषु; agrees with कटेषु. **शिलीमुखाः**—bees. **पुन्नागेभ्यः**—पुन्नाग is a flowering tree having a strong smell and is probably the *Rottlera tinctoria.*

The poet means that the bees left the flowers of the Punnâga and swarmed on the temples of the elephants who were discharging ichor from their temples.

Trans.:—The black bees from the Punnâga trees alighted on the temples, perfumed by the flow of ichor, of the elephants tethered to the trunks of the date-palms.

58. **अवकाशम्**—space, *cf.* अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे *Dandi*. **उदन्वान्**—the sea. उदकानि सन्ति अत्र इति. see st. 52 *cf.* उदन्वच्छन्नाभूः *Bhartri.* **रामाय.**—See st. 53. The dative is according to the rule explained in note on तस्मै st. 25. **अभ्यर्थितः**—requested, entreated *cf.* नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति *Bhartri.* **अप०-व्याजेन**—महीं पालयन्ति ते or पालयन्ति ते पालाः, मह्याः पालाः महीपालाः; अपरान्ताः च ते महीपालाश्च, तेषां व्याजं, (see *Mân.* III. 17) तेन. **करम्**—a tribute. **किल**—if taken in the sense of 'it is related' it may be taken with the first clause or if taken to convey उत्प्रेक्षा it may be construed with the latter half of the stanza.

Trans.:—It is mentioned that the ocean when entreated, gave space to Parashurâma; [the same ocean] now paid tribute to Raghu through the kings of the West.

59. **मत्ते०...लक्षणम्**—मत्ताश्च ते इभाश्च (see st. 47) मत्तेभाः, मत्तेभानां रदनाः मत्ते०...रदनाः, तैः उत्कीर्णानि (marks); व्यक्तानि च तानि विक्रमलक्षणानि (विक्रमो लक्ष्यते एभिस्तानि) च व्यक्त०-लक्षणानि. मत्ते०...र्णानि; एव व्यक्त०...क्षणानि यस्मिन् ते or the compound may be dissolved in another way by taking उत्कीर्ण to be a p. p. instead of a noun in the following manner. मत्तेभरदनोत्कीर्णानि अत एव व्यक्तानि मत्ते०...व्यक्तानि; विक्रमस्य लक्षणानि विक्र०...क्षणानि; मत्ते०-व्यक्तानि विक्रमलक्षणानि यस्मिन् तं or मत्ते०...त्कीर्णः अत एव व्यक्त-लक्षणः तं. Kâlidâsa speaks of elephants sporting by the slopes of mountains.

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं. *Megha.* I. 2. The diggings of the sides of the mountains by their tusks are *fig.* spoken as the engraven marks of victory. त्रिकूट—a three peaked mountains in Travancore or somewhere in its neighbourhood but certainly not the त्रिकूटाचल of the Râmâyaṇa. उच्चैः—an *indi.* जयस्तम्भ—pillar of victory; see st. 36. It has always been a universal custom to erect a trophy in commemoration of a victory.

Trans.:—He made the Trikûta mountain, which bore unmistakable marks of his valour cut out by the tusks of his maddened elephants as if it were a lofty mountain of [his victory [.

60. पारसीकान्—The inhabitants of Persia or at least those of the adjoining tracts. In V. 73 it has been called वनायुदेश. See also Hall's preface to Vâsavadattâ. Sumativijaya calls them सिन्धुतटवासिनो म्लेच्छराजान्. स्थलवर्त्मना—by a land route; as apposed to जलवर्त्मना. इन्द्रियाख्यान्—इन्द्रियाणि एव आख्या येषां ते इन्द्रियाख्याः तान्. See *Jâna.* III. 3. The Pârasikâs are likened to the senses—the seats of passions—which are overcome by a संयमी *i. e.* one who has brought his mind under control. रिपून्—In the case of a संयमी these are काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद and मत्सर. तत्त्वज्ञानेन—In the case of Raghu with reference to the Pârasikâs तत्त्व may be taken to mean 'the exact condition' as in वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हताः *Shâ.* I. 24; while, in the case of a संयमी we may take तत्त्वज्ञान to be 'a knowledge of the real nature of the human soul or of the material world as being indentical with the Supreme spirit pervading the universe.'

Trans.:—Then he set out by an inland route to overcome the Pârasikâs just as an individual possessed of self-control proceeds with the help of the 'knowledge divine' to conquer the foes known as 'the senses.'

61. यवनीमुखपद्मानाम्—मुखानि पद्मानि इव मुखपद्मानि an Upamita-Samâsa. यवनीनां मुखपद्मानि यव०-द्मानि, तेषां. The Yavanis spoken of by Kalidâsa seem to be of Persian and other races on the north-west of India. Viewing them to be Greeks or Ionians is only too far-fetched. मधुमदम्—मधुना मदः the flush from drink; the glow of wine. बालातपम्—बालश्चासौ आतपश्च, तम् the morning sun. The genitive पद्मानां and अब्जानां is possessive. In the latter, sunlight being favourable to lotuses they are supposed to be invested with a mastery over them. अकालोदयः—न कालः अकालः, जलदानां उदयः जलदोदयः, अकाले जलदोदयः अ०दयः appearance of clouds out of season when least expected *cf. Ratnâ.* II. 1. 247.

Raghu's invasion, as observed by Mr. Kâle, took place at a time when they were in their best spirits and did not expect any hostile invasion.

Trans.:—He did not tolerate the flush of wine on the lotus-faces of the Yavana women; just as the rise of an untimely cloud does not permit the morning sunlight to the lotuses.

62. संग्रामः—battle. तुमुल—fierce, tumultuous. पाश्चात्यैः—पश्चात् भवाः पाश्चात्याः; तैः. अश्वसाधनैः—अश्वाः एव साधनानि येषां ते, तैः. In the Mudrâ-Râkshasa we have a distinct reference to the horses of the Persians and especially as cavalry-horses. "मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन्पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः" *Mu.* I. 20; also see V. 73. Just as the Kalinga king is mentioned in st. 40 to be गजसाधनः or the Vangâs to be नौसाधनोद्यताः in st. 36, so these have cavalry as their speciality. शार्ङ्गकू०...योधे—for शार्ङ्ग see *comm.* तस्य कूजितानि (twangs) तैः विज्ञेयाः (विज्ञातुं योग्याः) शार्ङ्ग०...विज्ञेयाः; प्रतियुध्यन्ते ते इति or प्रतिगताश्च ते योधाश्च प्रतियोधाः warriors of the opposite side. शार्ङ्ग०...ज्ञेयाः प्रतियोधाः यस्मिन् तस्मिन्. The poet means to imply that the battle waged so furiously that fighting men could hardly distinguish each other; secondly, to hint at great superiority in archery on the part of Raghu's soldiers who recognised their antangonists by the mere twanging of their bows.

Trans.:—Then a fierce battle took place with the westerners possessing horses, in [a canopy of] dust wherein the opposing warriors could be recognised [by each other] by the twangings of their bows.

63. भल्लापवर्जितैः—भल्लैः (by means of spears) अपवर्जितानि (severed), तैः; agrees with शिरोभिः. श्मश्रुलैः—having beards. Châritravardhana remarks in this connection "पाश्चात्याः श्मश्रूणि स्थापयित्वा केशान्वपन्तीति तद्देशाचारोक्तिः." सरघाव्याप्तैः—सरघाभिः (see *comm.*) व्याप्तानि, तैः. क्षौद्रपटलैः—see *comm.*

Trans.:—He covered the earth with their bearded heads cut off by spears as if they were so many honeycombs covered with bees.

64. अप०...त्राणाः—अपनीतानि (removed) शिरस्त्राणानि (helmets) यैस्ते. प्रणिपातप्रतीकारः—प्रणिपातः (falling at the feet, prostrating) एव प्रतीकारः (remedy), यस्य सः. संरम्भः—anger, irritation. हि—May be taken as 'since' or 'certainly'. महात्मनाम्—महान् आत्मा येषां ते (those whose minds or souls are magnanimous) तेषां. तं शरणं ययुः—*lit.* went to him the protector, sought his protection.

Trans.:—The [survivors] removed their helmets and [with uncovered heads] went to him to seek protection, since the anger of the generous is [readily] appeased by submission.

65. विनयन्ते स्म—removed. The Âtma. formation of the verb नी with वि is special. It becomes Âtma. when its object is *in* the body of the Agent and not a part of it by *Pani.* I. iii. 36. स्म—a particle added to the present tense of verbs or to pres. participles to impart the sense of past tense to them. *cf.* कान्चित्। भर्तुर्भुवः कूजयति स्म कर्णे *Jâna.* III. 57. तद्योधाः—His (Raghu's) warriors. मधुभिः—by means of wine. For Madhu see *Ratnâ.* I. 1. 104. आस्ती०...रत्नासु—अजिनेषु (among antelope skins) रत्नानि (the best) अजिनरत्नानि. (The word रत्न is often used to indicate the best of a class *e. g.* पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः). आस्तीर्णानि (spread

10

out) अजिनरत्नानि यासु तासु. द्राक्षावलयभूमिषु—द्राक्षाणां वलयानि, तेषां भूमयः, तासु. The warriors are supposed to take rest on antelope-skins in the bowers of vines. The north-western countries have been celebrated for their luscious grapes and other fruits.

Trans.:—His soldiers [seated] on excellent antelope-skins spread on sites full of vines, removed the fatigue of victory by means of wine.

66. कौबेरीं दिशम्—कुबेरस्य असौ इति the north. *cf.* 'कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गम्.' Kubera or the god of wealth is supposed to be the regent of the northern quarter. उस्रैः—by means of rays. उदीच्यान्—belonging to the north. The idea is, just as the sun travels northwards after he has reached the extreme southern point *i. e.* 23½° S, so Raghu travelled on northwards, after he had conquered the southern kings.

Trans.:—Raghu then proceeded in the northerly direction with the object of extirpating by his arrows the northern princes just like the sun who sucks up moisture with his rays during his passage in the northern solstice.

67. विनी०...श्रमाः—अध्वनः श्रमाः अध्वश्रमाः (the toils of the road, the fatigue of journey.) विनीताः अध्वश्रमाः यैस्ते. *cf. Ma.* I. 17. सिन्धुतीरविचेष्टनैः—सिन्धोः तीरं सिन्धुतीरं. (The river may not necessarily be the Indus but may be any other northern river according to the distance that Raghu may have gone in the interior of Persia. Malli. speakes of a river in Kâshmere, why not the Amoor or any other river.) सिन्धुतीरेषु विचेष्टनानि (rolling about. Horses particularly are freed of their fatigue by rolling) तैः. दुधुवुः—shook off, लग्न०...केशरान्—See *comm.* for the dissolution of the compound. Mr. Kâle remarks that the meaning will change according as the reading is केशरान् or केसरान्. He takes केशरान् as specially meaning 'saffron filaments' and केसरान् as 'manes of horses. Mallinâth does not seem to observe this distinction. Châritravardhana's explanation appears cogent. "काश्मीरदेशे कुङ्कुमक्षेत्रबाहुल्यात् तत्र विचेष्टेन लोठनेन लग्नकुङ्कुमकेसरत्वं युक्तम्.

Trans.:—His horses having refreshed themselves by rolling on the banks of the Sindhu shook off the saffron-filaments stuck to their shoulders.

68. हूणावरोधानाम्—हूणानां अवरोधाः (the women of the seraglio) तेषाम्. The Hûnas were evidently those who had settled in the Panjâb and along the Indus at the commencement of the Christian era and probably the descendants of the nomadic tribes who lived for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions, vide Wilson's *Vishṇu Pura.* Vol. II. व्यक्तविक्रमम्—व्यक्तः विक्रमः यस्य तत्. कपोलपाटलादेशि—कपोलेषु पाटलः (redness on the cheeks), तस्य आदेष्टुं शीलम् अस्य इति आदेशी one who orders. Thus when Raghu attacked the husbands all of a sudden the women were so

overcome with terror that their cheeks became pale and white. When they learnt the issue of the battle they slapped their faces with grief (as observed by Châritravardhana and Sumati-vijaya "हूणयोषितः कुचकपोलविदारणपूर्वं रुदन्तीति तद्देशाचारः") so much as to redden them. Mallinâtha has another interpretation taking आदेशी to signify 'indicator hence the redness of the cheeks of the Hûṇa women was an index of the deeds of Raghu.

Trans.:—The action of Raghu evinced such an amount of valour in respect of the husbands of the Hûṇa women that it brought a redness on their cheeks.

69. काम्बोजाः—Those people who probably inhabited the Hindu Kusha and the adjoining country reaching perhaps up to little Tibet and Ladâk. In the Mahâ-Bhârata the Kâmbojâs are said to have been conquered by Arjuna. They are referred to in the Mudrâ-Râkshasa. सोढुं—inf. of सह् to bear. अनीश्वराः—न ईश्वराः (not possessing power) unble. गजा०-क्लिष्टैः—see *comm. cf.* 'आलानं जयकुञ्जरस्य द्विपदां सेतुर्विपदारिधेः.' परिक्लिष्टैः—troubled. अक्षोटैः सार्धम्—with the walnut trees. सह, सम, साकं, सार्धं govern the instrumental. आनताः—bent down; (1) the trees bent down by the pulling etc. of the halters by the elephants; and (2) the Kâmbojâs bent down in token of submission.

Trans.:—The Kàmbojâs were unable to withstand his bravery in battle [so] they bent low (before him) along with the walnut trees strained by the neck-ropes of the elephants tied to them.

70. तेषां—of the Kâmbojâs. सद्०-भूयिष्ठाः—सन्तः च ते अश्वाश्च सदश्वाः तैः भूयिष्ठाः. तुङ्ग०...चयाः—large heaps of gold; *comm.* उपदाः—presents, see *comm.* शश्वत्—frequently. विविशुः—reached. उत्सेकाः—pried. कोसलेश्वरम्—the king of the Kosalas *i. e.* Raghu who gained the title after his father. *vide* III. 5 *supra.* The kingdom of Kosala according to the Râmâyana was situated along the banks of the Sarayu, the river Ghagrâ of modern times.

Trans:.—Large heaps of gold together with numerous thoroghbred horses constantly reached the Lord of Kosalâs from them; but pride never (came near him).

71. गौरीगुरुम्—see *comm.* the father of Pârvati, the Himâlya, see II. 26 and *Kumâra.* I. 20, 24. अश्वसाधनः—having a large cavalry Raghu must have left his elephants and chariots on this side of the Indus, and taken his cavalry to face that of the Pârasikâs and Kâmbojâs. तत्कूटान्—तस्य कूटान् its peaks. उद्धतैः—raised up. धातुरेणुभिः—the Himâlaya mountain is known for the abundance of its mineral wealth, see *Kum.* I. 4. 7.

Trans.:—Then Raghu who was escorted by his cavalry got upon the top of the mountain—the father of Gauri, increasing the height

of its peaks, as it were, by the dust of metallic ores raised [by the hoofs of his horses].

72. शशंस—*lit.* told; here the sense is 'indicated.' तुल्यसत्त्वानाम्—तुल्यं सत्त्वं (strength, moral firmness 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' *Amar.*) येषां ते (those who have the same firmness as that of the the armies of Raghu), तेषां सिंहानां. गुहाशयानां—see *comm.* सैन्यघोषे—सैन्यस्य घोषः the noise of the army in motion. असम्भ्रमम्—न सम्भ्रमम् *lit.* no agitation *i. e.* not being excited. There are two kinds of negations recognised by writers on Rhetoric (1) प्रसज्यप्रतिषेध or that in which the negation instead of the affirmation is prominent and the नञ् is expressed with the verb; and (2) पर्युदास or that in which the affirmation is more prominent than the negation with the नञ् being compounded. In the present case the नञ् ought to be taken as प्रसज्यप्रतिषेध since the negation of the attribute gives superiority to the lions over the armies. For further elucidation see Kâvya Pra. VII. 3.

In this stanza Malli. takes अवलोकितम् on the part the lions to be the subject, असंभ्रमम् completion of the predicate, and शशंस the predicate. Châritra., Dinkara, and Vallabha explain the verse in a differant manner. Charitravardhan and Dinkara agree in "प्रकरणात्स इत्यध्याह्रियते । स रघुः तुल्यसत्वानां आत्मसमानबलानां कन्दरास्थितानां सिंहानां सैन्यघोषेऽपि कटककोलाहलेऽप्यसंभ्रमं सधैर्यं यथास्यात्तथा परिवृत्य अवलोकितं शशंस अस्तौषीत्. Vallabha construes the passage in the same manner except that he takes असंभ्रमम् adjectivally to अवलोकितम् which they take as object to शशंस, with सः (understood) as the subject. The translation according to these commentators, would be 'Raghu applauded the fearless gaze of the lions, sleeping in the caves, [which sleep they cast off] on (hearing) the noise (created by the marching) of the army.

Trans.:—The gazing with turned faces at the tumultuous noise of the army on the part of the lions lying [at length] in the caves and possessing as much courage as the soldiers themselves, indicated their perfect indifference.

73. भूर्जेषु मर्मरीभूताः—see *comm.*; मर्मरः इव संपद्यमानाः those that created a rustling sound. कीचक°...हेतवः—कीचकानां ध्वनिः तस्य हेतवः see II. 12. गंगाशीकरिणः—गंगायाः शीकराः सन्ति येषु ते. These three adjective phrases indicate the softness, melodiousness and coolness of the breezes. *cf.* VI. 57.

Trans.:—The breezes causing the murmuring noise of the Bhûrja leaves, giving rise to sounds among the Bâmboos and surcharged with the spray of the Ganges served him [found him] on the road.

74. सैनिकाः—the soldiers. वासि°...ङ्गाः—वासितानि (made fragrant scented) उत्संगानि (surfaces) यासां ताः agreeing with दृषदः. The word उत्संग is *lit.* lap; *cf.* उत्संगे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां *Megha.* II. 23

and secondly 'top,' 'terrace' *e. g.* सौधोत्संगप्रणयविमुखो मा स्म भूः *Me.* I. 27. निषण्णमृगनाभिभिः—निषण्णाश्च ते मृगाश्च (see I. 69) तेषां नाभयः ताभिः. The musk-deer are supposed to impart the fragrance of the musk from their navals to the spots where they happen to sit.

Trans.:—His soldiers rested themselves under the shade of the Nameru trees using the rock whose surfaces had been rendered fragrant by the musk-deer that had sat on them.

75. सरला०-त्विषः—ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि (halters), मातङ्गानां ग्रैवेयाणि मा०...याणि; सरलेषु आसक्तानि स०...क्तानि; सर...क्तानि च तानि मा०...याणि सर०...याणि तेषु स्फुरिताः सर०...रिताः; सर०...रिताः त्विषः यासां ताः. ओषधयः—herbs. नेतुः—of the leader *i. e.* Raghu. नक्तम्—an *inde.* at night. अस्नेहदीपिकाः—स्नेहस्य दीपिकाः स्ने०-पिकाः; न स्ने०...पिकाः अस्नेहदीपिकाः see *Ku.* I. 10 for a parallel idea.

Trans.:—The phosphorescent herbs whose light was reflected by the neck-chains of the elephants tied to the pine-trees served this leader as flamebeaus without oil during night.

76. उत्सृ०-षु—उत्सृष्टाश्च ते निवासाः (halting places, encampments) च, तेषु. कण्ठ०...त्वचः—see *comm.* किरातेभ्यः—Indirect object to शंस्; the object being गजवर्ष्म (the size, height of the elephant). The roots कथ् , ख्या, शंस् , and others in a similar sense, as also हि with प्र, सृज् with वि and the like take the Dative of the indirect object. For an almost similar idea to that in this stanza see Mâgha XII. 64.

The Kirâtas were a tribe of mountaineers, inhabiting the sub-Himalayan tracts. See *Ratnâ.* II. 29; and notes thereon.

Trans.:—At the halting-places left by him the Devadâru trees, whose barks were bruised in places where the neck-ropes were tied, indicated to the Kirâtâs the heights of the elephants.

77. तत्र—on mount Himalaya. जन्यं—battle, see *comm.* परस्पराभिहतसैन्यं जन्यमजनि *Dasha.* घोरं—furious. पर्वतीयैः—पर्वते भवाः पर्वतीयाः, तैः, by those born in mountains; by mountaineers. गणैः—the Gaṇas are the seven tribes mentioned in the Mahâ-Bhârata Sabhâparva as inhabiting the northern slopes of the Himâlaya; see *comm.* नाराच०-तानलम्—क्षेपणीयाश्च (contrivances to throw stones *i. e.* slings, called in Marâthi गोफण) अश्मानश्च; but it would be better to take क्षेपणीय in the sense of 'fit to be thrown' and therefore क्षेपणीयाश्च ते अश्मानश्च *i. e.* stones of a size suited to be thrown क्षेप०-श्मानः; नाराचाः (steel-arrows; प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः, *Amar.* see st, 41 *supra.*) च क्षे०-श्मनश्च नारा०श्मानः, तेषां निष्पेषणं (crushing) तेन उत्पतिताः अनलाः यस्मिन् तत् , agreeing with जन्यं. अभूत्—Aorist of भू. Although the shades of difference in the sense of the Imperfect, Petfect and the Aorist are laid down by grammarians (see Bhândâr. Pre. to Book II) yet they are not adhered

to in classical literature. We find them used rather indiscriminately by classical authors.

Trans.:—A fierce encounter in which fire flashed forth by the striking against each other of the iron-darts and the stones hurled by means of slings took place between Raghu and the hill-tribes.

78. उत्सवसङ्केतान्—The Utsavasanketâs appear to be one of the hill-tribes in a part of Ladak, north of Kashmere somewhere along the river Kooner, which is supposed to be the abode of the Kimpurushas, Kinnaras and other semi-divine beings. विरतोत्सवान्—विरतः उत्सवः (ardour) येषां ते, तान्. जयोदाहरणम्—आह्रियते अस्मिन् इति आहरणं, 'a connected account,' जयस्य उदाहरणं जयोदाहरणम् a song proclaiming victory. According to Pratâparudra this word has a technical meaning, 'a panegyric announcing glory but beginning with such words as जय etc. full of alliteration and composed in the Mâlinî or similar metres.' "येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयेत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् ॥ तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टांगसंयुतम् ॥." बाह्वोः—of the hands [Raghu]; comp. the English phrase 'by dint of his right arms.' गापयामास—made [to] sing; from गै to sing. See II. 70 for the causal. किन्नरान्—कुत्सिताः नराः (a nitya-samâsa) किन्नराः, तान्; something like the western satyrs half-man half-animal; "स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः" *Amara*. These are said to be the musicians of the Gods, See XV. 33.

Trans:.—He made the Utsavasanketâs spiritless (or brought their festivities to an end) by his arrows, and [thereby] caused the Kinnarâs to sing forth the glories achieved by his arms.

79. परस्परेण—परेण परेण इति परस्परेण mutually, by each other. See IV. 45. उपायनपाणिम्—उपायनानि (presents) पाणिषु येषां तेषु, (Malli. dissolves the compound as उपायनयुक्ताः पाणयः येषां ते perhaps to avoid the rule सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ; but पाणि is mentioned as an exception to this rule by Bhâshyakâra and therefore Malli.'s straining is not necessary); agreeing with तेषु (*loc. absolute*) *i. e.* the Kinnarâs and other hill tribes. सारः—(1) richness. (2) power. See st. 50 *supra*.

Trans.:—On the approach of those mountain-tribes with presents in their hands the king and Himmâlaya mountain each became cognisant of the valour and wealth [respectively] possessed by the other.

80. अक्षोभ्यं—क्षोभं अनर्हः not to be shaken off; permanent. अवरुरोह—descended. पौलस्त्यतुलितस्य—पौलस्त्येन (पुलस्तेः गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः) तुलितः. This refers to the story mentioned in the *Râmâ.*; about the lifting of the Kailâsa.. Once, when Râvaṇa was passing in his balloon called Pushpaka its motion was suddenly stopped as he approached Kailâsa. He was told by Nandi to leave the spot, whereupon "अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः । तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य

पर्वते। तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः समकम्पत." At this Shiva pressed down the mountains with the little finger of his left foot. This lifting of the mountain by Râvaṇa was a humiliation to it. आदधानः—producing, causing as it were.

Trans.:—Having established his own imperishable fame there he came down, thereby making the mountain that was balanced in the hand by Paulastya to blush, as it were.

81. चकम्पे—trembled. तीर्णलौहित्ये—तीर्णा (crossed) लोहित्या (Lauhityâ is the name of that part of the Bramhaputrâ which flows in upper Assâm) येन सः, तस्मिन्. Thus Raghu returns to India by the N. E. frontier after having gone round the whole country and the Himâlayan plateau also. प्राग्ज्योतिषेश्वरः—Prâgjyotisha was the capital of Kâmarûpa whish was also known as the kingdom of Prâgjyotisha identified with the estern-most part of India comprising W. Bhutân and E. Assam. With regard to this river the *Kâlikâ Purâna* says:.—जातसम्प्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् । वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥ ब्रह्मकुण्डात्सुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये । कैलासोपत्यकायां तु न्यपतत् ब्रह्मणः सुतः ॥ तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगंगकम् । लोहित्यात्सरसो जातो लोहित्याख्यस्ततोऽभवत् ॥ स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा । गोपयन्सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥" The *Kâli. Purâ.* further says 'अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह । ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरी समा ॥' गजालानतां–see st. 69 *supra*. कालागुरुद्रुमैः–कालानि अगुरूणि एव द्रुमाः. The Kâlâgaru trees shook under the strain put on them by Raghu's elephants who were tied to them. Likewise the appearence of such a powerful warrior as Raghu made the king of Prâgjyotisha tremble in his heart.

Trans.:—When he had crossed the Lauhityâ river the king of the Prâgjyotisha trembled as also the black Agaru trees which had been the tying-posts for his elephants.

82. रुद्धार्कम्—रुद्धः अर्कः येन सः by which the sun was covered. अधा०...दुर्दिनम्—धाराणां वर्षः धारावर्षः; अविद्यमानः धारावर्षः यस्मिन् तत्; अधा०-वर्षं च तत् दुर्दिनं च, a day having the sky overcast with clouds but without any shower. रथवर्त्मरजः—रथानां वर्त्मानि, तेषां रजः, the dust raised by the chariot-wheels on their tracks. पताकिनीं—पताकाः विद्यन्ते अस्यां इति, an army with unfurled banners; also called ध्वजिनी.

Trans.:—He (the Prâgjyotisha king) could not bear the dust raised by his chariots which shrouded the sun and made the day look gloomy and overcast with clouds without any shower: whence then could he endure his bannered force [itself].

83. कामरूपाणाम्—Kâmarûpa is the Sanskrit name of Assam. From the Ain-Akbari it appears that Kâmâtipura was its capital. The modern Kuch Bihar is its eastern part. To the east of it is the Chinese province of Chu. To the N. W. is a forest tract abounding in elephants.

Kâmarûpa is mentioned in the Mahâ-Bhârata. अत्याखण्डलविक्रमम्— अतिक्रान्तः आखण्डलस्य (इन्द्रस्य) विक्रमः (विशेषेण क्रामत्यनेनेति विक्रमः अतिशक्तित्वम्) येन तं. भिन्नकटैः—भिन्नाः कटाः येषां तैः, see st. 47 *supra*. नागैः–by elephants. अन्यान्—other enemies than Raghu. उपरुरोध—checked.

Trans.:—The king of the Kâmarūpas paid homage to him who excelled Indra in valour [and presented him] with the elephants whom he had used in obstructing the attack of other [invaders], but whose temples were [now] cloven.

84. कामरूपेश्वरः—see st. 83. हेम०...देवताम्—हेमनिर्मितं पीठम् (seat) or हेम्नः पीठं हेमपीठं, अधिष्ठिता चासौ देवता च अधिदेवता a presiding deity; हेमपीठे स्थापिता अधिदेवता हेम०...देवता, ताम्. तस्य पादयोः छायाम्—the orb of lustre; the hallo of his feet. रत्नपुष्पोपहारेण—रत्नानि एव पुष्पाणि, तेषां उपहारः, (offering), तेन. आनर्च—worshipped.

The orb of lustre is looked upon as the presiding deity, and the gems that were offered as a mark of tribute to Raghu are the flowers placed for worship.

Trans.:—The king of Kâmarûpa worshipped with offerings of gems for flowers the shadow of his (Raghu's) feet as if it were the presiding deity of his golden foot-stool.

85. इति—in this manner; as narrated above. जिष्णु—ever conquering, see note on उत्पतिष्णु st. 47. रथोद्धतम्—रथैः उद्धतं (raised up) *cf.* आरमोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया *Sha.* I. 8. छत्रशून्येषु—छत्रैः शून्याः (destitute) of umbrellas. Being defeated the princes could not use umbrellas which are considered as a mark of royalty). मौलिषु—see *comm.*

Trans.:—Having thus finished the conquest of all the quarters the ever-victorious Raghu returned [to his kingdom [after causing the dust raised by his chariot-wheels to settle on the crowns of the princes who were now without umbrellas.

86. विश्वजितम्—विश्वं जयतीति विश्वजित्, तम्. a sacrifice to be performed by a universal conqueror in which the sacrificer has to give all his wealth to the officiating priests. आजह्रे—performed, from आहृ; see XIV. 87. सर्वस्वदक्षिणम्—see *comm.* दक्षिणा is the donation to Brâmhanas at any aupicious ceremony, and in the present case everything that is acquired is to be given away. आदानं—exacting, acquiring, carrying away; from आदा 3rd Atm. to take; *cf.* अगृध्नुराददे सोऽर्थम् I. 21. विसर्गाय—for the purpose of 'giving away, pouring down, dropping;' see XVI. 38. Note the idiomatic use of the dative, and see note on चापलाय I. 9. वारिमुचाम्—वारीणि मुञ्चन्ति ते वारिमुचः (clouds), तेषाम्.

The metre of the Canto up to this stanza is अनुष्टुभ्. For the scanning see Appendix.

Trans.:—He now performed the Vishvajit sacrifice in which everything is given away as Dakshinâ by the performer, since whatever the noble-minded amass is for others, just like [the water of the] clouds.

87. **सत्रान्ते**—सीदन्ति अत्र अनेन वा इति सत्रं (a sacrifice which lasts from 13 to 100 days), तस्य अन्ते. **सचिवसखः**—सचिवानां सखा सचिवसखः see *comm.* According to the rules of grammar (*Pâṇi.* V. iii. 91) this is the only way of dissolving the compound. It would have been very much better to have dissolved it as a Bahuvrihi understanding it to mean 'who had ministers and not mere mercenaries,' and fulfilling the proposition सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः, laid down in Kirâta. I. 5. **पुरस्क्रियाभिः**-see *comm.* **शमि°...कान्**—see *comm.* **काकुत्स्थः**- Raghu as the descendant of ककुत्स्थ, see VI. 2, 41. **चिर°-रोधान्**—see *comm.* चिरं विरहः चिरविरहः; अवरुध्यन्ते इति अवरोधाः, those who are kept in a limited area *i. e.* restricted to the seraglio or harem. **राजन्यान्**—princes brought under subjection. **स्वपुरनिवृत्तये**—स्वस्य पुरं स्वपुरं; see *comm.* and V. 23. & *Ja.* II. 58.

Trans.:—At the termination of the sacrifice king Kâkutstha aided by his ministers for whom he had a regard, allayed the feelings of sorrow at the defeat from the minds of the assembled princes by honouring them with great marks of respect and consented to their return to their capitals where their wives were uneasy at their prolonged separation.

88. **रेखा°...चिह्नं**—see *comm.* The marks *viz.* a flag, an umbrella, a disc etc. appearing as lines on the soles of the feet or palms of the hands are interpreted as marks of royalty. **सम्राजः**—*geni. sing.* of सम्राट् a universal emperor. Here of course Raghu; see Malli. on II. 5. **मौलि°...गौरम्**—see *comm.* So many feudatory princes fell at the feet of Raghu at the time of their departure that the pollen from the flowers of the garlands on their heads coloured the tips of the fingers of the monarch's feet. This also indicates the respectful manner in which the princes paid their respects.

The metre of this and the preceding stanza is प्रहर्षिणी. See Appendix.

Trans.:—Those kings bowing low, at the time of departure, to those feet of the emperor attainable only through favour and which bore lines resembling the banner, brightened them on their fingers with the pollen and the honey dropping from the garlands on their crowns.

Raghuvansha, Canto V.

Notes and Translation.

1. अध्वरे—अध्वर a sacrifice, see *comm.* The word is variously derived. (1) न ध्वरा हिंसा यस्मिन् तत्. (2) न ध्वरतीत्यध्वरः हिंसारहितः. (3) अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददातीति. (4) न ध्वराः अध्वराः अकुटिलः शास्त्रोक्तः इति, see *Ja.* IV. 2. **विश्वजिति**—For विश्वजित्, see IV. 86. **निःशे०...जातम्**—कोशानां (कोश 'treasure') जातम् (collection) कोशजातम् ; निःशेषम्, निर्गतः शेषः असात् अस्य वा इति (without any remnant, see *Ja.* II. 75), विश्राणितम् (given away), from विश्रण् 10th Ubha. to give away, bestow, see XIV. 15, *Ja.* 1, 9); निःशेषविश्राणितं कोशजातं येन सः, तम्. **उपात्तविद्यः**—उपात्ताः (obtained, received, *p. p.* of उपादा 3rd Atma. *cf* "किमुन्दुरान् भवतोपात्तम्." *Ja.* IV. 11.) विद्याः (see I. 8) येन सः. **गुरुदक्षिणार्थी**—गुरोः दक्षिणाः (For दक्षिणा see I. 31) सा एव अर्थः अस्य इति. see *comm.* and *Ja.* IV. 31). **प्रपेदे**—arrived, approached, from प्रपद् to approach 4th Âtma; *cf. Kir.* 1. 9 and *Ja.* IV. 15.

For the metre of the canto see *comm.* and appendix.

Trans.:—Kautsa, the pupil of Varatantu who had received learning *i. e.* who had finished his education and whose object [now] was to obtain money to pay [his preceptor] came to that monarch who had given away all his wealth in the Vishvajit sacrifice.

2. मृण्मये—मृदः विकारः मृण्मयः agrees with पात्र; similar is हिरण्मय in **हिरण्मयत्वात्**—see *Buddha* II. 22; the Taddhita affix मयट् is added in the sense of 'made of' or 'profusion or excess' *Pâṇi.* IV. iii. 143). हिरण्मयस्य भावः हिरण्मयत्वं (the suffix त्व is added by तस्य भावस्त्वतलौ *Pâṇi* V. i. 119 to impart the sense of प्रकृतिजन्यप्रकार) तस्मात्. **अर्घ्यम्**—अर्घ is a respectful offering of rice, Durvâ grass flowers etc. अर्घार्थं द्रव्यम् अर्घ्यम्. See *Bu.* I. 57, **अनर्घशीलः** अनर्घम् (priceless, inestimable, see *comm.*) शीलम् (conduct, career) यस्य सः refers to the king. **श्रुतप्रकाशम्**—refers to कौत्स enlightened by the Shrutis. For श्रुति see *comm.* and II. 2. **यशसा प्रकाशः**—*lit.* shining by his glory; hence, refers to the celebrated Raghu. **प्रत्युज्जगाम**—went forth, advanced towards to meet. **अतिथिम्**—a guest' अविद्यमाना द्वितीया तिथिर्यस्य; one who does not stay for a second day "एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥" *Manu* III. 112. Or the word may be analysed as अतति इति from अत् to go with the suffix इथिन् according to *Una.* IV. 2. **आतिथेयः**—(see *comm.*) attentive to guests, hospitable.

Trans.:—The king possessed of inestimable career well-known by his glory and of a hospitable nature placed worshipping materials in an earthen pot as all his golden vessels had been given away, and

went forward to receive the guest who was enlightened with the knowledge of the Shrutis.

3. **विधिवत्**—according to the prescribed form विधिमर्हति, by तदर्हम् *Pâṇi*. V. I. 117. **विधिज्ञः**—विधिं जानातीति, an *Upapada Samâsa*; or विधेः ज्ञानं अस्यास्तीति, विधिज्ञः, one who knows the proper form. विधिः is चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वहेतुधीविषयः **तपोधनम्**—तपः एव धनं यस्य सः. तं. **मानधनाग्रयायी**—मानः एव धनं यस्य सः. मानधनी; मानधनिषु अग्रयायी (अग्रे यास्यतीति असौ अग्रयायी) मान०...यायी. **विशाम्पतिः**—the word is looked upon by some as an *Aluk* compound but it would be better to take it as two different words विशां पतिः the ruler or lord of men (विश् *m*. a man, *f*. people, subjects. Malli. also seems to take it as such in X. 50 where he has विशां पत्युः. Had he looked upon it as one word it would have been विशाम्पते: there (see *comm*. and *Ja*. II. 18.) **विष्टरभाजम्**—विष्टरं (विस्तीर्यते इति विष्टरः a seat, see *comm*.) भजते असौ विष्टरभाक् , तम्. **कृताञ्जलिः**—see *Veṇî*. I. and **कृत्यवित्**—कृत्यानि वेत्ति सः कृत्यवित् . **इति**—in this manner.

Trans.:—The lord of men who was versed in duty, who knew the rules of action and who was the first among those who regarded honour as their wealth went near and worshipped the guest whose sole wealth was penance and who was seated, and then with joined hands addressed him as follows:—

4. **अग्रणीः**—अग्रे नीयते असौ 'a leader'. **मन्त्रकृतां**—मन्त्रकृतः are not the framers of the sacred hymns which are looked upon as not of human composing. Sâyana says:—नहि वेदस्य कर्तारोः द्रष्टारः सर्वे एव हि. Hense the explanation by Mallinâtha with the sspporting authority must be carefully noted. **कुशाग्रबुद्धे**—कुशस्य अग्रं कुशाग्रम्; तदिव बुद्धिः one whose intellect is as sharp as the point of blade of the Kusha grass. **गुरुः**—Yâdnyavalkya says स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति; he is a Guru who teaches the Vedas after the initiatory ceremonies. There are, says Devala, eleven kinds of Gurus—आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहो ॥ वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ।. **लोकन**—by the word "लोकस्तु भुवने जने," or "लोको विष्टपं भुवनं जगत्" *Amara*., *cf*. लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु, *Shaku*. IV. 2. **चैतन्यम्**—चेतनस्य भावः (the condition, state of activity). For चेतना see *Bu*. IV. 99. **उष्णरश्मिः**—is the sun as opposed to शीतरश्मि the moon, since the रश्मयः (the rays) of the sun "किरणप्रग्रहौ रश्मी" *Amara*., are hot. **अपि**—is used at the beginning of a sentence in asking questions; *cf*. अपि चिरायुर्भगवन् कुमारः *Bu*. I. 69; अपि वर्धते *Sha*. I. Mark the poet's adherence to the rule ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्. **यतः**—यस्मात् from whom, by the addition of तसिल् the ablative suffix.

Trans.:—Oh thou keen-witted one (*lit*. one whose intellect is as acute as the sharp point of the blade of Kusha grass)! is thy preceptor—who is the first among sages, proficient in adapting the hymns, from whom all knowledge has been acquired by thee just as all activity is gained by the world from the sun—all hale.

5. कायेन—etc.—see *comm.* सम्भृतम्—gained, acquired; *cf.* I. 7. सौकुमार्यगुणसम्भृतकीर्तिः *Ki.* IX. 49, also *Ja.* IV. 32. वास०...लोपि—see *comm.* आपाद्यते—*cau.* of आपाद् 4th Atma. to cause, to suffer. व्ययम्—decrease, destruction. अन्तरायैः—by interruptions, impediments, *cf.* अकृतक्रियान्तरायमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति *Mudrâ.* III. कच्चित्—asks a question mixed with hope, the expected answer being 'yes or no' according to the form of the question and is translated by 'I hope that etc.' See *Ap. Guide* § 263. *cf.* कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके *Me.* II. 2; *Bu.* I. 69. त्रिविधम्—तिस्रो विधा यस्य. For the three kinds of penances see *comm.* (It was always the duty of kings in olden times to protect sages from all sorts of troubles; *vide Shâku.* II and *Ja.* III where the sages make a requisition upon kings to guard their rites and ceremonies against the incursions of demons).

Trans.:—I hope the three-fold penance of the great sage which has long been hoarded up [by him] by [the exercise of] his body, his speech as well as by his mind and which disturbs the firmness of Indra, does not suffer waste by [any kind of] impediment.

6. आधार...मुखैः—आधारस्य बन्धः आ०...बन्धः; प्रगतः मुखम् प्रमुखः a *prâdi. comp.* आधारबन्धः प्रमुखः येषां तैः or प्रकृष्टं मुखं प्रमुखं; आधारबन्धः प्रमुखे येषां तैः for आधार see *comm.* सुतनिर्विशेषम्—see *comm.* कच्चित्—see note st. 5 *supra.* उपप्लवः—calamity उपद्रव, see II. 48, *Ku.* II. 32. श्रमच्छिदाम्—श्रमं छिन्दन्तीति श्रमच्छिदः तेषां those that remove fatigue.

Trans.:—I hope there is no calamity such as a hurricane etc. in regard to the trees of the hermitage which are the beguilers of your fatigue and which have been reared up just like [your] children with all kinds of efforts headed by the construction of basins.

7. क्रियानिमित्तेषु—क्रियाणां (ceremonial rites) निमित्ताः (necessary requisites; *cf. Bu.* I. 54), तेषु. वत्सलत्वात्—वत्से पुत्रादौ स्नेहपात्रे अभिलाषो अस्यास्तीति वत्सलः; तस्य भावः वत्सलत्वम्; तस्मात्. The मतुप् affix ल is added to वत्स and अंस in the sense of 'love for' and 'strength' respectively. वत्सांसाभ्यां कामबले *Pâni.* V. 11. 98. So वत्स when it takes ल loses its proper meaning and has a technical signification. चूडाल and चूडावान् have one and the same meaning but वत्सल is not the same as वत्सवान्; the first means fond, affectionate; the scond 'one who has a child.' *Kâle.* वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः। न यत्र वत्सार्थः अंसार्थो वा विद्यते. *Vâmana.* अभग्नकामाः—न भग्नाः अभग्नाः; अभग्नाः कामाः (desires, wishes) यस्याः सा प्रसूतिः. तद्०...नाला—see *comm.* अनघा—without trouble, without accident; *cf.* मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति *Shâ.* IV. For a similar idea see *Ja.* V. 4. प्रसूतिः—offspring. See II. 63.

Trans.:—I hope the young ones of the deers are alright—those young ones whose wish to browse the kusha grass was not interrupted through fondness although it was a requisite for ceremonies and whose umblical cords dropped down on their (of the sages) laps.

8. **निर्वर्त्यंते**—is got; is accomplished. **नियमाभिषेकः**—नियमस्य नियमार्थो वा अभिषेकः (bath; *cf.* अभिषेकोत्सवदुन्दुभिः *Ja.* IV. 43). **निवापाञ्जलयः**—handfuls of निवाप offerings *viz.* water, sesamum, Darbha etc.; funeral offerings; see VIII. 86 *Mudrâ.* IV. 5. **पितृणाम्**—the deceased ancestors, as well as a class of divine beings known as the Pitaras who are supposed to be the progenitors of mankind. See *Vâyupurâṇa.* **उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि**—see *comm.* उञ्छानां (उञ्छ is gleaned or gathered corn) षष्ठाः sixth parts तैः अङ्कितानि (marked) सैकतानि (sandy banks; generally used in the plural) येषां तानि. Bhattojî Dîxit considers the dissolving of the compound faulty. He suggests two alternatives उञ्छेषु षष्ठः उञ्छषष्ठः or उञ्छात्मकः षष्ठः उञ्छषष्ठः as a शाकपार्थिवादि compound. The Shrutis say "यस्मादारण्यका अप्युञ्छभागं निर्वपयन्ति । योऽस्मान् पालयति तस्मा इदमुपतिष्ठताम्" *cf.* नीवारषष्ठभागं तापसा अस्माकमुपहरन्ति *Sha.* II. **तीर्थजलानि**—तीर्थस्य (जलावतारस्य) जलानि *i. e.* waters; the landing places. We find steps constructed in different places along the banks of Indian rivers, generally called Ghâts, as in Benares, to reach the water तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु, योनौ जलावतारे च *Halâyudha.* **कच्चित्**—see st. 5 *supra.*

Trans.:—I hope the waters of your landing-place are in favourable condition—those waters in which your prescribed ablations are performed, from which handfuls of funeral offerings are given to the manes of your ancestors and whose sandy banks are marked with the sixth part of the gleaned corn.

9. **नीवारपाकादि**—नीवाराणां पाकाः (पच्यते इति पाकः the crop, the yield); ते आदौ यस्य तत् agreeing with साधनं. नीवार is a kind of wild rice. **कडङ्गरीयैः**—गिरतीति गरः, कडस्य भक्षणीयस्य गरः कडङ्गरः that which contains grain *i. e.* the covering husk etc., or कडति मदं करोति इति कड; कड च तदङ्गं च तद्गाति इति *Vâmana.* Haradatta and some others adopt कडङ्कर *i. e.* that which causes मद. In the Konkaṇ we have still the word कणङ्ग *i. e.* the stalks in a rice-filed which only bear husks. कडङ्गरीय is an animal that feeds on grass, straw etc., as of course, opposed to carnivorous animals particularly. It is more applied to the bovine class. **आमृश्यते**—attacked, infested. **जानपदैः**—see *comm.* 'by those from the villages.' This shows that the poet does not include deer and other wild herbivorous adimals, but only such animals as are sent out by the villagers to graze. **कालो°...भागम्**—see *comm.* It is the duty of every householder to wait for a few minutes and see if any guest is coming before commencing to partake his meals. The *Mârk. Pu.* says "आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वारावलोकनम् । मुहूर्तस्याष्टमं भागमुद्वीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्." **वन्यम्**—see *comm.* wild, sylvan, that which grows in a forest. (This word is used in various senses throughout the poem.) **शरी°...साधनम्**—शरीरस्य स्थितिः (existence, the condition of 'not being distroyed.' See III. 27; *cf. Bu.* II. 51.) तस्याः साधनम्.

Trans.:—I hope the crops of Nîwâra and other corns which is the

sylvan means of the sustenance of your corporeal frames and from which portions are allotted to the guests coming at times are not attecked by domestic cattle whose natural food is husks and straw.

10. प्रसन्नेन—gracious, favourably disposed. महर्षि—see I. 48. सम्यक्—see *Bu.* V. 11. विनीय—led, instructed, trained; see III. 29 & X. 79. अनुमतः—consented to, permitted; *cf.* अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिः.' गृहाय—Mallinâtha explains this dative by the rule क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः *Pâṇi.* II. iii. 14 *i. e.* when one action is done with another in view of the कर्म the second takes the Dative if that act be not expressly stated. Thus here 'going home' is with the view of commencing गृहस्थाश्रम, the second of the four Âshramas. See *Sid. Kau.* on समानकर्तृकेषु तुमुन् *Pâṇi.* III. iii 158. Here, however, this rule cannot to insisted upon, since the infinitive is not expressed. For a futher discussion of this subject see Kaiyata's comment upon Mahâ-Bhâshya. हि—'for' 'because.' हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे. सर्वो°...क्षमम्—सर्वेषां उपकारे क्षमम् *i. e.* one which gives the opportunity to do good to others or as *Malli.* explains "which is the supporter of the other three Âshramas. In further support of Mallinâtha 'गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्ति हि । यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् *Manu.* VI. 89. आश्रम—stage, period. The life of a Brâhman according to the Hindus is divided into four stages or Âshramas—(1) ब्रह्मचर्य—period of celibacy; (2) गार्हस्थ्य–life as a householder; (3) वानप्रस्थ life of an anchorite in which he withdraws to a forest with or without his wife: and last is (4) संन्यास.

Trans.:—Have you been permitted by the great sage, after his having thoroughly educated you and being himself satisfied, to adopt the life of a house-holder? For, it is now time for you to enter on the second stage of life which is capable of benefitting all.

11. अर्हतः—*Geni. singu.* of अर्हत् 'respectable, worthy of honour.' See I. 55. This is not to be confounded with the अर्हत् a term in Buddistic literature which too has the same *deri.* for which see *comm.* नियोगक्रियया—नियोगस्य (नियोग is *lit.* some assigned work, a duty; hence any command, *cf.* "त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु." The use of the *Instru.* is peculiar; see *comm.* The क्रिया here is different from that in st. 7 *supra.* सम्भावयितुं—to do honour; *cf.* सम्भावितो नु दुहिणेन तावद् *Ja.* III. 31, also असम्भावितसत्कारं *Sha.* I.

Trans.:—My mind is not satisfied by the arrival of a respectable personage like yourself: it is eager to be engaged in some task assigned [by you]: is it at the desire of your preceptor or through your personal wish that you have come from the forest to do me honour?

12. अर्घ्य°...व्ययस्य—see *comm.* and st. 2 *supra.* उदारां—noble, dignified. गां—*lit.* a song, a verse; hence, speech. स्वार्थोपपत्तिं—स्वस्य अर्थः

(object in view see st. 1 *supra.*) तस्य उपपत्तिः (attainment, accomplishment *Cf.* उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं वचनं *Ki* II. 1). **अवोचत्**—see III. 43. दुर्ब॰...शः—दुर्बला आशा यस्य सः.

Trans.:—Having heard the dignified speech of Raghu whose poverty could be inferred from the worship tray, the disciple of Varatanu whose expectation of the fulfilment of his object became feeble replied thus.

13. **सर्वत्र**—everywhere, in every particular. The suffix त्र denotes the meaning of the Locative and is added to denote all cases except the nominative by इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते *Pâṇi.* V. 3. 14. **वार्त्तम्**—welfare वृत्तिरस्त्यस्मिन् (see *Vâr.* on प्रज्ञाश्राद्धार्चाभ्यो णः—*Pâṇi.* V. ii. 101. *cf.* स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न संततिं XV. 41. स्वजनस्य वार्तमयमन्वयुङ्क्त *Ma.* XIII. 68). **आवरणाय**—Mark the use of the dative according to "कृपि संपद्यमाने च." आवरण is covering, obscuring; *cf.* वैमानिकाः मेघावरणतत्पराः X. 46). **कल्पेत**—from क्लृप् 1st conj. Âtma. to bring about, to accomplish. *cf* "कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः." I. 95. VIII. 40, *Me.* I. 58; कल्पिष्यमाणा महते फलाय *Shâ.* VI. 24. **लोकस्य**—of the people in general, see *comm.* and *Shâku.* V. 7, *Bu.* I. 51. **तमिस्रा**—तमस्ततिः a mass of darkness as the *comm.* says, which see. The word तमिस्रा is an *irregu.* one तमो बहुलमस्त्यस्याम्. See ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणो etc. *Pâṇi.* V. ii. 114, and *cf.* *Bu.* I. 17.

For a similar idea see *Shâku.* V. 14, and note the use of the Locative absolute.

Trans.:—Oh king! know thou that it is well with us in every particular. Whence can there be ill when thou art the protector. While the sun shines how can [even] pitch darkness bring about an obstruction to the sight of man-kind.

14. **प्रतीक्ष्येषु**—प्रतीक्ष्य venerable; *cf.* प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम् *Ma.* II. 108. **पूर्वान्**—the previous ones, ancestors, forefathers *cf.* अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि *Shâku.* II. 16. **महाभाग**—*voca.* glorious one, illustrious. *cf.* महाभागः कामं नरपतिरभिन्नः स्थितिरसौ *Shâ.* V. 10. The word महाभाग is often used as an honorific term in regard to Brâmhaṇs but more particularly in regard to kings; see *comm.* **तया**—refers to भक्तिः. **अतिशेषे**—from अतिशी 2nd conj. Âtma. to excel, surpass, outdo. *Cf.* न शक्नुमो वयमार्यस्य मतिमतिशयितुम् *Mu.* III. **व्यतीतकालः**—व्यतीतः (gone, passed from व्यती 2nd Conj. Paras. to go out of) कालः यस्य सः one who has neglected the right time; alluding to the time of the sacrifice when Raghu gave away wealth as Dakshiṇâ, see V. 1. **अभ्युपेतः**—approached from अभि + उप + इ 2nd Conj. Paras. 'to go near,' **अर्थिभावात्**—अर्थिनः भावः condition of a suppliant. *cf.* कं याचे यत्र तत्र ध्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः *Mâlati.* IX. 29. **विषादः**—grief, sadness. *Cf.* VIII. 54 *Bu.* I. 83, *Sha.* IV. 15.

Trans.:—Paying [due] respect to the deserving has been trait of this family; [but] oh glorious one! thou surpassest thy ancestors in

that respect, but, I have come [late] to thee (after the appropriate moment), in the condition of one having an object in view, hence my regret.

15. **शरीरमात्रेण**—शरीरं एव शरीरमात्रं (a Mayûra Vyans. compound, *cf.* जातमात्रं *Bu.* I. 27; or चिन्मात्रम् *Bhartri.*) तेन. **तीर्थे...तर्द्धिः**—see *comm.* and mark the different senses of the word तीर्थे here, in I. 85, and in st. *supra*. **आरण्य...सूतिः**—(आरण्यक is a forester; see *comm.* *cf.* तपः षड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः *Shâ.* II. 34). **प्रसूतिः**—growth, shooting out. **स्तम्बेन**—स्तम्ब a stalk, a clump of grass, see *Mudrâ.* I. 3.

Trans.:—Oh king of men! thou who hast given away all thy wealth to the deserving appearest with only thy body left to thee like a stalk of the Neevâra standing after its grain has been taken away by foresters.

16. **स्थाने**—appropriate; see *comm.* and VII. 13; *Ku.* VI. 67. **अकिञ्चनत्वम्**—the state of being indigent or penniless, see *comm.* and *cf.* अकिञ्चनः सन् प्रभवः स संपदाम् *Ku.* V. 77; न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि *Md.* IV. 64. **मखजम्**—मखात् (from the sacrifice; सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः *Amar.*) जातं मखजम्. **पर्यायपीतस्य**—see *comm.* पर्याय is 'due order', 'regular course'. *cf.* नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः *Mudrâ.* III. 27 and *Mâlati.* IX. 31. पीत—because the moon is supposed to be a liquid mass. *cf.* रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः *Ku.* V. 22. **हिमांशोः**—हिमो गुणो विद्यते येषां ते हिमाः (The possessive suffix मतुप् is dropped by the *Vârtika* गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः). हिमाः अंशवः अस्य इति हिमांशुः as opposed to उष्णरश्मिः see st. 4 *supra*. **कलाक्षय**— कलायाः (कला is the digit of the moon *cf.* जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः *Mâlati.* I. 36; प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषं हिमांशोः *Me.* 94). क्षयः (decreasing) कलाक्षयः; for the variations in the size of the moon Indian mythology gives various accounts. See *Devi-Purana.* **श्लाघ्यतरः**—comparative of श्लाघ्य by the addition of the suffix तरम्; the superlative being formed by the addition of तमम्. The moon on the first day of the bright half is saluted in preference to the full moon; *vide* II. 73 and VI. 31. *Kirât.* II. 11; *Ku.* I. 25. **एकनराधिपः**—एकश्चासौ नराधिपश्च the only ruler; having no equal. The senses of एक are various and have been variously used by the poet. It would, therefore, be worth while keeping them in view as given in the *memoria technica* एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽपि सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते ॥

Trans.:—Though thou art a pre-eminent monarch thou evincest a condition of destitution as a result of the sacrifice; this is indeed very creditable in thee; the wanning (*i. e.* the decreasing) of the digits of the moon which are drunk in regular order by the gods is more to be praised than her increase in size.

17. **अन्यतः**—the suffix तस् is added to nominal bases by प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः *Pâṇi.* VI. iii. 44, and imparts the sense of the ablative. **तावत्**—an *inde.*—in the meanwhile, on one's part, see also *comm.*

अनन्यकार्यः—नास्ति अन्यः विषयः यस्य तत् अनन्यं, अनन्यं कार्यं यस्य सः अ०—कार्यः. गुर्वर्थम्—गुरोः अर्थः (wealth), or गुरवे अर्थः, तम्. स्वस्ति—though properly a noun is used as an *ind.* and governs the Dative by *Pâṇi.* II. iii. 16 for which see *comm.* निर्गलि०...गर्भम्—निःशेषं गलितः निर्गलितः; अम्बु एव गर्भः अम्बुगर्भः; निर्गलितः अम्बुगर्भः यस्य तम्. शरद्घनम्—an autumnal cloud which is exhausted of its contents during the rains. The compound may be either *geni.* or *loca.* Tatpurusha. चातक—A bird seen during the rainy season. The bird is often alluded to in classical poetry as invoking the clouds for a few drops of water to allay its thirst. It is used as a type of patience and steadiness of purpose. *Cf.* तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः. *Ritu.* II. 3; प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः *Ghata.* 10.

Trans.:—Therefore, I who have no other business will endeavour to obtain money for my preceptor from some other quarter, may you fare well. Even the Châtaka does not trouble the autumnal cloud whose waters are already discharged.

18. एतावत्—एतत् परिमाणं अस्य so much, this much. *Cf.* एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे II. 51. प्रतियातुकामम्—the present participle or the Infinitive of purpose of a root loses its final nasal when followed by काम or मनस् according to the Vârtika 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि' on the Sútra पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् *Pâṇi.* VI. iii. 109. See *Veṇi.* I, note on प्रस्थातुकामः. Mr. Pandit observes that प्रतियातु if properly as ubstantive from प्रतिया with the affix तु; what is used in classical Sanskrit as the *Inf. mood* being only the *accus. sing:* of a mascu: substantive ending in तु. In the Veda we meet with the *Abla.*, *Geni.* and *Dat. singu:* of the so-called infinitive *e. g.* गन्तवे, गन्तोः etc." गुरवे—the dative is used, as गुरु is the indirect object to प्रदेयं. With the root दा we have sometimes the *Geni.* and गुरोः प्रदेयं would not be wrong. त्वया—by the rule 'कृत्यानां कर्तरि वा' *Pâṇi.* II. iii. 71 we may have the agent either in the *instru.* or *geni.* with verbal forms ending in तव्य, अनीय or य. कियत्—how much, to what extent; *cf.* शास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति *Shâ.* I. 13. See *comm.* अन्वयुङ्क्त—Châritra: has अनुपसर्गेण सहितो युजिः पृच्छार्थः, also see *comm.*

Trans.:—The disciple of the great sage said this much and was anxious to depart whereupon the king desired him not to do so and asked him "what is it you wish to give to your preceptor or how much is it?"

19. ततः—a pronominal adverb derived from तद् with the affix तस् according to *Pâṇi.* V. iii. 7; see st. 17 *supra.* यथावद्विहित०...राय—यथा यादृशमर्हतीति यथावत्, यथावत् (an *ind.*) विहितः यथावद्विहितः, स चासौ अध्वरश्च (see note st. 1 *supra*) तस्मै—verbs in the sense of telling, as चक्ष् in the present stanza, as well as 'sending,' 'despatching' etc. govern the Dative of the Indirect object. The Dative here may be taken as तादर्थ्ये or according to क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः *Pâṇi.* II. iii. 14, since Raghu made the enquiry (and it was not the purpose of Kautsa to give details as can be

inferred from st. 17) that the following particulars are given, see st. 29 *infra.*) स्मया०...र्जिताय—स्मयस्य (of vanity, of bravado, haughtiness *cf.* प्रभवस्मयदूषिताः *Vair* 2, अयमभूद्राजेतिजातस्मयः *Mu.* II. 22) आवेशः influence, तेन विवर्जितः (destitute, deprived of), तेन. वर्णाश्रमाणाम्—वर्णाश्च (the four orders of men *viz.* Bramhaṇas, Kshatriyas, Vaishyas and Shûdras) आश्रमाश्च (see st. 10 *supra*, where the sense is different) व०...श्रमाः, तेषां; also see *comm.* गुरवे—Dative of गुरु a leader, a ruler; *cf.* गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य II. 68. वर्णी—a Baamhracharin वर्णः प्रशस्तः (eminence) अस्य अस्ति इति वर्णी; see *comm.* For वर्णी see *Kirâ.* I. 1; also see *Kâshikâ.* on वर्णाद्ब्रह्मचारिणि *Pâṇi* V. ii. 134. The affix इन् in this sense is peculiaar to this word. विचक्षणः—विशेषेण चष्टे इति, wise, learned, clever. प्रस्तुतम्—(used as a noun) any thing that is brought to notice with an introduction; hence, what is pertinent or relevant.

Trans.:—Then the learned Bramhacharin spoke out his immediate business to him who was the leader of the four classes and stages of life, who had duly performed the sacrifice and who was entirely free from the influence of vanity.

20. समाप्तविद्येन—समाप्ताः विद्याः यस्य सः, तेन; see I. 8. गुरुदक्षिणायै—see st. 1 *supra.* चिराय—*indc.*—for long time. अ०...चाराम्—अस्खलिताः उपचाराः यस्यां ताम्. भक्तिं—devotion, service in which no worshipping material were defective; or अस्खलितः उपचारः यस्याम्. in which the service was without any stumbling or hesitation *i. e.* the service was most sincere and devoted. पुरस्तात्—an *idde.*–foremost, most important. *cf.* पुरस्तायतीनाम् *Mâlavi.* I. 1. see *comm.* for the two constructions. The second appears more preferable.

Trans.:—After the course of my study had been completed the great sage—my preceptor—was requested by me to accept the preceptor's Dakshiṇâ. He looked upon my long and uninterrupted adoration of him as the first and foremost of that [Dakshiṇâ].

21. निर्बं०...रुषा—निर्बन्धैः(by repetoated importunities *cf.* अवस्तुनिर्बन्धपरे *Ku.* V. 66) संजाता रुट् (anger, see XVI. 80) यस्य तेन. अर्थकार्श्यम्—अर्थस्य कार्श्यम् (slenderness of the purse, scantiness). विद्या०...ख्यया—विद्यानां परिसंख्या (enumeration, number. For the fourteen Vidyas see *comm.* and I. 8), तया.

Trans.:—Irritated at my constant importunities I, whose poverty was not taken into consideration, was told by my preceptor—'Get me four and ten crores of money (coins) corresponding to the number of the various sciences [learnt by thee].'

22. सोऽहं—under the circumstances, I etc. see I. 5, *Mu.* I. सपर्या०...जनेन—सपर्यायाः (सपर्या worship; see *Mu.* I. 14; *Ku.* V. 31) विधिः, तस्य भाजनम्, तेन; see st. 2 *supra.* प्रभु...शेषम्—प्रभुः एव शब्दः, स एव शेषः तम्. उपरोद्धुम्—to press, to trouble with request. अल्पेतरत्वात्—अल्पात्

इतरत्वम् (इतरस्य भावः) तस्मात् from the condition of being other than small *i. e.* being very large. श्रुतनिष्क्रयस्य—(श्रुत see *comm.* on st. 2 *supra.*) श्रुतस्य निष्क्रयः (redemption, exchange; see *Mu.* VI. 20 इमां निष्क्रयं कल्पयामि) तस्य.

Trans.:—Under the circumstances I, who have concluded from your worshipping tray that you have only the title 'soveregin' left to you, am not inclined to press you in this juncture as the price of exchange fixed on [my] learning is anything but small.

23. द्विजेन—by the twice-born *i. e.* one for whom the Samskârâs have been performed जन्मना ब्रह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते. द्विज०...कान्तिः—द्विजानां राजा द्विजराजः (the moon. The word राजन् becomes राज at the end of a compound by the rule "राजाहःसखिभ्यष्टच्") तस्य इव कान्तिः यस्य सः refers to जगदेकनाथः. आवेदितः—(see *comm.*) informed; see *Ku.* VI. 21, and *Veni.* I. वेदविदां—वेदान् विदन्ति इति वेदविदः (those who know the Vedâs), तेषाम्. वरेण—by the best or pre-eminent. "देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु" *Ama.* एनो०...वृत्तिः—एनसः (from sin; एनस् from एति गच्छति प्रायश्चित्तेन इति; कलुषं वृजिनैनोघम् *Amara. cf.* प्रतिपत्तिरधःकृतैनसः *Ma.* XVI. 8) निवृत्ता (restrained) एनोनिवृत्ता; इन्द्रियाणां वृत्तिः इन्द्रियवृत्तिः (the tendency of the organs, hence, passions *cf.* तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् *Ku.* IV. 73); एनोनिवृत्ता इन्द्रियवृत्तिः यस्य सः. जग०...थ—जगतः एकनाथः (एकश्चासौ नाथश्च) जग०...थः; for the meaning of एक see st. 10 on एकनराधिपः

Trans.:—The sole lord of the world, who was as fair as the moon and the propensities of whose sense were restrained from sin, once more spoke forth on being thus informed by the twice-born who was the best among Vedic scholars.

24. गुर्वर्थमर्थी—गुरवे इदं गुर्वर्थम् or गुरोः अर्थः यस्मिन् कर्मणि इति गुर्वर्थम्; गुर्वर्थं यथा तथाविभावेन वर्तमानः गुर्वर्थमर्थी or गुर्वर्थं अर्थयते इति; see *Ja.* IV. 29. श्रु०...श्वा—(see *comm.* and I. 23 and notes,) श्रुतस्य पारदृश्वा श्रु०...दृश्वा. वदा०...न्तरम्—from वदान्य = मां याचस्व इति वदति इति वदान्यः *cf.* तान्दानपारमितयैव वदान्यान् *Nai.* V. 11.) अन्यः वदान्यः वदान्यान्तरम्. मा भूत्—The Aorist is used with the prohibitive particle मा. or मास्म with the temporal augment अ cut off, and has then the sense of the Imperative *cf.* I. 37, and मा मूमुहत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् *Mâlatî.* I. 32. परी०...तारः—परीवादस्य (see *comm.* परीवाद or परिवाद stain, stigma, ill-repute. *cf.* XIV. 86) (नवावतारः नवश्चासौ अवतारश्च).

Trans.:—A certain solicitor, who was well-versed in Vedic lore and who asked money for his preceptor on failing to obtain his object from Raghu went to another donor: let not the clapping of this stigma for the time be on my name.

25. स त्वं—see II. 40, 45 notes. महिते—(महित honoured, worshipped; hence sacred. प्रशस्ते—प्रशस्त excellent, commendable. मदीये—मम इदं मदीयम्; The possessive ponoun formed by the addition of the affix

ईय. चतुर्थोऽग्निः—the three अग्नयः are (1) गार्हपत्य one received from the father by the son and from which fires for sacrificial purposes are kindled; (2) आहवनीय the fire in which all offerings are made; and (3) दक्षिणाग्निः. These three fires must be kept up by every twice-born house-holder; and Raghu here called वरतन्तुशिष्य the fourth fire. द्वित्राणि—See *comm.* अर्हन्—*voca.* of अर्हत् worthy, honorable. अर्हतो जिनसन्मान्यौ *Yádava.* यावत्—while. यते—for the use of the present to convey the idea of a future action see *comm.*

Trans.:—Oh you venerable one! be pleased, therefore, to sojourn as the fourth fire for three or four days in my well-known and adorable sanctuary of fires; during which period I will endeavour to fulfil your wish.

26. अवितथम्—not fruitless see XV. 95; see II. 42 for वितथ विगतं तथा (सत्यं) यस्मात् *lit.* not right; hence, fruitless. प्रतीतः—pleased atisfied; see III. 12. सङ्गरं—see *comm.* and XI. 48; a promisse. अग्रजन्मा—अग्रे जन्म यस्य or अग्रात् प्रधानाङ्गात् मुखात् जन्म यस्य. Mark "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" *Purusha.* गाम्—*accu. sing.* of the *irreg.* गो the earth *cf.* I. 26; सेकोऽनुगृण्हातु गाम् *Mu.* III. 2nd स्वर्गिणां गां गतानाम् *Me.* I. 30. आत्तसारां—आत्तः (*p. p.* of आदा 3rd conj. Âtma. drawn out, extracted) सारः (wealth. सारो बले स्थिरांशे च मज्ज्ञि पुंसि जले धने *Medi.*) यस्यां सा ताम्. अवेक्ष्य—observing, beholding. निष्क्रष्टुम्—to extort, to seize by force. कुबेरात्—Kubera is the Indian Plutus or god of wealth. He is supposed to be the master of nine Nidhis or boundless treasures. He is the regent of the North. He is the lord of the Yakshas, friend of Shiva and half-brother of Râvaṇa. His place of residence is Kailâsa.

Trans.:—The Brahmaṇa being highly pleased accepted the unfailing promise of Raghu with the words 'be it so'; while Raghu on his part, seeing that the earth was stripped of all its wealth thought of extorting money from Kubera.

27. वसि°...जात्—उक्षणं sprinkling, of sacred water generally and thus consecrating; for compound see *comm.* उद°...धरेषु—a *Dwandva*, see *comm.* उदन्वत्—the ocean or Rishi of that name—is *irreg.* formed उदक + मतुप् (वत्) by उदन्वानुदधौ च *Páṇi.* VIII. ii. 13. मरुत्सखस्य—मरुतः. सखा मरुत्सखः. Perhaps a Bahuvrihi would have been better but it cannot be formed to give the genitive, as in the text, since सख can only be formed at the end of a Tatpurusha compound. See महिपसखः I. 48. बलाहकस्य—वारिणां वाहकः बलाहकः—being included in the पृषोदरादि class—a cloud. हि—used here in the sense of निश्चय.

Trans.:—By virtue of the miraculous power endowed by Vasishtha's sprinkling of holy water accompanied by sacred incantations (at Raghu's coronation) the course of his chariot, like that of a cloud impelled by the wind, was not obstructed either on the sea, in the sky, or on the mountains.

28. प्रयतः—pious, devout, one who has kept the organs of sense under restraint; see I. 90, VIII. 11, & *Ku.* I. 58. प्रदोषे—प्रारब्धाः दोषाः यस्मिन्, तस्मिन् *lit.* the hour in which wrongs such as theft, house-breaking etc. is commenced. Pradosha is the beginning of the night the first two Ghatees after sun-set. कल्पि°...गर्भम्—कल्पितानि (arranged placed in proper order) च तानि शस्त्राणि च कल्पि°...स्त्राणि, तानि गर्भे (in the inside) यस्य तं रथम्. साम°...नया—सम्यक् अन्तः समन्तः frontier, समन्ते भवः सामन्तः a feudatory prince; सामन्तः इति सम्भावना (idea, thought) तया. Raghu considered Kubera more than feudatory prince. कैलासनाथं—Kubera; see st. 26. तरसा—with force, viour. रथं अधिशिश्ये—The verbs शी, स्था, and आस् with अधि govern the accus. of the place where the action takes place *e. g.* रथं here, by the rule अधिशीङ्स्थासां कर्म *Pâṇi.* I. iii. 46.

Trans.:—Now, at evening-time, the pious Raghu who was desirous of conquering Kubera whom he considered a mere feudatory prince, on account of his own prowess, slept in his car in the inside of which all weapons had been carefully arranged.

29. प्रातः—*indc.*—at day-break, at dawn. प्रया...मुखाय—प्रयाणस्य अभिमुखः intending to start (अभिगतं मुखं अस्य whose face was turned; hence about to proceed). हिरण्मयीं—see st. 2 note. नभस्तः—for the suffix तस् see st. 17 *supra.* तस्मै and वृष्टिं—are the two objects of the verb' शशंसुः since verbs having the sense of 'give', 'telling,' 'promising, 'sending' *etc.* govern the dative of the person in reference to whom the ideas conveyed by these verbs are given effect to.

Trans.:—In the morning, as Raghu was about to start, his officers of the treasury who were themselves astonished reported to him of the shower of gold from the sky in the treasury-vaults.

30. भासुरहेमराशिम्—हेम्नः राशिः, भासुरश्च (bright, splendid *cf.* मणिमयूखचयांशुकभासुराः *Ki.* V. 5; and see *comm.* which quotes *Pâṇi.* III. ii. 161 by which are formed भङ्गुर, भासुर, मेदुर). हेमराशिश्च, तम्. अभियास्यमानात्—अभियास्यमान is the *future pass. part.* of या 2nd Conj. Paras. with अभि to go against, to invade. सुमेरोः—same as Meru, see I. 14, the central point round which all the planets were supposed to revolve. In the Purâṇas the mountain is described as the golden mountain in the central of Jambudvipa, having its four sides of gold, ruby, silver, and coral. The Padma, the Vâyu, and other Purâṇas each has its own description. It height is said to be 84,000 Yojanas. (a yojana = 9 miles). Western scholars believe that this is probably the name given to the high tableland of Tartary from the neighbourhood of which the Âryan race may originally have pushed their way southwards. Mount Meru may be called the Indian Olympus. पादम्—a hillock near a mountain; see *comm.* and *Me.* I. 19. वज्रभिन्नम्—वज्रेण भिन्नम् severed, broken assunder by the Vajra. दिदेश—*perf.* of दिश् 6th Ubha. to give to deliver or make over.

Trans.:—The king gave to Kautsa the whole of the shining heap of gold which resembled a hillock detached from Sumeru by Indra's thunder-bolt and which was showered by Kubera who was about to be attacked.

31. **साके०...सिन:**—see *comm.* **अभि०...सत्वौ**—whose nobility of nature was being praised. **जनस्य** is really the subject to अभिनन्द्य and therefore the word ought not to have been compounded with सत्व; as it is, it can only be defended by सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् समासः. **गुरु०...स्पृहः**—गुरवे प्रदेयम्, तस्मात् अधिकं, तस्मिन् निःस्पृहः (नास्ति स्पृहा यस्य सः). **अर्थिकामात्**—अर्थिनः (अर्थिन् a suitor see I. 6, II. 64) कामं (desire, wish), तस्मात्.

Trans.:—Both of them,—the applicant who had no desire to accept more than what was to be given to his preceptor, and the king who wanted to give more than what was solicited by the solicitor—had the greatness of their mind highly praised by the people inhabiting Sâketa.

32. **उष्ट्र०...तार्थम्**—उष्ट्राश्च वामिनश्च (वामिन् a mare, a she-elephant). उष्ट्र०...नः, तासां शतानि, तै वाहितः (caused to be transported) उष्ट्र०...हितः उष्ट्र०...हितः अर्थः (wealth, gold) येन सः, तम्. **प्रीतमनाः**—प्रीतं मनः यस्य सः **आन०...कायम्**—पूर्वं कायस्य पूर्वकायः (this is an irregular compound; some call it प्रथमातत्पुरुष. There are a few other compounds belonging to this class. They are formed by the rule पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे *Pâṇi.* II. ii. 1) आनतः पूर्वकायः येन सः; तम्. **करेण स्पृशन्**—I cannot quite understand what the custom was: certainly not of shaking hands. **वाचमुवाच**—The commentators Hemâdri, Châritravardhana, Vâmana and others enter into an elaborate discussion, like *Cumini Sectors* of the School-men, finding fault with Kâlidâsa for having used वाचं without any adjective and thus laid himself open to the charge of 'अधिकपदत्वदोष.' Can all this not be blown away by putting a small Avagraha between नो and वाचं and explain the word अवाचं as an *adjec.* agreeing with प्रजेश्वरम् and take it to mean 'become dumb or so overcome as not to be able to utter a single syllable.'

Trans.:—Then the great sage Kautsa highly delighted at heart was at his departure touched by the hand by the king, who had caused the (gifted) treasure to be transported by hundreds of camels and she-elephants; and who on bending the forepart of his body [before the sage] was thus addressed by him (the sage).

33. **कामसू:**—see *comm.* one that yields the desired object. **वृत्ते स्थितस्य**—वृत्त *lit:* well rounded; hence, one conducting himself in his proper sphere of duties, or conduct of life वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिषु *Amara.* See *comm.* which quotes Kâmandaki for the duties of a king. Hemachandra mentions the duties of the king to be 'गुरोः पूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते'॥ **अचिन्तनीयः**—incomprehensible.

मनीषितं—मनसा ईप्सितम् what is bethought, hence, a desire; a compound of the पृषोदरादि or शकन्ध्वादि class. द्यौः—the heavens. The root दुह् and a few others govern two accusatives; and therefore along with मनीषितं the word द्यो ought to have been in the accusative; but when the verbs of the दुहादि class are used in the passive, as here, the secondary object is put in the Nominative.

Trans.:—What is strange in it if the earth should yield the desired objects of a monarch who conducts himself righteously. Your power, however, is incomprehensible, since, even heaven has been forced by you to give you your desired object.

34. आशास्यम्—*past. p.* a benediction; *cf.* आशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव *Ku.* VII. 87. अन्यत्—agrees with आशास्यं. पुन०...भूतम्—पुनः उक्तं पुनरुक्तं (an *Arya. comp.*); पुनरुक्तं इव पुन०...भूतम्. Châri. says "इवार्थे भूतशब्दः मातृभूतः पितृभूतः इति अत्र भूतशब्दस्येवोपमानार्थत्वमिति कैयटकारेण प्रत्यपादि". Amara gives सम as a synonym for भूत. अधिजग्मुषः—*geni. sing.* of अधिजग्मिवस् *perf. parti.* of गम् with अधि. A form peculiar to Vedic literature but often used by poets in classic literature. A similar word is तस्थिवस्. Such word *i. e.* participles which have the sense of 'who or what has or has been done' are formed under क्वसुश्च *Pâṇi.* III. ii. 107. आत्म०...रूपम्—अनुगतं रूपं अस्य इति अनुरूपः, आत्मनः गुणाः आत्मगुणाः। तेषां अनुरूपः आ०...रूपः तम्. रूप comprises not only appearence but disposition too. see I. 33, *Ku.* I. 18 also *Megha.* 13. लभस्व—*Imperative* 2nd *per. sing.* This as well as the 3rd per. Imper. are often used to convey blessings. *cf.* उर्वीमुद्दामसस्यां जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टाम् ॥ *Ratnâ.* IV. 23.

Trans.:—Conferring of any other blessing would be simply reiteration in your case who have obtained all the good things (blessings) of life: may you obtain a son suited to your virtues just as your father obtained your worthy self.

35. प्रयुज्य—having conferred, bestowed *cf.* आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं XI. 6. अग्रजन्मा—see st. 26 *supra.* प्रतीयाय—see *comm.* जीवलोकः—the living creation. आलोकं—see *comm.* प्रकाशस्तेज उद्योत आलोको वर्च आतपः *Abhi.* अर्क—the sun.

Trans.:—After conferring this blessing on the king the Brâhmaṇa returned to his preceptor, and the king soon after gained a son [as a result] from the blessing just as the animal-world gets light from the sun.

36. ब्राह्मे मुहूर्ते—ब्राह्म is रजन्या उत्तरघटिकाचतुष्टय; some say पश्चिमरात्रघटिकाद्वयं. Astrologers say with regard to one born at this hour:—अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां ननु भवति विनीतश्चारुकीर्तिः सुवेशः। द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाग्मानवः स्यादभिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे ॥ देवी—A crowned queen. देवी कृताभिषेकायाम् *Amara.* कुमारकल्पं—nearly equal to Kârtikeya; षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः *Ama.* The affixes कल्पप्, देश्य, and देशीय are added to nouns and verbs to express equality with but

slight inferiority, and may be rendered "almost equal to, nearly equal to, कुमारादीषन्न्यूनः कुमारकल्पः (see *comm.*) तम् *cf. Buddha.* II. 18, 19. **किल**— used generally to impart an idea of certainty or emphasis, or here it may be in the sense of 'it is said.' **अतः**—on this account. *i. e.* on account of the birth having taken place at the Brâmha Muhûrta since तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याध्ययनप्रवृत्ति निमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः. **आत्मजन्मानं**— आत्मनः जन्म यस्य तम्. The Hindu idea is that a child is the reproduction of one's self or a child is one's own image. *cf.* पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥ अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे । आत्मावै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ *Manu.* also आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते हि सः आत्मजन्मा, तं. **अजं**—Verbs in the sense of 'making' *etc.* govern a *factitive* object besides the principal one ; see *Ap. Gui.* § 359.

Trans.:—At the early Brâhma hour, it is said, that [Raghu's] queen gave birth to a son who was almost like Kumâra, hence the father named his son Aja after Brahmâ.

37. **रूपम्**—the general build of the body as also beauty see *comm.* **ओजस्वि**—(1) muscular (2) impressive ; see VIII. 5. **तदेव**— the demonstra. pronoun तत् with एव expressed or implied is used in the sense of 'the very', 'same'; *cf.* तानीन्द्रियाणि *Niti.* 40. **नैसर्गिकी**— natural, inborn. निसर्गादेव नैसर्गिकम्. **उन्नतत्वम्**—(1) magnanimity, or (2) height. **कारणात्**—from the generating cause *i. e.* the generator. **स्वात्**—स्व used as an adj. 'belonging to oneself.' **प्रवर्तित**—kindled ; lighted. **भिद्**—having the sense of '**अन्य**' governs the *Abla.* by अन्यारादितरर्ते etc. *Pâṇi.* II. iii. 29. Mark the use of दीप and प्रदीप one stronger than other.

Trans.:—The resplendent form was the same, the prowess same and the inborn sublimity the same, the prince did not differ in any respect from his *cause* (his generator) just as a lamp lighted from another does not differ from it.

38. **उपात्तविद्यम्**—See st. 1 *supra.* **विधिवत्**—see st. 3 *supra.* **यौव०...कान्तम्**-see *comm.* **गुरोः**—of the senior or father *i. e.* Raghu who was the master of Shri and therefore the person to bestow her. Read *comm.* and also that on III. 35. **धीरा**—patient ; not flighty, prudent.

Trans.:—The goddess of royalty though she set her heart on him, who had duly received his education from his preceptors and was looking peculiarly handsome on account of the adolescense of youth awaited her master's permission like a deep-minded maiden waiting for her father's consent.

39. **अथ**—see I. 35. Now, *i. e.* after Aja had gained the adolescense of youth. **ईश्वरेण**—स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता *Amara.* **क्रथकैशिकानाम्**— Kratha-Kaishikas is a class of Khshatriyas said to be *orig.* derived from Kratha and Kaishika the sons of Vidarbha who ruled on the province of

the same name; see st. 60. स्वयंवरार्थं—स्वयं व्रीयते अस्मिन् इति or स्वयं वरणं इति. स्वयंवर was one of the several forms of marriages and the most popular among the Vedic Âryans in which the bride selected her own husband. This was largely adopted among the Kshatriyas and may be said to resemble the tournaments of the western nations. स्वसुः—*geni. sin.* of स्वसृ a sister; here इन्दुमतिः. आप्तः—see *comm.* a person taking interest, a faithful adherent. आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु *Ama. cf.* III. 12. कुमा°...केन—see *comm.* The brother of Indumati was eager to have Aja as he considered him to be a very eligible husband. भोजेन—by Bhoja the brother of Indumati. Mr. Pandit says:—The Bhojas were a branch of the Yâdawas. They were one of the greatest and mightiest people of ancient India occupying the central and southern parts of the country." Here the ruler appears to be meant. रघवे—for the use of the dative see *comm.* Verbs having the sense of 'sending' generally govern the dative of the person to whom a thing is sent and the accusative of the place to which it is sent. See V. 19.

Trans.:—At this time a devoted messenger was sent to Raghu by Bhoja, the lord of Kratha Kaishikas, who was earnestly desirous to get the prince for the Swayanvara of his sister Indumati.

40. तं—refers to Bhoja. श्लाघ्य°...वन्धम्—श्लाघ्यः (praiseworthy; commendable) सम्बन्धः यस्य तम्. असौ—refers to Raghu. दार°...दर्श—दाराणां (the word दार is always used in the plural) क्रिया तस्याः योग्या दार°...योग्या, दार°...योग्या दशा यस्य तं अजम्. वि°...धानीम्—विदर्भाणां अधिपः, तस्य राजधानी see *comm.* (राज्ञः धानी राजधानी = the place where the king resides; hence, the metropolis, capital). Mark the precise use of the three demonstrative pronouns in the stanza according to इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्. ॥

Trans.:—Seeing that this was a desirable connection and that his son had arrived at a marriageable age the king made the prince go with his army to the splendid capital of the king of Vidarbha,

41. उपका°...चाराः—agrees with निवासाः. उपक्रियते इति उपकार्या a tent or temporary shelter prepared for the accommodation of the monarch or any great person during a journey. तासु रचिताः उप°...चिताः, उप°...चिताः उपचाराः (decorations and conveniences, see VI. I.) येषु ते. वन्येतराः—see *comm.* and I. 94, II. 8; 'other than rustic;' hence, elegant. जान°...दाभिः—जनपदेभ्यः आगताः जानपदाः तेषां उपदाः (presents, complimentary offerings, see IV. 70.) ताभिः. मार्गे निवासाः—If taken as one word it may be taken to mean 'tents' or 'temporary houses' and the word can be explained by the rule हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् *Pâni.* VI. iii. 9. Taking the words separately they may mean 'haltings along the road'. उद्या°...कल्पाः—as in *comm.* (*a*) places of sporting; or उद्याने विहाराः (*b*) sportings, उद्या°...हाराः see V. 36 and *comm.*

Trans.:—The halting stations of the prince, in which accommoda-

tions of all kinds were arranged in tents of royal state, which, therefore appearing the opposite of rustic ones on account of presents brought forth by villagers, were almost like places of recreation in gardens.

42. नर्म०...धसि—नर्मदायाः रोधः (a bank; *cf.* रेवारोधसि वेतसीतरुतले) तस्मिन्. **सीकरार्द्रैः**—सीकरैः (by sprays or thin drops of water. These are generally noticable near a water-fall) आर्द्राः (wetted, surcharged तैः. **आन०...माले**—see *comm.* **विल०...ताध्वा**—विलङ्घितः अध्वा (अध्वन् a road) येन सः. **क्लान्तम्**—tired, fatigued. **रजो०...केतु**—see *comm.* For almost a parallel see II, 13.

Trans.:—He who had gone over [some part of] the way encamped his fatigued army with its banners soiled with dust, on the banks of the Narmadâ where the Naktamâla trees danced (waved to and fro) lightly by the breezes loaded with spray [of water].

43. उपरिष्टात्—a *prep.*—over, upon. **सू०...चेशः**—see *comm.* **अन्तःसलिलं**—may be taken as a compound of the राजदन्तादि class and dissolved as सलिलस्य अन्तः अन्तःसलिलं. It can also be dissolved by taking it to belong to the शाकपार्थिवादि class. **निर्धौ०...भित्ति**—see *comm.* and note explanation of the word भित्ति. **सरित्तः**—it is not सरितः but the suffix तस् is added to impart the sense of the ablative by प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः *Pâṇi.* V. iii. 44.

Trans.:—Just then emereged from the river a wild elephant, whose disappearence [diving] under water was indicated by swarms of bees hovering above the spot, whose broad cheeks had become clean in consequence of the ichor having been completely washed away (by the water).

44. निःशे०...तुना—निःशेषं यथा तथा विक्षालिताः (washed off) निःशे०...लिताः, निःशे०...लिताः धातवः (minerals, metallic ores. *cf.* IV. 71, *Ku.* I. 7. *Me.* II. 45) यस्य सः, तेन. **वप्रक्रियां**—sporting against the bank, same as वप्रक्रीडा *cf.* वप्रक्रिडापरिणतगजप्रेक्षणीयं *Me.* I. 2. see *comm.* **ऋक्षवत्**—is one of the seven Kulaparvatas. It has been identified with the mountains of Gondavana. महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ **तटेषु**—on the sides. **नीलो०...लेन**—see *comm.* **सबल**— is being striped, brindled, or spotted. **अश्म०...तेन**—see *comm.* This and the preceding stanza form a युग्म, and the predicate उन्ममज्ज will be found in st. 43. For definition of युग्म see I. 5.

Trans.:—and who bore proofs of his butting-sports on the sides of the Rikshavat mountain by his pair of tusks scratched by stones and although completely washed of all mineral powder were longitudinally striped over with blue lines.

45. संहा०...येण—see *comm.* **हस्तेन**—by the trunk, see *comm. cf.* नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात् *Ku.* I. 36. **तरङ्गान्**—waves. **वार्या०...भङ्गे**—वारी is an elephant's, stall see *comm.* and अर्गलाः are pieces of timber which

are put horizontally to prevent the egress of the animal. Such pieces can be seen at the entrance of the loose-boxes of horses. **तीरा०... मुख:**— see st. 31 *supra.*

Trans.:—The elephant faced the bank and in dashing through the waves with a noise with his probosis rapidly contracting and straightening out, appeared as if he had been engaged in breaking the bolts of his stall.

46. **शैलोपम:**—उपमातीत्युपम:; शैल: उपमा यस्य स: or शैलस्य उपम: असौ. **शैव०...रीणाम्**—शैवलस्य (moss *cf.* सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम् *Shâku.* I.) मञ्जर्य: (sprouts, sprigs) तासां जालानि (clusters).

Trans.:—The huge mountain-like elephant dragged along with him by means of his chest the clusters of moss and reached the bank after the flow of water agitated by him had reached it.

47. **एकनाग:**—एक to be taken in the sense of 'only' 'unequalled.' नाग an elephant; गजेऽपि नागमातङ्गौ *Amara.* **जला...०शान्ता**—जलेषु अवगाहनानि (*cf.* जलावगाहक्षतवारिसंचय: *Ritu.*) तै: क्षणमात्रं शान्ता. क्षणमात्रं is not to be dissolved as क्षण एव क्षणमात्रं here, because in that case it cannot be further compounded. It is to be dissolved क्षण: प्रमाणं अस्य इति क्षणमात्रम्. **वन्ये०...र्शनेन**—वन्येतरा: *lit.* other than wild, see st. 41 *supra.* **अनेकप**—न एक: अनेक:; अनेकाभ्यां पिबतीति अनेकप:. For दुर्दिन see IV. 41.

Trans.:—The darkish brilliance of the ichor, flowing from that peculiarly majestic elephant's extensive cheeks, which had been stopped for a short while by his immersion in the water shone forth afresh at the sight of elephants who were not wild.

48. **सप्त०...वाहम्**—see *comm.* **तदीयं**—तस्य इदं तदीयं. **विलं०...यत्ना:**—see *comm.* विलङ्घिता set at naught. **आधोरण:**—the driver, the keeper of an elephant, आधोरयति गतिचातुर्यं करोति इति आधोरण:. **तीव्र**—streunous. see *Ki.* V. 29.

Trans.:—On scenting the unbearable odour of this elephant's rut whose flow was as strong-smelling as the milky exhudation of the Saptachchada tree, the powerful elephants in the army turned tail in spite of the streunous efforts of their drivers.

49. **छिन्न०—शून्यम्**—I would dissolve this compound with Mr. Kâle. छिन्ना: बन्धा: यैस्ते छिन्नबन्धा:, आदौ छिन्नबन्धा: पश्चाद्द्रुता: छिन्न०...द्रुता:, छिन्न०...द्रुताश्च ते युग्याश्च (युगाय हित: युग्य: a chariot-horse, *cf.* हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदर:. XII. 84) छिन्न:०...युग्य:, छिन्न०...युग्यै: शून्यम् छिन्न०...शून्यम्. **भग्ना०...रथम्**—see *comm.* **क्षणेन**—in a moment. **रामा०...योधम्**—see *comm.* **विहस्त:**—विक्षिप्ता: हस्ता: अस्य one throwing about his hands; hence, confused; कर्तव्यताशून्य as Bhânuji explains it. **सेनानिवेश**—camp. *cf. Veni.* I. **तुमुलं**—excited, confused.

Trans.:—In a moment he threw the whole encampment into utter confusion: the horses in it broke their halters and fled away;

the chariots fell to the ground on account of the breaking of their axles and the warriors were quite perplexed in protecting the ladies.

50. **आपतन्तं**—rushing. **अवध्यः**—not fit to be killed. **वन्यः**—see st. 41 *supra*. **करी**—करः (शुण्डादण्डः the trunk; करो वर्षोपले पाणौ रश्मौ प्रत्ययशुण्डयोः *Medi. cf.* करी करं यानमुदग्रविग्रहः *Jâna.* V. 37) अस्यास्तीति—an elephant. For the reason of not killing an elephant except in battle, see *comm.* **त्रिशिखेन**–by a bolt, a blunt arrow. **नात्या०...शार्ङ्गः**—see *comm.*

Trans.:—The prince who knew from the Shâstras that a king should not kill a wild elephant struck the rushing elephant with a bolt [let fly] from his horn-made bow without bending it to any considerable length as he only wished [to do nothing more but] to repel the animal.

51. **विद्धमात्रः**—विद्धः एव विद्धमात्रः only pierced. The *mas.* is irregular, see Vârti. on *Pâṇi.* V. ii. 37. **किल**—may be taken 'for a fact' or 'it is related.' **व्योमचरम्**—fit to or capable of moving in the ethereal regions; hence, supernatural.

Trans.:—It is narrated that the moment the bolt hurt the elephant he quitted his form and assumed that of a heavenly being surrounded by a bright halo of light, and was gazed on by the whole army astonished at the wonderful spectacle.

52. **प्रभा०...न्नैः**—प्रभवेण (by supernatural power) उपनताः (acquired), तैः. **कल्प०...स्थैः**—कल्पस्य (कल्पयति मनोरथं कल्पः what is desired) द्रुमः or कल्पफलकः द्रुमः a *comp.* of the शाकपार्थिवादि class, कल्पद्रुमान् उत्तिष्ठन्तीति कल्प०...स्थितानि, तैः. **संव०...हारः**—प्रशस्तं उरः उरःस्थलम्. The addition of स्थल conveys the idea of excellence, see *comm.* on V. 43 *supra.* **तारहाराः**—ताराश्च ते हाराश्च (तारः pure, flawless "तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके" *Vishva.* हार is मुक्तावली *i. e.* string of pearls, pearl-necklace. For compound see *comm.* **वाग्मी**—see *comm.* 'one who had acquired speech.' The affix ग्मिन् is added to वाच् in a good sense just as आट or आल is added in a bad sense.

Trans.:—Then after showering on the prince the flowers of the heavenly trees brought down by him by his supernatural power, the eloquent one, heightening the brilliance of the necklace of large pearls hanging on his chest by the lustre of his teeth, spoke thus:—

53. **मत०...पात्**—मतङ्गस्य शापः. Matanga is the name of a sage who, as Châritra. and Sumati explain, was worshipping Shankara. Being interrupted in it by this Priyanvada the sage cursed him that he would become an elephant. There does not appear to be any strong authority for this, since the commentators say "पुरा किलेश्वरसेवागमनेऽखर्वगर्वसन्तापितेन जातमन्युना गजो भवेति शप्तः इति वार्ता." **अव०...मूलात्**–अवलेपः (pride, arrogance) मूलं यस्य, तस्मात्. **अस्मि**—may be taken as a *verb* or an *ind.* **मतङ्गजत्वम्**–(मतङ्गज an elephant; Bhanuji Dixit derives this word मतङ्गाद्ये-

जातः. There is no source traceable about this anywhere. Târânâtha Tarkavâchaspati derives the word as मतङ्गः मेघः इव जायते इति मतङ्गजः । तस्य तदाकारत्वात्. अवेहि—see I. 71 and II. 35. गन्धर्वपतेः—गन्धर्वाणां पतिः. The Gandharvas are a class of semi-divine beings who are the musicians of heaven, and witnesses of the actions of men. See *Vishnu Purâna.* प्रियंवदः—प्रियं मधुरं हितं वा वदतीति. The formation is explained in the *comm.*

Trans.:—I came to be transformed into an elephant in consequence of the curse of the sage Matanga incurred by my own arrogance. Know me to be Priyanvada the son of Priyadarshana the king of the Gandharvas.

54. अनुनीतः—conciliated, propitiated, *cf.* II. 54, VI. 2; and प्रकृतिवक्रः सः कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति. *Shá.* IV. अग्न्या०...गात्—अग्निश्च आतपश्च अग्न्यातपौ तयोः सम्प्रयोगात्—(सम्प्रयोग contact, from सम्प्रयुज् 7th. Ubha). शैत्यं—शीतस्य भावः. प्रकृतिः—natural quality, natural state, *cf.* प्रकृत्या चक्रं तदपि समरेखं नयनयोः *Shá.* I.; and *Bu.* III. 28.

Trans.:—The great sage, however, on being importuned by me by prostrating at his feet relented after a while; for the heat of water is due to its contact with either fire or solar heat, what is coolness is but the natural property of water.

55. प्रभवः—Birth-place, source of coming into existence; see *comm.* अयोमुखेन—अयसः विकारः अयोविकारः, अ०...कारः मुखं अस्य अयोमुखः, तेन by a steel-shaft. कुम्भ—the temple of an elephant, कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः *Amara.* कुं भुवं उम्भति, *cf.* करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः *Bhartri.* तपोनिधिः—तपसां निधिः the very treasure of penances; hence, a powerful ascetic. *cf. Ki.* IV. 2. आदत्स्व—दा to give is Ubhaya: but *Âtma.* when preceded by आ in any sense except 'opening the mouth,' see *Pâni.* I. iii. 20.

Trans.:—That great ascetic said to me:—when Aja the scion of the Ikshvâku family will cleave thy temporal sphere with his steelshaft then shalt thou be reinstated in thy magnificent form.

56. सत्त्ववता—*ins. sing.* of सत्त्ववत् one possessing, power, or here perhaps, the quality of goodness or purity. चिर०...०र्शनेन—see *comm.* प्रतिप्रियं—प्रतिकृतं प्रियं प्रतिप्रियं an agreeable return. *cf.* प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः *Mu.* II. चेत्—an *indc.* generally followed by न in the sense of 'If...not.' It is never used at the beginning of a sentence, *cf. Ku.* IV. 9. स्व०...लब्धिः—स्वस्य पदं (position; see *comm.*) तस्य उपलब्धिः.

Trans.:—I have been rescued from the curse by you who are powerful and the sight of whom had long been earnestly looked for by me. If I do you no good in return then the gaining of my own position is certainly to no purpose.

57. सम्मोहनम्—causing stupor. सखे—see *comm.* प्रयो०...मन्त्रम्—प्रयोग sending forward: certain Mantras were to be recited at the time of sending forth a missile to ensure its efficacy and संहार means

retracting as "प्रतिसंहर सायकं" in *Shâku.* Act I. The Mantras for each of the two occasions were different and the Gandharva Priyanvada teaches both of them to Raghu. **आदत्स्व**—do take. *Imper.* of दा with आ. see st. 45 *supra.* **प्रयोक्तुः**—*gen. sing.* of प्रयोक्तृ *lit.* one who puts anything to use; the person using the missile. **हस्ते**—in the hand within grasp. **अहिंसा**—not killing any one seems to have been looked upon as a great merit long before the teachings of Buddha. The Shruti says "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि."

Trans.:—Accept, therefore, oh friend! this missile of mine called Sammohana, which has separate incantations for sending it forward and for withdrawing it, which has a Gandharva for its presiding deity and from which the person sending it forth has victory within his grasp. without destroying his enemies.

58. **अलम्**—enough. This word is so common in use in the sense of वारण (prohibition) that it hardly needs any reference. It governs. the *instru.* **मुहूर्तं**—for a small while. See st. 36 *supra.* **दयापरः**—दया परा यस्य सः. **उपच्छन्दयति**—*loc. sing.* of the *pre. p.* of उपच्छन्द् 10th: Paras. to entreat, to beseech. **प्रयोज्यं**—प्रयोक्तुं शक्यम् according to प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे. **प्रति०...रौक्ष्यम्**—रूक्षस्य भावः रौक्ष्यम् harshness, roughness. प्रतिषेधः (refusal) एव रौक्ष्यम् प्र०...क्ष्यम्.

Trans.:—Have done with shame, for even though striking me for a moment you were full of compassion for me. Let not, therefore, the roughness of a refusal be given to me by you inasmuch as I am making an entreaty.

59. **तथा**—very well; be it as desired, तथा स्यान्निश्चये पृष्टप्रतिवाक्ये समुच्चये *Aneka.* **उपस्पृश्य**—touching or sipping water. **सोमोद्भवा**—the river Narmadâ, so called because a channel was opened to it by a king of the Lunar race; it may be सोमः अमृतं उद्भवति अस्याः. **नृसोमः**—ना सोमः चन्द्रः इव, see *comm.* 'अत्र उभयोरानन्दकारित्वं साम्यम्,' *cf.* नरेन्द्रचन्द्रः *Ratnâ.* **उदङ्मुखः**—उदक् गतं मुखं अस्य. For the formation of उदक् from उदीची see *Pâṇi.* V. iii. 27 and 30. **निगृ०...शापात्**—one from whom the baneful effect of the curse had been removed.

Trans.:—He who was the best of men and the most proficient in weapons said "be it so" and sipping the holy water of the Soma-sprung river (Narmadâ) and with his face turned to the north received the initiation [into the use of the missile from him who was liberated from the curse].

60. **दैवयोगात्**—दैवस्य योगः (consequence, result. In this sense the word योग is generally put at the end of a compound *e. i.* रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति *Shâ.* II, 14. **आसेदुषोः**—*gen. du.* of आसेदिवस् *perf. p.* of सद् with आ those who had come across, met each other quite by an accident; formed irregularly by the addition of वस् (क्वसु) see st. 34.

supra. The *perf. parti.* of this formation most commonly used are those of the roots सद्, वस्, स्था and श्रु.) **अचि०...हेतु**—अचिन्त्यः (not premeditated,) हेतुः (source, origin). **चैत्ररथ**—the garden of Kubera. **सौरा०...रम्यान्**—सुराजा येषां ते सुराजानः तेषां भावः सौराज्यं, तेन रम्यान्. **विदर्भान्**—This name is supposed to have been given to the country because the Darbha grass does not grow there, on account of the curse of a sage. Vidarbha–the modern Berar–lay to the north of Kuntala, extending from the banks of the Krishṇâ to about the banks of the Narmadâ. Vidarbha country lay to the south of Narmadâ since Aja had to cross it before entering it. Kundinapura which was also called Vidarbha was its capital. It was at one time divided into two parts—the northern and the southern. Amarâvatî was the capital of the northern and Pratishthâna that of the southern division.

Trans.:—Of those two, who had come together by a fatality and had formed a friendship whithout a pre-conceived object, one went to the regions of Chaitraratha and the other proceeded to the country of Vidarbha which was delightful on account of its being well-governed.

61. **तस्थि०**—see note on आसेदिवस् st. 60. **नग०...कण्ठे**—for compound see *comm.* The word उपकण्ठ has various senses all signifying nearness or proximity. Here it may be taken in the sense of 'near the city,' 'on the grounds' 'on the outskirts of the city.' उपगतः कण्ठम् see Vârti. on *Pâṇi*. II. ii. 18 or उपगतः कण्ठः. (सामीप्यं) अस्य; see IV. 34. *supra*. *cf.* प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजः *Ma.* III. 36. **तदा०...प्रहर्ष**—see *comm.* **कथ०...न्द्र** see st. 39. **ऊर्मिमाली**—ऊर्मीणां माला अस्यास्तीति one having a garland (*fig.*) of waves; the sea. **प्रवृद्धोर्मिः**—प्रवृद्धः ऊर्मिः (flow, current) यस्य सः see III. 17 and VII. 19.

Trans.:—The king of the Kratha-kaishikas being filled with great delight went forth, as the ocean with upheaving waves does towards the moon, to receive him who had halted on the outskirts of the city.

62. **अग्रयायी**—अग्रे याति इति, but इन् is not added to या unless habit is implied, while here it is only on this particular occasion that Bhoja is walking in front of Aja as a mark of respect. **उपाचरत्**—waited upon *cf.* गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी *Ku.* I. 60. **समेतः**—*p. p.* of ई with सम assembled, gathered. **वैदर्भम्**—to the ruler of the Vidarbha. **आगन्तु**—a new comer, a stranger, an out-sider "स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते" *Amara.*

Trans.:—He who walked a-head made him (the prince) enter the city and having presented his wealth to him waited on him so respectfully that the people who had assembled there thought as if Aja was the master (host) and the king of the Vidarbhas the arrived guest.

63. **अधि०...रुषैः**—अधिकारे (duty) स्थ पुरुषाः persons appointed on duty; officers. **प्रणतैः**—bending low; doing homage most respectfully.

प्रदिष्टां—pointed out. प्राग्द्वा०...कुम्भाम्—प्राक् स्थितं द्वारं प्राग्द्वारं front-door, further see *comm.* वेदि—is a raised square made of stones and mud and used for various purposes—in religious ceremonies, in household arrangements etc. thus there is the *Vedi* of the sacrifice, the *Vedi* as a raised seat, the *Vedi* as a resting spot, for passengers to rest their burden by the wayside. कुम्भ—a jar, a vessel which is generally spherical in form. रघुप्रतिनिधिः—रघोः ईषन्न्यूनः रघुप्रतिनिधिः. The sense of प्रतिनिधि here is different from that in I. 81. उपकार्यां—a place, a tent; preferably the latter; see *comm.* and st. 41. अध्युवास—The root वस् 'to dwell' when preceded by the prepositions उप, अनु, अधि or आ governs the accusative of that which forms the place of residence *Pāṇi.* I. iiii. 48. The metre of this S'loka and of the following nine is वसन्ततिलका.

Trans.:—Being conducted by the respectful officers of king Bhoja to the charming new tent near whose eastern entrance were placed water-vessels on small raised stands, he, who was almost the image of Raghu, occupied it like Madana occupying the condition coming after childhood.

64. स्वयं०...लोकं—स्वयंवर (see st. 39 *supra.*) निमित्तं etc. see *comm.* राजलोकः—राज्ञां लोकः (समूहः) a collection, a body as क्षितिपाललोकः VII. 3. कन्याललाम—(ललामन् the best, see *comm.*). कमनीयं—कामयितुं योग्यं कमनीयं *cf.* 'तदपि कमनीयं वपुरिदं' *Shā.* III. 9. लिप्सोः—(लब्धुं इच्छुः लिप्सुः), तस्य. भावा०...कलुषा—भावस्य (भाव the propensity of the the mind) अवबोधः (knowledge, see VII. 41.) तस्मिन् कलुषा troubled, uncertain. Malli. says असमर्था. We do not see why it should be so emphatic. दयिता—a beloved wife. The निद्रा which is so ardently longed for after an excited day is very aptly compared to a beloved wife. चिरेण—an *inde.*—after a long time.

Trans.:—There sleep, like a loving woman excited [by eagerness] to divine the sentiments [of her husband], came at night at a late hour upon the eyes of Aja who was eagerly desirous of gaining the captivating gem of a damsel at whose self-selecting marriage a host of kings had assembled.

65. कर्णे०...रांसं—for comp. see *comm.* It appears, in olden days males had ear-ornaments or rather ear-rings on the tips of the ears pretty large in circumference reaching the shoulders when left dangling. शय्यो०...रागम्—उत्तरच्छद—the bed sheet. कृश—*lit.* small, minute; hence broken or effaced in places and therefore lessened in extent. अङ्गराग is some fragrant unguent smeared on the body, generally sandal-paste; for comp. see *comm.* सूतात्मजाः—(सूत a bard सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु" *Haima.*) सूतानां आत्मजाः young bards. Aja being in the prime of youth had his retinue largely composed of young

men as the poet himself is careful to tell us. **प्रथितप्रबोधम्**—प्रथितः (proclaimed, spread far and wide *cf.* प्रथितयशसां *Málavi.*) प्रबोधः (knowledge *e. g.* प्रबोधचन्द्रोदय) यस्य सः तम्. **प्रबोधयन्**—the custom of arousing kings from their slumbers by music and songs was very common along with other methods in oriental countries. "मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतैर्व्यजनकैस्तथा । श्रुतैर्वा मधुरैर्गानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम्" *Hemacha.* **उदारवाचः**—उदारा (pleasing, delightful, or even, dignified as in st. 12 *supra.*) वाक् येषां ते.

Trans.:—At early dawn, the sons of bards who were of equal age [with Aja] and who were eloquent of speech awakened with their panegyric songs [that youth] whose muscular shoulders were brushed by his ear-rings, the agreeable unguents annointed to whose body were almost wiped off by his tossing about on the bed-sheet and whose scholarship was widely known.

66. मतिमतां वर—the best among the intelligent, see I. 59. **गुरु**—father. विनिद्रः विगता निद्रा यस्य सः. **धूः**—is to be taken in the sense of 'the burden,' 'weight,' 'responsibility'; and not the yoke actually. *cf.* तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे I. 34. **एकतः**—at one extremity, see *Jána.* II. 41. **अप०...लम्बी**—see *comm.*

Trans.:—Oh you best of talented men! night has passed away; leave your bed; the burden-some yoke of the world has been apportioned into twain by the creator himself; your vigilant father bears it at one extremity and you are the supporter of it at the other extremity.

67. अनवेक्षमाणा—one not taking into consideration. **पर्युत्सुकत्वम्**—the condition of being eagerly anxious, anxiously longing for; *cf.* स्मरपर्युत्सुक एष माधवः *Ku.* IV. 28. Mr. Âpte seems to take it to mean 'the state of being sorry.' **भवता**—the idiomatic use of the *instru.* in the sense of the *loca.* with पर्युत्सुकत्व is noteworthy and is explained by Malli. **खण्डिता**—one of the several Nâyikâs—a proud but disappointed and offended one at her being neglected. 'निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥ The रसमञ्जरी says:—"अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्याः सा खण्डिता." **येन**—stands for चन्द्रः. **विनोदयति**—*caus.* of विनुद्, causes amusement, pleases.

Laxmi is generally represented by Indian poets as a woman always requiring some support. Generally they assign three supports—places of resort for this goddess of beauty—the lotus, the moon, and the most charming face as that of Aja in the present case. The bards implore Aja to wake up and give shelter to or rather take up the goddess of beauty who hitherto diverted herself by resorting to the moon. Now that it is morning and the moon has gone down the western horizon Laxmi has no one to support her. She comes to Aja as the best and most eligible spot but finding him in the embraces, as it were, of sleep (personified as a female), she is offended.

Trans.:—The moon, which resembles your face, now resting on the extremity of the western horizon, is gradually giving up its splendour to it; the goddess of beauty (Laxmi), finding you under the influence of sleep, was diverting herself at night by looking at the moon, even unmindful of her longing for you, like a woman offended by the neglect of her husband.

68. **तत्**—therefore, on that account. **वल्गुना**—वल्गु charming, attractive. This refers to the opening of Aja's eyes, and the blooming of the lotuses, *cf.* वल्गुभिर्मारवीरैः *Nāgā.* I. 1. **युगपद्** *inde.* simultaneously; at the same time. *cf.* सहलमक्ष्णां युगपत्पपात *Ku.* III. 1. **सद्यः**—*inde.* Instantly; forthwith. **प्रस्प०...तारम्**—see *comm.* प्रस्पन्दमान trembling, rolling about. **परुषेतर**—other than harsh; hence, loving, manifesting fondness. **तारा**—the pupil of the eye. **परस्परतुलां**—परस्परस्य तुला (similarity, equality); *cf, Veni.* III. 8. For the formation of परस्पर see VII. 14. Here परस्पर again becomes the first member of a comp. and therefore स् of the first पर must be dropped. This परस्पर must therefore be regarded as an irregularity; बाहुलकत्वेन समाधेयम् says Bhattoji.

Trans.:—Let, therefore both of them, by their simultaneous unfolding at one and the same time, obtain reciprocal equality—your eye with its tremulous pupil rolling within it and the lotus with a black bee moving in its hollow.

69. **वृन्तात्**—from the stem. "वृन्तं प्रसवबन्धने च घटीधाराकुचाग्रयोः." **अनोकहानां**—अनसः शकटस्य अकं वेगं हन्तीत्यनोकहः an *upapada Tatpu.* see *Pāni.* III. ii. 101 **सरसिजैः**—an *aluk* comp. *i. e.* one in which the intermediate case-endings are retained *e. g.* युधिष्ठिर, मनसिज, etc. see *comm.* and सप्तम्यां जनेर्डः *Pāni.* III. ii. 97. **अरु०...भिन्नैः**—opened out by the rays of the morning sun. **विभातवायुः**—the morning breeze.

Trans.:—The morning breeze, as if anxious to obtain, even by borrowed properties, the natural fragrance of the breath of your mouth wafts away the flowers of trees loosened from their stalks, and comes in contact with lotuses opened by the rays of 'the harbinger of day' (Aruṇa).

70. **निर्धौ०...विशदं**—हारस्य (for हार see st. 52 *supra.*) गुलिका (*lit.* small spherical balls; hence, pearls) हारगुलिकाः; निर्धौताः (perfectly white or thoroughly washed निःशेषेण धौताः see st. 43 *supra.*) च ताः हारगुलिकाश्च निर्धौ०...लिकाः तद्वद्विशदं (of a pure white colour) *cf.* ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्य *Ku.* I. 44.; *Ra.* VI. 25. विशदेन ललितकापटलेनावृतदृष्टिः *Jā.* IV. 56. **लब्ध०...तया**—परः (श्रेष्ठः) भागः परभागः, तस्य भावः परभागता (see *comm.*) लब्धा चासौ परभागता च, तया. **सं०...र्चिः**—दशनस्य अर्चिः (lustre) दशनार्चिः; दशनार्चिषा सहितं सदशनार्चिः. The brightness of the teeth is a common theme with Indian poets, see *Ku.* VI. 25. **लीलास्मितं**—लीलया स्मितं sportive smile. For a parallel idea see I. 44. In this and

the previous stanza the agreeableness of Aja's breath and the brightness of his teeth etc. are described in a poetic manner.

Trans.:—The dew-drops,—as white as the well rinsed pearls of a necklace,—which in consequence of their having fallen on the tender leaves, whose middle is reddish, of trees having gained this position of advantage resemble the sportive smiles on your lip brightened by the splendour of your teeth.

71. **प्रतापनिधिः**—the depository of heat. **अह्नाय**—*ind.* instantly, speedily. see *Ku.* V. 86. **अरुण**—the early morning dawn. Aruṇa the brother of Garuda is said to be the charioteer of the sun. आविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः *Shâ.* IV. I. **निरस्तम्**—destroyed, dispelled; *cf.* आनीलया नेत्ररुचा निरस्तः *Jâ.* III., 24. **आयो॰...रतां**—आयुध्यन्ते अस्मिन् इति आयोधनं युद्धं see *comm.* and VI. 42. **अग्रसरतां**—अग्रे सरतीति अग्रसरः तस्य भावः अग्रसरता. A very learned discussion is held by Hemâdri and Châritravardhana on the correctness of the form अग्रसर. The proper form is अग्रेसर by the rule पुरोऽग्रतोग्रेषु सर्तेः *Pâṇi.* III. ii. 18 The Vrittikâra and Bhattojî take अग्रेसर to be a correct form. Nâgeshabhatta, however, considers अग्रसर to be a correct form. Kalidâsa has used both forms see VI. 33; IX, 55; 61. Amara has अग्रेसर. Bhartri. has मानमहतां अग्रेसरः केसरी. **गुरुः**—see st. 66. **आक्रमते**—The verb क्रम् by itself is Ubhayapadi; but when preceded by आ in the sense of 'the rising of a hevenly body' it is used in the Âtma. see *Pâṇi.* I. ii. 38 quoted in *comm.*

Trans.:—Darkness has been at once dispelled by Aruṇa even before the rising of the sun, the repository of radiant heat; oh thou brave warrior! will thy sire extirpate the enemies when thou hast taken the lead in battles.

72. **उभ॰...निद्राः**—see *comm.* and mark Kaita's criticism on उभय. **स्तम्बेरमाः**—स्तम्बे(स्तम्ब-the post to which an elephant is fastened or clumps of grass stalks, see V. 15) रमन्ते इति; see *comm. cf. Mâlati.* IX, 33. Malli. seems to prefer the latter meaning of स्तम्ब see *Ma.* V., 34 and *comm.* there. **मुख॰...कर्षिणः**—(मुखरः *lit.* निन्दितं मुखं अस्य इति 'garrulous, prattling' the affix र in the possessive sense is added to ख, मुख, and कुञ्ज by the Vârtika प्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम् *Pâṇi.* V. ii. 107; but here it means 'making a continuous sound,' 'clanking') मुखराणि च तानि शृङ्खलानि च, तानि कर्षन्ति ते. **तरु॰...योगात्**—तरुणः (the newly risen as तरुणार्कः *Ku.* III. 54) चासौ अरुणश्च, तस्य रागः (redness *cf. Jâ.* III. 5. 75 and various other places) तस्य योगः, तस्मात्. **भिन्ना॰...तटाः**—भिन्नः (cleft, broken) चासौ अद्रिश्च, गिरौ भवः गैरिकः (*perhaps* red ochre; see *Ma.* V. 39) गैरिकानुराः तटाः गैरिकतटाः, भिन्नाद्रेः गैरिकतटाः भिन्ना॰...तटाः. When the earth is newly turned up it is brighter. **दन्तकोशाः**—दन्ताः कोशाः इव. (कोश is a मुकुल a blooming flower) *cf.* आलक्ष्य दन्तमुकुलानि *Shâ* VII, 17. 'कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके' *Medi.* The word कोश is written कोष also.

Trans.:—Your elephants have shaken off their sleep by changing

both their sides, are leaving their beds, straining at their clanking chains—these elephants whose bud-like tusks appear, on account of the hue on them of the rosy tints of the morning rays of the sun, as if they have pierced the red mineral-sides of a mountain.

73. **नियमिताः**—सम्बद्धाः fastened. पटमण्डप may be the canopies called चांदनीs. **वनजाक्ष**—वनात् (in the water, see *comm.*) जातं; वनजे इव अक्षिणी यस्य तत्संबुद्धौ. **वनायुदेश्याः**—वनायुश्चासौ देशश्च वनायुदेशः तस्मिन् भवाः वनायुदेश्याः. This is a grammatical inaccuracy since the Taddhita affix is not generally added in the case of compounds ending in देश. Vanâyu is a tract to the N. W. of India. which appears to have been celebrated for its horses. Perhaps some tract adjoining that of the Pârasikâs; see IV. 60, 62. Even Kâbulee horses are known for their enduring qualities. **वाहाः**—see IV. 56. **वक्त्रोष्मणा**—वक्त्रस्य ऊष्मा steam, vapour; "ग्रीष्मोष्मबाष्पमुष्माण" *Yâdava.* **लेह्यानि**—fit or intended to be licked **सैन्धव०...लानि**—सिन्धुषु भवाः सैन्धवाः (*Pâni.* IV. iii. 133.) सैन्धवाश्च ताः शिलाश्च सैन्धवशिलाः तासां शकलानि; 'भित्तं शकलखण्डे वा' *Amara.* see *comm.* The advantage of giving salt to any animal is well known.

Trans.:—Oh lotus-eyed one ! the horses of the Vanâyu country haltered in spacious tents having abandoned their sleep, are soiling with the warm breath of their mouth the pieces of rock salt placed in their front for being licked.

74. **विरलभक्तिः**—विरलं भक्तिः (arrangement) यस्य सः The comp. cannot be dissolved as विरला भक्तिः यस्य सः because भक्ति belongs to the प्रियादि class, see Malli. on दृढभक्तिः. XII. 19 **पुष्पोपहारः**—पुष्पाणां उपहार (offering of flowers, any offering or gift see IV. 84. also Ku. VI. 42 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' *Ama.*). **परिवेष**—परिवेष (ष) a halo, a circle of brillinance; परिवेषस्तु परिधिः *Ama.* see VI. 13. *Magha.* V. 52. **अनुवदति**—respeats, reproduces. Pâṇini has several rules about the Padas and how to use them (I. iii. 47-50) of which अनोरकर्मकात् says that वद् with अनु is Atma. when used intransitively, but Paras. in the sense of 'reproducing' 'resounding' उक्तमनुवदति, अनुवदति वीणा *Sid. Kau.* These three stanzas show that the sun has risen pretty nigh up in the sky. The metre of 74 and 75 is मालिनी.

Trans.:—The flowers offered in worship have withered and they have become loose in their interweaving; the lamps have lost the quivering circle of their light and this your sweet-speaking parrot confined in a cage, also imitates the speech employed by us to wake you.

75. **विरचितवाग्भिः**—Those who had properly arranged their words, *cf.* विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा *Me.* II. 26. **वन्दिपुत्रैः**—by young bards. **सपदि**—at once, instantly. **मद०...द्भिः**—मदेन पटु यथा तथा (clear, distinct) निनदन्तः cackling. **राजहंसैः**—हंसानां राजानः राजहंसाः, तैः. **सुप्रतीकः**—the name of a दिग्गज; see *Amara.* **गाङ्गं**—गङ्गायाः इदं गाङ्गं. **सैकतं**—सिक-

तामयो देशः sands; the sandy bank of a river, *cf.* चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् शरय्वा *Kuva.*

Trans.:—The prince, whose sleep was driven away by the young bards singing their songs in this strain, at once left his bed just like the heavenly elephant Supratika who leaves the sandy bank of the Ganges when awakened from sleep by the royal swans cackling sweetly under excitement.

76. अथ—see I. 35. now, after leaving the bed. शास्त्रदृष्टं—that which is found to be laid down in the Shâstras. अञ्चि०...पक्ष्मा—अक्ष्णोः पक्ष्माणि अक्षिपक्ष्माणि; अञ्चितानि (अञ्चित *p. p.* arched and pretty) अक्षि०...णि यस्य सः अञ्चि०...पक्ष्मा. Châritra. has a couplet to establish the propriety of specially mentioning the eyes. It is doubtful if the poet had anything of the kind in view. Commentators and annotators in their eagerness to heighten the erudition of their author, or perhaps their own, often attribute many things to him which he may not even have dreamt of. This is, unfortunately, too frequent a case with Sanskrit poets. The more popular and oft-read a poet the greater is the probing of his poems at the hands of critics. It is always safe to take the straightest and simplest meaning; for, we must not forget that Sanskrit poetry was written at a time when the language was more or less a current one. कुश०...वेष—अनुगतः कूलं अनुकूलः (fit, appropriate) अनुकूलश्चासौ वेषश्च अनु०...वेषः, कुशलैः विरचितः (arranged, put on) कुश०...चितः, कुश०...चितः अनु०...वेषः; यस्य सः. क्षितिपसमाजम्—क्षितिं पाति इति क्षितिपः क्षितिपानां समाजः (समजन्ति संघीभवन्ति अस्मिन्निति समाजः according to *Pâṇi.* III. 19. There is a word समज in the sense of a multitude, but it is only used in the case of lower animals: just as one would never think of using 'a flock' or 'a heard' in reference to men so समज is not to be used with regard to men for whom समाज is the only word allowable by usage. स्वयं०...स्थम्—स्वयंवरे (see st. 64 *supra.*) स्थितं स्वयं०...स्थं The metre of this stanza is पुष्पिताग्रा.

Trans.:—Having finished the early-morning-rites enjoined by the Shâstras, the prince, who had beautiful eyelashes, after having his dress finished in suitable style by experts, proceeded to the assembly of kings in the hall where the ceremony of the Swayamvara was to take place.

Raghuvansha, Canto VI.

Notes and Translation.

1. तत्र—In the स्वयंवरमण्डप or as Châri. says—'in the assembly.' मञ्चेषु—Sumati explains this as 'सिंहासनस्योपरि सिंहासनं मञ्चकं कथ्यते.' From the context this appears to be a fair interpretation; perhaps, there were *simhâsanas* on separate daises (मञ्चाः) for each of the assembled princes. उपचारवत्सु—उपचाराः विद्यन्ते येषु तेषु—पुष्पप्रकारादिविच्छित्तिवितानादियुक्तेषु; उपचार—(see V. 41) 'decoration,' from उपचर् to wait upon, to honour *lit.* signifies 'any special attention to a thing or person' and has various senses. The possessive affix मत्, which becomes वत् when added to words ending in म् or अ short or long or having either for their penultimate by मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः *Pâṇi.* VIII. ii. 9, imparts the sense of 'the daises being adorned etc.' वैमानिकानां—विमानैः (विशेषेण मान्त्यस्मिन् or विगतं मानमुपमास्येति विमानः) चरन्तीति, तेषां. मरुतां—मरुत् a celestial being, see *comm.* आकृष्टलीलान्—आकृष्टा लीला (grace) यैस्तान्; mark the peculiar construction–the grace (लीला) of the मरुतः and hence the compound ought to have been something like आकृष्टमरुल्लीलान्, or there ought to have been no compound at all; but instances like the present one are very common, see 'रतेर्गृहीतानुनयेन' in the next stanza or देवदत्तस्य गुरुकुलम् which are explained as सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः. नर°...पालान्—see *comm.*

Trans.:—There he beheld seated on thrones placed on raised daises, all the [assembled] kings who were charmingly dressed and who had the grace of celestial beings using aerial cars.

2. गृही°...येन—गृहीतः (accepted) अनुनयः ('entreaty', 'supplication'; see II, 54; V. 54; *Shâ.* IV) येन सः. For the burning of Kâma and the restoration of his corporeal frame see *Ku,* III and IV; particularly sts. 41, 42, 43 of latter. ईश्वरेण—ईशितुं शीलमस्य इति ईश्वरः, तेन. काकुत्स्थम्—See IV. 41. इन्दु°...राशम्—निर्गता आशा यस्मात्तत् निराशम्, इन्दुमत्यां निराशं इन्दुमतीनिराशं.

Trans.:—On beholding Kâkutstha, who appeared like Kâma with his corporeal frame re-conferred [on him] by Shiva in response to the supplication of Rati, the hearts of the (assembled) king lost all hope of (gaining) Indumati.

3. वैद°...ष्टम्—वैदर्भेण (by the King of the Vidarbhas, see V. 62) निर्दिष्टः (pointed out, assigned; *cf.* निर्दिष्टां कुलपतिना सपर्णशालाम् I. 95) तं. मञ्चम्—see VI. I. क्लृप्तेन—क्लृप्त *p. p.* क्लृप् 1st. Âtma. to arrange, to furnish. सोपानपथेन—(सोपानः—सह = विद्यमानः उप = उपरि—आनः = गमनं इति—a flight of steps, generally stone-steps or steps built up and not

moveable *cf.* सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली) सोपानयुक्तः पन्था सो०...पथः. The word पथिन् at the end of a compound becomes पथ by the rule ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे *Pâṇi.* V. iv. 74. शिलाविभङ्गैः see *comm.* Mr. Apte gives 'a step, a stair' as the meaning of विभङ्ग but perhaps the reference is to the natural step-like juttings out of rock. मृगराजशावः —मृगाणां (of beasts; *cf.* मृगमीनसज्जनानां etc. *Niti.* 61) राजा मृगराजः. The word राजन् becomes राज at the end of a Tat. comp. by the rule राजाहः-सखिभ्यष्टच् *Pâṇi* V. iv. 91), तस्य शावः (a young one bigger than a mere cub, see *comm.*). नगोत्सङ्ग—नगस्य (न गच्छतीति नगः) उत्सङ्गः (the top e. g. सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखः *Me.* II. 27; or it may be taken to mean the hollow in the side of a mountain generally formed by erosion, see *Jâ.* I. 47.)

Trans.:—By means of well formed steps this prince ascended the dais pointed out to him by the king of the Vidarbhâs just as the young cub of a lion gets up to a hollow (situated at some) height in the side of a mountain by means of projecting step-like stones.

4. परार्ध्य०...पन्नम्—परार्ध्याः (परस्मिन् अर्धे भवं परार्ध्यं *lit.* that which belongs to the upper-half. Excellent, most beautiful) वर्णाः यस्य तद्. परा०—वर्णं च तत् आस्तरणं anything spread out, hence, a carpet, तेन उपपन्नं (furnished with). आसेदिवान्—see V. 60. रत्नवत्—does not of course mean containing jewels but 'studded with jewels'. भूयिष्ठं—*superla.* of बहु the *compa.* being भूयस् by बहोर्लोपो भू च बहोः । इष्टस्य यिट् च *Pâṇi* VI. iv. 158, 59. उप०...कान्तिः—उपमातुं योग्या उपमेया, उपमेया कान्तिः यस्य सः. मयू०...यिणा—मयूरस्य पृष्ठं, तदाश्रयो रूपस्य इति मयूरपृष्ठाश्रयी, तेन. गुहेन—by Senâni who is known to ride a peacock. The idea is indeed very happy. A peacock with his feathers resembles a work studded with jewels. The peacock has been celebrated for its beauty and used as a model for seats. Thus the celebrated peacock throne of Delhi.

Trans.:—That prince seated on a throne studded with jewels and covered with a gorgeous coloured carpet compared best in beauty with Guha riding his peacock.

5. राजपरम्पराः—stand in comparison with पयोमुचां पङ्क्तयः. प्रभा०...निरीक्ष्यः—प्रभायाः विशेषः (excess or any peculiar property) तस्य उदयेन दुर्निरीक्ष्यः (निरीक्षितुं योग्यः निरीक्ष्यः, दुःखेन—कष्टेन—निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः (difficult, glaringly bright or dazzling to look at). आत्मा—form, *cf.* आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे *Ku.* III, 24.

Trans.:—In those rows of princes was manifested by Laxmî the goddess of wealth her form too glaring to be looked at on account of the peculiar radiance thrown out in innumerable flashes like a streak of lightening which distributes itself among rows of clouds.

6. महा०...तानाम्—महान् अर्हः (मूल्यं) येषां तानि महार्हाणि, महा०णि च तानि आसनानि च महार्हासनानि, तेषु संस्थितानाम्. उदा०...भृतां—gorgeously, splendidly dressed. उदारानि (splendid) च तानि नेपथ्यानि च "नेपथ्यं स्याज्जवनिका रंगभूमिः

प्रसाधनं॰ *Ajayya.*) उदा॰...थ्यानि, तानि बिभ्रतीति उदा॰...भृतः, तेषां. **धाम्ना**—by [his own] lustre. In the previous stanza we are led togather that the princes shone by the borrowed lustre, as it were, of *Shrî*, while रघुसूनुः shone by his own lustre; he was so impressive. **कल्पद्रुमाणां**—accurately speaking कल्पद्रुम is only one tree among the five celestial trees मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षः हरिचन्दनम्, but the plural is here used in the generic sense; see I. 75 and V. 52. We find this word used by Mâgha in *plu.* **पारिजातः**—पारमस्यास्तीति पारी, पारिणः अब्धेः जातः or पारिणि अब्धौ जातः पारिजातः. This tree was one of the fourteen jewels obtained by the churning of the ocean.

Trans.:—In the midst of those splendidly attired and seated on most costly thrones Raghu's son alone shone by his majestic lustre, like Pârijâta in the midst of other celestial trees.

7. **नेत्रव्रजाः**—नेत्राणां व्रजाः (व्रज a group, a multitude, *cf.* अलिव्रजाः IX. 45; पथिकव्रजाः *Md.* VI. 6; 'व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' *Malli.* **मदोत्कटे**—उद्भिन्नौ कटौ यस्य सः उत्कटः, मदेन उत्कटः (मत्तः furious on account of the flow of ichor 'मदोत्कटो मदकलः' *Ama.*), तस्मिन्; see *Bu.* II. 3. **रेचितपुष्पवृक्षाः**—पुष्पयुक्ताः वृक्षाः (a comp. of the शाकपार्थिवादि class. Malli. takes it as an ordinary Tatpuru. but that does not show that they were trees in flowers; it only conveys the idea of flower-trees); रेचिताः (abandoned, from रिच् 10th Paras. to separate to abandon) पुष्पवृक्षाः यैः ते. **गन्धद्विपे**—गन्धप्रधानो द्विपः, तस्मिन्. A Gandha Dwipa is a particular kind of elephant whose very smell (probably of its ichor) is unbearable to other elephants. The Pâlakâpya says यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥. **द्विरेफाः**—द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य सः द्विरेफः a honey bee. The two रेफो are found in the word भ्रमर. The propriety of वन्ये is explained very fully by Mallinâtha.

Trans.:—The rows of the eyes of the citizens disregarding all other princes were rivetted on him alone, just as the bees abnadoning flowered trees [alight] on a wild 'scent-elephant' furious under the flow of ichor.

8. **अन्वयज्ञैः**—अन्वय (see I. 9, 12); lineage, family; तं जानाति असौ, one who knows the lineage; hence, one knowing the history of the family). वन्दिन् see IV. 6, VI. 8. **सोमार्कवंश्ये**—सोमार्कयोः वंशौ सोमार्कवंशौ, तयोः साधवः the suffix यत् cannot be added to compounds that end in वंश. Vâmana observes:—राजवंश्याः सूर्यवंश्याः इत्यादयः साध्यर्थे यो यत्तत्र साधुरिति तस्मिन्संभवन्ति । भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशशब्दस्य वंशशब्दादेव तत्र प्रत्ययः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ।. The word अर्क ought to have been placed first, since the word अर्क is अजाद्यन्त. Hemâdri says the compound is of the राजदन्तादि class 'चन्द्रार्काविव राजदन्तादित्वात् ज्ञेयः.'

In ancient India there were two dynasties—the solar and the lunar. The solar race is traced from Bramhâ—whose son was Marichi. Marichi's son was Kashyapa whose son was Sûrya: from him descended

Vaivasvata Manu the first of the kings of the solar race. In the Tretâyuga his son Ikswâku reigned at Ayodhyâ. Likewise Budha the son of Chandra took Ilâ the daughter of Vaivasvata for wife. From them was born पुरूरवा the first king of the lunar dynasty. **नरदेवलोके**—नराणां देवाः नरदेवाः, तेषां लोकः (समूहः) तस्मिन्. **अगु॰...योनिः**—अगुरुणः सारः (the sap or essence of trees) सः एव योनिः (generating cause, fountain, source; see I. 64; *cf.* सा योनिः सर्ववैराणां *Utta.* V. 30) यस्य सः. **वैजयन्ती**—विजयते इति विजयत् a conqueror; तस्य इयं वैजयन्ती a banner, a flag. पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् *Ama.*

This stanza along with the next two form what is technically called a विशेषक, the predicate विवेश being in stanza 10. See I. 5 for the definition of विशेषक.

9. पुरो॰...श्रयाणाम्—see *comm.* and IV. 27, 34; and V. 69 for उपकण्ठ. **कलापिनां**—कलापिन् a peacock. **उद्ध॰...हेतौ**—उद्धतं (unrestrained) तत् नृत्यं च, तस्य हेतुः (cause हेतुर्ना कारणं बीजम् *Amara.*). **प्रध्मातशङ्खा**—see *comm.* Regarding the word शंख Hemâdri observes "शमत्यमङ्गलमिति शङ्खः," others have शं शिवं खनति जनयति इति शङ्खः शाम्यत्यलक्ष्मीं वा. **दिगन्तान्**—दिशां अन्ताः, तान् The extreme limits of the quarters. **तूर्यस्वने**—तूर्य a kind of musical wind instrument whose sound is considered auspicoous, see *Veṇi.* I. 27; *Ku.* VII. 10. **मङ्गलार्थे**—मङ्गलं अर्थः प्रयोजनं अस्य. **मूर्छति**—*loc. absolute*—pervades, influences.

10. चतुरस्रयानम्—चतस्रः अस्रयः (कोणाः) यस्य तत्, चतरस्रं च तत् यानं च a palanquin. The verb आस् with अधि governs the accusative (see I. 95) **परिवार**—also परीवार (see *Ratnâ.* I. 25) body of attendants, a following. If कन्या be taken as compounded with परिवार it may mean female attendants. **मञ्चा॰...मार्गम्**—मञ्चानां अन्तरं म॰...तरम्, मञ्चान्तरस्थः राजमार्गः मञ्चा॰...र्गः, तम्. The verb विवेश signifies motion, and therefore governs the accusative. Râjamârga is generally the high-road which is usually very broad and well-made and has a large traffic. *cf.* राजमार्गप्रदीपः *Mriccha.* Here, however, it means the broad passage left between the rows of daises. **पतिंवरा**—one which chooses her own husband, see *comm.* There are a few words like पतिंवरा which retain the nasal. They are विश्वम्भर, रथन्तर, शत्रुंजय, युगन्धर, अरिन्दम etc. formed by *Pâṇi* III. ii. 46. **क्लृप्त॰...वेषा:**—विवाहस्यवेषः, क्लृप्तः (see VI. 3) वि॰...वेषः यस्याः सा.

Trans.:—Now, while the whole assemblage of princes of the Solar and Lunar dynasties was being glorified by bards familiar with their pedigrees, while the smoke arising from the burning of Agaru was curling up (overtopping) the several banners, while the sound of auspicious musical instruments swelled by the dinning blasts of conch-shells spreading all round to the extremest limits so as to produce an impression was exciting the peacocks beholding to the gardens of the outskirts of the city to dance frantically, there entered the princess

who was to select her own husband dressed in nuptial-garments in a palanquin carried by bearers and attended by a retinue of attendants; she came up the broad road [left open] between the rows of the daises.

11. विधानातिशये—विधानस्य अतिशयः the highest degree of perfection in designing; see *Shâku.* and *Vikra.* कन्यामये—कन्या प्रकृतिरस्य कन्यामयः. The addition of मयट् in the sense of 'made of' is (see V. 2 *supra.* मृण्मय) according to मयड्वा एतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः *Pâṇi.* IV. iii. 143. नेत्र°...लक्ष्ये—नेत्राणां शतानि । एकश्चासौ लक्ष्यश्च एकलक्ष्यः (The meaning of एक here is केवल 'only, sole.' For the various meanings of एक see V. 16. लक्ष्य is the object steadily gazed at, a mark as in लक्ष्ये चले *Shâku.* II. 5) नेत्रशतानां एकलक्ष्यः, तस्मिन्.

Trans.:—The kings fell down [vanquished] as it were, by their hearts in that *chef-d' œvre* of the creator in the form of a lovely damsel who was the cynosure of hundreds of eyes, and in their corporeal forms alone they remain in their seats.

12. अभि°...थानां—अभिव्यक्तः मनोरथः येषां तेषाम्. ताम्—of course refers to Indumatî. प्रण°...दूत्यः—अग्राश्च ताः दूत्यश्च अग्रदूत्यः, प्रणयस्य अग्रदूत्यः प्र°...दूत्यः see *comm.* *cf.* स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः *Mâlavi.* III. 14. प्रवालशोभाः—प्रवालानां (of tender sprouts. see *Ratnâ.* I. 20.) शोभाः. शृङ्गारचेष्टाः—the gesticulations indicative of amatory feelings.

Trans.:—Diverse were the amatory gestures—the first heralds of their devoted love, on the part of the princes who had betrayed an ardent longing for her that resembled the new sprouts of trees.

13. कश्चित्—mark the addtion of चित् to the *interro. pro.* in the sense of 'a certain', 'one.' उपगूढनालम्—उपगूढं (held, supported) नालम् (a hollow stalk, especially that of the lotus; *cf.* विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः *Megha.* 76, also बालमृणालनालं *Jâ.* I. 35 and for the general idea too) यस्य तत्. आलो°...द्विरेफम्—see *comm.* अन्तः *indc.* in the interior. परिवेषबन्धि—परितः विष्यते व्याप्यतेऽनेन इति परिवेषः (a ring, *cf.* तनोति भानोः परिवेषकैतवात् *Nai.* I. 14. परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले *Ama.*) परिवेषं बध्नातीति परिवेषबन्धि. लीला°...दम्—लीलायाः or लीलायै अरविन्दम् the lotus taken in the hand as an additional grace to his or her person.

The motive in whirling the lotus and its interpretation by Indumatî are very shrewdly explained by Malli.

Trans.:—One [of the suitors] began to whirl round the lotus flower (that was held for sport), holding its stalk by both his hands, its unsteady petals striking the bees and its pollen forming a circle within it.

14. विस्रस्तं—slipped down. अंसात्—from the soulder. विलासी—विलासाः सन्ति अस्य इति, a beau: "धीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गोवृषभाश्रिता । स्मितपूर्वं च आलापो विलास इति कीर्तितः" *Bharata.* रत्ना°...लग्नं—रत्नैः अनुविद्धं (studded, set with); रत्नानुविद्धं च तत् अंगदं (an armlet, generally worn above the

wrist, अङ्कं दायति, भूषयति, 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' *Ama.*) च रत्ना०...दं, तस्य कोटयः points (see VII. 46, VIII. 36, प्रदीप्ताङ्गदकोट्यः *Ja.* II. 10) तासु लग्नम् (held fast). प्रालम्बम्—a garland worn round the neck and reaching up to the breast. उत्क्षिप्य—holding up. इति—*inde.* in its proper place. यथावकाशं—अवकाशं (स्थानं) अनतिक्रम्य इति. साची०...वक्त्रः—साचि *inde.* obliquely, sidewise; साचीकृ to bend aside; *cf. Ku.* III. 68 and *Mālavi.* IV. 15. न साचि असाचि, असाचि साचि सम्पद्यमानं कृतं साचीकृतं (a च्वि compound) for the rest of the comp. see *comm.* The reading प्रावार in place of प्रालम्ब is explained by *Malli.* For the object of the princes' acting and its interpretation by Indumatī see *comm.*

Trans.:—Another voluptuary with his handsome face bent sidewise, extricated and put in its proper place the garland that had slipped down his shoulder and had stuck fast to the points of the armlets which were studded with jewels.

15. आकुं०...लिना—The analysis of the compound अग्राङ्गुलयः is either by the rule वाहिताग्न्यादिषु as अङ्गुलीनां अग्राणि अग्राङ्गुलयः; or अङ्गुलीनामग्राणि अग्राङ्गुलयः by taking it to belong to the राजदन्तादि class which appears better than अग्राश्च ता अङ्गुलयश्च. For the remaining portion see *comm.* किञ्चि०...शोभः—नेत्राणां शोभा नेत्रशोभा; किञ्चित् समावर्जिता (inclined downwards *cf.* प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीः *Megha.* I. 46. and *Ku.* III. 54). किंचि०...जिता नेत्रशोभा येन सः. तिर्य०...भेण—तिर्यक् *inde.* slantingly तिर्यक् विसंसर्पिण्यः (falling, stretching) नखानां प्रभाः यस्य सः. *cf.* नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे II. 31. हैमं—हेम्नः इदं हैमं golden. *cf.* हैमैः विकचकमलैः *Megha.* I. 13. Drawing of lines on the ground is considered very inauspicious along with many other things. विलिलेख—scratched or drew lines; *cf.* न किंचिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् *Kirā.* VIII. 14.

Trans.:—Then the next one with slightly downcast eyes drew lines on the golden foot-stool with his foot having the tips of its fingers drawn in and casting their radiance slightly aslant.

16. आसनार्धे—आसनस्य अर्धः (not exactly half but 'a part') तस्मिन्. अर्ध when it signifies the exact half is the first member in a geni. Tatpu. and is *neu.* in gender *e. g.* अर्धनारीनटेश्वर. अधि०...तांसः—उन्नतश्चासौ अंसश्च उन्नतांसः; अधिकः उन्नतांसः यस्य सः. विवृत्तत्रिकभिन्नहारः—विवृत्तं (turned, twisted) च तत् त्रिकं (Malli. explains it as the lower part of the spine but it means the whole of the back-bone as in पश्चार्धेन प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चैः *Kāvya.* X. 101; and hence perhaps it would be better to take it as the upper part of the spine between the shoulder blades) च विवृत्तत्रिकं; तस्मिन् भिन्नः (displaced in consequence of the twisting of the upper part of the body) हारः (necklace) यस्य सः.

The position which is described here can easily be realised by one sitting in an arm-chair in an erect posture.

Trans.:—Another one resting his left arm on a part of the seat

and thus having the shoulder [of the other side] raised and as a consequence the pearl-necklace appearing only halves, [showed that he] was deeply engaged in conversation with his friend.

17. विला०...पत्रम्—विभ्रमार्थं (for the purpose of decoration) दन्तपत्रम् (an ear-ornament. The Ketaki is often folded in the form of a rectangle and put in the hair of the head as a piece of decoration, and therefore, I am half-inclined to take दन्तपत्र to signify 'a comb' but unfortunately I find no authority for it). विलासिनीनां (प्रशस्ताः विलासाः सन्ति यासां ताः विलासिन्यः) विभ्र०...पत्रम्. **आपाण्डुरं—**ईषत् पाण्डुरं; see आभुग्न I. 83.

Trans.:—Another prince tore into strips with the points of his nails a yellowish leaf of the Ketaki which is used as an ornament by coquettes. * * * * * * *

18.कुशे०...तलेन—कुश = जले "कुशं शरं वनं नीरम्", शेते इति कुशेशयम् a water-lily, a lotus; *cf.* भूयात्कुशेशयरजो मृदु रेणुरस्याः *sha.* V. 10, *Jd.* III. 49 कुशेशयमिव आताम्रं (see आपाण्डुरं st. 17.) तलं यस्य सः; तेन. **रेखा०...लाञ्छनेन—** रेखानिर्मितः ध्वजः रेखाध्वजः, स एव लाञ्छनं (mark, *cf.* ध्वजैरुपलक्ष्यत काकलाञ्छनैः *Jd.* V. 25 and IV. 88) यस्य तेन. Certain linear marks on the palm of the hand or on the sole of the foot are marks of royalty, among them the ध्वज is one. **रत्ना०...भया—**रत्नानां अङ्गुलीयानि or रत्नखचितानि अङ्गुलीयानि (a comp. of the शाकपार्थिवादि class) तेषां प्रभा, तया. **अनुविद्धान्—**covered over. This is different from the sense in VI. 63. **उदीरयामास—** threw up, tossed up, from उदीर् 2nd Âtm. to throw up; it also means 'to speak as in II. 9. **सलीलम्—**लीलया सहितं यथास्यात्तथा sportively. **अक्षान्—**the dice. Players at dice generally toss them up and receive them in their hands when the game is not actually going on.

Trans.:—One [of them] sportively tossed up the dice, shining with the radiance of his jewel rings, with his hand whose palm was reddish like the lotus and which was marked with banner-lines.

19. यथाभागम्—in its proper place, see st. 14 *supra.* and *Bha. Gt.* I. 11. **स्व०...शात्—**स्वस्य सन्निवेशः (placing) तस्मात्. **व्यतिलङ्घिनि—** व्यतिलङ्घिन् slipped, moved away. **वज्रां०...रन्ध्रम्—**वज्राणां (वज्र a diamond वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ *Ama.*) अंशवः वज्रांशवः, ते गर्भे (मध्ये *cf.* कालाभ्रगर्भे *Jd.* II. 62) येषां तानि, वज्रां०...भ्रांणि । तानि अङ्गुलीनां रन्ध्राणि (the interstices between the fingers) यस्य तम्. **किरीटे—**on the crown. The lustre may in all probability be that of the jewels of the crown on the head; or of rings on the fingers, but the first appears preferable.

Trans.:—Another one put one of his hands in the interstices between whose fingers sparkled the lustre of the dimonds on his head.

20. श्रुत०...वंशा—वृत्तः (career) च वंशः (pedigree) च वृत्तवंशौ, श्रुतौ वृत्तवंशौ यया सा. **पुंवत्—**पुंसा तुल्यं वर्तते इति पुंवत् accord. to स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् *Pâṇi.* IV. i. 87. The student need not enter into the long

discussion on this to be found in the Kâshikâ Vritti. Some commentators seem to apply पुंवत् to प्रगल्भा. It has been construed with अवदत् by Mallinâtha. प्रगल्भा—eloquent. प्रतिहाररक्षी—प्रतिहारं (also प्रतीहारं the gate, स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः *Amara.*) रक्षते असौ प्रति०...रक्षी a portress, a gate-keeper. सन्निकर्षं—near, in the presence of, see *Ku.* III. 74. कुमारीं—To Indumatî; कुमारी is an unmarried girl.

Trans.:—Then Sunandâ, the portress who was as bold in speech as a man and familiar with the lives and lineages of the [several] princes, first took the young princess in front of the king of Magadha and spoke thus:—

21. शरण्यः—शरणे साधुः (accord. to *Pâṇi.* IV, iv. 98) see II. 30. शर०...स्वानम्—*cf.* शरणं शरणार्थिने ददौ *Ja.* IV. 29. उद्गतानि मुखानि येषां ते उन्मुखाः, शरणे उन्मुखाः तान्. अगाधसत्वः—अविद्यमानः गाधः (a ford, see IV. 24 *supra.*; or a standing place) अत्र इति अगाधम् unfathomable. अगाधं सत्वं यस्य सः see *comm.* मग०...द्दः—see *comm.* प्रजा०...वर्णः—see *comm.* परन्तपः—a conqueror, see *Pâṇi.* III. ii. 39 and *comm.* यथार्थनामा—अर्थस्य योग्यं यथार्थम् (a *Nityasamâ.* see *Pâṇi.* II. iii. 18; यथा is compounded in an Avyayi. when it does not imply similarity. यथाऽसादृश्ये *Pâṇi.* II. i. 7) यथार्थं नाम यस्य यथार्थनामा; mark how the poet says the King was the friend of his subjects and the terror of his foes.

Trans.:—Here is the king Parantapa, appropriately so called, who holds sway over Magadha–the refuge of those who come to him for protection, the possessor of unfathomable energy, famous for keeping his subjects happy and contented.

22. कामम्—see IV. 13. This particle is used in various senses by authors कामं प्रकामेऽनुमतावसूयानुगमेऽपि the general meaning running throughout is 'forced assent'. Here it means 'Let it be', 'It may be'; 'Granted' *cf. Mâ.* II. 43; *Shâ.* I. 31. राजन्वती—शोभनो राजा यस्याः सा by the rule राजन्वान् सौराज्ये *Pâṇi.* VIII. ii. 14.; and not राजा अस्याः विद्यते which would be राजवती. सहस्रशः—सहस्रैः सहस्रैः परिच्छिन्नाः. नक्ष०... संकुला—न क्षरन्ति स्वस्थानात् न च्युतानि भवन्ति तानि नक्षत्राणि those that do not change their positions, *lit.* fixed stars. The term नक्षत्र is restricted especially to the 27 constellations. ताराः—तरन्त्याभिः इति those that serve as guides to travellers. ग्रहाः—गृह्णन्ति सूर्यतेजांसि इति ग्रहाः those that shine by the borrowed light of the sun *viz.* the planets; see *comm.* for compound. ज्योतिष्मती—see *comm.*

Trans.:—Let there be other kings by thousands but the earth is said to be under good rule through him alone. Although the night is crowded with constellations, stars, and planets still it is by reason of the moon alone that it has brightness.

23. क्रिया०...धात्—क्रियाणां (of rites and ceremonies) प्रबन्धः succession, continuance; *cf.* मदनायाः सप्रबन्धस्य मे *Mâl.* VI. 3. तस्मात्. अध्वराणां—see V. I. अजस्रं—*ind.* न कदापि जस्यति इति allows no break; see *Pâṇi.* III.

ii. 157) constantly. *cf.* कृषेव सङ्कल्पशतैरजस्रम् *Sha.* III. 5. सहस्रनेत्रः—सहस्रं नेत्राणि अस्य thousand-eyed. Indra is so called on account of the curse of the sage Gautama which was incurred by him by his misbehaviour with the sage's wife Ahalyâ; and whereby his body was covered with a thousand obscene marks which were ultimately changed into a thousand eyes; hence he is called सहस्रनेत्र, सहस्राक्ष etc. see *Buddha*. I. 27. शची—the wife of Indra. पाण्डु०...लम्बान्—पाण्डुकपोलयोः लम्बते इति, तान्. The frequent absence of Indra to go to receive the offerings in the sacrifices of this king made Shachî indifferent to her toilet. It is customary among Indian women to neglect their toilet during the absence and separation of their husbands, see *comm.* and *Meg.* II. 31, 32. मन्दार—is the special favourite tree of Indra. Although the tree is named here we are to understand the flowers of this tree by 'implication.'

Trans.:—The hair of Shachi were made to wave for a long time about her pale cheeks and remain undecorated with the Mandâra flowers in consequence of the frequent invitations to Indra at the continuous course of sacrificial rites by this king.

24. वरेण्य—eligible, desirable. प्रवेशे—at the time of entering with him as her husband. प्रासा०...तानाम्—प्रसीदन्ति अस्मिन् मनांसि नयनानि च इति प्रासादाः, वातस्यायनानि, वातायनानि, प्रासादानां वातायनानि प्रासा०...नानि, प्रासा०...नानि संश्रिताः तासां. पुष्प०...नानाम्—प्रशस्तानि अङ्गानि (limbs) आसामिति अङ्गनाः *Pâni.* V. ii. 100. पुष्पपुर—same as पाटलीपुत्र the capital of Magadha and the modern Pâtnâ which was situated near the confluence of the Shona and the Ganges.

Trans.:—Should you wish that your hand be held [in marriage] by this eligible prince, then at the time of entering the city [with him] let the ladies of Pushpapura awaiting in the windows of the mansions have [the chance of] feasting [their] eyes.

25. विस्रं०...माला—विस्रंसितुं शीलं अस्याः इति विस्रंसिनी, दूर्वा अङ्कं (characteristic mark) चिन्हं अस्याः इति दूर्वाङ्का; मधूकानां माला मधूकमाला, दूर्वाङ्का चासौ मधूकमाला च दू०...माला, विस्रंसिनी दूर्वाङ्कमधूकमाला यस्याः सा a garland with the Dûrvâ grass interwoven in it is considered auspicious. ऋजु०...यया—प्रणामस्य क्रिया प्र०...क्रिया, ऋजुः (straight, plain) चासौ प्रमाणक्रिया च ऋ०...क्रिया तया. तन्वी—a slender woman, see *Megha.* II. 19.

Trans.:—When [Sunandâ] had said this, the slender-bodied princess whose Madhuka garland with Dûrvâs was slightly displaced looked at him and left him without uttering a word and with a stiff bow.

26. सैव—the same, indentical *i. e.* the one who spoke hitherto. It is generally customary in courts for the warders to change places at intervals. Here Sunandâ was not relieved; she continued her

attendance on the princess perhaps for reasons given by the *comm.* वेत्रग्रहणे नियुक्ता—*cf.* वेत्रवती. The mace, called in the Vernacular छडी, is the *sine que non* of the warder who always walks before a royal personage. राजान्तरम्—अन्यः राजा राजान्तरम् a *Mayūravyan:* compound. तरङ्गलेखा—a row of ripples भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा *Ama.* मान०... हंसी—मानस the sacred lake on the Kailâsa in the Himâlaya and according to the Vâyu-Purâṇa one of the four lakes formed by the Ganges when she fell down on mount Meru. The Mânasa lake is the favourite resort of the Râjahansas to which they migrate at the beginning of the monsoon. This fact is frequently alluded to by Sanskrit poets; see *Megha.* I. 11, II. 55.

Trans.:—That same [Sunandâ] who was appointed mace-bearer for the occasion conducted the princess to another king just as the rippling wave created by a breeze wafts away a she-swan of the Mânasa lake from one lotus to another.

27. अङ्गनाथः—अङ्गानां नाथः. The names of countries, being generally taken from the people, are in the plural in Sanskrit. The kingdom of Anga with its capital Champâ, sometimes called Angapuri, lay on the right banks of the Ganges and south of Kaushiki Kachchha. The capital of Anga, according to the great traveller Hiouen Thsang, stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. According to Genl. Cunningham the town was about 24 miles East of the modern Bhâgalpura. According to Sanskrit writers the town was situated on the Bhâgirathi to the east of Mithilâ. सुरा०...श्री-see *comm.* विनीतनागः—न गच्छतीति नगः, नगे भवाः नागाः, विनीताः (tamed, broken in) नागाः येन सः. किल—used here in the sense of 'tradition' किल सम्भाव्यवार्तयोः हेत्वरुच्योरलीके च *Abhi.* सूत्रकारैः—the composers of Sutras *i. e.* aphorisms; here meaning the composers of the rules on the science of elephant-training *etc.* It is said that the king of the Angas saw elephants roaming about. Being unsuccessful in bringing them under control he begged Indra by whose order some sages such as Palakâpya, Râjaputra, Mrigacharma and others composed the science and art of training elephants and taught it to Anga, see *comm.* ऐन्द्रम्—see II. 50.

Trans.:—She [again] said to the princess—here is the ruler of the Angas whose adolescent vivacity was yearned after by celestial damsels and who having his elephants tamed by professors in that art enjoys the position of Indra even on this Earth.

28. पर्यासयता—causing to shed or throw down, from पर्यस्. मुक्ता०...तमान्—मुक्ताफलानि इव स्थूलाः मुक्ता०...स्थूलाः, इमे एतेषु अतिशयेन मुक्ता०... तमाः (the superlative formed by the addition of तमप्, see Kâle's Gram. § 170. शत्रु०...नीनां—शत्रूणां विलासिन्यः (*see* VI. 17) तासां. हाराः—see V. 52.

The idea of causing the wives of enemies to throw off their ornaments and making them weep is very common, see *Mu.* I. 11; *Nai.* I. 10, 11 and रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः. *Kir.* II. 34.

The poet here fancies that the wives of the enemies of Anga began to shed such large drops of tears that the continuous flow of them resembled a pearl necklace without strings.

Trans.:—Having caused heavy drops of tears even exceeding pearls in size to fall on the breasts of the wives of his enemies, he, as it were, gave them stringless pearl necklaces.

29. **निसर्ग...स्पदं**—भिन्नं (separate) opposed since we find the rich to be generally अविद्वान् and the poor to be विद्वान् च तत् आस्पदं (an abode *cf.* निर्धनता सर्वापदामास्पदम् *Mri.* I., 14.) च भिन्नास्पदम्, निसर्गतः (from the very commencement, of [their] coming into existence; (from the naturally *cf.* निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः) भिन्नास्पदम्. **एकसंस्थम्**—एकत्र संस्था = स्थितिः यस्य तत् a *Vyadhi. Bahu.* or एकस्मिन् सन्तिष्ठते इति an Upapada Taptu. **श्रीः**—the goddess of wealth. **सरस्वती**—the goddess of learning. **सूनृतया**—truthful; (see I. 93) an adjo. qualifying गिरा instru. sing. of गिर्.

Trans.:—Naturally residing in different places, still the two—the goddess of wealth and the goddess of learning—are found in one and the same place in this individual. Oh blessed princess! you by your loveliness and truthful speech are suited to be the third among the two.

30. **अङ्गराजात्**—अङ्गानां राजा अङ्गराजः. The word राजन् at the end of a compound becomes राजः by the rule 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' **जन्याम्**—see *comm.* The other reading noticed by Malli. is sufficiently explained by him. Another reading 'यान्यानवदत्' may be explained by 'याने साधवः यान्याः' skilful bearers. **नासौ न काम्यः**—न is frequently joined with another न or negative particle to intensify or emphasize an assertion. See *Md.* I. 55. For a parallel idea see *Kird.* I. 37.

Trans.:—Now, taking away her eyes from the king of the Angas the maiden said to the friend of [her] mother 'move on': not that this person was not attractive nor was it that [the princess] did not understand how to see (discriminate) correctly; but [different] people have different likings.

31. **परम्**—to another; this is a pronoun as in परसम्पत्तिषु निस्पृहानपि *Jān.* IV. 19. **दुःप्रसहम्**—troublesome to be borne. **नियुक्ता**—see st. 26 *supra.*—**प्रतिहारभूमौ**—see प्रतिहाररक्षी in st. 20 *supra* and *Jān.* III. 25 and ऋषिकुमारौ प्रतिहारभूमिमुपस्थितौ *Shā.* IV. 'भूमिः स्यात्स्थानमात्रके *Vishva.* **निदर्शयामास**—pointed out. **विशेष्यदृश्यम्**—fit to be particularly observed. **नवोत्थानं**—newly risen. The new moon is particularly attractive and looked at by people and he is often taken as an object of comparison by poets. *e. g.* प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजानूपम् *Kird.* II. 11, It may here perhaps

only signify the moon on any day just come above the horizon. इन्दुमत्यै—The dative is by कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् *Pâṇi.* I. iv. 32. For a similar construction *cf.* रामायादर्शयत्कृती XII. 64.

Trans.:—Then she who was the gate-keeper pointed out to Indumatî just as [people point out] the newly risen moon, another prince whom his enemies found it hard to withstand.

32. उदग्रबाहु—उदग्रो (*lit* 'tall', उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे *Amar* उद्गतमग्रं अस्य; then by a sort of लक्षणा it is used in reference to anything that is big, powerful etc., as in परशुभिरुदग्रैः *Mu.* VI. 12; or long because the arms reaching up to the knees is looked upon as a sign of greatness *viz.* आजानुबाहु) बाहू यस्य सः. विशालवक्षाः—विशालं (Broad, *cf.* विशालभालम्) वक्षः (chest उरोवत्सञ्च वक्षश्च *Amara.*) यस्य सः वि०...क्षाः. तनुवृत्तमध्यः—तनुश्च तत् वृत्तं च तनुवृत्तम् (तनु small, slim, delicate तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे *Medi.* 'वृत्तं' circumference वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते *Haima.*) तनुवृत्तं मध्यम् (मध्य *n.* & m, the waist, the middle parts of the body मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री *Amar: cf.* मध्यः क्षान्ततरः *Shâ.* III. 8) यस्य सः. चक्रभ्रमम्—a lathe or perhaps the sharpening wheel on which instruments are ground, see *comm.* उष्णतेजाः—उष्णं तेजः यस्य सः the sun. त्वष्टृ—the Vulcan of the Indian Pantheon, the ideal artist, the most skilful of workmen, who is versed in all wonderful and admirable contrivances. He sharpens the axe of Brahmaṇaspati and forges the thunderbolts of Indra. He had two children one son and one daughter (संज्ञा) who was given in marriage to 'Sun.' She was unable to bear severe light of her husband and therefore त्वष्टा the father, being himself a skilful workman, mounted the bridegroom on his grinding wheel and trimmed off a part of his bright disc which too was utilised by him in forming the discus of Vishṇu and other weapons of the gods. With all his skill and all his labour Twastṛi only succeeded in reducing, says the Vishṇu-Purâṇa, only one eighth of the sun's dazzling brightness, hence the propriety of the word यत्नेन. उल्लिखितः—trimmed out (ground down). अवन्तिनाथः—Avanti a country to the north of the Narmadâ. According to the Mahâ-Bhârata the provinse of Avanti extended on the south to the bank of the Narmadâ and on the west probably to the banks of the Mahi. The capital of this province was Avanti-puri or Ujjayini also called Vishâlâ (see *Megha.* I. 30) situated on the Shiprâ. Avantipurî is considered to be one of the seven most sacred cities in India (अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥) to die where ensures eternal happiness.

Trans.:—This long-armed, broad-chested and slender-waisted lord of Avantî too shines like the sun ground down with great effort by Tvashtṛi by mounting him on his grinding weel.

33. प्रयाण—*lit.* going, starting; but. here it is something more—

It is यात्रा an expedition, see st. 54 *infra* and *cf.* यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः *Nai.* I.8. समग्रशक्तेः—समग्राः (अखिलाः) शक्तयः यस्य सः. The *shaktis* or powers appertaining to royalty are generally viewed to be made up of three elements—(1) कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः, (2) विक्रमबलमुत्साहशक्तिः and (3) सन्ध्यादीनां सामादीनां च यथावत्स्थापनं न तु ज्ञानबलं मन्त्रिशक्तिः see *Md.* II. 23. अग्रेसरैः see note on अग्रेसर V. 71. साम०...मणीनां—सामन्तानां (see *comm.* V. 28. and *cf.* सामन्तमौलिमणिरञ्जितपादपीठम् *Vikra.* III. 19) शिखामणयः तेषां see *comm:* crest-jewels. प्रभा०...मयम्—प्रभायाः प्ररोहः, तस्य अस्तमयम्. Here प्रभा is that of शिखामणयः and its being compounded just as in st. 1 and 2 *supra.* उत्थितानि—this form though not actually causal is so in sense.

Trans.:—In the campaigns of this king, who is in possession of the three elements of power, the (heaps of) dust raised by the horses in the front, [of the army] obscure the beams of lustre of the crest-jewels of the border-lords (feudatories).

34. महाकाल—The name of the celebrated temple of Shiva at Ujjayinî. It is one of the twelve ज्योतिर्लिङ्गाः. This is very poetically described by Kalidâsa in the Meghadûta st. 30 to 39 which see. It has also been referred to by Bhavabhûti. For compound see *comm.* निकेतन an abode, a mansion. *cf.* तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् *Ki.* I. 16. वेश्म सद्म निकेतनं *Ama.* चन्द्रमौलेः—चन्द्रः मौलौ यस्य सः (a *Vyadhi: Bahu.*) one of the epithets of Shiva on account of the crescent moon being in his matted hair. अदूरे—not distant, hence 'near' as regards *space.* For the use of नञ् see I. 87. तमिस्रपक्षे—तमिस्रपक्ष is the dark half of a month (पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः) generally known as कृष्णपक्षः, तमिस्र may be taken either as an adjective तमोऽस्यास्तीति by *Pâni.* V. ii. 114 and then तमिस्रश्चासौ पक्षश्च or, it may be taken as a noun; अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' *Amar.* ज्योत्स्नावतः—ज्योतिरस्त्यस्याम् according to *Pâni.* V. ii. 114. प्रदोषान्—प्रदोष is the forepart of the night but Mallinâtha has taken it 'night,' see I. 93 and V. 28. It is only in the forepart of the night during the dark half of a month that there is no moon-light except on the Amâvâsyâ but his own splendour is so great that he does not require the light of the moon. निर्विशति—enjoys (see IV. 51; VI. 50).

Trans.:—This lord of Avanti residing at no great distance from the abode (temple) of the moon-crested Mahâkâla enjoys, in company with his beloved [mate], moon-light nights even during the dark half of the month.

35. यूना—*ins. sing.* of the *irregu.* युवन् a youth. रम्भोरु—see *comm.* the things are compared to plantain-stalks by Sanskrit poets. see *Dasha.* p. 2. सिप्रा०...तासु—सिप्रा a river near Ujjayinî, a tributary of the Chambalâ. See *Megha.* I. 30. तरङ्ग—see VI. 26.

For compound see *comm.* उद्या॰...परम्परासु—lines of gardens, see VI. 5. कच्चित्—see V. 8. 'कच्चित् कामप्रवेदने'.

Trans.:—Oh you having thighs resembling plantain-stalks! Is it your desire to sport with this youthful king in the rows of gardens fanned by breezes cooled with the waves of the Siprâ river!

36. अभि॰...पद्मो—अभिद्योतित=(1) opened out; (2) gladdened. see *comm.* प्रताप—(1) heat; (2) prowess, *cf.* IV. 12 and several other places throughout the poem. बबन्ध—did fasten, mark the idiomatic expression भावं न बबन्ध 'did not fasten her affection,' कुमुद्वती—the moon-lotus *i. e.* one that blooms by the influence of the rays of the moon *cf.* अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे *Shâ.* IV. 3. भानुमति—*loc. sing.* of भानुमत् the sun. *lit.* one having heat-rays. भानुः "किरणोस्रमयूखांशुः" and the मतुप् imparting the sense of possession.

Trans.:—That extraordinarily delicate princess did not feel [any] attachment in regard to him who made the lotuses in the form of his friends to bloom and who parched up the mire in the form of his enemies by his fierceness just as the lily (moon-lotus) does not [cherish any love] for the sun who unfolds the lotus and dries up the mud by his heat.

37. अग्रतः—'in front of'; generally governs the genitive. ताम॰...भाम्—तामरस (a lotus 'पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्' *Amar.* तामरे जले सस्ति इति) तस्य अन्तरं (hollow, interior *cf. Jân.* V. 34) ताम॰...न्तरम्, तस्य इव आभा यस्यास्ताम्. अनूनाम्—न नूनाम् अनूनां not little; hence, great, or it may be taken in the sense of 'not less,' not inferior to any other. सृष्टिम्—creation, a created object. *Cf.* या सृष्टिः स्रष्टुराद्या *Shâ.* I. 1. सुदतीं—mark the difference between सुदती and सुदन्ती—the first has reference to age, one who has a complete set of teeth; hence, a young woman, while सुदन्ती will be only one having fine teeth whether a whole set or not. See *comm.* and *Pâṇi.* V. iv. 141. *cf. Jân.* III. 19, 44.

Trans.:—Then leading her-whose person was as bright as the interior of the red lotus; who was possessed of endless accomplishments and who had a whole set of teeth and who was [thus] the charming creation of the creator–in front of the king of Anupa Sunandá said once more.

38. सङ्ग्रा॰...बाहुः—see *comm.* अष्टा॰...यूपः—The eighteen pillars of victory were erected in the eighteen Dvipas for which see I. 65. अन॰...शब्दः—अन्येन साधारणः, अन्यसाधारणः, न भवति अन्यसाधारणः स अनन्यसाधारणः; *cf.* अनन्यसाधारणतां दधानः *Ma.* III. 19; राजा चासौ शब्दश्च राजशब्दः or राज्ञः शब्दः इति राजशब्दः, अन॰...रणः राजशब्दः यस्य सः. योगी—one possessing metaphysical learning. कार्तवीर्यः—see *comm.* He was the king of the Haihayas a people in central India. He is sometimes called Sahasrârjuna or simply Arjuna. From Dattâtraya he obtained

several boons and among them a thousand arms, a golden chariot moving at his will, power to restrain wrong and the power to discover it even if it lurked in the minds of people, invincibility by his enemies and death at the hands of a person renowned in the three worlds. He ruled over the earth with justice and performed ten thousand sacrifices. In the Vishṇu Purâṇa it is said न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन वा ॥ किल—is used here in the sense of 'so they say'.

Trans.:—It is said, there was a king by name Kârtavîrya, who was engaged in metaphysical learning, who could put forth a thousand arms in battle, who had erected sacrificial posts in all the eighteen islands of the globe, and who deserved, unlike others, the epithet Râjâ.

39. **विनेता**—विशेषेण नयति असौ—a leader, a guide; hence, an instructor and a controller. **अका०...कालम्**—असत् कार्यं अकार्यम् a wicked action; तस्य चिन्ता, तया समकालम्. **प्रादुर्भवन्**—*pre. p.* of प्रादुर्भू to manifest himself. **चापधरः**—धरतीति धरः, चापस्य धरः चापधरः. **पुरस्तात्**—*ind.*—in front. **अन्तःशरीरेषु**—अन्तर्गतं शरीरं तस्मिन् properly अन्तःशरीर would be the 'subtle body' but here perhaps only 'the mind' as Malli. says. **प्रत्यादिदेश**—ordered back; hence restrained, held back. **अविनयम्**—not going by the right path, doing any wicked deed.

Trans.:—That [Kârtavîrya] the controller with uplifted bow appeared before his subjects just as the idea of a crime entered their heads and restrained them from a wicked deed even in thought.

40. **ज्याब०...जेन**—ज्या (the bow-string; मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः *Amar.* *cf.* शिथिलज्याबन्धमसहनुः *Shâ*: II. 6) तस्याः बन्धः, तेन निष्पन्दा (benumbed, stunned, motionless) भुजा यस्य तेन. **विनिःश्व०...रेण**—वक्त्राणां परम्परा (a line; *see* VI. 5, 35 and शोकक्षामा नेत्रपरम्परा *Jân.* II. 21) व०...म्परा, विनिःश्वसती (breathing hard) वक्त्र०...परा यस्य तेन. **कारागृहे**—see *comm.* **निर्जितवासवेन**—one who had even conquered वासव *i. e.* Indra. Malli. says Indra and the other gods. **आ**=upto, until आव्ह मर्यादाभिविध्योः see I. 90. *cf.* आपरितोषात् *Shâ.* I. 2.

The reference in the stanza is to the incident when Kârtavîrya while enjoying a bath in the waters of the Narmadâ with the females of his harem obstructed the flow of the water of the river. Taking advantage of the bed thus left dry down below, Râvaṇa commenced the worship of the Shiva Linga there. When Kârtavîrya came out of the river the obstruction was suddenly removed and the flow washed Râvaṇa with the Shivalinga. Irritated at this Râvaṇa challenged Kârtavîrya to a fight in which he was defeated and taken prisoner. At the intercession of Pulastya he was set at liberty by Kârtavîrya. The Vâyu Purâṇa, however, says that Kârtavîrya invaded Lankâ and there took R'avaṇa prisoner.

Trans.:—In the prison-house dwelt the Lord of Lankâ—the vanquisher of Indra—Whose arms were rendered motionless by being tied with the bow-string, and whose whole row of [the ten] mouths was gasping for breath, until the captor's pleasure.

41. अन्वये—in the family, in the race कुलान्यभिजनान्वयौ' *Amara. cf.* रघूणामन्वयं वक्ष्ये I. 9. प्रतीप—name of a king. आग०...सेवी—आगमः (the Vedas, the scriptures) च वृद्धाश्च, तान् सेवितुं शीलं अस्य one who follows the Vedas and the elders. संश्र०...रूढम्—agrees with अयशः see *comm.* स्वभावलोला—स्वभावेन (by nature) लोला unsteady, fickle. *cf.* उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः *Ku.* I. 43.

Trans.:—In his family is born this prince Pratîpa who respects the scriptures and the elders, and by whom has been wiped off the illrepute that she is fickle by nature which attaches to Shrî on account of the faults of those with whom she resides.

42. आयोधने—see V. 71. कृष्णगतिम्—कृष्णा गतिः यस्य सः, तम् that which leaves a black trail. सहायमवाप्य—having obtained assistance. The reference is to the help received by Nîla one of the kings of Mâhishmatî from Agni see *Mahâ-Bhâ.* Sabhâ Parva. Nîla had a daughter of exquisite beauty; she used to attend to the sacrificial fire of her father. Agni, fell in love with her, and his suit was accepted by the girl herself. The king came to know this and was very much incensed and wanted to punish Agni who used to enjoy the company of the princess in the disguise of a Brâhmaṇa. The deity disclosed his identity whereupon the king bestowed his daughter upon him as a recompense. Agni conferred a boon upon Nîla that his soldiers should be always victorious. From that time those who invade the kingdom of the rulers of Mâhishmatî are consumed by fire. क्षत्रि०...रात्रिं—कालस्य रात्रिः कालरात्रिः (the night at the time of Kâla *i. e.* the end of the *Kalpa* the period when the universe is supposed to come to an end and everything is to be destroyed by physical energies) क्षत्रियाणां कालरात्रिः क्ष०...रात्रिः, तां. The sharp axe of Parashurâma is here said to be the very *Kalpa-râtri* of the Kshatriyas in consequence of his having killed them 21 times; see *MahâBhârata Vana.* and IV. 53; 58. शितां—sharp; रामपरश्वधस्य—परस्य श्वं धयतीति परश्वधः an axe; *cf.* युद्धाद्दृते वृत्तपरश्वधेन द्विदंपमुद्दृत्तमवेभिदिष्ट *Bu:* II. 40. रामस्य—(*i. e.* of Parashurâma see IV. 53) परश्वधः; तस्य. उत्प०...साराम्—see *comm.* as harmless as the petal of the blue-lotus.

Trans.:—Having obtained the god of fire as an ally in battle, he considers the sharp edge of Parashurâma's axe which is the very destructive night to the Kshatriyâs to be no more than the petal of a lotus.

43. अङ्कलक्ष्मीः—अङ्के लक्ष्मीः इव like Lakshmî in the lap. The

Goddess Laxmî is generally represented as sitting in the lap of Vishṇu. दीर्घबाहोः—दीर्घौ बाहू यस्य सः one having long arms; see उदग्रबाहुः in st. 32 *supra*. माहि°...काञ्ची—see notes st. 42. Mâhishmati is said to have been situated on the Narmadâ between the Vindhyâ and the Riksha mountains somewhere near Jabalpore where there are the celebrated marble-rocks; see *comm.* प्रासादजालैः—see *comm.* *cf.* *Megha.* II. 27. जलवेणिरम्याम्—वेणी flow, see *comm.* वेणी सेतुप्रवाहयोः *Abhi.* रेवा—the river Narmadâ; see *Megha.* I. 19. where we have "रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्".

Trans.:—If it be [your] desire to gain the sight of the Revâ,—charming on account of her rippling stream and encircling the ramparts of the city of Mâhishmati like the girdle on the hip of a woman—through the latticed windows of the palace, then be thou the consort (Laxmî on the knee) of the long-armed king.

44. प्रकामम्—*inde.* excessive, plentiful; see *Shâ.* IV. 21. रुचये न बभूव mark the idiom, and *cf.* st. 30 *supra*. शरत्प्र°...रोधः—धरन्ति ते धराः; अम्बूनां धराः अम्बुधराः, उपरोधः *lit.* an obstruction hence an envelope; शरदा प्रमृष्टः (removed. The *p. p.* is used here in a sense slightly different from that in st. 41 *supra*). श°...मृष्टः,—अम्बुधराणां उपरोधः अम्बुधरोपरोधः, शरत्प्रमृष्टः अम्बु°...रोधः यस्य सः शर°...रोधः. पर्याप्तकलः—पर्याप्ताः कलाः यस्य सः. Having all the sixteen kalâs when referring to the moon; in reference to the king it signifies versed in the sixty-four kalâs *i. e.* arts.

Trans.:—The king though excessively handsome did not please her, just as the moon though complete in all his digits, and divested of his covering of clouds is not agreeable to the day-lotus.

45. शूर°...पतिम्—see *comm.* शूरसेन—name of a country near Mathurâ and its people. सुषेणम्—the name of the king. उद्दिश्य—pointing out; लोका°...कीर्तिम्—see *comm.* अचा°...दीपम्—see *comm.* शुद्धान्तरक्ष्या—(शुद्धान्तः the harem शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः *Ajaya.* *cf.* शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुः *Shâ.* I) शुद्धान्तस्य रक्षी (a keeper) तया *viz.* सुनन्दया. The construction is passive.

Trans.:—The maiden (Indumatî) was then addressed by the keeper of the harem with reference to Sushena the king of Shûrasena whose fame was chanted even in the worlds other than this one, and who was, as it were, the lamp of both the families (paternal as well as maternal) which were pure by their conduct.

46. नीपान्वयः—नीपः अन्वयः (see VI. 7) यस्य सः. The Nipas were the inhabitants of a tract of country supposed to be a subdivision of Pânchalas. Their capital was Kâmpilya. The modern Kâmpil which is to the N. W. of Kânyakubja has been identified with the ancient Kâmpilya. पार्थिवः—पृथ्व्याः ईश्वरः पार्थिवः by the sûtras सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ and तस्येश्वरः *Pâṇi.* V. i. 41 and 42. यज्वा *nom. sing.* of यज्वन् a sacrificer

see I. 44; III. 39). परस्परेण—see V. 68. सिद्धाश्रमम्—सिद्धस्य आश्रमम्। A Siddha is a person who has gained miraculous powers by meditation and reflection. He is often looked upon as a semi-divine being. शान्तम्—quiet, tranquil; *cf.* शान्तमिदमाश्रमपदम् *Shâ.* I. 15. सत्त्वैः—animals. नैसर्गिकः—natural; see V. 37.

Trans.:—This king, a performer of sacrifices, is the descendant of the race of Nîpa in whom several qualities having concentrated are as if they have abandoned their natural variance just as wild beasts do on coming to the hermitage of a saint where tranquility ever reigns.

47. हिमांशोः—हिमः (गुणः) विद्यते येषां, हिमाः अंशवः (rays) यस्य सः. नयनाभिरामा—see *comm.* अभिराम delightful, pleasing. सन्निविष्टा—established, settled, fixed; see सन्निवेश sts. 16, 17 *supra.* हर्म्यां०रेषु—हर्म्याणां अग्राणि (the tops, summits,) तेषु. The appearence of grass blades on the eaves and roofs of house just after the rains is a common sight in India. रिपुमन्दिरेषु—Malli. takes मन्दिर in the sense of 'a city' but it would be better to take it as 'a mansion' in apposition to हर्म्य.

Trans.:—In his own house is settled his splendour pleasing to the eyes like that of the moon; while his unendurable fire is [established] on the enemies' mansions the terrace-tops of which are over-grown with grass.

48. अवरो०...न्दनानां—अवरोध is not here 'the inner apartment' but 'the ladies of the apartment' taken collectively; see IV. 68 "अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे." The annointing of the breasts with sandal paste and drawing a variety of figures (पत्रावली) on them with it was at one time a very common pastime and has been spoken of by poets in several places. वारिविहारकाले—sporting in the water was also a common practice in India; see *Jân.* III. 34-60. कलिन्दकन्या—the daughter of the कलिन्द mountain *i. e.* the Yamunâ which rises from that mountain, flows by Mathurâ and joins the Ganges near Prayaga or Allahabad. गंगोर्मि०...जला—see *comm.* The waters having become milky in appearence the poet fancifully accounts for it by observing that the mixing of the sandal paste imparted this appearence to the Yamunâ and made its waters look like the waters of the Ganges.

Trans.:—During his sportings [with the ladies of the harem] the waters [of the Yamunâ] the river (daughter of Kalinda) though as yet flowing by Mathurâ appears in consequence of the washing away of the sandal unguent from the breasts of the ladies of his harem as if her waters had joined those of the Ganges.

49. त्रस्तेन—tortured, harassed. Some commentators read त्रातेन and Mr. Paṇḍit prefers that reading but Mallinâtha appears to be correct in adopting 'त्रस्तेन.' The serpent Kâliyâ was not protected

by the River Yamunâ. Kâliyâ was a huge serpent whose original abode was the island Ramaṇaka. By his insolence he incurred the displeasure of Garuda and being defeated in the fight which ensued he sought shelter under the waters of the Yamunâ in the kingdom of Shûrsena—a ground forbidden to Garuda through the curse of Saubhari. The *Brahma Vaivarta Purâṇa* says 'पराजितश्च नागेन्द्रः खगेन्द्रतेजसा ततः। भिया पलायनं कृत्वा जगाम यमुनाह्रदम्। न तं सौभरिशापेन खगेन्द्रो गन्तुमीश्वरः। Hence it is clear that Kaustubha was no recompense for protection. तार्क्ष्यात्—तार्क्ष्य (Garuda) the enemy of the serpents and the conveyance of Vishṇu. यमुनौकसा—यमुना एव ओकः (shelter; ओका आश्रममात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम् *Medi.*) वक्ष०...रुचं—(for वक्षःस्थल see V. 52 and VI. 32) वक्षःस्थलं व्याप्नुं शीलं अस्याः इति वक्षः०...व्यापि; व०...व्यापिः रुचिः यस्य सः तम्. सकौस्तुभम्—with the Kaustubha—a jewel found at the churning of the ocean and retained as a chest-ornament by Visṇu. कुं (the earth) स्तुभ्नाति इति कुस्तुभः (the sea); कुस्तुभस्य अयं कौस्तुभः.

It is generally believed that the serpent *i.e.* the cobra particularly has a phosphorescent stone which he carries on his head. It is invested with a variety of virtues but the main one appears to be that of attracting insects by its light and thus securing food for himself.

Trans.:—He who carries [on his person] the gem whose lustre covers the broad expanse of his chest—that gem which had been left by Kâliyâ who, it is said, being harassed by Garuda flew and sought shelter in the Yamunâ—makes Vishṇu with his Kaustubha look small.

50. सम्भाव्य—*p. p.* of the *causal* of सम्भू to consider, to honour. मृदु०...शय्ये—मृदवश्च ते प्रवालाश्च मृदुप्रवालाः, तैः उत्तराः श्रेष्ठाः (excellent) or मिश्राः (mixed) and the rest according to Malli. In support of their interpretation of उत्तर in the sense of श्रेष्ठ or मिश्र the commentators Hemâdri and Vallabha observe उत्तरशब्दः आधिक्यं ब्रुवाणः सम्मिश्रत्वमाह। यथा। 'दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरं।' × × × । तथा च 'निनाय सात्यंहिमोत्तरानिलः'. अनूने—see VI. 37. वृन्दावने—Vrindâvana was the garden named after the daughter (वृन्दा) of King Kedâra where she sported in company of Hari. चैत्ररथ—the garden of Indra. The Ablative is used because the word अनून which goes with it conveys the sense of comparison; see *Ap. G.* § 74. निर्विश्यताम्—निर्विश् to enjoy, see VI. 34.

Trans.:—On pretty maiden! honour this youth by accepting him as your husband; and enjoy the youth on a flower-bed covered with tender sprouts in the garden of Vrindâvana which is in no way inferior to Chaitraratha (the garden of Indra).

51. अध्यास्य—see IV. 74, VI. 10. अम्भ०...तानि—see VII. 69. see *comm.* पृषत्—a drop of water "पृषतस्तु मृगे बिन्दौ श्वेतबिन्दुयुतेऽपि च" *Haima.* उक्षित—sprinkled, wetted from उक्ष् 6th Ubha. *cf.* उक्षांबभूवुरभितोवपुरम्बुवर्षैः *Mâ.* V. 30; for compound see *comm.* शैलेय—is either moss or a

mineral as explained in the *comm.* Either senses may do. Châritra-vardhana reads शैलेयनद्धानि in which case the word शैलेय is to be taken in the sense of 'moss'. For a similar expression see *Ku.* I. 55. "शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु". कलापिनां नृत्यम्—the dance of the peacocks. It is during the rains that the peacocks are most exhilerated and given to enjoy and dance. प्रावृषि—during the rains. The singular is used here in the 'collective sense' जात्याख्यायाम्. The formation of the word प्रावृट् is rather peculiar प्रवर्षतीति प्रावृट्–the lengthening of प is according to *Pâṇi.* VI. iii. 116. कान्तासु—agrees with कन्दरासु—charming, delightful. गोवर्धनकन्दरासु—in the dales of Govardhana mountain. The word कन्दर is found in literature in the three genders, see *Bhartri.* III. 69, *Megha.* I. 56 for *mas.* and *neu.* use. Govardhana is a mountain near Mathurâ which was the scene of some of Krishṇa's exploits as well as of his amorous sports. For details see Vishṇu-Purâṇa.

Trans.:—And during the rains, seated on stone-slabs—wetted with drops of water and scented with Shaileya—you may watch the dance of the peacocks in the delightful dales of the Govardhana mountain.

52. आव०...नाभिः—आवर्त इव मनोज्ञा आवर्तमनोज्ञा, now see *comm.* The word नाभि becomes नाभ at the end of a Bahuvrîhi compound but this is not a general rule. व्यत्यगात्—went beyond. भवित्री—*femi. sing.* of भवितृ. महीधर—see V. 27. मार्गवशात्—मार्गस्य वशं, तस्मात्.

Trans.:—She who had a navel as beautiful as an eddy, destined to be the wife of another passed onward by the side of the king who was on her path, just as a river going to meet the sea passes by a mountain on her route.

53. भुजिष्या—one living on the remnant of food. अङ्ग०...भुजम्—अङ्गदेन (see VI. 14) आश्लिष्टः (bound) भुजः यस्य तं. हेमाङ्गद—name of the prince. कलिङ्गनाथम्—कलिङ्गानां नाथः, see IV. 40. आसेदुषीं—see IV. 60; VI. 4. सादितशत्रुपक्षं—शत्रूणां पक्षः शत्रुपक्षः, सादितः (destroyed, extirpated) शत्रुपक्षः येन तं. बाला—'अथ बाला स्याद्बालः' *Amara.* a young maiden, आषोडशाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशका मता । पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् *Jayadeva.* अबालेन्दुमुखीं—one having a face like the full moon.

Trans.:—Now when the young damsel having a full-moon-like-face came up to Hemângada the king of the Kalingas whose arms were adorned with the Keyûra ornaments and who had extirpated his foes, she was thus addressed by her dependant:—

54. महे०...सार—महेन्द्रश्चासौ अद्रिश्च महेन्द्राद्रिः, तस्य समानः or महेन्द्रः (the great Indra) च अद्रिश्च (the son according to Vallabh) महेन्द्राद्री, तयोः समानः सारः (सारो बले स्थिरांशे च *Amar.*) यस्य सः. महेन्द्रः—name of a mountain. यात्रासु—during the expeditions (see VI. 33). क्षर०...

छलेन—सैन्यस्य गजाः सैन्यगजाः, क्षरन्तश्च ते सैन्यगजाश्च क्षर०...गजाः, तेषां छलेन semblance; छल is often used in this sense to express उत्प्रेक्षा. *cf.* परिखावलयच्छलेन *Nai.* II. 95.

Trans.:—This king is equal to the mountain Mahendra (or equal to the great Indra and the sun) in strength and is the lord both of the Mahendra mountain and the ocean; in his expeditions the mountain Mahendra itself appears, as it were, to march in front [of his army] under the semblance of his war-elephants dripping the temporal juice.

55. सन्निकृष्टः—see VI. 20. मन्द्र०...तूर्य—मन्द्र (deep-sounding, *cf. Megha.* II. 39); तूर्यं perhaps the bugle to indicate the time of the day. see VI. 9. For compound see *comm.* प्रासा०...विचिः—प्रासादानां वातायनैः (see VI. 24) दृश्याः वीचयः (भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः *Amar.*) यस्य सः अर्णव—see IV. 53.

Trans.:—While sleeping in his own mansion the sea—which is near, whose waves are visible from the windows, and which by its deep roar renders the morning trumpets unnecessary—does awaken him.

56. ज्याघातरेखे—ज्यायाः (ज्या the bow-string; मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः *Amara.*) आघाताः ज्याघाताः, तेषां रेखाः ययोः ते. चापभृतां—चापं बिभ्रति इति चापभृतः, the holders of bows; hence, warriors (धनुर्भृतः) तेषां. पुरोगः—पुरः गच्छत्यसौ पुरोगः. साश्रु०...सेके—see *comm.* पद्धती—(पद्धतिः पथि पङ्क्तौ च *Hai.*) the continuous [two] lines. बन्दीकृतानां—imprisoned, *cf.* बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे *Vikra.* रिपुश्रियाम्—Mr. Pandit considers another reading रिपुश्रियाः to be better, but there seems no propriety in it. Every time the king fought an enemy, his श्री would travel along his arm—sometimes along one arm, sometimes along the other as he could wield the bow with either arms (being himself सव्यसाची). This happened so frequently that the plural form would be more appropriate.

Trans.:—The beautiful-armed one, and the first among archers bears on his fore-arms two scars made by the bow-string as if they were two path-ways, besprinkled with tears mixed with collyrium, of the grandeur of his enemies made prisoners by him.

57. सार्धं—*inde.* see IV. 69. तालीवन—see IV. 34. मर्मर—see IV. 73; मर्मरो वासनान्तरे शुष्कपत्रध्वनौ *Abhi.*

Trans.:—Do thou sport with this king on the shores of the sea which are full of the rustling of the leaves of the forests of palm-trees while the drops of perspiration are removed by breezes bearing clove-flowers from other islands.

58. प्रलोभिता—excited, impelled. आकृतिलोभनीया capable of being attracted by actual appearence and not by mere description.

विद०...वरजा— विदर्भराजा is भोज the elder brother of Indumati (see V. 62) तस्य अवरजा younger sister 'जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः' *Amara.* नीत्या—by tactics. प्रती०...दैवात्—प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च. *Ama.* तया—refers to Sunandâ.

Trans.:—Though thus tempted by her [Sunandâ] the younger sister of the Vidarbha-king who was capable of being impressed by actual appearence of form turned away from him, just as the goddess of wealth turns away from an unfortunate person however far she may have been drawn in by his tactics.

59. उरगाख्यस्य पुरस्य—उरगः उरसा गच्छति इति=नागः; for आख्य see IV. 60 the town referred to is Nâgapattana in the Râjamahendri district in the Madrâs Presi. दौवारिकी—a female warder, a gate-keeper द्वारे नियुक्ता दौवारिकी according to *Pâṇi.* IV. iv. 69 as आकरे नियुक्तः आकरिकः. देवसरूपं—समानं रूपं अस्य इति सरूपः according to *Pâṇi.* VI. iii. 85 देवेन सरूपः देवसरूपः तम्. चकोराक्षि—voca. sing. of the femi. of चकोराक्ष चकोरस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्याः सा. The word अक्षिन् and सक्थिन् both meaning the parts of a whole drop the final consonant with the preceding vowel according to बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् *Pâṇi.* V. iv. 113. अनुशिष्टाम्—advised, addressed.

Trans.:—Now coming to the divine-featured lord of the city known by the name of a serpent, the portress who had previously addressed Bhojya now said to her 'look this way, oh thou having eyes like those of the Chakora!'

60. पाण्ड्य—पाण्डूनां निवासः जनपदः पाण्डवः; तेषां राजा पाण्ड्यः see IV. 49. For many of the expressions in the stanza see VI. 14. क्लृप्त—see VI. 3. हरिचन्दन—a particular kind of sandal which is reddish-brown in colour (see *Shâku.* VII. 2) the favourite of Indra. बालातप—morning rays of the sun.

Trans.:—This is Pândya, with a long string of pearls hanging down his shoulders and his body smeared with the Harichandana, who appears like the lord of mountains with its peaks drowned in the morning sun-light and having rivulets flowing down its sides.

61. विन्ध्यस्य स्तम्भयिता—The sage Agastya who was the preceptor of the Vindhya mountain. This mountain grew jealous of Meru and wanted the sun to go round him which the latter declined. Thereupon the mountain rose up so high that he obstructed the path of the sun and set the whole arrangement of the universe out of gear. The gods grew alarmed and requested Agastya to interfere. On this Agastya came up to the mountain who, out of respect for his preceptor, bowed down. Agastya ordered him to remain in that posture until his return from the south. But Agastya never

returned and the mountain continues in that posture. Such is the account given in the Mahâ-Bhârata. निःशेष०...राजः—निर्गतः शेषः यस्मात् तद्यथा तथा निःशेषं now see *comm.* When the demon वृत्र was killed by Indra the other demons concealed themselves at the bottom of the sea, and made nocturnal raids on the pious. The gods came to know of the place of concealment and requested Agastya to drink off the sea and expose their enemies. This the sage did and the demons were then killed by the gods. अश्व०...मूर्तेः—Ashvamedha was one of the highest sacrifices. He who performed one hundred such sacrifices was entitled to the dominion of Svarga, and Indra always tried to obstruct these sacrifices lest the performer should oust him from his position. For futher information see Taitariya Yajurveda and Shatapatha Brâhmaṇa. For the compound etc. see *comm.* अवभृथ—a purificatory bath taken at the end of a great sacrifice see *comm.* I. 84; and *Tait. Brah.* II. vi, 6. सौस्नातिकाः—सुखेन स्नातः इति पृच्छति यः स सौस्नातिकः—just like सौखरात्रिक in *Jd.* IV. 49. or सुशोभनं स्नातं सुस्नातं पृच्छति according to Vârtika पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः on *Pâṇi.* VII. iii. 7—those about whom enquiries are made if they have had a bath in due form.

Trans.:—Agastya who stopped the upward growth of the great mountain Vindyâ, and who quaffed off the whole ocean and again threw it out, through affection asks the king when his body is wet with the concluding bath at an Ashvamedha sacrifice, if the ceremony of ablution has been appropriately performed.

62. दुरापं—difficult to be obtained, see VI. 22. इन्द्र०—जयाय—अभजय is not exactly victory, but gaining anythig by conquest. दृप्तः—proud, insolent; from दृप् 4th Para. "to be proud." जनस्थान०—The eastern part of the Dandaka forest in the Deccan. तस्य विमर्दः (destruction, devastation); तं शङ्कते असौ; see IV. 21. सन्धाय-having made peace.

Trans.:—In days of yore the haughty lord of Lankâ fearing lest [his] Jana-Sthâna suffer destruction [from this king] who had gained a missile, not easily attainable, from Shiva made peace with him and then set out for the conquest of Indra's world.

63. विधिवत्—see V. 3. महाकुलीनेन—see *comm.* रत्नानुविद्धः—studded with precious stones; the comparison of the sea with the girdle and of the whole earth with a woman is comman in Sanskrit liturature, *cf.* रत्नाकरमेखलां *Dasha.* चतुरुदधिमालामेखलायाः भुवो भर्ता *Kadam.* सपत्नी—समानः पतिः अस्या अस्तीति सपत्नी.

Trans.:—When your hand has been duly accepted by this [king] belonging to an illustrious race, you will be as important [to him] as the earth; and thus do thou become the co-wife of the southern region engirt by the girdle of the ocean studded with gems.

64. परिणद्ध—encircled, entwined; *cf.* स जयति परिणद्धः शक्तिभिः

शुक्तिनाथः *Malati.* एला—see IV. 47. आस्तरण—a bed, a layer; आस्तीर्यते अनेन इति anything which covers. शश्वत्—*inde.* always. स्थली—a natural level spot of ground in a hilly tract; *cf. Ku.* IV. 4,

Trans.:—Be pleased to divert yourself always on the level spots of the Malaya mountain where the areca-palms have the beetle-leaf-creepers entwined round them sandal trees engirt by cardamom creepers, and where the ground is covered with Tamâla leaves.

65. इन्दी०...तनु—इन्दीवर—the blue lotus–the Nyamphœa cœrulea and stellata 'अथ नीलाम्बुजन्म च इन्दीवरं च' नीलेऽस्मिन्—इन्दी (लक्ष्मीः) तस्याः वरं इष्टम् इन्दीवरम्, तदिव श्यामा तनुः यस्य सः. अन्योन्यशोभा—अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यस्य; a pronoun is always double and compounded in many cases to express interchange of action by the rule कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये and समासवच्च बहुलम् *Vârti.* on *Pâni.* VII. i. 12. But a compound is not allowed in the case of अन्य and पर, therefore again by the Vârtika 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' when uncompounded the case termination of the first word is changed to सु so we have अन्यः अन्यस्य which by the rules of Sandhi become अन्योन्यस्य. योगः—joining together from युज्. शरीरयष्टी—the word यष्टी primarily means a stick or a pole but at the end of compounds after words meaning 'the body' it means slim, slender *e. g.* सरसाङ्गयष्टी *Ku.* V. 85. We have an exactly similar pharse in Marathi अंगाची काठी.

Trans.:—The frame of the body of this prince resembles the blue lotus in complexion and your slim figure has the fairness of the *Gorochana*: let there be a union of both of them that it may enhance each other's beauty like the lightning and the cloud.

66. स्वसुः—see V. 39. तदीयः—see V. 48, अन्तर—*lit.* space; hence, admission, effect. अरविन्द—the day-lotus. दिवा०...कोशे—दिवाकरस्य अदर्शनं further see *comm.* कोश V. 72. नक्षत्रनाथांशुः—नक्षत्राणां नाथः (उडुपतिः) तस्य अंशुः.

Trans.:—Her advice found no admission into the heart of the sister of the Vidarbha king just as a ray of the lord of stars finds no entrance in the day-lotus when its petals are closed into a bud on the disappearance of the sun.

67. सञ्चारिणी—पुनः पुनः सञ्चरतीति सञ्चारिणी applies to दीपशिखा. Literally speaking a Dîpashikhâ does not move about but it is to be taken by लक्षणा just as we have मञ्चाः क्रोशन्ति. The word संचारिणी applies to इन्दुमती of course. यं यं—Every one *cf.* यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ॥ *Ma.* III. 16. अट्ट a turret. The well-known ओटलो which is so common in the front of houses in Gujrâtha may be from this word. व्यतीयाय—passed over. पतिंवरा—see VI. 10. विवर्णभावं—The condition of paleness; *cf.* अन्तस्तापद्विवर्णमणीकृतम् *Shâ.* III. 11. It means darkness when it is applied to अट्ट. नरेन्द्रमार्ग = राजमार्ग in

Mrichchh. and 'the king's highway' in English. The idea is this—Each of the kings is compared to a turret or balustrade and the maiden to the flame of a lamp. When the flame passes on by the side of the turret the latter is naturally enveloped in darkness and appears dim.

Trans.:—The maiden intent upon choosing her husband was like the flame of a lamp, and whichever king she left behind was suffused with palor just like a turret on the king's highway which is shrouded in darkness [and becomes dim] when left behind by the moving light.

68. उपस्थितायां—came near. समाकुल—anxious, uneasy. वामेतरः—वामात् इतरः other than the left, hence the right; see II. 31. उच्छ्वसित—throbbing. The throbbing of the right arm, the right eye, in fact the right side of the male, is viewed as an auspicious one just as the throbbing of any part of the left side of the female is considered auspicious.

Trans.:—On her arrival before Raghu's son he became uneasy whether she would choose him or not but the throbbing of the upper part of his right arm removed his misgivings.

69. सर्वां॰...वद्यम्—वद्य is *pot. part.* of वद् to speak; न वद्यः अवद्यः reproachable, the न becoming अ before a consonant, न अवद्यः अनवद्यः irreproachable, free from all blemish; the न becoming अन् before a vowel see *Pâṇi.* VI. ii. 6 and 73. The forms resulting from the *inde.* न with the root वद् by the addition of य are अनुद्य and अवद्य—the former conveys a general meaning 'that which ought not to be spoken' while the latter has a deprecatory sense 'that which is not fit to be spoken' *e. g.* अवद्यं पापम् and अनुद्यं गुरुनाम; सर्वे च ते अवयवाश्च सर्वावयवाः तेषु अनवद्यः तम्. अन्योपगमात्—from approaching another. सहकार—see IV. 9. वृक्षान्तर—*see* V. 24. षट्पदाली—षट्पदानां आली a row; वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः *Amar.*

Trans.:—On coming up to him who was faultless in every limb the princess abandoned going to any other; a row of bees has certainly never the desire to go to any other tree when it has come to a Sahakâra mango-tree in full blossom.

70. अनुक्रमज्ञा—अनुक्रमं (due order, regular succession) जानाति सा. *Trans.*:—On noticing that the heart of Indumatî who was as charming as the moon, was fixed on him, Sunandâ—who was proficient in a well regulated speech—commenced speaking at length.

71. इक्ष्वाकुवंश्यः—वंशे भवः वंश्यः; इक्ष्वाकोः वंश्यः. ककुदं—foremost pre-eminent. The word ककुद् *lit.* a peak, is used in the above sense just as the words सिंह, शार्दूल *etc.* but in that case it is always in the neuter; see *comm.* *cf.* ककुदं वेदविदां *Mâlavi.* I. 5. ककुत्स्थ—ककुदि तिष्ठत्यसौ one sitting on the hump of the bull; see IV. 41. आहितलक्षणः—noted for good qualities as explained by Malli. or it may also mean having the

hump for his mark. Malli. takes आहितलक्षण but Amara has आहतलक्षण= आहतं अभ्यस्तं लक्षणं यस्य whose characteristic mark is familiar to every one: so we may take आहतलक्षण as the reading of the text or if we keep it as आहित then we may explain it as लक्ष्यते अनेन इति लक्षणं; आहितं कृतं लक्षणं येन सः. यतः—from this, commencing from this person.

Trans.:—There lived a monarch of the Ikshwâku race, the most eminent of kings and who had made a mark for himself. From him forward the high-souled kings of Uttara Kosala bear the proud partronymic of Kâkutstha.

72. महेन्द्रमास्थाय—riding Indra who had assumed the form of a bull. See mytho. in notes on IV. 41. महोक्षरूपं—see *comm.* संयति—in battle. पिनाकिन्—the great Shiva, wielder of the bow पिनाक which protects the world. गण्डस्थली—प्रशस्ताः गण्डाः गण्डस्थलानि; *femi.* गण्डस्थल्यः. प्रोषि:०...लेखाः—पत्राकाराः लेखाः पत्रलेखाः a compound of the शाकपार्थिवादि class, प्रोषिताः पत्रलेखाः याभ्यः ताः; प्रोषित *lit.* gone abroad, away from home hence, disappeared. पत्रलेखाः are the various forms of creepers and flowers painted on the cheeks and breasts of women.

Trans.:—This (Kâkutstha) bestriding the great Indra in the form of a bull acquired the grace of Shiva; and by his arrows made the pretty cheeks of the Asura females bare of ornamental designs.

73. ऐरा०...विश्लथम्—[इरा water] इराः सन्त्यस्मिन् इति इरावान् the sea; इरावति भवः ऐरावतः the celestial elephant—one of the fourteen jewels gained at the churming of the ocean, तस्य आस्फालनं (striking, flapping *cf.* ऐरावतास्फालनकर्कशेन *Ku.* III. 22) तेन विश्लथम् loosened, untied. अङ्गदम्—armlet, see VI. 14, This is the armlet of Indra and अङ्गदेन refers to the armlet of Aja. उपेयुषः—on this Hemadri has the following remark, उपेयाय इति उपेयिवान् । तस्य उपेयुषः 'उपेयिवाननाश्वान्' *Pāṇi.* III. ii. 109 न चात्रोपसर्गस्तन्त्रम् *cf.* ईयिवान् in *Kirât.* I. 11. गोत्रभिदः—गां त्रायन्ते इति गोत्राः (mountains) तान् भिनत्ति इति गोत्रभिद् the cleaver of mountains *i. e.* Indra. The account of the lopping of the wings of mountains by Indra is given in the Ramayaṇa. Mr. Paṇdit has an ingenious interpretation about गोत्रभिद्. He says गोत्र is a cowpen and quoting the authority for this, goes on to show that Indra as the lord of rain is only meant by the word on the hypothesis that गोत्र was a cave of the heavenly mountains *i. e.* clouds, and Indra breaks them by his thunderbolt *i. e.* lightning and liberates the heavenly cows *i. e.* water. I believe the straightforward meaning is alright instead of all this allegorical maze. अधितष्ठौ—The root शी to lie down, स्था, and आस् to sit when preceded by अधि govern the accusative of the place where these actions are performed according to अधिशीङ्स्थासां कर्म *Pāṇi.* I. iv. 46.

Trans.:—It was he who shared half the seat with the breaker of

mountains even when he had resumed his original magnificent form, rubbing his own armlet with that of the god which had been loosened by his stroking Airâvata.

74. उरुकीर्तिः—उरुः (great) कीर्तिः यस्य सः. शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये—अभ्यसूया jealousy, see VII. 2. शक्रस्य अभ्यसूया शक्रा०...सूया, तस्या विनिवृत्तये. The performance of one hundred क्रतु sacrifices entitles the performer to the dominion of Svarga. Indra is always naturally jealous of this; see III. 38, 39 etc. Hence he never allows 100 क्रतुs to be completed. In the case of Dilîpa, Indra did not interfere but the king himself through magnanimity stopped after ninety-nine sacrifices.

Trans.:—In his line, it is said, was born the greatly renowned Dilîpa, the light of his race, who stopped at the completion of ninety nine sacrifices with the object of keeping down the jealousy of Indra.

75. वाणिनीनां—वाणिनी a wantion girl, a drunken woman, a dancing girl. स्याद्वाणिनी तु नर्तक्यां छेकमत्तस्त्रियोरपि *Abhi.* विहारार्धपथे—अर्धश्चासौ पन्था च अर्धपथः; the word पथिन् becoming पथ at the end of a compound. विहारस्य अर्धपथः तस्मिन्. विहार is a place of meeting or it may be a pleasuregarden. The word विहार we find used for the residence of Jaina Bhikshus–'a convent'; विहारस्तु जिनालये । लीलायां भ्रमणे स्कन्धे *Abhi.* आहरणाय—for stealing; the Dative is used for the Infinitive by तुमर्थाच्च भाववचनात् *Pâṇi.* II. iii. 15 *i. e.* the Dative of an abstract noun formed from a root may be used to express the sense of the infinitive of the same root.

Trans.:—While he was reigning over the earth even the wind did not move the garments of the drunken women fallen asleep half way on the road to their rendezvous: who then could stretch forth his hand to commit a theft.

76. पदं—स्थानं position [as a ruler] here. पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु *Amara.* तस्य—Malli. takes this with पुत्र and I think rightly, since the poet is speaking of Dilipa and would naturally say "his son." Châritra. settles the dispute by bringing forward the काकाक्षिगोलकन्याय and making तस्य applicable both to पुत्र as well as पद. विश्वजित्—see IV. 86. विभूति—riches, wealth; see IV. 19. The meaning here is different from that in VIII. 36; आवर्जित=brought; and सम्भृत=stored.

Trans.:—Raghu, his son, now holds his place–that Raghu who performed the great sacrifice Vishvajit and who reduced all the wealth amassed by him from the four quarters to an earthen pot.

77. Mark the use of the past pass. participles आरूढ, वितीर्ण, प्रविष्ट, and गत in the sense of nouns without the passive force by नपुंसके भावे क्तः *Pâṇi.* III. iii. 114. भुजङ्गमानां—of the serpents *i. e.* Pâtâla or Nâgaloka. वसतिं—place of residence; वसतिः स्याद्वस्थाने निशायां सदनेऽपि च *Abhi.* अनुबन्धि—Ever-pervading; परिच्छेत्तुम्—from परिच्छिद् 7th Ubha. to

define, to limit. Note the use of the Infinitive with अलम्=enough, sufficient, by the Sūtra पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु *Pāṇi.* III. iv. 66. इयत्तया—इदं परिमाणं अस्य इयत्, इयतः भावः इयत्ता, तया. So much, this much; *cf.* XIII. 5.

Trans.:—His fame which has ascended the mountains, has spread over the seas, entered the abode of serpents (the Pâtâla or Nâgaloka) and has also gone high up and is still ever-pervading beyond all measurement or limit.

78. कुमार—heir-apparent, कुमारोऽश्वानुचारके। युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ अनुजातः—see *comm.* Hemâdri says अनुजननं यद्यपि भ्रातृवचनं प्रसिद्धं तथापि इहप्रकरणवशाज्जन्यजनकविषयमित्यवगन्तव्यमिति. Châri. and Sumati, construe अनु with पतिं in the sense of कर्मप्रवचनीय. त्रिविष्टपस्य पति—is Indra. त्रिविष्टप is heaven where the virtuous alone find entrance. जयन्त—son of Indra. गुर्वी—heavy, weighty. धुर्—a load, a burden; *fig.* responsibility. धुर्य—one who is accustomed to bear weight, *cf.* येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि *Ku.* VI. 76. दम्य—one under training; hence, young, not well-developed; see *Mu.* III. 3 for almost a similar idea.

Trans.:—This heir-apparent, Aja, is born to him as Jayanta is to the lord of heaven; he, though under training, bears the weighty yoke of the earth just as by his experienced father.

79. तैः तैः—various, diverse; *cf.* तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैः *Ratnâ.* I. 2. *Megha.* II. 1. The words कुलेन कान्त्या etc. in the Instrumental are used because they go with the word तुल्य which expresses 'equality'. समागच्छतु—the root गम् with सम् is Âtma. but having आ between it is Paras. The Imperative here expresses a wish.

Trans.:—Do you choose this (one) who is equal to you by lineage, beauty, young age, and by several virtues of which modesty is the chief. Let the jewel be united with gold.

80. सुन०...साने—सुनन्दायाः वचनं, तस्य अवसाने conclusion, सातिस्त्ववसाने स्यात् *Amara.* *cf.* दोहावसाने II. 23. तनूकृत्य—न तनुः अतनुः, अतनुम् तनुं कृत्वा a च्वि comp. see II. 3. प्रसा०...लया—प्रसादेन अमला pleasing on account of satisfaction. The adjectival phrase may be applied to स्रजा as well. संवरणस्रजम्—is the garland put on the neck of whoever is chosen. संवरण is choosing, fixing upon, from संवृ. प्रत्यग्रहीत्—see IV. 40; VII. 36.

Trans.:—Then, at the conclusion of the words of Sunandâ, the princess lessening her coyness accepted the prince by throwing at him a bright glance of satisfaction, as if by a marriage-garland.

81. तस्मिन् यूनि—refers to the young अज. अभिलाषबन्ध—the knot of love. शालीनतया—शालाप्रवेशं अर्हतीति शालीना (one who deserves to be in a room *i. e.* bashful (formed irregularly according to *Pāṇi.* V. ii. 20 quoted in the *comm.* see *Shâ.* II.) तस्याः भावः शालीनता bashfulness. रोमाञ्चलक्ष्येण—see *comm.* for लक्ष्य which is used in the sense of

'disguise', 'appearence' equivalent to छद्म, व्याज; *cf.* सखीसिसिक्षालक्ष्येण *Md.* VIII. 35. etc. रोमाञ्च is 'पुलक', horripilation; see *Ratnâ.* I. 1. गात्रयष्टि—see शरीरयष्टि VI. 65. अरालकेशी—one having ringlets of hair, particularly the shorter curled up hair at the sides of the head and on the nape of the neck.

Trans.:—That princess through bashfulness could not speak out her fixed love in regard to the young prince, but the love of that princess with curly hair penetrating through her slender frame manifested itself in the form of her horripilation.

82. परिहासपूर्वं—परिहास or परीहास jesting; परिहासः पूर्वः यस्मिन् कर्मणि तपथा परिहासपूर्वं. *cf.* VIII. 29. *Ku.* VII. 47. सखी—This word is used in common talk for a friend; here as in many other places though the person be inferior in rank, still the servant who is devoted to the interests of his master is entitled to the name सखिन् as observed by Hemâdri भृत्ये सखीशब्दव्यवहारो दृश्यते *e. g.* सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत् *Ku.* III. 12 or स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम् *Kir.* I. 5 or सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः *Kir.* I. 10. वेत्रभृत्—वेत्रं बिभर्ति सा वेत्रभृत् one bearing the staff; warder. आर्ये—not in the literal sense; but only an honorific expression. अन्यतः—to another side; the suffix तस् being added in the *loca.* sense to indicate place. वधू—may be used here in the sense of 'bride.' I cannot say it is used in that sense intentionally by the poet. असूयाकुटिलं—असूयया कुटिलं यथा स्यात्तथा crooked; *cf.* भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्याः V. 23.

Trans.:—The warder who was the well-wisher [of Indumati] addressed the words "Lady! let us move in another direction" full of jest to her [Indumati] who was in that condition, at which the young damsel stared at her with a frown.

83. चूर्णगौरम्—चूर्ण is as Hemâdri observes:—"कुङ्कुमादिक्षोदारुणं हरिद्राचूर्णपीतं वा" see *comm.* गौरम् red; "गौरः पीतेऽरुणे श्वेते" *Medi.* The red colour is always looked upon as auspicious. गुणम्—गुण is really the thread, but here it is used to convey the idea of the garland. Hemâdri observes:—गुणस्तन्तुस्तेन माला लक्ष्यते स्रक्शब्दं विहाय अनुरागोपमार्थं गुणशब्दः प्रयुक्तः. रघुनन्दन—the son of Raghu *viz.* Aja. धात्रीकराभ्यां—Malli. takes धात्री nurse, to be Sunandâ but perhaps the nurse was among the body of attendants; see st. 10 *supra.* करभोपमोरु—Malli. takes करभ in the sense of the back part of the hand. It would be better perhaps to take it to signify the trunk of an elephant. The reading with रू is not grammatically correct. The Sûtra given by Malli. requires that ऊरु should be the उत्तरपद in a compound and should also convey the sense of उपमानत्व; here, in the text, the उपमानत्व is expressed by the word उपमा hence ऊरु is not the Uttarapada; therefore the reading cannot be करभोपमोरूः. यथाप्रदेशम्—in the proper place; *cf. Ku.* I. 49, VII. 34. मूर्तं—incarnate. अनुरागम्—love itself.

Trans.:—She whose thighs rivalled the forearm caused the bridal-garland reddened with auspicious powder to be properly placed by the hands of her nurse round the neck of Raghu's son—that garland which looked the very embodiment of her love.

84. **मङ्ग०...मय्या**—मङ्गलाय पुष्पाणि मङ्गलपुष्पाणि, तेषां विकारः मङ्ग०...मयी, तया agreeing with स्रजा. **विशा०...म्बया**—प्रशस्तं वक्षं वक्षःस्थलं; विशालं च तद् वक्षःस्थलं च विशालवक्षःस्थलं (*cf.* विपुलवक्षःस्थलम् *Mu.* II.), तस्मिन् लम्बया. **विद०...वरजां**—see VI. 58. **कण्ठा०...पाशां**—*cf.* क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि *Ratnâ.* III. 17. **वरेण्य**—see VI. 24. **अमंस्त**—see III. 43; VII. 13.

Trans.:—By that garland of auspicious flowers which was hanging down on his broad chest the worthy prince felt as if the sister of the king of Vidarbha had thrown her delicate arms round his neck.

85. **उपगता**—come up; **कौमुदी**—light. **जह्नुकन्या**—The Ganges. During her course the river inundated the sacrificial ground of the sage Janhu who got angry and drank her up. He was appeased by the gods and particularly by Bhagîratha when the sage allowed the waters of the river to flow from his ear. Hence the river is spoken of as his daughter. **सम०...प्रीतयः**—समगुणानां योगेन प्रीतिः येषां ते. This is a *Vyadhi. Bahuvrîhi* which is not directly sanctioned by Pâṇini; but is frequently met with in literature. A *Vyadhi. Bahu.* is permissible with words like जन्म as उत्तरपदः as remarked by Vâmana. The metre is Mâlinî.

Trans.:—Pleased at the union of [the bride and the bride-groom] having similar qualities, the citizens spoke with one voice, though it was grating to the ears of the [other] kings, that this [Indumatî] was, as it were, the light come back to the moon cleared of the clouds that covered it or the Ganges descended to the ocean so suited to her.

86. **प्रमु०...पक्षम्**—प्रमुदितः (gladdened, highly satisfied) वरस्य पक्षः (the party of the bride-groom *i. e.* the friends and relatives) यस्य तत्तथोक्तम्. **अन्यतः**—the तसिल् is used in the *loca.* sense as in st. 82. **वितानं**—Mall. seems to take the word in the sense of 'blank with dejection'; or according to Amara it may be taken in the sense of तुच्छक 'Dismayed, joyless.' **क्षिति०...मण्डलम्**—the collected body of princes *cf.* सुहृन्नृपमण्डल *Dasha.* Mark the distinction between the पद्म and the कुमुद—the one blooming out under the morning sun and the other closing up in consequence of the disappearing of the moon. The metre of the stanza is पुष्पिताग्रा.

Trans.:—That assembly of kings, having on one side the party of the bride-groom filled with delight, and on the other all filled with dejection, appeared in the morning like a lake with new blown day-lotuses on one side and night-lotuses drowned in sleep on the other.

Raghuvansha, Canto VII.

Notes and Translation.

1. अथ—after the marriage-garland was put on Aja's neck as mentioned in VI. 83. उपयन्त्रा—*Instru. sing.* of उपयन्तृ a husband, *cf.* संसमानमुपयन्तरि वध्वा: *Mâ.* X, 45. सदृशेन—suitable, equal. "समस्तुल्य: सदृक्ष: सदृश: सदृक्" *Amara.* युक्ताम्—joined, united. स्कन्देन—one of the names of Kârtikeya the son of Pârvatî. देवसेनां—Kârtikeya was the general of the gods in the expedition against Târakâsura; hence perhaps, Devasenâ *i. e.* देवानां सेना the army of the gods, is merely used allegorically; or perhaps, the account of the Vâyu-Purana "शतक्रतो रूपवती देवसेनेति या सुता। सा महेन्द्रेण त्वर्थे भार्यात्वेनोपपादिता॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रते" was in the poet's mind. पुर०...मुख:—पुरे प्रवेश: पुरप्रवेश:, अभिगतं मुखं अस्य अभिमुख: *Pâni.* VI. ii. 185 'ready, about to;' पुरप्रवेशस्य अभिमुख: पुर०...मुख: see V. 29, 64.

Trans.:—Now the lord of Vidarbha, took with him his sister who was united with a worthy bride-groom [and therefore] looked like Devasenâ herself in person when united with Skanda, and directed his course towards the entrance of his city.

2. सेनानिवेश—see V. 49; *Veni.* I. Since the motion is directed to the camps, the word सेनानिवेश is in the accusative. पृथिवीक्षित्—पृथिवीं क्षियति or पृथिव्यां क्षयति (shines) इति. विभा०...भास:—विभातम् (dawn *cf.* भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं *Shâ.* V. 19.); ग्रह a luminary, see VI. 22. मन्द=bedimmed, become pale. भा—brilliance 'भाभा:छविद्युति:' *Amara.* मन्दाश्च ता: भासश्च मन्दभास:, see *comm.* भोज्या—sister of King Bhoja of Vidarbha; see V. 39. व्यर्थ०...रथत्वात्—विगत: अर्थ: यस्य स:; मन एव रथ: or मन: रथ इव मनोरथ:; व्यर्थ: मनोरथ: येषां ते व्य०...रथा:; तेषां भाव: तस्मात्. साभ्यसूया:—अभ्यसूया here does not mean 'anger' but only 'irritation', 'disfavour.' असूया means गुणेषु दोषाविष्करणम्, see VI. 74; *Megh.* I, 39 and *Ku.* III, 4 अभ्यसूयया सह वर्तमाना: सा०...सूया:.

Trans.:—The other king too with their brightness dimmed like that of the stars in the early dawn went to their respective camps finding fault with their personal beauty and their apparel in consequence of their hopes having proved futile with regard to the princess of Bhoja.

3. सान्निध्ययोगात्—see IV. 6. योग here means 'consequence, result'; *cf.* रक्षायोगादयमपि तप: प्रत्यहं सञ्चिनोति *Shâ.* II. 14. The sense here is different from that in VI. 65, 85; Malli. takes it in the sense of 'existence', presence'. शच्या:—Shachî, the wife of Indra, is invoked along with her husband at the commencement of the ceremonials of Hindu marriages. She is said to enjoy eternal immunity from

widowhood and is the mother of good sons hense her presence is considered very auspicious, see *Prayo. Ratnâ.* Vâgdâna. स्वयंवर—see V. 39 and 64. क्षोभकृतां—क्षोभं (agitation, disturbance) कुर्वंति ते क्षोभकृतः; तेषां. अभावः—absence, non-existence. Hemâdri remarks शचीसन्निधौ ये विघ्नमुपजनयन्ति ते त्वचिरात्प्रलीयन्त इत्यागमः. काकुत्स्थः—see IV. 41, 87. उद्दिश्य—in reference to, with respect to. किल—is used here in an assertive sense, तेन—therefore. क्षितिपाललोकः—a group, an assembly of princes, *cf.* V. 64 and VI. I.

Trans.:—In consequence of the Goddess Shachî being [present] near, there was certainly, an absence of those who would create a disturbance in the *Svayamvara*. Hence it was that the collection of kings though full of jealousy towards Kâkutstha remained quiet.

4. तावत्—Malli. takes this in the sense of 'entirely'; while other *comm.* take it as a separate word in the sense of 'while'; thus Vallabha says:—यावत्ते राजानो गतास्तावदेव स वरः राजमार्गं प्राप. In this sense it is used in VI. 37 and in *Ku.* VII. 63. उपचार—'means of showing respect': hence 'decorations' etc. *cf.* V. 41, VI. 1 and *Buddha* I. 5. For compound see *comm.* इन्द्रा°...णाङ्कम्—इन्द्रायुध, इन्द्रचाप is the rainbow which displays the seven primary colours. Here इन्द्रायुध is explained by one commentator as "नानारत्नदीप्तिसमूहः" इन्द्रायुधानि इव द्योतितानि (made dazzling, resplendent) इन्द्रा°...तानि च तानि तोरणानि च (तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं *Ama.* probably the triumphal arches with bright colours are intended here (*cf.* VI. 1 *Buddha.* I. 5, V. 52.) and इन्द्रायुध-तोरणानि अङ्कानि (characteristic marks; *cf.* VI. 25) यस्य तं. राजमार्गं—The main-road. *see* VI. 67. ध्वज°...ष्णम्—ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् (A Tatpurusha ending in छाया is *neuter* when the objects casting the shade are many by 'च्छाया बाहुल्ये' *Pâṇi.* II. iv, 22. See the compound इक्षुच्छायम् in IV. 20) and for the rest of the compound see *comm.* उष्ण—Marathi ऊन sunshine उष्ण ऊष्मागमस्तपः *Amara.*

Trans.:—[And] during that time, (at the same time) the bridegroom with the bride reached the royal road which was strewn (everywhere) with auspicious articles and flowers, was decorated with triumphal arches radiant like the rainbow and along which the sunshine was warded off by the shade of flags.

5. तदा°...राणां—see *comm.* and VI. 16. चामी°...वत्सु—चामीकरम् चमीकरे आकरे भवम् or चामी (शोभां) करोतीति चामीकरं तस्य जालानि lattticed windows [seen in old houses] *cf.* जालोद्गीर्णैः केशसंस्कारधूपैः *Megh.* I. 32. जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे *Yâdava.* The वत् is the usual possessive मतुप्; the म being changed to व by मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः *Pâṇi.* VIII. ii. 9. इत्थम्—in this manner, the थम् expressing manner; इदमस्थमुः *Pâṇi.* V. iii. 24. पुरसुन्दरीणाम्—सुष्ठु उनत्ति इति सुन्दरः *Pâṇi.* VI. i. 94; पुरस्य सुन्दर्यः तासां. विचेष्टितानि—हस्तपादादिचालनानि says Sumati.

Trans.:—Then with all other works left aside the movements of the fair ladies of the city eager to have a view of him were as under on the mansions having golden-latticed windows.

6. **आलोकमार्गम्**—आलोकस्य मार्गः तं; यतः अवलोकनं भवति तत्र स्थले. **सहसा**—*ind.* precipitately. **कयाचित्**—The addition of चित् to the *idstru.* of का here imparts the sense of one of the many. We meet this very frequently in literature. **उद्वे०...माल्याः**—उद्वतं च तत् वेष्टनं च तेन वान्तानि माल्यानि येन सः *cf.* सहसा विदधीत न क्रियाम् *Kirâ.* I. **सम्भावितः**—was thought of. **तावत्**—Malli, explains it quite satisfactorily. **रुद्धः**—held up, sustained. **केशपाशः**—केशानां पाशः केशपाशः a *nitya-samâsa*, see *comm.* and *Kum.* I. 48. The word वान्त, though mentioned as a ग्राम्य one, is in a subordinate position and therefore, does not detract the beauty of the expression, as mentioned in *Kâvyâda.* I. 95.

Trans.:—One lady in hastily, going to the window did not think of binding the tresses of her hair, from which flowers were dropping down on account of the knot having got loose, until she reached the window.

7. **प्रसाधिका**—The toilet-woman; one who does the decoration *i. e.* प्रसाधन. प्रसाधिकया आलम्बितं (held, supported; *cf.* मुखालम्बितहेमसूत्रं *Vikrh.* V. 2). **अग्रपादं**—अग्रश्चासौ पादश्च तं the 'forefoot,' and not the 'forepart of the foot'. There is no difference in the idea but only a grammatical fineness. When the गुण (the अग्रत्व) is taken as distinct from the गुणी (पाद) we get पादाग्र but when we take the गुण and गुणी as identical we have अग्रपाद as explained by Vâmana. **द्रवरागम्**—द्रवः (wet) रागः यस्य तं. **उत्सृ०...गतिः**—लीलायुक्ता गतिः or लीलया गतिः (a gait full of dalliance), उत्सृष्टा (given up, abandoned) लीलागतिः यया सा. **आगवाक्षात्**—up to the window; आ is used as a separable preposition and it shows here मर्यादा 'till, up to, as far as.' "आङ् मर्यादाभिविध्योः" *Pâṇi.* II. i 13. *cf.* I. 91 and आ कैलासात् बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः *Megha.* I. 13. **अलक्तकाङ्काम्**—अलक्तं (the red lac-dye said to be prepared from the exudation of the resinous juice of certain trees) अङ्कः (mark) यस्याः साः, तां; *cf.* स्फुटकुङ्कुमाङ्कं *Jân.* III. 51. **एव**—Châri. remarks एवकारेण कदाचिदपि द्रवरागपादमपकृष्य स्त्रियो नयन्तीत्यर्थः. **पदवीं**—footsteps; a course, a path. अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः *Amara.* **ततान**—produced; *cf.* आनन्दादपरविधं तनोति मोदं *Utta.* III. 39 also तोयं ततान विपमग्रथितो विभागः *Mâlati.* IX. 45.

Trans.:—One of the ladies snatching her fore-foot which was held by her toilet-woman, even while the red-dye on it was yet wet, and abandoning her graceful gait impressed a line of foot-prints produced by the red-lac.

8. **विलोचनं**—the eye. **दक्षिणं**—see IV. 8. According to the Shruti quoted by Malli. the left-eye was to be first painted but in the hurry the woman paints the right-eye. **अञ्जनेन—सम्भाव्य**—decorating

with collyrium. तद्व०...नेत्रा—see *comm.* वाता...कर्षम्—वातायनस्य (वातायनं गवाक्षं *Ama.* वातस्य आयनम् passage, *cf.* IV. 24, and *Buddha* III. 18). सन्निकर्ष—vicinity. *cf.* VI. 20. शलाका—a thin pencil used in painting the eyelids with collyrium; *cf.* तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव (कान्तिः) *Kum.* I. 47 also शालाञ्जनशलाका *Shikshâ.* तथैव—in that condition.

Trans.:—Another lady neglecting the left eye, decorated the right one with collyrium and even in that condition with the painting-stick in her hand went to the window.

9. जाला०...दृष्टिः—जालस्य (see st. 5 *supra.*) अन्तरे (in, inside; see *Ratnâ.* I. 26 लीयन्ते मुकुलान्तरेषु) प्रेषिता दृष्टिः यया सा. भिन्ना—loosened. नीवी—the knot formed by the tying of the ends of a woman's *Sâdî.* नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि *Vishva*; see *Megha.* II. 5, *Mâlatî.* II. 5. नाभि०...श्रेण—the नाभि seems to have been a favourite theme with Indian poets and its depth was considered a mark of great beauty. It is generally compared to the eddy of water, *cf.* VI. 52 and गङ्गावर्तसनाभिर्नाभिः *Dasha.*

Trans.:—Another one who had fixed her eyes into the window did not tie her garment-knot loosened by her rapid motion but stood on holding the cloth by [her] hand the lustre of whose ornaments found entrance into her navel.

10. अर्धाचिता—अर्धं आचिता (strung *p. p.* of आचि 5th Ubha). Some read अर्धाञ्चिता but the meaning remains unchanged. पदे पदे—at each step; the repetition is by the rule नित्यवीप्सयोः; *cf.* दिने दिने सा परिवर्धमाना. दुर्निमित्ते—wrongly measured; irregularly put; from मि 5th Ubha; to scatter, to establish. रशना—स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा *Ama.* also written रसना the zone, girdle, a waist-band; formely worn very commonly by women. It appears to have yet remained among the Mârvâdis and people in the Karnâtaka *cf.* पादन्यासकणितरसनाः also रसतु रसनापि तव घनजघनमण्डले *Gita. Go.* 10. & *Buddha.* IV. 33. तदानीं—at that time. अङ्गु०...शेषा—see *comm.* see also V. 22.

Trans.:—At that time only the thread of the half-finished girdle of another woman who rose hastily, remained on her big toe in consequence of the beads dropping at each careless step.

11. आस०...गर्भैः—आसवस्य (आसव wine or distilled liquor, especially from sugar or mollases) गन्धः see *comm.* the locative is by the Vârtika गड्वादेः परा सप्तमी on सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ *Pâṇi.* II. ii. 35. Châritra analyses it in the following manner आसवगन्धः गर्भो येषां or आसवगन्धः प्रधानः गर्भः येषां तैः. व्या०...तराः—(see VI. 37) व्याप्तानि अन्तराणि येषां ते refers to गवाक्षाः. सान्द्रकुतूहलानाम्—सान्द्रं (excessive, intense) कुतूहलं (curiosity) यासां तासाम्. विलो०...भ्रमरैः—भ्रमन् रौतीति भ्रमरः or भ्रमतीति भ्रमरः; विलोलानि च तानि नेत्राणि च वि०...त्राणि; तानि एव भ्रमराः येषां तैः. गवाक्षा—गवां अक्षीणि इव गवाक्षाः. Te word अक्षिन् becomes अक्ष at the end of a compound when

it does not mean 'an eye' by अक्ष्णोऽदर्शनात् *Pāṇi.* V. iv. 76. The word ought to be *neuter* but usage has it masculine. सहस्रपत्राभरणाः—सहस्रं पत्राणि अस्य सहस्रपत्रं a lotus; सहस्रपत्रं कमलं *Amara.*) सहस्रपत्राणि आभरणानि (ornaments, decorations see *shd.* IV. 5) येषां ते.

N. B.—Stanzas 6-11 are to be found almost word for word in *Kumāra.* VII and numbered 57-62 there. likewise a striking parallel in the ideas and similarity of expressions may be noted in *Buddha* III. 13—24; *Māgha.* XIII. 30—48; *Vikramānka.* VI. 11.—19. The following stanza:—

स्तनन्धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया व्रजन्ती ।
सम्प्रस्नुताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यां सिषेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥

which appears is some Mss. or Raghu, finds a parallel in the Vikramânkadevacharita.

Trans.:—The windows, with their openings crammed with the faces of intensly curious women, emitting a strong smell of liquor and having rolling eyes resembling bees, appeared to be decorated with lotuses.

12. राघवं—see *comm.* आपिबन्त्यः—*cf.* पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् II. 19; 73. विषयाणि—विषयाणां (of objects; see *Buddha* I. 74, 90) अन्तराणि (see VI. 26). शेषेन्द्रियवृत्तिः—शेषाणि च तानि इन्द्रियाणि च, तेषां वृत्तिः (see V. 23 and *comm.*). सर्वात्मना—completely thoroughly *cf.* सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती.

Trans.:—Those ladies drinking, as it were, with their eyes the son of Raghu, paid no heed to anything else; for the functions of their other organs appeared as if concentrated in their eyes.

13. स्थाने—through properly the *loc. sing.* of स्थान, it is an *indc.* see V. 16, and *Ku.* VII. 65. वृता—chosen, selected; begged, solicited from वृ 5th, 9th Ubha. 'to court, to solicit.' परोक्षैः—परोक्ष one who is absent, as opposed to प्रत्यक्ष, from 'पर् beyond and अक्ष (from अक्षिन्) अक्ष्णः परे परोक्षः. स्वयंवरम्—स्वयं वृणुते अस्मिन्निति स्वयंवरः see V. 39. अमंस्त—Aorist 3rd *sing.* of मन् to consider; see VI. 84. साधुम्–right, appropriate *cf.* स किंसखा साधु न शास्ति *Kir.* I. 15. पद्मा—Laxmi the wife of Vishṇu लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा *Amara*; see *Jān.* II. 7. नारायणं—This word has been very variously derived; the most concise is (1) नराणां समूहः नारं the animal world; तस्य अयनम् final resting place; (2) नरात् आदिपुरुषात् जाताः नाराः (waters) ते अयनं यस्य सः नारायणः. अन्यथा—otherwise, in another way; the word being formed by the addition of था to the pronoun अन्य according to प्रकारवचने थाल् *Pāṇi.* V iii. 23. कान्त—husband *cf.* कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः *Megh.* II. 37. कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये *Mā.* X. 29. आत्मतुल्यम्—आत्मना तुल्यः, तम्. The potential लभेत is used here in the sense of disbelief as explained by Mr. Kâle, the speaker not believing in the possibility of Indumatî getting a suitable husband without a *Svayamvara.*

Trans.:—Though sought in marriage by princes who were not seen, Bhojya considered, very rightly, that a Svayamvara was the best [for her]; how else could she have obtained a suitable husband for her just as Laxmî obtained Nârâyaṇa.

14. परस्परेण—By the Vârtikas 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' 'समासवच्च बहुलम्' a pronoun is always doubled and compounded *i. e.* the case termination of the first member may be dropped and the two words joined together as in a compound in many cases to express interchange of action. But a compound is not allowed in the case of पर and अन्य as remarked in 'बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्.' Then by the Vârtika असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः when uncompounded, the *case termi.* of the first word is changed to सु the *termi.* of the *nomi. sing.* and so we have परः परस्य and again by the rule कस्कादिषु च we have परस्पर. see VI. 65. **द्वन्द्व**—a pair. Mallinâtha takes परस्परेण with न अयोजयिष्यत्; it would be better to take it with स्पृह०...शोभं as remarked by Kâle. **चेद्**—see VI. 24. **रू०...त्नः**—रूपस्य विधानं तस्मिन् यत्नः see VI. 11. **प्रजानां पत्युः**—of the ruler of created beings *i. e.* "स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता" *Amara.* **वितथ**—विगतं तथं सत्यं यस्मादिति. Amara has वितथं त्वनृतं वचः words which are not true fail to be fruitful; hence, the sencondary meaning of वितथ useless, futile, as in वितथप्रयत्नः II. 42. **अभविष्यत्**—for the use of ths conditional see Apte's Guide § 216. This stanza appears as 67 in *Kumâra.* VII.

Trans.:—Had not this couple, each of whom possessed beauty which was longed for by the other, been united the labour of the ruler of the created beings in forming the beauty of both them would have been to no purpose.

15. रतिस्मरौ—Here though one word is *femi.* and one *mascu.* the gender of the latter is retained by the पुमान् स्त्रिया *Pâṇi.* I. ii. 67 and such compounds are called एकशेषद्वन्द्व. **इमौ**—is also of the same class. **बाला**—see VI. 53. **आत्म०...रूपम्**—प्रतिगतः रूपम् प्रतिरूपम् a *Prâdi. compound.* आत्मनः प्रतिरूपः आत्मप्रतिरूपः तम् see *comm.* **जन्मान्तरं**—(see VI. 26 and *cf.* जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते । तस्य सङ्गतिः तां जानाति तद्.

Trans.:—These two are undoubtedly Rati and Smara [in human form]: therefore it is why the maiden has fixed upon one who is her own match from among thousands of kings; the mind is cognisant of the union formed in another life.

16. इति—Thus *i. e.* the expression of thought in the stanzas 13.14 and 15. **उद्गताः**—escaped; hence, given vent to. **पौरवधूमुखेभ्यः**—पुरे भवाः पौराः तेषां वध्वः or पौराश्च ताः वध्वश्च (वधू is not used here as in st. 4 or in I. 65, VI. 82 but in a generic sense नारी सीमन्तिनी वधूः *Amara.*) तासां मुखानि; तेभ्यः. **मङ्गलसंविधाभिः**—संविधीयते आभिः इति संविधाः decorations; मङ्गलस्य संविधाः मङ्ग०...धाः; ताभिः For the auspicious decorations, See *Bhâga.*

Skânda X. Chap. 41. उद्भासितं—decorated, ornamented. सम्बन्धिनः—सम्बन्धः अस्यास्तीति सम्बन्धी. It need not necessarily mean the bride's family-members; it means any kinsmen; but the word is used in almost this sense in सम्बन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति *Utta.* I. 16.

Trans.:—The prince, hearing these agreeable expressions dropped from the mouth of the citizens, arrived at the house of the kinsmen, which had been embellished by various auspicious decorations.

17. आशु—rapidly; आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः *Ratnâ.* करेणुकायाः—a female elephant. करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे *Amara*; and the क suffix may be taken to be स्वार्थे or it may be taken अल्पार्थे and the word may be meant for a she-elephant. Generally a she-elephant is used in riding in processions etc., since the female does not get suddenly infuriated like the male. काम०...हस्तः—कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन or कामरूपेण दत्तः हस्तः यस्मै सः. In the one case it means 'who had supporated himself by putting his hand on Kâmrûpa' and in the other 'to whom the hand was held out by Kâmrûpa'. Oriental princes of the olden type are often escorted by some one on whose shoulder they put their hand. It would therefore be better to suppose that Kâmarûpa acted as his groomsman perhaps and accompanied him. For Kâmarûpa *see* IV. 83. वैदर्भनिर्दिष्ट—see VI. 3. अथो—For the various senses in which this particle is used and often very idiomatically, but as often neglected see I. 35. Here Malli: uses it in the sense of आनन्तर्य; and Mr. Kâle proposes to use it in the sense अन्वादेश a second assertion of something else regarding a person after one has already been made चतुष्कं विवेश अथो नारीमनांसीव विवेश. इव—on this Sumati says—"इवशब्दार्थोऽत्र सहार्थे व्याख्यायते; नारीमनोभिः सह चतुष्कमध्यं प्राविशत् = नारीमनांस्यपि विवेशेत्यर्थः." चतुष्कं—a hall resting on four pillars *cf.* नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः *Ku.* VII. 9. Even in these days of peace and prosperity temporary spacious halls are erected for marriage assemblies—the ladies' portion being so placed that they have full sight of the ceremony *etc.* and it is the females who are most anxious to see the bride-groom. Aja, the poet says, pleased them; hence the second assertion.

Trans.:—Then nimbly alighting from the [back of the] she-elephant and being supported by the king of Kâmarûpa [he proceeded] and entered the the marriage-hall pointed out by Vaidarbha; at the same time he entered the heart of the women [assembled there].

18. महा०...स्थितः—see IV. 4. and VI. 6. अर्घ्यम्—see V. 2. मधुपर्कमिश्रं—मधुना पृच्यते or मधुनः पर्को [योगो] यस्मिन्निति वा । दधिसर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः। प्रोच्यते मधुपर्कः Madhuparka is generally a respectful offering to a distinguished guest now restricted only to the bride-groom on his arrival at the enterance of the marriage-hall of

the bride's father—the ingredients are curds, clarified, butter, honey, sugar and water. दुकूलयुग्म—a pair of pieces of woven silk क्षौमं दुकूलं स्यात्. सार्धं—see IV. 69.

Trans.:—Seated on a rich throne he received the offering of the worshipping materials mixed with jewels and Madhuparka as also the pair of silken pieces presented by Bhoja accompanied by the glances of the ladies (who were eagerly watching him).

19. दु०...सा:—दुकूले वाससी यस्य सः. वधूसमीपं—The word वधू is used here as in VI, 52, 82. विनीतैः—see IV. 67. अवरोधरक्षैः—see IV. 68; VI. 48. वेलासकाशं—see IV. 44. स्फुट०...राजिः—फेनानां राजयः फेनराजयः स्फुटाः फेनराजयः यस्य सः. उदन्वान्—see IV. 52. चन्द्रपादैः—चन्द्रस्य पादाः the rays of the moon. *cf.* पादानिन्दोरमृतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टान् *Megha.* II. The simile here is very complete.

Trans.:—Dressed in the silken-garments he (Aja) was led near the bride by the respectful attendants of the harem just as the water of the ocean with its distinct lines of masses of form is carried to the shore by the new moon-rays.

20. पुरोधाः—पुरोधस् is the family priest; see *comm.* आज्यादिभिः—आज्यं आदौ येषां तैः. आज्य is clarified butter आ सम्यग्यज्यते अनेन इति *lit.* that which makes manifest; clarified butter when put in the fire makes it manifest to the sacrificers. अग्निकल्पः—ईषदसमाप्तोऽग्निः अग्निकल्पः most a second god of fire *cf.* कुमारकल्पः IV. 36. हुत्वा—from हु 3rd Paras. to offer an oblation. विवाहसाक्ष्ये—विशिष्टं वहनं विवाहः *lit.* supporting in every way; hence, marriage whereby the bride has to be maintained in every way by the bride-groom. साक्षात् द्रष्टा इति साक्षी, साक्षिणः कर्म साक्ष्यम्, विवाहस्य साक्ष्यम् तस्मिन्. वधूवरौ—see रतिस्मरौ VII. 16.

Trans.:—There the venerable priest of the Bhoja family almost equal to the (sacred) fire presented offerings of clarified butter and other materials to the sacred fire and making it a witness to the marriage united the bride and the bride-groom.

21. सुतरां—सु with the *compa.* affix तर which is changed to तराम् after an *inde.*—exceedingly, very much *cf.* तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे *Kumd.* I. 24. अन०...वालं—अविद्यमानं अन्तरं अस्याः अनन्तरा, अनन्तरा चासौ अशोकलता च, तस्याः प्रवालः or if अनन्तर agreeing with प्रवाल then अविद्यमानं अन्तरं अस्य (close, thick); अशोकलतायाः प्रवालः (जातिकवचनम्) अशो०...लः, अनन्तरश्चासौ अशो०...लश्च, तं. प्रतिपल्लवेन—प्रतिगतः पल्लवः प्रतिपल्लवः, तेन. चूतः—the mango-tree च्योतति रसम्. आम्रश्चूतो रसालः *Amara.* Here the mango-tree and its प्रतिपल्लव is compared to Aja and his hand; and the hand of the bride to the प्रवाल.

Trans.:—That prince holding the bride's hand with his own looked extremely handsome like a mango-tree when it has reached tender sprout of a neighbouring Ashoka tree by means of a corresponding leaf of its own.

22. कण्टकितप्रकोष्ठः—कण्टकाः (रोमहर्षेऽपि कण्टकः *Amara.*) सञ्जाताः अस्य इति कण्टकितः (horripilated, thrilled) कण्टकितश्चासौ प्रकोष्ठः (the forearm, the part above the wrist *cf.* कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः *Me.* I. 2) च. स्विन्नाङ्गुलिः—स्विन्नाः अङ्गुल्यः यस्याः सा स्विन्नाङ्गुलिः. For further elucidation see *comm.* तत्क्षणम्—*ind.* तस्मिन्नेव क्षणे यथा तथा. आत्मवृत्तिः—आत्मनः वृत्तिः (action, existence). For the other reading and explanation see *comm.*

Trans.:—The wrist of the bridegroom was horripilated and the fingers of the bride were moistened with perspiration: so, it appeared, that by the joining of their hands the action of love was at that moment equally divided between the pair.

23. अपा°—तानि—see *comm.* (अपाङ्गः the outer corner or angle of the eye अपां गतिः तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र *cf.* "अपाङ्गतरले दृशौ तरलवक्रवर्णा गिरः"). प्रतिसारितानि stretched out. क्रिया°...तानि—क्रिययोः समापत्तिः (meeting encountering), तया निवर्तितानि (withdrawing *cf. Ku.* VII. 75 Chāri. explains समापत्तिर्विलोकनीयवस्तु विलोकनपर्यन्तं समापत्तिस्ततो निवर्तितानि). ह्रीयन्त्रणां-यन्त्रणा a check, restraint. आनशिरे—obtained. अन्योन्यलोलानि—For अन्योन्य see VI. 65 and for compound see *comm.*

Trans.:—Their eyes, eagerly longing to have a look of each other, strained up to the very outer corners but withdrawn the moment their object was finished, acquired a constraint of bashfulness which was pretty.

24. प्रद°...मणात्—(प्रगतः दक्षिणं) प्रदक्षिणं यथा तथा प्रक्रमणम् see II. 21. उदर्चिषः—उत्कृष्टा अर्चिः (flame) यस्य तस्य or ऊर्ध्वं अर्चिः यस्य तस्य *cf.* स्फुरदुदर्चिः कृशानुः *Ku.* III. 71. मेरोः—The mountain मेरु is supposed to be a mass of glowing gold. उपान्तेषु—Upānta is the side or slope of a mountain *cf.* छन्नोपान्तः अचलः *Megha.* I. 18. अन्योन्यसंसक्तम्—अन्योन्य see VI. 65. This compound phrase applies to the couple as well as to day and night. अहस्त्रियामम्—त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । आद्यन्तयोरर्धप्रहरयोर्दिनव्यवहारात्, or त्रिन् यापयति इति that which leaves no room for धर्म, अर्थ and मोक्ष but only for काम. अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामम् by the rule विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि (*Pāṇi.* II. iv. 13) शीतोष्णस्येव सहानवस्थानलक्षणेनाभिधेन विप्रतिषिद्धत्वात् *Hara.* Words with opposite signification but not being the names of concrete substances optionally become *neuter* and *singular* when compounded *e. g.* शीतोष्णं or शीतोष्णे; सुखदुःखं or सुखदुःखे etc.

Trans.:—That couple now united to each other, in going round the blazing fire keeping it on the right side glowed like day night succeeding closely upon each other in going round Meru.

25. नितम्बगुर्वी—see *comm.* and VI. 63. गुरुणा—see V. 1. Vasishtha was the preceptor or family-priest of the Raghus. प्रयुक्ता—directed; वधूः—see 19 *supra.* वि°...मेन—प्रतिमाति इति प्रतिमः an equal. विधातृ—the creator who presides over all विधिs *etc.*, particularly about marriage and progeny. विधात्रा प्रतिमः, तेन. मत्त°...नेत्रा—see VI. 59. The Chakora—

the ordinary partridge is a bird of the genus *Tetraoperdix* of which there are several varieties. It is a smart bird with a well set head and prominent reddish eyes (on which account the bird is taken as 'an object of comparison' especially in reference to the eyes of women) and legs. Many of them have spotted feathers. In the tropics it is generally found in the new greenswards in pairs after the rains.

The eyes of the princess had been reddened by the smoke of the ceremonial fire, and their comparison with the eyes of an excited Chakora is charming. **लाजविसर्गः**—लाजानां विसर्गः, तं. The Lâjâs, or in the vernacular लाहा, are prepared by parching husk-grain. The offering of these swollen grains appears to be a very ancient custom and is enjoined in the ceremonial works; the लाजाहोम is too well-known among the Hindus.

Trans.:—The heavy hipped bashful bride whose eyes had become red like those of an excited Chakora bird made an offering of fried grain to the sacred fire according to the direction (given) by the spiritual guide (who was) the very image of Bramhâ.

26. **हविःश॰...गन्धी**—हविश्च (घृतमाज्यं हविः सर्पि *Amara.*) शमीपल्लवानि च (शम्याः पल्लवानि. The Shamî is a tree of the order Acacia and is very hard. It is supposed to contain fire in a dormant state. Sacred fire is kindled by rubbing together two pieces of this wood. See *Manu* VIII. 247) लाजाश्च हविर्लाजाः, तेषां गन्धः अस्यास्तीति; see IV. 57. **उदियाय**—3rd sing. of the Perf. of इ 1st Paras. to go, with उत्. **कपो॰...शिखः**—पुनः पुनः संसर्पतीति संसर्पिणी; कपोलयोः (of the cheeks, see VI. 23) संसर्पिणी क॰...र्पिणी, क॰...र्पिणी शिखा यस्य सः. **मुहूर्त॰...तां**—कर्णस्य उत्पलं (the blue-lotus), तस्य भावः कर्णो॰...ता, मुहूर्तं कर्णोत्पलता मुहू॰...ता, ताम्. For a similar idea see *Kum.* VII. 81.

Trans.:—The holy smoke,—smelling of clarified butter,—Shamî leaves, and fried grain, arose from the fire—that smoke whose curls repeatedly covered her cheeks and served for a moment the purpose of the ear-ornament in the form of a blue-lotus.

27. **अञ्ज॰...क्षं**—see *comm.* **समाकुल**—dimmed. अक्षिन् at the end of a Bahuvrihi compound becomes अक्ष when it means the part of the body according to *Pâṇi.* V. iv. 113. **प्रम्ला॰...पूरम्**—प्रकर्षेण म्लानः प्रम्लानः वीजस्य अङ्कुरः वीजाङ्कुरः, प्रम्लानश्चासौ वीजाङ्कुरश्च प्र॰...कुरः, सः एव कर्णपूरः (an ornament of flowers worn round the ear) यस्य तत्. It was customary to wear ringlets formed from blades of grass and of corn-flowers and such natural decorations to a very great extent. वीजाङ्कुर is what is known in Deccan particularly in the Konkaṇ as उगवण, सखर, शेत *etc.* **पाट॰...लेखम्**—प्रशस्तौ गण्डौ (see V. 43) गण्डलेखे, पाटले (श्वेतरक्तस्तु पाटलः *Amra.*) गण्डलेखे यस्य तत्. **आचा॰...हणात्**—आचार is 'usual custom,' 'consuetude'. Sumati says अनादिपरम्परासिद्धो व्यवहार आचारः while Vallabha says अञ्जलिना वधूर्धूममाजिघ्रतीति लोकाचारः.

Trans.:—The face of the bride had the eyes bedimmed by moistened collyrium, the sprouts of grain worn as ear-ornaments withered, and the pretty cheeks made reddish white by the taking in of the smoke as required by custom.

28. **स्नातकैः**—स्नातः एव स्नातकः one who has bathed at the conclusion of his studies. It is a technical term applied to a Bramhachârin who has completed his Vedic studies. Some commentators have mentioned three kinds of Snâtakas विद्यास्नातक, व्रतस्नातक and विद्याव्रतस्नातक. **बन्धुमता**—*instru. sing.* of बन्धुमत् 'accompained by kinsmen'. **पुरन्ध्रीभिः**—पुरं गृहं धारयतीति पुरन्ध्री a matron. **आर्द्रा°...पणम्**—आर्द्राश्च ता अक्षताश्च (अक्षताः न क्षतं येषां ते, a quantity of unbroken entire rice-grains wetted and smeared with red powder) तासां आरोपणम्.

Trans.:—Then the bride and the prince seated on a golden thrown had the moistened Akshatâ rice applied [to their foreheads] by the holy Bramhaṇas, by the kings with his kinsmen, and by matronly ladies in succession.

29. **सम्पाद्य**—(*p. p.* of the *causal.* of सम्पद् 4th conj.) Having caused to be effected or accomplished, *cf.* देवतोपचितामुपचितिं सम्पाद्य *Mu.* III. **पृथक्**—*ind.*—severally. **अर्हणार्थैः**—अर्हणायाः (honour, see I. 55) अर्थैः (wealth, presents; see V. 32). **अधिकृतान्**—to the officers. **अधिश्रीः**—अधिका श्रीः यस्य सः or अधिगता श्रीः येन सः.

Trans.:—Having thus accomplished the marriage ceremony of sister the rich monarch, the light of the race of Bhoja—commended his officers to honour with presents each one of the (assembled) princes.

30. **लिङ्गैः**—(लिङ्ग a mark; hence a disguise, a deceptive indication *cf.* क्षपणकलिङ्गधारी *Mudra.* I). **मुदः**—(मुद् satisfaction, मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः *Amara.*) **संवृ°...विक्रियाः**—संवृता (concealed) विक्रिया (change of feeling wrath, excitement; *cf.* अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् *Ku.* IV. 41) यैः ते. **प्रसन्नाः**—transparent, clear; (2) pleasesed, soothed. *cf.* गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने Me. 1. 40. **ह्रदाः**—deep tanks; अगाधजलो ह्रदः *Amar.* see I, 73). **गूढनक्राः**—गूढाः (hidden, *p. p.* from गुह् 1st Conj. Ubha.) नक्राः (alligators, नक्रस्तु कुम्भीरः *Ama.*) येषु ते. The Nakra being a very ferocious animal the propriety of the word as a comparison with sentiments of the princes is very appropriate. **आमन्त्र्य**—*pot. p.* Having bidden adieu or farewell. *cf.* लताभगिनीं आमन्त्रयिष्ये *Shâku.* VI. also ते हिमाद्र्यमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् *Ku*, VI. 94. **पूजाम्**—the present received from the Vidarbha king वस्त्राभरणतुरङ्गमादिकाः. **उपदाच्छलेन**—see IV. 70 and VI. 54.

Trans.:—Those (princes) whose irritation was concealed by feigned expressions of joy and who [therefore] looked like clear

tranquil lakes having crocodiles concealed [in their waters], took their departure after bidding farewell to Bhoja after having requitted the honour done to them by him by making him (wedding) presents.

31. राजलोकः—see V. 64. कृत०...संवित्—for compound see *comm.* संवित् =संविचते ज्ञायते अनया इति that by which anything is known before-hand; an agreement, a compact. कृतपूर्व=previously arranged. आरम्भ=an undertaking. प्रक्रमः स्यादुपक्रमः। स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः *Ama.* *cf.* विततपृथुतरारम्भयत्नाः *Niti.* 69. सिद्धिः=accomplishment see *Ratnâ.* I. 5. आदास्यमान—Future participle of आदा to seize; to capture. प्रमदामिषं—प्रमदा एव आमिषं an object of enjoyment a victim. see *comm.*

Trans.:—That body of kings who had preconcerted a plan for the accomplishment of their object remained, barring the path of Aja, eager to capture that coveted object of all in the shape of a woman to be secured at the right moment.

32. अपि—too. तावत्—on his own part, in the interval. क्रथकैशिकीनां—see V. 39. अनु०...विवाहः—अनन्तरजा (*i.e.* one born after; hence, younger sister तस्याः विवाहः अन०...वाहः now see *comm.*

Trans.:—On his part too, the lord of the Kratha Kaishikas having finished the wedding-ceremony of his younger sister and having given a dowry appropriate to the magnanimity of his heart, gave permission to the son of Raghu (to return home) and he himself followed him.

33. त्रिलोकप्रथितेन—If we take the three worlds as units then the compound may be dissolved as त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकं but if we view the people in them then we must dissolve it as त्र्यवयवो लोकः त्रिलोकः by the rule शाकपार्थिव *etc;* तस्मिन् प्रथितः—(celebrated, renowned; see *Jân.* IV. 2,), तेन. सार्धं—see 18, *supra.* वसतीः—*accu. plu.* of वसतिः 'night.' पर्वात्यये—पर्वस्य (of the conjunction. The space of time which separates Amâvâsyâ from Pratipat) अत्ययः (completion, end). सोम—the Moon. सूते अमृतं यः. अपावर्तत—returned.

Trans.:—The lord of Kundina after passing on the way three nights with Aja who was famous in the the three world returned from him as the Moon recedes from the sun at the end of the conjunction.

34. प्रमन्यवः—प्रकृष्टः मन्युः येषां ते. the word मन्यु generally governs the locative. प्राक्—*inde.* formerly; see canto IV wherein the victories of Kosaleshvara are narrated. आत्तस्वतया—स्वता (स्वोऽस्त्रियां धने *Amara.* स्वस्य भावः स्वता the condition of being rich); आत्ता (seized, taken possession of) चा स्वता च तया or आत्तं स्वं येभ्यस्तेषां भावः आत्तस्वता तया. प्रत्येकम्—एकं एकं प्रति प्रत्येकम्. स्त्रीरत्नलाभं—स्त्रीषु रत्नं, तस्य लाभः; रत्न is used to signify 'the best of a class' like the words चन्द्र, व्याघ्र etc.

Trans.:—Everyone of the kings had been highly enraged against the Lord of Kosala as he had been individually despoiled of his wealth

sometime back by him: hence, they all in a body could not tolerate the acquisition of that jewel of a lady by his son.

35. राजन्यगणः—राज्ञां अपत्यानि राजन्याः princes (see IV. 87) तेषां गणः see IV. 77. दृप्तः—haughty, conceited. बलिप्रदिष्टां—see *comm.* प्रदिष्ट—given, granted, see XI. 9. The sense of प्रदिष्ट here is different from that in II. 39. Bali who was a powerful demon oppressed the Gods. They prayed Vishṇu to deliver them. Vishṇu came down in the form of a dwarf and begged Bali to give him space of no mare than three steps of his own tiny feet. When Bali, consented the dwarf—Vâmana covered the whole world with one step, the whole of the heavens with the second step and asked Bali, where he should put the third step. Bali was a staunch Vishṇava and recognising Vishṇu in the form of Vâmana put forward his head for the God to put his step upon, and relinquished his kingdom of heaven and earth to Indra. त्रैविक्रमं—त्रयो विक्रमाः (step; *cf.* गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु *Ku.* I. 34.) अस्य त्रिविक्रमः तस्य अयं त्रैविक्रमः. इन्द्रशत्रुः—इन्द्रः शत्रुः यस्य सः see Bhâgavata Skanda Adhyâya VI. 7. Some commentators take इन्द्रशत्रु to be वृत्रासुर, others नमुचि while Mallinâtha takes him to be प्रल्हाद. पाद—a foot; पद्यते गम्यते अनेन इति.

Trans.:—The arrogant kings in a body interrupted him on the way, as he was taking with him the princess of Bhoja's house, as the enemy of Indra had intercepted the step of Trivikrama when accepting the wealth presented to him by Bali.

36. अनल्पयोधम्—न अल्पाः अनल्पाः, अनल्पाः योधाः यस्य सः (भटा योधाश्च योद्धारः *Ama.* a warrior), तं: "possessing or accompained by a large army. पित्र्यम्—(पितुः इदं or पितृतः आगतं) paternal, hereditary. प्रत्यग्रहीत्—see IV. 40, VI. 80. पार्थि...हिनीं—पार्थिवानां वाहिनी (an army, see *comm. cf.* XI. 6.). शोण—A river that rises in Gondavana about four or five miles from the source of the Narmdâ and then running a course of about five six hundred miles falls into the Ganges above Pâtnâ. उत्तरंगः—उद्गताः तरङ्गाः यस्य सः having surging waves.

Trans.:—The prince ordered his father's minster assisted by a large army to protect her (the young wife) and himself paced the army of the [hostile] kings just as the river Shoṇa with its surging waves meets the river Bhâgirathi.

37. रथिनम्—रथः अस्यास्तीति रथी see 56 *infra.* रथेशम्—रथस्य ईशः रथेशः. तुर०...सादी—तुरेण गच्छतीति तुरङ्गः or तुरगः the retention of the nasal is optional तुरङ्गे अवश्यं सीदतीति तुरङ्गसादी. According to Amara the word सादी by itself means a cavalier: and unless we take it in its etymological sense of 'a rider' the propriety of the use of तुरङ्ग is not perceptible. यन्ता—IV. 39. तुल्य०...द्वन्द्वि—द्वन्द्वं कलहः येषां अस्तीति द्वन्द्विनः; For प्रतिद्वन्द्विन् see *comm.* तुल्याः प्रतिद्वन्द्विनः यस्मिन् तत्. Works describing combats and

millitary operations enjoin that the antagonists must be equally armed as well as equally mounted *etc.* In fact they must be matched in every way.

Trans.:—Foot-soldier fell on foot-soldier, the chariot-rider challenged a charioteer, the cavalry-soldier charged an equistrian, an elephant-driver fell on an opponent equally mounted: there commenced a fight in which the opponents were equally matched.

38. **तूर्येषु**—see VI. 9. 56. **अविभाव्यवाचः**—अविभाव्या (not distinct) वाक् येषां ते. **चापभृतः**—see VI. 55. **कुलोपदेशान्**—history of one's family see *comm.* **नोदीरयन्ति स्म**—did not proclaim. **स्म** is used with a form of the present tense of a verb to impart to it the sense of the past and is very common in literature. It appears to have been a custom with Hindu warriors to proclaim the glory of their acestors before commencing actual fighting. This appears to have been the practice among the Greeks of old. **बाणाक्षरैः**—Probably the names of the owners of arrows were graven on them. **परस्परस्य**—see V. 68 and several other places. **ऊर्जितम्**—glorious, distinguished.

Trans.:—While the trumpets were sounding the bowmen, whose voices could not be distinguished did not proclaim the history of their ancestors; but they declared their glorious names to each other by the letters graven on the arrows.

39. **संयति**—see VI. 72. **स्यन्दनवंश**—a collection of chariots. The word वंश, in the sense of 'a multitude; collection' does not seem to be very common but the *comm.* does give an authority for it. **सान्द्रीकृतः**—made dense, *cf. Má.* IX. 15; also 41 *infra*). **विस्तारितः**—spread out; **कुञ्जर°...तालैः**—(कुञ्जः अस्यास्तीति कुञ्जरः accourding to Vârtika on *Pâṇi.* V. ii. 107) कुञ्जराणां कर्णाः, तेषां तालाः flapping, तैः. **नेत्रक्रमेण**—नेत्राणां (नेत्र is a silken cloth) क्रमः a series. see *comm.* where full explanation is given.

Trans.:—The dust raised during the battle by the horses increased and made thicker by that of the wheels of numerous chariots, and spread out by the flapping of the ears of elephants, obstructed the sun as by an awning (made of a series of piles).

40. **वायुवशात्**—the ablative form of वश is used adverbially in the sense of 'through the influence of' 'through the force of'. **मत्स्यध्वजाः**—मत्स्याकाराः ध्वजाः banners cut out and formed like fishes from pieces of cloth. **विदीर्णमुखाः**—विदीर्णानि मुखानि येषां तैः. **प्रवृ°...रजांसि**—ध्वजिनीनां (ध्वजाः सन्ति अस्यां इति ध्वजिनी an army 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' *Amara*, *cf.* पृथुभिर्ध्वजिनीरवैरकार्षीत् *Kir.* XIII. 9.) रजांसि; ध्वजिनीरजांसि; now see *comm.* **परमार्थमत्स्या** actual fishes परमश्चासौ अर्थश्च the original meaning; परमार्थेन मत्स्याः real fishes. **पर्याविलानि**—परितः (all round) आविलानि 'turbid, muddy' कलुषोऽनच्छ आविलः *Ama. cf.* पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः *Málavi.* II. 8). **नवोदकानि**—the waters of the first showers of rain which are usually loaded with mud.

Trans.:—The fish-formed banners with their mouths opened by the force of wind, as if swallowing the continuous masses of dust [raised] by the army looked like actual fishes drinking the new muddy [rain] water.

41. रथाङ्गध्वनिना—रथाङ्गानां (रथाङ्ग a wheel चक्रं रथाङ्गं *Amara. cf.* उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः *Shâ.* VII. 10) ध्वनिः, तेन. **विलो०...कणितेन**—The elephant have generally two bells suspended by a band on their back which make rhythemical alternate sounds at each step. **नागः**—an elephant; see IV. 23. **स्वभर्तृ०...हणात्**—see *comm.* It may be the name of the leader hemself or his watch-word. **आत्म०...बोधः**—आत्मा च परश्च, तयोः अवबोधः (knowledge, recognition. The word अवबोध is used here in a slightly different sense than in V. 64).

Trans.:—In the increasing mass of dust a chariot was reccognised by the whirling of the wheels, a elephant by the thinklings of the suspended bells; and a friend from a foe was recognised by the shouting out of the master's name.

42. आवृण्वतः—coverning, putting a cover as it were. **विजृम्भितस्य**—spread all round see *Jân.* IV. 1. **शस्त्र०...जन्मा:**—शस्त्रैः क्षतम् (wounded, *cf.* रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाः *Veni.* I. 7) शस्त्रक्षतम्, अश्वाश्च द्विपाश्च वीराश्च अश्व०...वीरम्. Thus Samahâra Dvandva according to the rule द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् *Pâni.* II. iv. 2. शस्त्रक्षतं न तत् अश्व०...वीरं च शस्त्र०...वीरम् तस्मात् जन्म यस्य सः. Malli. does not seem to take अश्व०...वीरम् as a Samâhâra Dvandva which is only possible if we do not look upon the horses elephants, and warriors or any one of them as सेनाङ्गानि parts of army in which case a Samahâra Dvandva is optional. **बालारुणः**—the morning sun. The morning sun is not only red but performs the important task of dispelling darkness; the comparison may therefore be said to be well-balanced.

Trans.:—The flow of blood from the weapon-wounds on the bodies of horses, elephants and warriors which resembled the red morning-sun became like it, the darkness in the form of dust, which obstructs the eyesight, overspread on the battlefield.

43. छिन्नमूलः—छिन्नं मूलं यस्य सः. **क्षतजेन**—by blood see *Jân.* IV. 74. **उपरिष्टात्**—ऊर्ध्वायां दिशि इति accordidg to उपर्युपरिष्टात् *Pâni.* V. iii. 31. see V. 43. **अङ्गारशेषस्य**—अङ्गाराः शेषो यस्य सः.

Trans:.—The column of dust with its lowest portion destroyed by the flow of blood and its upper portion tosses about by the wind flowing above [its head], looked like the first-risen smoke of the fire [now] remaining as burning embers.

44. यन्तृन्—see IV. 39. **उपालभ्य**—after rebuking; from उपलभ् to blame, *cf.* आत्मनो यौवनमुपालभस्व *Shâku.* I. **निव०...श्वाः**—निवर्तिताः (see V.

50) अश्वाः येस्ते. सादिता—see VI. 53. लक्षि०...केतून्—पूर्वं लक्षिताः (first marked, observed) लक्षितपूर्वा, लक्षितपूर्वाः केतवः (banners; ग्रहमेदे ध्वजे केतुः *cf.* चीनांशुकमिव केतोः *Shâku.* I. 34.) येषां तान्. This may be analysed in another way also पूर्वे दृष्टाः केतवः पूर्वकेतवः, लक्षिताः (recognised) पूर्वकेतवः यैः तान्. सामर्षतया—अमर्षेण (अमर्ष anger *cf.* पुत्रवधामर्षितोद्दीपितेन गांडीविना *Veni.* II. पितृवधामर्षीपर्वतकपुत्रः *Mu.* III. कोपक्रोधामर्षरोष *Amar.*) सहितं सामर्षं, तस्य भावः सामर्षता, तया.

Trans:.—When the fainting fit consequent on the blows had disappeared the chariot-warriors rebuked the drivers and made them turn back the horses (to the battle-field) and furiously attacked those very antagonists by whom they had been wounded and whom they now recognised by their banners observed at the first [encounter].

45. अपि—although. पर०...लूना—परेषां (of the adverasaries *cf.* परेण खड्गेऽनुपपात पातिते *Jâna.* V. 49. on this meaning of पर which is really a pronoun Kaiyata observes:—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि प्रयोगमाहुः । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः. शत्रुत्वादिकं स्वार्थिकोऽर्थः) बाणाः, तैः लूनाः. अर्धमार्गे—somewhere during their course, not exactly half-way. धनुर्भृतां—of the bowmen same as चापभृत्. हस्तवतां—of the dexterous, प्रशस्तौ (skilful अभ्यासयुक्तौ) हस्तौ येषां तेषां. (The मतुप् is here in the sense of प्रशंसा. पृषत्काः—(arrows. पृषत्कबाणविशिखाः *Amar.* *cf.* पृषत्कभिन्नोदररन्ध्रनिर्गतं *Jân.* V. 42). आरम०...वृत्त्या—आत्मनः जवं (velocity,) तस्य अनुवृत्तिः (continuance; hence, in consequence of, *cf.* ततान वह्निः पवनानुवृत्त्या); तया. पूर्वार्धभागैः—अर्धाश्च ते भागाश्च अर्धभागाः, पूर्वं (first, frount) च ते अर्धभागश्च, तैः. फलिभिः—फलानि blades, *cf.* फलयोगमवाप्य सायकानां *Mu.* VII. 10.). येषां सन्ति ते फलिनः (barbed-arrows) तैः. शरव्यं—aim, a butt or mark. *cf* कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः *Shâku.*. VI. 28.

Trans.:—The arrows discharged by dexterous archers, though cut in twain during their course by the arrow of the adversaries, reached the mark aimed at with their barbed front halves in consequence of the continuation of the force of their initial velocity.

46. आधोरणानां—see V. 48. *cf.* कृतत्वराधोरणमुक्तकन्धराः (द्विपाः) *Jâna.* V. 29. गजसन्निपाते—गजानां सन्निपातः (falling down) तस्मिन्. निशितैः—(sharps, निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते *Ama.* *cf.* निशितसायकं मालवनाथं *Dasha.* I. क्षुराग्रैः—see *comm.* (क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे *Vishva.* क्षुर a razor or a razor-like barb attached to an arrow.) हृतानि—destroyed out see st. 51. *infra.* श्येन०...केशानि—श्येनानां (श्येन a hawk *cf.* श्येनानां पतये नमः *Rudra.* नखानि (claws), तेषां अग्राणि तेषां कोटयः (edges or points; see VI. 14, VII. 46, VIII. 36) तेषु व्यासक्ताः (entangled) श्येन०...व्यासक्ताः, श्येन०... सक्ताः केशाः येषां तानि शिरांसि. Charitra observes कृन्तानि मस्तकानि यावद्भूमौ निपतन्ति तावत्प्रथमत एव श्येनैर्गृहीतानीत्यर्थः. चिरेण—an adverb.

Trans:.—In the elephant-fight, the heads of the drivers, though

severed by discuses (quoits) having sharp razor-like edges, fell down after a long time in consequence of their being held in position on account of the hair on them having been entangled in the pointed extremities of the talons of hawks [that were hovering there].

47. पूर्वं प्रहर्ता—the first striker. पूर्व in this sense is used in IV. 2. भूयः—again. प्रति°...क्षमम्—प्रति is often used in the sense of in return to, *cf.* प्रतियोद्धुमना बभूव *Dasha.* तुरङ्गमस्कन्धे—तुरङ्गमस्य स्कन्धः (neck; more properly, shoulder) तस्मिन्; (see IV. 30; for the formation of तुरङ्गम see VII. 37). निषण्णः—reclining, resting; *cf.* जलकुम्भनिषण्णदेहः IX. 76. अश्वसादीः—see VII. 37. प्रत्याश्वसन्तं—reviving again, regaining consciousness. There were certain rules or points that were observed by warriors in days of yore the principal among which was not to raise one's weapon against a fallen adversary or not to hurt a foe who came to seek refuge, see *comm.* and Manu. VII. 93; hence the revival is awaited here.

Trans.:—The horseman who was the first to strike a blow did not again direct his blow at the adversary who was incapaciated to return it, but waited till the latter with his body resting on the neck of his horse came back to his senses.

48. तनुत्यजां—तनुं त्यजन्ति ते तनुत्यजः, तेषाम्. *lit.* abandoning their bodies, but here it means ready to give up their bodies, fighting regardless of their bodies. *cf.* अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः *Bh. Gi.* I. 9. वर्मभृतां—वर्माणि (armours वृणोति देहं इति मनिन् accord. to *Pâni.* III. ii. 75 तनुत्रं वर्म दंशनम् *Ama.*) बिभ्रति ते वर्मभृतः (those clad in armours; see IV. 56). विकोशैः—taken out of their scabbards *i. e.* खड्गपिधानात् see *comm.* hence unsheathed, drawn out. वित्रिग्नाः—frightened, terrified *cf.* दृष्टः कथञ्चिद्गवयैर्विविग्नैः *Ku.* I. 56. करशीकरेण—कराणां (कर trunk *cf.* करी करं यातमुद्यमविग्रहः *Jâna.* V. 36) शीकरः spray, तेन.

Trans.:—The frightened elephants quenched with a spray [discharged] from their trunks the fire struck on their huge tusks by the blows of the naked swords hurled on them by armour-clad warriors heedless about their bodies.

49. शिलीमुख—अलिबाणौ शिलीमुखौ *Amar.* see IV. 57; *Jâna.* V. 31. उत्कृत्त—cut off, lopped off. आढ्य—आध्यायति इति आढ्यः *lit.* abounding in; hence, full of, strewn. इभ्य आढ्यो धनी *Ama.* शिरस्त्रैः—शिरस्त्रायते इति शिरस्त्रः by आतोऽनुपसर्गे कः *Pâni.* III. ii. 3; an helmet or any piece of armour intended to protect the head. चषकोत्तरा—चषकैः (drinking cups) उत्तरा (full of; *cf.* अश्रोत्तरमीक्षिताम् *Ku.* V. 61.) च°...त्तरा abounding in drinking goblets, see VI. 50. Malli. takes this as a Bahuvrihi compound; but it would be more accurate to take it as a Tatpurusha. कुल्या—a rivulet, a stream पयः प्रणाली सरितोः कुल्या जियन्तिकोपधो *Vishva.* see *Mâlati.* V. 17, 18.

Trans.:—The battle-field looked like the very drinking-booth of Death full of fruits in the form of the heads of warriors severed by arrows, having a plentiful supply of drinking goblets in the shape of the helmets strewn about and streams of blood for liquor.

50. **उपान्तयोः**—उपान्त skirt, margin. *cf.* दिशान्तमुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिं *Ku.* III 69. or "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः". **निष्कुषितं**—from निष्कुष् 9th Par. to tear, draw out, torn away; *cf.* "काकैर्निष्कुषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिर्लुण्ठितम्" *Gangâshtaka.* **विहङ्गैः**—(by birds; विहायसि गच्छन्ति इति by *Pâṇi.* III. ii. 47, 48). **पिशितप्रिया**—प्रियं पिशितं (flesh पिशितं तरसं मांसं *Amar.*) यस्याः सा. **शिवा**—a she-jackal. *cf.* जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः *Ki.* I. 38. **केयू०... देशाः**—केयूरस्य (see VI. 68) कोटिः (edge, point see VI. 14 and 46 *supra.*) तेन क्षतः (wounded); केयू०...क्षतः तालुदेशः यस्याः सा.

Trans.:—A she-jackal snatched from the birds an arm which they had severed from the sides (of a body), though herself fond of flesh she let it go as the roof of her palate was wounded by the point of the armlet warn on it.

51. **कश्चित्**—see VI. 18. **द्विष०...माङ्गः**—द्विषतः खड्गं द्विषत्खड्गम्; तेन हृतम् (see 46 *supra.*) उत्तमाङ्गं (उत्तमं च तत् अङ्गं च the head उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् *Amara.*) यस्य सः. **सद्यः**—see V. 68. **विमानप्रभुताम्**—विमानस्य प्रभुता (mastery of an aerial car. It was a general notion among the ancients of this country that whosoever fell on the battle-field was conveyed by the gods in aerial car to heaven and was there sought after by the दिव्यकन्याः nymphs. The Vanhi-Purâṇa says वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतं । त्वरितान्यभिधावन्ति मम भर्ता ममेति च. **वामा०...सुराङ्गनाः**—वामं च तत् अङ्गं च वामाङ्गं; तस्मिन् संसक्ता वा०...सक्ता; वामा०...सक्ता सुराङ्गना a nymph, a heavenly damsel; see VI. 27.) यस्य सः. **कबन्धं**—trunk, headless body, particularly before it has cooled down and lost all vitality. कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् *Amar.*

Trans.:—A certain warrior having his head cut off by his adversary became the master of an aerial car and with a heavenly damsel clung to his left side, and beheld his own headless trunk dancing about on the battle-field.

52. **अन्यो०...नात्**—अन्योन्यस्य (see VI. 65, VII. 23) उन्मथनं killing, **कौचित्**—note the use of the suffix चित्, see VI. 18. **व्यायत**—prolonged.

Trans.:—Two other chariot-warriors, by their killing each other's charioteer themselves became charioteers as well as fighters; their horses being slain they prolonged the fight by means of clubs, and these weapons being also broken, they fell fighting hand to hand.

53. **परस्परेण**—परेण परेण (see V. 68) by each other. **प्रहर्त्रोः**—(प्रहर्तृ a combatant, *lit.* a striker). **उत्क्रा०...वाय्वोः**—उत्क्रान्तः (passed away) वायुः (breath) ययोः तयोः. **समकालम्**—*indc.*—simultaneously. **अमर्त्यभावे**—

in the divine state, see Bhartri. II. Mis. 2 and notes. (अमर्त्यः न मर्त्यः अमर्त्यः "आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः" *Amar.* अमर्त्यस्य भावः अमर्त्यभावः, तस्मिन्. कयोश्रित्—see VII. 52. विवादः—विरुद्धः वादः विवादः dispute. एका...तयोः—एका चासौ अप्सराश्च एकाप्सराः प्रार्थिता एकाप्सराः याभ्यां तयोः the परनिपात is by वाहिताग्न्यादिषु *Pâṇi.* II. ii. 37; or एकाप्सरसा प्रार्थितौ तयोः. The point is this—Did one and the same damsel ask for the hands of both or (2) was one and the same damsel courted by both. It appears to be the general idea that the celestial damsels rush forward to welcome a warrior into heaven. Probably both the warriors set their heart on one and the same nymph and therefore fell a-quarrelling. But looking at the current notion it may be taken that one and the same damsel awaited the arrival of the foremost warrior. As both reached heaven simultaneously the girl was at a loss which one to welcome and hesitated. Each warrior in his turn asserted that she had come for him and thus the quarrel was kept up.

Trans.:—Two heroes, struck by each other, breathed the last breath simultaneously, and even in their divine condition they maintained the quarrel on account of their being sought after by one and the same celestial damsel.

54. व्यूहौ—विशेषेण ऊह्यते अस्मिन् इति व्यूहः the particular position in which a general draws up his army after studying the circumstances and conditions. भङ्ग—defeat, overthrow *cf.* "प्रसभं भङ्गमभङ्गुरोदयः". पश्चा०...तयोः—पश्चात् च पुरश्च पश्चात्पुरौ पश्चात्पुरौ मारुतौ (winds from rear and winds from front) तयोः. पर्यायवृत्त्या—पर्यायेण (alternate, in regular succession; *cf.* पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैः *Mâlati.* IX. 32) वृत्तिः (see VI. 70).

Trans.:—Both the arranged armies gained from each other undecided defeat and victory just like two waves of the mighty ocean propelled and repelled in turn by winds blowing from behind and from before.

55. परेण—by the enemy. The *sing.* is जात्यैकवचनं The primary meaning of the words पर and अपर is indicative of distance and hence the sense 'enemy' is a derived meaning. *cf.* परश्शता वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे *Nai.* I. 9. भग्नेऽपि—although overthrown, discomfited. महौजाः—महान् ओजः (strength, prowess, energy) यस्य सः. महत् is changed to महा when it forms the first member of a Karmadhâraya or a Bahuvrîhi or when the word जातीय follows by *Pâṇi.* VI. iii. 46. कक्ष—dry grass कक्षो तृणवीरुधौ *Amar.* Châri. says यथाग्नेः कक्षोज्ज्वालने निरायासता तथा कुमारस्य वैरिसेनायाम्.

Trans.:—Although his army was discomfited by the enemy, still the valiant Aja charged the hostile force. Smoke may be turned back by the wind but fire is sure to be wherever there is dry grass.

56. रथी—रथोऽस्यास्तीति by the rule अत इनिठनौ *Pâni.* V. II. 115. a chariot-warrior; रथिनः स्यन्दनारोहा *Amar.* see VII. 37. निषङ्गी—*lit.* a quiver bearer निषङ्गः (a quiver, see II. 30) अस्यास्तीति, see रथी above; धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः *Amar.* कवची—कवचः or कवचमस्यास्तीति one clad in a कवच (an armour, कवचो गर्दभांडे च सन्नाहे पटहेऽपि च *Vishva.*). धनुष्मान्—धनुः अस्यास्तीति धनुष्मत् the मतुप् suffix in the sense of possession तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् *Pâni.* V. ii. 94. द्रष्टः—see VI. 62, VII. 34. राजन्यकं—a collection or body of warriors, राज्ञां समूहः राजन्यकं the क suffix coming by *Pâni.* IV. 2. 39. अथ राजकं । राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् *Amar.* एकवीरः—This has been a naughty point with grammarians. Some view it as a Karmadhâraya under the rule पूर्वापरप्रथम *etc. Pâni.* II. i. 58, and dissolve it as एकश्चासौ वीरश्च; others say it ought to be वीराणां वीरेषु वा एकः एकवीरः by the rule राजदन्तादिषु परम् *Pâni.* II. ii. 31. The Manoramâ and Tattvabodhinî suggest एकेषु मुख्येषु वीरयते इति. महावराहः—the third incarnation of Vishṇu in the shape of a boar. According to the legend in the Bhâgavata this incarnation was assumed by Vishṇu to destroy the two demons Hiraṇyakashipu and Hiraṇyâksha who were originally Jaya and Vijaya the door keepers of Vishṇu. Here the boar raised the earth from the waters and held it on his jaws; see *Kum.* VI. 8. and *Padma-Purâ.* also Bhâgavata III. 18. Western *savants* look upon this as an allegorial account in connection with the creation of the world, see *Max Muller's India, 'what it can teach us'* p. 137. कल्प॰...वृत्तम्—Kalpa is here the day of Brahmâ which is said to consist of 1,000 Yugas, being a period of 432 million years of mortals and measuring the duration of the universe after which it is said it would be destroyed and after an equally long period would be created again. *cf.* कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् *Bhartri.* उद्वृत्तम्—in flood, overflowing, *cf.* अपामुद्वृत्तानां *Mudrâ.* III. 8. अर्णवाम्भः—अर्णांसि सन्ति अत्र अर्णवः, तस्य अम्भः.

Trans.:—That matchless and high spirited hero seated in a chariot, with a quiver [on his back], clad in an armour, and holding a bow in his hand repelled the body of warriors, just as the powerful boar dashed back the waters of the ocean overflowing their bounds at the time of final destruction.

57. दक्षिण—right. तूणमुखेन—तूण a quiver "तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः" *Amar.*—round about the quiver and not even into it. वामं—beautiful, charming. see *comm.* आजौ—in a battle, समित्याजिसमिद्युधः *Amar. cf.* आजावजय्यानननन्दनोऽन्तः *Jâna.* I. 14. आकर्णकृष्टा—see note on आपादपद्म. IV. 37. मौर्वी—bow-string, मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः *Amar.*

Trans.:—While engaged in contest he was seen gracefully moving his hand only about the mouth of the quiver: the bow string of the warrior once stretched up to his ear gave forth, as it were, arrows capable of destroying his enemies.

58. रोष०...ष्टैः—दष्ट bit, from दश् to bite. व्यक्तोर्ध्वरेखाः—ऊर्ध्वाश्च ताः रेखाश्च ऊर्ध्वरेखाः, see *comm.* भ्रुकुटी—भ्रुवोः कुट्यः (Knittings, bendings of the eye-brows) ताः. भल्ल०...कण्ठैः—(भल्ल a kind of crescent-shaped arrow; see IV. 63 "भल्लः स्यात्पुंसि भल्लके शल्यभेदे" *Medi.*) भल्लैः निकृत्ताः (severed) भल्लनिकृत्ताः see *comm.* हुं—a sound of defiance and हुङ्कार utterance of the sound, *cf.* असमहुङ्कारनिवर्तितः पुरा *Ku.* V. 54. हुङ्कारगर्भ for compound see V. 17; VI. 19. गां—see V. 26.

Trans.:—He covered the ground with the heads of his enemies, which were severed at the necks by cresent-shaped arrows, which had the lips coloured deep red on account of their being bit in rage, which bore distinct vertical lines on account of the contraction of the eye-brows and which had still the sound of defiance in them.

59. बलाङ्गैः—see *comm.* for the several components of an army. द्विरदप्रधानैः—द्विरदाः प्रधानं येषां तैः. कङ्कटभेदिभिः—कङ्कटात् भेत्तुं शीलं अस्यास्तीति कङ्कटभेदिन्, now see *comm.*

Trans.:—In the struggle all the kings in a body attacked the prince with a united effort, with the various component parts of their forces among which the war-elephants were foremost and with [the use of all] weapons capable of piercing through coats of mail.

60. अस्त्रव्रजैः—see VI, 7. छन्नरथः—छन्नः (severed) रथः यस्य सः परेषां—see 45, 55 *supra.* विवस्वता—विवः (तेजः) अस्यास्तीति विवस्वत् by the sun ध्वजाग्रमात्रेण—ध्वजस्य अग्रं ध्वजाग्रं, तदेव ध्वजाग्रमात्रं (a Moyuravyansakâdi compound), तेन. लक्ष्यः—see IV. 5 and VI. 81.

Trans.:—He whose chariot was covered with volleys of the missiles hurld by his enemies could only be discerned by the top of his banner, just as the forepart of the day shrouded in mist can only be recognised by the faintly shining sun.

61. प्रियंवदात् प्राप्तं—see V. 53 and 57. अधिराजसुनुः—अधिकं राजते इति अधिराजः or अधिकश्चासौ राजा च the supreme monarch, तस्य सूनुः. गान्धर्वं—गन्धर्वस्य इदम्. कुसुमास्त्रकान्तः—कुसुमानि अस्त्राणि यस्य सः Cupid or the god of Love, looked upon as a type of beauty, कुसुमास्त्रः इव कान्तः. प्रस्वापनं—one that brings on stupor. स्वप्न०...लौल्यः—लोलस्य भावः लौल्यं, स्वप्ने निवृत्तं (see V. 23) स्वप्ननिवृत्तं, स्व०......वृत्तं लौल्यं यस्य सः.

Trans.:—That prince, the son of the Emperor, who was as handsome as the flowery-arrowed god and who was always free from drowsiness put into action against the kings the Gandarva's sleep-inducing missile which he had obtained from Priyamvada.

62. ततः—from that; in consequence of the power inherent in the missile. धनु०...हस्तम्—धनुष्कर्षणे मूढाः (stiffened) हस्ताः यस्य तत्. एकां०...जालम्—एकश्चासौ अंसश्च एकांसः, तस्मिन् पर्यस्तं (see IV. 19 and V. 49 carelessly thrown) शिरस्त्राणां जालं (see V. 46) यस्य तत्. निद्राविधेयं—विधातुं शक्यं विधेयम् capable of being made obedient to; निद्रायाः विधेयं निद्राविधेयम्.

Trans.:—In consequence of that the army of the kings being overpowered by sleep stood [still]—the hands [of the soldiers] unable to draw the bows, their helmets slipping down on one shoulder and their bodies supported against the flag-staffs.

63. ततः—then, after that. प्रियो°...रसे—प्रियायै उपात्तः (reserved *cf.* the use of the word in V. 1. 38) प्रियोपात्तः, प्रियोपात्तः रसः यस्य तस्मिन्. It does not seem appropriate that Indumati already had a kiss because "अहं सप्तरात्रं वा ब्रह्मचर्यमुक्तं". Châritra, however says त्रिरात्रानन्तरमपि रतसंभवात् प्रियोपात्तरसा इति युक्तायते। ननु नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरपानं सम्भवेत्। उच्यते। चिरकालाभिकांक्षितकान्तसंमोहनरसनिमग्नया विगतलज्जत्वात् स्वयंवरेण प्राप्तप्रौढित्वाच्च कोककामन्दप्रमुखकन्दर्पशास्त्रप्रावीण्याच्च नवपरिणीताया अपि युक्तम्। Instead of trying to reconcile by straining or imputing boldness to Indumati who is called 'bashful' or ह्रीविजिता in st. 69 the best way would be to assign ardency of love to Aja by saying that he reserved his love for his Indumati. जलजं—a conch-shell. It is called जलज because it is found in the sea. See X. 60 for a similar use of the word. स्व°...र्जितं—स्वस्य हस्तः तेन अर्जितं gained, secured. एकवीरः—see st. 56. *supra.* मूर्तम्—(past pass. part. of मूर्च्छ्) embodied, incarnate. मूर्तं स्यात्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि *Medi. cf.* मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो *Shâku.* I. 33. See II. 69 and IV. 42 for the idea of drinking in white fame.

Trans.:—Thereafter the prince applied the conch-shell to his mouth [*lit.* lip], the flavour of which he had reserved for his own beloved, and blew it; and [in applying the white conch-shell to his lip] he appeared as the sole hero drinking, as it were, his own fame in a material form, gained by the strength of his hand.

64. शङ्ख°...तया—शङ्खस्य स्वनः (sound, ध्वनिध्वानरवस्वनाः *Amara.*) तस्य अभिज्ञा (recognition) तया. निवृत्ता—(returned). सन्नशत्रुं—सन्नः (*p. p.* of सद्—still, motionless) शत्रुः यस्य तं; mark the use of the singular as a collective noun. सन्न also means "destroyed" as also "helpless." Taking the context into consideration it would be better to either take it in the sense of "motionless" or "helpless." Mr. Paṇḍit remarks—'स्व though a reflexive pronominal adjective is nevertheless not so reflexive in its character as the Latin *suum*. The poet would have used the word more in conformity to its sense if he had said "स सन्नशत्रुर्ददृशे स्वयोधैः." स्फुरन्तम्—shining and quivering like a heavenly body on the surface of water. शशाङ्कमिव—when the moon appears the पङ्कजाः fade away, so in the presence of the victorious Aja the whole host of the enemy had drooped down.

Trans.:—His own warriors who had now come back on recognising the sound of his conch-shell beheld him in the midst of his slumbering foes like the shining image of the moon in the midst of closed day-lotuses.

65. सशोणितैः—शोणितेन सहिताः सशोणिताः (smeared with blood) तैः. शिलीमुखाग्रैः—शिलीमुखानां अग्राणि, तैः see IV. 57 and VII. 49. निक्षेपिताः—caused to be impressed, inscribed. केतुपु—either perhaps on the staffs of the flags or on their cloths. Perhaps inscribing them on the staffs would make the inscription more permanent. संप्रति—now; formerly the father had taken away their wealth too as narrated in canto IV. राघवेण—रघोरपत्यं पुमान् राघवः तेन. वर्णाः—characters; writting viz. the second half on the stanza.

Trans.:—He caused to be inscribed on the poles of the flags of the several princes by means of the blood-smeared tips or arrows the words—'your glory has now been taken away by the son of Raghu though not your lives through mercy'.

66. चाप०...बाहू—चापस्य कोटिः (one of the extremities of the bow-stalk 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' *Medini.* *cf.* ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्रम् *Utta:* IV. 29) चापकोटिः, चापकोट्यां निहितः (placed) चाप... निहितः, एकश्चासौ बाहुश्च एकबाहुः, चा...निहितः एकबाहुः येन सः. शिर०...मौलिः—शिरस्त्रनिष्कर्षणेन भिन्नः (loosened) शिर०...भिन्नः मौलिः (the mass of hair on the head) यस्य सः. ललाट०...बिन्दुः—श्रमवारि perspiration *cf.* स्फाराम्भुः श्रमवारिधाराः *Bhânu.*

Trans.:—Coming to his terrified spouse he—with one hand placed on the extremity of the bow, with the hair of his head loosened on account of the removal of his helmet and with his forehead covered with drops of perspiration—said the [following] words:—

67. इतः—now. अर्भं०...शस्त्रान्-अर्भकैः हार्याणि अर्भ०...र्याणि, अर्भकहार्याणि शस्त्राणि येषां तान्. परान्—see st. 46 *supra.* अनुमता—you are permitted, you have my consent; see V. 10. चेष्टित—see IV. 68. आहव—battle.

Trans.:—Oh Vaidarbhi! Now, behold these my enemies who could be easily disarmed by even little urchins; you have my permission to observe them: it is by means of such a brave course of action (as you see) that you, who are in my hand, are being longed after.

68. प्रतिद्वन्द्विभवात्—see st. 35 *supra.* प्रतिद्वन्द्विभ्यो भवतीति प्रतिद्वन्द्विभवः, तस्मात्. विषादात्—विषाद fear, depression. सद्यः—see V. 68. निश्वा... गमात् see *comm.* आत्मीयं—आत्मनः इदं आत्मीयम्. प्रसादं—(1) brightness; (2) transparency; the first in the case of the face and the second in reference to the looking-glass. आत्मदर्शः—a mirror.

Trans.:—Her countenance freed from the sadness of which the enemy was the cause, shone like the mirror which has regained its transparency by the removal of the moisture [deposited on it] by breathing.

69. साक्षात्—directly, openly. अभ्यनन्दत्—greeted, see I. 74. नवा०...वृष्टा—अम्भसां पृषताः (drops, see IV. 27. and VI. 51) अम्भःपृषताः, नवाश्च ते अम्भःपृषताश्च नवा०...पृषताः, तैः अभिवृष्टा. स्थली—see VI. 67, 72. अभ्रवृन्दम्—अभ्राणां वृन्दं (a multitude, स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् *Amar. cf.* यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानाम् *Megha.* II. 36. मयूरकेकाभिः—The word मयूर is really superfluous here, since केका is applied to no other sound than that of the peacock; केका वाणी मयूरस्य is what *Amara* says. Technically मयूरकेका would be a blemish—दोष—in composition but such expressions as करिकलभ are not considered faulty. The comparison is स्थली = सा इन्दुमती; अभ्रवृन्दम् = अजः सखीनां वाचः = मयूरकेकाः हृष्टा = —०अभिवृष्टा.

Trans.:—Although she was delighted yet she was [so] overpowered by bashfulness that she did not herself congratulate her dear [husband], but (did so) by words through her friends just as a level spot in a forest [grassy glade], be-sprinkled by drops of fresh rainwater, hails masses of clouds by the notes of peacocks.

70. इति—thus. राज्ञां शिरसि वामपादं आधाय—not to be taken literally but merely in the sense of 'completely defeated, crushed.' अवद्यात् अपेतः—free from any reprehensible act; see VI. 69 for अवद्य and अनवद्य. उदवहत्—The root वह् with उत् usually means 'to marry' but here it is to be taken in its literal sense just as in st. 35 *supra.* Châri., Dinkara, and other have made a great effort to reconcile the use on the assumption that the successful saving of Indumati was almost equal to marrying her again! Mallinâtha says आत्मसात् चकार = completely made her his own as all rivals had been removed. रथतुरग—need not now be taken as a Dvandva but merely रथानां तुरगाः=horses harnessed to the vehicles; there is, however, no objection to take the two separately. रूक्षा०...ग्रा—अलकानां अग्राणि; रूक्षाणि (rough, stiff रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे *Amar.* अ०...ग्राणि यस्याः सा. मूर्ता—incarnate; see st. 63 *supra.* समर०...लक्ष्मीः—समरे विजयः, तस्य लक्ष्मीः (note the Visarga at the end of the *nom. sing.* of लक्ष्मी unlike that of नदी. There are a few other words such as तरी, तन्त्री, अवी, श्री etc. that take this Visarga.)

Trans.:—That prince free from all fault having given an ignominious defeat to [his adversaries] the kings conducted his flawless bride just as if she were the goddess of his military glory in bodily form with the tips of her hair roughened by the dust raised by the chariot-horses.

71. प्रथ...र्थः—प्रथमं परिगतः (known, understood, *cf.* परिगतपरिगन्तव्य एव भवान् *Vent.* III.) प्रथ०...गतः, प्र...गतः अर्थः (the group of circumstances, the position) येन सः. सन्निवृत्तं—returned, come back. तदुपहितकुटुम्बः—तस्मिन् उपहितं तदु०...हितं; त०...हितं कुटुम्बम् (the family and the

whole responsibility connected therewith) येन सः. शान्ति°...त्सुकः— शान्ति is मोक्ष or the fourth part of a man's existence the first three being धर्म, अर्थ and काम. मोक्ष is the final emancipation from the trammels of this world and its anxieties. शान्तेः मार्गः शान्तिमार्गः; तस्मिन् उत्सुकः. कुलधुर्यं—for धुर्यं see VI. 78. Here the word means 'supporter, leader.' सूर्यवंश्याः—see अर्कवंश्याः VI. 8. गृहाय न—mark the idiomatic use of the Dative, see V. 10.

Trans.:—Raghu who had gained a detailed account before-hand greeted his victorious son who came back with a praiseworthy wife. Now having relinquished the cares of the household to him, [Aja] himself became anxious to be on the path towards eternal tranquility: for, the descendants of the solar race are never for the house-hold [life] when there is one to take up [on himself] the burden of the family.

Raghuvansha, Canto VIII.

Notes and Translation.

---

1. विवाहकौतुकं—विवाहस्य कौतुकं (कौतुक is the auspicious thread dyed yellow with turmeric and worn by the bride and the bride-groom round their wrists before the commencement of the actual marriage ceremony. The procedure regarding this thread is ततो दुग्धाक्तेन द्विगुणशुक्लसूत्रेण दम्पतीकण्ठदेशे कटिदेशे चैशानीमारभ्य पञ्चवारं चतुर्वारं वा प्रदक्षिणं वेष्टयेत् पुरोधा एतैर्मन्त्रैः । परित्वेत्यादि । कण्ठदेशस्थसूत्रमधो निष्कास्य तं च ऊर्णायुतं कृत्वा तेन हरिद्राखण्डं बध्वा तद्वधूवामहस्तप्रकोष्ठे वरो बध्नीयात् नीललोहितमित्यादि मन्त्रेण । ततः कटिदेशस्थं सूत्रमुपरि निष्कास्य तादृशं कृत्वा वरदक्षिणहस्तप्रकोष्ठे वधू बध्नीयात्तेनैव मन्त्रेण यद् विशेत्ताते सवनेष्विति मन्त्रेण, and it is to be kept on the wrists as long as the pair observe celebacy or ब्रह्मचर्यं; but now-a-days it is generally removed after three days. ललितं—charming, delightful from लल् 1st Conj. Ubha. to play. पार्थिव—is the father of Aja. वसुधाम्—(वसु treasures, वसु धनमस्ति अस्यामिति मतुप्. हस्तगामिनीं—हस्तं गमयति इति णिनिः Passing over to the hands of [Aja.].

Trans.:—Now, even while the prince yet had the charming marriage-thread [on his wrist] the King made over to him the earth also just as if she were another Indumatī.

2. दुरितैः—दुरित any evil action, a sinful deed. *cf.* दुरितमथ दुर्वासनश्वां *Ganga.* 2. It has been a common practice for heir-apparents to resort to all kinds of foul deeds to remove their elders from power and to usurp it. Note what *Kāman.* says "राजपुत्रा मदोद्वृत्ता गजा इव निरङ्कुशाः । भ्रातरं पितरं वापि निघ्नन्त्येवाभिमानिनः." आत्मसात् कर्तुम्—to gain completely into possession. The Taddhita affix सात् conveys the sense of completeness, see *comm :* which quotes *Pāṇi.* V. iv. 54. हि—This particle need not be taken in any other sense except अवधारण or limitation. उपस्थितं—see IV. 6. अग्रहीत्—aorist 3rd *sing.* of ग्रह् 9th Ubha. to take possession of, to seize. भोग...ष्णया—भोगस्य (भोग enjoyment, from भुज् *cf.* भोगा न भुक्ताः *Bhartri.*) तृष्णा (yearning, ardent desire), तया. The *instru.* is in the sense of हेतु 'motive'.

Trans.:—That whereof [other] princes endeavour to gain possession even by foul means was accepted by Aja, when it came to him as an injunction of his father and not out of a yearning for enjoyment.

3. वसिष्ठसम्भृतम्-वसिष्ठेन सम्भृतं (brought together, prepared); see V. 5. Water brought from all the sacred streams and from the confluence of the Ganges and the Jamnā formed one of the essential ingredients at a royal installation ceremony. विशदोच्छ्वसितेन—विशदं (see IV. 18 and

V. 70) च तद् उच्छ्वसितं च (उच्छ्वसित=(1) Vapours; we often see vapours rising out of the ground after the first light showers; (2) heaving of the heart indicative of satisfaction). मेदिनी—मेदोऽस्यास्तीति मेदिनी because the earth was supposed to have been covered with the fat and flesh of the demons Madhu and Kaitabha who were killed by Vishṇu. कृतार्थता—कृतश्चासौ अर्थः (purpose, desire) च; तस्य भावः कृतार्थता.

Trans.:—Having gone through the ceremony of sprinkling along with him [with Aja], with the water prepared by Vasishtha, the earth expressed, as it were, the satisfaction of her wishes by her clear exhalations.

4. दुरासदः—दुःखेन आसदः (accessible with great trouble; unconquerable. *cf. Mâlavi.* II. 5). परैः—see VII. 41. गुरुणा—by the preceptor or spiritual guide Vasishtha, see V. 1. अथर्वविदा—अथर्व वेत्ति असौ अथर्वविद् see I. 59. After the necessary sacrifices and other rites in connection with a coronation ceremony are finished, verses from the Atharvaveda are recited invoking the blessings of the gods upon the newly annointed king; see Râjyâbhisheka Prayoga by Nilkanthabhatta. कृतक्रियः—कृता क्रिया (see VI. 23) यस्य सः. पव०...गमः—पवनश्चाग्निश्च पवनाग्नी, तयोः समागमः *cf.* दुरासदं च तत्तेजः क्षात्रं यद्ब्रह्मसंयुतम् *Mahâ.* II. 5. Mallinâtha has explained the formation of the Dvandva compound; this being a deviation from the general rule of placing first the word ending in इ or उ. ब्रह्म—(see I. 63); here, however, it means 'the energy or power' of a Brâhmaṇa.

Trans.:—Prince Aja became invincible by his enemies in consequence of the ceremony [of coronation] having been performed by the spiritual guide who was well versed in the Atharvaveda : for, Brahmaṇical power along with martial spirit is [like] the union of wind and fire.

5. निवृत्तयौवनं—निवृत्तं (returned; see VII. 61) यौवनं यस्य तं. नवेश्वरं—नवश्चासौ ईश्वरश्च, (see IV. 81) तं. प्रजाः—see IV. 3. केवलं see (II. 63); also V. 34 and 37 for the transmission of the characteristics of the father to the son. प्रतिपेदे—3rd *sing.* of the *perf.* of प्रतिपद् 4th Âtma. to gain, to obtain, see VI. 44; and 13 *infra.*

Trans.:—The subjects considered their new ruler as Raghu restored himself to youth; for, he not only gained from him all regal splendour but also all the traits of his character.

6. शुभंयुना-शुभमस्यास्तीति शुभंयुः lucky, fortunate; the possessive affix युस is added to शुभं and to अहं (pride, arrogance) as noted in the *comm.* *cf.* 'अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरूचे वचस्तापसकुञ्जरेण'. द्वितयम्—a pair, a couple. द्वयमेव—Mr. Pandit observes that 'the force of एव is, that no union of two other things ever appeared so beautiful as that of Raghu's

kingdom with Aja, except the union of his (Aja's) youth with his virtue'. पदम्—status; hence, kingdom. ऋद्धम्—Prosperous, see V. 40. पैतृकं—पितुः आगतम् by पितुर्यच्च *Pāṇi.* IV. iii. 79, see note on पित्र्यं IV. 4. and VII. 36. विनयेन—generally youth is found wanting in the virtue of विनय especially when a young man comes to be in possession of wealth and power but Aja was an exception.

Trans.:—Only two things being united with a pair of auspicious ones looked peculiarly charming *viz.* the prosperous ancestral kingdom by its passing to Aja, and his youthful age with his modest conduct.

7. बुभुजे—3rd per. sing. of the aorist of भुज् 7th Ubha. to enjoy. The verb is Âtma. except in the sense of 'protecting' by भुजोऽनवने *Pāṇi.* I. iii. 66. महाभुजः—महान्तौ भुजौ यस्य सः. One having long arms; hence, powerful. The word महत् is changed to महा when it is the first member of a Karmadhâraya or Bahuvrihi compound. सहसा—*ind.* 'all at once', 'suddenly'. see VII. 6. The word though an *inde.* may be looked upon as the *instru.* of सहस्. उद्वेगम्—उद्गतः वेगः अस्मात् alarm, fear. Note the idiomatic expression उद्वेगं व्रजेत्. अचिरोपनतां—अचिरं (recently) यथा स्यात्तथा उपनतां (come into possession) see V. 52. नव०...हणाम्—नवं पाणिग्रहणं यस्यास्तां. वधूम्—see VI. 52; VII. 4.

Trans.:—That powerful [prince] enjoyed the earth, which had but recently come under his control, like a newly-wedded wife, with tenderness that she may not suddenly take alarm.

8. महीपतेः मतः—esteemed by the King. The past pass. part. of roots indicating 'esteem,' 'regard' *etc.* are used in the sense of the *pre. tense* (क्तस्य च वर्तमाने *Pāṇi.* II. iii. 67) and are construed with the genitive of the noun governing them मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टस्तैरिष्यमाणः *Sid: Kdu:* see *comm.* and also II. 16, and IV. 12. प्रकृतिषु—among the subjects; see V. 54. निम्नगाशतेषु—निम्नगानां (निम्नगा a river; निम्नं गच्छत्यसौ one that flows along a declivity, one that always goes to the lowest level, स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा *Amar.*) शतानि तेषु. विमानना—(formed from the causal of विमन् 'to disrespect') indifference. *cf.* त्वया नाम मुनिर्विमान्यः *Shd.* V. 21 and विमानना शुभ्र कुतः पितुर्गृहे *Ku.* V. 43.

Trans.:—'I alone am the esteemed of the King', so thought every one from among his subjects: on his part there was hardly any indifference towards [any] one, just as [there is none] by the sea towards the hundreds of rivers (that join it).

9. खर—severe, strict, harsh; खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च *Haima.* भूयसा—*inde.* excessively; very much. *cf.* कुसुमपुरभुजो भूयसा दुःखयन्ति *Mu.* VI. 9. पवमानः—wind; पवते इत्यसौ पवमानः by पूङ्यजोः शानन् *Pāṇi.*, III. ii. 128. नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः *Amara.* पुर०...क्रमः—मध्यमश्चासौ क्रमश्च (क्रम course, policy) मध्यमक्रमः; पुरस्कृत; (chosen,

adopted *past par.* of पुरस्कृ 8th Ubha.) मध्यमक्रमः येन सः. अनुद्धरन्—not extirpating, not removing by forcibly pulling away, see IV. 66. The adoption of a middle course—neither too harsh, nor too mild—is laid down as the best policy in daily life ; see *comm.* also *Mudrâ.* III. 5; *Kirâ:* II. 38 and *Mahâ Bhâr.* : तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र बाध्यते । एवं बुध्वा महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव ॥

Trans.:—Without becoming neither harsh nor exceedingly mild but adopting a middle course he made the [adjoining princes] bow down [befor him] without extirpating them just as the wind bends down trees without uprooting them.

10. प्रतिष्ठितं—established. प्रकृतिषु—Malli. takes the word in the sense of 'ministers of state etc.'. It might be indefinitely extended—in the sense of 'among his people',—since that would include ministers too; see sts. 8 *above* and 18. *infra*, and *Shâ.* VII. 35. आत्मवत्तया—(1) Just like himself, आत्मना तुल्यं वर्तत इत्यात्मवान्; तस्य भावः आत्मवत्ता. According to तस्य भावस्त्वतलौ *Pâṇi.* V. i. 119 the two suffixes त्व, and तल् are added to convey the sense of 'भावः'=प्रकृतिजन्यप्रकारः state, condition, etc. The suffix तल् is generally feminine by अजाद्यतष्टाप् *Pâṇi.* IV. i. 4. (2) with vigour ; (3) with self-control ; any one of these meanings can be adopted according as we take the word which has the following senses : " आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च. " *Dharaṇi.* If the reading आत्मवित्तया be adopted the meaning would be 'in consequence of possessing आत्मविद् *i. e.* having a knowledge of self, or spiritual knowledge'. In this case or even with the 2nd meaning of आत्मवत् the expression is to be construed with रघुः. विषयेषु—विषयाः are 'physical' or 'material' objects which are transient or विनाशधर्माः *cf.* *Buddha* IV. 62. विनाशधर्मसु—see *comm.* The suffix अनिच् is appended to धर्म् when it is not the last but the second member of a Bahuvrihi compound by धर्मादनिच्केवलात् *Pâṇi.* V. iv. 124. Note the use of the Locative in the sense of 'towards', 'about'. त्रिदिवस्थेषु—in the heaven. त्रिदिव=त्रिविधः ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन दीव्यति (व्यवहरति) अत्र. स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः *Amar.* निःस्पृहः—निर्गता स्पृहा (desire, longing) यस्य सः.

Trans.:—Now, finding his son properly established among his people just like himself, king Raghu became indifferent to material pleasures which are transitory even though they be in heaven.

11. गुण°...श्रियः—गुणाः सन्ति येषां ते गुणवन्तः, गुणवन्तश्च ते सुताश्च गुण°...ताः ; तेषु रोपिता गुण°...पिता ; श्रीः यैस्ते. परिणामे—also परीणामे at old age, at the time of decline; *cf.* वयः परिणामपाण्डुरशिरसं *Kâdam.* पदवीं—course, condition; *cf.* VII. 7 and अनुयाहि साधुपदवीं *Niti.* II. 77, also *Vai.* III. 46. तरु°...ससां—see *comm.* प्रयताः—see V. 28. संयमिनां—a संयमिन् or यमिन् is one who has his passions under control; *cf.* या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी *Bha. Gitâ.* II. 69. प्रपेदिरे—see V. I.

Trans.:—The descendants of the race of Dilipa at the decline of their life relinquished their grandeur to their accomplished sons and bringing their own passions under control passed on to the condition of anchorites wearing barks of trees.

12. **अर०...न्मुखम्**—अरण्यस्य समाश्रयः, तस्य (उन्मुखः ऊर्ध्वं मुखं यस्य सः. Ready, prepared for, about to) तम्=about to retire to the woods. *cf.* त्रिदिवोन्मुखोऽभूत् *Buddha.* I. 66. **वेष्टनशोभिना**—वेष्टनेन शोभी वेष्टनशोभी, तेन. The idea of approaching a respectable person with covered head is peculiarly Hindu unlike the English notion. **अपरित्यागः**—न परित्यागः अपरित्यागः.

Trans.:—The son of Aja with his head covered with a head-dress fell at the feet of his father, who was about to retire to the woods and begged that he should not be abandoned.

13. **अश्रुमुखस्य**—see *comm.* **तस्य**—refers to अज. **तत्**— *i. e.* अपरित्यागम्. **व्यपवर्जितां**—विशेषेण अपवर्जितां व्यपवर्जितां. **आत्मजप्रियः**—आत्मजः प्रियः यस्य सः; or प्रियः आत्मजः यस्य सः by the Vârtika "वा प्रियस्य" इति परनिपातः. **प्रतिपेदे**—see st. 5 *supra.*

Trans.:—Raghu, who loved his son tenderly, granted the desire of him whose face was covered with tears, but did not resume the grandeur which he had once abandoned like a serpent who had cast away his slough.

14. **किल**—it is said. किलशब्दस्तु वार्तायां सम्भाव्यानुनयार्थयोः *Vishva.* **अन्त्यम्**—अन्ते भवः अन्त्यः, तम्. the last; final. **आश्रमम्**—stage. For the four stages of man's worldly existence see V. 10. **आवसथे**—आवसथ a dwelling place, habitation *cf.* प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे कूपः स्वयं प्रादुरभूत्सिताम्बुः *Buddha.* I. 42, also प्रविवेशावसथं ततः स शोचन् *Buddha.* V. 40. **बहिः**—*indc.* **समुपास्यत**—was waited upon. **स्नुषया**—(स्नुषा daughter-in-law 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' *Amara.*) **अविकृतेन्द्रियः**—न विकृतानि (affected by passions, *cf.* विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः *Ku.* I. 59.) अविकृतानि; तानि इन्द्रियाणि यस्य सः. see *comm.*

Trans.:—He who had undertaken or entered upon the last stage of life lived, it is said, in a habitation outside the city, where he was attended upon without his mind being disturbed by the goddess of regal splendour as by a daughter-in-law who was enjoyable by the son.

15. **प्रशम०...पार्थिवं**—see *comm*: प्रशमः is श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः curbing the mind from the pursuit of temporal objects and devoting it to the hearing of the holy texts leading to the knowledge of self. **अभ्यु०...श्वरम्**—नूतनश्चासौ ईश्वरश्च नूतनेश्वरः (अभ्युदितः just risen, come into prominence), नूतनेश्वरः यस्य तत्. **निभृतेन्दुना**—निभृतः (becoming humble; hence, invisible, going down, setting) इन्दुः यस्मिन् तेन. **तुलां समारुरोह**—तुला semblance, likeness,—generally with the genitive or

instrumental or in a compound ; *cf.* सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे V. 68, किं धूर्जटेरिव तुलामुपयासि *Vent.* III. 8; तुलां यदारोहति दन्तवाससा *Ku.* V. 34. Pâṇini says that the words तुल्य and उपमा cannot be used with the instrumental and various commentators have endeavoured to reconcile this and we find the instrumental largely used.

Trans.:—That family with the first King betaking to a life of spiritual tranquility and the new King just entering upon his regal career seemed like unto the sky with the moon almost gone down and the sun come above [the horizon].

16. यति०... रिणौ—यतिः (an ascetic, one who has renounced the world and controlled his passions. King Raghu had renounced the world and had become a यति. It is held by some that a Kshatriya cannot become a यति or संन्यासी but Mallinâtha has shown that view to be unsound; see st. 14 *supra*, and st. 25 below) च पार्थिवश्च यतिपार्थिवौ; तयोः लिङ्गानि (emblems, distinguishing marks ; see VII. 30 and *Kir.* I. 1 also क्षपणकलिङ्गधारी *Mu.* I. In the quotations the word लिङ्ग means 'a disguise' but that is not the meaning of the word in the text) The most characteristic marks of a Sanyâsi or recluse are—deer-skin, Pâlâsha-staff, Kamandalu or drinking-pot, Kaupina, or brown garments *viz:* a couple of chatis, shaving of the whole head, and no sacred thread ; those of royalty are:—the throne, the sceptre, the chauri, the conch-shell and the white umbrella. ददृशाते—*per.* of the passive of दृश्. अप०...र्थयोः—अपवर्गः (*lit.* completion, fulfilment of an action ; hence, absolution, final beatitude) च महोदयः (greatness, prosperity) च अप०...दयौ, तौ अर्थौ ययोस्तयोः. धर्मयोः—'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' धर्मोऽपि द्विविधः प्रवर्तको निवर्तकश्चेति । It appears Kâlidâsa uses the word धर्म in a general sense *viz:* conduct in life see *Buddha* III. 24.

Trans.:—Raghu and Râghava bearing the characteristic emblems of an ascetic and a king were viewed by the people as portions of the two rules of conduct, whose aims are final emancipation and earthly glory, descended to the earth.

17. अजिताधिगमाय—न जिताः अजिताः, तेषां अधिगमः (securing, bringing under control, see V. 34) तस्मै. नीतिविशारदैः—नीतौ (in politics) विशारदाः (चतुराः clever, proficient) तैः. अन०...ब्धये—न अपैतीति अनपायिन् (that which does not meet with destruction ; hence, permanent imperishable) अनपायि च तत् पदं (condition) च अनपायिपदं तस्य उपलब्धिः (acquisition) तस्मै. आप्तैः—(आप्त one who takes interest, clever ; see V. 39.). योगिभिः—A योगिन् is one who practises योग or mental concentration to attain complete union with the Supreme Being.

Trans.:—Aja associated [himself] with ministers proficient in politics [with a view] to bring under control those who had not yet been conquered; [while] Raghu sought the company of ascetics given

to concentration of the mind as clever guides for the attainment of that condition which is not subject to decay.

18. **प्रकृती**—subjects. **अवेक्षितुम्**—to look into, to administer; see *comm.* **व्यवहारासनं** (व्यवहार is judicial investigation of a case. Kâtyâyana derives the word in the following manner वि = नानार्थे, अव = संदेहे, हरणं = हार उच्यते *i. e.* नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत:) व्यवहारस्य आसनं the judgment seat. It is also called धर्मासन *cf.* धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः *Uttar.* I. **परिचेतुम्**—to acquire; to practise. **उपांशु**—उपनिवृत्ता अंशवः अस्मात् a place from which the rays have turned back, hence a dark place, or a retired and secret place. **धारणां**—धारणा is the steadying of the mind. It is one of the eight stages of Yoga. They are (1) यम forbearance; (2) नियम religious observance; (3) आसन posture; (4) प्राणायाम regulation of breath; (5) प्रत्याहार restraint of the senses; (6) धारणा steadying of the mind; (7) ध्यान contemplation; (8) समाधि premeditation. **कुशपूतं**—see *comm.* **विष्टरं**—a seat in general; here, however, one made of grass or any other vegetable substance. 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' *Amara.*

Trans.:—The young king took his judgment-seat to look into the affairs of his subjects; and the aged monarch seated himself in a retired place on the holy seat of the Kusha grass in order to practise concentration of the mind.

19. **प्रभुशक्तिसम्पदा**—प्रभुशक्तिः एव सम्पत्, तया. The three elements of the power of a king are (1) प्रभुशक्ति the energy resulting from the resources at hand, (2) उत्साहशक्ति the vigour of enthusiasm, (3) मन्त्रशक्ति the confidence resulting from good counsel. (१) कोशदुर्गदण्डसम्पत् प्रभुशक्तिः (२) पराक्रमसम्पदुत्साहशक्तिः and (३) विज्ञानसंपन्मन्त्रशक्तिः says *Hemd.* see VI. 33. **अनन्तरान्**—neighbouring; Mallinâtha speaks of those princes against whom the King has to march and secondly those who may attack him. **अपरः**—the other *i. e.* the father Raghu. **प्रणिधानयोग्यया**—प्रणिधानस्य (प्रणिधान close application of the mind on any fixed object. It is one of the observances for the attainment of Samâdhi) योग्या (exercise, practice; see *comm*:) तया. **शरीरगोचरान्**—dwelling in, haunting the body; *cf.* पितृसद्मगोचर *Ku:* V. 77. also *Buddha*: IV. 13. **पञ्चमरुत**:—see *comm.* the several positions of these airs are:—हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥

Trans.:—The one brought into submission the neighbouring princes by means of the energy derivable from manifold resources; while the other by his constant practice of the concentration of mind brought the five vital airs in the body under his control.

20. **अचिरेश्वरः**—अचिर may or may not be taken as an Avyaya अचिरं ईश्वरः or अचिरश्चासौ ईश्वरश्च. **द्वि०...फलानि**—द्विषतां आरम्भाः (undertakings; see VII. 31) तेषां फलानि. **भस्मसात्**—see *comm*: and note on आत्मसात् st. 2 *supra; cf. Bha: Gitā* IV. 37. **ज्ञानमयेन**—see *comm.* and *cf.* ज्वलिष्यति ज्ञानमयो हि सूर्यः *Buddha* I. 74.

Trans.:—The newly enthroned king completely reduced to ashes the fruits of the undertakings of his enemies; while the other (the old monarch busied himself in burning down the fruits of his own actions by means of the fire of knowledge.

21. पणबन्धमुखान्—पण: बध्यते अस्मिन् इति पणबन्धः; स: एव मुखं (प्रधानं) येषां तान्. गुणान्—the six expedients. They are fully explained in the *Kamandakīya Nīti.* सुवर्णादिदानेन शत्रूणां प्रीत्युत्पादनान्मित्रीकरणं सन्धि । परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादिविग्रह: । उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रा-यानम् । कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम् । बलिना सह सन्धिर-बलेन सह विग्रहः इत्यादिप्रकारकं द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याश्रयणमाश्रयः. उपायुङ्क्त—The verb युज् with प्र or उप ending with a vowel is *Ātma.* गुणत्रयं—see *comm.* प्रकृतिस्थं—see *comm.* प्रकृति natural formation. This need not be taken as an adjective to गुणत्रय but as an adverb as done by Mallinâtha. प्रकृति is a state of equilibrium of three qualities—Satva, Raja and Tama. समः...न see *comm.* लोष्ट: a clod of earth, see *comm.*

Trans.:—Aja employed the six expedients beginning with peace carefully weighing and watching their results. Raghu also who regarded a clod of earth and gold equally brought under his control the three primary principles which are the constituent elements of Prakriti.

22. आ—see IV. 37 and VII. 7. in the sense of 'up to'. स्थिरकर्मा—स्थिरं (firm, determined) कर्म यस्य सः. योगविधि:—Practice of abstract meditations *i. e.* योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तस्य विधि: सम्पादनं, or identity of the individual soul with the supreme spirit *i. e.* जीवात्मपरमात्मनो संयोगो योगः. स्थिरधी:—as defined in *Bha. Gītā.* II. 55 is one 'whose heart is not agitated in the midst of calamities, who has no longing for pleasures, and from whom the feeling of affection, fear, and wrath have departed'. प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥ परमात्मा the Supreme Spirit or Brahman. विरराम—with the prefixes वि, आ, and परि the verb रम् changes its Pada. Note the use of the Ablative with आ by the rule आङ् मर्यादावचने *Pāṇi.* I. iv. 89. and पञ्चम्यपाङ्परिभि: and note the quotation of rule in the *comm.* *cf.* the oft-quoted stanza प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः *etc. Mudrā* II. 17.

Trans.:—The new ruler who was firm in action, never desisted from an under taking until it bore fruit : likwise, the other one [different from the new ruler] who was of a firm mind did not stop in the practice of abstract meditation until he had gained the sight of the Supreme Spirit.

23. प्रति०...रेषु—प्रतिषिद्धः (checked, restrained) प्रसर: (forward course, (2) hankering after pleasures देशातिक्रमणविषयासङ्गश्च says Sumati) येषां तेषु. This applies to the enemies as well as to the organs of sense. उदयापवर्गौ—see st. 16 *supra.*

Trans.:—In this manner both Aja and Raghu who were vigilant in regard to the enemies and the senses [respectively], whose [*peculiar*] courses were checked by them, who were intent upon securing prosperity and absolution gained the complete attainment of their respective objects.

24. **काश्चित्**—see VI. 18. **अजव्यपेक्षया**—अजस्य व्यपेक्षा (regard, consideration). **समदर्शनः**—*cf.* मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ। समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ *Bha: Gitá* II. 14, 15 also **समलोष्टाश्मकाञ्चनः** st. 21 *supra*. **समाः**—समन्ति (produce a destructive effect on) सर्वमिति = years ; age produces decay in all material things in the world. **समाः** is generally used in the plural, its singular is rarely found in literature : see Bhâshya on समां समां विजायते *Páni*. V. ii. 12. **तमसः परं पुरुषम्**—The Supreme Being who was beyond Tamasa. **आपद्**—came by, reached. **अव्ययं**—नास्ति व्ययो यस्य तत्, not liable to decay. *cf.* वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् *Bha : Gitá* II. 21. **पुरुषं**—according to the Sânkhyas it is the soul (as opposed to प्रकृति) which is passive and a looker-on, having nothing what-so-ever to do with the acts of creation which it only contemplates uniting itself with the unintelligent प्रकृति in order to observe and enjoy the acts of Prakriti. The Sarva Darshana Sangraha says:—"जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्वं या दुःखात्मकता तद्रजः या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः। तथाहि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते। तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्बुद्धिच्छायापत्त्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पंग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गं इति। रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिरिति." **योगसमाधिना**—see *comm.*

Trans.:—Then Raghu who viewed all things wtih an equal eye out of regard for [the desire of] Aja passed some years in connection with this mundane world and then obtained by means of profound contemplation the immutable Supreme Spirit who is beyond mental darkness.

25. **श्रुतदेहविसर्जनः**—देहस्य विसर्जनं; दे०...र्जनं (those who are absorbed in contemplation of the Supreme Spirit generally pass off suddenly and become *Samâdhistha*; hence the विसर्जन); श्रुतं दे०... र्जनं येन सः, **नैष्ठिकं**—see *comm.* निष्ठा is disappearance from this world *i. e.* death. **अनग्नि**—न अग्निः यस्मिन् तत्. **अग्निचित्**—one who keeps the sacred fire. The twice-born *i. e.* the Brahman, the Kshatriya, and the Vaishya who being *Dwija* or twice-born are to consecrate and keep up the sacred fire, see *Manu*. II. 231. "चितवानग्निमग्निचित्" *Amara*.

Trans.:—Râghava, the regular fire-adorer, shed tears for a long

time on hearing of his father having abandoned his corporeal tenement ; and then performed in company of ascetics the funeral ceremonies [on the body] without fire.

26. औ...हिकं—देहादूर्ध्वमूर्ध्वदेहः; ऊर्ध्वदेहे भवं और्ध्वदेहिकं also see *comm.* for the formation of the word see Vârtika on अन्तःपूर्वपदाठ्ञ्. पितृ०... कल्पविद्—पितृकार्य—०कृत्य—०क्रिया is the oblation offered or sacrifice performed in honour of the parents. पितृकार्यस्य कल्पः (procedure, method of conducting *cf.* कल्पवित्कल्पयामास I. 94) तं वेत्त्यसौ. तेन पथा—by the way in which Raghu became united with the Supreme Spirit. आवर्जित—offered, given. पिण्ड is the ball of rice given by the son at the funeral ceremony and at the anniversary of his father.

Trans.:—He who knew the procedure in obsequial ceremonies. performed the funeral rites in regard to thim through paternal devotion; for, those who relinquish the body in the-way [in which Raghu did] never long for the oblations offered by the sons.

27. परार्ध्यगतेः—परार्ध्या (excellent ; see *Jâna.* I. 1) गतिः यस्य तस्य or परार्ध्यं प्रतिगतिः यस्य तस्य where परार्ध्य means 'the Supreme Being.' अशोच्यता—The condition of not bewailing. The passing off a परिव्राजिन् is not to be bewailed according to Sumanta. उद्दिश्य—regarding. शमिताधिः—शमिता आधिः (mental pain as opposed to व्याधिः bodily pain यस्य सः. अप्रतिशासनम्—न विद्यते प्रतिशासनं प्रतिनृपतेराज्ञा यत्र तत्.

Trans.:—Then that king, whose bow was strung and whose mental pain was soothed by those who understood the meaning of everything (*i. e.* philosophers) on the score that the condition was unlamentable in regard to the father who had attained the highest bliss, rendered the world free of any rival (to himself) to issue orders.

28. भामिनी—(agrees with इन्दुमती) 'कोपना सैव भामिनी.' The poet means, *figuratively*, to imply that Indumatî being eager not to be behind-hand gave birth to a valiant son just as her rival—the earth—yielded abundance of wealth. आढ्यपौरुषम्—आढ्यं पौरुषम् [*a*] manly power ; [*b*] valour) यस्य तम्. The reading पतिराजग्मतुराढ्यपौरुषं makes a better meaning, but it is not seen in many places.

Trans.:—The Earth and [his] wife Indumatî haveing gone to [their] lord who was possessed of manly vigour—the first became the producer of numerous jewels, while the second gave birth to a valiant son.

29. दश०...द्युतिं—see *comm.* दशसु दिक्षु—The ten quarters are generally spoken of collectively to include the whole of the world. It has become a colloquial expression. दशपूर्वरथं—see *comm.* This way of analysing a proper name though not common is seen in literature

see *Mâgha* I. 42; *Kirâ* : II. 37 आख्यया—by name, by being uttered. The commentator Hemâdri looks upon the combination यमाख्यया as a rhetorical fault *viz :* ग्राम्यत्व since it makes the word यम the god of death but this is rather over-nice, दश०...गुरुं—दशकण्ठ is Ravaṇa whose enemy was Râma and his गुरु or father was Dasharatha—the son of Indumati.

Trans.:—Whom the wise knew by the name of 'Ratha' with the *prefix* 'Dasha,' who was known by his fame in the ten quarters, whose radiance [personal beauty] was like that of the thousand-rayed luminary, and who was the father of the enemy of the ten-necked monster.

30. ऋषि०...भुजां—देवानां गणाः देवगणाः ; स्वधाभुजः—स्वधापूर्वं यद्दत्तं तद्भुञ्जते इति *i. e.* the departed ancestors who look forward to the food offered by the sons, स्वधा—an *inde.*—used to signify the offering to departed ancestors as स्वाहा is used in the case of the deities ; see I. 66. ऋषयश्च देवगणाश्च स्वधाभुजश्च, तेषां. श्रुतयागप्रसवैः—श्रुतश्च (the reciting of the Vedas) यागश्च (sacrifice) प्रसवश्च (a son, issue), तैः; these three are to be taken respectively applicable to the Rishis, the gods and the Pitris or ancestors. Châritravardhana says:—"वेदपाठब्रह्मचर्यादिना ऋषीणामृणान्मुक्तः स्वाध्यायेन देवर्णतः पुत्रोत्पादनैः पितृणामृणात्. According to Hindu ideas it is absolutely neccessary that a man should under all circumstances discharge the debt of his ancestors. अनृणत्वम्—freedom from debt. परिधेः—Paridhi is a misty halo often seen round the moon and the sun, which bedims their lustre.

Trans.:—That King who had freed himself from the debt due to the sages, to the gods, and the ancestors by the recital of the Vedas the performance of sacrifices and the begetting of a son (respectively) dazzled forth like the sun freed from the environment of the misty halo.

31. आर्त०...न्तये—*cf.* आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि *Shâku.* I. श्रुतम्—learning ; knowledge in general ; *cf.* III. 21 ; *Niti.* 71. This word is used in various senses in the poem,—sometimes in the sense of 'learning in general' ; sometimes in the sense of 'the Vadas,' and sometimes as a *past participle* in the sense of 'heard' ; 'reported.' गुणवत्ता—the state of possessing special qualities. *cf. Ku.* I. 4. परप्रयोजना—capable of being useful to others.

Trans.:—[His] physical strength was for allaying the fears of the distressed ; [his] deep learning was for manifesting respect to the learned; the wealth of this ruler was not the only thing useful for others, but his possession of good qualities too was for the benefit of others.

32. कदाचित्—The particle चित् is added to किं and its derivatives to impart to them the sense of 'indefiniteness'. see *Buddha* I. 43. अवेक्षितप्रजः—अवेक्षिता (inspected, looked after; hence, properly taken care of) प्रजा येन सः. देव्या—*instru. sing.* of देवी=a crowned queen. 'देवी कृताभिषेकायाम्' *Amara.* सुप्रजाः—शोभना प्रजा (issue) यस्य सः. The words प्रजा and मेधा when preceded by सु, दुस् and अ become प्रजस् and मेधस् by *Pâṇi.* V. iv. 122, and are then declined like चन्द्रमस् when used as a *Mascu.* adjecrive. नगरोपवनम्—a garden on the outskirts of a town शचीसखः—according to राजाहःसखिभ्यष्टच् *Pâṇi.* V. iv, 91 this compound is a *Genitive Tatpuru.* and ought to be dissolved as शच्याः सखा शचीसखः although a Bahuvrihi would have suited the sense very much better. मरुतां पालयिता—Mr. Pandit, the author of the Vedârtha Yatna says,—In the hymns of the Rigveda the Maruts are not gods in general but the name is restricted to the storm-gods who are represented as independent of Indra and assisting him in his exploits. Later writers applied the name—Maruts—to gods in general, and as Indra was the ruler of the Gods he came to be the controller of the Maruts. नन्दने—In the garden belonging to Indra which is particularly called Nandana.

Trans.:—On one occasion that king who had taken proper care of his subjects and who had a fine son diverted himself with his queen in the garden adjoining the city just as the protector of the Maruts diverts himself in company of S'achi in the Nandana garden.

33. रोधसि—*loc. sing.* of रोधस् the shore; see V. 42. श्रित॰... निकेतम्—Gokarṇa is a celebrated place near the Malabâr coast. गोकर्णे निकेतम् (an abode) गोकर्णनिकेतम्; श्रितं गोकर्णनिकेतम् येन सः तम्. उपवीणयितुम्—The णिच् from वीणा with उप is formed by सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् *Pâṇi.* III. i, 25. उदगावृत्तिपथेन—उदीचः आवृत्तिः (return from the north); तस्याः पन्था उदगावृत्तिपथः (The word पन्था becomes पथ at the end of a compound by the rule ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे *Pâṇi.* V. iv. 74) तेन. नारदः—नराणां समूहः नारं; तद्यति खण्डयति कलिजननादिति; (2) नुरिदं नारमज्ञानम्; तद्यति खण्डयति ज्ञानोपदेशेनेति नारदः. Nârada is a divine Rishi to whom is attributed the invention of the Vinâ or the Indian lyre. In mythology Nârada is often described as engaged in conveying messages and creating discord among Gods and men.

Trans.:—Now Nârada was going along the path of the sun's course from the north to amuse with the music of his lyre the God Shiva who had taken his residence in the temple at Gokarṇa on the shores of the southern ocean.

33. अपार्थिवैः—पृथिव्या इदं पार्थिवं (पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे *Vishva.*) न पार्थिवं अपार्थिवं not material, or not belonging to this world. आतो... शिताम्—आतोद्य is a term used to indicate the four kinds of musical instruments collectively ततं तन्त्रिगतं सेयमनुविद्धं च पुष्करं। घनं कांस्यमयं ज्ञेयं

शुषिरं वंश उच्यते still, it is here used for one instrument of the class *viz. Vínâ* ; Châritra, observes "शब्दात्प्रकरणाल्लिङ्गादौचित्याद्देशकालयोः । शब्दार्थं विजानीयान्न शब्दादेव केवलात्." किल—it is said 'वार्तासंभाव्ययोः किल' *Amar.* see VI. 38.

Trans.:—It is said a violent gust of wind as of through the desire for its great fragrance carried away the garland made of celestial flowers and which was placed on the upper part of the lyre.

35. कुसुमानुसारिभिः—कुसुमानि अनुसर्तुं शीलं येषु कु०...सारिणः; तैः. The affix इन् is added here in the sense of ताच्छील्य by सुप्यजातौ ताच्छील्ये णिनिः *Pâṇi.* III. ii. 78. Some commentators on grammer especially the Vrittikâra Haradatta and Mâdhava are of opinion that a verb with a prefix cannot take the ताच्छील्ये णिनिः but the Bhâshyakâra says 'प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनि and quotes illustrative examples *viz.* उपजीविन् I. 16, अनुयायिवर्गः II. 4 *etc.* परिकीर्णा—spread over, covered with परिवादिनी—the lyre of Nârada is called महती just as the lyre of the goddess of learning is called कच्छपी. Mallinâtha quotes *Amara* from which परिवादिनी appears to be any seven-stringed lyre. पवनावलेपजम्—पवनस्य अवलेपः (attack, assault *cf.* असुरावलेपात् *Vikra.* I.) तस्मात् जातं. अञ्जनाविलम्—अञ्जनेन आविलम् (darkened, soiled).

Trans.:—The lyre of the sage covered by bees following the flowers, appeared as if shedding tears darkened by collyrium on account of the violence done by the wind.

36. अभिभूय—disregarding; surpassing. विभूतिं—splendour, see VI. 76. आर्तवीं—seasonal.

Trans.:—The heavenly garland far surpassed the seasonal splendour of the creepers by means of the excess of honey and fragrance and secured a convenient resting-spot on the surface of the full breasts of the king's beloved.

37. सुजातयोः—सुष्ठु जातं यस्य तत् सुजातं, तयोः *cf.* सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् III. 8. 'सुजातं सुन्दरे प्रोक्तं सम्यग्जाते च वस्तुनि' says Trivikrama quoted by Hemâdri. विह्वला—agitated, confused; hence, helpless. निमिमील—*per.* of निमील् *lit.* to close the eyes; hence, to be enveloped in darkness see *comm.* wherein Malli. quotes Halâyudha to derive the meaning of 'long, eternal sleep.' हृतचन्द्रा—हृतः चन्द्रः यस्याः सा. कौमुदी—moonlight. The English language has no special word for the refulgent splendour of the moon by itself. Indian poets look upon the moon as separate from her light and describe them as such. तमसा—by the demon Râhu. The popular belief of this demon swallowing the moon and the sun at the time of conjunction and opposition (see *Niti.* 34) is too well-known, as a vengence over the two luminaries for their having brought the secret effort of Râhu to drink nectar at the time of the churning of the ocean to the notice of Vishṇu.

Trans.:—The beloved one of the King became overpowered with agitation on beholding that [garland] which was only a moment's companion of her beautifully formed breasts; and closed her eyes [in total darkness of eternal sleep] like the moon-light [enveloped in darkness] when the moon is taken away by the demon Tamas.

38. **करणोज्झितेन**—see *comm.* करण is *lit.* a limb, one of the senses. Hemâdri and Châritra take करण to signify this meaning. Malli. takes it to convey the meaning of 'vitality'. **ननु**—'It is a well-known fact that'. **तैलनिषेकबिन्दुना**—तैलस्य निषेकः (dripping down, trickling) तस्य बिन्दुः (one of the drops in the dripping) तेन. **दीपार्चिः**—दीपस्य अर्चिः (flame) *cf.* अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्. The phenomenon of blazing drops of hot oil falling from the wick of an Indian lamp is a very common one.

Trans.:—In herself falling down with her body forsaken by the senses, she made her husband (also) drop down [along with her]. It is well-known that the flame of a lemp comes down to the ground along with the drop of trickling oil.

39. **पार्श्ववर्तिनाम्**—पार्श्वयोः वर्तन्ते ते पार्श्ववर्तिनः attendants, servants. **तुमुलेन**—तुमुल loud, fierce. तुमुलं व्याकुले रणे *Trikânda.* **आर्तरवेण**—आर्तश्चासौ रवश्च आर्तरवः (a cry of distress) तेन. **वेजिताः**—frightened. **विहगाः**—birds. The word is the same as विहङ्ग, विहङ्गम *etc.* all of them being derived as विहायसि गच्छन्तीति विहगाः and the nasal coming in by certain rules of *Pâṇini.* **कमलाकरालयाः**—agrees with विहगाः ; कमलानां आकरः (*lit.* a collection) कम०...करः a pond कमलाकरः आलयः (resort, shelter, abode. 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः' *Amara.*) येषां ते.

Trans.:—The birds of the pond of lotuses being frightened by the prolonged wailings of distress of both of them, began to utter loud cries as if they were co-sufferers.

40. **व्यजनादिभिः**—व्यजनं (fanning) आदौ येषां तैः by those processes in which fanning was the first. **तमः**—fainting fit, a swoon. तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे *Medini.* **नुनुदे**—dispelled, driven away *cf.* VI. 68. अदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः *Mâ.* I. 27; *Ki.* III. 33. **तथैव**—as described in st. 37 *Supra.* **प्रतिकारविधानं**—प्रतिकार or प्रतीकार (a remedy *cf.* नारम्भः प्रतीकारस्य *Shâ.* III.), तस्य विधानं 'application of a remedy, medical treatment'. **फलाय कल्पते**—mark the idiomatic use of the Dative—"the end to which anything leads is put in the Dative case." *Âpt's Gu.* § 65.

Trans.:—The fainting fit of the king was dispelled by [measures in which] fanning was foremost; but she (the queen) remained just as she was: for, application of a remedy is only effective if there be any remnant of life.

41. **प्रति...व्याम्**—प्रतियोजयितव्या (to be readjusted and tuned)

व्यासो वल्लकी (lyre वीणा तु वल्लकी *Amara.*) च; see *comm.* सत्वविप्लवात्—सत्वस्य (of life) विप्लव: (disappearance, loss. Here the sense of the word is different from what it is in stanza 47) तस्मात्. उचितम्—known, familiar ; also, agreeable.

Trans.:—The extremely loving King held his queen whose condition was on account of the loss of life like a lyre to be readjusted and tuned, and placed her on his lap with which she was familiar.

42. अङ्कनिषण्णया—अङ्के निषण्णा (reposed, placed in the lap *cf.* उत्सङ्गनिषण्णधन्वन: *Ku.* IV. 23) तया. करण...णैया—करणानां (see st. 38 *supra.*) अपायेन विमिश्र: वर्ण: यस्यास्तया; this is an instance of Pâṇini's rule इत्थंभूतलक्षणे II. iii. 21 where a characteristic attribute expressing the existence of a particular state or condition is put in the Instrumental. आविलां—dim, obscure; see 35 *supra.* उषसि—उषस् early dawn.

Trans.:—[Her] husband in connsequence of her who reposed on his lap, and whose complexion had become pale on account of the loss of senses—appeared like the moon marked with the dim outline of a deer at early morn.

43. बाष्पगद्गदं—see *comm.* गद्गदं stammering, faltering. सहजां—natural. अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते is an expression which has become almost colloquial in the language. कैव—The एव does not change the interrogative sense of the sentence but only heightens the force of the statement.

Trans.:—Having even given up his natural firmness he bewailed stammeringly on account of his being choked with tears. Even iron when excessively heated acquires its softness ; what then can be said in respect of those possessing bodies.

44. गात्रसङ्गमात्—गात्रस्य (गात्रं the body ; *cf.* अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं *Shâku.* III 'गात्रं वपु: संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रह:' *Amar.*) संगमात्. अपि—Even ; tender and delicate as flowers are even they *etc.*—प्रभवन्त्यपोहितुम्— is capable, has the power of dispelling or destroying. अपोहितुम् = to drive away, to dispel from उह or ऊहू with अप 1st Conj. Ubha. For the sense of प्रभू to have the power *cf.* II. 62 and उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिस्तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्र: *Shâku.* VI. 29. किमिव—The addition of इव to the interrogative pronoun किम् imparts the sense of a more pointed inquisitiveness. *cf.* किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां *Shâku.* I. 20.

Trans.:—Even if flowers [delicate as they are] can cut life short by a mere contact with the corporeal frame what else then, alas cannot be the weapon of Destiny bent upon striking down.

45. आरभते—The meaning of the word आरम्भ an undertaking, is very common in Sanskrit classical literature. See VII. 31; *Bha. Gt.* XII. 16; *Niti.* 69; *Ku.* VII. 71; also see note on प्रारम्भे *Ratnd.* I. 7; hence the verb may be taken to signify 'undertakes'. प्रजान्तक:—प्रजाया: (of

mankind, or better of created beings; hence, of the animal world) अन्तकः (destroyer) *i. e.* the Indian Plutus or God of Death, Yama; see II. 63. **हिमसेकविपत्तिः**—agrees with नलिनी; हिम = frost. **पूर्वनिदर्शनं**—निदर्शनं an illustration, an example *cf.* ननु प्रभुरेव निदर्शनं *Shâku.* II. **अत्र**—in the present case *i. e.* the death of Indumati by the touch of flowers is the second instance while the blasting of the lotus by frost is the first instance illustrative of the rule that Yama destroys tender things by means of tender weapons. **मे**—this may be taken equivalent to मया; for the use of the short forms of अस्मद् and युष्मद् the student may consult *Ap. Guide* § 127.

Trans.:—Or, the God of death undertakes to destroy a delicate object by a delicate [agent] instrument alone. In the present case the lotus which is blasted by frost is looked upon by me as the first illustration.

46. **जीवितापहा**—see *comm.* The formation of the phrase is rather queer sine the ड suffix comes in after the verb हन् to kill, to destroy, when it is compounded with the preposition अप and when the object in composition with it is the word क्लेश or the word तमस् according to अपे क्लेशतमसोः *Pâṇi* III ii. 50. There are, however, instances in which the डप्रत्यय comes in when the word in composition is neither क्लेश nor तमस् nor when benediction is not intended (by the Sûtra आशिषि हनः III. ii. 49) *e. g.* परकर्मापहः सोऽभूत् XVII. 61; अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां XIX. 39.

Trans.:—If this garland [of flowers] takes away life why does it not kill me when placed on my chest. By the will of the Omnipotent in some places poison becomes nectar and nectar becomes poison.

47. **विप्लव**—has here a sense different from that in st. 41; and means 'adverseness.' **अशनिः**—blaze of lightening. **कल्पित**—intended *see* V. 36. **एषः**—this garland incident. **तद्विटपाश्रया**—A creeper entwining a tree is a favourite theme with Kâlidâsa; see Shâkuntala the सहकारनवमालिका scene.

Trans.:—Or, through the adverseness of my fate, the Creater has created this thunder-bolt by which the tree was not felled down by it while it threw down the creeper entwined round its branches.

48. **कृतवत्यसि**—Hemâdri in his commentary remarks "मयि अपराद्धेऽपि कृतवति अवधीरणामवज्ञां नासि अव्ययानामनेकार्थत्वात् असीत्यव्ययम् तथा पाणिनीयमतदर्पणे अस्यसि मन्ये शङ्के नूनाहचहकर्षको इति अथवा असीति वर्तमानसामीप्ये भूतार्थे लट्. **अवधीरणाम्**—repulse; *cf. Shâku.* III. 14. **एकपदे** *inde.* suddenly, abruptly; see *comm. cf. Mâ.* II. 95. **निरागसं**—faultless, innocent. **आभाष्यं**—fit to be talked to.

Trans.:—Even when I was at fault for a long time you did not evince any indifference towards me: how then suddenly you do not consider this person who is innocent as worthy of being talked to.

49. शठ—a rogue, one who deceives; 'प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशं इति शठः *Rudrata.* Malli: has quoted *DashaRûpaka.* कैतववत्सलः—see *comm.* Mark the use of the genitive तव with the participle विदितः "Past participles ending in त are used with the genitive when they are used in the sense of the present tense according to क्तस्य च वर्तमाने *Pâṇi.* II. iii. 67. *e. g.* राज्ञां मतः पूजितः वा; and see VIII. 8. असन्निवृत्तये—असन्निवृत्ति non-return; *cf.* असन्निवृत्त्यै तदतीतमेव *Shâkun.* VI. 9. अनापृच्छ्य—without bidding farewell. प्रच्छ with आ is *Âtma.* in the sense of 'taking leave' by the Vârtika आङि नु प्रच्छ्योः *cf.* आपृच्छस्व प्रियसखममुम् *Megha.* 10.

Trans.:—Oh thou with guileless smiles ! I am considered by you as a veritable rogue feigning love, since you have gone from here to the other world never to return without even bidding me adieu.

50. विनिवृत्तम्—come back, returned. हतजीवितं—The *p. p.* हत is used as the first member of a compound in the sense of 'wretched', 'miserable'; *cf.* कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् XIV. 65, also *Mâgha.* XI. 64; *Mâlati.* IX. 29.

Trans.:—If this accursed life of mine first went after my beloved then why has it come back without her. Let it suffer the intense grief created by itself (inasmuch as it returned alone).

51. सम्भृतः...brought on, produced, see *Buddha.* II. 43; *Jâna.* IV. 32. स्वेदलवोद्गमः—स्वेदस्य लवाः (drops, particles of perspiration; see VI. 57) तेषां उद्गमः appearance; see *Niti* 70. इता—*p. p.* of इ to go; disappeared, gone to; *cf.* रुचिरङ्गमनीयत रागमिता *Mâgha.* VI. 71. आत्मना—By life. The spark of vitality आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः. धिक्—governs the accusative according to the Vârtika उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ देहभृतां—देहान् बिभ्रति ते देहभृतः, तेषां. असारतां—transitory, or ephemeral condition.

Trans.:—The appearance of the drops of perspiration produced by the exertion * * * * is there on your face; while now that you are gone away by yourself (*i. e.* your life has left you); oh ! fie upon this transitory condition of organic bodies.

25. विप्रियं—Wrong, offence; *cf.* कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् *Ku.* IV. 7, also *Buddha.* II. 38, where the word is used as an adjective. कृतपूर्वम्—Hemâdri takes this as a coumpound of the वाहिताग्न्यादि class, (*Pâṇi.* II. ii. 37) and analyses it as पूर्वं कृतम् इति कृतपूर्वम् or it may be also पूर्वकृतम् since by the rule mentioned above the past passive participle may be optionally placed first. Mallinâtha, however, takes it as a सुप्सुप compound i. e. a compound of a word ending in a case-affix with another not grouped under any of the four principal divisions of compounds. शब्दपतिः—see *comm.* The two senses are:—(1) I have been your husband in the literal sense of the word, since my

devoted affection is centered in you; while (2) my mastery over the earth is only in words. Sanskrit poets speak of the king's possession and his queen as his two wives. Kâlidâsa says so in Shâkuntala III, 19. भावनिबन्धना—भाव: (sincerity, devotion "भावोऽभिप्राय आशय:" *Yâdava.*) निबन्धनं (cause, origin, basis *cf.* वाक्प्रतिष्ठानिबन्धनानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि *Mâlatî.* IV.) यस्या: सा एतादृशी· रति:—affection, fondness.

Trans.:—Never before have I even mentally done anything [which may be] a wrong to you: why do you then forsake me. Really and truly I am lord-master of the earth in words, [since] my affection based on devotion is centered in you.

53. कुसुमोत्खचितान्—उत्खचितान् thickly or closely intertwined. वलीभृत:—having a wavy appearence. भृङ्गरुच:—भृङ्गस्य रुक् इव रुक् येषां तान्. The glossy black colour of the beetle is exactly like that of the silken tresses of an Indian womans Among the Orientals the black colour of the hair is one of the *sine que non* of beauty. करभोरु—Voca. sing. of करभोरू. According to *Pâṇi* IV. 1. 69 उरु at the end of certain compounds in which the first member is an object of comparison becomes ऊरू and then is declined like चमू an army. For the meaning of करभ see VI. 83. also *Shâku.* III. 19; *Ku.* I. 36. Probably the poet had the idea of the trunk of a young elephant in his mind since the upper part of the trunk is plump and full which goes on tapering to the extremity, although the word करभ only signifies 'the young of an elephant' and the idea of trunk is therefore to be taken by implication. त्वदु०...शङ्कि—(agrees with मनस्) see *comm.* उपावर्तनं—turning back, returning from उपावृत् 1st Conj. Âtma.

Trans.:—Oh, thou with trunk-like thighs ! the breeze that has been shaking thy wavy hair which are dark like beetles and which are thickly intertwined with flowers—brings my mind to entertain a hope of the return.

54. अपोहितुं—see st. 44 *supra.* अर्हसि—see I. 72. प्रतिबोधेन—प्रतिबोध is *lit.* coming to a condition of understanding things ; hence, awakening ; coming into a state of consciousness. This word is used in various senses in Shâkuntala but the primary sense is at the base of each meaning. ज्वलितेन—*etc.* compare दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ॥ st. 12 and भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूरा: सुरतप्रदीपा: ॥ *Ku.* I. 10. नक्तम्—an *inde.*—night. 'अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति' *Amara.* see *Buddha* I. 17. ओषधि:—or also ओषधी:—a plant possessing some peculiar properties. Here it means certain phosphorescent herbs which absorb light from the Sun during day-time and emit it during night. 'ओषध्यस्ता: समुद्भूतास्तेजसा सञ्ज्वलन्त्युत' *Vâyu-Purâ.* XXXVIII, 15. विपादम्—remote see V. 14, *Buddha* I. 83.

Trans.:—Therefore, my darling ! pray do remove my grief

promptly by again coming to consciousness just as the [phosphorescent] herb dispels at night by its light the darkness lurking in the caverns of the Himâlaya.

55. उच्छ्वसितालकं—उच्छ्वसिताः (*lit.* heaving, palpitating; hence, waved to and fro from उच्छ्वस् to breathe; mark the sense of the word in सा हि तत्रभवतः कुलपतेरुच्छ्वसितम् *Shâku.*) अलकाः short curly hair near the forehead and temples. The word अलक is also *neuter.* 'अलका कुबेरपुर्यामलियां चूर्णकुन्तले' *Medi.*) यस्य तत्. विश्रान्तकथम्—विश्रान्ता (stopped, ceased) कथा यस्य तत्. एकपङ्कजम्—see note on एकनाथ V. 23.

Trans.:—This your face on which the hair is flowing but [from which] all speech has stopped gives me pain like an only lotus which being closed at night has the sound of the bees in its inside come to a stop.

56. शशिनं—शशिन् the moon; "शशी चन्द्रो हिमद्युतिः" *Shabdârṇava.* शर्वरी—night; अथ शर्वरी । निशा निशीथिनी रात्रिः *Amara.* The night as the love of the Moon is imagined as going to him; mark निशापतिः as one of the epithets of the Moon. द्वन्द्वचरम्—see *comm.* पतत्रिणम्—पतत्रं अस्ति अस्य इति इनिः according to अत इनिठनौ *Pâṇi.* V. ii. 115. The bird referred to here is the Chakravâka, or the Ruddy goose—*Anas casarca.* 'The male and female of these birds are found to keep together during day and are, like the turtle-dove, patterns of constancy and connubiel affection.' *M. Williams.* On the Pampâ lake Râma was bemoaning the loss of Sitâ when the Chârvâka bird is said to have laughed at him; at which, Râma pronounced a curse by which they are doomed to pass the night apart. Accordingly no sooner night sets in than each one of the pair takes up its station on the opposite banks of a river and call to each other in doleful cries. This particular characteristic of the bird is often alluded to in literature; see *Shâku.* III., *Vikra.* IV, *Megha.* II. 22. If until the curse of Râma the birds passed all the twenty-four hours of the day in each other's company and if separation was unknown to them, how could Aja consistently refer to the habit consequent upon the curse pronounced by his grandson. This must therefore be put down as an anachronism. In this reference Châritrvardhana observes:—कथमयाजविलापे चक्रवाकविरहं रचयांचकार । कवेरयतनत्वाद्विलोक्यमानस्य वर्णनत्वान्न दूषणमत्र ॥ इति on that account. For the various uses and meanings of इति see *Apte's Guide* § 256, 257. विरह...क्षमौ—अन्तर may be taken to mean 'duration' or अवधि. The Chakravâka knows that he will come near his mate at sunrise and so is able to bear the separation. Mallinâtha takes it in a slightly different sense, see *comm.* अत्यन्तगता—gone to a final end *i. e.* gone never to return.

Trans.:—The night meets the moon again; the mate of the

Chakravâka meets [her companion] *viz.* the bird accustomed to go in pair once more; hence, they are able to bear the [limited duration of separation; but how can you, who have gone never to return, fail to burn me.

57. नवपल्लवसंस्तर—नवानि (new, therefore 'extremely tender'). च तानि पल्लवानि च, तेषां संस्तरः (a bed, a layer; संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ *Amar cf.* नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ *Ku.* IV. 34), तस्मिन्. मृदु—agrees with अङ्गं. दूयेत—*Pot.* of दू 4th Conj. Âtma. so give or cause pain. अर्पितम्—*pa. par.* the *caus.* of ऋ 5th Paras. to throw, to fix, to place on. विपहिष्यते—3rd per. *sing.* of the first future of सह् to endure with वि. वामोरु—*voca.* of वामोरूः—वामे (charming, pretty) ऊरू यस्याः सा. In speaking about करभोरु (st. 53) we have said that ऊरु becomes ऊरू at the end of compounds in which the first member is an object of comparison but वामोरु is an instance in which वाम is not an object of comparison but an adjective; and Mallinâtha gives 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' *Pâṇi.* IV. i. 70 to establish the present compound. There is another instance governed by the Vârtika सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्. चिता—the funeral pile; 'चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्' *Amara.*

Trans.:—Oh you who have pretty legs! do tell me how that delicate body of yours which used to be pained even when placed on a layer of tender foliage will be able to be on the top of a funeral pile.

58. अप्र...यिनीं—see *comm.* and st. 54 note on प्रतिबोधेन. रशना—see VII. 10; *Buddha.* IV. 33. प्रथमा = प्रवरा most important. रहः सखी—The girdle was a constant companion hence रहसि एकान्ते सखी रहःसखी. See *comm.* गति...नीरवा—गतिः = विभ्रमस्य सादः (cessation), तेन निर्गतः रवः यस्याः सा. शुचा—by grief; *instru. sing.* of शुच्, see *Buddha.* V. 7. अनु—mark the idiomatic use of this preposition with accusative in the sense of 'imitating', 'following.' Prepositions used by themselves and governing a noun in some cases are called कर्मप्रवचनीय; see II. 24. The *accus.* त्वां is here in the sense of the *instru.* by the sûtra 'तृतीयार्थे' *Pâṇi* I. iv. 85. न लक्ष्यते न—note the use of the two negatives which impart an emphasis to the assertion. *cf.* न पुनरलङ्कारश्रियं न पुष्यति *Shâku.* I; नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम्. *Shâku.* III. 10 and पश्यन्तीनां अश्रुलेशाः न पतन्ति इति न खलु *Megha.* II. 46.

Trans.:—This girdle, your most important companion even in private, which is now silent on account of the cessation of your sportive motion does not seem not to have, out of grief, followed you who are sleeping never to wake again.

59. & 60. कलं—as an *adj.* means 'soft, sweet' as the *comm.* says. *cf.* परभृतं विरुतं कलं यथा *Shâku.* IV. 8. अन्यभृता—*lit.* nourished by another. The *Kokila* or the Indian cuckoo has very little resemblance to the European cuckoo. The *Kokila* is believed to leave her eggs in

the nest of a crow, to be hatched. The chief peculiarity of this bird is its sweet song. **मदालस**—languid, slow and graceful. **पृषतीषु**—पृषताः (spot) सन्ति अस्याः इति पृषती the spotted deer. **विभ्रमाः**—whirling, going round; hence, gesticulations. **त्रिदि॰...या**—त्रिदिव is explained to be the place where ब्रह्मविष्णुरुद्राः दीव्यन्ते. **मां अवेक्ष्य**—taking me into consideration; hence, out of regard for me. **न क्षमाः**—not competent, not able to. **अवलम्बितुं**—to sustain.

Trans.:—Sweet voice in the cuckoos, dalliance in walk in the swans, rolling of the eyes in the spotted deer, and sportive moving about in the creepers shaken by the wind: all these characteristics have been, it is true, left by you here out of a consideration for me; but they have not the power to support [cheer up] my heart which is excessively troubled at your separation.

61. **मिथुनं**—A pair, "स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्" *Amar.* **परिकल्पितम्**—decided upon. **सहकारः** see IV. 9. **फलिनी**—the Priyangu creeper. "लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली" *Amar.* **विवाहसत्क्रियाम्**—marriage is looked upon among the Hindus as a ceremony which must be performed by a house-holder. It is considered a great sin to leave a daughter unmarried. **असाम्प्रतम्**—*ind.* improperly, unfitly; generally used with an adjectival force; *cf.* तस्मादस्माकं युद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम् *Dasha.*, and *Ku.* II. 55. The matching of trees and creepers appears to be a favourite idea with our poet. See *Shaku.* Act I. and IV where the Sahakâra and the Navamallikâ are matched.

Trans.:—The mango add the Falinî creeper, both these were fixed upon by you as a match. That you should go away without celebrating the auspicious marriage-ceremony of both of these is improper.

62. **कृतदोहदः**—कृतं दोहदं (*lit.* a desired object; hence any preparation or process by which blossoms are produced. तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात्तु तत्क्रिया ॥ *Shabdâr.*) यस्य सः. Mallinâtha tells us what the *Dohada* was that produced flowers on the Ashoka. A convention has been current among poets that certain trees have to be treated in a particular manner before they blossom:—स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् । पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ॥ मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवातात् । चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ॥ १ ॥ From this it will be seen that the Ashoka was in flowers on account of the touch of the foot of Indumati. **कुसुमं**—The singular is here used to signify a collective noun, "जात्यैकवचनम्" **अशोक**—is the *Jonesia Asoca.* Sir W. Jones observes that "the vegetable world scarce exhibits a richer sight than the Ashoka in full bloom. Its flowers are very large and beautifully diversified with tints of orange-scarlet, of pale yellow, and of bright orange, which form a variety of shades according to the age of the blossom." **उदीरयिष्यति**—

will put forth. The meaning of उदीर here is different from that in VI. 18. नु—has here an interrogative force involving 'doubt' or 'uncertainty'. 'नु पृच्छायां विकल्पे च' *Amara.* निवापमाल्यताम्—For निवाप see *comm.* and V. 8, and *Mudrâ.* IV. 5. In the Âshva. Grihya Sûtra we are told 'एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम्'.

Trans.:—How shall I use for your funeral-offering those flowers which this Ashoka tree whose longing was gratified by you would bring forth and which would have been a decoration for your hair (had you been alive).

63. सशब्दनूपुरम्—नूपुर is an ornament called पैंजण in Marâthî and is worn on the ankle. It is a plaid of gold or silver-wire (the latter for ordinary people, as it is a popular belief that gold is not to be touched by the feet of ordinary folks) about an inch and a half in breadth with small bead-like jingles closely set along one length. According to the Prayoga Ratnâkara नूपुरान्वितपादेन तरुण्या ताडितो भृशम् । अशोकः केसरो वक्त्रसीधुसिक्तश्च फुल्लति. चरणानुग्रहम्—see *comm.* for the dissolution of the compound. It is not चरणस्य अनुग्रहः. The striking by the foot was a favour inasmuch as it gave flowers to the tree. अन्य-दुर्लभम्—not to be obtained from any other woman or by any other tree. अन्यस्याः दुर्लभम्. Taken in this sense one would say the compound ought to be अन्यादुर्लभम् but अन्यदुर्लभम् (as अन्यसक्तः in nîti-shataka) is permissible according to सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः; also अन्येन वृक्षेण दुर्लभम् since the Ashoka is the only tree that blossoms under the kick of a woman. सुगात्रि—vocative of सुगात्री formed by the rule अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः *Pâṇi.* VIII. iii. 112. This word itself is formed according to the Sûtra नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च *Pâṇi.* IV. i. 55 and the Vârtika thereon quoted by Mallinâtha. All the words enumerated form their *feminine* either by the addition of आ or ई when they form the last member of a Bahuvrîhi compound.

Trans.:—Oh you having a pleasing person ! you are mourned for by this Ashoka dropping tears in the form of flowers since he remembers the favour difficult to be obtained by any one else [of the touch] of your foot having a jingling anklet.

64. निश्वसितानुकारिभिः—निश्वसितं अनुकरोतीत्यसौ नि०...कारिन्—why following and hence resembling the breath of Indumati is explained by Mallinâtha. बकुलैः—This is a hardy tree attaining great dimensions. Its leaves resemble those of the mango. It is the *Mimusops Elengi* of the botanists. It bears star-shaped flowers in abundance which are fragrant and keeps for a very long time. The flower has a central hole very convenient for making a garland. अर्धचिताम्—half-arranged, half done. चित (*pa. par.* of चि 5th Ubha. to collect) placed in a line; see *comm.* समं—along with; governs the *instru.* (like सह, साकं सार्धम्) of that

which expresses the accompaniment of the principal subject of assertion. **विलासमेखलां**—विलासाय मेखला वि०...खला, तान् a girdle intended for enjoyment as one made of the Bakula flowers cannot but be **किन्नरकण्ठ**—one having the voice of a Kinnara, see *comm.* and the rule explained in the foregoing stanza under सुगात्रि. The Kinnaras are a class of demi-gods attached to the service of Kubera the god of wealth: they are celestial musicians represented like the Greek centaurs reversed,—with human figures and horse-heads.

Trans.:—Oh lady having Kinnara-like voice ! How is this that you have slept without completing the girdle for enjoyment half finish [by you], along with me out of Bakula flowers which imitate you [in point of fragrance].

65. **सखीजनः**—the whole body of companions. Here जन may be taken in the sense of 'a collection', 'a body' *cf.* मन्त्रिजनसमेतः *Dasha.* I, सखीजनस्ते किमु रूढसौहृदः *Vikra.* I. **प्रति०...निभः**—The moon of the *pratipad* or first day is scarcely visible although poets always speak of it *e. g.* प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् *Kir.* II. 2. Commentators, however, take it as the द्वितीयाचन्द्र which is eagerly looked at by people generally. **एकरसः**—एकः (only, pre-eminent) रसः यस्य सः; रस=राग affection, see *comm.* **व्यवसायः**—action, act. **प्रतिपत्तिः**—resolution, decision.

Annotators have been wrangling over the phrase प्रतिपत्तिनिष्ठुरः but we fail to follow them. The sense seems to be very clear. There are grounds for you to prolong your stay in this world and is spite of that you have gone away. This action has been very cruel on account of your firm determination about it.

Trans.:—The whole body of your female friends is the participator equally in your joy as well as sorrow; your son is like the first-day-moon; I am firmly steady in my affection and in spite of that your action [to go away] is hard on account of the firmness about it.

66. **धृतिः**—fortitude, courage. धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु *Vishva.* **अस्तमिता**—see st. 51. **गेयम्**—singing. *cf.* मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा *Megha.* II. 26. **विरतं**—ceased. **निरुत्सवः**—नास्ति उत्सवः यस्मिन् सः in which there is no hilarity. **प्रयोजनम्**—necessity, use. Mark the difference of the meaning of this word from that in st. 31 *supra.* and in प्रभुप्रयोजनम् in *Ratnâ.* I. **आभरणानि**—objects which serve the purpose of embellishment, decorations, ornaments, etc. **परिशून्यम्**—perfectly, completely destitute of empty. **शयनीय**—bed; any soft matress *etc.* spread out. शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति *Medini.* see *comm.* for the formation of the word.

Trans.:—To-day all my fortitude has disappeared, my desire for enjoyment gone, singing come to a stop, the season is without any pleasure [for me], the purpose of decorations is gone and my bed is quite empty.

67. गृहिणी—The mistress of the house, a house-wife. See the celebrated stanza 18 *Shâkun.* IV. The oft-repeated expression गृहिणी गृहमुच्यते is significant enough. सचिवः—councillor, from सचि 'friendship' and वा 'to go' by आतोऽनुपसर्गे कः *Pâṇi.* III. ii. 3. मिथः—*inde.* 'in secret' 'between ourselves' 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि *Amar.* प्रियशिष्या—शासितुं अर्हा शिष्या प्रिया चासौ शिष्या च प्रियशिष्या. कलाविधौ—Sanskrit poets generally recognise 64 Kalâs or arts such as dancing, singing *etc.* They are enumerated in various places, see notes on *Niti.* 101. कलानां विधिः (practice; see *Vair.* 41). करुणाविमुखेन—करुणायाः विमुखः (*lit.* with the face averted; hence 'without', 'devoid of) तेन. Compare with this stanza the oft-quoted Subhâshita कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रंभा । धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षाड्गुण्यवतीह दुर्लभा.

Trans.:—You were my wife, my councillor, my beloved companion in private, my favourite pupil in the practice of the fine arts: [now] say, in taking you away what has not been snatched away [from me] by ruthless death.

68. मदिराक्षि—Mallinâtha derives this phrase in one way. One commentator says:—मदिरावदक्षिणी यस्यास्तत्सम्बुद्धौ. Another says:—मदिराभिधमक्षि दृष्टिर्यस्याः सा तत्सम्बोधनम्. The *Sangitakalikâ* has—'स्निग्धार्द्रमुकुला कान्ता लम्भिता मदिरा तथा । पञ्चैताश्च प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्वेन दृष्टयः ॥ सौष्ठवेनापरित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता. ॥ Another description of मदिरादृष्टिः is:—ईषत्कम्पितपक्ष्माग्रा विवृत्तपटुलोचना । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिराक्षिरुणे? मदे । The word अक्षिन् becomes अक्ष at the end of a *Bahu.* compound by बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् *Pâṇi.* V. vi. 113 and then ङीप् (ई) is added to from the feminine It may here be noted that the Bahuvrihi with अक्षिन् as its last member when qualifying any feminine object other than an animal takes आ instead of ई by *Pâṇi.* IV. i. 65. For the formation of *voca. sing.* of मदिराक्षी see note on सुगात्री st. 63. *supra.* मदाननार्पितम्—Mr. Kâle condemns मदाननेन अर्पितम् but to me it appears to be more appropriate. Mallinâtha has given both interpretations (1) as above; and the (2) मदानने अर्पितम् (संभृतम्). Both make an equally good sense. मधु—the wine extracted from the flowers of Madhûka,—*Bassia Latifolia*—called Mahudâ in Gujarâtha 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे' *Vishva.* For कथं नु—see st. 62. *supra.* अनुपास्यसि—wilt thou drink after me. Aja means to say that Indumati drank wine immediately after him when she was in this world. परलोकोपनतम्—परलोके उपनतम् (*past par.* of उपनम् to approach, bend towards)—'presented to,' offered.' जलाञ्जलिम्—the quantity of water held in the hollow of the hands and offered as a drink generally to the souls of departed persons. Some commentators taking up the rule laid down in medical works मधुपानानन्तरं जलपानं निषिद्धम्—have gone the length of assuming that the poet had this in view. I think the poet probably never even dreamt of such a thing and meant nothing beyond the most straightforward meaning.

Trans.:—Oh you with captivating eyes! having drunk the sweet Madhu wine given [to you] by my mouth how will you [now] drink (after me) the water in my joined hands rendered brackish by [my] tears.

69. विभवे—विभव is dignity and affluence. एतावत्—of such extent, so much. वि०...न्तरैः—विलोभ्यन्ते प्राणिनः एभिः इति विलोभनाः (विषयाः) तेषां अन्तरा तैः; अन्तर here is in the sense of 'other', as in क्रियान्तरान्तरायमन्तरेणार्यं द्रष्टुमिच्छामि *Mudrá.* III. विषयाः—objects of enjoyment, see *Buddha* V. 1. त्वदाश्रयाः see *comm.*

Trans.:—Though there is affluence still the happiness of Aja without you may be considered [extending] so far. All objects of enjoyment of me, who was not drawn away by other alluring objects, were entirely dependent on you.

70. कोसलाधिपः—see note on III. 5. करु०...थितम्—करुणः अर्थः यस्य सः (It would however be preferable to take it as a Karmdhâraya) तेन प्रथितं यथा तथा used adverbially. अपि—in the sense of 'even'; since the trees do not possess the sense of feeling. स्रुत०...र्दिनान्—शाखानां रसः शाखारसः, स्रुतश्चासौ शाखारसश्च स्रु०...सः; now see *comm.* For दुर्दिन a cloudy or rainy day see IV. 41.

Trans.:—The ruler of the Kosalas bemoaning [the loss of] his wife in expressions [full] of sentiments arousing commiseration moved even the trees to rain down tears in the form of drops of juice trickling from their branches.

71. कथञ्चित्—somehow, with great difficulty. अङ्कतः—The addition of तस् to substantives imparts to them the sense of the Ablative. स्वजनः—body of kinsmen, or relatives. सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः *Amar.* कृ०...ण्डनाम्—अन्त्यं (last, final; hence, funeral) च तत् मण्डनं (decoration) च अन्त्यमण्डनम् now see *comm.* Certain decorations such as putting of garlands, annointing of turmeric and red paste etc. have to be done in the case of a woman who dies while her husband is alive. अनलाय—(mark the use of the dative and its explanation in the *comm.*) to the fire. अगरुचन्दनैधसे—अगरुश्च तत् चन्दनं च अ०...न्दनम्, तदेव एधांसि (एधस् fuel इन्धनं त्वेध इध्ममेधः *Amar.*) यस्मिन् तस्मै qualifying अनल.

Trans.:—Now, his kinsmen having somehow (with great trouble) removed [the body of] the fair lady from his lap and [after having adorned her] with all funeral decorations gave her up to the fire whose fuel was aloe-wood.

72. अनु—see st. 58 *Supra.* and notes, also II. 24; XIII. 61. or अनु may be taken as a prefix to संस्थितः संस्थितः—dead, deceased; from संस्था 'to come to an end', 'to porish'. शुचा—see st. 58 *Supra.* सन्—wise, good, prudent. Mallinâtha takes it as 'conversant with the Vedas';

others take it in the sense of 'being', and explain 'being himself a protector of men' he had to lay aside his personal comfort and feeling. इति—in the sense of 'therefore', 'hence.' वाच्यदर्शनात्—वाच्यस्य दर्शनम्, तस्मात्. वाच्यम् = blame, reproach; *cf.* चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः *Shâ.* V. 15; also *Mâgha.* III. 58. दर्शनम्—foreseeing, perceiving. अग्निसात्—the suffix सात् is appended towords in more than one sense, particularly (1) when the change wrought is complete and in the sense of 'making over or delivering'; here the latter sense is applicable as established in the *comm.* by *Pâṇi.* V. iv. 54. जीवित—'Existence', 'living in this world'.

Trans.:—Foreseeing that there would be a reproachful talk that the king though prudent followed his wife in death through grief, he (Aja) did not consign his body to fire along with that of his queen: but this he did not do through a desire to live.

73. दशाहतः—the formation of the phrase is fully explained in the *comm.* परे—afterwards. दशाहतः परे *i. e.* after the tenth day. There are two classes of the अन्त्येष्टि ceremony—the first is now performed near the spot where the dead body is burned and the second in any out-house adjoining the main residence. This is done more for the sake of convenience; but those who can command the facilities may finish all the ceremonies and rites at the spot of the funeral pyre which is generally near the sea or some stream of water. गुणशेषां—who had remained only in the form of her virtues *i. e.* who was now remembered only by recalling her virtues to mind. उपदिश्य—referring to. भामिनीम्—कोपना सैव भामिनी. Perhaps the word may have been advisedly used on account of Indumatî having abruptly left her husband; we had, however, better take it in the ordinary sense of 'a woman', 'a wife'. विधयः—ceremonies. पुरः—*Geni. sing.* of पुर् a city.

Trans.:—Now the rites which were to be performed after the ten days in regard to the wife whose virtues only survived her, were magnificently carried through by that wise king in the garden of the city.

74. क्षणदा—night, "त्रियामा क्षणदा क्षपा" *Amar.* अपाय—close, termination. परिवाहः or परीवाहः—a flow with some force, like that of water going through a sluice etc, with a pressure from behind.

Trans.:—He, who looked like the moon at the close of night, entered the city without her [Indumati]. and beheld, as it were, the forcible flow of his own sorrow in the tears [rolling down] on the face of the women of the city.

75. सवनाय दीक्षितः—Initited in the performance of a sacrifice. *cf.* आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः *Shâku.* II., 16. When an individual accepts a Dikshâ and commences a sacrifice he cannot leave his place

till its completion. प्रणिधानात्—प्रणिधान profound religious meditation, abstract contemplation, see st. 19. *supra.* and I. 74. अभिषङ्गजडम्—अभिषङ्ग sudden grief; unexpected reverse. The meaning here is a little different from that in II. 30. 'अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च, *Vaijayan.* अन्वबोधयत्—*Imperfect* of the *caus.* of अनुबुध् 4th Âtma. 'to advise, to remind'.

Trans.:—It is said that the family-priest who had undertaken a sacrifice and was therefore staying at the hermitage came to know through [the power of] profound meditation that he [the king] was almost paralysed by a sudden grief and (therefore) advised him through his disciple.

76. असमा०...विधिः—न समाप्तः अ०...प्तः, असमाप्तः विधिः येन सः. प्रकृतौ—प्रकृति is the natural temper, equanimity of the mind, see V. 54 *cf.* अत्रभवान् प्रकृतिमापन्नः *Shâku.* II. विद्वान्—the *pre. par.* of the root विद् to know is rare in use.

Trans.:—Although the sage knows the cause of your grief yet since he has not finished the sacrifice he has not come personally to establish you in your natural frame of mind from which you have fallen.

77. सुवृत्त—सुष्ठु वृत्तं (conduct, behaviour) यस्य तत्सम्बुद्धिः. लघु०...पदा—see *comm.* सरस्वती—speech 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' *Amara.* तां—refers to सरस्वती. उपधातुम्—to place; from धा with उप. अर्हसि—see st. 54 *supra.*

Trans.:—Oh well-conducted monarch! his speech making up a brief message is (*lit.* with me) in my charge; hear it oh you, whose strong mental firmness is well-known, and then carefully place it in your heart.

78. पुरुषस्य—पुरुष is the prime essence of the universe. पदेषु—'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' *Amara.* the [three] steps *viz.* the heaven, the sky, and the earth; which are mythologically spoken of as the steps of Vishnu; see VII. 35 and *cf.* 'पितुः पदमध्यमुत्पतन्ती' *Vikra.* I. 20. and वियद्विष्णुपदं *Amara.* अजन्मनः—not born; hence, eternal. समतीतम्—what is gone or past. निष्प्रतिघेन—agrees with चक्षुषा—without any hindrance. त्रितयम्—consisting of three parts, a collection of three. The Taddhita affix तय is added to numerals in the sense of 'consisting of' or 'collection of'. ज्ञानमयेन—ज्ञानं प्रचुरं यस्मिन् इति मयट्—having a large amount of perception, powerful in knowledge. मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः *Pâṇi.* IV. iii. 143.

Trans.:—He does perceive with his unhindered eye of powerful knowledge the triad *viz.*—the past, the present, and the future.

79. चरतः—*pre. par.* of चर् to practise, to perform. दुश्चरम्—दुःखेन चर्यते तत्—that which is performed with difficulty, arduous, *cf.*

Kum. VII, 65. तृणबिन्दोः—we are told that the sage Triṇabindu belonged to the family of the sage Atri. In the case of words implying 'fear' *etc.* that from which the fear or danger proceeds is put in the Ablative by *Pâṇi.* I. iv. 25. परिशङ्कितः—afraid of. समा°...दिनीम्—समाधि (absorbed in contemplation, समाधि is one of the eight processes laid down to be united with the eternal spirit) मेत्तुं शीलं अस्याः इति, तां. हरिः—Indra. अस्मै—refers to Triṇabindu. Verbs implying 'to send' govern the Dative of the person to whom any thing is sent *vide* V. 39. हरिणी—Mallinâtha views it as the name of one of the celestial damsels. One commentator takes हरिणी to singnify 'अतितेजस्विनी' dazzlingly brilliant like gold and takes it as an adjective to सुराङ्गना on the analogy of सिंहो माणवक इति.

Indra is always in fear lest his heavenly throne be wrested from him by some one undertaking to perform one hundred sacrifices or undergoing some austere penance. One of the weapons of impediment to interrupt this is the celestial damsel of his court. One or other is sent out to entice away the ambitious individual. Thus in the Vikramorvashî we are told that Urvashî was तपोविशेषशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य. Likewise the Shâkuntala we are told Menakâ was sent against Kaushika see Act I. Mark the *ablative* of Triṇabindu and the explanation about it in the commentary.

Trans.:—It is said that in days of yore Indra growing apprehensive of the rigorous penance practised by Triṇabindu sent against him the celestial damsel Hariṇî capable of interrupting his contemplation.

80. तपः°...न्युना—see *comm.* प्रमु°...भ्रमाम्—चारवश्च ते विभ्रमाश्च चारुविभ्रमाः, प्रमुखे आविष्कृताः प्रमुखाविष्कृताः; प्रमु०...ताः चारु°...माः यया सा, तां. मानुषीः—mortal female, see *Shâku.* I. 26. शम°...र्मिणा—शमः (mental quietness, tranquility; see IX. 4, *B. Gt.* X. 4. 'शमथस्तु शमः शान्तिः' *Amara.*) एव वेला (boundary, limit, seashore; see IV. 44). शमवेला; तस्याः प्रलयः (destruction, annihilation which according to the Purâṇas is to be brought about by a deluge) तस्य ऊर्मिः (a wave) तया. वेला प्रलयोर्मि is a wave or we may say a 'boar' which will rise so high as to overflow all limits and go far beyond the high water-mark and submerge everything in water.

Trans.:—The sage (Triṇabindu) through the wrath caused by that interruption to his penance, which was a boar-wave of the deluge to the limit of his mental calmness, cursed her, who exhibited in front of him her attractive flirtations, in the following words:—'Be thou a mortal woman in the [sub-lunary] world.'

81. परवान्—परः (स्वामी) अस्यास्तीति मतुप्. 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवा-

नपि' *Amar.* 'subject to the orders of another' see II. 56. *Shd.* III, 2. अयं जनः—mark the gender. This is an idiom to be noted, *cf.* 'इमं जनं परिहृत्य' *etc. Ratnd.* II, 'पराधीनः खल्वयं जनः'. *Ratnd.* III, 1. 342. प्रतिकूलाचरितम्—प्रतिकूलं (hostile, offensive) च तत् आचरितं conduct च. उपनतां—humbled, *lit.* bent down in front. क्षितिस्पृशं—see *comm.* आ—up to, see VI. 40; VIII, 22.

Trans.:—Sire! This individual is entirely subject to the orders of another; be pleased, therefore, to pardon my offensive conduct [said the woman]; when (the woman was) thus humbled he ordained her to move about on this earth till she beheld celestial flowers.

82. क्रथकैशिक—see V. 39, 40. सम्भव—birth, *cf.* अप्सरःसम्भवैषा *Shdku.* I; *B. Gi.* III, 14. चिराय—an *ind.*—after a long time. शाप०...रणम्—शापस्य निवृत्तिः (termination, cessation, *cf.* शापनिवृत्तौ *Shd.* VII.) तस्याः कारणम्—the cause which, here, is the falling of the अमरस्रग् see sts. 34 and 36. *supra.* विवशा—*primarly* helpless, not master of one's self; *then*, insensible; as in *Ku.* IV. 1, and *hence* 'dead'.

Trans.:—Born in the family of the Kratha Kaishikas she became your queen and after the lapse of a good long time got the cause of the cessation of her curse as it fell from the sky and brought her (earthly existence) to a close.

83. अलम्—governs the *instru.* For an exhaustive explanation see I, 31. तद्०...स्तया—तस्याः अपायः (loss, death; *cf.* st. 42 *supra.*) तस्य चिन्ता (brooding over). उपस्थिता—falls to the lot of, see VIII, 2. IV, 6. अवेक्ष्यतां—*pass. poten.* of अवेक्ष् to take care of; to protect; *cf.* श्वश्र्वा दुहितरमवेक्षस्व जानकीं. *Uttar.* I, 7. हि—since.

For the idea of the world (*i. e.* the kingdom) being the wife of a king, see st. 28, and 52 *supra.* कलत्रिणः—कलत्रं अस्यास्तीति कलत्रिन् one having a wife.

Trans.:—Then enough with brooding over her loss. Misery falls to the lot of those who are born: this earth ought to be taken care of by you; since, kings are possessors of a wife even by means of the earth (*i. e.* the earth is the kings' wife).

84. उदये—when you came into power; see VIII. I, 2. मदवाच्यं—see VIII, 72. उज्झता—casting aside; to be construed with त्वया understood. आत्मवत्तया—by [your] firmness. 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च.' अक्लीबतया—with manliness, without being subject to weakness. प्रकाश्यताम्—The object to this verb is श्रुतम्.

Trans.:—When you were in power and happiness you kept off the censure of being called haughty and showed your wisdom by your firmness; as pain has overtaken your mind you should [now] manfully give proof of your wisdom.

85. एव—is used here to emphasize the question, अनुमृता—see VIII. 58 where the word is used actively. Here it is used in the same sense—following in death, from अनु मृ 6th Âtma.—but passively. परलोकजुषाम्—परलोकं जुषन्ते (visits, resorts to, goes) अमी परलोकजुषः, तेषाम्. गतयः—Mark the peculiar meaning explained in the *comm.* 'the destination'. भिन्नपथाः—भिन्नाः पन्थानः येषां ते. The word पथिन् at the end of a compound becomes पथ by *Pâṇi.* V. iv, 14. हि—necessarily.

Trans.:—How indeed can she be regained by you by weeping: moreover, she cannot be obtained by you even by following her in death: remember, different, are the paths to their destinations determined by their actions of those who go to the other world.

89. अप०—मनाः—अपगतः शोकः यस्मात् तत् अपशोकं, अपशोकं मनः यस्य सः. कुटुम्बिनीम्—कुटुम्बं (a household पोष्यवर्गः) अस्ति अस्या इति. निवापदत्तिभिः—निवापानां (see V. 8; VIII. 62.) दत्तयः (दत्ति a gilt, an offering). स्वजनाश्रुः (for स्वजन see st. 71 *supra.*) किल—it is said. अतिसततम्—with an uninterrupted continuity सन्तताविरतानिशम् *Amara.*

Trans.:—With your mind freed of its sorrow do favour your wife with offering of handfulls of water. It is said that the incessant flow of tears of relatives only scorch the dead body.

87. प्रकृतिः—natural condition as opposed to विकृति see V. 54. जन्तुः—a living thing 'जन्तुजन्युशरीरिणः' *Amara. cf.* जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः *Bha. Gi.* II. अवतिष्ठते—The root स्था is Âtma. when preceded by the prefix सम्, अव, प्र and वि according to समवप्रविभ्यः स्थः. *Pâṇi.* I. iii. 22. In the sense of 'standing still' this verb is found in the Paras. see I. 89. "The present is here used in the protasis and the potential [(भवेत्) to be taken understood] in the apodosis." See *Apte's Guide* § 206.

Trans.:—Death is the natural condition of those having a bodily form while life is an accidental condition [to them]. If therefore a living being should remain breathing even for a moment still it is a gainer.

88. मूढचेतनः—मूढा (dull) चेतना (power of perception) यस्य सः. शल्य—the blade of an arrow, a splinter which being lodged in the body gives great pain, *cf. Shâku.* VI. 7, and *Buddha* IV. 103. अर्पितम्—see st. 57. स्थिरधीः—स्थिरा धीः यस्य सः one who is firm-minded, see *Bh. Gi.* II, 55-57. कुशलद्वारतया—कुशलस्य (of happiness, of bliss) द्वारं, तस्य भावः कुश०...ता (condition of being on the way to happiness). समुद्धृतम्—extracted, taken out; see II. 30, III. 64; the sense here is different from that in IV. 57 and VIII. 9.

Trans.:—A dull-headed person views the death of a dear one as if it were a shaft-blade lodged in the chest while a wise man regards that very thing as an extracted dart on account of its being a path to eternal bliss.

89. The second analysis of the compound स्व०...रिणौ by malli. is preferable, since शरीरी (the soul or आत्मा) is the master of the शरीर or corporeal body; hence स्वस्य शरीरं स्वशरीरं; स्वशरीरं च शरीरी च स्व०...रिणौ. श्रुत०...यैयौ—संयोगः (joining) च विपर्ययः (contrariety, reverse) च सं०...यैयौ; now see *comm.* किमिव—'How possibly' see *Ap. Guide.* § 257*b.* अनुतापयेत्—*caus.* of अनुतप् 1st Conj. Paras. to give pain, to afflict, to distress. विषयैः—विषय a material object of enjoyment, see st. 69 *supra.* विपश्चितम्—विप्रकृष्टं निश्चिनोति चिन्तयति वा विपश्चित्; 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' *Amara.* a sage, a learned man; see *Kirā.* XIV. 4.

Trans.:—Since even one's body and soul are known to be joined as well as disjoined, say how possibly will the abandonment by external objects give pain to a sage.

90. पृथग्जनः—an unenlightened man, a rustic *cf.* "परीक्षकः करोत्यवशोपहतं पृथग्जनम्" *Ku.* XIV. 24. वशिनां—वशिन् one who has his senses under his control, see II. 70 and वसूनि वान्छन्न वशी न मन्युना *Kir.* I. 13. गन्तुमर्हसि—for the use of अर्ह with the infinitive in the sense of 'prayer', or the English 'I beg', 'I entreat' see Stanzas 54, and 77 *supra.* and I. 88. सानुमतां—सानूनि सन्ति येषु इति सानुमन्तः one having table-lands; hence, 'a mountain' 'स्नुःप्रस्थः सानुरस्त्रियाम् *Amar. cf.* सानूनि गन्धः सुरभीकरोति *Kum.* I. 12. द्वितये—see note on त्रितय st. 78 *supra.* The affix तय here conveys the sense of प्रकार *i. e.* of two different sorts, having two distinct characteristics. Words ending in तय and a few other words are declined optionally in the *nomi.* plural like pronouns, thus we have द्वितये, द्वितयाः; अल्पे, अल्पाः *etc.* see *Pāṇi.* I. 133.

Trans.:—Oh you the pro-eminent among those who have curbed their passions! you do not deserve to go into the subjection of grief like an ordinary person. What is the differentiating characteristic between trees and mountains if both of them were to rock [to and fro] in a flow of wind.

91. उदारमतिः—उदारा मतिः यस्य तस्य. He whose views are 'noble', 'exalted'. मुनिम् refers to the pupil of Vasistha who was the message-bearer from the sage. अलब्धपदम्—न लब्धम् अलब्धं, अलब्धं पदम् (स्थान space, position, *cf.* अधोधो गङ्गेयं पदमुपगता *Niti.* 13) यस्य तम्. शोकघने—शोकस्य घनः (thickness, denseness, abundance, घनं निरन्तरं सान्द्रम् *Amar.*) यस्मिन् तस्मिन्. प्रतियातं *past par.* of प्रतिया 2nd Conj. Paras. 'to go back, to return'. अन्तिकं—*ind.*—near to, "उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा" *Amara.* प्रतिगृह्यवचः—*cf. Buddha.* V, 71 for an almost similar expression.

Trans.:—He accepted the message of the noble-minded preceptor with the words 'Be it so', and gave leave to the pupil to depart; but the words of the preceptor went back to him, as it were, on account of their not having gained a footing in the heart [of the king] which was quite full of grief.

92. अष्टौ *nom. plural*, the other form being अष्ट. The numeral अष्टन् is declined only in the plural and that too irregularly. समाः—the word समा is generally used as a plural noun but we find *Pâṇini* using its singular; see VIII. 24 and *comm.* We are told by Hemâdri समाशब्दः एकवचनान्तो बहुवचनान्तो वा and he quotes *Pratâp Mârtaṇḍa* शरत्स्त्रियां समा स्त्रीत्वे भूम्न्येकत्वे च दृश्यते. कथञ्चित्—with great difficulty. बालत्वात्—बालस्य भावः बालत्वं तस्मात्. परिगमिता—were made to pass. अवि...सूनृतेन—अवितथं (true, exact; *cf.* अवितथमाह प्रियंवदा *Shâ.* III.) सूनृतं (kind and courteous language) यस्य तेन. सादृश्यं—(likeness, portrait; *cf.* मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती *Meg.* II. 25) च प्रतिकृतिश्च (प्रतिकृति a statue, an image) सादृश्य-प्रतिकृती; तयोः दर्शनैः. स्वप्नेषु क्षणि०—see *Meg.* II. 38.

Trans.:—By him of true and courteous language eight years were made to roll with some difficulty (especially) on account of the tender age of [his] son, by looking at the picture and statue of [his wife] and by means of the pleasure derived from her momentary company in dreams.

93. प्रसह्य—*ind.*—Forcibly, violently. *cf.* प्रसह्य मणिमुद्धरेत् *Nîti.* 4. प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष II. 34. किल—in the sense of 'as is reported, see VI. 38. शोकशङ्कुः—the dart of grief; see *comm.* *cf.* तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः *Uttar.* III. 35. प्लक्षप्ररोहः—प्लक्षस्य (प्लक्ष—The *Ficus Religiosa*, commonly called the Pêpul tree, प्लक्षः पिप्पलपादपः *Shasva.*) प्ररोहः a shoot, a sprout, particularly the roots sent out by the Pêpul tree which are known to break open walls by forcing themselves in the crevices and then growing in size; *see* XIII. 71. सौधतलम्—the terrace of a mansion, *cf.* दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुः *Buddha* III. 13. प्राणान्तहेतुम्—प्राणस्य अन्तः, तस्य हेतुः (cause, हेतुर्ना कारणं बीजं *Amar.*) तम्. अनुगमने—In following; *cf.* I. 88. Here it may mean following in death.

Trans.:—The dart of grief, it is said, broke his heart forcibly like the root of the Pêpul tree cleaving the terrace of a palace; however, he looked upon that [wound] which was [to be] the cause of bringing his life to a close and which was incurable to physicians, as a gain on account of his eagerness to follow his beloved.

94. वर्महरः—one able to bear the corset, see IV. 56. विधिवत् see V. 3. रोगो०...सतिं—उपसृष्टा 'troubled, afflicted'. दुर्वसतिः—painful residence. मुमुक्षुः—मोक्तुमिच्छुः one desirous of abandoning. The उ is added to Desiderative bases to form nouns. प्रा०...मतिः—प्रायोपवेशन is sitting down and abstaining from food thus preparing oneself for death, fasting oneself to death; see *Veṇî.* III. 10; for compound and other information see *comm.*

Trans.:—Now having entrusted with due form the task of protecting the subjects to his son, who had been properly trained and

who had become fit to wear the armour, the king [himself] anxious to give up the troublesome existence in this corporeal frame afflicted by disease set his heart upon fasting himself to death.

95. तोय०...भवे—व्यतिकर mixture, blending together *cf. Uttar.* V. 13. जह्नु०...सरय्वोः—For जह्नुकन्या or जाह्नवी see VI. 85. and *Megha.* I. 53. सरयू—There is a mention of this river in the Râmâyaṇa Bâlakâṇḍa chap. 26. This river is the modern Ghâgrâ. Dasharatha had put up pillars of victory on the banks of this river and river Tamasâ. The city of Ayodhyâ is said to have been situated on the south banks of the Sarayû ; see XIII, 61 and 63. अमरगणनालेख्यम्—अमराणां (of the gods 'अमरा निर्जरा देवा' *Amara.*) गणना, तस्यां लेख्यं (an inscription, hence a place marked out). सद्यः at once, सपदि ; *cf.* सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य *Megha.* पूर्वाकार०...रुचा—refers कान्तया. लीलागारेषु—लीलायाः अगाराः or आगाराः; तेषु in pleasure—houses. नन्दनाभ्यन्तरेषु see *comm.* and *cf.* आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः *Ratnâ.* I.

Trans.:—Having secured a place on the roll of the immortals, and immediately after giving up his body at the sacred spot of the confluence of the rivers Jâhnavi and Sarayû he became united with his wife who was now endowed with a loveliness surpassing that of her former form, he sported again in the pleasure-houses in the inside of the Nandana garden.

Raghuvansha, Canto IX.

Notes and Translation

1. **अनन्तरम्**—an *inde.*—see IV. 2. **उत्तरकोसलान्**—see III. 5. **समधिगम्य**—*p. p.* of सम् अधि गम् to obtain by fair means. Note in this connexion the remark in VIII. 2. of young princes taking possion of the kingdom from their parents by *any* means. Such was not the case in regard to Dasharatha. **समाधि०...न्द्रियः**—see VIII. 24. समाधिना जितानि समाधिजितानि ; समा०...नि इन्द्रियाणि यस्य सः see sts. 7 & 8 *infra.* **महारथः**—for the special meaning of the word see *comm.* and note on रथिनं VII. 37. **यमवताम्**—यमाः सन्ति अस्य इति यमवत् ; the suffix मतुप् is added to words by *Pāṇi.* V. ii. 94 in the sense of 'possession,' 'having an abundance of' ; and the मत् is changed to वत् by मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः *Pāṇi.* VIII. ii. 9. Yâdnyavalkya enumerates the *yamas.* to be ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता । अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः. some mention only five Yamas *viz.* अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च ॥. **अवताम्**—see *comm.* **धुरि**—see II. 2.

The noteworthy feature of this Canto is that the poet selects and arranges his words in such a manner in the last quarter of each stanza as to produce Yamaka which is defined by the Sâhitya Darpaṇa as सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ *i. e.* a repetition in the some order, of a collection of vowels and consonants, the sense where there is one being different is termed Yamaka.

For the metre see appendix.

Trans.:—After [his] father Dasharatha, who had conquered his senses by meditation, who was a mighty warrior, and who stood at the head of the best-conducted (*i. e.* those who kept themselves under control) as also of protecting rulers, came into the possession of Northern Kosala, and ruled [over] it.

2. **विधिवत्**—see V. 3. **प्रकृतिमण्डलम्**—प्रकृतीनां (see IV. 12.) मण्डलम् (see IV. 4). **गुणवत्तरम्**—The king was गुणवान् *i. e.* endowed with numerous virtues and the Prakritis were गुणवत्तरम्. **नग०...जसः**—see *comm.* नगरन्ध्रकर is Kârtikeya ; see III. 55. The demon Mahishâsura flying from the battle in which Târaka had been slain took refuge in the Kraunch mountain. A dispute arising between Indra and Kârtikeya as to their respective powers they referred the point to the mountain. Kârtikeya was displeased with the decision and hurled such a forcible shaft that it pierced through the mountain and pinned the demon on the other side.

Trans.:—Since he, whose prowess was like that of Kârtikeya (the piercer of the mountain) protected the whole kingdom (*lit.* the circle of his subjects together with the citizens) according to laws and rules, it was all the more attached to him.

3. मनीषिणः—see I. 11; समयवर्षितया—see *comm.* कृतकर्मणाम्—कृतानि कर्माणि येस्तेषाम्. बलनिषूदनम्—बलस्य निषूदनः the killer of the demon Bala. This demon is supposed to keep the rain-clouds pent up. अर्थपतिम्—see I. 59. श्रमनुदम्—see VIII. 40. मनुदण्डधरान्वयम्—मनुरेव (see I. 11.) (one who holds the royal sceptre दण्डधरो यमे राज्ञि *Aneka.*) तस्य अन्वयः (see VI. 41) तम्.

Trans.:—The wise speak of only two persons the killers of Bala and the lord who is the descendent of King Manu as the removers of fatigue of those who have showered timely gifts (*viz.* rain and wealth).

4. जनपदे—see जनपद in V. 9. गदः—illness रोगव्याधिगदामयाः *Amara.* पद्मादधौ—see V. 46. & III. 62. अभिभवः—see VI. 21. सपत्नजः—see I. 81. अजनन्दने—Loc. ab. of नन्दन a son, see VI. 83. शमरते—see *comm.* पार्थिवे—see VI. 46.

Trans.:—No disease set its foot in the land; whence can there be any defeat from an enemy while the son of Aja, whose prowess, was like that of a god and who still took delight in the tanquillity of mind was the ruler of the Earth?

5. दश०...जिता—By him who had conquered regiens in the ten directions. अपुष्यत्—Bore, displayed *cf.* Shâ. I. 19. ततःपरम्—Then, afterwards. बभौ—*cf.* बभौ च सा II. 16. इनम्—a king, a lord इनः सूर्ये प्रभौ *Amara.* अहीनपराक्रमम्—see *comm.* other commentators have a variety of pedantic explanations of this phrase अहीनां सर्पाणां इनस्य शेषस्य [illegible] पराक्रमः पौरुषं यस्य सः. By taking advantage of the एकाक्षरकोश the phrase is made applicable to Vishnu; thus अः Garuda; हिः a serpent; तयोः इनः lord *viz.* Vishṇu; for several other interpretations the student is referred to Hemâdri's commentary.

Trans.:—Just as Earth displayed a splendour by [being ruled over by] Raghu whose conquests had reached up to the limits of the ten directions; and after him by [the rule of] Aja; in a similar manner it was not that she did not shine by having gained him who was in no wise less in prowess [than these] for her lord.

6. समतया—By even-handedness; वसु०...जनैः—वसूनां (धनानां see VIII. 1; *cf.* वसूनि वाञ्छन्नवशी न मन्युना *Ki.*) वृष्टिः, तस्याः विसर्जनानि, तैः; the *instru.* in both these cases is used because the verb अनुचकार conveys the sense of 'resembling' see Apte's. Guide. § 52. नियमनात्—From keeping in check. यमपुण्यजनेश्वरौ—Yama (see note on अन्तक II. 65, VIII. 45) is the Pluto of Indian mythology and is looked

upon as the keeper of the dead. पुण्यजनेश्वर is another name of Kubera, see V. 26. The selection of the particular epithet shows the poet's keen discrimination. सवरुणौ—Varaṇa is the dispenser of justice in Indian mythology. रुचा—*instru. sing.* of रुच् see *comm.* अरुणाग्रसरं—अरुणः अग्रसरः (see V. 71.) यस्य (the sun) तम्. अरुण is the charioteer of the sun. He has no thighs having been prematurely brought out of the egg by his mother, see V. 69, 71.

There is, as *Kavya Pra.* observes, प्रक्रमभङ्गदोष in this stanza inasmuch as the cases of the agents are not the same; thus रुचा and समतया are *instru.* and नियमनात् *abla.*

Trans.:—By his even-handedness (imparatiality), by his sending down showers of riches and on account of keeping the wicked under check he equalled यम and कुबेर and वरुण (respectively), and by his splendour he resembled him who has Aruṇa in front of him (on his chariot) *i. e.* the sun.

7. मृग०...तिः—मृगयायां अभिरतिः (addictedness). दुरोदरम्—Gambling, (दुरोदरः पुनर्द्यूते द्यूतकारे पणेऽपि च *Aneka. cf.* दुरोदरच्छद्मजितां समीहिते *Ki.* I. 7.) The passion for gambling appears to have been a vice among warriors in times of peace in this country, and kings have been known to indulge in it until the miserable loser was reduced to the condition of a slave or an exile. The instance of the Kauravas and Pandavas is a good picture illustrating the disastrous effects of this vice. The passion for 'races' in these days is also similar to this. शशि०...भरणं—see *comm.* For a similar idea of drinking wine in moonlight with the image of the reflected moon quivering in the cup *cf.* प्रियासुना पङ्कजगर्भसौरभं मुखं तदीयं प्रतिबिम्बमूर्तिना। समन्वयेनेव तरङ्गितासवे मुहुश्चकम्पे चषके हिमांशुना ॥ *Jâna.* III. 73. उदयाय यतमानं—Mark the idiom 'striving for aggrandisement'.

Trans.:—Neither ardent love for hunting, nor gambling nor wine adorned with the reflection of the moon nor the beloved in the prime of her youth did draw aside him who was straining after rise.

8. कृपणा—pitiable, supplicating. वासवे—see V. 2. The superiority of Indra has been mentioned in Canto III in the fight between him and Raghu. Moreover he has always been superior. वितथा—विगतं तथा (an *inde.*—truth) यस्याः a lie, an untruth. परिहासकथासु—परिहासस्य or परीहासस्य कथाः तासु. परिहास is 'jesting,' 'merriment'; see VI. 82, *cf.* परिहासोदाहृतां वरप्रार्थना *Sha.* I. सपत्नजनेषु—For सपत्न see I. 18. जन may be taken in the sense of a 'body' 'a group' but it is better to view it as in सखीजन. The idiomatic use of the *locative* in the sense of 'to' may be noted. वाक्—*f.* speech. अपरुषा—(see V. 68) *instru.* agreeing with तेन. ईरिता—uttered; see *Nai.* XIV. 21 or *Ki.* I. 26.

Trans.:—Although Indra was the superior still a supplicat-

ing speech was not uttered to him, nor was an untruth given out even in jesting conversation [by this king]: nor was a hard word spoken by him who was ever free from anger even to his enemies.

9. रघूद्वहात्—From the family of Raghu. One commentator takes उद्वह to signify 'a descendant.' आनशिरे—3rd per. plu. of the per. of अश् 5th Conj. Âtma. to obtain, to attain, *cf.* फलं दृशोरानशिरे महिष्यः *Nai.* VI. 43. निदेश—*m.* Command, injunction; 'अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च' *Amara.* सुहृत्—शोभनं हृदयं अस्य इति good-hearted; hence kindly disposed, tender. अयोहृदयः—having an iron-heart; see *comm.* प्रतिगर्जताम्—those making a hostile noise.

Trans.:—Princes had both rise and fall [as they deserved] from [the ruler of] Raghu's race. He was kind-hearted to those who did not transgress his command but was iron-hearted to those who were 'rowdy' with him.

10. एकरथेन—एकश्चासौ रथश्च तेन. By one single chariot. This indicates his personal prowess. मेदिनी—see VIII. 38. उदधिनेमि—उदधिः नेमिः (primarily this word means the felly or circumference of a wheel, that part of the wheel which touches the ground. It is used in this sense in I. 17 and various other places; but here, it means *the surrounding ring,* the limiting line or boundary). अधि°...सनः—For अधिज्य see II. 8; III. 6 or VIII. 27 and for शरासन see III. 52. जयमघोषयत्—*cf.* I. 19. केवलम्—see II. 63. गजवती—गजाः सन्ति अस्यामिति मतुप्. जवती महयाः—see comm. चमूः—see IV. 30.

Trans.:—He, whose bow was strung, conquered with only one chariot the whole Earth which was bounded by the ocean; while his army made up of [numerous] elephants and impetuously fleet horses only proclaimed his success.

11. वरूथिना—वरूथ or वरूथम् is a wooden fence with which a chariot is provided to protect it against collision. It also means 'a shield,' 'an armour;' and the suffix इन् conveying the sense of 'possession'. Hence the word may be taken to convey the idea of the king being well-protected. धनुर्भृतः—see VII. 45. दुन्दुभिता—in the condition or position of दुन्दुभि a large kettledrum; the addition of तल् (ता) to a substantive imparting the sense of 'भाव' or प्रकृतिजन्यप्रकार. अर्णवाः—see I. 86, IV. 53. घनरवाः—घनानां रवः इव रवः येषां ते. नर°...सम्पदः—agrees with तस्य नरवाहनस्य (पौलस्त्यो नरवाहनः Kubera the god of wealth. see note on पुण्यजनेश्वर) संपदिव संपत् यस्य तस्य.

Trans.:—The oceans thundering like the clouds, became as it were, kettle-drums proclaiming the success of him who, armed with a bow, conquered the [whole] earth by only one chariot furnished with the वरूथ, and whose wealth equalled that of Kubera.

12. शमि°...बल—(*a*) पक्षाणां (of the wings; for the mythological account of mountains having had wings at one time see IV. 40) बलं (strength) शमितं पक्षबलं येन सः पुरन्दरः (*b*) when applied to द्विषां the compound may be dissolved पक्षाः (adherents, partisans; see VI. 53) च बलानि (armies see IV. 26, 46) च पक्षबलानि; शमितानि पक्षबलानि येन सः. शतकोटिनाम्—शतं कोटयः (points, edges; see *Jâ.* II. 10) यस्य तेन. Here the word is used as an adjective to कुलिश but it is a noun as a synonym to कुलिश too, शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः *Amara.* कुलिशेन—the disc,—one of the weapons of Indra वज्रमस्त्री स्याद् कुलिशं भिदुरं पविः Amara. पुरन्दरः—II. 74. शरवृष्टिमुचा—शराणां वृष्टिः, तां मोचयत्यसौ शर°...मुच्, तेन. द्विषाम्—see IV. 41. स्वनवता—see VII. 64 नव°...नन:—नवं च तत् तामरसं च; नवतामरसमिव आननं यस्य सः.

Trans.:—Indra destroyed the force of the wings of the mountains by [his] hundred edged disc; while he whose face was like a fresh red lotus put down the allies and the armies of his enemies by his twanging bow that rained down showers of arrows.

13. For an idea similar to that in the first half of the stanza see IV. 88. चरणयोः—*Loca. dual,* since अभिस्पृशन् conveys an idea of 'respect'. नख°...वृद्धिभिः—see *comm.* शतशः—a numeral adverb formed by the addition of शस् to convey the sense of 'by hundreds' 'in a series of hundreds'. मरुत—see VIII. 32. शतमख—शतं मखाः यस्य सः see V. 16 and शतक्रतु III. 38. अख°...पौरुषम्—न खण्डितम् (broken, interrupted) अखण्डितम्; अखण्डितम् पौरुषम् (valour bravery पुरुषस्य कर्म इति. *cf.* विरतव्रतपौरुषस्पृहः *Jâ.* IV. 39) यस्य तं.

Trans.:—Princes by hundreds touched [on] the feet of him whose (course of) valour was unimpeded, with the rays of the jewels in their crowns the radiance of which had been heightened by the redness of the nails [of the feet of the king] just as the gods did those of Indra.

14. महा°...रोधसः—*comm.* and I. 16 and IV. 42. सचि°...लीन्—see *comm.* and I. 34, VIII. 67. सपत्नपरिग्रहान्—सपत्नानां (सपत्न an enemy रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः *Amara. cf.* मानां सपत्नेष्वपि नाम तद्भूत् *Mâla.* IV. 5) परिग्रहः (wives; see I. 95; *Shâ.* III. 18, V. 28) तान्. अनलकान्—Malli. takes अन् in a peculiar sense, but Châritra takes the word in the literal sense 'having no hair' on account of having become widows as their husbands had been killed in battle by Dasharatha. अलकानवमाम्—अलकायाः (भूषयति स्वस्थानं इति अलका Alakâ situated on the Kailâsa is the city of Kubera the God of wealth कैलासस्थानमलका पूः *Amara.* see *Megha.* I. 7) अनवमा (अवमा निकृष्टा न भवति not inferior to; *cf.* सुधर्मानवमां XVII. 27).

Trans.:—Having taken compassion on the wives of his enemies whose hair had been removed and whose infant sons had been made

to fold their hands by the advisers to him, he returned from the shores of the oceans to his capital which was in no way inferior to the city of Kubera.

15. मण्डलनाभिताम्—नाभेः (see *comm.*) भावः (by तस्य भावस्त्वतलौ *Pāṇi.* V. i. 119) नाभिता prominent position. मण्डलस्य नाभिता, ताम्. मण्डल is the group of twelve kings:—see *comm.* अनु०...वारणः—आतपस्य वारणं आ०...रणम्; सितं (white) च तत् आत०...रणं च सिता०...रणम्; अन्यत् सिता०...रणम् अन्यसि०...रणम्; न उदितं अनुदितं; अनु०...तं अन्यसि०...रणम् यस्य सः अवेक्ष्य—see III. 21. अनलसः—नास्ति अलसः अस्य इति. अनलसोमसमद्युतिः—see *comm.* अनलः (कृशानुः पावकोऽनलः *Amara.*) च सोमश्च (Soma is moon सूते अमृतं compare the Shruti सूयते "नवो नवो भवति जायमानः") For an elaborate note on सोम the curious student may see Mr. Pandit's edition of Raghu stanza 73 Canto II.

Trans.:—Although he had attained the central position among the circle of rulers and although now there was no other ruler to open and use the white umbrella, still knowing full well that the goddess of wealth might depart through any loop hole he whose splendour was like that of fire and moon was ever on the alert.

16. ककुत्स्थ०...द्भवम्—For ककुत्स्थ see IV. 41. ककुत्स्थस्य कुले उद्भवः यस्य तम्. आत्मभवं पुरुषम्—One born of himself, an attribute only possible in the case of the God Vishṇu.

Trans.:—Leaving off him who was sprung from the race of Kakutstha and him who was the self-born Supreme Spirit which [each one] liberal towards suppliants, to what other lord of men would the chaste Goddess of wealth, bearing a lotus in her hand, attach herself?

17. सागरम्—see III. 9. The sea is often mentioned by poets as the lord (husband) of revers; see सरितां पत्युः IV. 45 and *Md.* III. 72. आपगाः—see *comm*; also अपां समूहः आपं, तेन गच्छन्ति ताः *cf.* फेनायमानं पतिमापगानाम् *Md.* III. 72. मगध—see I. 31; VI. 20. कोसल see VI. 70. केकय is the country of the Kekayas bordering on Sindhudesha and lying on this side of the Indus; see Râmâyaṇa. *Ayodhyâkâṇḍa.* अहि०...मार्गणम्—अहितेषु (अहित an enemy; see IV. 28) रोपिताः मार्गणाः (see *comm.*) येन तम्.

Trans.:—The daughters of the kings of Magadha, Kosala, and Kekaya who looked upon their husband as their deity gained for their husband him who drove his arrows deep into the bodies of his enemies, just as rivers—the daughters of mountains—gain the ocean.

18. असौ—Dasharatha. शक्तिभिः—See VIII. 19 note on प्रभुशक्तिः. उपगतः—descended, come to; the sense is sightly different from that in st. 15 *Supra.* हरिहयः—Indra. He who has deep-bay horses. अरिह०...क्षणः—see *comm.* अरिहणाश्च ते योगाश्च, तेषु विचक्षणः (skilful, expert; See XIII. 69.) The sense here is different from that in V. 19. According to the rule quoted there the verb हन् takes the affix क्विप् in the sense of past

tense but as Malli. says on the authority of Nyâsakâra the rule is not absolute but प्रायिकः hence the use of the affix in the continuous present.

Trans.:—He, who was expert in the means of destroying [his] enemies, along with his three wives seemed like Indra accompained by the three Shaktis, descended upon the earth, as if out of a desire to rule the mortals.

19. **महारथः**—see IX. 1. **संयुगमूर्ध्नि**—संयुगस्य (of battle) मूर्धा (an *irregue.* word ; hence, front ; see *Jâ.* II. 8), तस्मिन्. **सहायताम्**—सहायस्य भावः सहायता, ताम्. **अवधूतभयाः**—अवधूतं भयं यासां ताः. **अगापयत्**—causal imper. of गै 1st. conj. Paras. 'to sing'. **उच्छ्रितम्**—High, exalted ; agrees with स्वभुजवीर्यम्.

Trans.:—That mighty warrior, having assisted Indra in the front of battle caused the wives of the gods, whose fears had been dispelled by his arrows, to sing the praises of the vigour of his (right) arm.

20. **विसर्जितमौलिना**—विसर्जितः (left aside) मौलिः (the crown ; or hair on the head) येन सः, तेन. It appears to be uncertain if kings got the whole of their head shaved (मुण्डन) when undertaking a sacrifice ; and some commentators say that the removal of the crown from the head was equivalent to having the hair removed. **भुज°...वसुना**—**कन°...शोभिनः**—see *comm.* Sacrificial posts proper are made of the Udumbara tree *cf.* I. 44 where we have sacrificial posts erected. In IV. 36 we have 'pillars of victory.' **वितमसा**—विगतं तमः यस्मात् तेन. There are three elements, according to Hindu philosophy, which determine the formation of the temper of man. They are सत्त्व, रज and तमस् (which according to Sânkhya philosophy signify 'darkness,' 'ignorance' or 'mental illusion.' Mortals as a class are supposed to be under the influence of तमस्). **तमसा**—This must not be confounded with the modern Tânasâ. The Tamasâ spoken of in this stanza is a tributary of the Ganges on whose banks Râma halted the first night of his exile and which, like the सरयू (modern Ghâgra) is a tributary of the Ganges ; see VIII. 95. The city of Ayodhyâ is situated on the southern bank of this stream. See Râmâ. *Bâla.* chap. 26.

Trans.:—Putting aside his crown during the performance of the Kritu sacrifices, he who had collected wealth from various quarters and who was free from the quality of darkness, made the banks of the Tamasâ and the Sarayu splendid by erecting golden sacrificial posts.

21. Shiva is supposed to enter for a while (take possession of the spirit of) the person performing a sacrifice ; 'दीक्षितमीश्वरोऽनुप्रविशतीत्यागमः;' an allusion is made to this in त्रिलोचनांशतया दुरासदः III. 66. **अध्वरदीक्षिताम्**—अध्वरेण (see I. 31 and V. I) दीक्षितां (see III. 33; IV. 5). **असमभासम्**—see *comm.* **कुशमेखलाम्**—The Mekhalâ girdle is made of the

Munja or Shara grass (see *comm.* and *Manu* II. 43). यतगिरम्—यता (restrained, checked) गीः (गीर्वाग्वाणी Amara.) येन तम्. During the period of the observance of any religious vow all talk is kept under control for an almost similar picture. see *Mahâ Bhâ.* 'समासीनं दीक्षितं च मृगशृङ्गपरिग्रहम् । त्वचं स्त्रोवेसानं च दण्डधारं सुमेखलम् ॥' राममब्रुवन्.

Trans.:—God Îshvara entered the body of him who had gone through the Dîkshâ ceremony, and who (therefore now) had an antelope-skin and a Danda staff, a girdle of the Kusha grass, who held his speech under restraint, and had a deer-horn in his hand ; and (by doing so) made it shine with matchless splendour.

22. अवभृथप्रयतः—see *comm.* and I. 35, I. 84. नि०...द्रियः—नियतानि (kept under restraint) इन्द्रियाणि येन सः. सुर०...चितः—सुराणां समाजः, तस्य समाक्रमणं, तस्मिन् उचितः see *comm.* स्म—see IV. 65. केवलम्—see III ; 19. उन्नतम्—proudly held up. वनमुचे—वनं मुञ्चति असौ वनमुक्, तस्मै. see *comm.* नमुचेः—Namuchi is according to the Paurânic legends one of the demons whom Indra killed in the dusk of twilight ; hence he is called नमुचिसूदन. Namuchi is said to have been Indra's friend but having once sucked up his strength (which was resupplied to Indra by the Ashvinîkumâras) there sprang eternal enemity between them. The various demons with whom Indra is at constant warfare are supposd to reside in the clouds and whenever they withhold the raine it is Indra who compels them to send down showers of rain. अरये—of course to 'Indra'. The Dative is used as there is the verb नम् to salute, to show respet.

Trans.:—He who had been purified by the Avabhritha ablutions, who had his senses under control, who was fit to enter the assembly of the Gods bent his erectly-held head (out of respect) to the water [rain]-giver enemy of Namuchi alone.

23. असकृत्—An *indc.* Repeatedly, frequently, see VII. 57 *cf.* निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् *Me.* II. 33 *&c.* एकरथेन—एकः रथः यस्य सः an adjectival compound agreeing with धनुर्भृता. Dasharatha was so skilful a warrior that he always kept his enemy at bay and did not allow him to break his chariot *&c.* तरस्विना—(तरस्विन् powerful, vigorous तरस्वी शूरवेगिनोः *Madi.* हरि०...सरेण—see III. 22, IX. 17 & V. 71. धनुर्भृता—see II. 11 ; VII. 45. दिनकराभिमुखाः—दिनकरः (the sun दिनं करोति इति) तस्य अभिमुखाः (see IV. 38.). रणरेणवः—the (clouds of) dust raised on the battle-field. रुरुधिरे—checked, suppressed.

Trans.:—The masses of dust on the battle-field going upwards towards the sun were frequently suppressed by means of the blood of the enemies of the gods by the vigorous warrior who (fought) with only one chariot, who went in front of Indra, and who was armed with a bow.

24. अथ—see I. 35. समावृत्ते—Returned, came back. एकनराधिपम्—see V. 16. यम०...वज्रिणां—यम see IX. 6 and note on अन्तक I. 62; कुबेर see V. 26. जलेश्वर—is the Indian Neptune वरुण and वज्रिन् is Indra. These four deities had a special task assigned to each of them—thus Yama was the keeper of the departed, Varuṇa was the dispenser of justice, Kubera the God of riches, and Indra the supreme ruler. Now all these were coexistent in Dasharatha. समधुरं—समा धुः (see I. 34, V. 66). यस्य सः समधुरः (The change of धुर् to धुर is by *Pâṇi.* V. iv. 74. quoted in *comm.*) तम्. मधुः—The vernal season or only the month of Chaitra मधु मधुश्चैत्रर्तुदैत्येषु *Aneka.* अञ्चितविक्रमः—अञ्चितः (respected, esteemed) विक्रमः (prowess; see III. 55) यस्य तं.

Trans.:—Now reappeared the vernal season with fresh flowers to do honour, as it were, to the unrivalled soverign lord of the people whose responsibility was equal to that of Yama, Kubera, Varuṇa and Indra together and whose prowess was highly respected.

25. जिगमिषुः—A nominal base formed from the Desi. of इ to go by the suffix क्स्नुच् according to *Pâṇi.* III. ii. 136. see जिगीषुः V. 28. धनदाध्युषितां—धनदेन (मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः *Amara.* Kubera the God of wealth see V. 26.) अध्युषितां (presided over अधि उषिता dwelt in.) The idea of presiding over is imparted to उषित *past. par.* of वस् by the prepo. अधि. The *Gaṇa Ratna* says अधिरध्ययनैश्वर्यवशित्वस्मरणाधिके. दिशं—*accus. sing.* of the *fem. irregu.* दिश्. The direction referred to is the कौबेरी North, see IV 66. It is about the 21st of March that the sun begins his apparent northerly course "मधौ हि रविरुत्तरस्यां दिशि प्रयाति दक्षिणानिलोऽपि वाति" *Shishuhi.* रथयुजा—see *comm.* परि०...वाहनः—परिवर्तिताः (turned back) वाहनाः (see I. 48) यस्य सः. दिनमुखानि—the openings of the days *i. e.* early mornings; हिमनिग्रहैः—हिमस्य निग्रहाः (dispelling, removal) तैः. मलयं नगं—The range of the Malaya mountain corresponds to the modern Malabâr Hills and is separated from the Sahyâdri on the north of it by Canarâ Hills and stretches down to the Sharâvati or Honâvar river.

Compare with this Kumâra III. 25. 35.

Trans.:—Wishing to go to the quarter presided over by Dhanada the sun whose horses were turned back by his charioteer left the Malaya mountain brightening the early mornings by melting away the mist.

26. ततः—Commentators have discussed the propriety of the order of the appearance of flowers and leaves. They say how is it that flowers appear first and then leaves. I for one, presume that ततः is to be taken as indicating what occured after the Sun had entered the northern solstice. If, however, the order has to be adhered to then there are certain trees which put forth flowers first and then leaves. Among these may be mentioned the Shâlmali or the *Bombax heptaphyllum i. e.*

silk -cotton -tree ; the Madhuka or *Bassia hatifolia* and the Palâsha or *Butea frondosa.* Malli. probably means to view the arrangement in the above sense. In upper India trees in large tracts of land appear laden with beautiful red and orange flowers without any trace of green foliage. **तदनु**—Malli. explains this by the rule अनुर्लक्षणे in the sense of Karmâpravachaniya *accusa.* where he takes अनु to signify 'along with'; and this is only possible when the preposition is by itself. Moreover by पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन *Pâni* II. ii. 11 and Avyaya (inde.) cannot be compounded with a word in the genitive case. The only satisfactory explanation possible is to say that such forms as तदनु are allowable simply because they are used by standard writers. **यथाक्रमं**—see III. 10. **द्रुमवतीं**—द्रुमाः सन्ति अस्यां इति, तां. **वनस्थलीं**—a wood; a thick cluster of trees. See VI. 64 and *Ku.* III. 29. *Ja.* III. 3. **षट्पदको°...जितम्**—The षट्पदाः are fond of flowers and the cuckoos are exhilerated by the sight of new tender sprouts. कूजित is more accurately the cooing of the cuckoos ; गुञ्जारव is the humming of the bees but here it is to be taken in a broader light.

Trans.:—Then there was the bursting of flowers and the appearance of tender foliage followed by the sounds of the bees and the cuckoos—in this serial order did the vernal season manifest itself by descending on the thickly wooded forest sites.

27. **नय°...चिताम्**—Malli. has explained the compound in both possible ways. गुणाः may be taken separately to signify the six expedients (for which see VIII. 21) and नय may be taken to mean 'state-policy.' उपचिता = collected together, amassed. Note the difference in meaning here and in 44 infra. **अर्थिनः**—see I. 6. **अलि°...पतत्रिणः**—नीरपतत्रिणः may be taken generally as water-birds (for पतत्रिन् see VIII. 56). **मधुसम्भृताम्**—see *comm.* and may also be taken as मकरन्दे सम्भृतां (filled up, accumulated see VI. 76). **कमलिनीं**—I would take this (जात्यैकवचन.) a noun of multitude.

Trans.:—Bees and water-birds (swans) repaired to the lotus-plants full of honey (which were now plentiful) in the lake just as like supplicants gathering together (round) the wealth of the King amassed by policy and various expedients to be of benefit to the good.

28. **आर्तवं**—appertaining to the season, seasonal, see VIII. 36. and Vikra. I. 13. **केवलं**—alone, by itself. **किसलयप्रसवः**—किसलयस्य प्रसवः—the cluster of new leaves of a tender shoot ; the reddish leaf that is just appearing on the tip of a spring.

Trans.:—The fresh seasonal flower of the Ashoka is not the only excitant of the passion of beaus but the new foliage of the tender-shoot placed (as an ornament) on the ears of their beloveds was an exhilarant too.

29. मधुना—By the vernal season. उपवनश्रियां—on the person of the presiding beauty of a garden. पत्रविशेषकाः—पत्राणां विशेषकाः (तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् *Amara.* also *cf. Ku.* III. 29 and *Malavi.* III. 5. Painting or drawing figures on the cheeks and bosoms of beloveds appears at one time to have been a favourite amusement and this was done especially during spring-time with sandal-paste and other cooling unguents). मधुलिहां—*geni. plu.* of मधुलिट्, 'मधु लेढि इति क्विप्'. मधु°...रवाः—see comm. कुरवकाः—a tree belonging to the genus *Barleria* having a reddish brown flower but it has very little honey and it appears strange that Kâlidâsa should call it मधुदानविशारद, unless we take it to be meant sarcastically; and we feel justified in this view since we are told that they were the cause of the humming which would not have been heard had there been plenty of honey in the flowers. The paucity of honey in the flowers made the bees go about them buzzing. रवकारणतां—रवस्य कारणं, तस्य भावः ताम्.

Trans.:—The Kurabaka (flowers) which were liberal in yielding honey and which appeared like fresh lines of paintings [on the person] of the garden-beauty (personified) drawn by the vernal season became the cause of the humming of the bees.

30. सुवद°...भृतः—सुष्ठु वदनं यस्याः सा सुवदना (a beauty), तस्याः वदनं, तस्य आसवं (wine) तेन सम्भृतः (produced, generated). तद्°...गुणः—अनुवादिन्=conformable to, in harmony with, in response to. कुसुमोद्गमः—कुसुमानां उद्गमः (appearance, bursting, forth ; see IV. 9). मधुकरैः—मधु करोतीति मधुकराः, तैः. मधुलोलुपैः—मधुषु लोलुपाः (अतिशयेन लुम्पतीति यङ्) The word being formed from the *frequ.* of लुप् with the affix अच्. लोलुप is greedy, ardently desirous of, *cf.* अभिनवमधुलोलुपस्त्वं *Shâ.* V. 1. आकुलं—Full of, filled with to an axcess, *cf.* प्रचलद्भूमिमालाकुलम् *Niti.* 3. आय°...भि—आयताः (long, stretched out, from आयम् 1*st.* Conj. Ubha. to lengthen out.) पङ्क्तयः येषां तैः The *instru.* conveyas the idea of '*an agent* or *instrument*'. It was a general convention among poets that certain trees flowered when kicked by damsels *etc.* as mentioned in the following stanza स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ॥. This idea is met with in one place or other in almost every Kâvya, whether prose or poetry.

Trans.:—The bursting out of flowers by the wine from the mouths of pretty ladies, and [themselves] possessing a similar quality filled the Bakul tree with thickly swarmed lines of bees ardently longing after honey.

31. उपहितम्—collected and placed ; hence, produced ; *cf.* III. 29. शिशि°...श्रिया—शिशिरस्य (the cold season according to Indian calendar comprises the months of Mâgha and Fâlguna corresponding

to the months of January and February of the English calendar; अपगमः (departure, disappearance) शिशि०...गमः hence, by implication, the appearance of the spring; तस्य श्रीः, तया. मुकुलजालम्—मुकुलानां जालम्, तम्. मुकुल is a bud of a flower; also a half-opened flower कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् *Amara.* जाल is *lit.* a net work; all the branches of the tree being laden with half-opened flowers it appeared as if the tree was covered with a net-work of flowers. The idea is certainly highly poetic. किंशुक—is the Palâsha or *Butea frondosa.* In spring it is covered with deep red flowers which have hardly any smell. The colour is so characteristic that the line 'पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः' may be noted with interest. प्रणयिनि—प्रणयिन् is a lover, a gallant; it is often used in the sense of a 'loving husband'. *cf.* मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित् *Megha.* II. 34. नख०...मण्डनं—नखानां क्षतम् now see *comm.* मण्डन is decoration or adornment from मण्ड् 1st and 10th conj. Paras. to adorn. प्रमदया—By a passionate woman प्रकृष्टः मदः यस्याः तया. मद०...लज्जया—मदेन यापिता (dispelled, removed) मदयापिता; मद०...ता लज्जा यस्याः तया. The infliction of nail marks by amorous persons is a subject of erotic literature and hardly needs any elaboration here beyond the mention of it.

Trans.:—The abundant appearance of buds produced on the Kinshuka by the beauty of the [season following the] close of the winter show like the embellishment of nail marks made by a passionate young woman deprived of her bashfulness by intoxication, on [the body of] her lover.

32. व्रण०...दुःसहम्—व्रणैः गुरवः (heavy, thickened, swollen) प्रमदानां अधराः (lips अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत् *Medi.* The word by itself in this sense is synonymous with ओष्ठ but व्रण is used along with the latter *e. g.* अधरोष्ठ to signify the lower-lip where अधर = अनूर्ध्व.) तैः दुःसहम्.

Trans.:—The Sun was as yet not indeed able to completely dispel the frost which was unbearable to young women's lips swollen by the teeth-marks (of their lovers) and which had caused the girdle to be thrown aside from the waist: he only rarefied it.

33. अभिनयान्—see *comm*; gesticulations intended to express the workings of the mind. परिचेतुं—to practise, to become familiar with from परिची 5th Conj. Ubha. मल०...पल्लवा—मलय see st. 25 *supra*, मारुत see II. 34, *Id.* VI. 5 comm. पल्लवा—the poet has compared the sprouts of fingers in *Shaku.* एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव act I. अमदयत्—Imper. of the *caus.* of मद् 4th Conj. *Paras.* to exhilerate, to delight, to gladden. सहकारलता—सहकारः (a particular fragrant variety of the mango) लता इव an Upamita compound, in which case लता may be rendered by 'young, tender' or सहकारस्य लता (a branch; this is a

preferable able interpretation). सकलिका—कलिकाभिः सह वर्तते इति. कलि०...जिता—(1) कलिः (कलहः) कामः (मदनः) तौ जयन्तीति मुनयः (2) कलौ कलियुगे कामं जयन्तीति (For कलि see *comm.* In both cases again काम may be taken to mean 'Cupid' or 'avarice, desire') तेषाम्.

Trans.:—A young Sahakâra having (blossom) buds and with its sprouts shaken by the Malaya breezes appeared as if bent upon practising gesticulations and thereby exhilerated the minds of even those who had overcome feud and the god of love.

34. अन्यभृताभिः—By the cuckoos. The general impression is that the cuckoo never builds a nest, but lays her eggs in that of a crow where they are hatched and the young ones fed until they are able to fly and go away. Hence her name अन्यभृता = अन्येन भृता (fed) or परभृता, परपुष्टा, (see VIII. 59.) उदीरिताः—see *comm.* and II. 9. मुग्धवधूकथाः—मुग्धवधू—is a coy young girl who speaks little. सुरभिगन्धिषु—For the formation of गन्धि from गन्ध् see *comm.* and I. 38. शुश्रुविरे—*perf.* of the passive of श्रु to hear. वनराजिषु—see III. 3.

Trans.:—The measured notes uttered by the cuckoos for the first time [after the opening of the season] in the groves in blossom and full of sweet fragrance, fell on the ear like the limited words of coy girls.

35. The commentary has so lucidly explained the stanza that it needs no further explanation. सलयैः—लय is the keeping time with the clapping of the hands to music. "नृत्यगीतवाद्यैः समं हस्तक्रिया लयः.

Trans.:—The creepers on the borders of the gardens, having for their songs the humming of the bees delightful to hear and the flowers for the fine teeth, appeared in consequence of their sprouts shaken by the wind, to be as it were, endowed with hands keeping time to music.

36. ललि०...क्षणं—ललितं च विभ्रमं च; तयोः बन्धः तस्मिन् विचक्षणः, तम्. ललित and विभ्रम are amatory sports; the first is the voluptuous gesticulation and action to manifest the tender feelings of love towards the companion. It is 'प्रियं प्रति भावाविष्करणं ललितम्'; *Sahitya* says सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्. Likewise विभ्रम *i. e.* flutter is the making of mistakes in arrangements and misplacing things through excitement 'वागङ्गसत्त्वाभिनयभूषास्थानविपर्ययः । त्वरया कल्पितोऽभीष्टदर्शने यः स विभ्रमः ॥. *Sahi.* has त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु । अस्थाने विभ्रमादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥ *Pari.* III, 104. बन्ध = manifestations, display; *cf.* मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् XVIII. 53; विचक्षण proficient, expert; ललित can be better taken in the sense of 'charming, delightful' and making a Karmadhâraya, since the misplacing of ornaments and decorations would be such as would be pleasing and create merriment. सुर०...केसरम्—see *comm.* पराजित—surpassed. पतिषु—in reference to the

husbands. The locative may be viewed as कर्मयोगे सप्तमी. **निर्विविशुः**—enjoyed; see IV. 51, VI. 50. **मधुम्**—The word is used here in the *mascu.* though generally *neut.*, see *comm.* **अङ्गनाः**—प्रशस्तं अङ्गं यासां ताः women having pretty limbs; according to अङ्गात्कल्याणे on *Pâṇi.* V. ii. 100. **स्मरसखम्**—स्मरस्य सखा स्मरसखः (सखिन् becomes सख by राजाहःसखिभ्यष्टच् *Pâṇi.* V. iv. 91 at the end of a compound) तम्. The wine is an excitant of amatory sports but when not in excess as the poet explains by **रस°...वर्जितम्**—रसस्य (रस is pleasure, delight. III. 26); खण्डनं (break, interruption), तेन विवर्जितम्.

Trans.:—Wine—the friend of love, which surpassed the Bakula flowers in fragrance, which was proficient in producing graceful sportiveness—was drunk by pretty women only to such an extent as not to [produce a condition which would] interrupt enjoyment with their husbands.

37. **स्मि°...नाः**—see *comm.* **श्लथ°...मेखलाः**—श्लथेन शिञ्जिताः (making a tinkling sound in consequence of being loose); श्लथशिञ्जिताः मेखलाः (girdles. स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥). **विक°...रसाः**—विकचानि (blown, opened. *cf.* विकचकिंशुकसंहतिरुच्चकैः *Mâ.* VI. 21) तामरसानि (तामरस is the red-lotus. The formation of the word is (1) तामरे-in water तामरं घृतमर्णश्च—तत्र अस्ति इति or (2) तामरं—desirable—च तद्रसं च, see VI. 37 also दुर्जनः सतामरसः *Vâsava.*) यासु ताः **गृहदीर्घिकाः**—see *comm.* a दीर्घिका is an oblong artificial pond whose sides are built up by stones etc. वापी तु दीर्घिका *Amar.* स दीर्घिकां दीर्घभुजो जगाहे *Ja.* III. 32. **उदक°...गमाः**—see *comm.* उदकलोलाः may be either those fond of waters as the comm. says, or उदके लोलाः चपलाः. **विहङ्गमाः**—विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गमाः the nasal coming in by the Vârtika on *Pâṇi.* III. ii. 48.

Trans.:—The pleasure-ponds attached to houses having full-blown lotuses and aquatic birds making pleasant but indistinct sounds under the influence of excitement appeared charming like women with faces whose beauty had been heightened by smiles, and whose waist-bands made a jingling sound on account of their having become loose.

38. **तनुतां**—तनुता=(1) Slenderness, thinness; (2) Shortness. **मधुखण्डिता**—(1) disappointed in regard to wine; (2) disappointed on account [of the heat] of the month of Chaitra or मधुमास see V. 67 for खण्डिता. **हिम°...च्छविः**—हिमाः कराः यस्य सः (who has cool rays *i. e.* the moon as opposed to उष्णरश्मिः) तस्य उदयः, तेन पाण्डुः, मुखस्य (of the month and of the early part) च्छविः (शोभा, कान्ति) मुखच्छविः; हिम°...पाण्डुः मुखच्छविः यस्याः सा. **रजनीवधूः**—see *comm.* वधू a damsel. **इष्ट°...निर्वृतिम्**—इष्टस्य समागमः तस्य निर्वृतिः (satisfaction, pleasure *cf.* न निर्वृतं निवृतिमेति चक्षुः *Ki.* III. 8; *Shâ.* VII. 19.) **वनितया**—वनति भजते असौ इति वनिता, तया. **अनितया**—न इता, तया. The play is upon the word खण्डिता, the रजनी being looked upon as a young damsel.

Trans.:—The Night (damsel) wronged, as it were, by the month of Chaitra with the lustre of her face rendered pale by the appearance of the moon grew thin (*i. e.* of a short duration) like a young damsel by whom the pleasure of the ardently desired company (of her lover) is not gained.

39. **विशदप्रभैः**—विशदा (bright, shining; *cf.* हिमव्यपायाद्विशदाधराणाम् *Ku.* III. 33; शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्वेतपाण्डराः *Amara.*) प्रभा (lustre) येषां तैः. **सुरत°...नोदिभिः**—नोदयतीति नोदिन् one that drives away, dispels. **मक°...तनम्**—मकरेण (जलजन्तुविशेषेण) ऊर्जितं (adorned, decorated; see VII. 38) केतनं यस्य तम्. By this epithet the poet perhaps means to convey the idea of the all-influencing power of Cupid. **कुसुमचापम्**—कुसुमानि चापे यस्य तम्. The god of love is according to Indian mythology furnished with a bow made up of flowers, see *Dasha.* p. 3 for description of cupid.

Trans.:—The moon by his rays, which emit clear light in consequence of the disappearance of mist, and which dispel the exhaustion from enjoyment, excited the God of Love whose banner is marked by a marine animal.

40. **प्रतिनिधिः**—see I. 81 and V. 63. **आहितं**—placed. **दलकेसरपेशलम्**—दलानि (*primarily,* leaves, as in IV. 42; here by analogy, 'petals') च केसराणि (filaments, किञ्जल्कानि; *cf.* सुकुमारकेसरशिखानि *Shá.* I. 4) च, तेषु पेशलम् (tender, delicate, *cf.* सा सन्यस्ता पेशल धारयन्ती *Me.* II. 33).

The meaning of the stanza is clear but the question is whether it is preferable to take प्रियैः or युवतिभिः as the subject to आहितं if both are to be taken as 'understood'. Both make equally good sense.

Trans.:—Young women bore in their hair the flower placed by them, which (flower) had delicate petals and filaments, which had the brightness of the sacrificial fire fed with oblations, and which was a semblance of a gold-ornament to sylvan-beauty.

41. **अञ्ज°...हरैः**—अञ्जनबिन्दवः इव मनोहराः, तैः. **स्म**—see III. 5; IV. 65. **वनस्थली**—see st. 26 *supra.* **न**—Mark the use of two negatives to impart an emphatic assertion.

Trans.:—The Tilaka tree variegated with bees, which [appeared] charming like marks of collyrium, and which had alighted on lines of flowers (of the tree) did not but grace the forest-site just as the *Tilaka* adorns a young woman.

42. **अमदयन्**—see st. 33 *supra.* **मधु°...सनाथया**—see *comm.* for compound. The comparison between नवमालिका and विलासिनी—a creeper and a sportive young woman—requires the adjectival clauses to be made to convey double meanings, so as to be applicable to both; मधु is (1) the honey; (2) wine. सनाथ *lit.* having a नाथ i. e. a lord or a master; provided, furnished with; *cf.* लतासनाथ इवायं केसरवृक्षः प्रतिभाति

Shâ. I. किस०...तया—किसलय new sprout. अधरः see st. 32 *supra*. For a comparison of the lip to a sprout *cf.* अधरः किसलयरागः *Shâ.* I. 21. कुसुमसम्भृतया—adorned with flowers. नवमल्लिका—मल्लिका is a variety of the jasmine, *Jasminum zambac,* having large flowers, possessing a delicious perfume and abundant nectar much frequented by bees. मनः—the mind of the beholders.

Trans.:—The Jasmine creeper, the delightful beloved of a tree, enraptured the heart of a beholder by the radiance of her smile manifested by her abundant flowers possessing the fragrance of honey spread over the lower lip in the form of her sprout.

43. अरु०...धिभिः—अरुण is mythologically the charioteer of the sun, who is without legs, having been installed there by his brother Garuda (see VII. 42) he is the 'harbinger of day' or 'dawn' when the sky is tinged red. निषेधिन् is one who asks another to stay behind, or prohibits, see II. 4; hence—here, 'surpassing'. Indians are familiar with the use of light red-coloured garments during spring. We see its relic in the presents of dresses sprinkled with red colour on Vasanta Panchamî ; *cf.* वासो वसाना तरुणार्करागम् *Ku.* III. 54. पद—a place, position, see V. 56. यवाङ्कुरैः—By new shoots of barley. परभृताविरुतैः—For परभृत see note on अन्यभृत st. 34 *supra.* and *vide* st. 47 *infra.* विरुत *p. p.* of विरु 2nd conj. Paras. to scream, to warble etc. *cf.* परभृतविरुतं कलं यथा *Shâ.* IV. 9. स्मरबलैः—स्मरस्य (स्मर is the God of Love, Cupid) बलानि (armies, see IV. 26). The forces of Kâmadeva are described by Dandin in *Dasha.* p. 2. अब०...रसाः— अबलासु एकरसाः exclusively devoted, to women ; see VIII. 65.

Trans.:—Gallants were made exclusively devoted to the fair-sex by the forces of Cupid *viz.*—by garments surpassing the brightness of Aruṇa, by shoots of barley which had secured a place on the ears and by the warblings of the cuckoo.

44. उपचितावयवा—उपचिताः (Fully-developed, full-grown. Note the difference in meaning here and in st. 27 *supra.* as also in st. 53 *infra.* and XVII. 54) अवयवाः यस्याः सा. शुचिभिः (शुचि white, pure ; शुचिः शुद्धेऽपन्हुते च शृङ्गाराषाढयोः सिते। ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधा शुद्धमन्त्रिणि॥ *Vishva*). अलि०...योगम्—अलीनां (of black bees ; see st. 41 *supra.* अलिः सुरापुष्पलिहोः *Medi.*) कदम्बकं a swarm, वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकं *Amara. cf.* छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं *shâ.* II. 6) तस्य योगः (contact ; from युज् to join, see VI. 64, 85) तं. मञ्जरी—a sprout bearing a cluster of flowers वल्लरिमञ्जरिः स्त्रियो *Amara. cf.* समीरणानर्तितमञ्जरीके *Jâna.* III. 10. तिलकजा—तिलकात् (see st. 41 *Supra*) जायते इति. अल०...मौक्तिकैः—जालक is a hair-ornament, something in the form of a network, worn on the hair. A decoration of this kind made of flowers is now-a-days used in Bombay in the case of a newly married girl. मौक्तिक=मुक्तानां समूहः मौक्तिकं according to the Sûtra अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् *Pâṇi.* IV. ii. 47.

Trans.:—The bunch of flowers of the Tilaka tree fully-developed on all sides by means of white pollens and by its contact with swarms of bees appeared similar in beauty to the pearls of the Jâlaka ornament.

45. ध्वजपटं—ध्वजस्य पटः (cloth, सुचेलकः पटोऽस्त्री; *cf.* अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतो ह्ययं पटश्छिद्रशतैरलङ्कृतः ॥ *Mrichcha.* II. 10) तम्. धनुर्भृतः—see II. 11; VII. 45. छविकरं—छविं (छवि lustre, see st. 38 *supra.* भाभाच्छविद्युतिः *Amara.*) करोतीति, तं. मुखचूर्णम्—is said to be मुखवासार्थं सुगन्धद्रव्यविशेषम्; but we would take it in the sense of some powder for the face just like turmeric powder which used by Indian women generally. श्रियः—see *comm.* and compare st. *supra.* केसरः—see st. 40 *supra.* अलिव्रजाः—अलीनां (see st. 41 *supra.*) व्रजाः (swarms; समूहे निवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः *Amar*). सप०...स्थितं—पवनेन सहितं सपवनम्; सपवनं च तत् उपवनं च, now see *comm.*

Trans.:—Swarms of bees followed the dust of the filaments of flowers rising from the garden in which there was wind—that dust which was the banner of the God of love armed with his bow, and which was the beautifying cosmetic for the face of Vernal-beauty.

46. नवदोलं—see *comm.* ऋतूत्सवम्—The Dolotsava is celebrated on the full moon day of Phâlguna when the image of Krishna is placed on a swing and rocked by males and females accompanied by music and then those who can afford, put up planks suspended with ropes as swings. Perhaps this is to mitigate the experiencing of heat of the day during the season. पटुः—skilful, expert; पटुर्दक्षे च नीरागे चतुरेऽप्यभिधेयवत् *Medi.* आस०...ग्रहे—आसनस्य रज्जुः (a rope, शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुः त्रिषु वटी गुणः *Amara.*); तस्य परिग्रहणं (holding fast), तस्मिन्. जलतां—It is जडतां, the ल being substituted for ड to secure alliteration यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भित् as in व्यर्थः प्रसादो हि जलाशयानाम् *Ja.* III. 38. अबलाजनः—womankind generally; the addition of जन् at the end of the word serving to impart no particular meaning except perhaps that of comprehensiveness *e. g.* वधूजन, सखीजन etc.

Trans.:—Enjoying the festival of the season wherein were [put up] new swings, the fair-sex though clear (in the sports) relaxed [the hold of] their creeper-like arms on the ropes of the seats [of the swings] out of the desire to embrace their lovers.

47. विग्रहैः—with quarrels, misunderstandings. बत—see *comm.* for the several uses of this *ind.* Here it is in the sense of 'oh you'. परभृताभिः—see st. 43 *supra.* स्मरमते—स्मरस्य मतं (idea, opinion) तस्मिन्. रस—see IV. 65. वधूजनः—see note on अबलाजन st. 46 *supra.*

Trans.:—'Oh you fair ones! leave aside your hauteur, enough of quarrels, the best period of life [most suited to enjoyment] once gone

will never return'—this opinion of the God of Love having, as it were been communicated by the cuckoos the women gave themselves up to sport.

48. अथ—now; see I. 35. यथासुखम्—an *ind.*—at will; *cf.* वसुमती मगधराजेन यथासुखमन्वभावि *Dasha*. p. 4; and *Shâ.* III. 19. आर्तवं—see st. 28 *supra*. उत्सवं—the festivity referred to in the previous stanza as also others which are celebrated about the opening of the spring. विला०...सख:—विलासवतीनां (प्रशस्ताः विलासाः यासां ताः विलासवत्यः) सखा. The sense is—he who had sportive women for his companions; and, as such the compound ought to be a Bahuvrîhi but if as a Bahuvrîhi we cannot have सख: which is only permissible in a Tatpurusha. Kâlidâsa has used such compound expressions and Mallinatha has also felt the desirability of a Bahuvrîhi but has had to submit to the rules of grammar; see महिषीसख: I. 48.

Kumârdâsa has a more detailed picture of the various sports enjoyed by Dasharatha with female companions; see *Jâ.* III. 14–76. मृगयारतिं चकमे—yearned after the pleasures of the chase; a colloquial expression. मधु०...सन्निभ:—see *comm.* Madhu was one of the two demons who sprang from the ear of Vishṇu. They were killed by Vishṇu, see *Mârkand. Purâṇa*, *Harivansha*, and *Mahâ Bhâr. Vana.* 202. Vishṇu is called मधुसूदन on this account. Here मधु is the spring, as has been so frequently explained, and मन्मथ the agitator of the heart is Cupid; see *comm.* The poet implies that Dasharatha resembled Vishṇu in prowess, the Vernal season in agreeableness, and Cupid in beauty.

In st. 7 *supra*. the poet has said that hunting was one of those pleasures which ought not to be indulged in by good rulers and here he says the king was eager to enjoy the sport. In the next stanza he is justifying this.

Trans.:—Now having enjoyed unobstructedly the seasonal festivities in the company of sportive woman, the king—who resembled the Destroyer of Madhu, the Vasanta season, and the Agitator of hearts,—yearned after the pleasures of hunting.

49. This stanza is more or less an expression of the same ideas as in that in Shâkunt. II. 5 which must be read. परिचयं—Familiarity. चल०...तने—चलानि (in motion, moving) च तानि लक्ष्याणि (objects to be aimed at such as animals of the chase) च, तेषां निपातनं (throwing down) तस्मिन्. तदिङ्गितबोधनम्—तेषां इङ्गितानि (अभिप्रायानुरूपचेष्टाः gestures and motions of the various limbs of the body idicating one's intentions. see I. 20); तेषां बोधनं (अवगमनं). श्रमजयात्—By overcoming fatigue; compare with this "यथा मृगया ह्युपकारिकी न तथान्यत्। अत्र हि व्यायामोत्कर्षोदापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो जङ्घाजवः कफापचयादारोग्यैकमूलमाशयाग्निदीप्तिः मेदोपकार्शादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाघवादीनि शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वं सत्वानामवस्थान्त-

रेषु चित्तचेष्टितज्ञानहरिणगवलगवयादिवधेन सस्यलोपप्रतिक्रिया वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथशस्यशोधनं शैलाटवीप्रदेशानां विविधकर्मेक्षमाणामालोचनं आटविकवर्गविश्रम्भणं उत्साहशक्तिसन्धुक्षणेन प्रत्यनीकवित्रासनमिति बहुतमाः गुणाः" *Dasha.* VIII. p. 233. सचिवैः—See I. 34, and VIII. 67. **अनुमतः**—permitted ; *cf.* अनुमतगमना शकुन्तला । *Shá.* IV.

Trans.:—**This (hunting) gives familiarity in the art of bringing down moving objects (animals), it gives an acquaintance with their actions under fear and rage and it makes the body possessed of excellent qualities owing to overcoming fatigue ; hence, being permitted by [his] ministers he went (out on a hunting expedition).**

50. मृग०...वेषभृत्—see *comm.* मृगाः wild beasts. *cf.* मृगमीनसज्जनानां *Niti.* 61. मृगाणां or मृगप्रचुरं वनम् a forest abounding in wild animals. **उपगम** reaching, entering ; तस्य क्षमं वेषं wild animals are very sharp and it requires great circumspection on the part of the hunter how he approaches them, first and foremost his dress ; if he has to enter a thickly wooded tract he adopts a moss-green coloured dress (see st. 51 *infra.*), if an open plain he would adopt a brown or ash coloured suit besides it ought to be close fitting but at the same time not so tight as to obstruct the free action of the limbs. Among other things Châri. says "दीर्घवस्त्राद्धावनं न स्यात् । शुक्लवस्त्रावलोकनेन मृगादयो दूरत एव पलायन्ते । अतस्तथावेषरचनमेवाकरोत्." **विपु०...सनः**—विपुलः (well developed, muscular ; *cf.* शिरसि तनुविपुलश्च मध्यदेशे *Mrichha.* III. 22) चासौ कण्ठश्च, तस्मिन् निषक्तम् वि...षक्तम्; वि०...षक्तं शरासनं (see III. 59) यस्य सः. **अश्व०...रेणुभिः**—For उद्धत, or उद्धूत or उद्धत see IV 29, 84 ; I. 53 and several othes place. The word उद्धत is not so usual as the other two. The idea of the dust making a canopy is familiar to Indian poets. It is found in several places. The idea of गगन being made into वितान may not be preferable to read सवितानं. Malli. has another sense too in which he interprets वितान=तुच्छ worthless, despicable. **नृसविता**—ना सविता इव an Upamita compound as Mallinatha says, or नृषु सविता. *cf.* नृसोमः V. 59.

Trans.:—That powerful King putting on a costume suited to enter the hunting-forest, and his bow suspended on his muscular neck made the firmament possessed of a canopy, as it were, by means of the dust raised by the hoofs of the horses (of the hunting-party).

51. ग्रथितमौलिः—ग्रथिता (intertwined. See II. 8). **मौलिः**—(hair generally braided ; मौलिः किरीटधम्मिल्ले *Vishva.*) यस्य सः. **वनमालया**—By a garland composed of wild flowers and leaves वनमाला विभातव्या पल्लवैः कुसुमैरपि *Vishnu.* **तरु०...च्छदः**—see *comm.* तनु छादते असौ तनुच्छदः, तरूणां पलाशानि (leaves, पत्रं पलाशं छदनं *Amara. cf.* चलत्पलाशान्तरगोचराः *Md.* I. 21. The word पलाश when *mas.* means the Kimshuka tree) तैः समानः वर्णः यस्य सः तरु० सवर्णः; now see *comm.* **वल्गनं**—Bounding, galloping.

Trans.:—This (King), having his hair tied up with a string of wild flowers and leaves, his body covered with a garment having the colour of the leaves of trees, his earrings moving about by the galloping of his horse, shone on the grounds frequented by the *Ruru* antelopes.

52. तनु°...विग्रहाः—तनु slender, delicate; विग्रह: body "विग्रहः समरे काये" *Haima.*; now see *comm.* भ्रमरसङ्क्रमिता: transferred to the black-bees; ईक्षणवृत्तय:—the action of the eyes. see *comm.* कोसल *see* IV. 70.

Trans.:—The sylvan deities, with their bodies incorporated into tender creepers, and the action of (their) eyes transferred to the bees, had a look of him who had beautiful eyes and who had made the people of Kosala happy by his system of government as he passed along his path.

53. श्वगणिवागुरिकै:—शुनां (of dogs; शुनको भषकः श्वा स्यात् *Amara.*) गणाः (packs; समुदायश्चयो गणः *Amara.*) सन्ति येषां ते श्वगणिनः hunters; वागुरिका see *comm.* fowlers. प्रथमास्थितं—explored first, see *comm.* quoting *Kâman. cf. Jâ.* I. 45.

Trans.:—He entered the forest which was first traversed over by hunters and fowlers, which was cleared of wild-fires and thieves, in which (now) there was firm ground for horses, which had watering places and which game-such as deer, birds, and wild oxen was plentiful.

54. त्रिदशायुधम्—त्रिदशानां आयुधम् *i. e.* the rainbow. The word त्रिदश means the body of the gods who are generally believed to be thirty-three. The Râmâshramikâra derives the word as तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां ते त्रिशब्दस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत्. कन°...संयुतम्—see *comm.* पिङ्ग reddish yellow कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ *Amara. cf.* वक्त्रश्वासाग्निपिङ्गाक्ष *Jâ.* II. 31. नरवर:—नराणां वरः (वरः श्रेष्ठे जामातरि). खरो°...सरी—रवैः (By the noises of the horses and beaters etc. I do not know why only धनुष्टंकार). रोपिता etc. see *comm.* अनाधिः—Without any anxiety or mental trouble.

Trans.:—Now the best of men who had no mental anxiety and who had provoked the lions by the noise took out his strung bow just as the month of Bhâdrapada holds up the weapon of the gods having for its string the streak of lightening of a reddish golden yellow.

55. स्तनप्रणयिभि:—स्तनेषु प्रणयः याञ्चा प्रीतिर्वा येषां तैः. एणः—शावः—एणानां गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृगः' *Amar.* The एण is the black spotted deer 'अनूचो माणवो ज्ञेय एणः कृष्णमृगः स्मृतः') शावाः (young ones पृथुकः शावकः शिशुः *Amar.* मृगशावैः सममेधितो जनः see *Shâku.* VI. 2, or *Buddha* V. 41) व्याहृ°—गमनं—व्याहन्यमानं checked interrupted *pre. pass. part.* of हन् with वि and आ. see *comm.* पुरस्तात्—an *ind.*—before in front; see II. 44. पुरस्तात्प्रथमेऽग्रतः पूर्वस्यां च पदार्थे *Abhi.* It is often used with the ablative or by itself as here; or प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्तात् *Megha.* I. 15. कुश°...मुखम् see *comm. cf.* शुकगर्भको-

रथमुखमृगाः *Shâku.* तद०...सारम्—अग्रसर see V. 71; गर्वित. those who have actually seen a herd of deer headed by the antelope with his long horns roaming in the woods can realise the appropriateness of this adjective; कृष्णसारः (also कृष्णशारः)=कृष्णेन सारः spotted, variegated; now see *comm.* compare *Shâ.* I. 7 and *Vikra.* IV. 32 for almost a similiar idea, and *Jânaki.* I. 46–76 for a vivid picture of hunting.

Trans.:—In front of him appeared a herd of deer, in which the motion of the hinds was frequently interrupted by the fawns eager to suckle at their teats, and whose mouths were full of Kusha grass, headed by a proud antelope.

56. प्रार्थितम्—pursued, see *comm.* जव...गतेन—जवन—(fleet; see *comm.* and *cf.* जवनाम्बुदोपमं *Ki.* V. 41) श्वासौ वाजी च तं गतः (see *comm.*) तेन. तूणी...शरेण—तूणी (a quiver तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना *Medi.*) उद्धृत taken, pulled out, see III. 64. विशीर्णपङ्क्तिः—विशीर्णा (shattered, torn assunder broken, from शॄ 6th Paras. with वि) पङ्क्तिः (line, raw; वीथ्यालिरावली पङ्क्तिः; it also means a group or collection, but deer are always known to move from one place to another in a line led by the antelope) यस्य तत्. वाते०...प्रकरैः—वातेन ईरितानि (moved, shaken; *cf.* वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः *Shâ.* I.) उत्पलानां (of blue lotuses) दलानि petals, leaves. The lexicons do not give 'petal' as the meaning of दलम् and Kâlidâs has used it in the sense of 'leaf' in IV. 46 as also in *Shâku.* III. 19. 20 but Mr. Apte has 'petal' which would suit best in this place) तेषां प्रकरः (multitude, collection *cf.* चतुष्कपुष्पप्रकरार्णयोः × × × पादयोः *Ku.* V. 68. श्यामीचकार—Is the perfect of the Derivative verb from श्याम. *cf.* श्यामीकृत्याननेन्दून् रिपुयुवतिकयासन्ततैः शोकधूमैः *Mudrâ.* compare for the idea. II. 17.

Trans.:—The [herd], whose line had been broken by an arrow taken out of the quiver and chased by the king riding a fleet horse, blackened the forest with their wet and excited glances as if with the clusters of the fresh petals of blue lotuses scattered about by the wind.

57. लक्ष्यीकृतस्य—p. p. of the Derivative verb from लक्ष्य a mark, an object or animal to be shot at हरिप्रभावः—see *comm.* The word Hari has numerous meanings; but 'Indra' is the best suited in this place, since the kings of the solar race have been frequently compared to him by Kâlidâsa. व्यवधाय—interposing, screening. अन्तर्धा व्यवधा पुंसि *Amara.* सहचरी—Female companion. आक०...कृष्टम्—कर्णपर्यन्तं आकर्णं; आकर्णं कृष्टः आकर्णकृष्टः, तम्. see *comm.* कामितया—कामिनः भावः कामिता, तया. धन्वी—(धन्वा a bow; धन्वा अस्यास्तीति, the word taking the termination इन् in the sense of 'possession' by व्रीह्यादिभ्यश्च *Pâṇi.* V. ii. 116).

Trans.:—That archer equal in prowess to Indra on beholding that the mate of the deer aimed at by him stood interposing her body [between her male and his arrow] was moved at heart through compassion in consequence of his himself being a lover, and therefore retracted his arrow though drawn to the ear.

58. कर्णान्तं—कर्णस्य अन्तः (the extremity, tip of the ear) तम्. An arrow is generally drawn up to the tip of the ear to give it an impetus. The *accus.* is used in consequence of the verb एत्य which has the sense of 'motion.' निबिडः—*lit.* close, firmly clenched, having no interstices. मुष्टिः—is here the fist holding the feathered extremity of the arrow on the bow-string held in the interestices between the middle of the first and second finger and the other fingers helping to draw the string. त्रासा°...तुलैः—see *comm.* प्रौढ°...ष्टितानि—प्रौढा (of a mature age प्रगल्भा, as the *comm.* says no longer bashful or timid in the presence of her lord, see बालां VI. 53.) चासौ प्रिया च, तस्याः नयने, तयोः विभ्रमानां (विभ्रम any sportive or amorous movements; *cf.* उल्लसितविभ्रमम् *Mâlati* I. 29) चेष्टितानि (see st. 51 *supra.* and compare with the idea in this stanza:—अन्योन्यवक्त्रार्पितपल्लवाग्रग्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् । प्रियानुनीतौ श्रमीष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरतिं निरासे ॥ *Jâna.* 57.

Trans.:—The fist of that king, about to discharge his arrows against other deer too, though firmly clenched was loosened even after it had reached his ear; as they (the deer) reminded him of the amorous actions of the eyes of his grown up beloved by [the rollings of) their beautiful eyes excessively tremulous through fear.

59. उत्तस्थुषः—see तस्थिवस् II. 29; V. 61. शिशि°...मध्यात्—पल्वल see II. 17. मुस्ता°...कीर्णम्—मुस्ता is a fragrant grass—*Cyperus-Rotundus*, growing in swampy ground called नागरमोथा in popular parlance. अवयव a piece, a fragment. °अनुकीर्णम् scattered along. द्रुत°...कुलस्य—वराहाणां कुलम् (a herd of wild boar, कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च *Medi. cf.* मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु *Shâ.* II. 6), द्रुतं (running away on account of being disturbed; the boar are really a lazy lot, generally lying and rolling at ease on marshy ground; see *Shâ.* II. 6. सुव्यक्तम्—well-marked. मार्गं जग्राह—we have an exact translation of this expression both in Marathi and Gujarathi.

Trans.:—He followed the track of a herd of wild boar who precipitately ran away after getting out of the mud in a cool puddle—that track which was strewn with cuds of mouthfuls of the Mustâ grass and clearly indicated by the long line of wet foot-prints.

60. वाहनात्—(वहन्ति अनेनेति ल्युट् *Pâṇi.* III. iiii. 137 and the change of वहन to वाहन is by *Pâṇi.* VIII. iv. 8. वाहन is a general term and may apply to any animal that is ridden or to any vehicle. Here from the context it signifies 'a horse.' see I. 48). अव°...कायम्—कायस्य उत्तरं उत्तरकायः by *Pâṇi* II. ii. 1; अवनतः उत्तरकायः यस्य तम्. ईषत्—an *indc.* slightly. उद्धतसटाः—उद्धत standing erect, bristling; the sense is different from that in III. 64. ईषुः—desired, was bent upon; *perf.* of इष् 1st Conj. Ubha. सहसा—an *indc.* suddenly, unawares.

Trans.:—The boars, with their bristles standing up, wished as a

return to attack him who with the fore-part of his body slightly bent down was piercing them; but they did not perceive that they had been suddenly transfixed by his arrows to the very trees against which they had rested their haunches.

61. अभि०...सस्—रभस ardent desire, eagerness. *cf.* चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसम् *Mu.* V. 24 where the word रभस् is used as an adjective but with the same sense. विकृष्य—pulling; stretching the bow of course. पत्री—an arrow, पत्राणि पक्षाः सन्ति अस्य by अत इनि ठनौ *Pâṇi.* V. ii. 115 'पत्री रोपइषुर्द्वयोः *Amara*; *cf.* प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् *Id* V. 33. अशो०...पुङ्ख:—see *comm.* for पुङ्ख see III. 64. पातयां आस—This construction is untenable according to Pâṇini, for according to the rules laid down by him no word, not even a preposition, ought to intervene the base ending in आम् and the forms आस, चकार &c. Instances of poetical licence are however frequent, *e. g.* प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार; संयोजयां विधिवदास *Raghu.* XIII. 36, XVI. 86 respectively. Some grammarians hold these forms to be sufficiently accurate. An explanation, without going into the discussion of the propriety of this form, is offered पातं यातीति पातया तां; पातयां; पातं गच्छन्तं विग्रहं शरः आस प्रासवान्.

Trans.:—The arrow discharged by him, after its having been drawn, into the socket of the eye of a wild buffalo that was [in an attitude of] eagerness to attack him, pierced through its body without its feathers being soiled by blood, at first threw down the animal and then itself drooped down.

62. प्राय:—an *ind.*—generally, in the majority of cases, *cf.* प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनम् *Mu.* IV. 21. The word is explained as an adjective to नृपः and dissolved as प्रकृष्टः अयः शुभावहो विधिः यस्य सः विषा०...ङ्गान्—विषाणानां (विषाण a horn 'विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः; *Amara*). परिमोषणं (cutting away, removing); उत्तमाङ्ग (the best or prominent limb of a body—the head; उत्तमं च तदङ्गं च 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' *Amara*). For compound see *comm.* खड्गान्—rhinoceroses. निशितैः—(निशित sharp. *cf.* निशितशरनिकरशकलीकृता *Dasha.* I. p. 10. क्षुरप्रैः—(क्षुरप्र is a peculiar kind of sharp arrow with a sort of horse-shoe head. दृस०...कृतः—दृप्तानां (दृप्त proud, arrogant) विनयः (see I. 24.), तस्मिन् अधिकृतः (see VII. 29). अत्युच्छ्रितं—अति उच्छ्रितम्—raised up, held aloft; *cf.* अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः *Mu.* IV. 13. तु—This particle through frequently used as an adversative one is somtimes used to mark difference or superiority.

Trans.:—With his sharp horse-shoe bladed arrows the king made almost all the rhinoceroses to be possessed of lightened heads by the chopping off of their horns. He whose duty it was to keep the proud in a right path did not tolerate only the horn (*i. e.* the supremacy) of others but it is not that he did not *bear* their long life.

63. अभीः—Without fear, see XV. 8. **फुल्ला°...विटपान्**—अग्राश्च ते विटपाः (boughs, शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्) च; असनस्य (a tree *Terminalia Alanta tomentosa*, having flowers of a variagated colour) अग्रविटपाः; फुल्लाश्च ते असं°...विटपाश्च, तान्. The idea is something like this:—the branches of the Asana tree laden with flowers in falling down is compared to a tiger rushing against the king. **वायुरुग्णान्**—see *comm.* °रुग्ण p. p. from रुज् 6th Conj. Ubha. to break; *cf.* असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले *Mahâ. Bhâ. Âdi* **शिक्षा...तया**—शिक्षायाः विशेषः special practise, तेन लघुः (active, agile; or it may be taken in the sense of 'swift', 'rapid' as in संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन V. 45); स चासौ हस्तश्च, तस्य भावः, तया. (The suffixes तल् and त्व come after noun substantives in the sense of 'quality' प्रकृतिजन्यप्रकार by तस्य भावस्त्वतलौ *Pâṇi.* V. i. 119. **निमेषात्**—in the twinkling of an eye. *cf.* "हरति निमेषात् कालः सर्वम्" **तूणीचकार**—perfect of the nominal verb from तूण a quiver. See Kale's Gram. § 640 for tne various senses of nominal verbs.

Trans.:—In consequence of the agility of the hand from long practice, the dauntless king in the twinkling of the eye turned into quivers, as it were, the tigers that rushed upon him from the caves (by) filling the hollows of their mouths with arrows, and made them resemble the blossom-loaded branches of the Asana trees broken down by the wind.

64. निर्घातोग्रैः—निर्घात इव उग्राः, तैः. निर्घात is the sound produced by the clashing of contending winds. वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः। प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥ **कुञ्जलीनान्**—लीन 'lurking,' 'remaining concealed'; or perhaps 'quietly reclining and resting.' *cf.* लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् *Ku.* I. 12. It is a well-known fact that tigers and other carnivorous animals prowl about during the night and rest themselves during the day in cool shady spots. **ज्यानिर्घोषैः**—ज्यायाः (ज्या the bow-string; मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः *Amara*) निर्घोषः (*pri.* any loud sound; here, twanging). **अभ्यसूयापरः**—अभ्यसूयायां परः (wholly engrossed in, absorbed) or अभ्यसूया परा यस्य सः one who has jealousy as the highest object. **वीर्योदग्रे**—conspicious, prominent by valour; see II. 71. **राजशब्दे**—राज इति शब्दः राजशब्दः, तस्मिन्. It is the practice of really brave huntsmen not to kill an animal unawares while it is in its lair, but to first awaken it. It is this trait of bravery that is brought out by the poet here. The metre of this and the succeeding stanza is शालिनी. See Appendix.

Trans.:—That king desirous of killing the lions who were in (their lairs in) thickets [first] disturbed them by the twanging of his bowstring as loud as the howl of contending winds; [in this] he had jealousy as the most prominent feature, which jealousy was most assuredly actuated in regard to the title 'lord' whose exalted position among beasts is through valour alone.

65. गज०...रान्—see *comm.* There appears to be a natural hostility between elephants and lions and it has been frequently described by Sanskrit poets. One thing we know for certain—an elephant being a courageous and steady animal is very useful in hunting lions and tigers. **काकुत्स्थः**—see IV. 41. **कुटि०...मुक्तान्**—नखानां अग्राणि नखाग्राणि; कुटिलानि नखाग्राणि ; now see *comm* ; we have taken कुटिलानि crooked to agree with अग्राणि along with the *comm* ; it might be taken to agree with नखानि. The lions had their paws filled with pearls from the temples of elephants ; see *Ku.* I. 6. The temples of elephants were supposed to hold pearls. The sources of pearls as enumerated in Ratnaparikshâ are (1) Large elephants ; (2) rain-water ; (3) wild boar ; (4) the conch ; (5) a fish ; (6) a snake ; (7) the pearl-oyster ; and (8) bamboos ; करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥ Now, however, the pearl-oysters are the only known source of pearls. **कृतकर्मणां**—रणेषु कृतं रणकृतं ; रणकृतं कर्म (labour, exertion ; elephants are of great use in war and being so Dasharatha considered it to be his duty to relieve them of their enemies) यैः तेषां. **आनृण्यम्**—न ऋणं अनृणं, अनृणस्य भावः आनृण्यम्.

Trans.:—Having killed those who were ever on terms of furious animosity with the elephant-race and who had pearls adhered to their curved nails [of their paws]—Ka'kutstha considered himself to have been, as it were, freed from the indebtedness to elephants by means of his arrows.

66. **चमरान्**—The Chamara—though mentioned along with the deer by Amarasinha is the *Bos grunniens*—चमरो महिषाकृतो मृगभेदे [पशुभेदे] यस्य पुच्छेन चामराख्यं व्यजनं भवति—is the wild ox of Tibet. Its general form is not unlike that of the bison but for the long silky hair along its sides and the heavy tuft of hair at the extremity of its tail which is mounted to make fly-snappers or *chamaris* (an insignia of royalty). The accusative is used because of the word परितः according to the Vârtika quoted in the *comm.* **प्रवर्तिताश्वः**—a *Bahu.* or adjectival compound. **क्वचित्**—see I. 41. **आकर्ण०...वर्षी**—कर्णस्य पर्यन्तं यथा स्यात् तथा आकर्णम् ; आकर्णं विकृष्टाश्च ते भल्लाः (crescent-shaped arrows, see IV. 63) न, now see *comm.* **सित...जनैः**—सिताश्च ते वालाश्च सितवालाः (The white hair of the yak is rare, it is used to mak the '*Chauri*',—the usual ordinary being black ; सितवालानां व्यजनानि (fans ; see VIII. 40. 'व्यजनं तालवृन्तकं' *Amara.* Here of course the fly-snappers are meant).

Trans.:—In some places he who urged his horse in pursuit of the yaks and sent forth a shower of crescent-shaped arrows drawn up to the ear after them, was at once satisfied on account of having deprived them, just as kings, of their white bushy snappers *viz.* the tufts at the extremities of their tails.

67. रु०...लापं—रुचिरः (pleasing, delightful, सुन्दरं रुचिरं चारु *Amara.*) कलापः (plumage, particularly the tail of a peacock कलापो भूषणे बर्हे *Amara.* *cf.* पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ *Ritu.* II. 14.) यस्य तं. बाणलक्ष्योचकार—see note on श्यामीचकार st. 56, and 57 *supra.* सपदि—an *inde.*—instantly, immediately; see V. 74. गतमनस्कः—गतं मनः यस्य सः see note on व्यूढोरस्क I. 13. रति०...बन्धे—*cf.* धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्या *Veni.* I. st. f. n. also Vikra. IV. 10. केशपाश—the luxuriant mass of hair. The word पाश when added to केश signifies 'a mass'; with कर्ण it means 'beautiful' and with words like छत्र it means 'bad', 'despicable.'

Trans.:—He did not make the peacock with its gorgeous tail, though it danced about close to his horse, the mark of his arrow, as [by it] he instantly bethought of the mass of hair of his beloved decorated with variegated flowers but dishevelled by the loosening of the band during amatory sports.

68. कर्क०...सम्भवं—कर्कशः (Violent, strong; स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरमसृणावपि *Amara.*) च असौ विहारश्च (sport, diversion which requires roaming about; विहारस्तु परिक्रमः *Amara*), कर्कशविहारः सम्भवः (cause, origin) यस्य तम्. आन०...लकम्—आनने विलग्नं (adhered; *cf.* आकुटिलपक्ष्मविलग्नं *Sha.* VII. 25) आ०...लग्नं; आ०...लग्नं जालकं (a net-work; hence a multitude, a collection; *cf.* घर्माम्भसां जालकम् *Sha.* I. 30. The sense here is slightly different from that in st. 44 *supra.*) यस्य तम्. आचचाम—*pri.* drank; then, absorbed; *cf.* 'आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तसैव लोकैः समं'; also आचामति स्वेदलवान्मुखे ते XIII. 20. सतुषा...करः—तुषाराश्चासौ (cold, dewy; तुषारः शीतलः शीतः *Amar.* *cf.* अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा *Nai.* III. 93) शीकरश्च (शीकर spray, mist; see V. 42) तुषारशीकरः; तेन सहितः. भिन्नः...पुटः—भिन्नाः opened out, now see *comm.* पुट concavity, hollow; *cf.* अभिन्नपुटोत्तरान् XVII. 12. For the metre see appendix.

Trans.:—The woodland wind which was saturated with cold dewdrops and which opened asunder the folds of the tender leaves [*lit.* drank up] dried the perspiration produced by the hard exercise (of the chase) collected into a net-work on his face.

69. वि०...णीयम्—अन्यत् च तत् करणीयं च अन्यकरणीयं) now see *comm.* सचि०...धुरम्—The ministers undertook the responsibility of administration when they consented to his going out a-hunting; see st. 49 *supra.* परि०...रागम्—see *comm.*, रागः affection, devotion, ardour for; रागोऽनुरागे मात्सर्ये *Abhi.* *cf.* सुजत्यमुद्यानविहाररागम् *Ja.* III. 23. अनु०...सेवया—अनुबन्धा (continuous, uninterrupted; see I. 22. VI. 77.) चासौ सेवा च, तया=by constant practice; by continuous enjoyment. मृगया—see *comm.* जहार—perfect of हृ 1st conj. Ubha. to lead, to win over, to captivate; *cf.* नार्यो हरन्ति हृदयं प्रसभं नराणाम् *Ritu.* VI. 24. चतुरा—प्रगल्भा, clever, one who knows well how to preserve her hold on her lover by her actions and conduct. कामिनी—भूयान् कामः अस्या इति णिनिः. Writers on erotic science

have given the peculiar characteristics of a चतुरा and a कामिनी which need not find a place here. For the metre see appendix.

Trans.:—In this manner, chase like a clever passionate woman allured away the King who forgot everything else that was his duty, whose responsibility had been undertaken by his ministers and whose ardour (for hunting) had been heightened by continuous enjoyment.

70. **ललि०...शय्यां**—ललितानि (agreeable, pleasing; see st. 36 *supra.* and VIII. 67) च तानि कुसुमप्रवालानि च (*cf.* अशोकलताप्रवालं VII. 21.) तानि, शय्या see *comm.* **ज्वलि०...नाथाम्**—see IV. 75; VIII. 54. **कचित्**—In some place or other, wherever he found himself without any selection. **अस०...च्छद:**—नास्ति समेत: (along with) परिच्छद: (see I. 19) यस्य स:. This shows the bravery of the king and his being ever ready unlike modern princes to undertake any work of trouble and labour. **त्रियामाम्**—त्रयो यामा यस्यास्तां; really the modern twenty-four hours or the eight Praharas or Yâmas are divided into two equal parts—four praharas making day and the remaining four praharas making night, but the latter is called त्रियामा because 'आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्'. Compare with this and the preceding stanza *Jâna.* I. 67, 68. For metre see appendix.

Trans.:—The king, [by himself], unattended by any retinue passed in some place the night which had phosphorescent herbs for lamps and during which soft flowers and leaves formed his bed.

71. **उषसि**—see V. 65. **गज०...तालै:**—गजानां यूथानि (यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् *Amara*); तेषां कर्णानां तालै:. The Tâla is the rhythemical clapping of the hands to mark the intervals in music. The flapping of the ears against the sides of the temples produced a sound which was as loud as that of the पटह or ढक्का (a particular king of drum) called डग्गा in vernacular which is used as an accompaniment to keep time; *cf.* कामेनाकृष्य चापं हतपटुपटहम् *Nâgâ.* I. 2. **पटुपटहध्वनिभि:**—पटव: (sharp, making a loud noise) च ते पटहा: (see note *supra*) तेषां ध्वनि: इव ध्वनि येषां तै:. **विनीतनिद्र:**—विनीता (removed *cf.* विनीताध्वपरिश्रमेषु XIII. 46.) निद्रा यस्य स:. **विहग०... लानि**—विहगानां (विहायसा गच्छन्ति ते विहगा:; see *comm.* The system of arousing princes from their sleep by music or by panygerics was very common at one time, see V. 65.

Trans.:—In the early morning that king whose sleep had been dispelled by the regular flappings of the ears of the elephants which produced a sharp sound like that of the Dhakkâ drum, amused himself by listening to the melodious songs of bards in the form of the warblings of birds.

72. **जातु**—once upon a time, कदाचिज्जातु *Amara.* **रुरो:**—of the deer called रुरु. **गृहीतवर्त्मा**—गृहीत: वर्त्म (path; वर्तन्ते अनेनेति वर्त्मन्, अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थान: पदवी सृति:' *Amara.*) येन स: **विपिने**—in the forest; विपिनं गहनं काननं. **पार्श्वचरै:**—पार्श्वे चरन्ति ते पार्श्वचरा:, तै:. **अलक्ष्यमाण:**—the *present*

par. of the Passive of ऊह् to see, to notice. श्रमफेनमुचा—श्रमेण फेनं मुञ्चत्यसौ श्रमफेनमुक्, तेन. तपस्विगाढां—see *comm.* तमसा—see st. 21 *supra.* तुरङ्गमेण—The use of the Instrumental is not a very common one. It may be said to be सहार्थे. In the Jânakîharaṇa the king is described going alone on foot in persuit of a deer. धनुःसहायोऽश्मवति प्रदेशे विहाय वाहं सहसा नृवीरः । चचार पद्भ्यां गहने तरूणामसौ घने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ canto I. 73.

Trans.:—Then, on one occasion the king, who was following the track of a Ruru-deer in the forest without his being observed by his attendants, came with his horse all in foam through hard work to the river Tamasâ much frequented by ascetics.

73. कुम्भ°...भवः—कुम्भस्य (कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ *Amara.*) we have already had कुम्भ in the sense of 'the temple of an elephant.' Likewise we have it in the sense of 'a jar, a pitcher' in हेमकुम्भस्तननिःसृतानां II.) पूरणं (filling) now see *comm.* पटुः—agreeable; see st. 71 *supra.* उच्चैः—an *inde.*—'loudly'. द्विर°...शङ्की—द्वौ रदौ यस्य सः द्विरदः; 'तस्य बृंहितं ('बृंहितं करिगर्जितं इत्यमरः. Form the special application of the word बृंहितं to the sound made by an elephant the word द्विरद may be said to be superfluous); तत् अवश्यं शङ्कते इति. शब्दपातिनम्—see *comm.* This shows the pre-eminence of king Dasharatha in archery; see Jâna I. 74.

Trans.:—In its (of the river Tamasâ) waters arose a clear deep sound arising from the filling of a jar. suspecting it to be the scream of an elephant he discharged an arrow aimed at by the sound.

74. प्रतिषिद्धं—interdicted; prohibited. Here the force of the word is stronger them in *Mudrâ.* III. or *Shâ.* VI. पङ्क्तिरथः—a synonym for Dasharatha, since पङ्क्ति means दश *i. e.* ten 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्.' *Amara; cf.* पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः *Champû Râmâ.* विलङ्घ्य—The poet leaves the object to this transitive verb unsaid in the stranza. Malli. explains it by supplying शास्त्रं while Hemâdri takes विलङ्घ्य in the sense of अविमृश्य 'without thinking'. अपथे—see *comm.* श्रुतवन्तः—श्रुतमस्ति येषां ते. Those well-versed in the shrutis or sacred lore. For the addition of the मतुप् and its change to वत् see VI. 1. रजोनिमीलिताः—रजसा निमीलिताः those blinded, infatuated by the रजोगुण; see note on तमस् VIII. 37. The Bhag. Gîtâ defines रजस् as "रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्".

The poet has told us in Conto V. st. 50 that a wild elephant is not to be killed by a king. Here too Malli. quotes a verse on the point without giving any authority.

Trans.:—That which Dasharatha did without consideration was an act forbidden to a king. [At times] even men conversant with the Shrutis (when) blinded by passion do set foot on a wrong path.

75. क्रन्दितं—see II. 1. विषण्णः—cast down; suddenly seized with remorse; from विषद् 1st Conj. Paras. *cf. Bha. Gi.* II. शल्यप्रोतं—शल्येन

(by an arrow 'क्ष्वेडाशङ्कुसरे शल्यम्' see VIII. 88) प्रोतः, तं. **अन्तःशल्यः**—see *comm.* compare with this stanza *Jāna.* I. 75. For the metre see Appendix.

Trans.:—Hearing the petious cry 'Oh father!' the king seized with remorse in searching for its source concealed among reeds, beheld the son of a sage with a jar pierced by his arrow and felt, though himself the protector of the world, as if he had through excessive grief a dart fixed in his own heart.

76. **प्र०...येन**—प्रथितः (celebrated, renowned) अन्वयः (lineage, descent; कुलान्यभिजनान्वयौ *Amara.* see I. 9.) यस्य तेन. **पृष्टान्वयः**—पृष्टः अन्वयः यस्य सः. **जल०...देहः**—जलस्य कुम्भः, तस्मिन् निषण्णः (reclining, supported; *cf.* तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं VII. 47), जल०...निषण्णः देहः यस्य सः. **तस्मै**—to the king; the dative is used in connection with the verb कथ् see II. 68, V. 19. **द्विजे०...सुतं**—द्विजात् इतरः द्विजेतरः (one other than the twice-born who are the Brāhmaṇas, Kshatriyas and Vaishyas, all the rest being द्विजेतर); तपस्विनः सुतः तपस्विसुतः; द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च (The boy who was shot by the arrow of Dilipa was a Karaṇa the son of a Vaishya by a Shūdra woman, see *comm.*) तं **अक्षरपदैः**—अक्षराणि च तानि पदानि च अक्षरपदानि, तैः by words formed of single letters, as he could not utter long ones through exhaustion.

Trans.:—He, who had rested his body on the water-jar, being interrogated about his descent by him who was of a renowned line of ancestors, and who had alighted from his horse, told him by faltering single-lettered syllables that he was the son of an anchorite but other than twice born.

77. **तथोदितः**—see *comm.* **अनु०...शल्यम्**-न उद्धृतं (extracted, pulled out, *cf.* उद्धरेत्रो हृदयशल्यम् *Vikra.* I.) **पित्रोः**—माता च पिता च पितरौ by *Pāṇi.* I. ii. 70; see *comm.* **अवमन्नदृशः**—अवमन्ना (*lit.* come to an end; hence, gone) दृक् येषां तयोः qualifying पित्रोः. **ताभ्यां**—see note on तस्मै st. 76 *supra.* **सकाशं**—though really a noun substantive in the sense of 'nearness', 'vicinity' it is often used adverbially. **तथागतं**—may qualify तं in the sense of 'in that condition' *i. e.* having the arrow fixed in his body, or it may go with स्वचरितं where तथा may be taken in the sense of सत्यं 'true, exact'. **अज्ञानतः**—The ablative termination तस् is added here by पञ्चम्यास्तसिल् *Pāṇi.* V. iii. 7. **उपेत्य**—*lit.* having undergone; then, acquired, and here approaching; going near—as in लतामुपेत्य, to the parents of course. It would be better if we could interpret उपेत्य in the sense of 'presenting', 'placing in front'. It is explained as 'तं उपेत्य going near him'. The reading 'उपेक्ष्य' *i. e.* 'disregarding him' as he was himself overwhelmed with grief and wanted to disburden his heart by confessing his rashness to the parents of the boy.

Trans.:—Directed by him the King took him even without the arrow extracted [from his body] to his parents who had lost their eye-sight; and approaching them narrated to them [the condition] of that only son of theirs and his own action (done) through ignorance.

78. **दम्पती**—see I. 35. **निखातम्**—implanted, see IV. 36. **उरस्तः**—see अज्ञानतः in st. 77 *supra. cf.* पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरम् *Vaird.* 44. **परासुः**—परः (distant, removed) असुः यस्य सः. The accuracy of delineation is remarkable. Life is known to depart when the foreign body is extracted from a mortal wound. **हस्तार्पितैः नयनवारिभिः**—हस्तयोः अर्पितानि (gathered, collected) तैः. It is said that it is necessary that a quantity of water must be dropped from the hands to make a curse effective just as it is necessary to consecrate a gift. Here the tears are spoken of as that water. Mr. Pandit gives an instance of this सोप्यवो अलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः *Bhâ.* IX. 9. 23.

Trans.:—The couple having bitterly lamented got the implanted arrow to be extracted by the striker [himself]; whereupon he (the boy) became lifeless and the old man cursed the king with the very waters from his eyes gathered in his hands.

79. **दिष्टान्तं**—दिष्टस्य (दिष्ट appointed, fixed, settled) अन्तः (conclusion, expiry), तं. **आप्स्यति**—Future 3rd *per. sing.* of आप् 5th Conj. Paras. to obtain; agreeing with its nominative भवान् which though a 2nd person pronoun governs the verbal 3rd per. form. **अन्त्ये**—lost, concluding, latter portion, see I. 71; VIII. 71. **आक्रान्तपूर्वम्**—See *comm.* **भुजङ्गम्**—भुजेन कौटिल्येन गच्छति. The nasal comes in by "खच डिद्वा *Vâr.* on *Pâṇi.* III. ii 28. **कोसलपति**—see note on कोसलेश्वर IV. 70. **प्रथमापराद्धः**—अपराध्यतीति अपराद्धः, प्रथमं अपराद्धः प्रथमापराद्धः.

Trans.:—The king of the Kosalas, the first to be guilty, on whom the curse was hurled in these words—"you too like myself in your old age will get your death through grief for your son," spoke to him who was like a serpent that spurts out poison on being first trodden upon.

80. **अदृष्ट० शोभे**—see *comm.* **सानुग्रहः**—अनुग्रहेण सहितः (अनुग्रह is favour; a curse to be fraught with favour is really an anomaly which the poet illustrates by a well-known fact of the land being burnt for agricultural purposes in the Konkan without which no crop will grow there. **कृष्याम्**—कर्षितुं योग्या कृष्या 'arable'. **बी०...जननीम्**—see *comm.* The वृद्धकुमारीवरन्याय referred to by Malli. is the maxim on the request of the aged spinster. It finds a place in the Mahâ Bhâshya on *Pâṇi.* VIII. ii. 3. In the Tantravârtika II. ii. 2 we have it as वृद्धकुमारीवरप्रार्थन. It is this "वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यम् । तत्रानयैकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति

सर्वं सङ्गृहीतं भवति." In the Pandit for December 1867 we find exactly the same kind of thing under the heading वृद्धब्राह्मणवरन्याय where the Brambana was not only old but blind and his request "स्वपौत्रं राजसिंहासनस्थितमीक्षितुमिच्छामीति." *Jacob.* This stanza is quoted by Kuvalayânanda as an illustration of विषमालङ्कार.

Trans.:—Even the curse impricated by your good-self on me, who have not yet seen the beauty of the lotus-face of a son, is attended with a blessing. The fire which blazes with fuel though burning arable soil makes it productive of sprouts from seed.

81. इत्थङ्गते—इत्थं an *inde.*—thus गत comes usually at the end of a compound in the sense of 'being situated in' *cf.* "इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे". **गतघृणः**—गता घृणा (compassion, pity; see XI. 17. जुगुप्साकरुणे घृणे *Amara.*) यस्य सः. **अयं** the king himself. The pronoun अयं when used in reference to himself by the speaker, conveys the sence of be-littling himself *cf.* धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः *shâ.* I. **हुताशनवत् एधान्**—*lit.* Faggots burning or blazing with fire; hence, a funeral pile. **परासु**—see st. 78 *supra.* **अनुगन्तुमनाः**—see *comm*; and for the disappearance of the nasal see V. 18. **सदारः**—see II. 23.

Trans.:—Thus situated what shall this hard-hearted man, who deserves death at your hands, do? being addressed by the king in this manner, the ascetic who with his wife, wished to follow his deceased son, asked for burning fuel.

82. सपदि—an *inde.*—at once, promptly; because he was now प्राप्तानुगः. **शासनं**—order, command *viz.* the demand of blazing faggots made by the old ascetic. **सम्पाद्य**—having accomplished or fulfilled from the causal of सम्पद् 4th conj. Âtma. to bring about. **पात०...धृतिः**—पातकेन विलुप्ता धृतिः (courage, fortitude. धृतिर्धारणधैर्ययोः *Amara, cf.* भज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकां *Nai.* IV. 105) यस्य सः. **अन्तर्नि०...पदम्**—अन्तः निविष्टं (placed, implanted) अन्तर्निविष्टं; अन्तर्निविष्टं पदं (stop) येन तं. **आत्म०...हेतुम्**—आत्मनः विनाशः; तस्य हेतुः (cause, source; origin) तम्. **अम्बुराशिः**—अम्बुनां राशिः *lit.* a mass of waters, hence, the ocean; see VI. 57 **और्वः**—उर्वस्य मुनेरपत्यम् submarine fire. और्वस्तु वाडवो वडवानलः *Amara.* The etymology of the word corresponds with the account given in the Harivansha Adhyâya XIV. The sage Urva was requested by the Gods to beget offspring to perpetuate his line. He warned them that his child would consume the whole universe. Notwithstanding this he was pressed and so he created from his (ऊरु) thigh a devouring fire. The God Brâmhâ assigned to it the ocean as its dwelling place and the waves as its food. M. Williams conjectures that this legend was invented to suit the phenomenon of a submarine volcano. The account given by Wilson in his Vishnu Purâna and that in the Mahâ-bhârata is slightly different which says Aurva was the grandson of Bhrigu and

the son of Chyavana by his wife Ârushi. When the sons of Krittavîrya persecuted and slew the children of Bhrigu to recover the wealth which their father had lavished upon them, they killed even the children in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh whence the child on its birth was called Aurva. Beholding him the sons of Krittavîrya were struck with blindness and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole universe, but at the intercession of his Pitris (the Bhârgavas) he cast it into the ocean where it remained with the face of a horse. See *Shd.* III. 4 where the same idea about this submarine fire is expressed. Western scholars have gone the length of identifying the spot of a submarine volcano to which the account in the Harivansha refers. Thus Langlois places the position of the Jvâlamukhi on the coast of northern Malabâr.

Trans.:—The king, whose attendants had now arrived, causing his (of the ascetic) order to be promptly executed and with his fortitude gone away on account of the sinful act committed by him, turned back bearing the curse—the cause of his destruction—that had found a footing in his heart thus resembling the ocean with the submarine fire in it.

Raghuvansha, Canto X.

Notes and Translation.

1. **पृथिवीं**—This word may be derived from पृथु a certain king son of Vena; see *Vishnupurâṇa Hari Vansha* and *Kumd.* I. 2. The Shabdârṇava has पृथिवी, पृथ्वी and पृथवी. **पाक०...तेजसः**—पाकशासनस्य तेजः इव तेजः यस्य तस्य. पाकशासन is one of the names of Indra as 'an instructor of the ignorant' पाकान् बालान् शास्तीति or, as understood in later times, पाकस्य दैत्यभेदस्य वृत्रभ्रातुः शासनः the chastiser of the demon पाक. **किञ्चित्**—slight. **अनूनर्द्धः**—न ऊना अनूना not less, not inferior; see VI. 37; अनूना ऋद्धिः (prosperity. ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धावपि योषिति *Medi.*) यस्य तस्य. **शरदामयुतं**—शरद् *f.* properly means 'autumn' and as it comes only once a year, the word is used to convey as in English and Marâthi in the sense of 'a year'. **अयुतं**—see *commen.*

Trans.:—A little less than a myriad of autumns rolled away while he, who equalled Indra in grandeur and who was in no way less [to him] in affluence, ruled the earth.

2. **पूर्वेषां**—The word पूर्व 'the previous one, an ancestor', is used in various places the poem in this sense *e. g.* I. 4. 67; V. 14; VIII 15 also see *Shâk.* II. 16. **ऋण०...साधनम्**—The quotation by Mallinâtha from the Shrutis in the Dattaka-mimânsâ explains how a son discharges the debt of an ancestor. There are three debts which are to be discharged by an Ârya. They are enumerated in *Buddha Charita* IX. 55 which see; also see *Raghu.* I. 71. The poet calls the son to be the साधन for discharging the debt of the ancestors. **ज्योतिः**—flame of light. **सद्यः**—see II. 59, V. 68. **शोकतमोपहम्**—The sûtra (quoted in the *commen.*) *Pâṇi.* III, ii. 50 is an important one—The *krit* termination ड (अ), before which the final consonant of a verb is dropped, comes after the verb हन् when it is compounded with the preposition अप and when the object in composition with it is the word क्लेश or तमस्. **सुताभिधानम्**—सुतः अभिधानं यस्य तत्, agreeing with ज्योतिः.

Trans.:—And still he did not come into the possession of the light called 'a Son' which at once dispels the gloom of sorrow and is the means of obtaining liberation from the debt due to ancestors.

3. **प्रत्य०...सन्ततिः**—see *commen.* प्रत्ययः=a direct or active cause. *cf.* *Kuma.* III. 18. अपेक्षा = Expectation. सन्ततिः see I. 69. **मन्थात् प्राक्**—the preposition प्राक् requires the *abla.* of the noun which it governs. **अर्णवः** see I. 16. The figure of sense in this stanza is उपमा. For the churning of the ocean and the acquisition of the fourteen jewels from it see *Mahâ-Bhâ.* Adi parva and *Râmâyaṇa* Bâla-kâṇḍa.

Trans.:—That monarch remained (childless) for a long time; his progeny awaiting a direct cause (for appearance) like the ocean who did not manifest the production of the jewels prior to its churning.

4. ऋष्य...दयः—ऋष्यस्य (मृगभेदस्य) शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य तदादयः, the word आदि includes the sages सुयज्ञ, वामदेव, जाबाली, काश्यप, वसिष्ठ and others mentioned in the *Râmâyaṇa* Bâla-kând 12. The sage Rishyashringa is said to have been born of a doe with a small horn on his forehead and lived in the forest with his father in the forest. Once upon a time there was a great drought in the country of Anga and its king Lomapâda was advised by the Brahmans to invite Rishyashringa who would be the means of bringing down rain. As soon as he came, plenty of rain fell. Dasharatha's daughter Shântâ who had been adopted by Lomapâda was given in marriage to the sage out of gratitude. This sage undertook to perform the son-giving sacrifice for Dasharatha. सन्तः—see II. 16. सन्ता॰...क्षिणः—सन्तानं काङ्क्षते इति सन्तानकाङ्क्षी, तस्य or ते; this adjectival clause applies either to तस्य *i. e.* दशरथस्य or to सन्तः; it is better to take it with the former as done by Mallinâtha. जितात्मनः—जितः आत्मा (चित्तं 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' *Dharaṇi*) यैस्ते = those who had their minds under control and therefore समस्तप्रशस्तकर्माधिकारिणः as observed by *Châritra*. पुत्रीयां—पुत्रसंयोगः निमित्तं अस्य according to the rule in *commen.* Pâṇi. V. i. 40. इष्टिम्—इष्टि is one of the various kinds of sacrifices 'इष्टिस्तु यज्ञा प्रोक्ता यागस्तु पशुना स्मृतः। एतच्छेषः क्रतुः प्रोक्तो सोमोऽन्यत्पूजनं स्मृतम्'. The इष्टि is performed by giving oblation of boiled rice-flour to अग्नि in eight shreds of an earthen vessel, *see* Taittiriya Sanhitâ. ऋत्विजः—see *comm.* 'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते.'

Trans.:—The venerable priests headed by Rishyashringa, who were all self-subdued, commenced the son-giving sacrifice for him who was eager of getting an issue.

5. पौलस्त्योपप्लुताः—see *commen.* and IV. 80. पौलस्त्य one of the names of Râvaṇa who was the son of Vishravas by his wife Nikashâ see *Mahâ Bhâ.* Vanaparva; see Notes *Kum.* II. 1. उपप्लुताः harassed, troubled; *cf.* II. 48. *Megh.* I. 17; *Kuma.* II. 32 & *Buddha.* VIII. 35. निदाघार्ताः—नितरां दह्यते अत्र निदाघः (निदाघ उष्णोपगम उष्म ऊष्मागमस्तपः *Amara.*) तेन आर्ताः troubled, see I. 28; VIII. 31. छायावृक्षं—see *commen.* अध्वगाः—see *commen.* and note on st. 2 *supra.*

Trans.:—About this time, the gods being harassed by Râvaṇa, went up to Hari just like travellers, oppressed by heat, resort to a thick shady tree.

6. उदन्वन्तम्—see IV. 52, V. 27. This is the क्षीरसमुद्र of the Purâṇas. The account of Vâlmiki's Râmâyaṇa is different from that given here. The Râmâyaṇa says, the gods were laying their grievance

before Bramhâ when Vishṇu went there. Whether the deviation in the story by the poet is intentionally made or whether he had some other authority before him, cannot be determined. आदिपूरुषः—see *Mâgha* I. 14. For the use of च to express almost simultaneous action see *comment.* and A. Guide § 273. अव्याक्षेप—non-existence of distance (here in regard to time); for an almost parallel idea see I. 42, 72 कार्यसिद्धेः—see I. 72. हि—indeed, certainly; "हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे, प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि *Medi.* बुबुधे—woke up. *cf. Mâgha* XI. 4.

Trans.:—They (the gods) reached the ocean and the Primeval Being awoke. Absence of delay (between two actions) is verily an indication of future success in the accomplishment of an undertaking.

7.—भोगि॰...सीनं—भोगः (अहिशरीरं 'अहेः शरीरं भोगः स्यात्' *Amara.*) अस्यास्तीति भोगी (सर्वः अत इनिठनौ'), तस्य भोगः शरीरम्; आसने उपविशत्यस्मिन्निति आसनं; भोगिभोगः एव आसनं (a *mayûra-vyan.* compound), now see *comment.* आसीन is *pre. pa.* Âtm. of आस्. दिवौकसः—see *comment.* which quotes from canto VIII of *Budha Chiri*; also see III 19. फणा॰...विग्रहम्—फणानां (of the hoods. The Shesha *i. e.* the thousand-headed or hooded serpent is the couch of Vishṇu and his hoods are said to form a canopy over his head when he sleeps) मण्डलम् (a collection see V. 51.), उदर्चिषः (see VII. 24) च ते मणयश्च (the *cobra de capello* is supposed to carry a brilliant phosphorescent stone on his hood. As Shesha had numerous hoods he had as many bright stones) फणामण्डले उदर्चिर्मणयः तैः द्योतितं फणाद्योतितं; फणा॰...द्योतितं विग्रहं (body; see III. 39) यस्य तं. Stanzas 7-14 form, a महाकुलक. The समन्वयप्रदीप says:—उक्तं वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकैर्येन जायते। तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः। चतुर्भिः स्याच्च कुलकं पञ्चभिः कुलकं ततः। महाकुलकमित्याहुः कथयन्ति ततः परम्॥. The general definitions of the various groups of stanzas is द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकं। कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम्॥

Trans.:—The gods beheld him seated on the couch of the body of the serpent,—with his body illuminated by the ascending rays of the jewels on the collection of the hoods of that serpent—

8. श्रियः—of Laxmi, 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया.' *Amara.* The quotation from Amara sufficiently explains the seating of Laxmi on a lotus. निषण्ण—see I. 89. क्षौ॰—प्रखेले—क्षौमेन (क्षौम the Sâdi worn by Indian women especially of wove silk) अन्तरिता (covered, concealed, see *Kumâra*, VII. 37), मेखला the girdle, waist-band, see VI. 63; see *comm.* करपल्लव—the simile of the sprout to the hand is very common in Sanskrit literature. अङ्के—on the lap. *cf.* अङ्के निधाय etc. *Shâkunt.*

Trans.:—Him, who had reposed his feet on the lap of Laxmi who was seated on a lotus—that lap where the girdle was covered by the silken garment and on which were spread her hands—

9. The commentary may be read carefully for the double

15. **अथ**—(see I, 35); thereafter *i. e.* after having been in the presence of Vishṇu. **तस्मै**—For the use of dative see *Pāṇi.* II, iii, 16; and A. G. § 68. **सुराः**—the Gods; while सुरद्विषः are their enemies *i. e.* the demons. **शमयित्रे**—*dat.* of शमयितृ the destroyer. **स्तुत्यम्**—Formed by the Sūtra III. i. 109 quoted by Malli. **आवाङ्म०**—see *commen.* For गोचर see III, iii, 119 and *Bu. Cha.* IV, 13. Compare with this *Kumā.* II. 3.

Trans.:—The gods, thereafter, fell at the feet of the destroyer of demons (Vishṇu) and propitiated him who is worthy of praise and who stands beyond the comprehension either of speech or mind.

16. **विश्वसृजे** *dative.* of विश्वसृज्=विश्वं सृजति इति. For the use of the dative see st. 15 *supra.* **पूर्वम्**—*ind.* at first; see IV. 2. **तदनु**—thereafter; after that. This compound as observed by Châritra, is not easily reconcilable with *Pāṇi.* II. ii. 11; *cf.* सन्देशं मे तदनु श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् *Megha* I. 13. **बिभ्रते** *dative* of बिभ्रत् *pre. pa.* भृ 3rd *conj. Ubha.* 'to protect, to take care of.' **संहर्त्रे**—dative of संहर्तृ a destroyer. **त्रेधा०...त्मने**—त्रेधा, त्रिधा, or त्रेधम् (in three ways) is a numeral adverb accord. to संख्याया विधार्थे धा *Pāṇi* V. iii. 42. **आत्मा**—form, manifestation. The Vedânta philosophy tells us that the Supreme Being assumes a male form—the Bramhá or Creator—when it brings into existence the world; then it invests itself with *satva*—the quality of goodness—and becomes the protector (Vishṇu); and lastly—with the quality of annihilation—it manifests itself as Shiva or destroyer. The Smṛitis have 'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥' Compare with this stanza *Jāna.* II. 16, 17; *Kumāra.* II, 5; also compare दर्शयन्महिमानं त्वं तिसृभिर्मूर्तिभिः प्रभुः । उत्पत्तिस्थितिनाशानामेको भूः कारणं स्मृतम् ॥ *Shiva Purā.* and रजोजुषे जन्मनि सत्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ॥ अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ २ ॥ *Kādam.*

Trans.:—Salutation to thee who manifests himself in three forms—first as the Creator, thereafter as the protector of the Creation and then as the destroyer of the Universe.

17. **रसान्तराणि**—see *comment.* रस=taste; 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुदपारदे' ॥ *Vishva.* **एकरसं**=एकः रसः यस्मिन् तत्. **दिव्यं**=दिवि भवम्. The affix यत् is added to nouns in various senses; here it is added in the sense of 'appertaining to', os 'produced in'. **देशे देशे** in different tracts, in each country. This repetition of the same word to indicate 'various,' 'different' is called वीप्सा by Sanskrit grammarians and is found idiomatically used in classic literature. **अविक्रियः**—नास्ति विक्रिया (change, modification. *cf.* XIII. 7.) यस्य सः. **गुणेषु**—The three qualities inherent to created things are सत्व goodness, रजस् activity and तमस् maliguity. It is on account of the environment of Brahmá by the three guṇas—सत्व goodness, or virtue, रजस् passion or foulness and तमस् darkness or ignorance—either singly or in verying

proportions that we see the several objects in the Universe differentiated from one another though primarily they are all one. अवस्था:—*lit.* Coming in contact with; hence, existence, condition. *cf.* Kumâra II. 4.

Trans.:—Just as the water from the skies, which is of one uniform taste, acquires different tastes so in like manner doest thou, though immutable, assumest different conditions in different qualities.

18. अमेयः—मातुं योग्यः मेयः, न मेयः अमेयः not measurable, immeasurable *cf.* सत्यमनन्तं ब्रह्म. मितलोकः—मितः (measured, comprehended) लोकः (the Universe, 'लोको विश्वे जने' *Haima*) येन सः. अनर्थी—अर्थयते स्पृहयति इति अर्थी (= one who desires or yearns for a thing, the affix इन् being added by the rule अत इनिठनौ), न अर्थी अनर्थी one who has no desire; *cf.* न मे कर्मफलस्पृहा *Bha. Gitâ.* प्रार्थनावहः—see *commen.* आवह is *lit.* tending to, bringing on; hence fountain-head, source. जिष्णुः—one capable of or having the power to conquer. The word is formed according to ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः *Pâṇi.* III. ii. 139. अत्यन्तं—अतिक्रान्तः अन्तः (सीमा limit) यथा स्यात्तथा. अव्यक्तः—व्यक्तः स्पष्टः न भवतीति not perceivable by the senses *cf.* अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः *Bha. Gitâ.* व्यक्तकारणम्—the perceptible or direct cause of all sentient or material objects.

Trans.:—Thou art thyself incomprehensible yet thou comprehendest the universe; thou art above desires yet thou art the fountain-head (*i. e.* the fulfiller) of all desires, though unconquered yet thou art victorious; thou thoroughly imperceptible yet thou art the producing cause of [all] material objects.

19. हृदयस्थम्—हृदये तिष्ठतीति one always subsisting in the heart *i. e.* one always nigh at hand. अनासन्नम्—न आसन्नम् not near; hence not within the reach of the senses. अकामम्—one having no desire, one who is not swayed by personal longings. तपस्विनम्—(तपः अस्यास्तीति विनिः by तपःसहस्राभ्याम् *Pâṇi.* V, ii, 102; "तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति" *Medi.*) an ascetic. It is an epithet of Nârâyaṇa. दयालुम्—see II, 3. अनघस्पृष्टम्—अघ = wickedness, sin 'कलुषं वृजिनैनोऽघं' *Amara.* अघेन स्पृष्टः (affected, contaminated) अघस्पृष्टः; न अघस्पृष्टः=अन°—ष्टः one not contaminated by wickedness; pure, holy. पुराणम्—पुरा भवः, तम्. अजरम्—नास्ति जरा (old age, decay; विस्रसा जरा *Amara.*) यस्य तम्. *cf.* अनन्तमजरं परमं विकासि तद्ब्रह्म चिन्तय' *Bhartṛi* also *Bu. Ch.* XII. 103.

Trans.:—They know thee to be [ever and anon] in the heart yet not nigh at hand [so as to be graspable]; an ascetic yet without any desire; though himself unaffected by wickedness yet full of compassion; though come into existence a long long time ago yet undecayed by old age.

20. सर्वज्ञः—see *commen.* अविज्ञातः—विशेषेण ज्ञातः विज्ञातः, न विज्ञातः अविज्ञातः—not well comprehended. सर्वयोनिः—the origin or source of everything योनिर्ना कारणं बीजम् *Amara. cf.* सर्वबीजप्रकृतिः *Shâkun.* I, I. सर्वरूपभाक्—सर्वाणि च तानि रूपाणि च, तानि भजत्यसौ.

Trans.:—Thou art omniscient; thou art not fully understood; thou art the source of everything; thou art self-born; thou art the controller of all created things; thou art without a ruler; thou art single; thou assumest all variety of forms.

21. **सप्त०...गीतम्**—see *commen.* सप्त च तानि सामानि च सप्तसामानि (साम is a metrical song or hymn of praise; the seven hymns are रथन्तरबृहत्सामवामदेववैरूप्यपावमानवैराजचान्द्रमसाभिधानानि) तैः उपगीतम् sung, praised. **सप्ता०...शयम्**—The seven seas are क्षीरोदो लवणोदश्च दध्योदश्च घृतोदकः। स्वादूदकः सुरोदश्च तथैवेक्षुरसोदधिः॥ *Vâyu Pu.* It is supposed that the waters of all these collect together and form one ocean at Kalpânta. सप्तार्णवे जले शेते यः This is an अलुक् compound by *Pâṇi.* VI, iii, 18 quoted in *commen.* by which शय, वास, and वासी are compounded with words which retain their case endings. **सप्ता०...मुखम्**—सप्त अर्चींषि यस्य सः for the seven flames of fire see *Jâna.* VI, 34. The Halâyudha enumerates them to be 'हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा च सुप्रभा चान्या। अतिरक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्चिषो जिह्वाः॥ सप्तार्चिः मुखं यस्य तम्. **सप्तलोकैकसंश्रयम्**—एकश्चासौ संश्रय (support) च एकसंश्रयः the only support. The numeral एक has various senses एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽपि संख्यायां च प्रयुज्यते॥ of these that of केवल *i. e.* 'only' or प्रधाने *i. e.* 'pre-eminent' appear to be most appropriate here. सप्तानां लोकानां एकसंश्रयः सप्त०...श्रयः. The seven Lokas are भूः the earth; भुवः the space between the earth and the sun—that tract which is supposed to be inhabited by Munis and Siddhas; स्वः the heaven of Indra; महः region beyond the polar-star; जनः the residence of सनत्कुमार; तपः the region of deified saints; सत्यम् *i. e.* the Brahma Loka. For a fuller account see Kûrmapurâṇa.

Trans.:—They have praised Thee who hast been glorified by means of the seven hymns, as reclining on the waters of the seven oceans, as having the seven-flamed fire for thy mouth, and as being the only support of the seven worlds.

22. **चतु०...फलम्**—The four objects of attainment by a man are धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष. The first three are striven after while a man is in pursuit of worldly affairs, and मोक्ष, the last, is the climax of the first three. It is the final goal of worldy existence. The effort after these leads to ज्ञान *i. e.* the higher truths of philosophy which teach man how to understand his own nature and how he may be united with the Supreme Being. **कालावस्थाः**—कालस्य अवस्थाः (conditions, periods). **चतुर्युगाः**—The four yugas are कृत, त्रेता, द्वापर, and कलि. These four are supposed to comprise the age of the world. The duration of each of these is 17,28,000; 12,96,000; 8,64,000; and 4,32,000 years of man. **चतु०...मयः**—see *commen.* The four वर्णाः are ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, and शूद्र. *cf.* 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत *Purush.* also 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः *Bha. Gi.* IV, 13, **त्वत्तः**—From thee. The suffix तस् is added to the base of a noun to impart to it the sense of the

ablative 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः *Pāṇi.* V, iv, 44. This suffix is sometimes used in the senses of the other cases as will be seen in the poem itself. This latter is on the authority of 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते *Pāṇi.* V, iii, 14. **चतुर्मुखात्**—From the four mouths. The god Brahmâ is represented in Hindu mythology as seated on the lotus shooting out from the naval of Vishṇu and having four faces; he is the presiding deity of wisdom and one who gave out the four Vedas.

Trans.:—Knowledge leading to the attainment of the four aims of human existence, the periods of time being the four ages, and the people consisting of four castes—all these emanate from Thee having four mouths.

23. **अभ्या०...तेन—अभ्यास** practice; the mind is usually wandering and it requires a great effort to be able to concentrate it. The *Bhag. Gitâ* has a whole chapter on the subject of the concentration of the mind, and lays down that the only way to bring it under control is यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ and that is the only way to comprehend the Supreme Being. **योगिनः**—a *Yogin* is one who practices concentration of the mind. See note on योग I, 8 & VIII, 22. **हृदयाश्रयम्**—हृदयं आश्रयः यस्य तं—The **हृदय** is distinguished from मनस्. "यतो निर्यांति विषयो यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥ तस्मिन्हृदये अनाहताख्यं द्वादशदलं पद्ममस्ति । तत्रस्थितमोङ्काररूपमीश्वरं योगिनो ध्यायन्ति ॥". **ज्योतिर्मयं**—ज्योतिः is the supreme light of Brahman or essence of the Supreme Being. **विमुक्तये**—for the emancipation of the soul. According to Hindu theory the final aim of existence is the emancipation of the soul and of its being eternally joined to the Supreme Being. It is with this aim in view that all *Yogis* practice concentration.

Trans.:—Ascetics with a mind controlled by constant practice seek Thee, who art the light, and who dwellest in the heart, to gain emancipation.

24. **अजस्य**—न जायते इति अजः one who is not born. This view of not being born conveys the idea of 'neither having beginning nor end.' The *Bhag. Gitâ.* has 'न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥ **निरीहस्य**—निर्गता ईहा (action) यस्य तस्य. **जागरूकः**—ever wakeful, sleepless; vigilant, watchful. The addition of the *kṛit* termina. ऊक by *Pāṇi.* III, ii, 165 imparts the sense of habit or continued action and is added to जागृ and the frequentative bases of यज्, जप्, and दंश् see *Jána.* IV, 52 and *Bhatti.* II, 22. **याथार्थ्यम्**—यथाभूतो अर्थः यथार्थः, यथार्थस्य भावः याथार्थ्यम् correct nature, true character.

Trans.:—Who is it that knows the true character of Thee who though unborn dost take up a corporeal form, who though without desire dost destroy Thy enemies and who art ever awake.

24

25. शब्दादीन्—The Naiyâyikas enumerate the several objects of the senses as शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध. Man as a mortal is imbued with the desire of enjoying all these in this world. चरितुं दुश्चरं तपः—*cf.* VIII, 79, and *Kum.* VII, 65. दुश्चरं—दुःखेन चर्यते यत् that which is performed with difficulty; arduous. पर्याप्तः—'able, competent; *comp.* पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं *Bha. Gi.* I, 10. औदासिन्येन—उदासीन (pre. p. of उत् + आस् 2nd Âtm.) unconcerned, passive, उदासीनस्य भावः औदासिन्यं; तेन. The Sânkhya philosophy supposes the union of प्रकृति and पुरुष as essential for the creation of the universe. पुरुष is neither the producer nor the production. It is passive and simply the looker-on having nothing whatever to do with the acts of creation, which it only contemplates, uniting itself with the unintelligent प्रकृति. For a further and interesting elucidation of the theory the student is referred to Sarvadarshana Sangraha. पर्याप्त—this word (*p. p.* of पर्याप् 5th. conj.) has various senses—In Raghu VI, 44 it is 'full complete'; in XV, 11. it is 'enough, sufficient:' here it means 'able, competent'.

Trans.:—Thou art able to enjoy material objects such as sound etc.; to practise hard penance; to protect the people (and at the same time) to remain indifferent.

26. बहुधा—*indi.* in many ways, diversely; see I. 15; *Bha. Gi.* XIII. 4. आगमैः—(आगम is science, a system of philosophy) by means of the various systems of philosophy. The six principal systems are Sânkhya, Yoga, Nyâya, Vaisheshika, Mimânsâ and Vedânta. सिद्धिहेतवः—सिद्धेः (of accomplishment of the object in *view.* In reference to the persent subject it is मोक्ष or final emancipation of mortal man from the trammels of this world हेतवः (हेतु cause, reason; हेतुर्ना कारणं बीजम् *Amara. cf.* I, 10; *Me.* I, 25). पन्थानः—*nomi. plu.* of the irre. word पथिन् path, method. निपतन्ति—used *figu.*; fall together, converge. जाह्नवीयाः = जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी; जाह्नव्याः इमे=of the river Jânhavi. For the mythological account of Jânhavi see VI, 85. The formation of this word is by *Pâṇi.* IV, ii, 14 quoted by Malli. A word is called a वृद्ध when among the vowels of it the first is वृद्धि; such words take the affix ईय in the sense of 'belonging to'.

For an expression of a similar idea as in the stanza compare त्रयी साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ॥ रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेकोगम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ १ ॥ *Mahimna.* यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो । विशन्ति सर्वतः सिन्धुमध्यानस्त्वां तथाखिलाः ॥ *Padmapu.* अर्णवे—see I, 16; 56.

Trans.:—Although diverse are the paths laid down by the Shâstras as being the cause of the accomplishment of [the goal of human existence] they all converge in Thee alone like the streams of the Jânhavi in the ocean.

27. त्वत्स०—कर्मणाम्—see *Bha Gi.* XII, 6; XVIII, 65. गतिः—

shelter, refuge, asylum. *cf.* आसयत् सलिले पृथ्वीं यः समे श्रीहरिर्गतिः *Sid. Kau.* **वीतरागाणां**—The word here is a *Bahu.* compound; वीताः (gone, disappeared) रागाः (emotions, passions) येषां तेषां of those who have subdued their passions. **अभूयः सन्निवृत्तये**—सन्निवृत्ति return, recurrence; see VIII, 49.

Trans.:—thou art the refuge for the gaining of the non-recurrence of life to those who are devoid of passions and have devoted their hearts and consigned their actions to thee.

28. **प्रत्यक्षः**—congnizable by the organs of sense; *cf.* प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु *Shâku.* I, 1. The usual formation of the word is अक्ष्णः प्रति प्रत्यक्षम् since according to अव्ययीभावे शरत्प्रभृतीभ्यः *Pâṇi* V, iv, 107 the word अक्षि drops the final न् and takes an अ. Here however, the word is used as an adjective; hence, it must be taken as a Tatpurusha by कुगतिप्रादयः *Pâṇi.* II, ii, 18 and the gender of the final member in the case of a Dvandva or Tatpurusha is the gender of the whole compound. The word is used here in its philosophical sense. The Vedântins and more particularly the Sánkhyas recognise प्रत्यक्ष, अनुमान and आगम as the three means or Pramáṇas for arriving at a correct knowledge of things. The Naiyâyikas add a fourth *viz.* उपमान. But all schools agree in accepting प्रत्यक्षप्रमाण as the most infallible. **अपरिच्छेद्यः**=न परिच्छेद्यः not accurately definable, from (परिच्छिद् 7th Conj. Ubha.) **आसवाक्**—is *lit.* आप्तानां वाक् the utterance of creditable or reliable persons; secondarily the word signifies Smṛitis Itihâsa and Purâṇas which are considered authoritative evidence; it also means 'the Vedas or Shrutis' which are looked upon as absolutely unquestionable. **अनुमान**—inference, deduction from syllogistic reasoning. **साध्यम्**—That which can be proved or demonstrated. **का कथा**—What mention; what can be said.

Trans.:—Thy greatness *viz.* the earth and others [as being thy creations] though perceptible to the senses are yet undefinable. What talk, then about you (being marked out) who art demonstrable [only] by the Vedas and inference.

29. **केवलम्**—This is usually an adverb signifying 'merely', as such it can be a qualifying cause to स्मरणेन. The *comm.* however, takes it as an adjective—in the sense of 'whole, entire'—to पुरुषं. **वृत्तयः**—actions. **निवे०...फलाः**—निवेदितानि (declared, indicated) फलानि यासां ताः agreeing with वृत्तयः.

Trans.:—Thou wholly purifiest an individual by his only remembering Thee; hence, the remaining actions [of men] in regard to thyself have their results manifested.

30. **उदधेः**—उदकानि धीयन्तेऽत्र इति उदधिः the ocean. **रत्नानि**—The ocean as a store-house of jewels is a very common idea in Sanskṛit

literature. विवस्वतः—विवः रश्मिस्तेजो वास्यास्तीति विवस्वान्, तस्य=of the sun, see VII, 60. व्यतिरिच्यन्ते—surpass, excel. दूराणि—in a high degree, excessive, gener. used with the *abla.* or *geni.* of the noun over whom an excellence is to be indicated; see *Bha. Gt.* II, 49.

Trans.:—Like the jewels of the ocean (or) the rays of the sun thy deeds are excessive [*i. e.* incomprehensible] and transcend all praise.

31. अनवाप्तं अवाप्तव्यं—mark the diff. in the two participles; the first is the *pa. pass.* and the second is the *pot. part.* of the verb आप् to obtain. किञ्चन—nothing whatsoever; चन=not; this word which is regarded by some as formed from च and न when added to the pronoun किं or its derivatives imparts an indefinite sense to it. हेतुः—Object. The sense here is a little different from that in St. 26 *supra*. compare *Bha. Gitâ* IV, 7–9.

Trans.:—Nothing is there which thou hast not obtained, and hence nothing whatsoever remains for thee to be obtained. Doing good to the people is the only one object of thy birth and actions.

32. उत्कीर्त्य—*past. par.* of उत्कृत् 10th Conj. *Paras.* 'to proclaim, to praise'. संह्रियते—*Passive* of संहृ 1st Conj. *Paras.* to contract, to curtail. इयत्तया—By limitation; see VI, 77.

Trans.:—That speech is curtailed [after] having proclaimed thy greatness either through exhaustion or inability and not on account of any limitation of thy [good] qualities (*i. e.* attributes).

33. अधोक्षजम्—अक्षात् इन्द्रियात् जायते इति अक्षजं (प्रत्यक्षज्ञानम्) now see *comm.* There are other dissolutions of the compound; some of them are:—अधः शब्देन ब्रह्माण्डस्याधरकपालम्, अक्षशब्देन चोपरितनकपालमुच्यते; तयोर्मध्ये वैराजरूपेण जायत इत्यधोक्षजः (2) अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः *Mahâ. Bhâ.* The Harivansha *Adhyâ.* 160 gives a curiously interesting derivation:—प्रत्यक्षं शूरसेनानां श्रूयतां मद्‌द्भुतम्। अधोऽनेन शयानेन शकटान्तरचारिणा॥ राक्षसी निहता रौद्री शकुनीवेषधारिणी। पूतना नाम घोरा सा महाकाया महाबला॥ विषदिग्धं स्तनं क्षुद्रा प्रयच्छन्ती जनार्दने। ददृशुस्तां विनिहतां राक्षसीं ते वनौकसः॥ बले श्रुतां महाघोरां भीषणां विकृताननाम्। पुनर्जातोऽयमित्याहुरुक्तस्तस्मादधोक्षजः॥ also see *Bhâgavata* Sk. X. भूतार्थव्याहृतिः—See *comm.* भूत=Right, proper. व्याहृतिः=statement, expression. स्तुतिः this word is used here not in the sense of 'praise' only but more in the sense of 'flattery'. Vallabha one of the *commen.* says 'अविद्यमानगुणारोपणस्तुतिः'; likewise Hemâdri has 'अध्यारोपितार्थवचनं स्तुतिः'. परमेष्ठिनः—This is an instance of the Aluk compound; see *comm.* This word generally signifies Brahmâ "परमेष्ठी पितामहः" *Amara*; but here it is used as applicable to Vishṇu.

Trans.:—In this manner did the gods propitiate him who is beyond the comprehension of the senses. That [which they spoke] was verily a correct statement of facts and no flattery of Vishṇu.

34. **तस्मै**—the verb चक्ष् 2nd Conj. to tell, to narrate, governs the dative; see Apte § 68. **कुशा° तये**—see *comm.* व्यञ्जित 'manifested, indicated' from व्यञ्ज् 7th Conj. Paras. **सुराः**—सुरन्तीति (from सुर् to govern सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं इति यद्वा शोभनं राजते इति सुरः). The Râmâyaṇa, however, has सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः. **अप्रलयोद्वेलात्**—see *comm.*, for प्रलय see VIII, 80. उद्वेल overflowing the banks. **नैर्ऋत**—a demon (fr. नैर्ऋतेः अपत्यम्); for the compound see *comm.*

Trans.:—To him whose kindly feelings were manifested by [his] enquiry about [their] welfare did the gods narrate the danger from the ocean (in the form) of Râkshasas that had overflowed its shore at a time other than that of final destruction.

35. **अथ**—see I, 35. **वेला°...द्दिना**—वेला shore, beach; see I, 30 and VII, 19. वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः *Medi.* **अनुवादिन्**—resounding; echoing *cf.* अनुवदति वीणा or अनुवदते कण्ठः कलापस्य *Sidd. Kau.* **भगवान्**—भगमस्यास्तीति भगवत् Vishṇu. **परि°...ध्वनिः**—परिभूतः (=पराभवं प्रापितः) अर्णवस्य (=उदधेः) ध्वनिः येन सः.

Trans.:—Then Vishṇu who had drowned the sound of the ocean (by his voice) spoke with a voice which resounded in the hollows of the mountains situated on the sea-beach.

36. **पुराणस्य कवेः**—पुराण=aged, primeval 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' *Bha. Gi.* II, 20. कवि=The Omniscient, *cf.* कविं पुराणमनुशासितारम् *Bha. Gi.* VIII, 9. **वर्ण°...रिता**—वर्ण a letter of the alphabet. The Sanskṛit alphabet has been arranged with a geat nicety as regards the place in the mouth and the throat from which the sound of each proceeds. Pâṇini in his Shikshâ says अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ **समीरिता**—carefully uttered; properly pronounced. **कृतसंस्कारा**—संस्कार is 'refinement, polish' as in वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते *Bhartṛi.* The refinement of speech consists in its 'distinctness' and 'purity' as observed by Malli or 'विहितव्याकरणालङ्कारादि संस्कारः. as remarked by Châritra. **चरितार्था**—चरितः= (accomplished, fulfilled) अर्थः (object) यस्याः सा *cf.* XII, 87. **एव**—certainly, for a fact; *cf. Kumâra.* II, 16.

Trans.:—The polished and refined speech of that Primeval Omnicient pronounced by the help of the various seats of 'vocalising had certainly her object accomplished.

37. **बभौ**—see I, 16, from भा 2nd Conj. *Paras.* 'to shine, to appear.' **सदशनज्योत्स्ना**—दशनानां (of the teeth) ज्योत्स्ना (*pri.* moonlight; hence radiance, lustre in general); दशनज्योत्स्नया सह=स°...ज्योत्स्ना. The rule with regard to the compounding of the particle सह is 'तेन सहेति तुल्यभोगे *Pâṇi.* II, ii, 28 but the restriction तुल्ययोगे is not an unexceptional one. The Vârtikakâra and Dikshita have, therefore, laid down that तुल्ययोग may be understood to be प्रायिक *i. e.* 'generally.' **निर्यातशेषा**—This is rather a knotty point; see *comm.*

The mythological account on this is that Gangâ was produced at first from the body of Vishṇu when he was charmed and melted, as it were, by the song of Shiva. On beholding each other Vishṇu and Gangâ became mutually enamoured; thereby exciting the jealousy of Laxmî. To save herself from the persecution of Laxmî, she hid herself in the toe of Vishṇu's left foot. At the earnest entreaties of the gods, Vishṇu caused Gangâ to flow out of the toe: hence she is called चरणात् प्रवर्तिनी.

Trans.:—That speech coming out of the mouth of the Lord being accompanied with the radiance from his teeth looked as if it were the residual stream of the Ganges flowing upwards after issuing out of his foot.

38. The response given by Vishṇu to the gods to cheer them up from their despondent condition is narrated in stanzas 38 to 47. वः—optional short form of the Geni. plu. of युष्मद्. The student must be careful in the use of the shorter forms of the two personal pronouns. They should not be used at the beginning of a sentence, nor immediately before the particles च, वा, ह, or हा, अह, एव see *Pâṇi.* VIII, i, 17-24. अनु॰ क्रमौ—a Dwandva comp. अनुभावो महिमा पराक्रमः पौरुषं च. "अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने" *Medi.* अनुभवः=dignity, splendour *cf. Ki.* VI, 28 & *Shâku.* अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः. पराक्रम=valour; the first is the result of *Satva* while the second is that of *Rajas.* The *Tamasa* is here compared with Râkshasa *i. e.* the demon Râvaṇa. अङ्गिनाम्—अङ्गिन् is one who is possessed of limbs, hence a physical being; the suffix इन् being added in the sense of possession.

Trans.:—I know that your dignity and valour have been suppressed by the demon just as the first and middle qualities of embodied beings are (overpowered) by the quality of Tamasa (darkness).

39. विदितं—Past participles ending in त are used with the genitive, when they are used in the sense of the present tense by *Pâṇi.* II, iii, 67 quoted by Malli; *cf.* विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना *Ku.* IV, 36. अकामोपनतेन—committed unconsciously; न कामः (desire, wish) अकामः, तेन उपनतं=*lit.* come near, befallen. एनसा—*ins. sing.* of एनस् (एनः पापापराधयोः sin, fault; *cf. Ma.* XVI, 8) For the deeds of Râvaṇa see Râmâ. Bâlakâṇḍa XV; and Araṇyakâṇḍa. XXXVI.

Trans.:—I know the three worlds are tormented by him, just as the heart of a good man is by a sin unconsciously committed.

40. एककार्यत्वात्—on account of the position or condition of having one and the same work; hence 'being a co-worker,' having a common cause *cf.* अस्माभिः सहैककार्याणां *Mu.* II. अभ्यर्थ्यः—*pot. p.* अभ्यर्थितुं योग्यः to be asked or solicited. सारथ्यं—सारथेः भावः coachmanship. प्रतिपद्यते—pass. of प्रतिपद् 4th *conj.* Âtm. 'to behave or act towards' (with *geni.* or *loca.*) *cf.* कथमहं प्रतिपत्स्ये *Shâ.* V. compare समीरणः प्रेरयिता भवेति । व्यादिश्यते केन हुताशनस्य *Kumd.* II, 35.

Trans.:—In consequence of there being one and the same object I need not be solicited by the disc-bearer (Indra) in these affairs. For, the breeze of wind voluntarily undertakes the coachmanship of fire.

41. **स्वा०...हृतः**—स्वस्य असिः (sword), तस्याः धारा, तया परिहृतः (abandoned, left, spared. **कामं**—The *comm.* takes it in the sense of 'willingly.' I would take it 'as it may be that,' 'probably.' **चक्रस्य**—of the disc (of Indra). **तेन**—ref. to Râvaṇa. **दशमः**—tenth, an ordinal qualifying **मूर्धा** nom. sing. of the irre: मूर्धन् the head. **लभ्यांशः**—लब्धुं योग्यः लभ्यः, लभ्यश्चासौ अंशश्च. **स्थापितः**—set apart, reserved.

From the Râmâ. Uttar. Chap. X. we learn that Râvaṇa performed rigid religious austerities in the forest of Gokarṇa for ten thousand years to proptiate Shiva पूर्णे वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः। छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः। तत्र तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभाषत and asked him what boon he wanted. The demon asked for immortality and he was conferred exemption from death at the hands of gods, demons etc. no immunity being sought from man. Hence it is that Vishṇu consented to assume a mortal form and destroy him.

Trans.:—The tenth head which, was left (being lopped off) by his sword has probably been reserved by that demon as an appropriate tribute for my disc.

42. **स्रष्टुः** see *comm.* **वरातिसर्गात्**—वरस्य (वर=a gift 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः' वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते। + + + मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम् *Medi.*) अतिसर्गः (granting, conferring from अतिसृज 6th *Conj.* Pars. to present, to bestow. *cf.* पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते *Vi.* I, 15 and *Ra.* XI, 48; XII, 27. **दुरात्मनः**—दुष्टः आत्मा (nature, disposition) यस्य तस्य. **अत्यारूढम्**—*lit.* forcible climbing, extraordinary rise. This applies both to रावण and भोगी. **सोढं**—*pot. p.* of सह् 4th *Pa.* to endure, to put up with. **तु**—However.

Trans.:—In consequence of the boon granted by the Creator, I put up with the extraordinary rise of that wicked-dispositioned enemy just as a sandal [tree does] the forcible climbing of the serpent.

43. **धातारम्**—*accu. sing.* of धातृ the Creator. **दैवात् सर्गात्**—from heavenly creation. **मर्त्येषु**—In regard to mortals. **आस्थापराङ्मुखः**—(आस्था=regard, consideration, care; for gen. with the loc. *cf.* मय्यप्यास्था न चेत् *Vai.* III, 30. पराङ्मुख=परां (turned away, averted) मुखं यस्य सः; आस्थायां प०...खः आस्था प० खः. see notes on st. 41 *supra* and *Râmâ.* "नहि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित। तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः" ॥

Trans.:—That demon, when he had propitiated the Creator, not caring for mortals, sought immunity in regard to being killed by divine beings.

44. सोऽहम्—see I, 5; 68. सोऽहमिदानीं + + + शल्यं धारयामि *Mu.* I. p. 29. बलिक्षमम्—Fit for an oblation *cf.* स्पर्शक्षमं रत्नम् *Sha.* I, 18. तच्छिरः etc. see com. शिरकमल is a *collo.* phrase in Marâthi.

Trans.:—I myself, becoming the son of Dasharatha will, with sharp arrows, make a pile of his head-lotuses a fit oblation for the battle-field.

45. अचिरात्—an *indi.* Before long. यज्वभिः—see note on यज्वन् I, 44. कल्पितम्—see VIII, 47. विधिवत्—वेदोक्तविधिना; see I, 62; VIII, 94; IX, 2. मायाविभिः—by those employing deceipts; *cf.* व्रजंति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः *Ki.* I, 30 see *commen.* for the suffix विन् in the sense of possession' which is added to माया, मेधा स्रज् and words ending in स् by *Pâṇi.* V, ii, 121 quoted by Malli. अनालीढं—p. p. of लिह् to lick to taste. The participle लीढ has various peculiar senses *e. g.* Raghu II, 37; III, 52; Ku. III, 70. The demons are described in various places as always vigilant to seize and carry away oblations and to interrupt all Vedic rites, or religious perfomances; compare *Ku.* II, 46.

Trans.:—Before long will you again receive the share offered by the sacrificers according to vedic rites without its being tasted by deceiptful night-wanderers.

46. वैमानिकः—The Taddhita affix ठक् (इक) which is added to words in various senses is here used in the sense of 'going about with the help of' *e. g.* हस्तिना चरति इति हास्तिकः, शकटेन गच्छतीति शाकटिकः. पुण्यकृतः—I do not see the necessity of taking this word in the sence of "gods in general" or even "a species of subordinate gods" but merely 'the meritorious' as in Bhartṛi. मरुतां पथि—it may be 'in the ethereal regions,' or 'in the region inhabited by the gods' since the word मरुत् signifies the 'air' as also 'god' मरुतौ पवमानामरौ *Amara.* Châri. takes it as वायूनां पथि while Hemâdri takes it along with Malli. देवानां पथि *i. e.* व्योम्नि. पुष्पकालोकसङ्क्षोभं—The *Pushpaka* was orig. the aerial car of Kubera which had been forcibly wrested from him by Râvaṇa and the latter roamed about in it; hence its very sight infused terror amomg beholders and they became मेघावरणे तत्पराः. Châri. says मरुतां देवानां पथि इति व्याख्यायां मेघाच्छादनं न सम्भवति but it appears more natural, since the पुण्यकृतः being away from clouds they were eager to be concealed by them; see *Ku.* I, 45.

Trans.:—Let the meritorious persons, moving about in aerial cars in the celestial regions, eager to conceal themselves in the clouds, give up all feeling of uneasiness at the sight of Pushpaka.

47. स्वर्गबन्दीनां—These are the Apsarâs or damsels of heaven; see *Vikra.* I, 4. वेणीबन्धान्—The hair made into braids. शापयन्त्रितः—etc.—Râvaṇa on account of having violated Rambhâ was under the

curse of Nalakûbara, his nephew, as mentioned in the Mâhâbhârata: "यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ॥ शतधास्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥" see *Râmâ. Utta. Kânda*, Adhyâ 31; compare also *Ku.* II, 61.

Trans.:—You will set free the undefiled braids of hair of the captive heavenly damsels protected by the imprecation of Nalakûbara from the forcible grasp of Paulastya.

48. **रावणा०...न्तम्**—see *com: & Pâṇi.* IV, i, 112 रावणः=रावयति शत्रून् one who frightens his enemies by his loud voice. *cf.* यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतः । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि. ॥ **अवग्रह** also अवग्राह failure of rain, drought; *cf.* I, 62; XII, 29. **वागमृतेन**—see comm. **मरुत्सस्यं**—सस्य is a corn blade *see* I, 20.

Trans.:—He, who resembled a nimbus cloud, disappeared after having showered his speech-water on the corn-blade like assembly of the gods dried up by the drought of Râvaṇa.

49. **पुरुहूतप्रभृतयः**—पुरुहूतः (see IV, 3 also Rig I, 11, 63). प्रभृतिः (आदिः commencement. In this sense it is not to be viewed as an *indi.*) येषां ते. **अनुययुः**—followed; *cf.* पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वैर्देवगणैः सार्धं सम्भवस्त्वं महीतले । विष्णोः सहायान् ऋक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान् । शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् । *Mahâ Bhâ.*

Trans.:—The gods, with Indra at their head, followed Vishṇu, who was about to undertake the work of the gods, with their portions just as trees follow the wind with their flowers.

50. **विशां पत्युः** see note on the word in V, 3; where it is fully explained and *comm.* on *Jâu.* II, 18. **काम्यस्य**—कामोऽस्त्यत्र by Vâr. अन्येभ्योऽपि दृश्यते on रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् *Pâṇi.* V, ii, 120 whereby the य affix comes in the sense of possession. At the conclusion of the sacrifice performed by Rishyashṛinga there arose a being of extraordinary splendour from out of the flames who said "प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप । इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितं ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् । भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै" ॥ Compare उदीयाय ततोऽस्य कश्चन स्थितचामीकरभाजनं चरुम् । परिगृह्य रुचा परिज्वलन् ज्वलतो रोहितवाचिनः पुमान् ॥ *Jâu.* IV, 3.

Trans.:—Then, at the conclusion of the work (sacrifice) of the Lord of men [performed] for a desired object, there arose a being from out of the sacrificial fire along with the wonderment of the sacrificing priests.

51. **दोर्भ्याम्**—*instru.* du. of the *irre.* word दोस् an arm. **पयश्चरुम्**—see commen. चरु=चरति भक्षयन्ति देवा अनुमिति, the affix उ comes after चर् to eat by *Unâ.* I, 7.

Trans.:—[That being] held in his hand food consisting of

rice boiled in milk contained in a golden vessel difficult even to be held by him on account of the entrance of the Primeval Being into it.

52. प्रा०—नीतम्—प्राजापत्यः is यज्ञपुरुषः and not वसिष्ठ as explained by Hemâdri, Sumati and some other commentators, to whom Malli. gives a flat contradiction which is evident from the two foregoing stanzas. उदन्वता—see IV, 52.

There is no mention in any of the Purâṇas of nectar having been specially handed over to Indra; while mention is made in the Mahâ. Bhâ. and the Râmâyaṇa of its having been received by the gods collectively. Mr. Nandargikar refers to Buddha Chari. I, 48 and says that Kâlidâsa while writing the stanza had perhaps some other Purâṇa or some other Râmâyaṇa in mind. I am inclined to think that Kâlidâsa only looked upon Indra here as the leader of the gods, and referred to him as such and no more.

Trans.:—The king accepted that food which was presented (to him) by that Being of Prajâpati just as Indra [did] the essence of waters (nectar) disclosed by the ocean.

53. अनेन—By this [fact] *viz.* of the 'charu' having been given to him and Vishṇu having fixed upon Dasharatha's family for his incarnation. प्रसूतिं—birth, appearance. Mark the idiomatic use of the locative तस्मिन्.

Trans.:—Even He who was the source of the three worlds desired birth from him: by this were declared the virtues of the king [as] unattainable by any other.

54. वैष्णवं—विष्णोः इदं. चरुसंज्ञितम्—(see *commen.*) 'named. denominated as चरु=oblation.' प्रत्यग्रम्—new, fresh. *cf.* प्रत्यग्रमज्जन *Ratnâ* I, 20. *cf.* with this *Jâna.* IV, 5. A good deal of discussion has been raised about the apportionment of the Charu. According to the Râmâyaṇa Dasharatha himself gave the shares to each of the three wives; but Kâlidâsa is more accurate and his arrangement is in accord with facts. One fourth of the divine energy happened to fall to Kausalyâ, one fourth to Kaikaeyi and one half to Sumitrâ and she gave birth to two sons while the first two had one son each. Mr. Pandit has a note on this *point* wherein he justifies the conduct of Dasharatha, and says he made amends to sumitrâ for the slight to her by arranging that the senior queens should give portions out of their shares. But it appears that the whole question can easily be settled by taking the word पत्नी in its literal sense (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे *Pâṇi.* IV, i, 33) that she who is entitled to join in the performonce of sacrificial rites is पत्नी and none else: as such the term is applicable only to Kausalyâ and Kaikeyi; for Sumitrâ was of mixed parentage, being (according to the Commentator of the

Râmâyana) of a Vaishya mother: so she could not be a पत्नी. Jayamangala in his commen: on the Bhatti I, 13 observes that Sumitrâ was वर्णसङ्करजा. Hence Dasharatha distributed the heavenly pudding between his two privileged wives, who, in their turn gave portions out of their shares to their co-wife who; they knew, was Dasharatha's प्रियतमा (see IX, 18). This however, does not deserve any further discussion nor an endeavour to bring about a mathematical division. Suffice it to say that the two senior queens got portions of the pudding, and each of them, in her turn, gave a share to Sumitrâ as they knew that it would please their lord.

Trans.:—He portioned out the lustre of Vishṇu designated as *Charu* between his two wives, just as the lord of day (the sun) divides his morning rays between heaven and earth.

55. तस्य अर्चिता—Honoured, respected by him; *cf.* स्वर्गौकसामर्चितम् *Kum.* I, 58. According to मतिबुद्धि etc. *Paṇi.* III, ii, 188 the affix क्त is employed with the force of the present tense after roots denoting inclination, understanding, or respect; and again by क्तस्य च वर्तमाने *Pāṇi.* II, iii, 67 the *pre. part.* ending in क्त when in the sense of the present tense is used with the genitive; see VIII, 8; X, 39. **ईश्वरः** the monarch Dasharatha. **सम्भाविता** treated with consideration, *cf.* Niti. 34, the sense of the word here being different from that in VII, 6, 8.

Trans.:—Kausalyâ was his honoured (queen), the one born of the family of Kaikayâ was his beloved; and hence he wished that Sumitrâ (his third wife) should be shown favour by them.

56. बहुज्ञस्य—not सर्वज्ञ. **चित्तज्ञे**—the two queens who know the mind of their lord. **पत्न्यौ**—see II, 2 and 54 *supra*. **महीक्षित**—see I, 85. **अयोजयताम्** Malli. explains this verb in the sense of 'endowed' and thus 'possessed of.' He quotes Narsimha Purâṇa in support of the portion of the rice-pudding given by each of the queens. The अर्धभागौ are as explained by the *commen.* only 'portions' and not to be taken in the literal sense of half.

Trans.:—Both the authorised wives of him, who knew much, who was their lord, and who was the ruler of the world,—well aware of his mind endowed her [Sumitrâ] with a portion from each of their half share of the charu.

57. प्रणयवती—one having attachment 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः ।' *Amar.* **सपत्न्योः** The Sûtra quoted by the *commen.* explains the formation of the word which says that the word पति takes न in this and other compounds in the feminine; see VI, 63. Similar words are एकपत्नी, वीरपत्नी. The *fem.* of **भ्रमर** is formed by the suffix ङीप् (ई) by जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् *Paṇi.* IV, i, 63; since the word indicates a

जाति or species and is not orig. a femi. nor has it a penultimate य्. The *comm.* explains the simile which is only indicative of the equal love for Sumitrâ of the two queens.

Trans.:—She too was (equally) attached to both (of her) co-wives of the king like a female-bee loving the two streaks of ichor of an elephant (flowing from his temples).

58. **प्रजाभूत्यै**—For the welfare of the subjects. *cf.* नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी II, 75. **देवांशसम्भवः गर्भः** the fœtus of which the original cause was the portion of (the energy of) the God. **सौरिभिः** (adj. to नाडीभिः) according to *Pâni.* VI, iv, 142 in the words सूर्य, तिष्य, अगस्त्य and मत्स्य the penulti. य् is elided before the long ई and a Tadd. affix. Thus सूर्य + अण् = सौर्य and then the femi. ई makes सौरी solar. **नाडीभिः**—नाडी is *prim.* a pipe or a tubular stalk, from which by analogy, here it is 'a ray'. The ray of the sun is called नाडि or नाडी because the solar rays suck up, as it were, the water from the surface of the sea and rivers. This is evidently a reference to the natural phenomenon of evaporation. **अम्मयः** = watery; from अप् + मय.

Trans.:—A fœtus developed from the portion of the Supreme Being was born (in their wombs) by those (queens) for the welfare of the people as the watery embryo styled Amṛita is borne by the solar rays.

59. **समम्**—an *inde.* Simultaneously; at one and the same time see II, 25. **आपन्नसत्वां**—see III, 9. **आपाण्डुरच्छविः**—The use of आ in the sense of 'little,' 'slight' may be noted; see VI, 17. The complexion is also compared to लोध्र see III 2. **सम्पदः** plenty, abundance; *cf.* तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां *Ku.* V, 27.

Trans.:—The queens who had conceived at one and the same time, and whose complexion had, in consequence, become pale, shone like an exuberant field of grain in whose stalks lurked the formation of grain.

60. **गुप्तम्**—Protected, guarded from गुप् to protect. **वामनैः** by dwarfs, see *Ratnâ.* I. **जल०...चक्र** these are the characteristic arms borne by Vishṇu, of which जलज is the conch shell and शार्ङ्ग is his special bow from which he has the epithet शार्ङ्गी. **लाञ्छित**—'marked with,' 'denoted by' This p. p. as also the noun लाञ्छन is used at the end of a compound in this sense see VI, 18. From this stanza to the end of st. 63 the various dreams of the queens are given. Dreams are viewed upon as indicative of future events and there are persons who profess to interpret them.

Trans.:—All of them saw in their dreams that they were being protected by dwarfs whose persons (were decorated) with the conch shell, the sword, the mace, the Shârnga bow and the Chakra disc.

61. जाल—*lit.* a web, a net-work, hence *fig.* anything spread out: here said in reference to the lustre that was shed all round *cf. Bu. Ch.* III, 9. स्म—For the use of this particle with pres. tense see IV, 65; *Bu. Cha.* II, 10. सुपर्णेन—'विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः *Amara.* The eagle as the vehicle of Vishṇu.

Trans.:—That they were being borne by the Suparṇa eagle who shed the mass of radiance from his golden wings and who dragged (as it were) the banks of water-clouds by his great speed.

62. कौस्तुभन्यास—न्यास is the act of depositing as well as the thing that is deposited in the charge of any one. *cf.* प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा *Shâku.* IV, 21; or *Ra.* XII, 18. On this there has been a rather far-fetched annotation. It is said by Dinkar that the Kaustubha was not actually deposited but the imprint of it on the bosom of Laxmî is here referred to while Hemâdri observes भूलोकं गच्छता विष्णुना श्रियः वक्षसि कौस्तुभः स्थापितः इत्यागमः, since the word न्यास is susceptible of either kind of interpretation. पर्युपास्यन्ते—passive of पर्युपास् 2nd Âtm. 'to attend upon' *cf. Ku.* II, 38.

Trans.:—That they were attended upon by Laxmî bearing the Kaustubha jewel as a pendant between her breasts and with a fan of a lotus in her hand.

63. कृता...षेकैः—कृता अभिषेका यैस्तैः see I, 85; *Ku.* V, 16; VII, 11. त्रिस्रोतसि—Loc. sing. of त्रिस्रोतस्=त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा. The three streams of the river are identical with her three courses—the Ganges springing out of the toe of Vishṇu coursed along in the Heavens as Mandâkinî or milky way, then was brought down to this sublunary world by Bhagîratha therefore known as Bhâgîrathi, and as Bhogâvati as flowing in the Pâtâla. The Mâhâ Bhâ. says क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः। दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥. ब्रह्मर्षिभिः—ब्रह्म ऋषन्तीति ब्रह्मर्षयः *Brâhman* is the Supreme Spirit from which all created things are said to emanate and into which they are absorbed. The seven Rishis are कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि and वसिष्ठ; see *Bu. Cha.* I, 33. परं—Excellent, unequalled; see *Bu. Cha.* IV. 70. गृणद्भिः Instru. of the *pre. par.* of गृ 9th conj. to call out, to proclaim, उपतस्थिरे—The root स्था with उप is Âtm. in the sense of 'worshipping'. ये सूर्यमुपतिष्ठते मन्त्रैः *Bhatti* also see *Ra.* IV, 6.

Trans.:—That they were worshipped by the seven Brahmarshis who had bathed in the heavenly tri-streamed river and who had recited the excellent hymns of supreme knowledge (the Vedas).

64. ताभ्यः—from the queens. The *commen.* gives the authority for the use of the *abla.* (*Pâṇi* I, iv, 29) whereby the noun signifying 'teacher' (आख्यातृ) is called Apâdâna or ablation in relation to the action (उपयोग) of acquiring knowledge in a regular way, as disting-

uished from mere 'listening' or 'hearing'. गुरुत्वेन—By being the sire; see III, 31; IV, 1. In जगद्गुरु the word गुरु has the sense of ruler', 'controller' as in V, 19. परार्ध्यम्—परस्मिन् अर्धे भवः unparalleled, best; see *Bu. cha.* I, 1.

Trans.:—On learning from them [the particulars of] their dreams as described above the King who was highly gratified considered himself unequalled on account of being the sire of the ruler of the universe.

65. विभक्तात्मा—विभक्तः आत्मा (body 'आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे *Medi.*) यस्य सः. अनेकधा—*ind.* variously; *cf.* जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा *Bha. Gt.* XI, 13. प्रसन्नानां अपां—clear, transparent waters *cf. Ku.* I, 23. The simile is that of the image of the moon being seen in different places although the original was only one.

Trans.:—The Lord though himself one, having his form variously divided into parts, reposed in their wombs as the reflection of the moon dwelling in clear waters.

66. अग्र्यमहिषी—The foremost, eldest, senior queen; *cf.* प्रणयाग्र्यदूति VI, 12 and *Bu. Cha.* I, 15. सती—The chaste, the devoted सती साध्वी पतिव्रता *Amar*, *cf.* सती सती योगविसृष्टदेहा *Ku.* I, 21. तमोपहम्—see X, 2 for the explanation of the aphorism. नक्तम्—an *inde.* at night. ओषधिः—a phosphorescent plant. ओषः दाहः धीयते ओषधिः. The reference to phosphorescent plants is found in several places in Sanskrit; see *Ku.* I, 2, 10, 30.

Trans.:—Then, the senior queen of the monarch, a chaste lady, gained at the sime of the delivery a son who was the dispeller of ignorance just as the herb obtaining at night that light which is the dispeller of darkness.

67. अभिरामेण see *commen.* which says that the घञ् suffix comes here in the sense of 'location'. नामधेयं see I, 45. गुरुः—see st. 64 and st. 85 *infra.* जग०...मङ्गलम्—प्रथम is here taken in the sense of 'pre-eminent' it may also be taken to mean 'from the very commencement' *i. e.* even before the individual had acquired fame and the gratefulness of the people.

Trans.:—Prompted by his charming form the father bestowed upon him the name Râma which was pre-eminently auspicious in the world.

68. रघुवंशप्रदीपेन—It can be taken in its *lit.* sense, as also to indicate the present poem of which the hero is Râma who is, says the poet, not only a दीप but a प्रदीप=प्रकर्षेण दीप्यते असौ प्रदीपः see VI, 74. अप्र०...तेजसा—नास्ति प्रतिमा यस्य तत् अप्रतिमं, अप्रतिमं तेजः यस्य तेन. रक्षागृह is the lying-in-chamber secured from all baneful influences by a variety

of charms and amulets. For a very accurate picture of it see Kâdam. p. 139 Cal. Edi. प्रत्यादिष्टाः—obscured, paled; see I, 62. *cf.* st. III, 15 of which the present may be said to be almost a repetition; and स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभा भास्करवन्मुमोष ॥ *Bu. Cha.* I, 32.

Trans.:—The flames of the lights in the lying-in-chamber were, as it were, paled by that exceedingly bright lamp which belonged to the line of Raghus and which had incomparable brilliance.

69. शातोदरी—Slender-bellied *cf.* शातोदरीयुवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् *Md.* V, 23. The word may be also शातोदरा by 'नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च' *Pâṇi.* IV, i, 56. सैक०...लिना—सैकत is the bright sand-bank, see V, 75; XVI, 21, and several other places *inter alia Ku.* I. 29, *Shâ.* VI, 17. The formation of the word is generally based upon सिकताशर्कराभ्यां च *Pâṇi.* V, ii, 104 but देशे लुबिलचौ च; V, ii, 105 is the exact Sûtra applicable here sence the sinse to be conveyed is that of 'a locality'.

Trans.:—With Râma on the bed (by her side) the slender-bellied mother looked like the river Ganges reduced in size during autumn and having an oblation of lotuses on the sandy bank.

70. कैकेय:—The form of the word is that the affix अञ् comes in the sense of 'a descendent' by *Pâṇi.* IV, i, 168, and इय् is substituted for the य and यु of the two words केकय, and मित्रयु by *Pâṇi.* VII, iii, 2. प्रश्रय—respectful behaviour; see st. 83 *infra.* & *Md.* XII, 33; also *Utta.* VI, 23. *cf.* *Niti.* 66, and 70 for the idea of affluence rendered pleasing by an absence of haughtiness.

Trans.:—A virtuous son named Bharata was born to Kaikeyî and he adorned his mother as modesty does prosperity.

71. यमौ—Two, twins; *cf.* धर्मात्मजं प्रति यमौ च कथैव नास्ति *Veni.* II, 25. 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च *Vishva.* प्रबोध is wisdom, real knowledge; see V, 65; and mark the name प्रबोधचन्द्रोदय.

Trans.:—Sumitrâ gave birth to two sons Laxmaṇa and Shatrughna just as learning rightly acquired produces real knowledge and self-control.

72. आविः...गुण—आविष्कृताः गुणाः यस्मिंस्तत्. अन्वगात्—followed, *cf.* दिवोऽवतीर्णां नगरीव दिव्या *Jân.* I, 1. गाम्—see I, 26; VII, 58. पुरुषोत्तम—पुरुषेषु, पुरुषाणां, पुरुषेभ्यः उत्तमः "श्रीपतिः पुरुषोत्तमः" *Ama.* see note III, 49. Dnyânendra Saraswati disapproves of the dissolution of this word and views it as a नित्यसमास. The figure of sense is उत्प्रेक्षा.

Trans.:—The whole world became free from calamities and manifested good qualities such as happiness and contentment: Heaven as it were followed Vishṇu (*lit.* that excellent of men) in his descent on this earth.

73. चतुर्मूर्तेः—चतस्रः मूर्तयः यस्य तथाभूतस्य विष्णोः The four corporeal

forms were राम, लक्ष्मण, शत्रुघ्न, and भरत. पौल०...श्वराः—पौलस्त्येन रावणेन (see IV, 80) चकिताः (भीताः) पौ०...ताः; ते च ते ईश्वराः (presiding deities) च. The enumeration of these presiding deities is very variously given. See note II, 75; for another set see Wilson's *Vish. Purá.* I ch. xxii, **विरजस्कैः** विगतं रजः येभ्यः. The कप् (क) may, according to *Páṇi.* V, iv, 154, be optionally added to Bahuvrihi compounds. For a similar idea as in the stanza compare I, 23; III, 14. *Ku.* I, 23 and *Bu. Cha.* I, 41.

Trans.:—The quarters whose lord had been put into fright by Râvaṇa began to breathe, as it were, by the blowing of dustless winds, on the appearance of that person in four corporeal forms.

74. **अपधूमत्वात्**—अपगतः धूमः यस्मात्, तस्य भावः, तस्मात्. **रक्षोविप्रकृतौ**—विप्रकृत = oppressed, harassed; *cf.* तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः *Ku.* II, 1. **अप०...शुचौ**—अपविद्धा (gone, dispelled from अपव्यध्) शुक् (मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियां *Ama.*) ययोस्तौ.

Trans.:—Fire on account of his having become smoke-less and the sun on account of his clearness appeared, (*lit.* became) as it were, freed from grief resulting from having been tortured by the demon.

75. **राक्षसश्रियः**—The splendour or the presiding deity of the glory of the demons. **मणिव्याजेन**—see IV, 25, 58. **पर्यस्तः**—Scattered about, thrown down, from पर्यस् 4th *Paras.*

Trans.:—That very moment the tear-drops of the goddess of the demon's prosperity [were] scattered down on the Earth in the form of gems from the crowns of the ten-faced-one.

76. **तूर्य** is a musical instrument which is looked upon as a मङ्गलवाद्य see III, 19; *Ku.* VII, 10 and *Bu. Cha.* I, 45. **पुत्रिणः**—The word पुत्रिन् need not be taken here in the sense as in. I, 91 but only as 'one having a son.'

Trans.:—The drums of the gods made the first commencement in heaven of the [playing of the] musical instruments to announce the birth of a son to him who was blessed with sons.

77. **सन्तानकमयी**—The affix मयट् is added invariably to Vriddha words and words of the शर class in the sense of *product* or *part* when neither 'food' nor 'clothing' is meant by *Páṇi.* IV, iii, 144. **पेतुषी**—This word is formed as shown in the *comm.* accord to *Páṇi.* III, ii, 107 whereby the affix क्वसु is optionally the substitute for the लिट् or Perfect, the feminine base having come accord. to *Páṇi.* IV, i, 6. The showering of celestial flowers is indicatory of great satisfaction among the deities; see *Bu. Ch.* I, 27.

Trans.:—A shower of Pârijâta flowers fell on the house of this [monarch]; (and) that itself became the first arrangement of the auspicious rites performed on that joyful occasion.

78. कृतसंस्काराः—see *commen.* The several rites to be performed during the life-time of an individual are said to be forty-eight of which only a few, perhaps not more than ten, are now performed. For a detailed account of these see *Grihya Sûtra*, and *Manu Smriti* chap. II. Probably no more than गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन and जातकर्म were performed up to the time that is spoken of in the stanza. स्तन्यं—स्तने भवं 'what is formed in the breast'; hence, milk. अग्रजेन—The आनन्द or joy is *fig.* said to be the eldest born of Dasharatha.

Trans.:—The princes, whose purificatory rites had been performed, sucking the breast-milk of the nurses grew up along with that joy of the monarch which was the eldest-born [among the lot].

79. विनयकर्मणा—By the practice of modesty. हविर्भुजाम्—हवींषि भुञ्जन्ते ते हविर्भुजस्तेषाम्.

Trans.:—The inborn humility of the princes was increased by the training in it just as the native vigour of fire is intensified by the oblations [thrown in it].

80. परस्पराविरुद्धाः—For परस्पर see VII, 14. अनघं—unblemished, spotless; see XIII, 65; *Mâ.* III, 31. अलं—completely; greatly; *cf.* त्वमपि वितथयशः स्वर्गिणः प्रीणयालम् *Shâ.* VII, 34; वर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज *Mâ.* III, 58.

Trans.:—Not being against each other the (brothers) increased the splendour of the unblemished race of Raghu like the celestial garden beautified by the [four] seasons.

81. सौभ्रात्रे—see *comm.* The affix अण् comes in the sense of 'nature,' or 'action' after a *comp.* ending in हायन, युवन etc. *Pâṇi.* V, i, 130; hence सौभ्रातृ from सुभ्रातृ The क is not added to the word भ्रातृ when the sense is good, 'affectionate' etc. but खलः भ्राता यस्य सः खलभ्रातृकः.

Trans.:—Although good brotherly affection subsisted [amongst them all] still Bharata and Shatrughna formed a pair by attachment just as the two—Râma and Lakshmaṇa (formed one).

82. *Trans.:*—The unity between each of the pairs was never broken just as it is not between fire and wind, and the moon and the sea.

83. तेजसा—प्रभावेण by prowess. प्रश्रयेण see s. 70 *supra.*

Trans.:—Those [Lords of the people] princes enraptured the minds of their subjects just as days covered with dark clouds do at the termination of summer.

84. चतुर्धा = four-fold. The affix धा comes after a numeral when it means the mode or manner of action by *Pâṇi.* V, iii, 42 given in the *comm.* In this connection the sûtras 43, 44, and 45 may be consulted with advatange. व्यस्तः—*p. p.* of व्यस् 4th *Paras.* separated, divided. *cf.* हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा *Vikra.* V, 22; विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद्व्यास

इति स्मृतः *Mâhâ. Bh.* अङ्गवान्—अङ्गमस्यास्तीति the possessive suffix मत् being changed to वत् by मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः *Pâṇi.* VIII, ii, 9. which says that व् is substituted for म् of the affix मत् if the stem ends in म् or अ (also आ) or if those are in the penultimate position but not after यव and word belonging to that class.

Trans.:—That four-fold divided issue of the lord of the earth was, as it were, the corporeal incarnation of Dharma (duty), Artha (wealth), Kâma (desire), and Moksha (emancipation from the trammels or the world).

85. गुरुवत्सलाः—गुरौ वत्सलाः see *comm*; also V. 7. चतुरन्तेशं—Malli. quotes *Pâṇi.* II, i, 51 whereby the compound with a numeral is allowed when this becomes the first member of another compound It would perhaps be better to analyse it as चत्वारः अन्ताः यस्याः सा; तस्याः (पृथ्व्याः) ईशः *cf.* चतुरन्तमहीसपत्नी *Shâ.* IV, 20. Note in this connection, as in the previous stanzas, the effort of the poet to bring out the simile or comparison in such a manner as to be exact and complete. Here *e. g.* the four oceans [which as in चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता or पयोधरीभूतचतुःसमुद्रा are always spoken of as girdling the earth are put into juxtaposition with the four sons. The oceans are supposed to yield jewels *cf.* लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन् रत्नानि रत्नाकरतामवाप॥ *Ma.* III, 38.

Trans.:—Those princes, who were devoted to their father, gratified him by their virtues just as the extensive oceans did with their jewels him who was the lord of the expanse bounded by the four quarters.

86. In this stanza the four sons of the king of kings are compared to the four tusks of सुरगज (the celestial elephant), to the four उपायाः (means of success which are said to be साम, दान, भेद and दण्ड *i. e.* conciliation, bribery, sowing dissension, and punishment; respectively in the art of Government), and to the four arms of Vishṇu. पण॰ योगैः—पणबन्ध is a stipulation to give so much and buy up (see VIII, 21). Here, however, the word seems to convey the idea of the accomplishment of an object.

Trans.:—The king of kings (Dasharatha) in consequence of the four princes who were portions of Vishṇu looked like the celestial elephant with his four tusks which had blunted the edges of the swords of demons; or like polity itself with the four means of success the utility of which is manifested by the accomplishment of the object in view; or like Vishṇu himself with his four arms as long as the pole of a chariot.

Raghuvansha Canto XI.

Notes and Translation.

---

1. **कौशिकेन**—कुशिकस्य (कुशाः सन्ति अस्य इति कुशिकः) अपत्यं पुमान् कौशिकः by ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च *Pâṇi.* IV, i, 114 whereby the affix अण् comes in the sense of a descendant after a nominal-stem denoting the name of a Ṛishi or the name of a person of the family of Andhka, Vṛishṇi and Kuru. An account of this sage is given in *Râmâ.* Bâlakâ 32 where he is described as the son of Gâdhi. A fierce war ensued between him and Vasishtha who ultimately had to accept him as a Brahmarshi. **किल** may be used here in an assertive or merely in a narrative sense; see II, 27; V, 36; VIII, 79. **क्षितीश्वरः**—क्षित्याः or क्षित्यां ईश्वरः since both the *geni. & loca.* termi. can be used accord. to 'स्वामीश्वराधिपतीत्यादि' *Pâṇi.* II, iii, 39. **अध्वर**—see V, 1; विहन्यते अनेन इति विघातः obstruction. For अध्वरविघातशान्तये Kumârdâs uses क्रतुशत्रुव्यथितास्तपस्विनः see *Jâna.* IV, 21–24. **काकपक्षधरं**—धरतीति धरः, काकपक्षाणां धरः. The plu. of काकपक्ष is used because sons of royalty have five locks *vide.* III; 28, 31, 42 *infra.* and Râmâ: Bâla. **तेजसां०...०क्ष्यते**—For तेजस् see II, 32; a phrase which may be said to have been hardened into a colloquial one, *cf.* प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु न वयस्तेजसो हेतुः *Niti.* 38 and *Bu. Cha.* I., 51.

Trans.:—Now, it so happened that king (Dasharatha) after being approached was requested by the descendant of Kushika to spare him (Râma). who [yet] wore his side-locks, for the purpose of putting down the obstructions to his sacrifices; (for) in regard to the valiant age is not taken into consideration.

2. **कृच्छ्रलब्धं**—कृच्छ्रं, कृच्छ्रेण or कृच्छ्रात् an *indi.* 'with great difficulty'. This has a reference to the performance of a sacrifice etc. by Dasharatha to obtain a son, see X. 2. 3. The comp. is to be कृच्छ्रात् लब्धः, by स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन *Pâṇi.* II, i, 39; since there is a क्त (p. p.) word-ending, and the comp. is a Tatpuru. **लब्ध०...भाक्**—लब्धाः वर्णाः यैस्ते now see *commen.* The phrase 'giving due respect to the learned' refers to Dasharatha. **असुप्र०** *cf.* V, 24; असूनि प्रणयन्ति ते *cf.* IX, 55; अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तः *Shâ.* VII, 17. **व्यहन्यत**—from विहन् 2nd Pars. to reject, to decline; *cf.* II, 58. **अर्थिता**—request, solicitation.

Trans.:—The adorer of the learned, directed him (*i. e.* Râma) together with Laxmaṇa, though [they had been] gained with great difficulty, to the sage: never in the family of Raghu was denied the entreaty of those requiring even their lives.

3. **यावत्**—No sooner, scarcely, and तावत् than; these correlatives

may signify *when* and *then*, or '*while*' and '*than.*' मरुत्सखैः—*lit.* By the friends of wind मरुतः सखायः मरुत्सखाः. (The word सखिन् becoming सख at the end of a Tatpu. comp. by 'राजाहःसखीभ्यष्टच्' *Pâṇi.* सपु॰...वर्षिभिः—पुष्पैः सहितं सपुष्पं; तच्च तज्जलं च सपुष्पजलं; तं वर्षन्ति ते स॰—वर्षिणः, तैः.

Trans.:—No sooner did the monarch order the decorations of the city agaist the departure of both of them than they were at once carried out by the clouds, the friends of wind, who rained down water and flowers.

4. धन्विनौ—धनुः अस्ति अस्य इति धन्विन् by असायामेधास्रजो विनिः *Pâṇi.* V, i, 122. प्रवत्स्यतोः—a *nomi. deri.* formed from the Desiderative of प्रवस् 1st Paras. to go abroad. The Desi. of a root is only permissible when the agent of the wish and the action indicated by the root, is one and the same. नम्रयोः—The two, who had bent themselves, out of respect, before their father. The र in नम्र comes by *Pâṇi.* III, ii, 167 in the sense of 'the agent having such a habit etc.' see *Jâna.* IV, 48.

Trans.:—Both of them, with their bows ready to carry out the mandate of their father, fell at his feet: likewise, drops of tears of joy of the king [fell] on the persons of both of them who were about to proceed on a journey and were kneeling [before him].

5. उक्षित—p. p. of उक्ष् 1st & 6th *Conj. Ubha.* to moisten, to sprinkle. ॰शिखण्डकौ—The कप् (क) is added *optionally* to the Bahuvrîhi comp. by *Pâṇi.* V, iv, 154 quoted by Malli. पौर॰...तोरणौ—The तोरणs or arches erected and decorated with fresh flowers or even artificial ones. The eyes being compared to lotuses, the description here, is highly poetic; compare with this *Ra.* VII, 5-15; *Bu. Cha.* III, 13-24.

Trans.:—Those two, armed with bows, with their side-loks of hair slightly wetted with the water [from the eyes] of their parent and with decoration arches for them made up of the glances of the citizens, followed the sage.

6. इति—Hence, therefore; see I, 31 & Ap. G. § 256. प्रयुयुजे—conferred, bestowed, see II, 70. वाहिनीं—see VII, 36. सा—Refers to the one distant as opposed to असौ the one nigh at hand just like the English 'that' and 'this' respectively. क्षमा see VIII, 60. हि—for, because used in an assertive sense, see I, 72; हि हेतावधारणे *Ama.*

Trans:.—The sage desired to take only Râghava accompanied by Laxmaṇa; hence, the kimg assigned only his benedictions [for them] and no army; for, the former [alone] was quite efficient for the task of protecting the pair.

7. मुनेः—मन्ता वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्ता मुनिः. The word is formed by the Uṇâdi Sûtra मनेरुच्च where the affix इन् comes after the root मन् to think of which the अ is replaced by उ. प्रपद्य—following from प्रपद् 4th

Âtm. to enter upon, set foot in. **पदवी**—path, course; पन्थानः पदवी सृतिः *Ama. cf.* अनुयाहि साधुपदवीं *Niti.* 77; see III 50; VIII, 11. **महौजसः**—महत् ओजः यस्य तस्य. **प्रवर्तिनौ**—proceeding, moving on word; from प्रवृत् 1st Âtm. 'to go', 'to move forward'. **मधुमाधवौ**—The two months of Chaitra and Vaishâkha; see IX, 38. **गतिवशात्—रेजतुः** accord. to फणां च सप्तानाम् *Pâṇi.* VI, iv, 125; whereby we have the two forms रेजतुः and रराजतुः of the Perf. of राज.

Trans.:—The two [boys], who had touched the feet of their mothers, in following the foot-steps of the highly powerful sage, appeared, like the Madhu and Mâdhava months following the sun, under ordainment, in his course.

8. **वीचि०...भुजयोः**—वीचीनां (see VI, 55) लोलाः, ते इव भुजाः ययोस्तयोः **गतं**=gait, manner of walking. **शैशवात्**—see I, 8 and Utta I, 45. **तोयदागमे**—तोयानि ददति इति तोयदाः see VI, 56; तेषां आगमे *i. e.* on the advent of the rains. **उद्ध्य** and **भिद्य** are two streams the location of which is not known, although their etymologies have been given by *Pâṇi.* III, i, 115; see *commen.* **विचेष्टितम्**—see VII, 5.

Trans.:—The gait of those whose arms were restless like the ripples [of a river], though sportive on account of childishness looked charming like the workings of the streams Uddhya and Bhidya which were in keeping with their names at the advent of the rains.

9. **बला०**—बल and अतिबल are two spells which are supposed to possess supernatural powers. They were imparted to Râma on the road by the sage. The Râmâyaṇa says:—रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत। गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालस्य पर्ययः॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा। न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः। क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम॥ बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव। ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः। प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः॥ *Bâlakâṇḍa* ch. XXII. **प्रभावतः**—The addition of तसिल् to the word प्रभाव imparts to it the *abla.* sense. **प्रदिष्ट**—see II, 39. **मणि०...चितौ**—(pavement "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" *Amar.*) see *comm.* मणीनां कुट्टिमाः मणिकुट्टिमाः; ताः उचिताः ययोः तौ. **मातृ०...वर्तिनौ**—परिवर्तते इति परिवर्तिन्; मातॄणां पार्श्वाणि; तेषां परिवर्तिनौ.

Trans.:—In consequence of the power of the two spells *Bala* and *Atibala*, imparted to them on the road by the sage, both of them, accustomed, as they were, to pavements of precious stones and to be by the sides of their mothers, felt no fatigue.

10. **पूर्व०...०थितैः**—पूर्वाणि च तानि वृत्तानि च, तेषां कथितानि, तैः see Bâla Kânda chap. **पुराविः** 23. **दः**—*geni.* sing. of पुराविद् acquainted with the past, see VI, 9; *Ku.* V, 28. **वाहनोचितः**—वाहनं (see I, 48) उचितं यस्य सः. **पादचारं**—पादाभ्यां चर्यते इति पादचारः तं. **व्यभावयत्**—from विभू to feel; to

perceive; see *Mâlati.* I, 18; *Utta.* II, 24. For the general idea compare *Jâna.* IV, 51.

Trans.:—Râghava and his brother, used as they were to vehicles, though [now] on foot, felt not the toil of the journey, being carried away, as it were, by the narrations of by-gone occurences [from the mouth] of their father's friend who was well versed in legendary lore.

11. तौ—object to सिषेविरे of which the subjects are सरांसि, पतत्रिण वायव: and जलदा:. **रसवद्भि:**—रस: अस्ति अत्र इति रसवत् by तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । रसादिभ्यश्च *Pâṇi.* V, ii, 94—95. **श्रुतिसुखै:** see *commen.* **कूजितै:** by warblings, see IV, 62. **पतत्रिण:**—see VIII, 56; IX, 28 and XII, 48. **सुर०...भि:**—पुष्पाणां रेणव:; सुरभय: च ते पु०रेणवश्च, तै:. The instrumentals in this stanza are used in the sense of '*instrument*' or '*means*' by which the service is done; see Ap. G. § 50.

Compare II, 9—30; and IV, 73. Kumârdâsa, though following our poet in several places, does not care to picture the journey of these two youthful heroes, but falls straight upon their encounter with the demoness Tâḍakâ in his Jânakiharaṇa.

Trans.:—The tanks (along the route) with their sweet waters, the birds with their warblings agreeable to the ear, the breezes with the pollen of fragrant flowers, and the clouds with their shades, served both of them.

12. शाखिनां—see I, 45. **परिश्रमच्छिदाम्**—परिश्रमं (see I, 58; fatigue, pain) छिनत्ति इति परिच्छिद्, तेषां. **लघुना दर्शनेन**—by a glimpse. **तपस्विन:** see *Jân.* VI, 1. तप: अस्य अस्मिन् वा विद्यते तपस्विन् *Pâṇi.* V. ii. 103.

Trans.:—The ascetics did not feel as much delight by the sight of waters adorned by lotuses or by branching trees that removed fatigue as by a glimpse of the pair.

13. स्थाणु—Shiva; see *commen.* For the burning of Madana by Shiva see *Râmâ.* Bâlakânda XXIII and *Kumâra* III. **दाशरथि:**—दशरथस्य अपत्यं पुमान् the son of Dasharatha *i. e.* Râma. **आत्तकार्मुक:**—आत्तं (गृहीतं see VII, 34; *Ratnâ* I, 2) कार्मुकं (bow, धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् *Amara* see IV, 16) येन स:. **विग्रहेण** see III, 39; IX, 52. **प्रतिनिधि:** see I, 81; V, 63.

Trans.:—The son of Dasharatha with his bow, on arrival at the penance grove of him whose corporeal form had been burnt by Sthâṇu became the representative of Madana by his beautiful person though not by his deeds.

14. सुकेतुसुतया—The daughter of a certain Yaksha who being cursed by the sage Agastya became a demoness and came to be known as Tâdakâ; see *commen.* on *Jâna.* IV, 59. **खिलीकृते**—Devastated. This is very graphically described by Kumârdâsa *Jâna.* IV, 52-59. **कौशिकात्**—For the use of the *abla.* see X, 64. **विदि०...या**—विदित: शाप:

यस्याः तया. पथि—see II, 8. स्थलनिवेशिताटनी—स्थले (see IV, 60) निवेशिते स्थ०...शिते अटनी (the notched extremities of a bow to take the loops of the string; see *Nai.* IV, 96) याभ्यां तौ; adjectival clause must not be construed with धनुषी but with तौ. लीलया—with sport, easily. निन्यतुः—governs the two accus. *viz.* धनुषी and अधिज्यताम्, see Ap. G. § 39.

Trans.:—On the road laid waste by Suketu's daughter whose curse had been learnt by them from Kaushika, that pair [of heroes] putting the extremities of their bow-stocks to the ground quite deftly brought their bows into the strung condition.

15. ज्यानिनादं—ज्यायाः (ज्या the bow-string, see 13 *supra* and II, 8.) निनादः (twanging sound, see XI, 73; *Uttar.* III, 7,) अथ—see I, 35. बहु...छविः—बहुलस्य (of the dark half of a month) क्षपा; तस्याः छविः appearance, complexion; see *Me.* 33, *Uttar.* VI, 27,. चल०...डला—Kumârdâsa has a more horrid description; see *Jâna.* IV, -60—61. कालिका a bank of dense clouds मेघजाले च कालिका *Amar.* निबिडा—Thick, dense, without interstices. बलाकिनी—Fem. of बलाकिन्, *i. e.* full of or abounding in cranes, is formed by *Pâṇi.* V, ii, 116 whereby the affixes इनि and ठन् in the possessive sense as also the affix मतुप् are added, but बलाका beloning to the शिखादि class such as शिखा, संज्ञा, पताका, and चर्मन् takes only 'इनि'—Note the accurate observation of birds flying about at the sudden gathering together of clouds.; for the idea of cranes gathering together, see *Megha* 9; *Mṛichcha* V. or क्वचित्स्फटिकबलाकावलीवान्तवारिधारालिखितेन्द्रायुधाः सज्जायमाणा मायामेघमालाः *Kâdam.*

Trans.:—Then hearing the twang of their bow-strings Tâdakâ whose complexion was like the blackness of the night of the dark fortnight, and who wore dangling ear-rings of human skulls appeared before them like a dark bank of clouds with black cranes [flying under them].

16. प्रे०...वसा—प्रेतानां चीवराणि (coverings, shrouds) वस्ते from वस् 2nd conj. Âtm. to wear, to put on, सा प्रेत० वाः, तया. The whole प्रेत०...ग्रया can be taken as one compound phrase and may be dissolved thus:—प्रेतानां चीवराणि प्रेतचीवराणि; तानि च वसा (fat) च स्वनश्च प्रेत०...स्वनाः तैः उग्रा (furious, monstrous), तया. अभ्यभावि aorist 3rd per. sing. of अभिभू to assail, attack. वात्यया—By a whirl-wind (वातानां समूहः वात्या, the affix य in the sense of 'collection thereof' comes after the words पाश, तृण, धूम, वन, and वात by *Pâṇi.* IV, ii, 49 see *comm.* & *Kirâ.* V, 39,). The adjectival phrases apply equally to तया *i. e.* ताडकया and to वात्यया.

Trans.:—The elder brother of Bharata was assailed, as by a whirlwind, by her who uttered a terrific yell, who shook the road-side trees by her furious speed, who was clad in shrouds, and who sallied forth from the cremation ground.

17. आयतीं—coming, approaching. श्रोणिलम्बि etc.—see नृशि·

रस्ततिमेखलागुणस्फुरणक्रूरकटूरणत्कटिः ॥ *Jâna.* IV, 60. घृणां—घृणा=compassion, see IX. 81. पत्रिणा—पत्रिन् an arrow, a shaft; see IX, 61. For the feeling of compunction in regard to discharging an arrow at a female, see *Jâna.* IV, 63. Hemâdri traces a particular motive for the use of the phrase पुरुषान्त्रमेखलाम् quoting Kâtyâyana that पुरुषद्वयः स्त्रियो वध्याः.

Trans.:—Râghava sent off *i. e.* gave up [all] feeling of compunction [from his heart] in [regard to] killing a woman along with an arrow on beholding her who had raised one of her staff-like arms, and who had put on a girdle, made up of man's entrails reaching her hips.

18. Compare this stanza with *Jâna.* IV, 70. रामसायकः—रामस्य सायकः the arrow of Râma has been always infallible; it was always sure not to miss its mark and to produce the desired effect. अप्रविष्टविषयस्य—न प्रविष्टः अप्रविष्टः; अप्रविष्टः विषयः (land, tract, region विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च *Medi.*) येन तस्य; it agrees with अन्तकस्य. अन्तक is the god of Death. Along with other Gods he too was imprisoned by Râvaṇa and therefore could not enter the region occupied by the Râkshasâs. Mark the construction रक्षसां अप्रविष्टविषयस्य, the विषय referring to रक्षसां.

Trans.:—The hole which the arrow of Râma made in the stonyhard breast of Tâdakâ became a passage for Death who had not till then entered the domain of the Râksasas.

19. निपेतुषी—see note on पेतुषी X, 77. न केवलाम्—not only the one. ०स्थिरां firm, fixed. रावणश्रियम्—the glory or splendour of Râvaṇa was also now in a tottering condition.

Trans.:—While she whose heart had been shattered by the arrow [of Râma] dropped down, she not only (shook) her own forest, but even made the prosperity of Râvaṇa, which was well-established by his conquest of the three worlds, tremble.

20. राममन्मथशरेण—राम एव मन्मथः तस्य शरः, तेन—Râma being likened to Manmatha the word हृदय is to be taken in two senses (1) the chest, bosom; (2) the mind. गन्ध०...क्षिता—see VI, 51. Compare घनशोणितपङ्ककुङ्कुमप्रविलिप्तस्तनकुम्भमीषणा *Jâna.* IV, 61. जीवितेश—has to be taken in a dual sense; (1) the lord or controller of existence *i. e.* Yama; and (2) *fig.* the lord of life *i. e.* a lover. The demoness Tâdokâ is compared to an Abhisârikâ, a woman going to her lover. The demoness is struck by the arrow of Râma, an Abhisârikâ is smitten by that of Manmatha. Both are *Nishâcharis*=night-wanderers. Both are described as having used unguents—one as the result of actual wounds and the other, *fig.* to please her lover.

Trans.:—Wounded in the heart by the irresistible arrow of that Cupid Râma, the woman departed to the dwelling of her life's Lord—*viz.* the God of death-being sprinkled with her ill-smelling blood

as a mistress going to the dwelling of her life's lord(lover), is sprinkled over with sweet smelling sandal-wood unguent.

21. नैर्ऋतघ्नं—see *commen.* The suffix टक् comes after verb हन् 'to kill' when the object is in composition with it and when the word to be formed denotes an agent other than a human being. मघवत्—possessing or endowed with supernatural powers. The suffix वत् in the मतुप् or possessive sense coming in by मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः *Pâṇi.* VIII, ii, 9 whereby a व् is substituted for म of मत् if the stem ends in म् or अ (short or long) or if these are in the penultimate position but not after यव and words of its class. अवदान—prowess, heroism. *cf. Ku.* VII, 48; *Ki*, III, 43. इन्धननिपाति—one that (निपातयति) destroys faggot or wood. सूर्यकान्त—*lit.* beloved by the sun. The sun-stone is often referred to in Skt. literature with regard to its deriving the power of emitting heat under the rays of the sun just as the moonstone sheds coolness. The sun-stone may perhaps be the double convex lens which must have been known to our people in the times of Kâlidâsa. It is referred to in *Shâ.* II, 7. *Uttar.* II, *Niti.* 30. ताडकान्तकः—The killer or destroyer of Tâdakâ. The sense of अन्तक here is slightly different from that in St. 18 *supra.* where it signifies the God of death (see II, 62 and VIII, 45). Notice the alliteration in the last quarter of the stanza. Compare with this stanza *Jâna.* IV, 71.

Trans.:—Then the destroyer of Tâdakâ received from the Muni, who was gratified with his exploits, a missile capable of destroying the Râkshasas together with its incantations, like the sun-stone which receives from the sun the light that consumes faggot.

22. वामनाश्रमपदं—The hermitage of Vâmana, who was the fifth incarnation of Vishṇu as a dwarf to overcome the Daityas (see I, 3). He is said to be the son of Aditi and Kâshyapa. Vâmana applied to Râjâ Bali the monarch of the demons, for alms and was promised anything he might ask. He demanded only as much ground as would take up three of his foot-steps. The request being granted Vâmana enlarged himself to such dimensions as to cover the earth with one step, the intermediate space with the second, and the ethereal regions with the third thus leaving Pâtâla as the abode for Bali (see Muir's O. S. Texts IV, and Vâman Purâṇa). Râma is the seventh incarnation and the poet implies that he was desirous to see his residence in one of his former incarnations. See *Râmâ. Bâla.* XXXI or *Bhâgv.* Skanda VIII & *Jâna.* V, 21. ततः परं— may be taken as one word or may be taken as two separate words ततः an indec. by itself (see III, 39)= thereafter; and परं as an adj. to आश्रमपदं when परं would mean 'excellent' as in न त्वया द्रष्टव्यानां परं दृष्टं *Shâ* II. पावनं—purifying, see XV, 101; Bh. Gi. XVIII, 5, ऋषेः—for *abla.* see 14 *supra.* उपेयिवान्—(this and अनाश्वान् and अनूचान are irreg. forms see *Paṇi.* III, ii, 109) went near,

approached from ई with उप. उन्मनाः—perplexed, disturbed. प्रथम—चेष्टितानि—The deeds of former existence *i. e.* during Vâmanâvatâra.

Trans.:—Thereafter, Raghu who had reached the highly sanctifying hermitage of Vâmana of which he had heard from the sage, became perplexed although he could not bring to mind the acts done in his former life.

23.—*Trans.:*—Then the Muni arrived at his own hermitage, where the articles of worship had been gathered by his disciples, where the trees stood (as it were) with cavities of hands formed by their yet half-blown leaves, and where the deer were standing with up-turned faces for a sight of him.

24. दीक्षितम्—see VIII, 75. अन्धतमसात्—From such thick darkness as to obstruct sight. The affix अच् comes after the word तमस् when preceded by the words अव, सम् and अन्ध in compound. for the idea, see *Jâna.* V, 12 & 28. शशिदिवाकरौ—Mark the formation of the Dwandva wherein the word शशि is put first by *Pâṇi.* II, ii, 34 and is unlike the compound सूर्याचन्द्रमसौ.

Trans.:—There, the two sons of Dasharatha, with their arrows, guarded the sage who had entered upon the initiatory ceremony of a sacrifice just as the moon and the sun, alternately rising and setting, protect the world from deep darkness by means of their rays.

25. वेदिं—also written वेदीं.—The Vedi is the raised square on which is lighted the sacred fire and where oblations are offered in a sacrifice; see V, 3. Kâlidâsa and several other poets have prominently narrated the attacks of the Râkshasas on the hermitages of ascetics, and especially on their sacrifices; and modern *savants* conjecture that these Râkshasas were no other than the aborigines of the country who were driven by the Aryans to the mountains, and from where they took every opportunity to molest the new settlers; see *shâku.* Act I धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियोपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः also Act III, 27. बन्धुजीवपृथुभिः—as large as the Bandhu-jiva flowers. This plant is known in Marathi as दुपारी; and is botanically named *Pentapetes phoenicea* सम्भ्रमः—confusion, haste; XIII, 70. अपोढकर्मणाम्—अपोढ given up, abandoned; see XIII, 70. विकङ्कतस्रुच्—The ladle made of the Vikankata wood.

Trans.:—on beholding the sacrificial square bespotted (and thus made unholy) with drops of blood as large as the Bandhûk flowers there arose consternation among the sacrificing priests who abandoned their work and from whose hands dropped down the sacrificial ladles made of Vikankata wood.

26. उन्मुखः—उद्गतं मुखं यस्य सः—one who had upturned face लक्ष्मणाग्रजः—लक्ष्मणस्य अग्रजः (the elder brother of Laxmana. He is

called भरताग्रज in 69 *infra* & XIV, 73). **सपदि**—see III, 40. **आश्रयमुखात्**—(by Laxaṇa) from the mouth of the quiver. **पवनेरित**—shaken, set in motion from ईर् 2nd Ât. *Cf.* वातेरितपल्लवाङ्गुलिभिः *Shd.* I.

Vultures and such like birds have always been looked upon as illomened (see *commen*); and Kâlidâsa, it must be said, has very aptly introduced them as hovering on the banners of the demons. Kumârdasa has a slightly different but equally impressive picture; see *Jâna.* V, 25.

Trans.:—The elder brother of Luxmaṇa while drawing an arrow from the mouth of the quiver turned his face upwards and beheld all of a sudden a whole host of demons whose banners were shaken by the wind produced from the wings of the vultures.

27. **अधिपती**—dual of अधिपति and used in reference to Râma and Lakshmaṇa. **मखद्विषां**—of the Râkashasas, see III, 45. **तौ**—refers to सुबाहु and मारीच. **शरव्यं**—(शृणातीति शरुः तस्मै हितं शरव्यं *Pâṇi.* V, i, 2 & V, i, 5) a mark, an object to be hit at. *cf.* कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः *Shd.* VI, 26. **महो° क्रमः**—महान्तश्च ते उरगाश्च, तेषु विसर्पी (reaching up to; hence, taking effect upon) विक्रमः यस्य सः. **राजिलेषु**—द्विमुखो निर्विषः सर्पो राजिलः. This is called दाण-दिवड in Marathi, a harmless reptile. For a comparison of the picture in this stanza and that by Kumârdâsa, see *Jâna* V, 52.

Trans.:—Then, he aimed his arrow at those two who were the chiefs of the haters of sacrifices *i. e.* at the Rikshasas and at no others. Does the Garuda, whose valour takes in the great serpents, ever go after (lit. upon) the water-snakes ?

28. **उग्रजवं**—उग्रः (strong, violent) जवः (speed; *see* VII, 45) यस्य तत्. **अस्त्रकोविदः**—अस्त्रेषु कोविदः (skilled, proficient. विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः *Amar*). An अस्त्र is not simply a shaft but a missile sent after it has been charged with certain incantation, *see* III, 31; V, 57; thus, here Râma discharged a missile which was charged with the power of giving rice to furious winds; hence, one whose दैवत or divinity was वायु just as सम्मोहन is of the missile in V, 57. **शैलगुरुं**—शैलः इव गुरुः (weighty, heavy; hence—firm, immovable). **पाण्डुपत्रम्**—This may be taken as a *karma. comp.* or the two words may be taken separately: पाण्डु is 'whitish' or 'pale yellow.' An old yellow leaf of a tree is often blown down by the barest whiff of a breeze. **ताडकासुत**—The son of the demoness Tâdakâ was Mâricha as appears from *Râmâ.* Bâla. ch. 25.

Trans.:—He, who was skilled in (the use of) missiles, fixed one of great velocity, having the wind-god for its presiding deity, to his bow; (and) thereby he fell down the son of Tâdakâ as if he were no more than a tawny (old faded) leaf (of a tree) although (actually) weighty like a mountain.

29. **सुबाहु**—Brother of Mâricha who was one of the leaders in

infesting the sacrificial ceremonies of Vishwâmitra; see *Jâna* V, 53. इति—as such. Note the *idio.* use; see Ap. G. § 255. तत्र तत्र—Here and there; now here, now there. मायया—by means of magical powers. क्षुर...०कृतं—क्षुरप्र is a particular kind of arrow having a crescent-shaped blade (see III 59; VII, 46; IX, 62) Kumârdâsa describes it as अपूर्णेन्दुमुखो पत्री *Jâna.* V, 39. कृती—Expert, skilful. कृतमनेनेति by इष्टादिभ्यश्च *Paṇi.* V, ii, 88; *cf.* क्षययुक्तिमपेक्षते कृती *Ki.* II, 9. पत्रिणां—पत्रिन्—Bird, *lit.* one having wings पत्राणि सन्ति अस्य इति इनिः; the affix इन् in the sense of 'possession' by *Pâṇi.* V, ii, 115. Mark the use of the geni. the sense of "among the birds." व्यभजत्—distributed. *cf.* X, 54 ; also विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृत. *Nai.* I, 16. आश्रमाद्बहिः—The *indecli.* बहिः governs the *abla. cf.* VIII, 14: The *indeclinables* प्रभृति, आरभ्य, ऊर्ध्व, परं, and अन्तरं govern the ablative case.

Trans.:—That other warrior known as Subâhu moved from place to place on account of the magic powers which he possessed. The expert (hero Râma) having hewed him by his crescent-shaped arrow, distributed the pieces among birds outside the hermitage.

30. इति—Thus; the sense of the *parti.* is diff. from that in the preceding stanza. अपा०...घ्नयोः—मखस्य विघ्नानि मखविघ्नानि, अपास्तानि (dispersed, driven away) मखविघ्नानि याभ्यां तयोः. सांयुगीनम्—a great warrior; here the word is used in an adje. sense "heroic." *cf.* संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः *Ku.* II, 57. The word is formed by the addition of the affix खञ in the sense of "excellent in regard to" after a number of words such as प्रतिजन, परकुल etc. accord. to *Pâṇi.* IV, iv, 99. ऋत्विजः—the sacrificial priests; see *Ratud.* I, 5. कुलपतेः—The कुलपति here is simply the chief of the hermitage and not in its technical sense; see I, 95; III, 20. यथाक्रमं—An Avya. see IX, 36. The four principal priests perform their several duties in the regular order, thus अध्वर्युः प्रचरति । होता मन्त्रान् पठति ! उद्गाता सामानि गायति. वाग्यतः—One who has restrained his speech; see *commen.* It has been observed that the कुलपति was silent on account of being extremely over-joyed, but this appears to be rather far-fetched. Perhaps, he was naturally of few words, or being a मुनि he was silent. निरवर्तयन्—performed, completed; see III, 33. क्रियाः—the several rites connected with the sacrifice. The word is used in this sense in II, 16; V, 18, 49, 45; VIII, 4 and several other places.

Trans.:—The priests having praised the heroic action of those two who had thus removed the interruptions to their sacrifice, carried to completion, in due order, the several ceremonial rites of the silent Kulapati.

31. काकपक्षको—The affix क added accord. to शेषाद्विभाषा *Pâṇi.* V, iv, 154. अप्लुतः—see *commen.* & VI, 61. अनुपदम्—see I, 44. दर्भपाटि०...तलेन—दर्भेण पाटितः (scratched, cut, from पट् to cut) तलः येन सः The *adj*-phrase shows that the sage was constantly engaged in sacrifices and that he had to handle the Darbha grass the edges of which are sharp. Kumârdâsa has मणिभिः शिरसि स्फुटो हव्यधूमसुगन्धिभिः *Jâna.* VI, 7.

Trans.:—The Muni, who had finished his Avabhritha ablutions, passed his hand, which was hurt by the Darbha grass, on the [bodies of the] two brothers whose side-locks of hair were shaken in the act of making obeisance to him, after having pronounced his benediction on them.

32. तं—Refers to Vishwâmitra. सम्भृतक्रतुः—सम्भृतः (got ready: see IX, 42. & *Jâna.* IV, 32) क्रतुः (see XI, 20) येन सः; this refers to Mithilâ (see *Jâna.* VI, 30) *i. e.* Janaka who had made all preparations to perform a sacrifice invited the sage. Mr. Nandargikar says, perhaps the king had made preparations for the marriage too, but that does not appear to be implied here. The *Râmâ.* Bâla. canto 31 says मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥ also see canto 65 stanzas 31—32. Some annotators take सं॰क्रतुं as qualifying तं, which also makes a good sense inasmuch as Vishwâmitra had just concluded his own sacrifice (see st. 30 *supra*) under the protection of the two princes against the molestations of the Râkshasas. मैथिलः—मिथिलायाः अधिपतिः by the Sûtra शेषे *Pâṇi.* IV, ii, 92 or as Malli. analyses it. मिथिलां—The capital of Videha, which in ancient times comprised part of Nepal, and northern part of Tirhut. Mithilâ is celebrated in the Purâṇas as the country over which the descendants of Ikshwâku reigned for a long period. वशी—see II, 70 & VIII, 90. कुतूहलं—see III, 54 & *Jâna.* III, 46. विश्रुतौ—Filled with. The curiosity of the two princes to see the great bow is aroused, as the Râmâyaṇa tells us, by the sages. See Bâlakânda XXXI, 7-13.

Trans.:—The king of Mithilâ, who had made preparations for a sacrifice, invited him (the sage Vishwâmitra) to it. That self-restrained sage in going to Mithilâ took with him the two scions of Raghu also who were filled with curiosity aroused by an account of his (of Janaka's) bow.

33. From the Râmâyaṇa we see that a ऋषिसङ्घ went to the sacrifice at Mithilâ (*Bâla.* XXXI, Sts. 5 and 14.) शिवेषु—Pleasing, auspicious, see V, 8. वसतिः—see VII, 33 'वसतिस्तु निशि स्थित्यां जैनानामाश्रमे गृहे' *Vaija.* In Râma. we are told वासं चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः. गताध्वभिः see 42. सायं *indecli.* see I, 48; *Jâna.* IV, 73. दीर्घतपसः—दीर्घं (विपुलं) तपः यस्य तस्य—Gautama was a great sage who lived a very austere life for thousands of years in a holy hermitage. There is no particular propriety in specifying Gautama as दीर्घतपाः Almost every sage is so. However, see *Bud. Cha.* IV, 18 and 72. परिग्रहः—see I, 92 and *Shâ.* III, 18. वासव॰...व्रतां—For the mythological account see *Râmâ.* Bâla. XLVIII, 15-33 and *Jâna.* VI, 14-15, *Bud Cha.* I, 27 our notes. The *liaison* of Indra with Ahalyâ is according to Kumârila no more than an allegory of Ahalyâ=the night-being seduced away by Indra-the sun. The legend of Indra having been the ravisher of

Ahalyâ is a very old one......In the Taitirîyâ Samhitâ of the Yajurveda and in the Shatapatha Brahmaṇa which comments upon it, Indra is spoken of as the ravisher of Ahalyâ.' *Pandit.*

Trans.:—A resting place was fixed upon in the evening by those way-farers under the very charming hermitage-trees under which the wife of the extraordinarily rigid anchorite went into the condition of a wife for a short while [under a momentary impulse] to Indra.

34. **चिराय**—The singular of any of the oblique cases of चिर may be used adverbially in the sense of 'for a long time', 'at last', 'finally' *e. g.* भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी *Shâ.* IV, 20 उपनीय चिराय वर्जितं *Jâna.* IV, 30; also XIV, 59. **गौतमवधूः**—see VII, 4. & *Jâna.* IV, 30 **स्वं**—see *Jâna.* II, 52. **किल**—see II, 53. **राम°...रजसाम्**—The idea of looking upon the dust of the feet of an august personage with great reverence is very common to Indian mind. *cf.* युष्मत्पादरजःपातधौतं निःशेषकिल्बिषं *Dandi.* **प्रत्यपद्यत**—Got, acquired, gained; see XII, 7; *Bha. Gi.* XIV; 14. **अनुग्रहः**—see II, 35. "तथा शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान्। इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ यदा त्वेतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः। आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥......मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ Bâla. XLVIII. The Marâthi poet Râmadâs has अहिल्याशिळा राघवें मुक्त केली। पदीं लागतां दिव्य होवोनि गेली. The *Jânakiharaṇa* has a longer description of this incident, see VI, 14-15; and also see *Bu. Cha.* IV, 72.

Trans.:—The fact that the wife of Gautama who had been metamorphosed to a stone regained her own handsome form after a long time: it is narrated that this was [the result of] the favour of the sin-destroying dust of the feet of Râma.

35. **राघ°...न्वितं**—see II, 67. **उपस्थितं**—see I, 87. **देहबद्धं**—देहेन बद्धं इव formed, shaped into a corporeal body. **अभ्यगात्**—*Aorist* of गम् with अभि—Went to, approached (a mark of respect). *cf.* एनमभिजग्मुर्महर्षयः XV, 50; *Ki.* X, 21. For the reception of Vishwâmitra by Janaka see *Râmâ.* Bâla. LXV, 24-40). **सपर्यया**—with worshipping materials. They are numerous,—the essential among them being, the seasonal flowers, leaves of the Tulsi plant, sprouts of grass, sandalpaste, red coloured unbroken grains of rice, a lamp etc. see *Bu. Cha.* I, 56-60 for the welcoming of a sage and also *Râmâ* Bâla. L, 4-12. **अर्थकामसहितं**—the four primary objects of worldly existence are अर्थ, काम, धर्म, मोक्ष see I, 25; *Bu. Cha.* I, 13; *Ku.* V, 38.

Trans.:—On hearing that that sage [Vishwâmitra] accompanied by the Raghu princes had arrived King Janaka went forward [to receive him] with worshipping materials, as if, to Dharma (virtue) incarnate accompanied by wealth and desire.

36. **विदेह°...वासिनां**—For Videha, see मिथिला st. 32 *supra.* विदेहस्य

नगरी, तस्यां वसन्ति ते वि०...सिनः, तेषां—of the inhabitants of Mithilâ. गां गतौ—see V, 19, *Megha* I, 30. पुनर्वसू—these are the two stars Castor and Pollux of the constellation *Gemini*. In the Râmâ, the two princes are compared to the Ashwini Kumâras. The two stars are always inseparable, *cf.* कृताभ्यनुज्ञावभितस्ततस्तौ निषेदतुः शाक्यकुलध्वजस्य। विरेजतुस्तस्य च सन्निकर्षे पुनर्वसूयोगगताविवेन्दोः *Bu. Cha.* XI, 11. दिवः—from the heavens. स्म—see IV, 65. *Bu. Ch.* II. 10; *Jâna.* VI, 50. पिबतां विलोचनैः—For the idea of *drinking with the eyes* so frequently met with in Sanskrit literature, see II, 19; VII, 12. पक्ष्मपातं—see V, 76. पक्ष्मन्=an eye-lid, see *Bhd.* IV, 14. वञ्चना—Loss, deprivation. The interruption, caused by the closing of the eys-lids was (*fig.*) so much loss in the enjoyment of the sight.

Trans.:—The mind (s) of the inhabitants of the city of Videha who were drinking in, as it were, with their eyes, those two princes who appeared like the two stars of Punarvasu descended to this earth from the heaven, viewed even the twinkling (*lit.* falling to-gether) of the eye-lids as a loss.

37. यूपवति—the यूप is the sacrificial post either made of Bamboo, Udumbara, or Khadira (*Mimosa Catechu*) to which the victim for the sacrifice is tethered. अवसिते—*loc. abso.* concluded. क्रियाविधौ—see III, 29; V, 7; *Shâ.* I, 13. क्रिया *lit.* means 'an action.' Here the sense is not the same as in VIII, 67, but क्रिया means sacrficial rites. कालविद्—कालं वेत्ति इति—one who has the descerning power as to the right moment for any work. कुशिकवंशवर्धन—see note on कौशिक XI, 1. Vishwâmitra has been looked upon by some as the grandson of Kushika and by others as his son and therefore he is called the continuer of his line. He may be looked upon as "one who had raised the status of the family by his rigorous austerities." Not belonging to the Brahmanical or the sacradotal class he had great difficulty in being admitted into its pale; and it was after a series or years of unbroken austerities that he was accepted on a footing of equality by Vasistha. इष्वसन—an appliance to let fly arrows; see *commen.* दर्शनोत्सुकं (तं) मैथिलाय—Mark the direct and indirect object used with the verb. कथयांबभूव—see Ap. G. §68. From the Râmâyana it appears that some time elapsed between the arrival of the two Raghu brothers at Janaka's house and their seeing the bow. From Bâla-Kânda (ch. 50) we find Vishwâmitra on his reaching Mithilâ only indicated to Janaka the object of the coming of the princes, and the actual preformance of the exhibition of strength with regared to the bow took place some time later on as narrated in Bâla. Cantos 65-6.

Trans.:—He who had raised the status of the family of Kushika and who could understand which was the right time (for a thing) narrated to the king of the Mithilâs who (this) Râma was that was so eager to have a view of the bow.

38. ललितं—see VI, 37. पार्थिवः—is of course Janaka. प्रथि०... न्मनः—agrees with तस्य, see *commen.* प्रथित = well-known, celebrated, see *Ku.* V. 7. स्वं = a prono. agreeing with धनुः see XI, 34. दुहि०... स्थया—दुहितुः शुल्कं (the money or its equivalent given by the bride-groom to the bride ; see *commen.*) तस्य संस्था (condition, fixing upon) ; तया—the condition was that instead of any bride-money the bow of Shiva which was with Janaka (see Ramâ. Bâla. ch. 66) must be broken by the suitor to his daughter's hand.

Trans.:—The king on beholding the charming form the child who was born in a renowned family and taking into consideration that the bow was impossible to be bent, was grieved by the condition of the bride-money of his daughter.

39. भगवन्—a Muni is always addressed thus. See I, 71, 'भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः' *Sâi. Darpa.* VI, 149. मतङ्गजैः—see V, 53. तत्र—in that कर्म. Note the use of the indecli. in the sense of a pronoun. अनुमन्तुं—to consent, to give permission. उत्सहे—venture, dare (usually with an infi.) *cf.* अदृष्टलोकव्यवहारमन्दधीर्मुहूर्तमप्युत्सहते न वर्णितुम्—*Mu. Rd.* VI, 14 ; also *Vai,* 52 ; *Ku.* V, 65. मोघवृत्तिः—मोघव्यापारः, see note on शरीरवृत्ति II, 45. कलभस्य—see III, 32. चेष्टितम्—see IV, 68.

Trans.:—And he said, Oh Sire ! In the task (which is) hardly possible of accomplishment by even large elephants, in the same, where the effort of a young one is (sure) to be futile, I cannot accord my permission (to the latter.)

40. ह्रेपिता—past pass. parti. of the causal of ह्री to be ashamed. हि—see V, 10 & *Jâna.* IV, 22. तात—Here used as a term of respectful address, see I 72. धनुर्भृतः—see II, 11, & *Jâna.* IV, 68. ज्यानि... त्वचः—see *Shâ.* II, 4. धिक्—धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः *Amara.* fie, shame. This particle governs the accusa. by the rule उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते Vârtika on *Pâṇi.* I, iv, 48. *cf.* धिग्धिक्तान्पुरुषाधमान् धनकणान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये *Vaira.* 59.

Trans.:—For many a king, Oh Father ! who bear the bow, being put to shame by that bow, precipitately went away uttering cries of shame and tossing their hands whose skins had become hard by the constant friction of the bow-string.

41. प्रत्युवाच—said in reply. सारतः—*indecli.* vigorously. अथवा—it would be better to take the words अथ & वा separately in the sense of 'now, however.' कृतं गिरा—The indecli. कृतं and अलं in the sense of 'enough' govern the instrumental, *cf.* कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः *Ki.* II, 17. कृतमतिप्रसादेन *Kâdam.* p. 133. चापः एव or चापे एव—The word चाप can be taken either as *nomi.* or *loca.* singular. In the first case the adjectival compound व्यक्तशक्तिः agrees with चापः; in the second it would be चापे एव अयं [राघवः] व्यक्तशक्तिः (व्यक्ता शक्तिर्येन सः) भविष्यति.

Trans.:—The sage said in reply—hear him as 'vigorously endowed'; but now, enough of talk: on your bow itself will he have shown his strength just as the thunderbolt does on the mountain.

42. **आप्तवचनात्**—From the words of him on whom reliance could be placed; see XV, 48. **त्रिदशगोपमात्रके**—त्रिदशगोप is a peculiar insect generally seen during the monsoon; it has either a white or red colour. For the formation of the compound see *commen.* and रेखामात्रम् I, 17. **कृष्णवर्त्मनि**—कृष्णं वर्त्म यस्य सः, तस्मिन्, *lit.* that whose path is black; hence, fire.

Trans.:—Thus through the words of a reliable person he came to have faith as to [the existence of] prowess even in Râghava who [was so young as to have no more than] side-locks of hair; as [one accepting] the existence of the power of consuming even [though it be] in fire no more than Tridashagopa insect in size.

43. **गणशः**—The words बहु, गण and those ending in the affix वतु and डति are termed numerals (संख्या) 'बहुगणवतुडतिसंख्या' *Pâṇi.* I, i, 23; and the taddhit affix शस् is appended to numerals and words denoting measure in (वीप्सा=) a distributive sense according to *Pâṇi.* V, iv, 43 quoted by *Malli.* **व्यादिदेश**—particularly ordered. **पार्श्वगान्**—पार्श्वे गच्छन्ति तान्=adherents, attendants; see *Jâna.* VI, 43. **कार्मु°...णाय**—कार्मुकः= कर्मणे (प्रभवति इति) उकञ् *Pâṇi.* V, i, 103. The affix उकञ् comes after the noun कर्मन् in the sense of 'able to effect that'. The word means nothing else but a bow; see *Shâ.* I, 6. For an account of this particular bow read *Râma.* Bâla. ch. 66, "तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभो ॥ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा" ॥ **अभिहरणाय** the Dative or the affix of that case is appended to the crude form which ends in an affix denoting 'condition' (तुमर्थाच्च भाववचनात् *Pâṇi.* II, iii, 15) and having the force of the affix तुम् *i. e.* infinitive of purpose; *cf.* समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् *Shâ.* I. **तैजसस्य**—'consisting, made up of light, the adj. qualifying धनुषः which refers to the rain-bow. **प्रवृत्तये**—प्रवृत्ति=display, exhibiting. The dative here is accord. to the Vârtika 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' which allows the use of the dative in the sense of 'for the purpose of'. **सहस्रलोचनः**—the thousand-eyed *i. e.* Indra; see VI, 23 & *Bu. Cha.* I, 27.

Trans.:—Thereupon the king of Mithilâ specially ordered group after group (of) his servants to fetch the bow: just as the thousand eyed-one [sends out] clouds for the display of the bow of light (*i. e.* the rainbow).

44. **दाशरथिः**—see XI, 13. **विद्रु°...सारिणं**—*cf.* कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ *Shâ.* I, 6. Daksha performed a horse-sacrifice to which he invited all the gods except Shiva. Highly irritated at this he suddenly appeared at the sacrifice

with his wife, confounded the whole arrangement (see *Ratnâ.* I, 2), gave chase to *Yadnya* that fled through the air in the form of a deer; see *Râmâ.* Bâl. canto 66 & *Mâhâbhâ.* Shânti. विद्रुतश्चासौ क्रतुः (see *Jâna.* VI, 37) च; स एव मृगः, तं अनुसरतीति; तं. The affix णिनि in the sense of 'habit' comes after a verb provided the word with a case-affix in composition with it, does not mean a genus. वृषध्वज—वृषः ध्वजे अस्य. The bull is one of the attendants of Shiva, see II, 35. असृजत्—Threw, hurled *cf.* दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिः; *Ku.* III, 69.

Trans.:—On beholding the bow which was terrible like the sleeping king of serpants; the son of Dasharatha took it up—that bow with which the god of the bull-banner sent an arrow after *yadnya* flying away in the guise of a deer.

45. **आततज्यम्**—आतता (see I, 19) ज्या (II, 8) यस्य तत्. **संसदा**—*instru.* sing. of संसद् an assembly (संसीदन्ति अस्यामिति क्विप् 'सभासमितिसंसदः *Amara*) subject to ईक्षितः. **°विस्म...नेत्रम्**—an *adver.* phrase; for स्तिमित see I, 73; III, 17. **शैलसारं**—see *commen.* सार=weight, heaviness, or strength, see II, 74. **नातियत्नतः**—a *supsupa* comp. for which see *commen.* The तसिल् suffix is used in the ablative sense. **पुष्पचापं**—पुष्पाणां चापः. The bow of Cupid is made up of flowers and is therefore very पेशल 'delicate'. See *Râmâ.* Bâla. ch. 66.

Trans.:—He put, without any great effort, the string to the bow even though it possessed the strength of a mountain, just as Cupid (strings) his delicate bow of flowers while he is being gazed in amazement with steady eyes.

46. **भज्यमानं**—pro. pass. part. of भञ्ज् to break. **अतिमात्रकर्षणात्**—मात्रामतिक्रान्तं अतिमात्रं that which has gone beyond measure; too much. अतिमात्रं कर्षणं अतिमात्रकर्षणं, तस्मात्. **वज्रपरुषस्वनं**—see *commen.* परुष=harsh, grating; **स्वन**=see I, 39; VIII, 64. also see *Râmâ.* Bâla. XLVII, 18. **भार्गवाय**—भृगोः गोत्रापत्यं भार्गवः the affix अण् comes, in the sense of a descendant, after a nominal stem denoting the name of a Rishi, or the name of a person of the family of Andhak, Vrishni and Kuru accord. to *Pâṇi.* IV, I, 114. Bhârgava (Parashurâma,) the descendant of Bhrigu and the son of Jamadagni was the mortal enemy of the Kshatriyas whom he is said to have exterpated twenty-one times. **दृढमन्यवे**—दृढः (firm, strong) मन्युः (fury, enmity; मन्युः पुमान् क्रुधि शोके च यज्ञे च *Medi*): यस्य तस्मै. **क्षत्रं**—क्षतात् त्रायते इति क्षत्रः क्षच्छब्दे उपपदे क्षुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः पृषोदरादित्वात् क्षतशब्दान्ताकारलोपः । *cf.* क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ॥ *Ra.* II, 53. **उद्यतं**—ready, eager to do some action. **न्यवेदयत्**—announced. For the use of the dative भार्गवाय with the causal of the verb निविद् to tell, see Ap. G. § 68; compare *Jâna.* IV, 42–48.

Trans.:—The bow while breaking by being drawn in too much (and therefore) producing a sound as harsh as that of a thunder-bolt,

announced as it were to Bhârgava who [bore] excessive enmity towards the Khastriya race that it had risen up again.

47. दृष्टसारं—दृष्टः सारः (the essential part, the main portion, *cf.* अङ्गादङ्गात्सुत इव निजो देहजः स्नेहसारः *Utta.* VI, 22. यस्य तत्. रुद्रकार्मुके—The bow, whose breaking was fixed as the condition for the hand of Sitâ, and which belonged to Shiva who had "दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । विध्वस्य त्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ Râmâ. Bâla. 66; It was a 'न्यास' with Janaka from Devar'ata: and says Janaka 'न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ॥ अथ मे कृषतः क्षत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता । भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा । वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा । Râmâ. *Bâlakând* Canto 66. वीर्यशुल्कं—see st. 38, *supra.* रूपिणीं—रूपमस्यास्तीति having a corporeal form. राघवाय न्यवेदयत्—offered to Râghava ; see note in the preceding stanza, and the difference in the meaning of न्यवेदयत्. अभिनन्द्य—rejoicing at apporoving ; see st. 30 *supra.* & XVI, 64.

Trans.:—Then approving the [display of that] strength which was the price fixed for the bride and whose testing had been witnessed [by him] on Rudra's bow, the King of Mithilâ offered to Râghava his daughter who was not born from a womb and was Shrî herself, as it were, in corporeal form.

48. सपदि—an *indc* see V, 75 ; *Jâna.* IV, 62. सत्यसङ्गरः—सत्यः सङ्गरः (promise ; see V, 26) यस्य सः. राघवाय—The dative is used in reference to अतिसृष्टवान्—from अतिसृज् 6 conj. Paras. to bestow, to give; (see X, 42) akin to दा=to give; see Ap. G. § 60; and V, 18. अग्निसाक्षिकः—keeping fire as a witness. Fire is always the principal witness in Hindu marriage see VII, 20, 24. Fire in the present case was not actually a witness when the resolve was made, but the sage was looked upon *fig.* as fire itself.

Trans.:—King of Mithilâ who was true to his promise at once gave his daughter not born from a womb to Râghava in the presence of the lustreful treasure of asceticism (sage Vishwâmitra) and therefore was fire itself for a witness.

49. महितं—see V, 25 ; agrees with पुरोधसम्. महाद्युतिः—one whose splendour was great ; said in reference to Janaka कोसलाधिपतये—see IV, 70. प्राहिणोत्—Verbs meaning 'to send' or 'despatch' generally govern the Dative of the person, but Accusative of the place, to whom or which a thing is sent see V, 39. पुरोधसं—see VII, 20. Shatânada, the son of Gautama by Ahalyâ was the family-priest of Janaka. "विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा । शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ॥ *Râmâ.* Bâla. ch. L. परिग्रहात्—by the taking under protection. निमेः कुलम्—Nimi was one of the the three distinguished sons of Iksvâku of the solar race and the founder of the dynasty of Mithilâ. Janaka, the father of Sitâ, was the twenty-second in descent from him. दिश्यतां—Be pleased to grant, see *Ap. G.* § 197.

Trans.:—And that illustrious monarch sent the venerable family-priest to the lord of the Kosalas to say 'Be pleased to grant to this family of Nimi the condition of a servant [to your race] by acceptance of my daughter'.

50. सदृशीं—appropriate, befitting. अन्विष्येष—see XVII, 47. अनुकूलवाक्—one whose speech was favourable. द्विजः—the twice-born refers to Shatânanda, the Purohita of Janaka. च, च—mark the use of the two copulatives in the sense of no sooner than; see X, 6. सद्यः एव—at once, the very moment; see V, 68. सुकृतां—of those who have performed good sacrifices; hence, meritorious. पच्यते—comes to ripening. कल्पवृक्ष see note on कल्पतरु I, 75. काङ्क्षितम्—whatever is desired; a wish.

Trans.:—Just as he was contemplating about a suitable daughter-in-law the Brâhmaṇa having [the bearer of] a favourable message reached him: for, the desire of the meritorious, which partake of the nature of the fruit of the Kalpa tree, comes to fulfilment at once.

51. कल्पित°...विधेः—कल्पितः (arranged and offered, see st. 23 *supra.* from कॢप् 1st. Âtm.) पुरस्क्रियायाः (पुरस्क्रिया hospitable reception) विधिः यस्य, तस्य. अग्रजन्मनः—see V, 20. उच्चचाल—started, set out; see II, 6 & *Jâna.* VI, 1. वलभित्सखः—The friend of Balabhid *i. e.* Indra who corresponds to the Jove of Roman mythology. Indra is frequently assisted in his battles by mortal heroes and Kâlidâsa speaks of it in the Shâkuntala and the Vikramorvashi. In the former he speaks of Dushyanta as वलभित्सखः see VI, 71-73. The word सखिन् becomes सख by *Pâṇi.* V, iv 91. वशी—see VIII, 90. सैन्यरेणु etc.—see VII, 39.

Trans.:—He who had his passions in subjection and who was the friend of Indra, heard the speech of that Brâhmaṇa to whom the rites of a hospitable reception had been accorded, and started (on the journey) overcasting the brightness of the sun by the dust raised by his army.

52. पीडि°...द्रुपां—पीडिताः उपवनानां पादपाः यस्याः तां. It appears to be a general practice to make a halt in some garden or grove in the vicinity of a city before entering it. If the traveller be an important personage or an invited guest &c. a deputation goes thither to receive him. During the temporary halt the horses and elephants are haltered to the trees whose barks get rubbed and bruised; see IV. 31 & VII, 18 प्रीतिरोधं—प्रीत्या रोधम् (shutting up, blocking); this would apply to the city but in the case of स्त्री it may convey the idea of obstructing her movements by tight embraces. असहिष्ट—Aori. 3rd per. sing. of सह् to endure. कान्तपरिभोगम्—परिभोग=Enjoyment. आयत—this word is used in the sense of 'large, strong' in V, 50; but here it signifies 'ardent'.

Trans.:—He arrived at Mithilâ the trees of whose gardens [on the out-skirts] were bruised by his armies which engirt it: that city tolerated that ardent friendly soige as a woman does the obstructions of love from the enjoyments of a lover.

53. समये—at the right moment. The word समय if taken in the sense of आचार a 'ceremonial usage' it may be compounded with स्थितौ = the two monarchs standing face to face to ratify the usage of giving the daughter and accepting her 'मया कन्या देया त्वया ग्राह्या इति समयः तत्र स्थितौ अनवलङ्घितमर्यादौ भूपती जनकदशरथौ.' वरु०... पमौ—वरुणश्च वासवश्च; तयोः उपमा ययोस्तौ. *Varuna*, the Neptune of Hindu mythology, is represented as having unlimited control over the destinies of mankind, the attributes and functions ascribed to him impart to his character a moral elevation and sanctity far surpassing that attributed to any other vedic deity. Moreover, he is represented as a beneficient god who is the dispenser of justice. *Vâsava* is one of the epithets of Indra, the ruler of the Heavens so frequently referred to and assisted by the monarchs of the Solar race; see *Shd.* VII. He is looked upon with no small respect by mortals. He is invoked at almost every ceremonial rite and in marriage ceremonies he is invoked with his wiie Shachi. कौतुकक्रियां—The ceremony with the marriage thread (put on the wrists of the pair) preceding the marriage; see VIII, I & *Ku.* V, 66. स्वप्र०...दर्शी—in keeping appropriate to their grandeur; for सदृशी see St. 50 *supra*, वितेनतुः—3rd per. du of the Per. of वितन् to perform a ceremony; see *Ku.* II 43.

Trans.:—Both the monarchs who resembled Varuṇa and Vâsava came up and being present at the ceremony carried the nuptial rites of their daughters and sons through in a style appropriate to their grandeur.

54. पार्थिवीं—Sîtâ, having issued from the furrow in the earth, is called पार्थिवी according to *Pâṇi.* IV, i, 92 and IV, i, 50 noted in the *commen.* रघूद्वहः—रघूणां उद्वहः (one who continues the race, see IX, 9 and *Utta.* IV, 22. अनुजां—*lit.* born after, the younger daughter Urmilâ. अवरजौ—see VI, 58 and XIV, 11. वरौजसौ—वरं (excellent, 'वरः श्रेष्ठे जामातरि') ओजः see II, 54) ययोः तौ. कुशध्वजसुते—Kushadhvaja was the younger brother of Janaka. His two daughters as mentioned by the *commen.* were given to Bharata and Shatrughna. सुमध्यमे—A मध्यमा is a girl who is arrived at puberty and the word need not be viewed in its literal sense 'having a beautiful waist.'

Trans.:—The continuer of the race of Raghu married the daughter of the earth and then Laxmaṇa married Urmilâ who was born after her: the other two powerful ones who were their juniors took [for their wives]the two marriageable daugehters of Kushadhwaja.

55. चतुर्थसहिताः—चतुर्णां सङ्ख्यापूरकः चतुर्थः तेन शत्रुघ्नेन सहिताः. The compound and the construction are "awkward" as observed by Mr. Nandargikar and probably "introduced for the sake of metre". He further quotes similar expressions दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः, छायाद्वितीयो नलः. नव०...ग्रहाः—वधूनां परिग्रहः (taking in marriage; *cf.* नवे

दारपरिग्रहे *Utta.* I, 19; असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा *Shâ.* I, 22) व०...ग्रह:; नवः व० ग्रहः येषां ते. साम०...see *commen.* for the latter half of the stanza.

Trans.:—The three sons accompanied by the fourth, all of whom had accepted wives quite recently, looked charming like the four expedients of that protector of the world *viz.* peace-making, act of bribing, creating disunion, and war endowed with success.

56. कृतार्थतामगमन्—*lit.* went to the condition of having secured their object; see VIII, 3. प्रत्य०...सन्निभः—प्रतीयते अर्थः अनेन इति प्रत्ययः; प्रक्रियते आदौ क्रियते इति प्रकृतिः (this is the crude form of a word to which affixes and case termi. are appended and प्रत्यय=an affix.) Another sense can be derived from the expression by taking प्रत्यय= confidence; see *Shâ.* I, 2; *Ku.* VI, 20; or the four expedients; and प्रकृति=counsellors; see XII, 12; तेषां योगः coalition; स इव सन्निभातीति.

Trans.:—The daughters of the King by the princes and the latter by the daughters gained the fruition of their object: that coming together of the bridegrooms and brides was like the joining of the affixes and crude forms (of words).

57. आत्तरतिः—आत्ता (गृहीता, सम्प्राप्ता, see VII, 34) रतिः (pleasure, satisfaction) यस्य सः (दशरथः). आत्मसम्भवान्—the sons. निवेश्य—Having got married; *cf.* दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य *Shâ.* IV, 19. अध्वसु त्रिषु—see *comm.* and VII, 33. विसृष्टमैथिलः—see II, 9.

Trans.:—He (Dasharatha) having got all his four sons married there, and having given leave to Maithilâ after three marches on the road commenced his journey to his capital with satisfaction.

58. जातु—once upon a time, on a certain day. प्रतीपगाः—प्रतीपं (प्रतिगताः आपः यत्र) गच्छन्ति ते adverse, see 62 *infra.* ध्वज०...थिनः—see *commen.* and प्रमाथिन=tearing down. चिक्लिशुः—troubled, harassed, from क्लिश् 9th. Paras. भृशतया—भृशस्य भावः भृशता, अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरं *Amara.* वरूथिनी=an army 'वरूथिनी बलं सैन्यं' *Amara, cf.* XII, 50 and XII, Mâ. 77. उत्तटाः—तटादुद्गताः those that had overflowed the banks. नदीरयाः—the streams or currents of the waters of a river, see *Me.* 20. स्थलीम्—स्थली is natural firm ground as opposed to स्थला *i. e.* land drained and artificially made firm; see VI, 64.

Trans.:—Once upon a time [during the journey] on the road adverse winds tearing down the banner-trees harassed [his] army by their intensity just as the currents of the water of a river overflowing its banks cause (destruction) to dry land.

59. लक्ष्यते स्म—IV, 65. परिवेष—a hallow. मण्डल=a circle; see V, 74; VI, 13 *cf.* तनोति भानोः परिवेषकैतवात् *Nai.* I, 14. वैनतेयशमितस्य—वैनतेयः विनतायाः अपत्यं पुमान् by *Pâṇi.* IV, i, 120 (whereby words ending in a *femi.* affix take the affix ढक् in forming a Patronymic), is the bird on which Vishṇu rides just as Shiva rides a bull or Gaṇapati rides a

mouse. He, along with Aruṇa, is the son of Vinatâ, wife of Kâshyapa. and a daughter of Daksha, वैनतेयेन शमितः (subdued, vanquished; see IX, 12; *cf.* शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन् *Vikra.* V. 18. भोगिनः see IV, 7. च्युतो मणिः All serpents do not possess the phosphoresent stone. It is supposed to be on the head, or, as others say, in the mouth of the most venomous ones. It is used to decoy insects during the night, to be devoured by the owner. The Sun is compared to it in the stanza.

Trans.:—Thereafter, the Sun with a frightful hallow formed round it appeared like the stone dropped out of the circle of the body of the serpent vanquished by Vainateya.

60. श्येऽलकाः—श्येनस्य (श्येन is the hawk whose colour is grey, शशादनः पत्री श्येनः *Amar.*) पक्षाः, ते एव परिधूसराः (धूसर=grey: the addition of the particle परि imparts an intensive sense *e. g.* परिशुष्क, परिपूर्ण.) अलकाः (केशाः see IV, 54) यासां ताः. During the courses, Hindu women do not comb or oil their hair. सान्ध्यमे०...वाससः—सन्ध्यायां भवः सान्ध्यः (सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् *Pâṇi.* IV, iii, 16) forming, gathering in the evening (see *Megha.* I, 36); सान्ध्याश्च ते मेघाश्च now *common.* अङ्गना—प्रशस्तानि अङ्गानि यस्याः सा. रजस्वला—a woman in the courses. The word is formed according to *Pâṇi.* V, ii, 112 noted in *common.* whereby वलच् comes after the words रजस्, कृषि, आसुति and परिषद्. नो—same as the negative particle न but not so frequently used. 'अभावे नह्यनोनापि' *Amara.*

Trans.:—The quarters having their curling hair formed of the grey coloured wings of the hawk and their garments red and moist in the shape of evening clouds were not fit to be looked at like women during menses.

61. दिशं अध्युवास—The idiomatic use of the accusative is to be noted. When the verb वस् to dwell, with उप, अधि, अनु and आङ् is used in reference to a particular site, it is always put in the accus. case. श्रिताः—p.p. of श्रि 'to approach, resort to for protection.' प्रतिभयं—fearful, terrible. ववासिरे—perf. 3rd plu: of वास् 4th Âtm. to cry, to howl, *cf.* शिवाः सम्यग् ववाशिरे *Bhatti.* XIV, 14. क्षत्र०...चितम्—The reference is to Parashurama's deadly enmity towards the Kshatriyas whom he killed so often and the poet *fig.* makes him use the blood of that race in the obsequial rites to his ancestors. पितृक्रिया is the ceremony usually performed with oblations of ghee, sesamum, rice, etc. in honour of the departed, see *Prayo. Ratnâ.* under अन्त्येष्टि. उचित=accustomed, used to generally as the last member of a compound; *cf.* I, 50; XI, 9; *Ki.* I, 34. भार्गवं चोदयन्त्यः इव—'inciting Bhârgava, as it were, to once more begin the slaughter of the Kshatriyas. चोदयन्त्यः=pro p. of चुद् 10th *Ubha.* to inspire, *cf.* IV, 24. इव is used here to convey the idea of an उत्प्रेक्षा *i. e.* poetical fancy. see Kane's notes on उत्प्रेक्षा p. 138 in *Sâhi. Dar.* शिवाः jackals in general; see VII, 50, and *Ki.* I, 38.

Trans.:—The female-jackals resorting to that quarter which was occupied by the Sun set up a terrible howl inciting, as it were Bhârgava, who was accustomed to make offerings to his ancestors by means of the blood of the Kshatriyas.

62. प्रती०...दि—प्रतीपः (see 58 *supra.*) च असौ पवनश्च; स आदिः यस्य तत्, agrees with वैकृतं=an occurence portending a calamity; *lit.* (विकृतस्य भावः इति अण्.) a change in condition, see *Nai.* II, 5. शान्तिम्—is a ceremony or any act done to avert the effects of an evil whether natural or supernatural, and Hindu works, on rites and ceremonies, there is a Shânti enjoined for almost anything. अधिकृत्य—an *inde.* 'with reference to,' 'concerning' *cf.* ग्रीष्मसमयमधिकृत्य *Shâ.* I. कृत्यविद्—see IV, 3. अन्वयुङ्क्त—*imper.* of अनुयुज् 7th Ât. asked, interrogated; see V, 18. गुरुम्=वसिष्ठं. स्वन्तं—सुष्ठु अन्तः (end, termination) यस्य तत्. अलघयत्—be-littled; made light of. तद्व्यथाम्—see *commen.* व्यथा is anything that troubles the mind, an anxiety; as in 'न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं' for a parallel with the idea in the stanza, see *Bu. Cha.* XIII, 29. and *Jâna.* IX, 25.

Trans.:—After observing the ill-omens in which adverse winds were the chief, the ruler of the earth who knew what to do [at such junctures] asked his spiritual adviser in reference to its pacification: 'it has a good result' thus did the latter minimise his mental pain.

63. सपदि—see 48 *supra.* प्रादुरास—see XI. 15. किल—see VI, 38 & III, 39. वाहिनीमुखे—वाहिन्याः (see XI, 6 वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः *Vishwa.*) मुखं (the front, the van) तस्मिन् प्रमृज्य—see III, 41. Compare अथ प्रकाशीभवदग्रतो दिशं क्षणादुदीचीमवभास्य दीप्तिभिः । बलेन तेजः पुरुषाकृतिश्रिया विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत ॥ *Jâna.* IX, 26.

Trans.:—It is said that a pillar of brightness, sprang up and manifested itself in front of the army, which after some time was discerned by the soldiery, after they had rubbed their eyes, to be a human form.

64. पित्र्यम्—पितुः इदम् or पितृतः आगतं इति transmitted from father to son. The Sûtra quoted by the *commen.* *Pâṇi.* IV, ii, 31 is by itself not sufficient to give the form पित्र्यम्. By the Sûtra the affix यत् comes after वायु, ऋतु, पितृ, and उषस् in the sense of 'this is its diety'. But it does as only in regard to वायु and ऋतु. For पितृ & उषस् we must resort to रीङृतः *Pâṇi.* VII, iv, 27 by which री is substituted for the final short ऋ of a stem before an affix beginning with य when it is not a kṛit nor a Sârvadhâtuka and before च्वि; thus पितृ + यत् becomes पित्री + य and the ई being elided by यस्येति च *Pâṇi.* VI, iv, 148 the form becomes पित्र् + य=पित्र्य. Now मातृकं does not take the affix यत् but the ठञ् in the sense of 'come thence.' उपवीतलक्षणं—see *commen.* The 'upavita' was an indication that Parshurâma was a Brâhmaṇa. He was the son of the Rishi Jamadagni. Being the son of Reṇukâ he may be said to be

a Kshatriya as well, which was indicatedby his bow. ऊर्जित—powerful, strong. The several comparisons may be carefully analysed; thus that with Soma indicates Parashuram's magnanimity; with घर्मदीधिति: conveys an idea of his Power; that with द्विजिह्व conveys the idea of the bow; and that with चन्दनद्रुम of his kind-heartedness. The poet seems to have here in mind the fact that the moon cannot shed its luster unless imparted to it by the sun and the general notion of poets that a sandal tree is always engirt by serpents attracted to it by its fragrance, compare *Jâna.* IX, 27.

Trans.:—Wearing the paternal mark which was the sacred thread as also the strong bow which came from the maternal side, he who was, as it were, the hot-rayed one in company with the moon or the sandal tree with the two-tongued one (serpent).

65. रोष०...न:—रोषेण परुष: (stern, harsh) आत्मा (mind, intellect; see *commen.*) यस्य तस्य पितु: the incident alluded to may be seen in the *Mâhâbhâ.* Reṅukâ, the daughter of king Prasenjit, was the wife of Jamadagni. She was a very dutiful and well-conducted wife. Once, however, she was overcome with some excitement on beholding Chitraratha the prince of Mrittikâvati with a garland of lotuses on his neck sporting with his queen. Jamadagni noticed this and was so incensed that he ordered his sons to kill her. The four eldest neither made any reply nor did they act according to the father's command. Parashurâma however, decapitated her at which the father was mightily pleased and told the obedient son to ask a boon. He asked for his mother's life; and among other things invincibility in single combat for himself. शासने—शासन=command, injunction; निर्देश: शासनं च *Amara* III, 69; see *Bu. Cha.* V, 71. तस्थुषा:—*instru. sing.* of तस्थिवस् see II, 29; V, 61. By him who 'obeyed' or conformed to' In this sense used in the loca. as in *Vi.* V, 17. स्थितिभिद्: refers to पितु:; स्थिति: is steadfastness in the path of rectitude or duty, see III, 27 and नरपतिरभिन्नस्थितिरसा *Shâ.* V. प्राक्—At first, see VII, 34 and *Bhatti.* VIII, 106. घृणा—'कारुण्यं करुणा घृणा' 'pity, tenderness' or it may signify 'reproach' or even 'aversion' to kill the mother. In the last sense it is used by Shriharsha. अधारि पद्मेषु यदङ्घ्रिणा घृणा *Nai.* I, 20 and this seems appropriate here. ततो मही—This of course refers to the extirpation of the Kshatriyas and the conquering of the whole by Parashurâma.

Trans.:—By him who, in spite of every other feeling, obeyed the command of the father whose mind had become stern by rage, and had lost equanimity of temper first conquered the aversion [of doing the act of] felt in the cutting off the head of the trembling mother and then the earth.

66. Compare ततो दधानः श्रवणावसक्तिनीं विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिकाम् । *Jâna.* IX, 57. अक्षबीज=is the well-known रुद्राक्ष the fruit of the *cles*

carpus. The literal meaning would be *'eye fruit.'* It is said that Shiva once in war with the Asuras, having burnt three cities wept at the loss of lives involved and the tears falling to the ground sprung up as shrubs producing berries, which were thence called *Rudráksha.* **व्याजपूर्वं०**—(for व्याज see IV, 25, 58,) having the semblance in prominence. **निर्बभौ**—perfect 3rd sing. of निर्भा 2nd Paras. to shine forth.

Trans.:—who by the rosary of Rudrakshas on his right ear appeared bearing, as it were, in a semblance, the number twenty-one which was the number of times he had destroyed the Kshatriyas.

67. **पितुर्वधभवेन मन्युना**—Kârtavirya a king of the Haihaya tribe was endowed with a thousand arms by the favour of Dattâtraya and with a golden chariot. While Jamadagni was absent from his hermitage this king entered it and although hospitably received by the wife of the sage, forcibly carried away the calf of the hermit's cow. On hearing this from his father's mouth Parashurâma cut off the thousand arms of Kârtavirya and killed him. The sons of Kârtavirya taking advantage of an absence of Parashurâma from the hermitage of Jamadagni attacked it and killed the sage. On his return from the forest Parashurâma saw the dead body of his father and bewailed his unmerited fate. He now made a vow to extirpate the whole Kshatriya race; and, is said to have done so twenty-one times. See Mahâbhârata Vanaparva. Chap. 116 **राज०निधनाय** निधन = destruction, annihilation. **दीक्षितम्**=*lit.* ready, with a firm determination; from दीक्ष् 1st Atm. This word has appeared in the secondary sense in VIII, 75; XI, 24. **भार्गवं**—भृगोरपत्यं पुमान् इति अण् by *Pâṇi.* IV, i, 114. **विषसाद**—per. 3rd sing. of विषद् 1st *Paras.* to dispair, to become dejected. अकृतार्था विषीदन्तः परलोकमुपास्महे *Bhatt.* VII 86.

Stanzas 64 to 67 make up one sentence and convey a whole complete idea.

Trans.:—The king, whose sons were [too] young, become dejected on seeing the son of Bhrigu, who had taken the firm resolve (for the purpose) of destroying royal families in consequence of the anger aroused by the murder of his father, and (bringing to mind) his own condition.

68. **नाम रामतुल्यम्**—The name Râma is applied to both (1) the eldest son of Dasharatha as well as to (2) Parashurâma the son of Jamadagni both of whom are the enemies of one another. **दारुणे**= (firce, ferocious; see *Shâ.* VI, 28). **अहिते**—(अहित see IV, 28; IX, 17). **रत्नजातम्**—for जातं see V, 1.

Trans.:—The name Râma was equally applicable to his own son as also to the furious enemy: it became pleasing as well as fear.inspiring just as jewels in a necklace and on the hood of a serpent produce joy and fear.

69. अर्घ्यमर्घ्यम्—अर्घ्य by पादार्घाभ्यां च *Pâṇi.* V, iv, 25; see V, 2. The repetition is to indicate the eagerness of Dasharatha to show respect to Parashurâma. अनवेक्ष्य—without regarding, or being unmindful. भारताग्रजः read भरताग्रजः the one born before भरत hence, Râma. यतः—The suffix तस् generally comes in the ablative or locative senses but it is allowable with other case-affixes also by *Pâṇi.* V, iii, 14 quoted by *commen.* क्षत्रार्चिषम्—see VIII, 38. उदग्रतारकाम्—agrees with दृशं उदग्रा='up-turned' तारका pupil, see *commen.* This is an indication of extreme rage. Compare with this stanza 'अजीगणद्दाशरथं न वाक्यं यदा स दर्पेण तदा कुमारः ॥ धनुर्व्यकार्षीद्गुरुबाणगर्भं लोकानलाविद्विजितांश्च तस्य *Bhatti.* II, 51.

Trans.:—Unmindful of the king who cried out 'worshipping materials, worshipping materials!' he (Bhârgava) directed his eyes which had their pupils raised up and which shot out flames of fire (in the shape of) fire-anger against the Kshatriyas.

70. कार्मु°...मुष्टिना—कार्मुक; see 43 *supra*; निषक्त fixed, thrown round, placed upon from निषञ्ज 1st Para. see IX, 50 अङ्गु°...रिणं—अङ्गुलीनां विवरं, तस्मिन् चरत्यसौ तं. युयुत्सुना—instru. sing. of युयुत्सु formed according to सनाशंसभिक्ष उः *Pâṇi.* III, ii, 168—the affix उ comes after roots that have taken the affix सन् (*i. e.* the Desiderative) and after the verbs आशंस् and भिक्ष्, to convey the sense of 'the agent having such a habit.' *cf.* धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । पाण्डवाः *Bha. Gi.* I, 1. निजगदे—Passive 3rd per. sing. of गद् to speak.

Trans.:—By him—who was desirous to do battle, who had placed his hand on (the centre of) the bow and who was making an arrow pass through the interstices between his fingers—was addressed the intrepid scion of the Raghu-race who was standing before him.

71. क्षत्रजातम्—क्षत्राणां जातम् (collection, race, जातिर्जातं च सामान्यं *Amara.* see रत्नजातं st. 68). अपकारवैरि—अपकारेण (by harm, injury as opposed to उपकार. *cf.* उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा *Md.* II, 37) वैरि; this of course refers to the killing of Jamadagni by Kârtavîrya; see St. *supra.* बहुशः—repeatedly, frequently; see *Sha.* I, 24. शस् suffix is appended to बहु in the Locative sense which could have been brought out by putting the word बहु in the Locative case. Kaiyata however, in his discussion on एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा from Mâhâbhâshya interprets the शस् affix as carrying with it the idea of 'particularising, individualising'. The शस् does not here carry that sense and may, therefore, be looked upon only as स्वार्थे. दण्डघट्टनात्—दण्डेन घट्टना (disturbing, stirring. It is interpreted as 'striking' but that is hardly appropriate).

Trans.:—The whole Kshatriya race is my enemy on account of the injury (that it has done me): having repeatedly destroyed it I have been pacified; [but] I have been provoked by the report of your exploit just as a slumbering snake is (aroused) when stirred by a cudgel.

72. किल—see *commen.* and II, 53. अक्षणोः—Imperf. 2nd Sing. of क्षण् 8th *UBha.* 'to break to pieces'. समर्थये—I regard, I believe; *cf.* अनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये *Shâ.* VII, 3. वीर्यशृङ्ग—see *commen.* The word शृङ्ग is used here as indicative of 'excellence', 'supremacy', 'predominance' शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च *Amar.* see IX, 62. The Râma. *Bâla.* ch. LXVI, 14—25, gives an account of the discomfiture of the various princes who had gone to Mithilâ to try the bow whose breaking was fixed as the condition for the hand of Sitâ.

Trans.:—It is said you have broken the bow of the Maithila king which, hitherto was never even bent by any other prince. On hearing this I have come to the conclusion that you have, as it were, broken down bravery—predominance.

73. अन्यदा—*indecli.* at another time, at any other juncture *cf.* अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितां *Mâgha.* II, 44. मां अगात्—went after me, followed me, was applicable to me. This *idio.* use of the aorist of गम् may be noted. व्रीडमावहति The root आवह् *lit.* means 'to bring'. Here it signifies 'tends to produce shame'; as in *Shâku.* III, 4. व्यस्तवृत्तिः—व्यस्ता (changed and therefore lost its original significance) वृत्तिः (function, indication; the word derived from वृत् 1st Âtm. to be, to exist *prim.* signifies, 'conduct'.) यस्य सः.

Trans.:—At any other time in this world this word Râma when uttered went to me (was applicable to me alone); that [epithet], however, now produces a feeling of shame in me since on account of your rising into prominence its meaning has been reversed.

74. अकुण्ठितं—not obstructed; hence, taking effect on; from कुण्ठ 1st *Paras.* to be mutilated or dulled. Parashurâm is said to have studied archery alone with Kârtikeya. On the completion of his course he let fly an arrow at the side of the Krauncha peak which is said to be the residence of the god of wealth. "कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते." The peak is located by geographers in Assam. The arrow went right through to the other side and made a hole which is described as the passage for the Hansas to come to the south during the winter. This क्रौञ्चरन्ध्र is called भृगुपतियशोवर्त्म by Kâlidâsa. अपहर्तुम्—see *Niti* 18. समागसौ—समः (equal) आगः (fault, transgression आगोऽपराधो मन्तुश्च *Ama.* the word आगस् is also neuter as सहिष्ये शतमागांसि *M.* II, 108) ययोस्तौ. धेनुवत्स°—see *commen.* and note on अपकारवैरि° 67 *supra.* हैहयः—Kârtavirya a descendent of the Yâdava race. See *commen.* for the reference to Bhârata.

Trans.:—To me, who bear a missile unobstructed even by the mountain (Krauncha), there are, to my mind, two equally offending enemies [one is] Haihaya on account of his carrying away the calf of [our] cow, and [the second is] yourself engaged in depriving me of my fame.

75. **क्षत्त्रि॰ करण: विक्रमः**—क्षत्त्रियाणां अन्तः, तस्य करणः *commen.* **तेन**—therefore. **त्वयि अजिते**—*loc. abso.*—while you are unconquered. **न अवति**—does not satisfy or give pleasure; *cf.* न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी I, 65. **पावकः**—(one that purifies from पू to purify with the affix ण्वुल् to express 'agent,' by *Pâṇi.* III, i, 133). The fire in the ocean refers to वडवानल the submarine fire. कृशानुः पावकोऽनलः *Amara.* **कक्षवत्**—कक्षः dry grass 'कक्षः स्मृति भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः' *Dhara.* see VII, 55. The affix वत् is here used in the sense of 'like what is therein, or thereof, by the rule in *commen. i. e.* मथुरायां इव मथुरावत्.

Trans.:—Therefore, so long as you are not subdued my prowess, though it has achieved the destruction of the Kshatriyas, does not satisfy me: that is looked upon as the [true] energy of fire which *inflames.* even in the ocean as in dry grass.

76. **विद्धि**—*Imper.* 2nd Sing. of विद् to know. **आत्तबलं**—deprived of all energy; *cf.* V, 26. **ऐश्वरं**—ईश्वरस्य इदम्—appertaining to ईश्वर Shankara 'ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः' *Amara.* For an account as to how the two gods Vishṇu and Shiva came by two bows etc., read the following from *Râmâ.* Bâla. ch. LXXV vs. 11-20 इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते । दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा । अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे । त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया । इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः । तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजय । समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् । तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया । अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः । विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः । विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः । तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः । देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंधैः सचारणैः । याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ । जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा । धनू रुद्रस्तु सङ्क्रुद्धो विदेहेषु महायशाः । देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ।. **अभाजि**—also अभञ्जि, 3rd per. Aorist of the passive of भञ्ज to break. **खातमूलं**—खातानि (excavated, dug up, from खन् to dig) मूलानि यस्य तम्. The erosion of the banks of rivers and the consequent washing away of the roots of trees by floods is a phenomenon of common occurrence on the banks of rivers like the Narmadâ and the Krishṇâ. **नदीरयैः**—see st. 58 *supra.* **मृदुरनिलः** Râma is deprecated by comparing him to light breeze of wind. **द्रुमम्**—तटस्य द्रुमम् or तटे स्थितं द्रुमम् see *Jâna.* IX, 33.

Trans.:—Understand that the bow of Îshvara that was broken by you had been divested of its strength by the power of Hari; also [understand further that] even a light wind lays low a tree situated on the bank of a river when its roots have been dug up by the current of the stream.

77. **तत्**—an *indecli.* therefore.' **मदीयं**—मम इदं मदीयं. **तिष्ठतु**—Let aside, let it remain, never-mind. *cf.* तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः *Mu.* I. **प्रधनं**—a battle, a fight; *cf.* श्रुत्वा वः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः *Uttar.* V, 1. **एवं**—refers to the discharging of an arrow from the bow of Parashurâma.

तुल्य°...सा—तुल्यं च तत् बहुतरः (strength, vigour of the arm ; see V, 28) च, तेन. विकृष्यताम्—note the use of the potential conveying the sense of 'request,' see *Jána.* IX, 43.

Trans.:—Then do string this bow of mine and putting on an arrow to it, pray, draw it, never mind the fighting: if even this much were done by you then I [shall deem myself] as vanquished by you having an equal power of the arm.

78. **कातरः**—discouraged, frightened, अधीरे कातरः *Amar.* **तर्जितः**—Scared, terrified. **उद्गतार्चिषा**—उद्गता (issued, emitted) अर्चिः (see IV, 25) यस्याः सा, तया. **परशुधारया**—by the blade of the battle-axe which is the characteristic weapon of Parashurâma. **ज्यानि°...लि:** see st. 40 *supra.* **अभय°...जलिः**—अभयस्य याचना, तस्याः अञ्जलिः (folding of the hands to solicit immunity from danger ; see *Vaira.* 99). Note the idiom अञ्जलिः बध्यताम्.

Trans.:—If thou art frightend or feel scared by the battle-axe-blade of mine which flashes forth bright radiance then your fingers hardened by the friction of the bow-string are of an avail ; you had better make the cavity of [your] hands to solicit immunity from danger *lit.* (no-fear).

79. **भीमदर्शने**—भीमं (awful, frightening) दर्शनं यस्य तस्मिन्. **तद्धनुर्ग्रहणं**—तस्य (परशुरामस्य) धनुः, तस्य ग्रहणं taking of the bow offered by Parashurâma, see st. 77. **समर्थं उत्तरं प्रत्यपद्यत**—Regarded (it) as a significant reply. The verb पद् with प्रति 4th Âtm. has various senses which must be carefully discriminated.

80. **पूर्वजन्मधनुषा**—see *commen.* also see quotation from Râmâyaṇa in the notes to st. 76 and *Jána.* IX, 36-37. **अतिमात्रलघुदर्शनः**—मात्रा (मर्यादा) अतिक्रान्तं अतिमात्रं (exceedingly) लघु (agreeable, pleasant,) अत्लघु an Avya: compound. अत्लघु दर्शनं यस्य सः. **केवलः** single, isolated. Malli. explains it as रिक्तः. **सुभगः** lovely, charming; (see *Ku.* IV, 34 or *Shâ.* III, 9). **नवाम्बुदः**—अम्बूनि ददाति इति अम्बुदः, नवश्चासौ अम्बुदश्च. **किंपुन**: see *Ap. G.* § 267. **त्रिद°...लाञ्छितः**—see *commen. cf.* स्वजैरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः V, 25.

Trans.:—Having come by the bow which he had in his former life he appeared extraordinarily charming: if a fresh cloud is beautiful even by itself, how much more then if it be marked with the celestial bow.

81. **भूमि°...कोटि**—एका चासौ कोटिश्च (see IV, 14); भूमौ निहिता भूमिनिहिता, भूमिनिहिता एककोटिः यस्य तत्. **कार्मुकं**—(see st. 44 *supra.*) the bow. **बलिना**—बलं अस्य अस्तीति बलिन्. **भूभृतां रिपुः**—the enemy of kings; *viz.* Parashurâma, because the kingly tribe was the Kshatriya one. **धूमकेतनः** signifies fire which has smoke for its characteristic mark. Often such words become very confusing *e. g.* मीनकेतन, झषकेतन, the first signifies Cupid and the second 'the sea'; but both can be interchanged as to meaning and have to be interpreted by context. **आस**—This is looked upon as an Avyaya, 'तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् बभूवार्थे' just as **आह** in the sense of उवाच. **अधिरोपितं**—*p. p.* of the causal of अधिरुह्.

Trans.:—That bow [of his former birth] was fixed by that power-

ful one with one of its extremity put on the ground and strung up; and the enemy of the kings became like fire with only its smoke remaining.

82. **परस्परस्थितौ**—The two rivals standing face to face. For परस्पर see VI, 65; VII, 14 and for स्थितौ see st. 52 *supra*. **वर्धे०...तेजसौ** see *commen.* The glory of Râma was heightened and that of Parashurâma was proportionately lessened, see st. 77 *supra*. **पश्यति स्म**—For the addition of स्म see IV, 65. **जनता**—mankind, an assemblage of persons. The affix तल् comes after the words ग्राम, जन, बन्धु, सहाय & गज according to the rule quoted by *commen.* in the sense of a 'collection consisting thereof'; see XV, 67 and *Md.* V, 14. **दिनात्यये**—दिनस्य अत्ययः (end, termination) see I, 52; *Ku.* IV, 44. **पार्वणौ**—पर्वणि भवः पार्वणः falling on a Parvan *i. e.* full-moon or new-moon day; 'पर्व स्याद्दर्शप्रतिपदोः सन्धौ स्यात्तिथेः पत्रकान्तरे *Dharaṇi.* see *Mu.* III, 10.

Trans.:—The people saw them both standing face to face against each other, the one having his glory increased and that of the other proportionately decreased as if they were the moon and the sun on a conjunction day in the evening.

83. **कृपामृदुः**—कृपया मृदुः soft, gentle, on account of kindness; see VIII, 9; IX, 37—refers to Râghava. **आत्मनि स्खलितवीर्यम्**—see *commen.* **संहितम्**—placed (in position) upon the bow; see III, 53; *Ku.* III, 66. **अमोघं**—see III, 53. **आशुग**—an arrow. 'आशुगोऽर्के शरे वायौ' see III, 54; *Jâna.* V, 54. **हरसूनुसन्निभं**—हरस्य सूनुः (Kârtikeya, see VII, 1, the son of Shiva), तस्य सन्निभः (सदृशः). **व्याजहार**—spoke from व्याहृ 1st Paras. to speak, to say, see *Ku.* II, 62; also **स्वागतं व्याजहार** *Me.* I, 2.

Trans.:—Râghava who was like the son of Hara, being softened with feelings of kindness, beholding the son of Bhrigu powerless in regard to himself and his own arrow which never went in vain when once put to the bow, spoke.

84. **प्रहर्तुमलम्**—अलं = able, competent (पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु *Pâṇi.* III, iv, 66. The affix तुमुन् comes after a verb having in composition with it अलम् and its synonyms when these words express 'to be capable of somethings;' *e.g.* भोक्तुमलम् see *Ku.* II,56). **निर्दयं**—निर्गता दया यस्मिन् कर्मणि तत्तथा an adverb qualifying. प्रहर्तुं. **इति**=therefore. **अभिभवति** *loc. sing.* of the pre. par. of अभिभू to attack, to assail; see XI, 16 and *Mu.* I, 4. **अनेन पत्रिणा किं हन्मि ते** (तव) **गतिं उत मखार्जितं लोकम्**—पत्रिणा see III, 53; उत=or, whether. मखार्जितं=मखेन (see III, 39) अर्जितम् gained, acquired; see VII 63.

Trans.:—Although you are the assailant I am not inclined to mercilessly strike you as you are a Brâhmaṇa: say what I am to do with this arrow of mine—whether to stop your motion or to close the world acquired [by you] by sacrifice.

85. **न...न**—"स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नद्वयप्रयोगः सिद्धः" two negatives not only convey an affirmative sense but impart an intensitive force to it; *cf.* न पुनरलङ्कारश्रियं न पुष्यति or नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् *Shd.* III,

Megha. II, 43. तत्त्वतः—an *indecli.* in reality, truly; *cf.* तत्त्वतः एनां उपलप्स्ये *Shâ.* I. पुरातनं पुरुषं—The Being who is supposed to survive each महाप्रलय (deluge); see X, 19 and 25. गां गतस्य see X, 72; XI, 36. वैष्णव—see X, 54 विष्णोः इदं relating to or appertaining to Vishṇu; by तस्येदं इति अण *Pâṇi.* IV, iii, 120. दिदृक्षुणा—दिदृक्षुः desirous of seeing by 'सनाशंसभिक्ष उः' *Pâṇi.* III, ii, 168 see I, 2; IX, 64 and दिदृक्षुरन्तःसरसीं *Jâna.* I, 5.

Trans.:—The sage said in reply to him:—it is not that I do not recognise you as the Primeval Being in reality; but I assure you I have provoked you with the sole desire of marking the Vaishṇava power of you who are now descended upon earth.

86. भस्मसात्—The affix सात् is optionally employed in the sense of च्वि (*i. e.* making a thing like what is expressed by the base-word when something is changed in all its parts into something else by *Pâṇi.* V, iv, 52 quoted by *commen.*) see note on अग्निसात् VIII, 72. कृतवतः applies both to भस्मसात् and to पात्रसात्. पितृद्विषः—the enemies of my father *i. e.* the Kshatriyas. पात्रसात्—according to the rule (*Pâṇi.* V, iv, 55) quoted by Malli. the affixes त्रा as well as सात् come in the sense of 'to be given to that'. The whole of the world was made over by Bhârgava to the sage Kâshyapa काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा । विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशां । तदा प्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह ॥ तामिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव । मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमं ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ॥ जहि तान् शरमुख्येन माभूत् कालस्य पर्ययः । *Râma.* Bâla. ch. 74. ससागरां वसुधां—The whole earth environed by the several oceans. 'उदधिमालामेखलाभू,' वसुधा=वसूनि धारयतीति वसुधा see VIII, 1. आहितः—inflicted from आधा 3rd Ubha. Note that the word आहित is used in the sense of 'completed', 'performed' as in आहितक्रतुः. जयविपर्ययः see VIII, 89; *Ki.* XI, 44. परमेष्ठिना—परमे व्योम्नि चिदाकाशे वा तिष्ठति (परमे कित् the affix इनि comes after the root स्था 'to stand' preceded by the word परमे, and it is an Aluk by *Pâṇi.* VI, iii, 14 and the स्था is changed to ष्ठा by the Vârtika on *Pâṇi.* VIII, iii, 9).

Trans.:—Even the opposite of victory (*i. e.* defeat) inflicted by thee—the Primeval Being,—is certainly agreeable to me who have reduced to ashes the enemies of my father and who have made over the whole earth bounded by the oceans to the deserving.

87. मतिमतां—to the wise. The word मतिमत् is formed by the addition of the possessive suffix मतुप् by *Pâṇi.* V, ii, 94. Note the use of the genitive, for which see I, 59, under वदतांवरः or V, 23 under वेदविदांवर. ईप्सिता—see I, 79. तीर्थे—see I, 85. खिलीकृता—impeded, blocked up: see st. 14 *supra* and *Ku.* II, 45. स्वर्गपद्धतिः literally पद्धति is 'moving by the feet पादाभ्यां हन्यते गम्यते' and hence, any course 'सरणिः पद्धतिः पद्या' *Amara.* अभोगलोलुपम्—भोगेषु (in physical enjoyments) लोलुपः ardently longing for), न भोगलोलुपः, अभोगलोलुपः, तम्. The Jânakiharaṇa, which appears to closely follow the Raghuvansha, has a slight deviation here—it does not say anything about the choice given to Parashurâma as in st. 84

but at once mentions of an arrow having been discharged blocking Parashurâma's path to heaven, see *Jâna.* IX, 45. He who seeks मोक्ष or final emancipation is not anxious to secure a position in heaven.

Trans.:—Therefore, Oh you best of the intelligent! Spare my coveted power of motion for the purpose of going to holy places. The blocking up of the road to Heaven for me, who have no yearning for physical enjoyments, shall cause no pain.

88. **प्रत्यपद्यत**—assented, agreed; see XV, 93; and note on same st. 79. **प्राङ्मुखः**—प्राचि मुखं यस्य सः one whose face is towards the east, the heaven being guarded by Indra who is the presiding deity of the east, it is but appropriate that Râghava should face that direction when shooting an arrow to block the path to Heaven. **सुकृतः**—शोभनं कृतं यस्य तस्य भार्गवस्य of him whose deeds were meritorious; hence, the pious **स्व...परिघः**—स्वर्गमार्गस्य परिघः *(orig.)* a beam put behind a gate to securely fasten it—the अर्गल see XVI, 84; *Shâ.* II, 15. **दुरत्ययः**—दुःखेन अत्ययः (नाशः) यस्य तत्; for अत्यय see stanza 82 *supra.*

Trans.:—Râghava assented, [saying] be it so; and with his face towards the east discharged an arrow, which became an impassable barrier to the path to Heaven for Bhârgava, though he was a righteous personage.

89. **तरसा**—by vigour, by energy; see V, 28; *Mâ.* IX, 72. **तरस्विनां**—तरस्विन् a courageous person, a hero. **प्रणतिः**—*lit.* a bow, a salutation, as in IV, 88; hence humility, courtesy.

Trans.:—Râghava also touched the feet of the treasury of asceticism saying, pray excuse me. Courtesy on the part of the valiant towards enemies vanquished by vigour is for their glory.

90. **राजसत्वं**—रजसः इदं राजं (composed of the *Rajo Guṇa,* which is the cause of the activity seen in creatures); राजं च तत् सत्वं (nature, 'सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' *Medini.*) च. The other two qualities are (1) सत्व which is supposed to endow a creature with the highest individuality and (2) तमस् choler, darkness, (ignorance which is predominent in the lowest individuals.) **मातृकं पित्र्यं**—see st. 64 *supra.* **शमं**—see VIII, 80. **निग्रहः** restraining. Malli. seems to take the word in the sense of 'punishment'; see XII, 52, 63. **अनुग्रहीकृतः**—अनुग्रह is favour, a kind turn. *cf.* निग्रहानुग्रहकर्ता *pancha.* I; see II, 35.

Trans.:—Even by discomfiture having an unspotted termination a favour has been (made) by you; since you have led me into peacefulness—the quality proper to my paternity after having shaken off from me the principle of Rajas peculiar to my maternal side.

91. **साधयामि**—The root साध् 5th conj. also 10th conj. has various senses धातूनामनेकार्थत्वात्प्रयोगतोऽनुमन्तव्याः, अनेकार्था हि धातवः. This root is found more frequently used in the sense of 'to go', 'to depart' in dramatic literature *e. g.* वैखानसः—साधयामस्तावत् *Shâ.* I, वामदेवः—भगवन् कौशिक

साधय *Anargha* also अयि साधय साधयेप्सितं सरणीयाः समये वयं वयः *Nai.* II, 62. अविघ्न—without any obstacle; this word is always neuter, though विघ्न is masculine. According to the rule quoted in the *commen.* it expresses 'condition' see I, 91. उपपादयिष्यतः—*geni. sing.* of the participle of the desiderative of उपपद्. The sense conveyed by the Desederative is usually that of a person 'wishing or about to perform an action'. सलक्ष्मणम्—is a Bahuvṛihi compound as said in the *commen.* according to *Pâṇi.* II, ii, 28 whereby the word सह is compounded with a word in the instrumental and the compound is a Bahuvríhi provided the companion and the person accompanied are equally affected by any action in a similar manner. Here Lakshmaṇa and his Agraja (elder brother) are equally affected by ऊचिवान्. लक्ष्मणाग्रजम्—sometimes called भरताग्रजम्—refers to Râma. तिरोदधे—see X, 48.

Trans.:—I am off; may the godly work about to be undertaken by you have no impediment. Saying these words to Laxmaṇa and his elder brother, the sage disappeared.

92. स्नेहात्—out of affection; *cf.* स्नेहात् सभाजयतुमेत्य दिनान्यमूनि *Uttar.* I. also *Shâ.* IV, 5. परिरभ्य—embracing, from रभ् [रम्भ] with परि; *cf. Ku.* V. 3. क्षणशुचः—momentary distress; for शुच् see VIII, 58 and *Bu. Cha.* V, 7. परीतोष also परितोष—satisfaction; *cf.* आपरितोषात् *Shâ.* I, 2; सम इह परितोषो *Niti.* कक्षा०...तरोः see VII, 55; XI, 75; लङ्घित attacked, inflicted an injury upon; as in लङ्घित एष शकुन्तलाव्याधिना *Shâ.* VI or आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्था शकुन्तला *Shâ.* III, The metre of this verse is Vasantatilakâ.

Trans.:—On his having gone away, the father embraced the victorious Râma, and through affection he viewed him as born again. To him who had to suffer a momentary distressed the gaining of satisfaction became like a shower of rain to a tree scorched by wild fire.

93. कृत०...कार्ये—कृत see VI, 3; *Shâ.* VI, 23. उपकार्या see V, 41. शर्वकल्पः—(see *commen.*) almost like Sharva *i. e.* ईश्वरः सर्वः (शर्वः) ईशानः शङ्करः. The suffix कल्प is used with nouns in the sense 'almost equal to,' see V, 36; VII, 20 or *Bu. Cha.* II, 18. कुव०...क्षम्—The formation of कुवलयित is accord. to *Pâṇi.* V, ii, 36 (quoted in *commen.*) by which the suffix इतच् comes after certain words (of the तारकादि group) in the sense of 'that is obtained or possessed by', or 'that whereof this is observed.' गवाक्ष=window, see VII, 11.

The metre of this stanza is different from the metre of the larger portion of the canto, as required by the rules of composition. It is Mâlinî.

Trans.:—Then the lord of the earth, who was almost like Shiva, passed some nights on the road where splendid tents had been pitched, and entered the city of Ayodhyâ, the windows (of whose mansions) were crammed with blue-lotuses, as it were, by the eyes of the women eager to have a look of Maithili.

Raghuvansha Canto XII.

Notes and Translation.

1. The comparison between king Dasharatha and the flame of a lamp is sustained by the adjectival clauses being susceptible of meanings suited to each; thus **निर्विं०...स्नेहः**—(1) in reference to Dasharatha निर्विष्टः (उपभुक्तः) विषयाणां (रूपरसादीनां see I, 8; VIII, 10 and *Bu. Cha.* I, 70) स्नेहः (प्रीतिः) येन सः; (2) in reference to Pradipa (a lamp) निर्विष्टः पीतः विषयस्नेहः दीपभाजनतैलं येन सः. **दशान्तं**—(1) the end or latter part of existence; (2) the extremity of the wick. **आसन्ननिर्वाणः**—निर्वाण is (1) final emancipation; (2) finishing. **अर्चिः**—a flame is sometimes masculine and hence the comparison is complete in all detail. Some of the expressions have to be strained a little, no doubt, to keep up the double *entendre.*

Trans.:—He who had enjoyed all pleasures of the senses, who had attained the declining period of existence, and having his final emancipation at hand, was like the flame of a lamp about to go out in the early morning, with its supply of oil finished and with its wick nearly consumed.

2. **तं**—refers to Dasharatha. **कर्णमूलं**—note the use of the accusative with the verb denoting motion, see Ap. G. § 30. **श्रीः** royal insignia. **कैकेयीशङ्कया**—King Dasharatha, as is well-known, had three wives Kausalyâ, Kaikeyî, and Sumitrâ. He intended and made preparations to install Râma, being the eldest son, on the throne. At first Kaikeyi was also pleased at it. But her jealousy was excited by her maid-servant Mantharâ. Taking advantage of a promise made by old Dasharatha, she demanded its fulfilment *viz.* consenting to give her two boons whatever and whenever she may demand. The result was the exile of Râma, and the endeavour to install Bharata on the throne; see *Râmâ.* Ayodhyâ Kânda ch 7-14. **पलितच्छद्मना**—पलितं hoariness, silvery-white hair; तस्य छद्मना (छद्मन्=छाद्यते स्वरूपं अनेन इति a deception, a guise *cf. Ratnâ* II, 17; *Mâ.* II, 21).

Trans.:—Old Age under the guise of grey hair came to the root of his ears and, as if through fear of Kaikeyi, whispered to him 'place the insignia of royalty on Râma.'

3. **पौरान्**—see IV, 27. **पौरकान्तस्य**—पौराणां कान्तः (the beloved) **अभ्युदयश्रुतिः**—see *commen.* **कुल्या**—a trench, a water-course; see, *Shâ.* I, 15; *Uttara.* III, 23. See *Râmâ.* Ayodhyâ chap. III for the general acclamation with which Râma was accepted.

Trans.:—The report of the elevation of Râma who was the

beloved of the citizens delighted the heart of every denizen just as watercourse refreshes the trees in a garden.

4. अभि०...भारं—सम्भार = preparation; *cf.* सत्रसम्भार: *Jâna.* VI, 35. कल्पितं—see V, 28. क्रूरनिश्चया—क्रूरः निश्चयः यस्याः सा *viz.* Kaikeyi. दूषयामास—*perf.* of the causal of दुष् to spoil, *cf.* VIII, 68.

Trans.:—The cruel-resolved Kaikeyi, marred the preperations for his installation with tear-drops of the king hot on account of grief.

5. आश्वासिता—consoled; see *Vikra.* V, 16; *Me.* II, 53. Malli. takes the word in the sense of 'promised.' चण्डी—Although a term of endearment applied to one's beloved as in *Me.* II, 44; or *Vikra.* IV, 38 it is used here in its literal sense as given in the *commen.* तत्संश्रुतौ वरौ—Two boons were promised to Kaikeyi by King Dasharatha when she supported the wheel of his chariot in a battle fought by him on behalf of Indra with the Râkshasas, when she said "त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ । यदा मेऽवसरो भूयात्तदा देहि वरद्वयम्" for further details see Adhyâtma Râmâyaṇa Canto II. It is at the time of installing Râma on the throne that Kaikeyî—at the instigation of her maid Mantharâ—demanded the two boons mentioned in the next stanza. किल see III, 39. इन्द्रसिक्ता—Indra as the presiding deity of rain *i. e.* Jupiter Pluvius of Indian mythology, may be taken here as such; but some annotators have taken इन्द्र to signify 'a cloud.' उरग—see I, 28. The comparison of Kaikeyi to the earth; of (2) the boons to serpent and (3) the instigation of Mantharâ to the wetting of the holes in the ground by rain is worth noting.—उद्ववाम—The use of this verb need not be taken as ग्राम्य. Dandin in his Kâvyâ-Darsha has been careful to discriminate as to the use of words like निष्ठ्यूत, उद्गीर्ण, वान्त etc. Whenever they are used as गौण they lend, he says, certain amount of charm; but it must be said that any other verb instead would certainly have been better here.

6. समा:—See VIII, 31. This word is always in the plural. Here it is in the *accusa.* case. एकेन and द्वितीयेन—by means in the two vows promised by Dasharatha for which see previous stanza. वैध०...फलां—विगतः धवः यस्याः सा विधवा तस्याः भावः वैधव्यं (widowhood); तदेव एकं फलं यस्याः सा, तां.

Trans.:—By one of these two (boons) she sent Râma [into exile] for fourteen years, and with the other she wished Fortune to her son, the main result of which was her own widowhood.

7. प्राक्—see V, 43. प्रत्यपद्यत—gained; see XI, 34. This verb has so many senses and it has been so variously used that the student must be careful in noting the exact significance in each place. वनाय गच्छ—The use of the dative is remarkable. It is according to गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि *Pâṇi.* II, iii, 12. In the case of roots indicating actual physical motion the place to which the motion is directed takes the affix either of the accusative or of the dative in denoting the

'object when it is not a word expressing road.' मुदित—the joy may be either on account of the father fulfilling his promise to Kaikeyî on account of his (father's) continuing on the throne.

Trans.:—Râma (with tears in his eyes) took charge of the earth handed over to him by his father: later on with joy he accepted his command 'go to the forest.'

8. **मङ्गलक्षौमे**—मङ्गले (auspicious) च ते क्षौमे (silken cloth X, 8) च. **वसानस्य**—dressed, clad ; *cf.* वसने परिधूसरे वसाना; *Sha.* VII, 21; see XI 16; *Ku.* III, 54; *Bhatti.* IV, 10. **वल्कले**—The bark garments were usually worn when one wanted to lead a forester's life as distingished from a town-life. **समं मुखरागं**—Prince Râma had such firm mind that he was neither flushed with joy nor cast down with pain, hence the colour of his face was uniform.

Trans.:—The astonished people saw one and the same colour on his (Râma's) countenence when putting on the auspicious silk-garments as also while clad in a pair of bark-garments.

9. **सत्यात् अलोपयन्**—सत्यात् (from veracity *viz.* keeping of the promise to Kaikeyi) न लोपयन् (*pre. par.* of the causal of लुप् 4th Âtma.) not causing to swerve. **दण्डकारण्यं**—दण्डकया उपलक्षितं अरण्यं Dandakâ was a daughter of Bhârgava. The forest of Dandakâ commencing from the northern slope of the Vindhyâ mountain extends to the south of the river Krishṇâ. Towards the east it extends as far as the borders of the Kalinga territory and to the west as far as the Vidarbhas. . Râma entered the Dandakâ forest after leaving Chitra Kûta and the hermitage of Atri. **सीतालक्ष्मणसखः** Sitâ and Laxmaṇa are the companions of Râma. Here, however, we have to look upon the compound as in सचिवसखः IV, 17 ; see note thereon.

Trans.:—Not causing his father to swerve from veracity, he, accompanied by Sitâ and Lakshmaṇa, entered the Dandakâ forest as also the mind of every good man.

10. **स्वकर्मजं शापम्**—This refers to the accidental death of Shrâvaṇa and the curse pronounced by his parents ; see IX, 73–79 and *Jâna.* I, 74-87. **तद्वियोगार्तः**—तस्य (रामस्य) वियोगः (वनगमनात्) तेन आर्तः (पीडितः). **शरी° मात्रेण**—शरीरस्य त्यागः, [illegible] एव शरी°मात्रं, तेन. **शुद्धिलाभं**—शुद्धेः लाभः the benefit of purification or expiation, atonement. A friend suggests शुद्धिलंभं which makes a better construction. **अमन्यत**—considered, viewed. The wording of the curse was equivocal दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकादन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ॥ IX, 79. It may be that you will come to an end by bemoaning a son. Dasharatha considered it a light retribution that he could get off by his own death and not by that of his son.

Trans.:—The king too, afflicted by the pain of separation from him (*i. e.* Râma) remembered the curse brought on by his own deeds-

and considered it a gain that the atonement was only to be by abandoning his own body (existence in this world).

11. विप्रोषितकुमारं—विशेषेण प्रोषिताः (absent, gone abroad, from प्रुष् 4th. *Paras.*) कुमाराः यस्मात् तत्. अस्त० श्वरम्—see VIII, 51 and 66. This also is to be an adj. clause to राज्यं. आमिषतां ययौ—mark the idiom, आमिष is the piece of flesh attached to a hook as a bait; hence 'a prey', see II, 59.

Trans.:—This kingdom from which the princes were absent, the ruler of which was dead, fell a prey to enemies who were alert in seeking weak points.

12. अनाथाः—नास्ति नाथः यासां ताः The word नाथ signifies lord, master, etc. and has a peculiar sense in such expressions as सनाथीकृ etc. to cause to be possessed of a master, in *Shâ.* VI or *Vikra.* II, where the मण्डप is said to be मणिशिलापट्टसनाथ *i. e.* having a slab of stone for its master which conveys the idea of a stone-slab being the most prominent feature in the arbour or कुसुमसनाथ *Vikra.* IV; see *Me.* II, 24, and various other places. Here, however, the word नाथ is used in its primary sense as in नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे *Utta.* I, 43. प्रकृतयः—Malli. takes the word to signify 'ministers, counsellors' as in VIII, 10, but it might also be taken in the sense of 'subjects' as in IV, 12. मौलैः—(मूले भवैः) by old hereditary ministers.

Trans.:—Now the ministers (or even subjects) who were without a leader caused Bharata, who was then living with his maternal relatives, to be brought by the hereditary ministers who restrained their tears.

13. तथाविधं—of that kind *i. e.* brought on by the obstinacy of Kaikeyi to see Râma away in the forest and her own son on the throne, मातुः and स्वश्रियः are ablatives governed by पराङ्मुखः (see X, 43) used figuratively.

Trans.:—On hearing that kind of death of [his] father, the son of Kaikeyi not only turned away his face from [his] mother but became averse to his own kingly splendour.

14. आश्रमालयैः—आश्रमाः कृताः आलयानि वैस्तैः as in 'सर्वान् जनस्थानकृतालयान्' *Râmâ.* वसति see VI, 77; VII, 33. तस्य—refers to Râma. उदश्रुः—उद्गतानि अश्रूणि यस्य सः.

Trans.:—At the head of an army he (Bharata) followed (went in search of) Râma observing with tears the trees which were pointed out by the dwellers of hermitages as having formed the resting places of him [Râma] accompanied by the son of Sumitrâ (Lakshmaṇa.)

15. चित्रकूटस्थम्—The Chitrakûta hill is about 50 miles S. E. of Bàndâ which itself is 95 miles south-west of Allâhâbâd. It is situated near the river Paishûni or the Mandâkinî or mâlinî of olden times.

Râma is said to have passed some time on this hill after he had left Ayodhyâ. गुरोः—of the father Dasharatha. अनु०...सम्पदा—agrees with लक्ष्म्या. Kaikeyî wanted that Bharata should be the king during the exile of Râma but he did not accept it; hence, he says that Laxmi has not been उच्छिष्ट *i. e.* अनुभूतशिष्टा what remains after enjoying. सम्पद्=essence, charm, perfection, excellence.

Trans.:—He informed him, who was staying on the Chitrakûta, of the departure of the father to the heavens and invited him (to return) on account of the goddess of Royal dignity being yet unenjoyed [by himself].

16. हि—For a certainty; हि हेतावधारणे *Amara.* प्रथमजे—*loc. abso.* The प्रथमज *i. e.* first-born or eldest was Râma. अकृ०...ग्रहे—(agrees with प्रथमजे) श्रियः परिग्रहः (accepting, receiving; the sense here is more *figurative.* Kings have been described in various places as the lords, or husbands of their territory which is viewed as their wife; see *Shâ.* III where King Dushyanta calls समुद्ररसना चोर्वी as one of his wives) श्रीपरिग्रहः; अकृतः श्रीपरिग्रहः येन सः, तस्मिन्. परिवेत्तारं—परिवेत्त is one who incurs the sin of getting married before the elder brother has taken a wife. The हारीतस्मृति says अकृतदाराग्न्याधानस्य ज्येष्ठस्य पूर्वं कृतदाराग्न्याधानः कनिष्ठः । ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान्निर्विशन् परिवेत्ता भवति । परिविण्णो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता परिकर्ता याजकः । It is said that the kingdom of Shantanu, who began to reign before his older brother Devâpi, was visited by a drought which lasted twelve years; see Bhâgvata IX, 22.

Trans.:—He thought he would himself become a परिवेत्ता by accepting the kingdom (*lit.* the earth) while his oldest brother had not taken possession of Shrî.

17. स्वर्गिणः—स्वर्गः अस्त्यस्य इति इनिः belonging to, residing in or gone to Heaven; hence 'a deceased person.' निदेश=injunction, order अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ शिष्टिश्चाज्ञा च *Amara.* अधिदेवता—a presiding or tutelary deity. पादुके—These are the wooden slippers used after bath by a गृहस्थ (a dweller in a house) or always used by sannyâsis, Bruhmacharins etc. These slippers are held in high reverence by the survivers of the deceased. अपाकर्टुं—*inf.* of अपकृष् 6th or 1st Paras. 'to pull away', 'to draw back'.

Trans.:—He solicited the pair of wooden sandals—those sandals which he wished to make the presiding deities of the kingdom during his (brother's) absence—from him who was impossible to be drawn away from the injunction of the father who had gone to heaven.

18. विसृष्टः—see I, 44; II, 9. नन्दिग्रामगतः—Bharata returned from Râma with the latter's sandals and lived at Nandigrâma awaiting his return; see *Râmâ. Ayodhyâ,* ch: 115 sts. 13-24. Nandigrâma is probably a small hamlet near Ayodhyâ. न्यास—a deposit; *cf.* प्रत्यर्पितन्यास

इवान्तरात्मा *Shâ.* IV, 21. पुमानुपनिधिर्न्यासः *Amara.* अभुनक्—Protected, took care of. The verb भुज् 7th *Ubha.* is always Âtma. except in the sense of 'protecting' etc. when it is *Paras; cf.* एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति *Shâ.* II 15; compare with this the use in IV, 7; VIII, 7; XV, 1; XVIII, 4 in different senses.

Trans.:—Having been given leave by the brother with the words 'be it so' be did not enter the city; but staying at Nandigrâma, looked after the kingdom (from that place) as if it were a trust [from his brother].

19. दृढभक्तिः—The *commen.* has a learned discussion on the compound, whether it is a Karmadhâraya or Bahuvrîhi. Malli. dissolves it as दृढं भक्तिः अस्य इति and gives the opinions of several grammarians on the subject. The word भक्ति comes under the प्रियादि words and therefore, the word दृढा cannot become दृढ in the compound (Bahuvrîhi). It can be viewed as a Karmadhâraya as दृढा चासौ भक्तिश्च दृढभक्तिः by पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु *Pâṇi.* VI, iii, 42. राज्य०...पराङ्मुखः—राज्यस्य तृष्णा (greed, covetousness), तस्यां पराङ्मुखः (see X, 43. शुध्यर्थे—शुद्धेः अर्थः purpose, object) यस्मिन् कर्मणि तयथा. प्रायश्चित्तं—प्रायः इति. The सुट् comes in by the Vârtika प्रायस्य चित्तिचित्तयोः on *Pâṇi.* VI, i, 157 प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते.

Trans.:—Since there was firm attachment for the eldest brother, (therefore), Bharata who was averse to the greed of power did atonement, as it were, for his mother's sin.

20. वैदेह्या सह—According to *Pâṇi.* II, iii, 19 the *indecli.* सह 'with' is joined to a word in the instru. case when sense is that the word in the instru. is not the principal but the accompaniment of the principal thing. वन्येन—see V, 9 for the use of the *instru.* in the sense of 'by means of'; compare मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः *Ki.* II, 18. वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं चचार—note the idiomatic use of चर् with व्रत; the kings of the Ikshvâku race have always betaken to the fourth state वानप्रस्थाश्रम, see III, 70; VIII, 11 and पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्वाकुभिर्धृतं । धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतं *Utta.* I, 22.

Trans.:—Râma too, with Vaidehi subsisted by the sylvan produce in the forest, and young and peaceful (as he was) he practised along with his younger brother that course which was adopted by the Ikshvâkus in their old age.

21. प्रभा०च्छायम्—see *commen.* वनस्पतिम्—Technically, or rather botanically, there is a distinction between वनस्पति and वृक्ष; yet here the first word is used in a more comprehensive sense. Perhaps, the word वनस्पति is very appropriately used here, since the Amarakosha defines it as signifying trees of the fig-class which being umbrageous are just what are intended.

Trans.:—Resorting to a tree, whose shade had become motionless by his extraordinary power, Râma, through slight fatigue as it were, slept at times on the lap of Sîtâ.

22. This stanza has references which do not appear in Vâlmiki Râmâyaṇa. Mr. Nandargikar has, with his characteristic patience, ferreted out an elucidation from the Padma Purâṇa which is quoted here:—राघवश्चित्रकूटाद्रौ सानुजोऽरमत स्त्रिया ॥ कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥ ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः । विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरं ॥ तद्दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना । ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्क्षमारणे ॥ तं दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमं । दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निनदन् दारुणं स्वनं...यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी स वायसः । तत्र तत्र तदस्त्रं च प्रविवेश भयावहं ॥......भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज । स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥ इत्युक्तः सोऽथ बलिभुग ब्रह्मणा रघुनन्दनं । उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥ प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसं । त्राहि त्राहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुं ।...ररक्षासौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥. The Râmâyaṇa of Vâlmiki does not say that the crow was the son of Indra. The only reference in it is to a crow having hovered round Sîtâ when she offered part of the venison (of which they had partaken) to the birds. Râma let fly an arrow at the crow; and the bird lost one of his eyes by it; see *Râmâ.* Ayodhyâkâṇda, Chap. 65 sts. 38–57. One cannot say from where Kâlidâsa took the incident unless it be from some other Râmâyaṇa like that alluded to in *Bu. Cha.* Canto I, 48. पौरोभाग्यं—fault-finding; see *commen.*

Trans.:—A crow, the son of Indra, it is said, scratched her breasts, with his claws (thereby) exhibiting, as it were, his fault-finding with regard to the marks of enjoyment made [on them] by her husband.

23. आस्यत्–Aorist of अस् to throw. According to the Sûtra अस्यति etc. *Pâṇi.* III, i, 52 quoted by *commen.* the suffix अङ् is substituted for च्लि when the Aorist follows signifying agent'; and by the Sûtra अस्यते स्थुक् the root अस् gets the थुक् before this Aorist. इषीकास्त्रं—इषि (षी) का, is primarily काश 'a reed' or 'stalk of grass'; see *Jâna.* V, 8 and इषीकास्त्रं would be a 'missile made of reed' *i. e.* an arrow. तस्मिन् refers to the crow. रामावबोधितः—see *commen.* अवबोधितः awakened; see *Jâna.* III, 76. एकनेत्रव्ययेन— The arrow of Râma was infallible. The crow begged for life from Râma when the arrow let fly by him began to pursue him; whereupon he got himself liberated by the loss of one eye. The verb मुमुचे—which is generally Paras.—requires an object in the Âtmanepada when it is कर्मकर्तरि आत्मनेपदम्; also see *commen.*

Trans.:—Râma, being awakened by Sîtâ, let fly a reed-missile at him (the crow): he wandered about (to escape it) but got himself liberated [from its pursuit] by the abandoning of one eye.

24. आस०...त्वात्—The *abla.* according to विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् *Pâṇi.* II, iii, 25) signifies here 'the cause of an action' and has the sense of 'on account of,' 'by reason of.' A noun not of the feminine gender

denoting the cause of an action is put in the *Instru.* or *Abla.* तु—the particle is used here in the sense of 'and now' see Ap. G. § 279 (*a*). उत्सुकसारङ्गां—उत्सुकाः (Restless, uneasy) सारङ्गाः (antelopes) यस्यां तां स्थलीं.—see VI, 64; XI, 58. Râma once persuaded Bharata to return and take care of the kingdom, see sts. 14, 15, 16 *supra*; and he (Râma) was apprehensive lest he returned again.

Trans.:—And now Râma fearing the return of Bharata, on account of the proximity of the country (to the metropolis), abandoned the slopes of Chitrakûta which were full of eager antelopes.

25. आतिथेयेषु—आतिथेय = hospitable; the affix ढञ् comes in the sense of 'excellent with regard thereto' after the words पथि, अतिथि, वसति, and स्वपति according to *Pâṇi.* IV, iv, 104 quoted in *commen.* ऋषिकुलेषु—The families of sages; and by implication their 'abodes' *i. e.* their hermitages; see *commen.* वार्षिकेषु—वर्षासु भवं साधु वा वार्षिकं (by *Pâṇi.* IV, iii, 18) see IV, 16—'appertaining to the rains'. The ten ऋक्ष asterisms (नक्षत्राणि) enumerated as coming in the rainy season begin with आर्द्रा and end with स्वाति. The word ऋक्ष may also be taken in the sense of राशि; and in that case the Râshis would be from कर्क to मकर. Râma, who gradually journeyed from Ayodhyâ southwards is likened to the sun travelling from the northen solstice to the southern. भास्करः—भासं करोतीति—one who *makes* light. The स् comes in place of a visarga by कस्कादिषु च *Pâṇi.* VIII, iii, 48.

Trans.:—Staying in the hospitable families of Ṛishis [on the road] he travelled on towards the south like the sun passing down the rainy asterisms.

26. बभौ—see II, 16. विदेहाधिपतेः—of the king of Videha *i. e.* Janaka; see XI, 32, प्रतिषिद्धा—prohibited, from प्रतिषिध् 1st Paras. see VIII, 23; IX, 74. गुणोन्मुखी—eager, looking up to virtues; see XI,23. अनुगच्छन्ती—following; *cf.* "गच्छन्तीमनुगच्छतोऽश्रुकलुषां कंसद्विषो राधिकां."

Trans.:—The daughter of the king of Videha ardently [attracted] by [Râma's] virtues, though prohibited by Kaikeyî, still following him, looked like the goddess of wealth following virtues.

27. अनसूयातिसृष्टेन—During their sojourn the exiled Râma and Sitâ and Lakshamaṇa while staying at the hermitage of the Ṛishi Atri in the Daṇḍakâraṇya, Sitâ received from अनसूया the wife of अत्रि a peculiar fragrant ungent which conferred lasting beauty. "इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागश्च वैदेहि महार्हमनुलेपनं ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् । अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ *Râmâ.* Ayodhyâ 118. अतिसृष्टेन—conferred, bestowed; from अतिसृज् 6th Paras. see X, 42; XI, 84. पुण्यगन्धेन—पुण्यः (sweet, agreeable "पुण्यस्तिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः" *Vishwa*) गन्धः यस्य तेन. अङ्गरागेण—unguent; *cf.* VI, 60, *Ku.* V, 11. उच्चलिताः—flown away; gone away; see *Shâ*, I, 24. The bees being attracted

by the sweet fragrance of the unguent abandoned the flowers of the forest-trees, and hovered round Sitâ.

Trans.:—With the richly fragrant unguent bestowed upon her by Anasûyâ she made the forest such that the bees gave up the flowers.

28. **सन्ध्याभ्रकपिशः**—the appearance of the sky at about sunset in the tropics is peculiarly charming, the like of which is not seen in any other clime; see XI, 60. **कपिशः**=tawny, of the colour of red ochre. श्यावः स्यात्कपिशः see *Bu. Cha.* I, 28. Kumâradâsa uses the adj. phrase तनूनपाद्विवभ्रुः *Jâna.* X, 69. **विराध**—A demon, the son of Jaya and Shatahridâ. He was originally the demi-god Tumburu Gandharva who had become a Râkshasa infesting the Dandaka forest, where his curse bound him down till a fight with the son of Dasharatha; see *Râmâ.* Aranya, Chap. 23. **मार्गं आवृत्य**—obstructing or impeding the course, though the verb आवृत् *liter.* mean 'to encompass, to go round.' **ग्रहः**—The current notion of Râhu interrupting the course of the moon is known to almost every Indian to need any further detail.

Trans.:—The monster Virâdha by name, who was tawny like the evening cloud, stood obstructing the path of Râma as the planet (Râhu) does of the moon.

29. **लोकशोषणः**—see *commen.* The compound *lit.* would signify 'the sucker of the world'; hence, the torturor of the world. The Râmâyaṇa tells us that virâdha seized Sitâ at which both Râma and Lakshamaṇa were highly incensed (see *Râmâ.* Araṇya Kânda chap. II, sts. 15, 26). **नभोनभस्ययोः**—नभः खं श्रावणो नभाः and स्युर्नभस्यप्रौष्ठपद्भाद्रभाद्रपदाः समाः *Amara.* **अवग्रहः**—see I 62; X, 48. The months of Shrâvaṇa and Bhâdrapada are the months during which rainfall is generally the strongest; and the absence of it just then makes people most anxious; hence the comparison is very appropriate, *cf. Jâna.* X, 70.

Trans.:—He, the torturer of the people, forced away Maithili from between those two just as drought takes away rains from between the months of Shrâvaṇa and Bhâdrapada.

30. **विनिष्पिष्य**—Having pounded, crushed. **काकुत्स्थौ**—see IV, 41. The demon Virâdha was invulnerable by weapons, since "तपसा चाभिसंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा । शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥" and all the arrows discharged at him by Râma and his brother had no effect; he caught both the brothers and put them on his shoulders, and they मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसं । उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥". The Râmâyaṇa of Vâlmiki differs from Kâlidâsa's account about the disposal of the body of Virâdha. It says "अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशली व्रज । रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः । तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण । वनेऽस्मिन् सुमहान् श्वभ्रः खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ ...[illegible] तस्य विराधस्य महात्मनः ।

विराधं प्राक्षिपत् श्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनं" *Aranya* ch. III. पुरा—in the near future, before long. In this sense the adverbs यावत्-तावत् and पुरा are usually found with the present tense to which they impart a future sense. Moreover, these two particles denote certainty. *cf.* आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा *Me.* 85; पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा *Nai.* I, 18; & *Ki.* X, 50. स्थली—see XI; 58. निचख्नतुः—Perf. 3rd dual; of निखन् to bury; see *Bhatti.* IV, 3.

Trans.:—The two descendants of Kâkutstha ground him down, and lest he should ere long, by a noisome stench, contaminate the whole tract they buried him (in the ground).

31. पञ्चवट्याम्—The Panchavaṭî is none else than the tract which is even now known under that name on the banks of the Godâvarî near Nasik. For compound see *commen.* The five trees which have given the name to the tract are अश्वत्थ, बिल्व, धात्री, अशोक, and वट. शासनात्—see XI, 65. कुम्भजन्मनः—see IV, 21; VI, 61 where the allusion is fully explained. अनपोढस्थितिः—न अपोढा (given up, abandoned, from अपवह् 1st Paras. see XI, 25) स्थितिः (see XI, 65, and *Ku.* I, 18) येन सः. This adj. phrase applies to the mountain as well as to राम. In the latter its ignifies 'one who did not give up original line of conduct.' प्रकृतौ—in the natural condition.

Trans.:—Then Râma, without deviating from his inborn conduct, sojourned in Panchavaṭî by order of the Pitches-born-sage just as the mountain Vindhya remained in his normal state under the command of that sage.

32. रावणावरजा—The younger sister of रावण *viz.*, Shûrpaṇakhâ. Kaikasi was the mother of Râvaṇa, Kumbhakarṇa, Shûrpaṇakhâ and Bibhishaṇa by the sage Vishravas; for अवरजा see VI, 58; 84. मदनातुरा—वृषस्यन्ती see st. 34, *infra.* अभिपेदे—went near, approached; from पद् with अभि. The prefix अभि has various senses; see *Pâṇi.* I, iv, 90. The Gaṇaratnamanodadhi says अभि पूजामृषार्थेच्छासौम्याभिमुख्यसौरूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु. Here it conveys the sense इच्छा. निदाघार्ता—A serpent is never able to bear the least heat. In the case of the demoness the heat is that engendered by carnal passion.

Trans.:—The younger sister of Râvaṇa infatuated by passion, went up to Râghava just as a she-serpent tortured by heat resorts to a Malaya-tree.

33. सीतासन्निधौ—This is different from the account in *Jâna.* X, 70 where it is सीताविद्रवणात्. The Râmâyaṇa, however, narrates that Shûrpaṇakhâ began her libidinous talk even in the presence of Sitâ. She says 'चिराय भव भर्ता मे सीतया किं करिष्यसि ॥ See Aranya. cha., XVIII, st. 20-26. वव्रे—from वृ 5th Ubha. to solicit. कथि०...या—कथितः अन्वयः (see I, 9) यया सा. अकालज्ञः—see *Veṇî.* III, or *Mu.* VII. The sense here is slightly different from that in st. 81.

Trans.:—She, who detailed her lineage, made overtures of love to Râma even in the presence of Sitâ; for, the passion of women when grown to excess knows no time.

34. The Râmâyaṇa tells us that Shûrpaṇakhâ assumed the form of a young attractive damsel, and approached Râma. Hence the vocative बाले is very apt. भजस्व—Do thou resort to; *cf.* मातलंङ्हिम भजस्व. The verb भज् has several meanings which are modified according to the noun with which it is connected. It is used in the sense of 'to enjoy carnally' as in 'वसोर्वीर्योत्पन्नामभजत मुनिर्मैत्स्यतनयां' Panch. IV, 50. It also means 'court the love of.' शशास—Directed, ordered; *cf.* शाधि नः करवाम किम् *Ku.* VI, 24; आहर्तुमन्यानशिषत् *Bhatti.* IX, 68. वृषस्यन्ती—see *commen.* The affix क्यच् is optionally employed, in the sense of 'wishing' after a word ending in a case-affix denoting the object wished as connected with the wisher's self. Before the addition of the Denominative affix क्यच् the augment असुक् is added after a number of words enumerated in *Pâṇi.* VII, i, 51, when the delight of the subject of these things is to be expressed, and then it takes the femi. affix ङीप्. वृषस्कन्धः—वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धः यस्य सः; see I, 13.

Trans.:—I have a wife, young girl! do thou, therefore, resort to my younger brother. Thus did Râma, who had shoulders like those of a bull direct that lustful woman.

35. ज्येष्ठाभिगमनात्—ज्येष्ठं प्रति अभिगमनं (visiting, going to; the verb गम् acquires the peculiar libidinous sense by the prefixing of the particle अभि; see st. 32 *supra.* अनभिनन्दिता—न अभिनन्दिता (accepted, approved; *cf.* नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्पुमान् *Ki.* XI, 73 or अतस्ते वचो नाभिनन्दामि. रामाश्रया—रामः आश्रयः यस्याः सा. भूयः—*indecli.*—once more, over again. उभयाकूलभाक्—Although the commentary dissolves the compound on the analogy of the compound in the Mahâbhâsya still opinions are very varied on the subject. According to Kaiyyata उभय has no dual number, but according to Haradatta it has. The word उभये may always be looked upon as a sarvanâma; see *Pâṇi.* VII, i, 52 and discussion thereon.

Trans.:—In consequence of her having at first sought to gain the love of the elder brother she was not accepted by him too (by Lakshmaṇa). She again tried to gain the protection (favour) of Râma; she became like the stream of a river touching both banks.

36. संरम्भं—see IV, 64. मैथिलीहासः—मैथिल्याः हासः Maithili (Sitâ) was so amused at the discomfiture of Shûrpaṇakhâ in her overtures to Râma and Lakshmaṇa that she could not help laughing. क्षणसौम्या—Shûrpaṇakhâ was not naturally सौम्या=gentle, but had only assumed that condition for the time to entice Râma. The compound may be dissolved as in *commen.* or क्षणे सौम्या. निनाय—The verb नी is one of those which govern a double accusative; see Sidd. Kau. on *Pâṇi.* I. iv, 59.

नि°—मितां—निर्गतः वातः यस्मात्सः निवातः (absence of wind, calm), तेन स्तिमिता motionless. **वेलां**—the tide; though the word is generally used in the sense of seashore; see IV, 43. The flow of sea-water and the rolling of the tide under the influence of the rising of the moon is too well known to need any explanation. The simile between the smile of Sîtâ and moon-light is in keeping with Indian ideas—a smile being always said to be white.

Trans.:—The laughter of Maithilî [at the rejection of Shûrpaṇakhâ by both of them] cast her, who had assumed temporary calmness, into an agitation just as the rising of the moon does to the ocean's waters which are smooth during the absence of wind.

37. **उपहास**—see I, 3. **सद्यः**—see V, 68. **पश्य माम्**—(may be said to be a colloquial expression equivalent to the English 'mark me.' **परि (री) भव**—insult, disrespect, jeering, *Utta.* IV, 23; *Mu.* IX, 4. **अवेहि**—see II, 35.

Trans.:—Mark me! thou shalt, before long, get the fruit of this jeering; understand! what has been done by thee is an insult to a tigress from a doe.

38. **इति उक्त्वा**—what was said by the demoness in the previous stanza. **निविशन्तीं**—entering, taking refuge. **शूर्पणखा**—The sister of of Râvaṇa; see 32 *supra.* शूर्पाणि इव नखानि यस्याः सा. The न् here is replaced by ण् since the र् which occasions the substitution is in the first member of the compound and the whole compound is a proper name and the first member does not end in the letter ग (see पूर्वपदात्संज्ञायामगः *Pâṇi.* VIII, iv, 3). **नाम्नः सदृशम्**—in keeping with the name, as signified by the name. **प्रत्यपद्यत**—regained, assumed again; see *Ku.* IV, 16; *Shâ.* VI, 20; mark the difference between the meaning here and that in st. 7 *supra.*

Trans.:—Having said this to Maithilî who was seeking the side (*lit.* the lap) of her husband through fear, [that demoness] Shûrpaṇakhâ assumed a form which was in keeping with her name.

39. **कोकि...दिनीम्**—मञ्जु (charming, delightful. 'कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्' *Amara.*) वदत्यसौ मञ्जुवादिनी see V, 74; now see *commen.* **शिवाघो°...नाम्**—शिव see VII, 50; घोर terrible, "घोरं भीमं भयानकम्" *Amara.* स्वन—see VII, 64. Shûrpaṇakhâ first came to Râma and Laxmaṇa in an attractive form; on her disappointment, however, she assumed her monstrous form and with it her terrific voice. Note the idiomatic use of the verb श्रुत्वा with °वादिनीम् and °स्वनां. It is analogous to the English idiom 'I heard the sweet-singing damsel at etc.' **विकृता इति बुबुधे**—For विकृता see VIII, 87. This word is virtually the object to बुबुधे but instead of being put in the *accusa.* case it is in the *nomi.* on account of the use of the indecli. इति to specify it, see क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः *Ma.* I, 3 and Malli's remarks on this idiom, as well as Ap. G. § 255 (*a*).

Trans.:—Lakshmaṇa first hearing her speak sweetly like a cuckoo and then in a terrific voice like of a she-jackal made her out as one who had an 'assumed appearance.'

40. पर्णशाला—see I, 95. This is the hut of Râma; and Lakshmaṇa is supposed to be on the outside of it. विकृष्टासि:—विकृष्ट: (drawn and therefore unsheathed) असि: (sword) येन स:. क्षिप्रं—*indecli.* promptly. "लघु क्षिप्रतरं द्रुतम्" *Amara.*, वैरूप्य०क्त्येन—विरूपस्य भाव: वैरूप्यं (deformity. ugliness); पुनः उक्तिः पुनरुक्तिः, तस्याः भावः पौनरुक्त्यं, now see *commen.* भीषणा—This is one of those numerous words which are formed according to *Pâṇi.* III, i, 134 whereby the affixes ल्यु (अन), णिनि (इन्) and अच् (अ) come after the verbs of the three classes नन्द, ग्रह्, and पच् respectively. The verb भीष् comes under the नन्द class; now see *commen.* Shûrpaṇakhâ had naturally a hidious form; it was made doubly so by Lakshmaṇa lopping off her ears and slitting her nose, see *Jâna.* X, 73, and इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ २१ ॥ *Râmâ.* Araṇya. ch. XVIII. अयोजयत्—made; brought unto. This circumlocutory way of expressing an idea is peculiar to the Sanskrit language.

Trans.:—Now with drawn sword he (Lakshmaṇa) promptly entered the hut and made her [doubly] hidious by a repetition of [her] uncouth form.

41. वक्र०रिण्या—वक्रं च तत् नखं च वक्रनखं, now *commen.* वेणु०पर्वया—कर्कशानि (hard कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे *Vishva.*) च तानि पर्वाणि च; (joints ग्रन्थिर्ना पर्व परुषी *Amara*), now see *commen.* The instrumental sing. of पर्वन् at the end of a Bahuvrihi compound will be पर्वया or पर्वणा by *Pâṇi.* IV, i, 13 whereby the affix डाप् comes optionally after the nominal stem ending in मन् and a Bahuvrihi compound ending in अन्. The simile is very happy. The handle of the elephant's goad is generally of the solid bamboo or malaca cane; hence the comparison of the joints of the finger to the knots of the handle and of the crooked nail to the iron part of the goad. अङ्गु०ल्या—see IV, 39. The अङ्गुली is probably the first finger. अतर्जयत्—threatened, menaced; the root तर्ज् belongs both to the 1st as well as the 10th conj. but is met with more frequently in the latter, see IV, 28; XI, 78.

Trans.:—She, hovering in the upper regions, menaced both of them with her finger resembling an elephant's goad on account of having a curved nail and joints hard as those of a Bamboo.

42. आशु—see V, 35. जनस्थानम्—A part of the Dandakâ forest probably near Palaverama where the Godâvari rushes from the mountains; see *In. Anti.* vol. II, p. 243. तथाविधम्—according to the description in st. 40; see III, 4. खरादिभ्यः—खरः आदिः येषां तेभ्यः Khara and Dûshaṇa were the two brothers of Shûrpaṇakhâ to whom

she applied for help and for reparation of the loss of her limbs. रामोपक्रमम्—रामस्य उपक्रमः 'beginning, commencement'. According to *Pâṇi.* II, iv, 21 a Tatpurusha ending with the words उपज्ञा 'invention,' and उपक्रम 'commencement' is neuter in gender when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced. रक्षःपरिभवं—रक्षसां परिभवं, see st. 37 *supra.*

Trans:.—And reaching Janasthâna without loss of time she narrated to Khara and others that insult which was given to her and which was a new degradation of the Râkshasas started by Râma.

43. नैर्ऋताः—see XI, 21. पुरः—in front. रामाभियायिनां—रामस्य अभियायिनः (assailants; from अभिया 2nd Paras. to go forward; see V, 30). अमङ्गलम्—Certain things are considered very inauspicious by the people of India so much so that there are treatises on omens in Sanskrit. The sight of a mutilated individual among other things is considered very inauspicious. Hence, the fact of the demoness with her mutilated face being placed as a guide on the van of the army was in itself inauspicious.

Trans.:—The fact that the demons placed her who was mutilated in parts of her face in front [as their guide] became by itself an inauspicious omen to those who went forward (as assailants) against Râma.

44. उदायुधान्—Those with uplifted arms. दृप्तान्—arrogant, proud, wild; from दृप् 4th conj. आपततः see V,50. वि०...शंसां—विजयस्य आशंसा (wish, expectation).

Trans.:—Râghava, beholding those wild Râkshasas rushing on him with uplifted weapons, placed [his] hope of victory in [his bow] and Sitâ in [the care of] Lakshmaṇa.

45. कामं—see IV, 13; VI, 22. यातुधानाः—the demons 'यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' *Amara.* सहस्रशः—see VI, 22. The formation of this Kâraka is by the Sûtra संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् *Pâṇi.* V, iv, 43 whereby the affix शस् comes in optionally after crude forms denoting numerals especially when a distributive sense is to be expressed. It may also be formed according to अधिकरणविचाले च *Pâṇi.* V, iv, 43 whereby the affix धा comes after a numeral when the sense is a change in the apportionment or distribution of substances. यावन्तः—यावत् as a correlative of तावत् in the sense of 'many as' यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे *Amara.* आजौ—आजिः (according to रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् *Pâṇi.* III, iii, 108) see VII, 57.

Trans.:—Admitted that the son of Dasharatha was only one and the Râkshasas by thousands; however, he was seen by them in the battle to be just as many as they were.

46. असज्जनेन—by the body of the bad persons *i. e.* by the demons. प्रयुक्तं—incited, prompted, used. दूषणम्—mark the puns on

this word (1) name of the brother of Sûrpaṇakhâ and Khara; (2) censure, दूषयतीति दूषणः. शुभाचारः—शुभः आचारः यस्य सः. काकुत्स्थः—see IV, 41; VI, 2.

Trans.:—Now Kâkutstha who conducted himself correctly did not excuse the demon Dûshaṇa who was sent out [to fight] by the body of the wicked demons; just as he, being spotless in his behaviour, would not overlook any censure [bruited] against him by bad people.

47. प्रतिजग्राह—see IV, 40. क्रमशः—*indecl.* in regular series, one after another; see note on सहस्रशः st. 45 *supra*. खरत्रिशिरसौ—Khara and Trishiras. The latter was perhaps three headed just as Râvaṇa is said to be ten-headed. समम्रुपयुः—flew off simultaneously; see VII, 57.

Trans.:—He attacked him and Khara and Trishiras too with his arrows; they (the arrows) though (let fly) one after another from his bow [appeared] as it were issuing simultaneously.

48. शितैः—Sharp, whetted *p. p.* from शि 5th *Ubha.* यथा°भिः—see *commen.* विशुद्धि is cleanliness, see 104 *infra.* not being smeared with blood. पीतं—see *Jâna.* X, 75. पतत्रिभिः—see XI, 11.

Trans.:—The life (*lit.* period of existence) of [those] three was drunk (cut off) by those sharp arrows which though piercing right through the bodies remained as clean as before, while the blood was drunk by the birds.

49. राम°...कृते—see VII, 49. किञ्चन—चन and चित्, स्विद्, अपि are added to interrogative pronouns and their derivatives to impart to them an indefinite sense. कबन्धेभ्यः—A कबन्ध is the headless trunk of a human being during the time there is vitality and heat in it; see VII, 51. The fifth case affix is used when a noun is joined with words meaning 'other than,' or with आरात् 'near or remote' or इतर 'different from' or ऋते 'without' or words indicative of the 'directions,' or with words haivng अञ्चु 'to bend' as the last member of the compound or with words ending with the affix आच् or आहि according to 'अन्याराद्वितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' *Pâṇi.* II, iii, 29. *cf.* कृष्णादन्यः भिन्नः इतरः वा.

Trans.:—And in that large army of the demons which was cut down by the arrows of Râma, nothing else but headless trunks was seen standing.

50. सुरद्विषाम्—सुराणां द्विषः, तेषां see II,37. अप्रबोधाय—न प्रबोधः (see V, 65; 71) तस्मै. Mark the idiomatic use of the dative in the sense of 'for the purpose of.' गृध्रच्छाये—see *commen.* and note on इक्षुच्छायम् in IV, 20. The word गृध्र conveys by *'implication'* the shade cast by the wings of the vultures who hovered round. वरूथिनी—see XI, 58.

Trans.:—That army of the demons having made Râma, who was

discharging arrows, fight with itself, fell asleep, under the shade of vultures, never to wake again.

51. राघ०...णांनां—अस्र see III, 31; विदीर्ण see VII, 40. शूर्पणखा see st. 38 *supra*. दुष्प्रवृत्ति—ill-news. प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने *Haima*. The affix अच् comes after the verb (ह) when it does not mean 'to raise up' when the object is in composition with it according to *Pâṇi*. III, ii, 9 quoted in *commen*.

Trans.:—It was Shûrpaṇakhâ alone who became the conveyor of the evil-news of those Râkshasas who had been mangled by the missiles of Râghava to Râvaṇa.

52. निग्रहात्—from punishment; see XI, 90; and st. 60 *infra*. आप्तानां वधात्—The killing of kinsmen *viz*. Khara, Dûshaṇa, and Trisbiras. धनदानुजः—The younger brother Dhanada, the God of wealth. This was Râvaṇa, see *Râmâyaṇa*, Uttarakanda ch. I.

Trans.:—From the chastisement inflicted upon his sister and the slaughter of his kinsmen, the younger brother of Kubera considered that the foot had been implanted on (his) ten heads by Râma.

53. मृगरूपेण—मृगस्य रूपमिव रूपं यस्य सः see *Râmâ*. Araṇya. ch. 42 vs. 31-42. जहार—While Sitâ was collecting flowers she beheld a golden deer who was coverd with various precious stones and she persuaded her husband to chase it, kill it, and get the skin. Râma in doing so was decoyed to a distance by the fleet animal. Now Sitâ heard a wail of her husband and sent her brother-in-law to his succor. When both of them had gone away Râvaṇa came to the hut and carried away Sitâ. At this juncture appeared Jatâyu, the friend of Dasharatha, and said "नहि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् ।". A fight ensued in which Jatâyu was wounded; see *Râmâ*. Araṇya. ch. 50-51. Hence the poet says पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः—see *commen*. विघ्नितः=विघ्नं सञ्जातं अस्य according to तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् *Pâṇi*. V, ii, 36.

Trans.:—Both the descendants of Raghu were decoyed by means of a demon (Mâricha) in the guise of an antelope, and Râvaṇa bore away Sitâ in spite of his being obstructed for a time by the efforts of the great bird.

54. सीतान्वेषिणौ—अन्वेषयतः इति अन्वेषिणौ, सीतायाः अन्वेषिणौ the two who were seeking Sitâ. लूनपक्षं—लूनानि (cut, see VII, 45) पक्षाणि यस्य तं. गृध्रं=पक्षीन्द्र i. e. Jatâyu, the son of Shyeni and Aruṇa. अनृणं—(see VIII, 30), he who has paid off the debt due to an elder; the word अनृणं is generally used with the genitive of the person or thing to whom something is due. Jatâyu did his best to prevent Râvaṇa from taking away Sitâ but was mortally wounded and lived only to inform Râma of this mishap. कण्ठवर्तिभिः—कण्ठे वर्तन्ते इति कण्ठवर्तिनः, तैः.

Trans.:—The two seekers of Sitâ,—Râma and Lakshmaṇa,—saw the great bird, with his wings lopped off and with his breath clinging to his throat (with his life about to depart) having (thus) discharged his debt of friendship towards Dasharatha.

55. **ताभ्यां आचष्ट**—Verbs having the sense of 'to tell' and the causal of विद् with नि and other roots having the same sense govern the dative of the person to whom something is told, and the thing told is generally put in the accusative *e. g.* XI 37; and असत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत् *Shâ.* II; आचष्ट— perfect 3rd sing. of चक्ष् 2nd conj. Atma. with आ to tell, to narrate. **संस्थितः**—see VIII, 72

Trans.:—He (Jatâyu) narrated to them by words the particulars about Maithilî having been carried away by Râvaṇa; and himself became still (expired) after having brought to notice by means of his wounds the great good deed done by him.

56. **नवी०...शोकयोः**—न नवः अनवः, अनवः नवः संपद्यमानः नवीभूतः (a च्वि compound by the Sûtra कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः *Pâṇi,* V, iv, 50 The affix च्वि comes after a word, when the agent has attained to the new state expressed by the word, what the thing previously was not and when the verb कृ to make भू to be, and अस् to be, are conjoined with it; पितुः व्यापत्तिः (generally calamity, misfortune as in मत्कृतां एव घोरां व्यापत्तिं *Mu.* VI, 20; here it may be taken as the greatest of calamities *viz.* death, from the root व्यापद् 4th Atma. 'to die,' 'to perish') पितृव्यापत्तिः; पितृव्यापत्तेः शोकः पितृ०...शोकः; now see *comm.n.* **अग्निसंस्कारात्**—अग्निसंस्कार is the burning of a dead body upon the funeral pile. It is one of the series of ceremonials that are enjoined to be performed. The *abla.* indicates 'commencing *from.*' *cf.* V, 63 and *Ku.* I, 31. **पराः क्रियाः**—the subsequent ceremonial rites; क्रिया= is any ceremonial rite; see II, 16; VIII, 4. The offering of oblation to a deceased person and all other ceremonies after death is a sense derived from the context and from the word पराः which is used in the text—the offering of oblations to a deceased. **वव्रृतिरे**—performed in a regular series.

Trans.:—The after-ceremonies in regard to him went on in a regular series commencing with that of buring on the funeral pile as in the case of the father [at the hands] of those whose grief for the death of their father had been revived.

57. **कबन्ध**—A Gandharva who had been metamorphosed into demon by the curse of Indra and then again by that of the sage Sthûlashira but with the proviso that he would be restored to his original form and beauty after his limbs had been cut off by Râma. see *Râmâ.* Aranya ch. 71, 72. **उपदेशात:**—From the advice, at the suggestion of. The suffix तस् imparts the ablative sense to nouns. Here it is with the Kâraka force by अपादाने चाऽहीयरुहोः *Pâṇi.* V, iv, 51. **मुमूर्च्छे**—

see X, 79, and *commen.* समानव्यसने—समानं व्यसनं (trouble, calamity, व्यसनं विपदि भ्रंशे *Amara. cf.* अविपन्नव्यसनेन धूमितां *Ku.* IV, 30) यस्य तस्मिन्. Sugrîva, a monkey chieftain in the Rishyamûka mountain was in a similar plight as that of Râma inasmuch as his wife, too, had been carried away by his brother Vâli and he had been also deprived of his kingdom. Râma helped him, restored his wife, and replaced him on his throne. In return Sugrîva assisted Râma with the whole of his army to fight Râvaṇa and regain Sitâ. In one of the battles Sugrîva was wounded and suffered greatly from the wounds, He was restored by the medicinal herbs brought by Hanumâna from Kailâsa. See *Râmâyaṇa* Kishkindhakânda ch. XLVIII (particularly).

Trans.:—In consequence of the advice of Kabandha, whose curse had been removed by his being killed by Râma the latter's friendship for the monkey (Sugrîva) who was also in a similar plight as himself grew strong.

58. वालिनं हत्वा—see Kishkindha chap. XVI. चिरकाङ्क्षिते—चिरेण काङ्क्षितं *p.p.* from काङ्क्ष् 1st Atma. to long for, to yearn after; *cf.* न काङ्क्षे विजयं कृष्ण *Bha. Gi.* I, 32), तस्मिन्. तत्पदे —तस्य पदं (see VI, 6), तस्मिन्. आदेश—substitute; another word of similar import.

Trans.:—That warrior having killed Vâli established Sugrîva in his place, which had been longed after for a long time, just as an Adesha (substitute) is put in place of a root.

59. भर्तृचोदिताः—The monkeys had been sent in all directions by Sugriva to find out Sitâ—thus a body was sent to the north under Vinata, another under Hanumat and Jâmbavat to the south, the third under Susheṇa to the west, and the fourth under S'atabali to the east. Kâlidâsa is here closely following the Râmâyaṇa.

Trans.:—The monkeys, enjoined by their lord to seek out Vaidehî, wandered about like the thoughts of troubled Râma.

60. सम्पातिदर्शनात्—सम्पाति was the elder brother of Jatâyu who informed Hanumâna that Sitâ had been carried away by Râvaṇa; see *Râmâ.* Kishkindha, ch. 58. मारुतिः—Hanumat, the son of wind sometimes the incaranation of Vâyu-god himself, who was endowed with extraordinary powers and who alone of all the monkeys was able to cross to Lankâ by a leap. सागर—see I, 2 निर्ममः—one who has renounced all wordly ties निर्गतः ममकारः (ममत्वं) यस्मात् सः; मम is *prim.* the geni, sing. of अस्मद् hence the notion 'this is mine' and thence, 'attachment to worldly objects'. The *Bha. Gitâ* has "विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति" ii, 71 one who renounces all attachments gains संसारविच्छित्ति *i. e.* अपुनर्भव or मोक्ष; see *Vaira.* 10 and 11.

Trans.:—Mâruti, having gained news about her from having met Sampâti, crossed the ocean just as one having no attachment for worldly objects crosses this ocean of worldly existence.

61. व्यूता—surrounded, circumvented; see *Utta.* IV, 18. परीता—*p. p.* of ई with परी 2nd *Para.* to surround; *cf.* हुतवहपरीतं गृहमिव *Shâ.* V, 10. जानकी दृष्टा—see *Râmâ.* Sundar. ch. XIV.

Trans.:—Jânaki, surrounded by demonesses just like a potent medicinal plant entwined by poisonous creepers, was discovered in Lankâ by him who was making a search [for her].

62. तस्यै—For the use of the Dative see V, 18. अभिज्ञानं—अभिज्ञायते अनेन इति, a sign or token of recognition, from अभिज्ञा 9th Ubha. 'to recognise' 'अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याऽङ्गुलीयकः' *Bhatti.* VIII, 118; see also *Shâ. note on the name of the play.* प्रत्युद्गतं—welcomed, received by going forward to meet; see II, 20 & XIII, 64.

Trans.:—The monkey handed over to her a ring, as the token of recognition from her husband, which was received, by her with cool tears of joy.

63. निर्वाप्य—Having cooled, allayed; *cf.* स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः *Shâ.* III, 9; or शरीरनिर्वापयित्री शारदी ज्योत्स्ना *Shâ.* IV. अक्ष०...हतः—अक्ष was the son of Râvaṇa killed by Hanumâna; see Sundar-kâṇḍa, chap. 47. उद्धतः—emboldened. क्षण०निग्रहः—The word निग्रह is used with a double signification; (1) *lit.* seizure, capture; (2) punishment, discomfiture; see XI, 55; XII, 52. ; The Sundarakâṇḍa ch. 48 says that Hanumâna was seized by Indrajit and tied round as fast as possible by the Râkshasas, and the tuft as well as the whole length of his tail wrapped with pieces of cloth steeped in oil. Somehow the whole length could not be covered with all the available cloth in Lankâ. It was, however, lighted, and it was hoped that Hanumâna would thereby be killed. Instead of this he jumped from house-top to house-top in Lankâ and set the whole place a-blaze.

Trans.:—Having consoled Sitâ with tidings of her dear lord, he, who was emboldend by the destruction of Aksha, and who for a moment suffered capture at the hands of the enemy, set the city of Lankâ on fire.

64. प्रत्य०...रत्नं—A jewel-ornament as a counter-recognition. कृती—see XI, 29, III, 51; being successful in tracing out the place where Sitâ had been confined by Râvaṇa it was but natural that Hanûmâna should feel a certain amount of satisfaction. रामाय अदर्शयत्—The idio: sense of the dative here with अदर्शयत् may be noted. मूर्तिमत्—in a material form. For the sense of मूर्ति see *Shâ.* I, 1.

Trans.:—And that successful (monkey) showed to Râma the counter-token ornament which was, as it were, the very heart of Vaidehi itself come (to him) of its own (free will) in a material form.

65. ०निमीलितः—*lit.* eyes closed; here on account of the pleasurable feeling or मोहितः infatuated as *commen.* निर्वृतिम्—delight; see IX, 38; *Shâ.* IV.

Trans.:—He, with his eyes closed through infatuation on account of the touch of the jewelled ornament placed on his heart, gained the satisfaction of an embrace of the beloved one without the touch of her breasts.

66. तत्सङ्गमोत्सुकः—तस्याः (सीतायाः) सङ्गमः, तस्मिन् उत्सुकः; see *Shâ* IV. **महार्णवपरिक्षेपं**—महांश्चासौ अर्णवः (see I, 16) च. **परिखालघुम्**—परिखा (a ditch, moat round a fort or a town 'खेयं तु परिखा' *Amara.* परितः खन्यते इति डः by Vârtika on *Pâṇi.* III, ii, 101) इव लघुः (small, insignificant, and therefore easy to cross), तम्.

Trans.:—Râma, who was eager to have a meeting with her (Sitâ) on hearing tidings of his beloved, considered the belt of the great ocean round Lankâ to be as small as a moat.

67. प्रतस्थे—see IV, 60. **अरिनाशाय**—The Dative here expresses the sense of the Infinitive of purpose from the root by तुमर्थाच्च भाववच नात् *pâṇi.* II, iii, 15. **हरिसैन्य**—see 57 *supra.* for हरिः a monkey. It is very likely that this monkey-army is no more than that of the aborigines who were pressed southward by the Aryans coming from the N. W. into India and settling in the most fertile plains of the Gangetic valley. Râma managed to have the sympathy of Sugriva and others through his good conduct. This is not the place to discuss the interpretation of the epic poem. **अनुद्रुतः**—see III, 38; *cf.* अनुद्रुतः संयति येन केवलं *Md.* I,52. **न केवलं**—see II, 63; III,19; XI, 19. **सम्बाधवर्तिभिः**—सम्बाधेन (by means of a crowd, or a large gathering of individuals pressing against each other) वर्तन्ते तानि सैन्यानि, तैः.

Trans.:—He, who was followed by hosts of monkeys gathered together and pressing against each other not only on the surface of this earth but even in the sky, set out to destroy his enemies.

68. निविष्टं—one who had halted or encamped, from निविश् 6th Ubha. see V, 42. **उदधेः**—उदकानि धीयन्ते अत्र इति उदधिः according to कर्मण्यधिकरणे च *Pâṇi.* III, iii, 23 whereby the affix की comes after the धु roots when a word in the accusative case comes in composition with it and when a relation of the word so formed to its verb is that of 'location'. **कूले**—see 37 *supra.* **प्रपेदे**—arrived, came in front of; see V, 1. Here the verb is almost in its literal sense. **विभीषण**—see *common.* the younger brother of Râvaṇa. The idea of this and the next stanza will be pretty clear from the following account. Vibhishaṇa practised rigid austerities for a series of year and Bramhâ offered to confer a boon on him. Vibhishaṇa asked that he might never mediate any unrighteousness. When his elder brother Vaishravaṇa (Kubera) was expelled from Lankâ, Vibhishana followed him to Gandhamâdana, keeping himself aloof from Kumbhakarṇa and Râvaṇa. Vibhishaṇa repeatedly advised Râvaṇa to liberate Sitâ and restore her to her husband. At this Râvaṇa kicked him off his seat.

Smarting under this insult Vibhishaṇa kept himself away and met Râma when the latter encamped on the Indian side of the ocean with his army to cross over to Lankâ. Vibhishaṇa was first taken for a spy, but Râma having been convinced of his conduct accepted him as his ally. On the death of Râvaṇa he was placed on the throne of Lankâ; see st. 104 *infra*. चोदितः—see 58 *supra*. राक्षसलक्ष्म्या—By the good fortune of the demons. स्नेहात्—out of friendship. The general idea is this—The good fortune or the favourable genius of the Râkshasas influenced to go to Râma and secure his friendship.

Trans.:—Vibhishaṇa being prompted by the favourable genius of the Râkshasas and being influenced by it with the sense of doing what was most desirable, went to him who had encamped on the shore of the ocean,

69. तस्मै—to Vibhishaṇa. निशा०यं—ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यं sovereignty (see VIII, 5) निशाचराणां ऐश्वर्यं. प्रतिशुश्राव—promised, see II, 65. The rule quoted by *commen.* (*Pâṇi.* I, iii, 59) says that the Atmanepada of श्रु is not used after the desideratives of the verb when preceded by प्रति and आ; the words प्रति and आ must be *upasargas*; if however, they are *Karmapravachaniyas* then the rule does not apply. खलु—for a fact, certainly. फलं बध्नन्ति—Bear fruit; see *Shâ.* VI, 4. नीतयः—Right conduct; hence, prudence, policy, political expedients.

Trans.:—Râghava promised him the sovereignty over the Râkshasas: political expedients made use of at the right juncture do most decidedly bear fruit.

70. बन्धयामास—caused to be constructed. प्लवगैः—(प्लवेन गच्छतीति प्लवगः 'प्लवगः कपिभेकयोः। अर्कसूते' *Haima*). रसातलात्—from the nether world. शार्ङ्गिणः—शार्ङ्गं अस्यास्तीति शार्ङ्गिन् Vishṇu, the possessor of the bow Shârnga. शेषं—The great serpent Shesha who is supposed to support this sublunary globe and is believed to form by its numerous coils the couch of Vishṇu. स्वप्नाय—for the purpose of sleeping; see VII, 61, *Ku.* II, 8.

Trans.:—He caused to be constructed by the monkeys, over the briny waters a bridge which was like the shesha come out from the neather regions [to be a bed] for the purpose of Shârngin's sleep.

71. उत्तीर्य—crossing, see I, 2. हेमप्राकारं—हेम्नः प्राकारं (a rampart). It is not exactly a wall; *cf. Mu. Râ.* II, 13. The army of the monkeys that was made to engirt the city was so numerous that it formed a tawny-coloured environment to it. वानरैः—The etymology of the word is interesting वा किञ्चित् नरो वा which has the Darwinian theory of a monkey being the 'missing link.' The word is also derived as वने भवं (फलादि) वानं by *Pâṇi* IV, iii, 53; वानं राति where रा signifies taking, seizing.

Trans.:—Crossing [the ocean] by that path, he (Râma) caused Lankâ to be blockaded by the tawny-coloured monkeys who formed, as it were, another golden rampart round it.

72. भीम: रण:—a fierce combat. दिग्वि०...घोषण:—दिक्षु विजृम्भितै filled, pervaded, see VII, 42; जयघोषणं proclamation of victory; *cf.* व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्बलानां कृत: *Mu.* III, 26. Combatants of each side cried out their own success. This and the next verse form a युग्म; see I,15.

Trans.:—There came to pass a fierce contest of the monkeys and demons wherein the war-cries 'victory to Kâkutstha,' 'victory to Paulastya' filled up all quarters;

73. The four adjectival clauses in this stanza go with रण: in the foregoing stanza. पादपाविद्धपरिघ:—पादपै: आविद्धा: (broken, splintered, from आव्यध् 4th P. to pierce, break through) परिघा: (clubs studded with nails and hooped with iron). यस्मिन्स ०मुद्गर—a mallet, a hammer. ०व्रण—see IX, 63. मतङ्गज:—मतङ्गाद्पे: जात: by पञ्चम्यामजातौ *Pâṇi.* III, ii, 98; see note V, 53. The weapons of the monkeys are all as wild as themselves *viz.* trees, stones, their own nails, and mountains, which is interesting and shows the judicious sense of adaptability of the poet.

Trans.:—a contest in which iron-studded clubs were broken by [the hurling of] trees, mallets were pulverized by stones, wherein nail-wounds far transcended [the wounds from] weapons and huge elephants were destroyed by mountains.

74. राम...चेतनाम्—see *commen.* उद्भ्रान्तं (agitated, bewildered, distracted) चेत: यस्यास्ताम् see *Râmâ.* Yuddha. ch. 48. wherein are narrated the exploits of Indrajit who was skilled in magic and all mystic lore. He seized a great number of the monkey warriors as well as Râma and Lakshmaṇa, the latter of whom he put in a deep trance and exhibited the severed heads of both the brothers all (all the result of माया=magic) to Sitâ. It is this fact that is referred to in the text. The commentary says that this magical representation was brought about by a demon called Vidyutajivhâkhyâ. त्रिजटा—A demoness appointed by Râvaṇa to look after Sitâ. She was favourably disposed towards her charge and whenever the other Râkshasis harassed Sitâ this demoness frightened them and sent them away. It was she who assured Sitâ that neither her husband nor her brother-in-law were dead and that they were only in a swoon.

Trans.:—Then did Trijatâ restore to life Sitâ who was bewildered (and had swooned) at the sight of the severed head of Râma, by assuring her that it was [only] delusion.

75. कामं—see VI, 22, 45 *supra.* शुचम्—see VIII, 58. प्राक्—see st. 7 *supra.*

Trans.:—She gave up her grief since her husband was alive for a fact, but she was ashamed that she continued to live although some time ago she considered his death to be a fact.

76. गरु...०बन्धन:—The animosity between Garuda and the

serpents being inveterate the loosening of the bonds from the missiles of Meghanâda (which consisted of serpents) can easily be understood; see *Râmâ.* Yuddhakânda chap. 50. विश्लिष्टं=loosened *lit.* विगतः श्लेषः यस्मिन् तत्. दाशरथ्योः—of the two sons of Dasharatha—Râma and Lakshmaṇa. क्षणक्लेशः—क्षणं क्लेशः यस्मात् सः स्वप्नवृत्तः—स्वप्ने वर्तते असौ इति.

Trans.:—The tying fast with he missiles hurled by Meghanâda being loosened by the sudden coming of Garuda, became to both the sons of Dasharatha painful for a moment and, as if, befallen in a dream.

77. पौलस्त्य—see IV, 80. शक्त्या—शक्ति is a particular missile which is described "as being furnished with eight bells, giving out a terrible roar, as made full of art and guile by the wily Mayâsura, as sure of aim, as destructive to enemy's life, and as flying rapidly and leaving behind it a fiery track" *Nandar.* see also *Râmâ.* Yuddha. chap. 100. विदीर्णहृदयः—विदीर्णं हृदयं यस्य सः. शुचा—see St. 75 *supra.*

Trans.:—Then Paulastya struck Lakshmaṇa on his breast with the Shakti missile; Râma though not struck became one with his heart broken to pieces, by grief.

78. मारुतिः—see st. 60 *supra.* समानीतमहौषधिः—From the *Râmâyaṇa* Yuddhakânda chap. 101, it appears that Mâruti did not bring the herb as the poet says, but he brought away the whole Gandhamâdana mountain itself on which the plant grew. Sushena, the physician, took the plant, and Lakshmaṇa who was lying wounded was made to smell it whereby he was restored to life; see *Ramâ.* विलापाचार्यकं—आचार्य (a teacher, a preceptor) स्य भावः आचार्यकं (by *Pâṇi.* V, i, 132 by which the affix वुञ् comes in the sense of 'nature or action thereof') instruction, teaching; *cf.* आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् *Mâ. Mâ.* i, 27. Note the poetic way in which the troubles of the inhabitants of Lankâ are described: instead of saying anything direct, the poet says he taught the women of the place how to lament, of course, in consequence of the loss of their husbands; compare श्यामीकृत्याननेन्दून् etc. *Mu. Râ.* I, 12.

Trans.:—He whose agonies had been removed by the powerful medicinal herb brought by Mâruti, once more performed the task of teaching lamentations to the women of Lankâ.

79. मेघनाद—see st. 76 *supra.* and *commen.* इन्द्रा°प्रभं—इन्द्रायुधस्य प्रभेव प्रभा यस्य तत्. पर्यशेषयत्—*imper.* of the *causal* of परिशिष् 7th Paras. to leave behind.

Trans.:—He allowed nothing to remain behind—neither the war-cry of Meghnânda or [his] bow dazzling as the bow of Indra (*i. e.* Rain-bow) just as the autumnal season does in the case of the sound of the clouds as well as the rainbow.

80. कुम्भकर्णः—The brother of Râvaṇa and Shûrpaṇakhâ. He is represented as a type of sloth and laziness, rolling in stupefaction for

months and years. The Râmâyaṇa Yuddhakânda gives an extravagant description of this Râkshasa who, being roused with great difficulty by Râvaṇa, went to the battle-field and brought away Sugrîva who was in a swoon. When Sugrîva came to consciousness, he cut off the nose and ears of Kumbhakarṇa and brought him on a par with his sister Shurpaṇakhâ. टङ्क०शिलः—मनःशिला is an arsenical ore of a reddish brown colour. The mountains are often spoken of as rich in metallic ores by our poet, see *Ku.* I, 4 and 7. टङ्क is a chisel to cut out pieces of ore (called टांकणुं in Gujarâthi). Kumbhakarṇa had his nose and ears cut and as a result blood dropping from them covered his body, giving it the appearance of a huge mountain whose sides exhibit marks of metalic nodes of a red colour like that iron oxide. रुरोध—obstructed, became an impendiment, see *Râma.* Yuddha. chap. 68 "निकृत्तनासाकर्णेन विक्षरद्रुधिरेण च। रुद्धा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः॥"

Trans.:—Kumbhakarṇa having been brought to the same condition as that of his sister by the chief of monkeys, obstructed the progress of Râma just as a mountain, whose slopes showing the red-ore on account of being struck with a chisel, would have done.

81. अकाले बोधितः—Kumbhakarṇa was aroused from his deep slumber by Râvaṇa to go and fight with Râma; see note st. 80. दीर्घनिद्रा—Long sleep, of course the sleep of death.

Trans.:—"In vain have you, who are fond of sleep been aroused at an unseasonable time by your brother"—with these words, as it were, he was sent to eternal sleep by the arrows of Râma.

82. वानरकोटिपु—वानराणां कोटयः (hordes of monkeys), तेषु. समरोत्थानि—समरे (see IV, 69) उत्थानि. The rising of dust in a stampede is a very common occurence; see *Dasha.* story 1st. तच्छोणित०—Malli. says the blood of the demons. I woud rather prefer 'blood from the bodies of the combatants' *i. e.* the demons as well as the monkeys.

Trans.:—Other demons too fell on hordes of monkeys like particles of dust raised on the battle-field falling in the streams of blood flowing from the bodies of the combatants.

83. अथ—Thereafter; इतरेषां रक्षसां पतनानन्तरं. पुनः—once more, again; the first attack is narrated in sts. 72–73; the second is described in st. 77; the third in st. 80; and in this stanza appears Râvaṇa in person. युद्धाय—for the dative see st. 67 *supra.* मन्दिरात्—from the palace. Primarily मन्दिर means only a sleeping place from मन्यते सुप्यतेऽत्र, it is then used in the sense of 'a house' 'भवनागारमन्दिरम्' *Amara,* and may be applied to any house. Shrîharsha in speaking of a king's residence or place is not satisfied with using the word मन्दिर alone but says नृपतेः मन्दिर' see *Ranta* II, 2.

Trans.:—Now, Paulastya again came out of the palace to fight, being resolved that the world was to be made to-day either without Râvaṇa or without Râma.

84. **वरूथिन्**—One seated in a chariot. The word may be also taken to convey the idea of 'being well protected' as in IX, 11. **हरियुग्यं**—see *commen.* and V, 49. (The word युग्य is formed by the addition of the affix यत् in the sense of 'what bears it' which is appended to the three words रथ, युग and प्रासङ्ग being in the accusative), हरय: (bay coloured) युग्या: (horses) यस्य स:, तम्. **तस्मै**—For the dative which refers to Râma see V, 19; VIII, 79 and XV, 21. **पुरंदर:**—see II, 74; XI, 2. The unequal position of the combatants was noticed by the gods, see *Râma.* Yudhakanda Chap. II.

Trans.:—The destroyer of the cities of the enemies' *i. e.* Indra, seeing Râma moving about on foot and the Lord of Lankâ in a chariot, sent [his own] chariot having bay-coloured horses to him (Râma).

85. **व्योम०...वायुभि:**—व्योम्न: गङ्गा (the river of the heavens, Ganges. This river is supposed to flow in three streams one in the Heavens, one on this earth, and the third in Pâtâla; hence called त्रिपथगा) तस्या ऊर्मय:, तासां प्रचुरा: वायव: तै:. **आधूतध्वजपटं**—ध्वजस्य पटं (the cloth of the banner, see *Vikra.* I,5), आधूतं ध्वजपटं यस्य तं. **जैत्रं**—successful, leading to victory; see *commen.* जेता एव जैत्र: by *Pâṇi.* V, iv, 38 quoted by Malli. whereby the affix अण् comes after the words प्रज्ञ etc. *cf.* इदमिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं *Md. Mâ* II, 6. **देव०...लम्बी**—देवस्य सूत: (Mâtali the charioteer of the god, Indra) तस्य भुज: (arm; note the appropriately accurate use of the word by the poet) तं आलम्बते असौ (राम:).

Trans.:—Râghava, supporting himself on the arm of the charioteer of the gods, took his seat in that ever-victorious chariot whose bannercloth was wafted by the breezes [coming] over the ripples of the celestial river.

86. **मातलि:**—see III, 67. **माहेन्द्रम्**—महेन्द्रस्य इदं belonging to the great Indra. **आमुमोच**—The verb मुच् is generally understood in the sense of 'to release,' 'to throw;' but with the prefix आ it signifies 'to wear,' 'to put on,' see XII, 21; *Ku.* V, 66;' *Bhatti.* XVII, 6. **तनुच्छदम्**—an armour, see *commen.* The affix घ generally comes in the sense of 'an instrument,' or 'location' after a root, when the word to be formed is a name and is masculine in gender by *Pâṇi.* III, iii, 118 quoted by Malli. **उत्प०...क्लैब्यम्**—उत्पलस्य दलानि (petals; 'दलं पर्णं छद: पुमान्' *Amara*), तेषां क्लैब्यं (क्लीबस्य भाव: the condition of powerlessness). **आपु:**—see II, 11.

Trans.:—Mâtali put on him (Râma) the armour of the great Indra on which the missiles of the enemies of the gods proved as ineffective as the petals of a lotus.

87. **अन्यो०...सरम्**—अन्योन्य see VI, 65; अवसर a fit or opportune moment, hence 'a chance' *cf.* अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् *Shâ.* 1. **चिरात्**—an *indecli.* after a long time. The singular of any of the oblique cases of चिर may be used adverbially; III, 26, 35; V, 64; XI, 63; XIV, 59; III 26;

Shâ. V, 15 will illustrtrate sufficiently this note. रामरावणयोर्युद्धं—This is quoted by several Alankârikas as an instance of अनन्वयालङ्कार *i. e.* 'self-comparison' which is a figure of speech in which a thing is compared to itself; since there is none equal to it. चरितार्थं—see X, 36; and *cf.* तापसेषु चरितार्थमायुधम् *Ki.* XIII, 62.

Trans.:—The fight between Râma and Râvaṇa wherein an opportunity for [showing] bravery presented itself by the sight (the facing) of each other became as it were one that had accomplished its object.

88. भुज०...स्यात्—see *commen.* धनदानुजः—see st. 52 *supra.* अयथापूर्वः see *commen.* 'not as at first' *i. e.* having lost all his demon-followers in the fight he was not situated as at first, but was left alone on the battle-field. मातृवंशः—Râvaṇa was a demon on his mother's side, being the son of Keshini or Kaikasî (see st. 32 *supra.*) The reading suggested by Mr. Nandargikar 'स यथापूर्वं' appears preferable for, after the expression एकोऽपि in the first line, अयथापूर्वः appears superfluous, स यथापूर्वं मातृवंश इव स्थितः, would then mean 'surrounded as before among his maternal kinsmen, the Râkshasas.

Trans.:—The younger brother of Dhanada though single [and] not being as at first [in consequence of not being surrounded by followers] appeared on account of the plurality of his hands, head, and legs, as if standing among his maternal kinsmen.

89. लोकपालानां—see II, 75 where the different presiding deities of the quarters are enumerated. स्वमुखैः—By means of his own heads, see X, 41. अर्चितेश्वरम्—अर्चितः ईश्वरः येन (shankara; see st. 76 *supra*). तुलितकैलासम्—तुलितः (upheaved, lifted up) कैलासः, येन तम् ; see IV, 80; *Mahâvir* V, 37. अराति—न राति ददाति सुखम् इति अरातिः an enemy, 'अभिघातिपराराातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः *Amara. cf.* योद्धुमरातिरयाति *Dasha.* बहुमन्यत—The *adjs.* बहु & लघु are used with मन् idiomatically in the sense of 'to think highly;' and 'to think lightly', respectively; *cf.* कस्त्वां न बहु मन्यते *Bhatti.* VIII, 12; प्रथमोपकृतं लघु मन्यते भवान् *Shâ.* VII, 1.

Trans.:—Râma thought highly of the enemy who had conquered the guardians of the quarters, who had worshipped Shiva by the offer of his own heads, and who had lifted up Mount Kailâsa.

90. तस्य refers to Râma. पौलस्त्यः—IV, 80. निचखान—see III, 55. सव्येतरे—सव्यात् (सव्य left; वामं शरीरं सव्यं स्यात् *Amar.*) इतरः, तस्मिन्. The throbbing of the right arm in the case of the male prognosticates union with his beloved. This common notion is found alluded to in various places *e. g.* Dushyanta experiences it when about to enter the hermitage of the Sage Kaṇva; also अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः *Bhatti.*

Trans.:—The highly infuriated, Paulastya drove an arrow into his (Rama's) right hand which was throbbing and [therefore] betokened the meeting of Sitâ.

91. **रामास्तः**—रामेण अस्तः (hurled, thrown, from अस् 4th conj. *Pa.*); **आशुगः**—आशु गच्छतीति आशुगः see III, 54 अजिह्मगस्त्वगाशुगाः *Rām.* **उरगेभ्यः**—see I, 28; VI, 59. The Dative is used in reference to आख्यातुम् see Ap. G. § 60. For the propriety of an announcement to the denizens of Pâtâla see *Râmâ.* Uttar. Chap. 24. The inhabitants of the Nâga Loka were in terror of Râvaṇa since he had forcibly seized their damsels. The news of his having been pierced through the heart would of course be naturally welcome to them.

Trans.:—An arrow discharged by Râma, pierced the heart of Râvaṇa and also went right through the earth to announce as it were this happy news to the serpents.

92. **अन्योन्य**—see st. 87 *supra.* **०संरम्भ**—pride, arrogance; the sense here is different from that in st. 36 *supra.* We would render it by 'vehemence, energy' *cf.* संरम्भमावहति भूधरसन्निभानाम् *Ghaṭa.* **वादिनः** (वादिन् a disputant, an antagonist; *cf.* तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रहः *Mu. Rā.* V, 21).

Trans.:—Between the two adversaries, just as the words of one were met by those of the other, so of both of them, the weapon of one striking that of the other, the vehemence of the victory over each other increased like that of two disputants.

93. **विक्रमव्यतिहरेण**—०व्यति(ती) हर or हार exchange, reciprocity. **सामान्या**—common (to both) समानस्य भावः इति ष्यञ्. The goddess of victory was undecided since the valour of both the combatants was equal. She did not know which of the two to select and declare herself as belonging to his side. This is of course all figurative. **अन्तरा**—in the middle, between. This is to be viewed as an *indecli.* especially because, otherwise according to the Sutra *Pâṇi.* II. iii, 4 quoted by the *commen.* the nouns द्वयोः and मत्तवारणयोः ought to be in the accusative if joined with अन्तर or अन्तरेण. **वेदिः**—or वेदिका a heap, a mound, a buttress; primarily a Vedi is a raised quadrangular altar tapering towards its upper part.

Trans.:—In consequence of the goddess of victory going to one or to the other she became even common to both like a mound of earth to two infuriated elephants between them.

94. The idea is that the gods were pleased at the achievements of their hero and showered flowers on him but they were intercepted by the volley of arrows furiously hurled against that hero by his adversaries and *vice versa.* **०प्रतिकृत** retaliation. **सुरासुरैः** is to be construed with कृत, and प्रतिकृत respectively. The compound is usually found in the plural; it is not to be taken like अहिनकुल according to *Pâṇi.* II, iv, 9 येषां च विरोधः शाश्वतिकः but is to be classed in the शाकपार्थिव class because कार्यकृतो हि देवानां विरोधो न जातिकृत इति शाश्वतिके वैराभावे नैकमद्भावः

The न्यासकृत says शाश्वतिको नित्यः इति । शश्वदिति त्रैकाल्यमुच्यते । तत्र भवः शाश्वतिक इति *vide. Má* I, 35; *Ki.* V, 30. **परस्परशरव्राताः**—see *commen.* For परस्पर see V, 68; VII, 14; **°व्रात—a collection, see *Jâna.* VI, 1.**

Trans.:—The shower of flowers to be poured by the gods as well as the demons who were gratified with the charge of their own respective (hero) and the retaliation of the adversary, was intercepted by the collection of each other's missiles.

95. अयःशङ्कुचिताम्—see *commen.* **शतघ्नीं**—शतानि हन्तीति, a club or mace capable of killing a hundred at a blow, ताम्. **वैवस्वतस्य** of the God Yama कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः *Amara.* **कूटशाल्मलिम्**—The Kûta Shâlmali is an instrument of torture studded with very hard spikes on which a sinner is impaled "यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तमत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ती." The use of the dative शत्रवे 'at the enemy' is not so frequent as the locative with the verb क्षिप् to 'throw' to 'hurl.'

Trans.:—Then the Râkshasa (Râvaṇa) hurled on his enemy the *Shataghnî* club, which was studded with iron-spikes which had been [successfully] obtained and which resembled the *Kûta Shâlmali* of the god Yama.

96. तां—The *Shataghnî* mace. **सुरद्विषां आशां च**—The hope (of victory) of the enemies of the gods. **अर्धचन्द्रमुखैः—बाणैः**—Kumârdâsa calls this kind of arrow अपूर्णेन्दुमुखः पत्रियुगः *Jâna.* V, 39. It is also called क्षुरप्र.

Trans.:—By means of the crescent-shaped arrows Râghava cut off the Shataghnî mace even before it had reached his chariot as easily as he would have chopped off a plantain-stalk, and [along with that he cut off] the hope of the enemies of the gods.

97. एकधनुर्धरः—see III, 31. **अमोघं**—unfailing, infallible, reaching the mark; see I, 45; III, 53; *Ku.* III, 66 and XI, 83. **अस्मै संदधे**—note the idiomatic use of the dative with संधा 3rd Conj. Ubha. 'to put' 'to fix'—on the bow,—in the sense of संप्रदान as explained by *commen.* **ब्राह्ममस्त्रं**—the missile presided over by Brahmâ. **प्रियाº...पधम्**—शल्य a splinter, a shaft, which acting as a foreign body in the human frame is most painful; see VII, 88; IX, 78.

Trans.:—That unrsvalled archer (Râma) fixed on [his] bow to be let fly upon him (Râvaṇa) the infallible missile which had Brahmâ for its presiding deity, and which was, as it were, the remedy for the extraction of the splinter in the form of grief on account of the separation of [his] beloved.

98. शतधा—For the suffix धा according to *Pâṇi.* V, iv, 43 see note on सहस्रशः in st. 45 *supra*; some copies read दशधा in reference to the ten heads of Râvaṇa.

Trans.:—That missile being scattered in hundred parts (direc-

tions) in the sky with as many dazzling tips, resembled (as it were) the body of the great serpent having a terrific circlet of hoods.

99. **तेन**—By the Brahmâstra mentioned in the foregoing stanza. **मन्त्रप्रयुक्तेन**—agrees with तेन; every missile was to be discharged after the incantations of certain spells *e. g.* see V, 57 where the Gandharva has taught Raghu the incantations to be uttered at the time of discharging as well as retracting the missile. **निमेषार्धात्**—In one half of a *Nimisha*, which is generally the twinkling of the eye from निमिष् 6th P. to wink, to twinkle. 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्'. For the use of the ablative see Ap. G. § 80. **रावण०पङ्क्तिम्**—The row of the heads of Râvaṇa, Râma cut off all the ten heads of Râvaṇa by one stroke.

Trans.—By that missile, sent off after being [properly] incanted, did Râma, cause within half a twinkling, the falling of the whole row of the heads of Râvaṇa without the pain of the cutting being felt.

100. **बालार्कप्रतिमा**—बालश्चासौ अर्कश्च (the early sun which is usually of a reddish hue) तस्य प्रतिमा (image). **वीचीभिन्ना**—(see *commen.*) *lit.* broken by the ripples. **कण्ठच्छेदपरम्परा**—see *commen.* च्छेद is *lit.* the cut; mark of a cut left behind after it has been made; *cf.* तं देवं स शिरच्छेदव्रणचक्रैरपूजयत् । नीलकुट्टिमविन्यस्तैर्मण्डलैरिव कौङ्कुमैः *Jâna.* II, 58. The idea is something like this—the circular surfaces left on the upper part (necks) of the body of Râvaṇa being covered with blood appeared like so many (circular) discs of the morning sun reflected on different ripples and therefore appearing as so many different suns. In the stanza quoted from the Jânakiharaṇa the idea is that each of the heads being placed standing on the नीलकुट्टिम its base *i. e.* the severed portion left a circular mark on the ground.

Trans.:—The row of necks, cut off from the demon's body which was about to fall, appeared like the disc of the early sun [reflected] in water separated [into so many images] by the ripples.

101. **पुनःसन्धानशङ्किनाम्**—सन्धीयते इति सन्धानं (by ल्युट् च *Pâṇi.* III, iii, 115; the affix ल्युट् is added to a root when the name of an action is expressed in the neuter gender), पुनः सन्धानं शङ्कते इति, तेषां—agrees with मरुतां. The gods had a misgiving in their mind that the severed heads would be again united to the trunk, since Râvaṇa had been promised immortality by Shiva, see X, 41. **न अतिविशश्वास**—Did not put much faith.

Trans.:—The mind—of the gods, though seeing his heads drop down were afraid of their being again joined [to the trunks] and therefore,—did not fully put faith [in his death].

102. **मदगुरुपक्षैः**—मदेन गुरूणि (heavy, weighted; see I, 34) पक्षाणि येषां तैः. **लोक०द्विपानां**—For the Lokapâlas see II, 75. The elephants

of these are ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः, *Amara.* अनुगतं—Following, going after; *cf.* II, 2, 6; *Bu. ch.* I, 93. गण्डभित्ती:—see V, 43. उपनतमणिबन्धे—मणयो बध्यन्ते अत्र इति मणिबन्धः, मुकुटः प्रकोष्ठः वा; उपनतः (got, obtained; *cf.* अचिरोपनतां स मेदिनीं VIII,) मणिबन्धः यस्मिन् सः, तस्मिन् or उपनतौ (bent down, subjected, as in XVII, 81 or in VIII, 81) मणिबन्धौ (प्रकोष्ठौ the wrists; see *Shâ.* III.) यस्य, तस्मिन्. पुष्पवर्षं पुष्पाणां वर्षं a shower of flowers. *cf.* द्रवति स्वपरपक्षे निर्जिते पुष्पकेतौ जयति जिततमस्के नीरजस्के महर्षौ । युवतिरिव सहासा द्यौश्चकाशे सचन्द्रा सुरभि च जलगर्भं पुष्पवर्षं पपात *Bu. cha.* XIII, 72. The metre of this stanza is *Mâlini* न नमय-ययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः; see *Appendix.*

Trans.:—Then fell a shower of fragrant flowers, poured down by the gods on the head of the enemy of Paulastya, whereon the crown was soon to be placed—the shower which was followed (accompanied) by swarms of bees which had left the broad temples of the elephants of the guardian-deities of the quarters, and whose wings had been made heavy by being covered with the ichor (from the temples of the elephants of the regents of the quarters).

103. यन्ता—see I, 54; VII, 37. हरेः—of Indra; see III, 43, 55; VIII, 79. सपदि—see III, 40. संहृतकार्मुकज्यम्—कार्मुकस्य ज्या कार्मुकज्या, संहृता (loosened, released) कार्मुकज्या यस्य तं एतादृशं राघवं. आपृच्छ्य—*potcn par.* of आप्रच्छ् 6th conj. which is *Âtm.* in the sense of 'to bid adieu 'to take leave'; see VIII, 42; *Me.* I. 10. नामा०...यष्टिम्—see *commen.* हरिसहस्रयुजम्—see *commen.* The number of horses to the chariot of Indra is only seven according to all accounts. The metre of the stanza is *Vasantatilakâ* 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौगः'; see *Appendix.*

Trans.:—The charioteer of Indra took leave of Raghava,—who had at once released the bowstring, and who had accomplished task of the gods, and—took to the upper regions his chariot, the banner-staff of which had been indented with the arrows of Râvaṇa stamped with his name, and to which were harnessed a thousand horses.

104. जातवेदोविशुद्धां—जातवेदस् (fire); =जातं वेदः (धनं) यस्मात्. जाते जाते विद्यते, or जातं वेत्ति वेदयते वा. The account of Sitâ having been purified by fire is too well known to be recounted. Râma was so jealous of his own name and honour that he repudiated his wife: she shed tears entered a funeral pyre from where she emerged and the god fire said "Râma, here is thy wife; no sin has visited her; do, therefore, receive back thy wife Sitâ; I command thee". And Râma accepted her: see *Râmâ.* Yuddhakânda *chap.* 115. प्रगृह्य—Having received; from प्रग्रह् 9th Ubha. प्रियां—सीतां. सङ्क्रमय्य—*p.p.* of the *causal* of सङ्क्रम् to bestow to confer upon. रविसुत—The monkey-leader Sugriva. It is said Brahmâ while engaged in Yoga contemplation happened to drop a tear of joy from which arose a monkey. This monkey while roaming on

mount Meru in search of drinking water came across a lake wherein he saw his own reflection. Believing it to be an enemy he jumped into the water and came out as a beautiful damsel. The Sun, along with Indra, happened to see this damsel and was smitten with passion. वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः ॥ भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना । बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ॥ ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥ see *Râmâ.* Uttarakânda, ch. I. तेन—I would have taken this with रविसुतेन, but the account in the Râmâyaṇa justifies its being taken as *demonstrating* Vibhîshaṇa though the construction cannot be said to be happy. अनुयातः—accompanied; *cf.* अनुयातारुन्धतीको वसिष्ठः *Utta.* III, 48. ०विमानरत्नम्—the jewel among aeroplanes, this is the Pushpaka car of Râvaṇa; the word रत्न is used in the sense of 'the best;' see IV, 65; VII, 34. प्रतस्थे—see 67 *supra*; VIII, 87, read *commen.* carefully.

The metre of this stanza is नाराच consisting of eighteen syllables of which the first six make up two न *gaṇas* and the remaining twelve make four र *gaṇas.* "इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते". The pause is first after the eighth syllable, then after the fifth, and lastly at the end of the quarter. This difference of metre of the last Stanza of a canto from the general metre in it is in keeping with the definition of a Mâhâkâvya.

Trans.:—Raghupati also, having accepted his fire-purified wife, and having bestowed the wealth of his enemy on his dear friend Vibhîshaṇa, rode that excellent aeroplane acquired by him by the force of his arm, and set out for [his] town accompained by the son of Sun, by him (Vibhîshaṇa) and by Saumitri.

Raghuvansha Canto XIII.

Notes and Translation.

---

1. **अथ**—see I, 35—'after' Râma had set out to return to his own kingdom. **गुणज्ञ:**—For compound see *commen.* According to *Pâṇi.* I, iii, 139 quoted by *commen.* a verb ending in a consonant preceded by अ; इ, उ and the verbs ज्ञा, प्री, and कॄ 'to scatter' take the affix क (अ). **शब्दगुणं**—see *Tarkasangraha;* according to it 'शब्दगुणमाकाशम्' 'ether.' (आकाश) is that which has sound for its special characteristic' just as गन्धवती पृथिवी smell is the peculiarity of earth, शीतस्पर्शवत्याप: while रूपरहितस्पर्शवान्वायु:. Râma being an incarnation of Vishṇu. the विष्णुपद *i. e.* वियत् 'ether' was the locality wherein Râma could move about with a right. **पदम्**—see V, 56; VI, 27. **विगाहमान:**—pre. p. of विगाह् *lit.* to enter and move about in. The participle of the Pre. Âtma. is formed by adding आन to the root which undergoes the same changes before it as before the terminations अते or अन्ते of the 3rd plu. of the pre. tense and the आन is changed to मान in the case of roots of the 1st, 4th, 6th, and 10th conj. and all derived roots.' **रत्नाकरं**—the sea; रत्नाकरो जलनिधि:' *Amara.* The ocean has been viewed as the store-house of jewels रत्नानां आकर:, Bhâravi has a fanciful description of the ocean वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र । अभागतैरम्बुभिरम्बुराशि: ॥ लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन् । रत्नानि रत्नाकरतामवाप *Md.* III, 38; also see *Vikra.* I, 12. **मिथ:**—see *commen.* and VIII, 67. **हरि:**—one of the names of Vishṇu, see III, 49.

Trans.:—Then Hari known as Râma, who understood all the Guṇas, entered the region which was his own place of residence and which had sound for its special quality, by means of the aeroplane, and on beholding the ocean (*lit.* the repository of jewels) spoke thus, in private to his wife.

2. **आमलयात्**—For the particle आ. which governs the ablative see I, 5; 17. Here it is not compounded with the word मलयात्. **विभक्तम्**—divided by the bridge that had been constructed. **फेनिलम्**—The affix इलच् as also लच् comes after the word फेन in the sense of the possessive affix मतुप् as also does the affix मतुप् itself. **अम्बुराशि:**—see VI, 57. **छायापथेन**—by the galaxy or milky-way which appears stretching right across the sky. *Châritra.* describes it as 'शरदि वसन्ते वियदन्त: प्रणाल्याकारो दण्डायमानोऽतीवाकाशविशेषच्छायापथ:'. **शरत्प्रसन्नं**—pure, transparent, during autumn; see VII, 30; *Shd.* V, 21. **आविष्कृ०...तारम्**—चारवश्च ते ताराश्च (तार *m.* & *n.* a star, a planet) चारुतारा:, आविष्कृता: (disclosed to view; see *Shd.* IV, 2 & 5) चारुतारा: यस्मिन् तत्.

Trans.:—Oh Vaidehi ! mark the foaming ocean divided as far as the Malaya mountain by the bridge erected by me, just as the clear autumnal sky showing pretty stars, appears divided by the galaxy.

3. गुरोः—The word गुरु in the sense of 'ancestor' is used here in reference to Sagara, the ancestor of Bhagîratha; see IV, 32. यियक्षोः—*gen. sing.* of यियक्षु agreeing with गुरोः; यष्टुमिच्छा यियक्षा, सा अस्ति यस्य सः यियक्षुः one desirous of performing a sacrifice. कपिलेन—The sage Kapila, near whom the sacrificial horse was found, (see III, 50) or Indra 'कपिलः कपिलो वर्णः कपिलः पाकशासनः' *Vaija.* मेध्ये—see I, 84; III, 31. रसातलम्—one of the divisions of the nether regions described in the Bhâgavata, and the Padma and Vayu Purâṇas. तुरङ्गे—see III, 38. संक्रमिते—'taken possession of'; or 'carried away.' पूर्वैः—see I, 4, 67. परिवर्धितः—'increased, widened'. The sixty thousand sons of Sagara excavated the earth (see Bâlakânda, chap. 39 and 40) in their search of the horse. Bhagiratha brought the stream of the Genges from Heaven and its waters filled this big hollow in the earth which came to be called Sâgara. Its waters were naturally fresh and sweet but became briny after it had been drunk by the sage Agasti and again given up by him. नः—our (ancestor) *i. e.* of Râma.

Trans.:—It is said that this (chasm) was enlarged by our ancestors who had dug out the earth (in searching) for the (horse), belonging to that elder who was anxious to complete the sacrifice, when it had been taken down to the nether regions by Kapila.

4. For the elucidation of the stanza read X, 58. अर्कमरीचयः—अर्कस्य मरीचयः. अस्मात्—from the रत्नाकर which had been परिवर्धितः by the ancestors of Bhagiratha. वसूनि—riches, jewels; see *commen.* and *Ki.* I, 13. 'वसु तोये धने मणौ' *Vaija.* अश्नुवते—3rd plu. of अश् 5th Âtma. to gain, to obtain; see IX, 9. This may perhaps be in reference to the formation and development of pearls, as observed by Mr. Nandargikar. अबिन्धनं—आपः (The word अप् *f.* water; see I, 89.) एव इन्धनं (fuel, wood) यस्य सः, तं वह्निं *i. e.* the submarine fire Vâḍava—an offspring of the sage Dadhichi. This child had a tremendous appetite which could not be satisfied by anything. He was persuaded by Saraswati to satisfy his voracious hunger by drinking the waters of the ocean. See *Prayâga Mahâtmya.* प्रल्हादनं ज्योतिः—The joy-giving-flame, *viz.* the moon. Among the fourteen jewels churned out of the ocean one was the moon. अजनि—3rd sing. of the Aorist of जी(जन्) to produce.

Trans.:—It is from this that the rays of the sun acquire a [water-] fœtus; here do treasures gain an increase: this (the ocean) holds the fire whose fuel is water; and by him was brought forth the gladdening flame (*i. e.* the moon).

5. तां तां अवस्थां—*cf.* यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव

Ma. III, 16 for the repetition of a pronoun in the sense of 'various, 'diverse.' This refers to the different Avatâras (*viz.* मत्स्य, कूर्म, वराह, नारसिंह etc.) of Vishṇu. In reference to the ocean it may allude to tides and ebbs and storms etc; प्रतिपद्यमानं—*per. p.* of प्रतिपद् 4th conj. *Âtma.* 'to enter upon,' 'to attain;' see VIII, 5; XI, 34. अनवधारणीयं—न अवधारणीयं अनवधारणीयं *poten. parti.* of अवधृ 10th conj. 'to make out,' 'to comprehend'—with the suffix अनीय—conveying the sense of 'capability' by 'अर्हे कृत्यतृचश्च' *Pâṇi.* III, iii, 169. ईदृक्तया—ईदृशस्य भावः ईदृक्ता, a state of things indicating 'condition,' kind. इयत्तया—see VI, 77.

Trans.:—The form of this ocean which acquiring diverse conditions occupies the ten quarters on account of its large size (and as such it is not capable of being defined either with reference to its nature or its magnitude in the same way as the form of Vishṇu which after having gone through different conditions and which on account of its magnitude occupies the ten quarters) is indefinable both as to its nature or size.

6. नाभि°...सनेन—agrees with धात्रा. Brahmâ is said to be seated on the lotus sprung out of the navel of Vishṇu. संस्तूयमानः—*per. par.* of संस्तु 2nd conj. to praise. प्रथमेन धात्रा—By one of the first patriarches; they were—'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । दश ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' ॥ युगान्तो°...निद्रः—agrees with पुरुष; see *commen.* For युग see III, 34; IV, 88; and for योग see I, 8 & VIII, 22. उचित—appropriate, usual. लोकान्—all the worlds the universe. पुरुषः—see VIII, 78. अमुं अधिशेते—अमुं *i. e.* on the ocean, Note the use of the *accusative* instead of the *locative* by 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' *Pâṇi.* I, iv, 46; the verb शी, स्था and आस् when preceded by अधि take the accusative 'अधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः' Sk.

Trans.:—Purusha who practises Yoga-nidrâ at the end of each quarternian of a Yuga takes repose on this (*i. e.* the sea) after having annihilated the worlds, and being praised by the first Creator seated on the lotus sprung from the navel.

7. पक्षच्छिदा—पक्षान् छिनत्तीति पक्षच्छित्, तेन. For the mythology connected with the wings of mountains see the references under गोत्रभिदा and also *Niti.* 36. गोत्रभिदा—see III, 53, VI, 73. Both these words are formed by *Pâṇi.* III, iv, 61 by which the affix क्विप् comes after the verbs enumerated in the Sûtra when in composition with a word ending in a case affix though it may be an upasarga. आत्तगन्धाः—आत्तः (taken away, removed, from आदा 3rd *Âtma*). गन्धः (pride, arrogance) येषां ते those whose pride had been humbled; see *commen.* शरण्यं—see II, 30 and VI, 21. शतशः—see IX, 13 and *commen.* महीध्राः—see III, 60. The word comes under the Vârtika to *Pâṇi* III, ii, 5 and takes the affix क. उपप्लविनः—उपप्लवः (see II, 48;

V, 6) अस्यास्तीति उपप्लुविन् one who had to undergo trouble, harassment; hence, frightened. परेभ्यः—see VII, 45 and 55. धर्मोत्तरम्—Full of (the sense of) right conduct. The word उत्तर as the last member of a compound is used to convey the sense of 'full of', 'rich in'. मध्यमम्—a neutral sovereign; see *commen.* आश्रयन्ते 'seek refuge with', 'dwell with;' *cf.* सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते *Bhartri.* मध्यग—though 'a neutral sovereign' is one who is ready to help the weaker party.

Trans.:—Hundreds of mountains having their pride humbled down by the breaker of mountains (Indra) who had lopped off their wings, took refuge under it (the sea) which proved a shelter to them, just as kings who are harassed by enemies, seek refuge with a just and neutral sovereign.

8. रसातलात्—see st. 3 *supra.* आदिभवेन पुंसा—By the first born *i. e.* the primeval being; see st. 6 *supra.* प्रयु॰...क्रियायाः—see *commen.* प्रयुक्ता=performed; see *Ku.* VII, 86. उद्वहनक्रिया = This phrase has two senses; the first is the direct one (1) that of lifting and supporting as in XI, 66; and (2) of 'marrying,' 'taking for a wife' as in XI, 54 or *Manu* III, 8, or *Bhatti* II, 48. अच्छम् = pure, transparent. प्रलयप्रवृद्धम्—see *commen.* & VIII, 80; the idea of the waters of the ocean rising and deluging the whole earth at the time of the प्रलय is well-known. मुहूर्त॰ रणं—मुहूर्तं = see st. 17 *infra.* वक्त्राभरणं—Malli. adopts this reading and says 'लज्जारक्षणार्थम्' while आभरण is an 'ornament'. The reading वक्त्रावरणं = वक्त्रतिरोधानं is certainly preferable since, as *Châritra* observes 'यथा पुरुषेण सम्पादितकरग्रहणक्रियाया योषाया विवाहकाले सूक्ष्मवस्त्रेण मुखावगुण्ठनं भवतीति ध्वन्यर्थः'. This stanza alludes to the condition at the time of the Varâha incarnation when the world was supported on the tip of its tusk by the boar. The waters of the ocean dropping down in a sheet are compared to the cloth with which a woman is supposed to cover her face. For details about the Varâha incarnation see *Vishṇu Pu.* I, 4.

Trans.:—The clear waters of the ocean that swelled at the time of the deluge served as a veil, for the moment, to the face of the earth which was [taken charge of] by the first Being by the act of seizing it from the nether world.

9. The poet looks upon the rivers as so many wives of the ocean, and figuratively describes them as being kissed by the sea. मुखार्पणेषु—(1) in holding forth their mouths; (2) in discharging their waters by their mouths. The plural is not used here simply for the metre, as Mr. Nandargikar says, but to convey the idea of frequency since the rivers discharge their waters every year with increased volume during the rains. प्रकृतिप्रगल्भा—see *commen.* प्रकृति see V, 54; प्रगल्भा bold, intrepid, as opposed to 'coy,' 'bashful;' see II, 41, *Ratnâ.* I, 2. तरङ्ग...दक्षः—तरङ्ग wave; 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः;

Amara. दानदक्ष: see XII, 11; *Ratnâ.* I, 6. अन०...वृत्ति:—see *commen*; अनन्य see I, 30; IV, 7; VI, 38; सामान्य common, general; see *Ku.* VII, 44; वृत्ति see II, 45; कलत्र = a wife; (this word is always in the neuter gender). सामान्यकलत्र may also be taken to signify 'a prostitute' since the womankind has been classified as (1) स्वीया, (2) परकीया, (3) सामान्या. The *commen.* applies सामान्य to वृत्ति. पायते—as a general rule (णिचश्च *Pâṇi.* I, iii, 74) the Âtmanepada is employed when the fruit of the action signified by the agent accrues to the agent, but according to निगरणचलनार्थेभ्यश्च *Pâṇi.* I, iii, 87 the causative of verbs which have the sense of 'eating or swallowing' as also of 'shaking and moving take the Parasmaipada even when the fruit of the action of the agent goes to the agent itself; hence it ought to have been पाययति but 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस:' *Pâṇi.* I, iii, 89 the affixes of the *Paras.* are not used after the causals of पा, दम्, आयम्, आयम् परिमुह्, रुच्, नृत्, वद् and वस्. सिन्धू:—*accu.* plural of सिन्धु river, see *commen.*

Trans.:—This (ocean) who is clever in offering his wave-lips and whose conduct towards his wives is not the usual one as seen in others, himself drinks (kisses) the rivers which are intrepid by nature in giving up their mouths [to be kissed] and makes them kiss (*lit.* drink) him.

10. ससत्त्वम्—सत्त्वै: (see II, 14) सहितम् (अम्भ:). नदीमुखाम्भ:—नदीनां मुखानि, तेषां अम्भ:. सम्मीलयन्त:—closing; आननानि is to be supplied before this participle. विवृताननत्वात्—विवृतं च तत् आननं च; तस्य भाव: (according to *Pâṇi.* V, i, 119. see I, 22.) विवृ० त्वम् तस्मात्. तिमय:—तिमि is a monster-sized fish; it is probably 'a whale' from the description; see *commen.*

Trans.:—These whales, in consequence of their mouths being held open, have taken in the waters along with the living creatures in it and holding together their jaws send up jets of water through their perforated heads.

11. मातङ्गनक्रै:—The compound may be looked upon as belonging to the शाकपार्थिव class and dissolved as मातङ्गरूपा: नक्रा: (जलचरा: hippopotamuses), तै: or it may also be a Dwigu as मातङ्गाश्च नक्राश्च, तै: but the first is preferable. कपोलसंसर्पितया—संसर्पते इति संसर्पिन् संसर्पिणस्य भाव: संसर्पिता, कपोलेषु संसर्पिता, तया. ये—refers to फेनान् and एषां to मातङ्गनक्रा: कर्ण०...रत्वम्—see *commen.* the abstract noun चामरत्व is formed by *Pâṇi.* तस्य भावस्त्वतलौ see I, 22, or st. 10 *supra.*

Trans.:—See the foam of the sea divided into two by the sea-elephants suddenly coming up [to the surface]—those collections of foams on account of their brushing along the cheeks of the elephants appear as *Chavaris* near their ears for a time.

12. वेलानिलाय—वेला =sea-beach; see VIII, 80. वेलाया: अनिल: the

breeze on the sea-shore. The current notion of serpents inhaling the air for their food is well-known; hence his name पवनाशनः. For the use of the dative, see I, 29. महो०...शेषाः—विस्फूर्थुः—Swollen, form. The sense here is different from that in XIV, 62. According to *Pâṇi.* III, iii, 89 quoted in *commen.* a verb, which has an indicatory टु (*e. g.* टुवेपृ, 'to tremble,' टुक्षु 'to sneeze,' and टुस्फूर्जे 'to throb, to swell') takes the affix अथुच् with the force of denoting mere action. निर्विशेष=no difference; see *Vaira.* 50; at the end of a compound it means 'having no difference, not differing from'; as प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् *Ku.* I, 46. The *adjl.* phrase agrees with भुजङ्गाः. सूर्यांशु...रागैः—सूर्यांशूनां सम्पर्कः (सम्पर्क=contact; from; सम्पृच् 7th *paras.* or 2nd *Âtm.* to come in contact); सूर्यांशुसम्पर्केण समृद्धः; सू०समृद्धः रागः (beauty, lustre) येषां तैः. फणस्थैः (फणासु तिष्ठन्ति इति फणस्थाः तैः). मणिभिः—For the phosphorescent stones on the hoods of serpents see X, 7. व्यज्यन्ते—*pass.* 3rd *plu.* of व्यज् to show, to exhibit.

Trans.:—These serpents who do not differ from the swollen appearance of the waves, and who have stretched themselves on the beach to inhale the light sea-breeze, make themselves recognisable (can be recognised) by those stones which are situated on their hoods and whose lustre is heightened by the contact of the rays of the sun.

13. अधरस्पर्धिषु—The *commen.* renders स्पर्धिन् by सदृश् but there is greater force in स्पर्धिन् which has the sense of 'emulating', 'vying.' विद्रुमेषु—(विद्रुम=coral; प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे वालपल्लवे *Vishva*). पर्यस्तं thrown about; see *Ku.* I, 44. सहसा—see III, 15, XIII, 11; ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखम्—ऊर्ध्वाश्च ते अङ्कुराश्च, तैः प्रोतानि (transfixed, see IX, 75) ऊर्ध्वा०प्रोतानि, ऊर्ध्वा० प्रोतानि मुखानि यस्य तत्. कथञ्चित्—see VIII, 71.

Trans.:—This collection of conch-shells with their tips transfixed at their projecting points, being suddenly thrown about by the force of the waves against the coral reefs that vie with thy lips, somehow glides away with great difficulty.

14. This stanza has an indication that Kâlidâsa was aware of the phenomenon of water-spouts. प्रवृत्तमात्रेण—a *Mayuravyansaka* compound, see *commen.* प्रवृत्त = begun, commenced (generally with the infinitive of the verb indicating the action begun; see V, 45; *cf.* कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते *Ku.* III, 25. आवर्त—a whirlpool *cf.* मोहावर्तसुदुस्तरा *Vaira.* आभाति—appears; see V, 15; 70. भूयिष्ठं—*indecli.* Excessively, in the highest degree. For the formation of the word see VI, 4. The इ and ई of the affixes इमन् and ईयस् are elided before बहु, and भू is substituted for बहु. The augment यिट् is added to इष्ठ and भू replaces बहु by *Paṇi.* VI, iv, 158—59. The churning of the ocean is a familiar account; see *Râmâ.* Bâlakâṇḍa ch. 45.

Trans.:—This ocean, in consequence of the cloud which no sooner

it begins to suck in water is made to whirl round by the force of the whirlpool, appears to a great extent, as it were, churned once more by the mountain.

15. दूरात्—on account of the distance. Although this as well as the inflected cases of दूर are generally used as *indecli.* here it has an ablative sense. अयश्चक्रनिभस्य—अयसः (अयस् iron; लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । अश्मसारः *Amara.*) चक्रं (wheel), तस्य निभं (सदृशं; 'स्युरुत्तरपदे त्वमी निभसङ्काशनीकाशप्रतिकाशोपमादयः *Amara.*) तस्य. तमाल०...नीला—तमाल a tree noted for its dark bark and blossoms. ताली see IV, 34; वनराजि see I, 38; III, 3; तमालाश्च तालाश्च तमालतालयः, तेषां वनराजयः now see *commen.* when the *adjl.* clause तमाल० नीला is to be applied to कलङ्करेखा the compound may be dissolved as तमा० राजिवत् नीला. आभाति—see 14 *supra.* This verb when used in the sense of 'appears' conveys at first the idea of the figure उपमा or simile but leads in the end into उत्प्रेक्षा 'Fancy.'

Trans.:—The beach, of the briny mass of waters (ocean) which is of a dark colour in consequence of the row of the Tamâla and Tâla forests and which resembling the iron band on a wheel and which looks like a slender line owing to the distance, appears like a streak of rust on a sharp edge.

16. वेलानिलः—see st. 12 *supra.* केतकरेणुभिः—by the pollen of the Ketaka (*Pandanus odoratissimus*). This is a plant having strong fragrant leaves and belongs to the Agave class. It is generally found in marshy, light, saline soils. It is supposed to be the resort of serpent who are attracted there by its rich smell. सम्भावयति—causal 3rd per. of सम्भू to treat, to honour by making a present. आयताक्षि—आयते (long-drawn, hence large; from आयम् 1st *Ubha.*) अक्षिणी यस्याः सा तत्संबुद्धिः अक्षमं—न क्षमते असौ अक्षमः one who cannot bear. मण्डनकालहानेः—for *comp.* see *commen.* Râma was so eager to have a kiss that he could not bear the delay caused by Sitâ decorating herself. बिम्बाधरबद्धतृष्णम्—बिम्बाधरे बद्धा तृष्णा येन तं; बिम्ब्याः फलं बिम्बं, बिम्बाकारः अधरः बिम्बाधरः *Shâkapârthive* compound. The word बिम्ब being the standard of comparison, it ought to came as the last member of the compound according to 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे *Pâṇi.* II, i, 56, and become अधरबिम्ब. The grammarian Vâmana looks upon the compound बिम्बाधर as a मध्यमपदलोपि; or, he takes it as बिम्बं अधरं हीनं यस्मादिति.

Trans.:—Oh large-eyed one! the sea-breeze adorns thy face with the Ketaka pollen; for, it is aware, as it were, that I, having fixed my ardent desire on thy Bimba-lip, cannot tolerate the delay caused by [the process of] adornment.

17. सैक०...पटलम्—सैकत see X, 69; भिन्न broken, opened; शुक्तिः a pearl-oyster shell, 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः *Amara.*' *cf.* जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य *Mâlavi.* I, 6. पर्यस्त = see st. 13 *supra.* पटल = a cover-

ing; thence a heap, a mass see IV, 63. For the compound see commen. कूलं—the bank, shore; 'कूलं रोधश्च तीरं च तटं त्रिषु' *Amara.* This word is more frequently used in reference to the banks of a river, see XII, 35, 68. फला०...मालम्—आनजित bent down under the weight; see III, 54; *Ku.* II, 26. पूग=see VI, 64. मुहूर्तेन—मुहूर्त is usually a word indicative of the smallest portion of time and we find it used in that sense in numerous places in literature but sometimes it is used to indicate the idea of two *Ghatikás.* मुहूर्तमल्पकाले स्यात् घटिकाद्वितयेऽपि च *Shabdárnava.* From the Amarkosha, we gather that 30 *Muhúrtas* make a day and night of 24 hours. Here the last meaning would suit best. Words like क्षण, मुहूर्त, etc. though nouns, are often used in their inflected case-forms as *indecli.* एते वयं—an idiomatic expression equivalent to the English 'here we are.'

Trans.:—Here we are who, on account of the speed of the aeroplane, have, within a short space, arrived on the coast of the sea, which is covered with a scattering of pearls thrown out by the opened oysters on the sands and, which has a line of areca trees bent under the weight of their fruit.

18. करभोरु—करभ इव ऊरू यस्याः सा तस्याः सम्बुद्धिः. *Malli.* as well as *Raghavabhatta* seem to take the word करभ to signify 'the thick or upper part of the hand,' 'the part between the wrist and the fingers' and to compare the thighs to it. Some commentators are inclined to take करभ in the sense of 'the round upper part of the trunk of an elephant', and take the word करभोरु=having things gracefully tapering like the trunk of an elephant; *cf.* द्विरदनासोरूः *Bhatti.* IV, 17; also see note on करभोपमोरूः VI, 83. The femine affix ऊङ् comes at the end of ऊरु when it forms an object to be compared (उपमान) and is the last member of a compound by *Páṇi.* IV, 66. तावत्— a particle of very frequent occurence in dramatic literature in various senses; see *Ap. Gu.* 278. Here it is used in the sense of 'first,' 'before doing anything else' or (2) 'just.' 'now.' मृगप्रेक्षिणि—मृग इव प्रेक्षते सा तत्सम्बुद्धिः 'one who sees like a deer.' The deer is known to cast a look behind when going forword. *cf.* ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः *Shá.* I, 8. विदूरीभवतः—a च्वि compound न दूरः अदूरः, अदूरः दूरः सम्पद्यमानः दूरीभवन्, विशेषेण दूरीभवन् विदूरीभवन् तस्य.

Trans.:—Oh lady with a deer-gaze and having thighs like the part of the hand! do now throw behind a glance on the path [passed over by us]. This *terra firma* with a forest [on it] emerges out, as it were, from the ocean which is becoming [more and more] distant [every moment].

19. The regions in the sky are assigned thus:—The gods are supposed to move through the uppermost strata, in those under them do the winds move; next below them do the clouds fly about, still lower

is the region in which the birds fly. The aerial car of Râma is described as moving through all these, at times in one, and at times in another. **पथा**—*instru. singu.* of पथिन् a course, a path; it is to be construed with सुराणां, घनानां & पततां. **पततां**—*geni. plu.* of पतत् a bird पतत्पत्ररथाण्डजाः *Amara.* **सञ्चरते**—The verb चर् is Âtmanepadi when preceded by सम् and is connected with a noun in the instrumental case according to *Pâṇi.* I, iii, 54.

Trans.:—Mark ! this celestial car has been moving sometimes in the path of the gods, sometimes in that of the clouds, and at others in that of birds: it moves about just like the propensities of my mind.

20. **महे०...गन्धिः**—महांश्चासौ इन्द्रश्च महेन्द्रः, तस्य द्विपः (द्वाभ्यां शुण्डातुण्डाभ्यां पिबत्यसौ द्विपः) महेन्द्रद्विपः ऐरावतः, तस्य दानं (मदजलं), तस्य गन्धः अस्यास्तीति. For the change of गन्ध to गन्धिः see I, 38; IV, 57 and *Pâṇi.* V, iv 136 and Vârtikas thereon. **त्रिमार्गगा**—see *commen.* & X, 63; XII, 85. **वीचि**—see I, 43; VI,56. **०विमर्द**—touch, close contact. **दिनयौ० वनोत्थान्**—a curious phrase दिनस्य यौवनं (the forenoon). **आचामति**—drinks up, licks; hence, absorbs; *cf.* आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तमेव लोकैः समम्.

Trans.:—This breeze in the sky, laden with the fragrance of the ichor of the elephant of the great Indra, and cooled by coming in contact with the ripples of the three-coursed [stream] absorbs the drops of perspiration started on thy face at this 'youthful' (developed part) time of the day.

21. **वातायनालम्बितेन**—वातायने (see VI, 24) लम्बितः (held out) तेन. **चण्डि**—Three or four commentators explain the propriety of the term चण्डि thus:—विद्युद्युक्तं मेघमालोक्य वर्णसाम्याच्छ्यामोऽसौ रामः स्त्र्यन्तरसङ्गीति सीतायाः कोपे समुत्पन्ने ज्ञाताभिप्रायस्य चण्डीति सम्बोधनं. I believe, there is hardly any necessity of straining the word so much. **कुतूहलिन्या**—तया, see III, 54. **आमुञ्चति**—see XII, 86 & XVII, 25; The verb may be taken in the usual sense of 'gives' as well. **इव**=as it were, a particle showing that an उत्प्रेक्षा is meant. **आभरणं**—see IX, 7. **उन्मि०...वलयः** विद्युदेव वलयं विद्युद्वलयं, उन्मिषितं (प्रकाशितं manifested) विद्युद्वलयं येन सः.

Trans.:—Oh excitable lady ! touched by thee who art prompted with curiosity with thy hand held out of the window [of the car], the cloud with the manifested bracelet of lightening appears, as it were, to be giving thee another ornament.

22. **जनस्थानं**—see VI, 62. **अपोढविघ्नम्**—अपोढानि (*past. pass. par.* of अपवह् to carry off, to remove) विघ्नानि यस्मात् तत्. The Janasthâna was infested with demons and Râma freed the locality of all of them whereby he gave peace to the sages in the performance of their ceremonies; see XI, 24, & 30. **चीरभृतः**—Those wearing bark-garments; चीरं बिभर्त्यसौ चीरभृत्, ते; see चीरपरिग्रहाः *Ku.* VI, 93. **यथास्वं**—see *commen.* **आश्रममण्डलानि**—the respective groups of huts आश्रमसमूहानि; or मण्डल may be taken in the sense of 'area' which is better.

Trans.:—These ascetics dressed in bark garments, becoming aware that Janasthâna had been freed from obstacles, are now again betaking themselves to their long-abandoned areas of hermitages, each one to his own, wherein they have commenced new huts.

23. स्थली—see VI, 64. विचिन्वता—see XII, 61. नूपुर—is an ornament used by women for the foot and is put on the ankle. It has got small tiny bells which make a jingling sound at each step. चरणा०... दुःखात्—चरणमेव अरविन्दं चरणारविन्दं now see *commen.* विश्लेष is separation, but there is a certain sense peculiar to the word which has the idea of 'closeness,' 'adherence' going with it; see *Shâ.* IV, 5. बद्धमौनं—बद्धं (*p. p.* बन्ध् 9th Paras. The verb is generally known to convey the sense of 'tying, fastening' etc.; but it is used in literature in other senses too. Here it is used in the sense of 'formed,' 'manifested.') मौनं येन तम्—one that has become silent.

Trans.:—This is that very spot where searching for thee I saw an anklet, which had become silent, as it were, through grief at the separation from thy lotus-like feet, dropped down on the ground.

24. भीरु—*Voca. sing.* of भीरू a timid woman. यतः—mark the use of the तस् in the instrumental sense as explained in the *commen.* अपनीता—forcibly taken away; the use of the prefix अप with the verb नी conveys the sense of 'force.'

Trans.:—Oh timid lady ! these creepers, being themselves unable to speak, yet, through compassion for me, pointed out to me by means of their branches whose foliage had been bent down, that path by which you had been forcibly carried away by the demon.

25. दर्भा०...क्षया—०व्यपेक्षा regard, desire. The poet means to indicate the dismay of even the antelopes at the forcible carrying away of Sitâ. The deer as a class have been known to suddenly give up nibbling the grass and staring at any extraordinary occurrence. अगतिज्ञं—गतिं जानातीति गतिज्ञः; न गतिज्ञः अगतिज्ञः; तम्. व्यापारयन्त्यः—(*pre. p.* of the *causal* of व्यापृ 6th *Âtma.*) मृग्यः=fixing; casting, see VI, 19; *Veni.* III, 19. This verb in the sense of 'directing' or 'casting' is used with the locative. उत्पक्ष्मराजीनि—उद्गताः पक्ष्मणां राजयः (lines, rows) येषां तानि. Compare with the idea of the stanza *Râmâ.* Aranya. ch. 64 sts. 15—18.

Trans.:—The female antelopes too, being disinclined for the sprouts of the Darbha-grass, indicated to me, who was ignorant of your where-abouts, by casting their eyes, the rows of whose lashes were raised upwards, the southern quarter by which you had been carried away.

26. माल्यवतः—माल्यवत् a mountain supposed to rise up from the

eastern part of the base of Mt. Meru. पुरस्तात्—an *inde.* in front, yonder; used generally with the *geni.* or *loca.* of the noun with which it goes. आविर्भवति—The particle आविस्='before the eyes, openly, evidently' is prefixed to the roots अस्, भू and कृ—see IX, 55; *Mâ. Mâ.* I, 26; *Shâ.* V, 14; *Ku.* II, 2. अम्बरलेखि—अम्बरं (sky अम्बं शब्दं राति इति. 'व्योम पुष्करमम्बरम्' *Amara*) लिख्यते असौ, *cf.* अभ्रंलिहाग्राः प्रासादाः *Me.* 64. अभ्रलिहां गृहाणाम् *Jâna.* I, 3. शृङ्गम्—the pinnacle, the summit of a mountain; see *Me.* 14; *Ki.* V, 42 "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" *Amara.* For the idea in the stanza see *Râmâ.* Kishkindhâ. ch. 27.

Trans.:—There appears that sky-grazing peak of Mount Mâlyavat on which new water was showered by the clouds along with me who poured down tear-drops caused by your separation.

27. धारा°...पल्वलानां—see *commen.* पल्वल=a puddle; वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः *Amara.* see II, 17. कादम्बम्—कदम्बस्य इदम्; the singular conveys the sense of 'a collection'. Kadamba, *Nauclea orientalis*, is a tree said to put forth buds of flowers at the burst of the monsoon. In the vernacular it is called कळम्ब; it is largely used in medicine. अर्धोद्गतकेसरम्—अर्धं यथा तथा उद्गतानि अर्धोद्गतानि; अर्धोद्गतानि केसराणि (see IV, 67) यस्मात् तत्. स्निग्धाः—lovely, agreeable. *cf.* I, 36; *Utta.* III, 22. केकाः—the cries of the peacocks; see VII, 69; The peacocks are highly delighted at the approach of a shower of rain and utter loud cries during a drizzling shower. विना—This particle, along with पृथक् and नाना governs the instrumental. यस्मिन् refers to Mâlyavat.

Trans.:—Where the sweet smell of the puddles struck by the showers [of rain], the flowers of the Kadamba with their filaments half-issued, and the pleasing cries of the peacocks, all become unbearable to me without thee.

28. यत्र—Where, refers to Mâlyavat in stanza 26 *supra.* कम्पोत्तरम्=कम्पसंवलितम्; the word उत्तर at the end of a compound conveys the sense of 'accompanied by,' 'ful of' *cf. Ku.* V, 61. भीरु—see st. 24 *supra.* उपगूढम्—embrace, clasping; see VI, 13. *Mâ.* IX, 38. गुहाविसारीणि—गुहासु विसारयन्ति (spread out, diffuse. from the *causal* of विसृ) इति. अतिवाहितानि—endured, borne. कथञ्चित्—somehow, with difficulty, see st. 13 *supra.*

Trans.:—Where the rumblings of the clouds, which were reverberated by the caves of mountains, Oh timid lady! were somehow or other (*i. e.* with great difficulty) endured by me who remembered thy thrilling embrace which had been enjoyed by me in the past.

29. आसार°...योगात्—आसार=a smart heavy shower; सिक्त=sprinkled. The vapours rising from the parched ground wetted by a shower of rain are compared to the smoke of an altar at the time of a

marriage ceremony. अक्षिणोत्—*imper. 3rd* sing. of क्षि *5th* Paras. to destroy. विभिन्नकोशैः—०कोश see VI, 66. विडम्ब्यमाना—*pre. pass. part.* of विडम्ब् to imitate, see III, 52. कन्दल—the flower of the wild plantain which dries away at the close of the monsoon but annually sprouts out at the commencement of the rains. The flower of this plaintain tree is of a dark reddish colour and the comparison is an appropriate one; see *Vikra.* IV, 5.

Trans.:—Where the imitation of the beauty of thy eyes, reddened by the smoke at the marriage-[altar], by the new Kandali-flowers whose buds had opened in consequence of their having come in contact with the vapours of the earth drenched by heavy showers of rain, pained me.

30. उपान्त०...०गूढानि—अन्तस्य समीपं उपान्तं; वानीराणां (वानीर the cane; see *Me.* 41 ; *Uttar* II, 20) वनानि वा० वनानि; उपान्तं वा० वनानि उपान्तवा० वनानि; तैः उपगूढानि (covered) concealed. The sense of उपगूढ here is different from that in st. 28 *supra.* आलक्ष्य०...सारसानि—पारिप्लवन्ति ते पारिप्लवाः swimming, moving in the water. Malli. takes the sense to be चञ्चलपारिप्लवाश्च ते सारसाः (cranes) च पारि०सारसाः; ईषत् लक्ष्याः (slightly seen) आलक्ष्याः. The particle आ besides its meanings of 'till, or from' as in आकैलासात् *Megha.* or आमेखलं *Ku.* has the sense of 'a little', 'slightly' "आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे" as in आलक्ष्यदन्तमुकुलान् *Shā.* VII, 17. now see *commen.* अवतीर्णा = descended, fallen. Being in the balloon Râma sees tho the waters of the Pampâ from a great distance, of course. पम्पा—a small river which rises in Ṛisyamûka mountain; see *Kishkindhâkâṇḍa* canto, 1. खेदात्—Through fatigue; *cf.* अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंजातखेदात् *Uttar.* I, 24; *Me.* 32. The eye-sight is figuratively compared to a pedestrian traveller who, being exhausted by the journey, takes a deep draught of water.

Trans.:—My eye-sight descending from a great height drinks, as it were, owing to the fatigue (of the journey) these waters of the Pampâ, which are covered with the thickets of canes grown on its banks, and which have Sârasa birds swimming on them and are only slightly perceptible to view.

31. रथाङ्गनाम्ना—see III, 25 and VIII, 56; and also *Vikra.* IV, 18. अन्योन्य०...केसरणानि—अन्योन्य see VI, 65; VII, 23. The amusement of giving filaments of flowers by birds to their mates is a common theme for Sanskrit poets to describe. दूरान्तरवर्तिना—दूरं च तद् अन्तरं च, तस्मिन् वर्तते असौ, तेन. सस्पृहं—see *Ratnā.* I, 1.

Trans.:—Here, my dear, were ardently gazed at by me who was far away from thee, those pairs of unseparated Rathânga birds who exchanged louts-fibres between themselves.

32. स्तना०...नम्राम्—अभिराम see I, 39; स्तवक a cluster, a bunch; स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः *Amara.* अभिनम्र=slightly bent. तन्वी—slender, delicate; see Me. II. 19. तटाशोकलतां—तटे (on the shore) अशोकः (see VIII, 63); तस्य लता (a branch, a twig) तां. परिरब्धुकामः—see note on प्रतियातुकामः V, 18. सौमित्रिणा—By the son of Sumitrâ.

Trans.:—This is that slender Ashoka-branch on the shore [of the Pampâ], which bent down under (the weight of) a pair of charming clusters of flowers appearing like breasts, I was eager to embrace under the impression that you had been found out; but from doing which I was prevented by the son of Sumitrâ with tears.

33. स्वनम्—the jingling sound, स्वनिस्वानरवस्वनाः *Amara.* काञ्चनकिङ्किणीनां—किङ्किणी a small bell, see *Uttar.* V, 5. गोदा०...पङ्क्तयः the rows of Sârasa birds on the banks of the Godâvari. The coming up of birds in front and of others passing athwart is viewed as an auspicious omen. प्रत्युद्व्रजन्ति—go forward (to welcome you); the verb is used in the same sense as प्रत्युद्गता in II, 33. इव—a particle indicating the figure उत्प्रेक्षा.

Trans.:—These rows of Sârasa birds on the banks of the Godâvarî hearing the sound of the tiny golden bells suspended in the interior of the balloon rise up in the sky and appear as if coming forward to meet you.

34. पेशलमध्यया—पेशला (thin, slender, delicate) मध्या (waist) यस्याः सा, तया. घटा...चूता—घटानां (of jars) अम्बूनि, तैः संवर्धिताः बालचूताः (बालाश्च ते चूताश्च mangoe-trees) यस्याः सा; see *Jâna.* VI, 1. उन्मुखाः (see I, 39; VI, 21) कृष्णसाराः (the spotted deer कृष्णेन सारः शबलः=spotted इति according to *Pâṇi.* II, i, 30 तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन) यस्याः सा. पञ्चवटी—see XII, 31.

Trans.:—This Panchavati,—where the young mango-trees were reared up with jars of water poured by thee though of slender waist, and where the black antelopes had been gazing at us with up-turned heads—being beheld after a long time enlivens my mind.

35. अनुगोदम्—गोदायाः समीपे अनुगोदम्. The particle अनु 'near to' is optionally compounded with the object to which nearness is indicated by it and the resulting compound is an Avyayibhâva. Although गोदावरि is the familiar name (even in the Purâṇas) of the river which takes its rise in the Western Ghauts and falls in the Bay of Bengal, its name गोदा appears in the *Shabdabhedaprakâsha.* For being called गोदा—'गोदा गोदावरीनद्यां मथुरा मधुरापुरी । कर्णिकं कर्णिकायां च स्याद्गवेषी गवेधुका'. मृगयानिवृत्तः—one who had desisted from hunting; see V, 23. तरङ्गवातेन—तरङ्गाणां (see st. 9 *supra*) वातेन. विनीतखेदः—see IX, 71. रहस्—*accu*: sing. of the neuter noun = in solitude, in privacy. The word is not to be viewed as an indeclinable here; see III, 3.

त्वदुत्स०...मूर्धा—तव उत्सङ्गः (lap, see *Me.* II, 19) त्वदुत्सङ्गः, तस्मिन् निषण्णः (reclined *p. p.* of निषद्; see IX, 76 or *Ku.* IV, 43) मूर्धा (मूर्धन्=मुखस्य सित्राइते इति the head; उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्) येन सः. वानीरगृहेषु—see st. 30 *supra*, see the narration in *Uttar.* I, 25, 26, 27. Mark the peculiar idiom सुप्तः स्मरामि where as the *commen.* says the whole phrase is to be taken as the object to the verb स्मरामि. Some commentators adopt the reading सुप्तं (शयनं), and take the verb to be रामि (रा 'to take') with the particle स्म.

Trans.:—Here, in the bowers of canes, on the banks of the Godâvari, I remember to have slept, resting my head on your lap, in private, on returning from the chase; and my fatigue was lessened by the breeze blowing over the ripples of the waters of the river.

36. भ्रूभेदमात्रेण—भ्रुवोः भेदः एव, तेन—By mere frowning. मघोनः—see I, 26. पदात्—from the position; see st. 1 *supra*. नहुष—The eldest of the five sons of Âyus, who having attained the rank of Indra, compelled the Rishis to bear his litter, at which he was cursed by them to fall from his state and reappear on the earth as a serpent. From this he was liberated by Yudhishṭhira and received final emancipation. See *Vishṇu-Purâṇa*; and *Mahâbhârata*, Vanaparva ch. 180. Buddha-charita Canto XI has भुक्त्वापि राज्यं दिवि देवतानां शतक्रतौ वृत्रभयात्प्रनष्टे। दर्पान्महर्षीनपि वाहयित्वा कामेष्वतृप्तो नहुषः पपात ॥ १४ ॥. आवि०...हेतोः—आविलं (turbid, muddy; see VII, 40) च तत् अम्भश्च; तस्य परिशुद्धिः; तस्याः हेतुः, तस्य. For प्रभ्रंशयां चकार see note on पातयां आस IX, 61. भौमः see *commen.* स्थानपरिग्रहः—see *commen.* परिग्रहः=taking, accepting as in XII, 16. The star Agastya or Canopus rises about the beginning of August when the waters of rivers etc. gradually settle down and lose their turbidity; see IV, 21.

Trans.:—This is the spot accepted for an earthly residence by the muni (*Agastya*), who by a mere frown of the eyelashes caused Nahusha to fall from the exalted position of Indra, and who (on his appearance) is the cause of clearness of the turbid waters.

37. त्रेताग्निधूमाग्रम्—त्रित्वमितः त्रेता, त्रेता चासौ अग्निश्च त्रेताग्निः [the three fires here alluded to are the गार्हपत्य (household or nuptial fire), दक्षिण (ceremonial fire), and आहवनीय (sacrificial fire); पिता च गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ *Manu.* II, 231.] तस्य धूमाग्रम्. अनिन्द्यकीर्तेः—न निन्द्या अनिन्द्या, (In a Nañya-Tatpurusha the न becomes अ before a word beginning with a consonant and अन् before a vowel *Pâṇi.* VI, ii, 6); अनिन्द्या कीर्तिः यस्य तस्य. इदम्—this लघिमानं. आक्रा०...मार्गम्—आक्रान्तः विमानस्य मार्गः येन तत्. हविर्गन्धि see *commen.* रजोविमुक्तः—रजसः विमुक्तः. The smoke issuing from the sacrificial fire purifies the object with which it comes in contact; the material objects which are imbued with the *Rajoguṇa* (for which see IX, 74) are divested of it

by the touch of this smoke. लघिमानम्—lightness resulting from the removal of the रजस् impurity. समश्नुते—3rd sing. of the *pre.* of समश् 5th conj. *Ubha.* to obtain, to acquire.

Trans.:—My soul, being divested of the *Rajoguṇa*, feels a lightness on account of smelling the lip of the smoke which has come in the path of the balloon and which is surcharged with the fragrance of oblations and which issues from the triple fire of the sage who has a spotless fame.

38. मुनेः—see XI, 7. मानिनि—मानमस्या अस्तीति तत्सम्बुद्धौ. शातकर्णेः—The sage spoken of in the *Râmâyaṇa*, Araṇyakânda Ch. IX is माण्डकर्णिः as the possessor of the lake, and perhaps शातकर्णि is the other name. पञ्चाप्सरः—For *comp.* see *commen.* The sage *Mânḍakarṇi,* we are told, *performed very* austere penances and as a consequence 'ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः । प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः । अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः । नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये । ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः । तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नन्तर्हितं गृहं । तत्रैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखं । रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितं । तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिस्वनः । श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ *Râmâ. Ara.* ch. IX. विहारवारि—विहाराय वारि यस्य तत्. From the *Râmâ*, it appears that the lake was created by the sage for enjoyment, hence the propriety of this adj. पर्यन्तवनम्—see *commen.* मेघान्तरालक्ष्यम्—see *commen.* आलक्ष्यम् (see *commen.*) slightly seen. आभाति—see st. 14 *supra.*

Trans.:—Oh proud lady! this is that pleasure-lake named Panchâpsara of the sage Shâtakarṇa, which is surrounded with woods, and which appears, on account of the great distance, like the orb of the moon slightly seen from among the clouds.

39. दर्भा०...वृत्तिः—दर्भाणां अङ्कुरास्ते एवऽन्दर्भा०मात्राः, दर्भा०मात्रैः वृत्तिः (means of subsistence see II, 38; ०द्रुमपर्णवृत्तिता *Ku.* V, 28) यस्य: सः. सार्धम्—see IV, 69; VIII, 25. समाधिभीतेन—समाधि is self-imposed restraint, a religious vow, meditation, or concentration of mind on one object *viz.* the supreme spirit; hence,—penance, devotion; see VIII 79 *cf.* अस्त्येतत्समाधिभीरुत्वं देवानाम् *Shâ.* I. समाधिमत्यामुदपादि भव्या *Ku.* I, 22. किल—see VIII, 79. उपनीतः led and put into. The sense of उपनीत here is different from that in III, 29. पञ्चा०...बन्धम्—कूटेन बध्यते अस्मिन्निति कूटबन्धं कूट is *lit.* anything that is deceitful *i. e.* it appears harmless but is actually not so. The youth of the five nymphs was made to serve the purpose of a कूट=a trap, a snare.

Trans.:—It is said that this sage whose subsistence was sprouts of grass only and who roamed about with wild animals was led into the snare of the youth of the five nymphs by Indra who was frightened by his penance.

40. तस्य refers to Shâtakarṇa. अन्तर्हितसौधभाजः—अन्तर्हितः concealed, enveloped, covered over (*p.p.* of अन्तर्धा 3rd conj. *Ubha. cf.* अन्तर्हिते शशिनि *Shâ.* IV, 2) चासौ सौधः (सुधया धवलितः a white washed palace, mansion सौधोऽस्त्री राजसदनम् *Amara.*) च अन्त० सौधः, तं भजति असौ, तस्य. प्रसक्त०घोषः—मृदङ्गानां घोषः मृदङ्गघोषः, सङ्गीताय मृ० घोषः (in Indian singing a tabour is an essential accompaniment to keep time; *cf.* सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषं *Me.* II. 1. Some annotators explain सङ्गीतक as स्त्रीणां रङ्गोपविष्टानां गानं सङ्गीतकम् but the more accurate explanation is 'a concert' which consists of नृत्य, वाद्य, and गीत, as defined in the Sangitaratnâkara.) मृदङ्गः (मृत् अङ्गं अस्यास्तीति मृदङ्गः=a cylindrical drum which can be suspended from the neck or placed horizontally on a stand; primarily it was made of clay, and then made of wood; the two open ends of the cylinder being faced with stretched skins to be struck); मृदङ्गस्य प्रसक्तः (continuous, uninterrupted) चासौ सङ्गी०घोषः च. The compound may also be dissolved in another way taking प्रसक्त in the sense of 'commenced', 'begun'— प्रसक्तं च तत् सङ्गीतं च प्रसक्तसङ्गीतम्, तस्मिन् मृदङ्गानां घोषः. वियद्गतः—वियति (in the sky 'वियद्विष्णुपदं' *Amar.*) गतः. पुष्पकचन्द्रशालाः—पुष्पकस्य चन्द्रशालाः the upper portions (apartments) of the aerial car. प्रतिश्रुन्मुखराः—see *commen.* मुखर see V, 75. प्रतिश्रुत् see XVI, 31, *Mâ.* XVII, 52. 'प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने' *Amara.*

Trans.:—This sound of the tabour, at the incessant music for him who lives in a mansion under the waters, reaching the skies, makes the upper compartment of the Pushpaka balloon resound with echoes, for a time.

41. हविर्भुजाम्—हवींषि (oblations) भुज्यन्ते यैस्तेषां. एधावताम्—एधाः (काष्ठानि) विद्यन्ते येषां तेषाम्; the possessive affix मतुप् is added by तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् *Pâṇi.* V, ii, 94, which is changed to वत् by मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः *Pâṇi.* VIII, ii, 9. ललाट०सप्तिः—ललाटन्तपः 'that which scorches the forehead' see *Mâ. Mâ.* I or *Uttar.* VI. The nasal of ललाटं is retained by *Pâṇi.* III, ii, 36. There are several compound words in which the first member retains the nasal *e. g.* प्रियंवद V, 53; see *Bhatti.* canto VI, 98-115. सप्तसप्तिः=one who has seven सप्तयः 'horses', see *Shâ.* VI, 30. वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः *Amara.* This is a Bahuvrîhi compound by itself; and ललाटन्तपः and सप्तसप्तिः are to be joined together as a Bahuvrîhi as explained in the *commen.* तपस्यति—performs penance. According to *Pâṇi.* III, i, 15 quoted by *commen.* the affix क्यङ् is used after the words रोमन्थ ruminating, and तपस् austerity, when they are used as the objects of the action of 'repeating' and 'performing' respectively. In the case of तपिस् the *Paras.* affixes are used. The system of performing the penance described in the stanza is called पञ्चाग्निसाधन. दान्तः—(*p. p.* of दम् 4th Paras.)—Patient of bodily mortification or austerities; self-controlled.

Trans.:—Here is another ascetic by name Sutikshṇa who is self-controlled in his action and who has been practising penance in the centre of four fires fed with fuel and having overhead the seven-horsed sun scorching the forehead.

42. सहास°क्षणानि—Wherein the glances were thrown upon him with a smile. This indicated as much as to say '*Umh.* we care not for Sutikshṇa's rigidity, we can overcome him easily.' व्याजार्ध° मेखलानि—व्याज=artifice, contrivance; the meaning is different from that in XI, 66. अर्ध=slightly. मेखला see VI, 63. अलं—For the use of the infinitive with अलम् see VI, 77. The affix तुमुन् comes after a verb having in composition with it अलम् and its synonyms, when these words express 'पर्याप्ति capability, fulness etc.; compare अपगतचेतनान्यपि सङ्घट्टयितुमलमयं मदनः *Kâdam.*; and *Ku.* II, 56; *Veṇi.* III, 10 विकर्तुम्—to affect, to change, to disturb; from विकृ 8th conj. *Ubha. cf. Ku.* I, 57. जनि°शङ्कम्—जनिता इन्द्रस्य शङ्का येन तं. सुराङ्गना°चेष्टितानि—सुराङ्गना see VI, 27; VIII, 51. विभ्रम—see IX, 58; चेष्टितानि *lit.* actions.

Trans.:—The graceful sportings of the celestial nymphs—wherein the glances were darted partially with smiles and wherein the girdles were disclosed under some pretext—were not able to disturb him (Sutikshṇa) who had awakened a feeling of uneasiness in (the mind of) Indra.

43. अक्षमालावलयं—अक्षाणां (अक्ष the seed of the plant *Elæocarpus Ganitrus;* see II, 54 and XI, 66) माला, see *commen.* मृगाणां—This is what is technically called a कर्मणि षष्ठी. According to उभयप्राप्तौ कर्मणि *Pâṇi.* II, iii, 66 when the agent and the object of the action denoted by the word formed by a Krit-affix are both used in a sentence the genitive can be employed after either, but *must* be used with the object. कण्डूयितारम्—कण्डूयत्यसौ कण्डूयितृ one who scratches. The affix तृच् is placed after the root to show agent. कुशसूचिलावम्—See *commen.* The affix अण् is added here to the root लू since the object सूचयः is in composition with it, vide *Pâṇi.* III, ii, 1. सभाजने—सभाजयते (welcomes, greets) इति ल्युट्. The affix ल्युट् is added to the root when the name of an action expressed is in the neuter gender by *Pâṇi.* III, iii, 115. The use of the locative here is by the Vârtika quoted by Malli. on *Pâṇi.* II, iii, 36, by which the locative is sometimes used to denote the object or purpose for which anything is done. प्राञ्चम्—Bent, inclined, favourable. इतः—From here.

Trans.:—From here does this (ascetic) having his one arm raised aloft, direct his favourable right arm which has the rosary of the Rudrâksha for a bracelet, which scratches the deer, and which cuts the sharp needle-ends of the Kusha-grass, for the purpose of greeting me.

44. वाचंयमत्वात्—see *commen.* वाचंयम is an ascetic who has taken the vow of 'Silence', 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः'. The word is one of those 'formed' ones, which retain the nasal after the first member; see *Bhatti.* VI, 94—115; and st. 41 *supra.* The abstract noun by adding त्व is formed by *pâṇi.* V, i, 119. प्रणतिं—see XI, 83, किञ्चित् is to be construed with कम्पेन. प्रतिगृह्य see II, 22. विमान°मुक्तां—see *commen.* व्यवधानं=obstruction. The ablative Tatpu. compound is formed by *Pâṇi.* II, i, 38 whereby a noun in the ablative is compounded with the words अपेत gone away; अपोढ carried away; मुक्त freed; पतित fallen; अपत्रस्त afraid of; when the action takes place slowly. सहस्रार्चिषि—*loca*; *sing.* of सहस्रार्चिष्, सहस्राणि अर्चींषि यस्य सः one having thousand flames. same as सहस्रांशुः. सन्निधत्ते—places accurately, fixes, thence दृष्टिं सन्निधत्ते would signify 'gazes steadily.'

Trans.:—This ascetic having accepted my salutation, by a slight nod of [his] head on account of his vow of silence, again affixes his gaze gradually freed from the obstruction caused by the balloon, on the thousand-flamed one.

45. शरण्यं—see II, 30; VI, 21. शरभङ्ग an ascetic at whose hermitage Râma halted during his journey to the south after he had killed Virâdha; see *Râmâya.* Araṇya, ch. 5. पावनम्—purifying, sanctifying, holy; *cf. Shâ.* VI, 16. आहिताग्नेः—आहितः (p. p. of धा with आ 3rd conj. *Ubha.*) अग्निः येन तस्य—of one who has been maintaining the sacred fire in the house perpetually. It is enjoined upon the 'twice-born' to keep a sacred fire; *see* V, 25. चिराय—an *indecli.* for a long time.' All the case-forms of चिर are used in literature in this sense. समिद्भिः—by the sacred sticks (*see* I, 49). The Samidhâs are pieces of stick of the Shami, Udumbara, Mangoe, etc. अहौषीत्—aorist 3rd per. *sing.* of हु 3rd conj. *Paras.* to offer, to perform a sacrifice.

Trans.:—This sanctifying penance-grove which is the refuge of every-body belongs to the sage named Sharabhanga who kept a sacred fire and who having propitiated it with the sacred-sticks for a long time [ultimately] offered to it his own body made sacred by Mantras.

46. छाया°—श्रमेषु—see *commen.* and st. 35 *supra.* भूयि°फलेषु—सम्भाव्यानि is taken as श्लाघ्यानि excellent' by *Malli.*; other *commens.* take it as प्राप्यानि but would it not be bettar to take it in the sense of 'suitable,' 'appropraite', or even as 'produced,' 'bearing' from सम्भू to be born *i. e.* plentifully produced fruits.' सपर्या—see *commen.*, see II, 21. Welcoming a guest and treating him with every consideration was one of the duties of a house-holder; see *Shâ.* p. 22 where we are told of Shakuntalâ having been enjoined to the task of welcoming guests by her foster-father during his absence from the hermitage.

Trans.:—Now (after Sharabhanga had immolated himself) the [task of] hospitality to guests devolved upon the trees [of the hermi-

tage] which were, as it were, the well-behaved sons of the sage and which removed the fatigue of a journey by [offering] their shade and which bore abundant fruits.

47. The *principal* sentence is असौ चित्रकूटः मे चक्षुः बध्नाति. The mountain is compared to a bull; and hence all the adjl. phrases must be interpreted in such a way as to be applicable to both. धारा°मुखः—1st., in the case of the mountain:—उद्गिरतीति उद्गारि (sending out, pouring down, resounding from उद्गृ 6th *Paras. cf. Mâlavi.* V, 27; *Me.* 63); धाराणां स्वनाः (sounds of streams) धारास्वनाः, तैः उद्गारि धारा°द्गारि; दर्याः मुखं दरीमुखं (the mouth of a gorge, see *Ku.* I, 8); धारा°द्गारि दरीमुखं यस्य सः. 2nd, as referring to a bull—धारया (in a continuous manner, incessantly)स्वनाः, तैः उद्गारिदरीवत् or तैः उद्गारी दरी एव मुखं यस्य सः. अम्बुद्—अम्बूनि ददाति असौ, this is compared to the mud on the (वप्र) slope of a mountain *cf.* वप्रक्रीडापरिणतगज *Megha.* I, 5. 2nd वप्र is *prim.* a rampart, thence 'the slope or side of a mountain, see I, 30; VI, 40. बध्नाति—*lit.* ties; 'fastens', 'rivets'. बन्धुरगात्रि—बन्धुराणि गात्राणि यस्याः सा तत्सम्बुद्धिः, बन्धुर is 'pretty', charming, बन्धुरं सुन्दरे रम्ये *Vishva.* This interpretation appears to us better than taking the word in the sense of 'inclined, un-even etc. दृप्तः—wild, maddened. ककुद्मान्—*nom.* sing. of ककुद्मत् see IV, 22. चित्रकूटः—an isolated hill situated on a river called the Pishani about 50 miles southeast of the town of Bânda in Bundelkhand. It is considered the holiest spot by that sect of the Hindus who devotes itself to Râma and is visited by thousands of pilgrims every year. It is studded with temples and shrines dedicated to Râma and Lakshmaṇa and is looked upon as the seat of the great sage and poet Vâlmiki.

Trans.:—Oh thou with charming limbs! This *Chitrakûta* with its mouth of a valley sending forth the gurgling sounds of streams, and having mud on its slopes on account of the water-cloud attached to its top and thus resembling a maddened bull whose cavern-mouth sends forth a continuous bellowing and the tips of whose horns are smeared with mud [dug up] while [indulging in] butting against the side of a mountain, rivets my eyes.

48. एषा मन्दाकिनी सरित् मुक्तावली इव भाति—is the *princi.* sentence. प्रस°प्रवाहा—प्रसन्न='clear, bright' applicable both to the river as well as to the string of pearls. स्तिमित=steady, fixed. प्रवाह=(1) flow (2) continuity. विदू°तन्वी—विदूरं च तत् अन्तरं (distance) च, तस्य भावः (condition) तेन तन्वी (slender, fine). नगोपकण्ठे—see note on नगरोपकण्ठे V. 61, IV, 34. मन्दाकिनी—The river Ganges. मुक्तावली—मुक्तानां आवली a string of pearls. कण्ठगता—कण्ठे गता placed on the neck.

Trans:.—Here is the river Mandâkinî—with its clear, steady flow of waters, and appearing thin in consequence of the long distance—looks like a string of pearls hanging from the neck, as it were, of the earth near the mountain.

49. सुजातः—fortunate; noble. अनुगिरम्—गिरेः अनु an Avyai. The Sutra quoted by *commen.* says that the affix टच् comes after an Avyayîbhâva compound ending in गिरि according to the view of the grammarian Senaka. तमालः—see 15 *supra.* प्रवाल—see VII, 21. सुगन्धि—see *commen.* & VII, 41. यवाङ्कु०शोभी—यवस्य अङ्कुरः,तद्वत् आपाण्डौ (ईषत् पाण्डौ); now a *Karma.* and see *commen.* अवतंसः—ear-ornament. The word can be taken also as वतंस according to वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो॰ रुपसर्गयोः. परिकल्पितः fixed upon, got ready, made; see VIII, 61.

Trans.:—Here [is] the fortunate Tamâla tree by the side of the mountain—that tree whose fragrant blossom was taken and made into an ear-ornament [by me] which shone on your cheek which was slightly pale like the sprout of barley.

50. अनि॰सत्वम्—निग्रहस्य (निग्रह=punishment see XI, 90; XII, 52) त्रासः, निग्रहत्रासः न निग्रहत्रासः येषां ते अनि॰त्रासाः; अनि॰त्रासाः; अनि॰त्रासाः अपि विनीताः अनि॰ विनीताः, अनि॰नीताः सत्वाः (animals) यस्मिंस्तत्. अपुष्पलिङ्गात्—पुष्प एव लिङ्गं (cause of producing) पुष्पलिङ्गम्; flower is the generating cause of fruit. In the case of the trees in Atri's Ashrama the trees bore fruit without flowers. फलबन्धिवृक्षम्—फलानि बध्नन्ति ते फलबन्धिनः those displaying fruit; for the use of the root बन्ध् in the sense of 'to form, to bear' see (Bhâ. VI, 3; Ra. XII, 69) now see *comm.* उदग्रतरप्रभावम्—see II, 71. उदग्रतर excessively distinguished, exalted.

Trans.:—This is the grove which is for Atri the means of accomplishing penance, wherein the animals are well-behaved in spite of all absence of fear of being punished, wherein the trees have been laden with fruits without (the appearance of flowers) and which therefore, manifests the excessively exalted power [of the sage].

51. सप्त॰पद्माम्—for comp. see *commen.* The Sutra *Pâ.* II, i, 50 quoted lays down that "words expressing the point of the compass (दिक्) or a number (सङ्ख्या) enter into composition with the words correlated to them by being in the same case, when the sense of the comp. is that of an appelative; and it is a tatpurusha". The seven sages are 'मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वसिष्ठश्च महाभागः सप्तैते ब्रह्मणः सुताः'. They are very variously given; the Brihatsamhitâ has eight जमदग्नि, भरद्वाज, विश्वामित्र, अत्रि, गौतम, वसिष्ठ, कश्यप and अगस्त्य. The idea of the sages plucking the golden lotuses from the Ganges is spoken of by Kâlidâsa in *Ku.* I, 16. अनसूया—the wife of the sage Atri known as the type of chastity and wifely devotion by virtue of which she had obtained miraculous powers. She was very kind to Sitâ (vide XII, 27; XIV, 14) whom she gave very wholesome advice on the virtues of chastity, see *Ayodyâ.* 118. त्रिस्रोतसम् see X, 63. त्र्यम्बक॰मौलिमालाम्—The word त्र्यम्बक is very variously derived but त्रीणि अम्बकानि (नयनानि 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' *Hald.*) अस्य is the generally accepted one. त्र्यम्बकस्य मौलिः (the matted hair चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः *Amar.*) तस्य माला (the Ganges adorning the hair of Shiva is well-known).

Trans.:—It is said Anasûyâ directed the three-streamed river—[which is as] a chaplet in the matted hair of the three-eyed God, and the golden lotuses [in whose waters] are plucked by the hands of the seven sages,—to flow here (into this grove) for the [daily] bathings of the ascetics.

52. वीरासनैः (*lit.*) by (or in) the Virâsana postures and must be construed with समध्यासित. The वीरासन is defined as 'अङ्गुष्ठाग्रैरूर्ध्वबाहुभिः सूर्यावलोकनं वीरासनम्' by Vallabha. ध्यानजुषां 'absorbed in meditation' agrees with ऋषीणां, see *comm.* समध्या०मध्याः—समध्यासितानि वेदीनां मध्यानि येषां ते. *Vedi.*, or *Vedikâ.* is any raised spot; for some of the senses of the word see V, 63; here it may be taken to signify the space that is bounded by the enclosure round the trunk of a tree at its foot by a parapet of stones. निवा०तया—वातस्य अभावः निवातः, तेन निष्कंपता, तया; this is preferable to what the *commen.* gives. योगाधिरूढाः—योगे अधिरूढाः absorbed in *Yoga* meditation (see I, 8; VI, 46).

Trans.:—Even these trees in the middle of their Vedis whereon the sages are absorbed in meditotion in the Virâsana posture, appear, as it were, absorbed in Yoga meditation on account of the stillness caused by the absence of breeze.

53. पुरस्तात्—see II, 44; V, 20. उपयाचितः—solicited, see *commen.* *Râmâ.* Ayo. LVI, 5 & 24. सोऽयम्—that identical one; see *Shâ*, pp. 98, l. 6; 134, l. 15; 140. l. 2. प्रतीतः—called, known as, fr. प्रति with 2nd P. to be well-known. गारुडानां मणीनां—the green leaves of the tree are likened to emeralds (गारुडमणयः) and its red fruit is likened to rubies (पद्मराग). विभाति—shines; appears beautiful. The use of भा with वि in the sense of appearing, is very common.

Trans.:—This is that identical Banyan tree known as the Shyâma which had been solicited by you formerly: in fruit it appears like a heap of emaralds intermixed with rubies.

54-57.—The stanzas 54–57 from a कलापक; see I, 5. In these stanzas the poet describes the confluence of the Ganges and Yamunâ. क्वचित् see I, 41. प्रभालेपिभिः—(see *commen.*) shedding [their] lustre. इन्द्रनीलैः—The इन्द्रनील is a precious stone called as saphire. मुक्तामयी—मुक्तानि सन्ति अस्यामिति. उत्खचितान्तरा—उत्खचितं अन्तरं यस्याः सा which is studded in the intervals (interwoven). प्रियमानसानाम्—the royal swans migrate to the Mânasa lake during the rainy season—see Megha., Janakiharaṇa, and the Sâhityadarpaṇa which says 'जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः', कादम्बसंसर्गवती—कादम्बानां (a कादम्ब is the water-hue; 'कादम्बः कलहंसस्तु पक्षैः स्फुरति धूसरैः' *Abhi.*) संसर्गः; सः अस्ति अस्यामिति. अन्यत्र—अन्यस्मिन् स्थाने. काला०पत्रा—कालागुरुः (see IV, 81) तेन दत्ता पत्रा (पत्रावली यस्याः सा, agrees with भुवः भक्तिः 'a small piece of ground.' चन्दनकल्पिता—चन्दनेन कल्पिता (ornamented, designed, from the causal of कृप्).

शबलीकृता—(variegated, interspersed with dark spots) a च्वि formation. शरदभ्रलेखा—शरदि अभ्रं शरदभ्रं (the autumnal cloud. This class of clouds is particularly known for its whiteness; see *Mudrâ.*), तस्य लेखा. आलक्ष्यनभःप्रदेशाः—आ (ईषत्) लक्ष्यः नभसः प्रदेशः यस्याः सा. The idea is this—Râma and Sîta in their aerial voyage were below the clouds, and the blue sky which was above them was visible only in small patches through the interstices of the broken white clouds. कृष्णोरगभूषणा—कृष्णाश्च ते उरगाश्च कृष्णोरगाः; ते एव भूषणानि यस्याः सा. the body of ईश्वर (Shiva) is supposed to be smeared with ashes and covered over among other things with black serpents. भिन्नप्रवाहा—whose (uniform) stream was broken or diversified by यमुनातरङ्गैः=by the ripples of the Yamunâ; see V, 45. The waters of the Ganges are white or greyish and those of the Yamunâ are of a deep black colour; hence the description is very apt.

Trans.:—Oh thou with faultless limbs! mark, here is the Ganges [which] having its stream broken by the ripples of the Yamunâ appears in one place like a necklace full of pearls with interwoven emeralds suffusing them with their splendour; at another spot it is like a chaplet of white lotuses with the intervals between them filled up with blue ones: in one it appears like a row of birds (the royal swans) to whom Mânasa lake is dear and who have come in contact with water-fowl, while in another place it appears like a piece of ground ornamented with white sandal and with leaves painted on with black sandal paste: in some spot it looks like the lustre of the moon [on the surface of the ground] variegated by darkness 'depending' upon the shade: in another it is like a streak of white autumnal cloud through the interstices in which the [blue] sky is slightly visible: while in one place it is like the body of Ishvara smeared over with ashes and decorated with black serpents.

58. जलसन्निपाते—जलानां सन्निपातः (falling together, confluence), तस्मिन्. समुद्रपत्न्योः—The rivers are poetically called the wives of the sea inasmuch as they all rush and join the waters of the latter, besides the idea of the magnitude and power of the sea as compared with those of the rivers has much to do with this idea. पूतात्मनाम्—पूताः आत्मानः (शरीराणि see X, 65) येषां ते पूता०नः, तेषां. In the *Kâshi Khanda* XXII it is said-स्नानाद्योऽभिलषेन्मोक्षमन्यान्कामान् विहाय च। सोऽपि मोक्षमवाप्नोति कामादास्तीर्थराजतः। Likewise 'या गतिर्योगयुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः। सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे' इति स्मृतिः. किल—The sense of किल here is that of 'certainty' and is different from that in st. 57 *supra.* तनुत्यजां—see *commen.* on I, 8. तत्त्वावबोधेन विना—'without the knowledge of Tatwa' which is 'the real nature of the human soul or the material world as being identical with the Supreme spirit pervading the universe. शरीरबन्धः—clinging to the material body, and therefore subject to repetition of births, see XVIII, 7.

Trans.:—In the case of those who are purified by bathing in the confluenced waters of the two wives of the sea, and [who have] left this material tenement, there certainly is no clinging to the [material] body even without a correct knowledge of the real nature of the Supreme Spirit as being identical with the corporeal world.

59. **निषा॰पते:**—निषादानां अधिपतिः (The Nishâdâs were one of the aboriginal tribes of Indra who subsisted mainly on hunting, fishing &c., and were driven down to mountain-fastnesses by the Âryan invaders). Guha was the lord of शृङ्गवेर a town on the banks of the Ganges near the modern Mirzâpur. **मौलिमणिम्**—The crest-jewel, a mark of royalty. **कैकेयि**—*voca. sing.;* mother of Bharata who had helped Dasharatha by supporting his chariot-wheel which was about to come off while he was engaged, as an ally of Indra, in a war with the demons. As a reward for this timely service she had then obtained the promise of a grant of two boons. This promise she now urged forward and compelled Dasharatha (1) to send Râma into the forest, and (2) to install Bharata on the throne.

Trans.:—This is the city of the Lord of the Nishâdas where Sumantra shed tears and cried out—Oh Kaikeyi, your desires have been fulfilled', and where matted hair [on the head] had been made up by me after laying aside the crest-jewel.

60. **पुण्यजनाङ्गनानाम्**—The पुण्यजनाः are the Yakshâs or semi-divines being who are said to be subordinate to Kubera, the god of wealth, and who are supposed to inhabit the region around lake Mânasa. **निर्विं॰रेणुः**—हेमः अम्बुजानि; तेषां रेणुः (pollen), now see *commen.* निर्विष्टः p. p. of निर्विश् 6th P. to enjoy, see XII, 1; VI, 50. **यस्याः** refers to सरयू in st. 63 *infra.* **ब्राह्मम्**—see *common.* which quotes *Pâṇi.* VI, iv, 144 for the form of the word and the dropping of न. The Brâhma-lake is supposed to be the Mânasa by some and to have been formed by the waters from the Kamandalu of Brahmâ. **कारणम्**—the first-cause, source, origin of (the word is used in a semi-metaphysical sense) the river Sarayu since the latter takes rise from it. **आप्तवाचः**—आप्ताश्च ता वाचश्च or आप्तानां वाचः. These are generally the Purâṇas. They also mean 'the Vedas' see X, 28. The commen: takes the word to signify 'sages' too. **अव्यक्तम्** Invisible. **कारणम्** principle. The Sânkhyâs particularly speak of the Invisible Principle being the cause of intelligence. "बुद्धेरव्यक्तं मूलप्रकृतिकारणमिव अनुत्पादितकार्याणि सत्वरजस्तमांसि मूलप्रकृतिः। यथा कुसूलस्य व्रीहयो विष्वावप्यजितान्यक्तावित्यत्रापिशब्दादव्यक्तं प्रकृतिः" says Kshiraswâmi.

61. **तीरनिखातयूपा**—(see VII, 95, IX, 20, and XVI, 35) तीरयोः निखाताः (fixed, implanted) यूपाः (sacrificial posts यस्याः सा. **अनु**—is a Karmapravachaniya preposition (governing the *accus.* अयोध्याम्) as also are प्रति and परि in the sense of समीप 'by the side of,' by *Pâṇi.* I, iv, 60

quoted by *commen.* Compare the use of अनु in VIII, 58. **तुरंगतीर्थं:**—A horse-sacrifice was generally performed by kings. In Vedic times it was performed by those who desired offspring; but later on it was performed by those who were anxious to establish themselves as Emperors. A horse was let loose to wander for a year in charge of a guardian; when the animal entered foreign territory its ruler was either to seize him and be ready to fight or to accept its owner as suzerain. In the event of the successful return of the horse after one year a sacrifice was performed. It was believed that the performance of 100 such sacrifices was needed to secure the seat of Indra himself. **अवभृथ**—see VI, 61. **इक्ष्वाकुभिः**—see I, 72 and III, 1. **पुण्यतरीकृतानि**—Excessively purified. अतिशयेन पुण्यानि पुण्यतराणि, न पुण्यतराणि अपुण्यतराणि; अपु॰णि पुण्यतराणि कृतानि इति. This is a च्वि formation.

62. **सैक॰चितानां**—सिकताः सन्त्यस्मिन् इति सैकतः made up of sand, sandy. The word सैकत does not here indicate a locality but is adjectival in sense; hense, the suffix मतुप् is added to it by *Pâṇi.* V, ii, 104. **उचितानां**—उचित accustomed, used to (see I, 50; II, 25; or XI, 9) from उच् 4th *conj.* Paras. सैकतश्चासौ उत्सङ्गश्च सै॰त्सङ्गः. The word उत्सङ्ग is *lit.* a lap, but here it is used metaphorically in ref. to the bank of the river in the sense of 'surface, slope' (see XIV, 76). सै॰त्सङ्गे सुखं, तस्मिन् उचितानां. **प्राज्यैः** abundant, plentiful; see *Shâ.* VII, 34; *Mâ.* XIV, 25. **उत्तरकोसलानाम्**—see III, 5; XI, 1. **सामान्यधात्रीम्**—सामान्या चासौ धात्री च तां—सामान्या common, available, helpful to all; for धात्री see III, 25. **सम्भावयति**—regards, respects, esteems; see V, 11 and VII, 8.

63. **सेयं**—this very identical one; the two pronouns are indicative of two different kinds of knowledge—the सा is perceived by the स्मृतिज्ञान or a knowledge of one brought to memory, and इयम् is perceived by प्रत्यक्षज्ञान or direct immediate perception. **मान्येन राज्ञा**—By the venerable king Dasharatha. **तरङ्गहस्तैः**—The ripples or small waves (तरङ्ग) are *figuly.* spoken of as the hands of the river which itself is compared to a foster-mother. **उपगूहति**—embraces, clasps; see XVIII, 47 and *Bhatti.* XIV, 52. The comparison of the river to a nurse and the use of the several expressions and adjectives conveying a dual meaning may be noted.

Stanzas 60 to 63 refer to the river सरयू and they may be said to form a कलापक for which see notes on 54 *supra.*

Trans.:—Whose source, the Purâṇas declare to be the Brâmha lake just as the Invisible principle is the cause of Intelligence; the pollen of whose golden lotuses is enjoyed by the breasts of the wives of Puṇyajanas; which, with the sacrificial posts fixed on its banks, flows her waters past the metropolis Ayodhyâ—those waters which have been highly sanctified by Ikshvâku rulers by entering into them for the ceremonial ablutions required during the horse-sacrifice—whom my own

mind respects as a nurse common to all the rulers of Uttar Kosalas who are used to the enjoyment of the pleasure on her sandy banks and have been nurtured by her plentiful water; that very Sarayu—like my own mother—abandoned by that venerable king (my father)—embraces me, as it were, though at a distance, with her arms in the form of waves which have cooled the breeze (passing over them).

64. **विरक्त°कपिशं**—विशेषेण रक्ता विरक्ता; विरक्ता चासौ सन्ध्या च now *commen.* also see *Shd.* III, 27. **पुरस्तात्** see 53 *supra.* **पार्थिवम्**—earthly appert. to the soil. **उज्जिहीते**—'rises', 'springs up' from हा with उत्. **हनूम°प्रवृत्तिः**—Malli. refers to *Pāṇi.* VI, iii, 120 for the lengthening of the vowel उ of हनु. There are nine words—शर, वंश, धूम etc., in which the final vowel is lengthened before मत् when the word so formed is a name. Hemâdri, however, goes a step deeper; he says हनुर्वदनैकदेशः कुत्सितः यस्य इति निन्दायां मतुप् and explains the lengthening of the उ according to अन्येषामपि दृश्यते *Pāṇi.* VI, iii, 127 and says both forms हनूमत् as well as हनुमत् are permissible. **प्रवृत्तिः**—information, intelligence 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्' *Amara.* **प्रत्युद्गतः** see XII, 62.

Trans.:—Since there rises in front of me the dust of the brownish ground like the red evening twilight I suspect that Bharata followed by his army, to whom the intelligence of my coming has been communicated by Hanûmat, is coming to meet me.

65. **अद्धा**—अत्यते अद्, तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति इति क्विप्—*indecli*, undoubtedly, verily. **पालितसङ्गराय**—पालितः सङ्गरः (promise, 'सङ्गरो युधि चापदि। क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले' *Medi.* "प्रतिज्ञायुद्ध सङ्गरः." The promise was of remaining in the forest for 14 years and also that of killing Râvaṇa. See V, 26; XI, 48) येन तस्मै agrees with the *dative* मे; the dative being used सम्प्रदाने with the verb प्रत्यर्पयिष्यति. **अनघां** see *commen.* X, 80. **सः साधुः** that good person referring to भरत. **मृधे**—in a battle 'मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यं समीकं साम्परायिकम्' *Amara.* **त्वाम्** refers to Sitā who was entrusted to the care of Lakshmaṇa by Râma when he went out to fight Khara, Dûshaṇa and other demons; see XII, 44. **अनघाम्**—There is a double meaning in this word. In the case of श्री it signifies that all regal splendour had not been enjoyed by Bharata during his forteen years regime: In the case of सीता it refers to her chastity which was taken care of by Laxmaṇa.

Trans.:—That good person will give back to me, who have kept my word to my father, that regal wealth (kingdom) without its being polluted, just as Laxmaṇa restored to me thyself, well-protected and preserved from all sin, on my return [after] killing Khara and others in battle.

66. **असौ**—Bharat. **पुरस्कृत्य**—see II, 20; III, 41; VIII, 9. **पदातिः**—पादाभ्यामतति गच्छति इति पदातिः, see VII, 37; the word पद being

substituted for पाद् before आजि, आति, ग and उपहत according to पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु *Pāṇi.* VI, iii, 52. पश्चा॰नीकः—see *commen.* & VII, 36. The affix कप् is added to a Bahuvrihi the last member of which is a नदी word (a *fem.* word ending in a long ई or ऊ) or which end in a short ऋ accord; to *Pāṇi.* V, iv, 153, quoted by *commen.* चीरवासाः—चीरं (मुनिवस्त्रं) वासः यस्य सः. अर्घ्यपाणिः—अर्घ्यं पाणौ यस्य सः for अर्घ्य see I, 44; V, 2 and VII, 18; or अर्घ्यसहितः पाणिः यस्य सः, where the comp. may be viewed as a शाकपार्थिवादि.

Trans.:—This Bharata, dressed in the garb of an ascetic having placed the preceptor (Vasistha) in front, the army behind him and accompanied by old ministers, comes to me on foot with worshipping materials in his hand.

67. विसृष्टां—given, see XVIII, 7. मदपेक्षया—मम अपेक्षा तया, see I, 94 and X, 3 for अपेक्षा. श्रियं अभोक्ता—mark the use of the Accu: श्रियं, since accord: to *Pāṇi.* II, iii, 69 quoted by *commen.* the genitive case-affix is not used to express the agent or the object when the word is governed by an active participle which is the substitute of ल, or when the word is formed by the affix उ or उक, or governed by an indeclinable, or by a past participle in क्त or क्तवतु, or by a word ending in an affix having the sense of खल्, or by a noun of agency formed by तृन्. अङ्कगताम्—अङ्के गता come in the lap *i. e.* come within full grasp, see II, 38. The असिधाराव्रत is fully explained by *commen.* also see *Niti.* 28 and 64.

Trans.:—Who, though young, did not, out of respect for me enjoy the wealth relinquished by [our] father even though she was placed on his lap (thrust upon him). He has been, as it were, practising with her rigorous vow of 'the sword-edge' for these (so many *viz.* fourteen) years.

68. एतावदुक्तवति—*loca. abso.* दाशरथौ loca. *sing.* of दाशरथिः see XI, 13. अधिदेवतया—through the presiding deity; see IV, 84. ज्योतिष्पथात्—ज्योतिषां पथः the region of the planets *i. e.* the sky. The word पथिन् becomes पथ at the end of a Tatpurusha by the Sûtra ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे, and the formation of ष् of ज्योतिस् is by *Pāṇi.* VIII, iii, 44 by which the visarga of words ending in इस् and उस् before a hard guttural or labial, is optionally substituted by ष when the two words stand in correlative relation with one another. प्रकृतिभिः see IV, 12; V, 54.

Trans.:—On the son of Dasharatha having said this much the celestial car gathered his desire through its presiding deity and descended from the region of the planets (sky) while it was being gazed at by the people who had followed Bharata.

69. पुरस्सर०दर्शितेन—पुरस्सरति असौ इति पुरस्सर: one who goes in front; पुरःसरश्चासौ विभीषण: (the brother of Râvaṇa) च then a तृतीयातत्पुरु०. विचक्षण—see V, 19; IX, 18 36.

Trans.:—Râma, supporting himself on the arm of the lord of monkeys who was clever in attendance, alighted from that vehicle by the path formed by a flight of Sphatika steps, which was at no great distance from the surface of earth and which was pointed out to him by Vibhishaṇa who walked in front.

70. इक्ष्वा०गुरवे—इक्ष्वाकूणां वंशः, तस्य गुरु: (वसिष्ठ:) तस्मै the dative being used as the verb प्रणम् to salute follows. This verb either takes the Dative or the Accusative, see Ap. Guide § 67 (c). प्रयत: see I, 90; V. 28. अर्घ्यपरिग्रहान्ते—after acceptance of the worshipping materials see 36 *supra*. पर्यश्रु:—अश्रु परिगत: पर्यश्रु: a Tatpurusha comp: by कुगतिप्रादय: *Pâṇi.* II, ii, 18 which lays down that "the *inde.* कु, the particles of the गति class and the prepositions प्र and others are necessarily compounded with words with which they are in construction and the resulting comp. is a Tatpurusha." मूर्धनि उपजघ्रौ— The custom of smelling the crown of the head of a junior as a mark of affection was at one time much prevalent in India and a reference to it is frequent in dramatic literature; see *Shâ.*, *Mudrâ.*, and other plays. तन्न०भिषेके see *commen.* the comp. phrase qualifies मूर्धनि; for अपोढ see XI, 25.

Trans.:—He who was self-controlled and pious, having bowed to the preceptor of the Ikshvâku family after the acceptance of the worshipping materials, having [his eyes] filled with tears embraced [his] brother Bharata and smelt him on the head which had been deprived in consequence of his devotion to him (Râma), of the 'great coronation-water' investing him (Bharata) with the kingdom of his father.

71. श्मश्रु०विक्रियान्—The ministers had not cleaned their faces by shaving during Râma's exile. विक्रिया=alteration not for good. प्लक्षान्—The Banyan or *Ficus Religiosa* trees, see VIII, 93. अन्वग्रहीत्—received, greeted. वार्तानुयोग etc.—वार्तम्=welfare, good health; see V; 13; अनुयोग=a question, an enquiry fr. अनुयुज् 7th *conj.* Âtm, see V, 18; XI, 62. वाचा *instru.* sing. of वाक् speech.

Trans.:—By casting favourable looks and by speech of sweet words of inquiry about [their] welfare, he (Râma) greeted the aged ministers who were bowing to him—those in whose faces a change had been produced by the growth of hair.

72. दुर्जातबन्धु:—*lit.* a brother in calamity or difficulty; दुर्जाते (in calamity, see *commen.*) बन्धु:. ऋक्ष०श्वर:—ऋक्षा: (bears; 'अथ भल्लुके । ऋक्षाच्छभल्लभल्लुका:' *Amara*) च हरय: (apes. monkeys) च ऋक्षहरय:, तेषां ईश्वर: (ruler, leader); this was Sugriva as noted by *commen.* पौलस्त्य:—the son of Pulastya; Vibhishaṇa, the friend and admirer of Râma, who was the

son of Pulastya and younger brother of Râvaṇa. For the etymology of the word see IV, 80 where it refers to Râvaṇa. Vibhîshaṇa, though discomfited in battle, is introduced as a valiant hero by Râma which shows the magnanimity of the latter. आदृतेन कथितौ उभौ— both described with great regard, *viz.* Sugriva and Paulastya; objective to the verb ववन्दे.

Trans.:—This is the leader of bears and monkeys and my [very] brother in adversity; (likewise) this is Paulastya the foremost in dealing hard blows in battles; Bharata passing over Laxmaṇa saluted both of these who where thus described with great regard by the son of the Raghu race.

73. सौमित्रिणा—सुमित्रायाः गोत्रापत्यं पुमान् सौमित्रिः *i. e.* Laxmaṇa and brother of Shatrughna, son of Dasharatha by his second wife. संससृजे—The verb सृज् 4th conj. *Âtma.* 'to abandon,' with सं means to 'come in contact with' and governs the *instru.* of the object with which the *meeting* takes place. सः refers to सौमित्रिः and एनम् to Bharata. क्लिश्यन्—tormenting, paining. The verb क्लिश् is used here transitively; for similar use see XI, 58; *Ku.* II, 40; and *Shâ.* V, 6. अस्य—refers to Bharata. रूढे०शेन—इन्द्रजितः प्रहरणैः व्रणानि इन्द्रजित्प्रहरणव्रणानि; रूढानि (arisen, formed) च तानि इन्द्र०व्रणानि च रूढे०व्रणानि तैः कर्कशः, तेन.

Trans.:—Then he came close with the son of Sumitrâ; he made him (Bharata) whose head was bent down, rise up and ardently embraced him against his (Laxmaṇa's) chest hardened by the wounds resulting from the strikings of Indrajit, and thereby causing, as it were, pain to the portion of the body between the arms of Bharata.

74. मनुष्यवपुः कृत्वा—making up *i. e.* assuming human form. बहुधा—from various places. The word is not to be taken in the sense of 'abundantly' as it will not help to bring out the simile fully, since 'numerous' rivulets and streams spring out from the sides of a mountain. The Taddhita affix धा is appended to numerals by 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' *Pâṇi.* V, iii, 42. The words बहु many, गण a class, and those ending in the affix वतु and डति are called numerals by *Pâṇi.* I, i, 23.

Trans.:—The chiefs of the hosts of monkeys having assumed human forms by the order of Râma on that occasion mounted huge elephants who sent out streams of ichor-juice from various parts (of their body), and thus the monkeys thereby gained the pleasure of sitting on mountains.

75. सानुप्लवः—अनुप्लवैः सहितः सानुप्लवः one with followers, see *commen.* क्षणदाचराणां—क्षणदासु क्षपासु. 'रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा' *Amar.* चरन्ति ते क्षणदाचराः निशाचराः, तेषां प्रभुः विभीषणः. दशरथ०शिष्टः—see *commen.* प्रभवः see I, 2. माया०रचितैः—मायायाः (of magic) विकल्पः (though) मायाविकल्पः *lit.* a thought or idea of magic; the mere idea that such a thing should come nto existence by Mâyâ or magic. मायाविकल्पेन रचितैः The car of Vibhî-

shaṇa though created by magic and therefore complete to perfection in every particular, could not, says the poet, come up to the chariot of Râma. तुलित°शोभा: see *commen.*

Trans.:—Even the lord of the night-wanderers with his attendants being ordered by the son of Dasharatha rode those chariots which were not equalled in the beauty of their artificial construction even by his own although they were built on magical designs.

76. **भूयः**—*cf.* भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज I, 63. **विलसत्पताकम्**—विलसन्ती पताका यस्य तत्. The comparison of the विलसत्पताकं with तरलविद्युत् may be noted. **सावरजः**—अवरजाभ्यां (अवरज a younger brother see XI. 54) सहितः **दोषातनम्**—*indecli.* nocturnal, nightly, belonging to the night. *Pâṇi.* IV, iii, 23 says that the affixes ट्यु and ट्युल् and their augment तुट् come after the words सायं, चिरं, etc., and after indeclinables expressing time. दिवातनम् is another instance like दोषातनम् of an indeclinable taking the affix तत्.

Trans.:—Again now the Lord of the Raghus—with his two younger brothers took his seat in the aerial car which had fluttering flags, and which moved at the will [of the rider]—like the lord of the Stars *i. e.* the moon beautiful in conjunction with Budha and Brihaspati [taking his place] at night in a mass of clouds with tremulous flashes of lightening.

77. **जगतां प्रलयात्**—From the dissolution (destruction) of the whole Universe (see *Bhag. Gitâ* VII, 6 or *Ku.* II, 8). The dissolution of all things is taken to be of four kinds,—the general resolution of the elements into their primitive source or Prakriti, which is the Prâkritika destruction. For further information on the subject and the other three kinds of annihilations the student is referred to Vishṇu-Puraṇa. **वर्षात्ययेन**—at the termination of the rains, वर्षाणां अत्ययः (termination see *Ku.* III, 61; अत्यय p. p. of अती 2nd conj. *Paras.*) तेन. **मैथिलसुताम्**—मिथिलायाः अधिपतिः मैथिलः (the king of Mithilà otherwise called Videha or North Berar between the Gandaki and Kâsî river) तस्य सुता *i. e.* सीता. The comparison of the rescue of the earth and of Sitâ is very apt and may be noted.

Trans.:—There Bharata bowed to the daughter of the Mithila-King (*i. e.* Sitâ) who was now happy in consequence of having been rescued from the clutches of the ten-necked monster, like the earth liberated from universal final destruction by the Almighty or like the moon-light from a mass of clouds by the departure of the rainy season.

78. **लङ्के°व्रतम्**—प्रणती bendings, falling down in supplication; भङ्ग repudiation, rejection; दृढ firm, unswerving. **ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलम्**—ज्येष्ठस्य रामस्य अनुवृत्तिः following the course or imitating the conduct of the elder brother. **अन्योन्यपावनं**—अन्योन्ययोः (see VI, 65) पावनं one that sanctifies the other.

Trans.:—That adorable pair of the feet of the daughter of Janaka, which had kept the firm determination of repudiating the supplications of the lord of Lankâ, and the head of this good man which was covered with matted hair on account of his having adopted the course of his elder brother—both having come in contact with one another—became mutually sanctifying.

79. **क्रोशार्धम्**—There is a nicety in the meaning of the phrase according as अर्ध is taken as a neuter noun or a masculine adjective. **If** the former then the compound signifies 'the exact half of a Kosa' क्रोशस्य अर्धम् since the neuter sub: अर्ध means exactly half; in the second case it may be dissolved as क्रोशस्य अर्धः half; a Kosa. Kâlidâsa appears to have used it in the second sense. **प्रकृतिपुरस्सरेण** (see *commen.* & VI, 12 for प्रकृति and I, 37 for पुरस्सर). **काकुत्स्थः**—see IV, 41. **पुष्पकेण**—by the aerial car called पुष्पक. **प्रतिविहितोपकार्या**—प्रतिविहिताः (arranged, put up, erected) उपकार्याः (tents, see V, 63; XI, 93) यस्मिन् तद्. **साकेतोपवनम्**—For साकेत see V, 31. **उदारं**—splendid; see VI, 6. **अध्युवास**—see XI, 61.

Trans.:—The noble Kâkutstha, having travelled over about half a Kosa in the Pushpaka which moved on slowly having the denizens [of Ayodhyâ] walking in front of it, halted in a splendid graden which was situated on the out-skirts of Sâketa (Ayodhyâ), and in which tents had been pitched by order of Shatrughna.

Raghuvansha Canto XIV.

Notes and Translation.

1. **प्रणाशात्**—accord. to उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य *Pāṇi.* VIII, iv, 14 the न of नाश् becomes ण even if the र् be in an Upasarga compounded or not compounded with the root 'उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासे असमासेऽपि.' **अथ**—After the encampment in the garden spoken of in the last stanza of XIII. For the various uses of अथ see I, 35. **दशान्तरम्**—अन्या दशा दशान्तरं where अन्तरम्=different, altered. In this sense as an Avya. comp. अन्तर always forms its last member and is always in the neuter whatever may be the gender of the first member *e. g.* अन्यत् गृहं गृहान्तरं अवस्थान्तरम्. see *Shā.* notes p. 119. **प्रपन्ने**—*accu.* dual of the *pre. p.* from प्रपद् qualifying जनन्यौ. **समं**= 'simultaneously' agreeing with अपश्यताम्. **उपघ्नतरोः**—The word उपघ्न in the sense of 'supporting,' is formed by adding अप् to हन् preceded by उप by *Pāṇi.* III. iii, 85. **अपश्यतां**—mark the similiarity in the English and Sanskrit use of the verb पश्य 'to see' in the sense of 'meeting.'

Trans.:—Then, there (in the garden encampment) both the sons of Dasharatha met, at one and the same time, both their mothers who had come to a deplorable condition in consequence of [their] husband's death, (and who were therefore) like a pair of creepers [come to a helpless condition] on account of the cutting down of the tree supporting them.

2. **उभौ**—*i. e.* Rāma and Laxmaṇa. **उभाभ्यां**—to Kausalyā and Sumitrā; the *dative* being used on account of the pronoun being governed by प्रणत; see XIII, 70 **प्रणतौ**—see note on प्रणाशात् preed. **हतारी**—हताः अरयः ययोस्तौ. **यथाक्रमम्** see III, 10; IX, 26, to be construed with प्रणतौ; both the princes saluted the queens according to their ranks and one after another—thus Rāma saluted Kausalyā and Sumitrā and withdrew, and then Laxmaṇa saluted them. **विस्पष्टं**—विशेषेण स्पष्टं यथा स्यात्तथा. **०उपलम्भात्**—अनुभवात् from actual experience *i. e.* direct perception as opposed to recognition otherwise than from memory. **सुतस्पर्श** *cf.* Shāku. VII. 19.

Trans.:—Both of them who had destroyed their enemies, and who shone on account of their valour, while bowing in proper succession to both of them (their mothers) were not distinctly seen by the latter owing to their sight being bedimmed by the [flow of] tears, but were recognised by the direct experiencing of the sensation of happiness by the touch of a son.

3. Mark the dissimilarity between the tears of joy and the tears of grief—the first being cool and the second being hot. The poet uses the word वाष्प with reference to the tears of joy which are by themselves not so copious and flowing as those arising from grief which are called अश्रु. *cf. Mâ. Mâ.* I, 35, *Shâ.* VI, 8. अशीतम्—mark the sense of contrariety in अ the particle of negation. **बिभेद**—broke through, rushed into. **गङ्गासरय्वोः**—The propriety of mentioning both the rivers is on account of the poet speaking of both Kausalyâ and Sumitrâ. For सरयू *vide* XIII, 63. **निस्यन्द**—a rivulet, a thread of water. For the formation of the word see *Shâ.* notes p. 27. The principal sentence is हिमाद्रिनिस्यन्दः बाष्पः उष्णतप्तं जलं बिभेद. The reference to the climatological phenomenon may be noted. The sun in his course northward, *i. e.* after the 21st of March, first heats the plains of the Gangetic basin and the waters of the rivers and their tributaries flowing through them; and then sheds his rays on the snow-capped peaks of the Himâlayas. The melted snow sends forth volumes of water in torrents and they rush into the Ganges, the Jumna, the Indus, etc., resulting in the inundations of these rivers.

Trans.:—Their cold tears of joy rushed into their scorching flow of tears of grief just as the cold flow of the stream descending from the (snowy-mountain) Himâlaya rushes into the summer-heated waters of the Ganges and the Sarayu.

4. ते—the two widowed queen-mothers. **नैर्ऋतमार्गान्**—नैर्ऋतानां (see X, 34) शस्त्राणि now see *commen.* **आर्द्रान्**—fresh, not yet healed *cf.* the Marathi ओल्या जखमा. **सदयम्**—affectionately, fondly. **क्षत्रकुलाङ्गनानाम्**—क्षत्राणां (of the Kshatriya) कुलानि क्षत्रकुलानि (For क्षत्र see II, 53; *Shâ.* I, 22), तेषां अङ्गनाः तासाम्. The sentiment of Kshatriya ladies coveting the title of 'mother of a hero' is indicative of the chivalrous feeling throbbing each heart just like the Spartan mothers, whose feelings have been immortalised by their well-known exhortations to the youth who marched under Leonidas "Come with thy shield or on thy shield. Although such was the idea yet a mother's feeling got the better of it in the minds of Kausalyâ and Sumitrâ when they felt the raw wounds on the bodies of their sons.

Trans.:—Both of them (the mothers), on tenderly feeling on the bodies (of their sons) with the marks of the raw wounds caused by the weapons of the demons, did not care to gain for themselves even the title "mother of a hero" coveted by the ladies of Kshatriya families.

5. **क्लेशावहा**—क्लेशान् आवहते इति, one who brings on perils. **अलक्षणा** one having inauspicious mark, hence 'ill-omened'—the prefix अ being used in the अप्राशस्त्य sense. **उदीरयन्ती**—see II, 9, IX, 34. **स्वर्गप्रतिष्ठस्य**—agreeing with गुरोः of the venerable person (*i. e.* Dasharatha)—प्रतिष्ठा residence, abode; see VI, 21. **महिष्यौ**—*accu: dual.* Roots meaning 'to

salute' govern the *dative* or *accus.*; *cf. Ku.* II. 3 or VII, 27. अभक्तिभेदेन—भक्तेः भेदः भक्तिभेदः, तस्य अभावः अभक्तिभेदं, तेन. By तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् *Pâṇi.* II, iv, 84 the change to अम् of the third and seventh case-affixes coming after an अव्य० *comp.* that ends in अ occurs in various ways. There are some special exceptions for which see *Sidd. Kau.*. In this stanza Sitâ speaks of herself as one who was ill-starred and whose coming into Dasharatha's family was inauspicious inasmuch as immediately after her coming in it Râma had to go into exile and Dasharatha died. This arrival of a new daughter-in-law into the house is watched with keen interest by the Hindus and all good or evil befalling the family after her arrival is ascribed to her. ववन्दे—see XIII, 72.

Trans.:—"I am Sitâ the bringer of misery to my husband, and am the ill-omened one"; thus announcing her own name the daughter-in-law bowed with no difference of respect to both the queens of [her] father-in-law who had made Heaven his residence.

6. ननु—This, though properly an interrogative, is an emphatic particle made up of न and नु; in fact the न here announces an affirmative answer like the Latin *nonne*. Moreover, in such cases as the one in the text, the present tense is used with it in relating past actions, see *Pâṇi.* III, ii, 120 with regard to which *Patanjali* finds fault. *Malli.* construes it with उत्तिष्ठ; but perhaps it would be better to take it with तीर्णः since the mothers-in-law wish to be evidently emphatic in asserting that Sitâ was faultless. वत्से—oh dear one; darling. सानुजः—अनुजेन सहितः सानुजः along with [the] younger brother. कृच्छ्र—see XIII, 77. प्रियार्हां—प्रियं अर्हति सा, तां 'to one who deserves, is worthy of affection'. ते—the two mothers-in-law. प्रियमप्यमिथ्या—agreeable and yet not false. Generally 'truth is bitter' but in the present case they spoke what was agreeable and at the same time the truth.

Trans.:—Rise, oh darling! Verily it was by the virtuous conduct alone that this thy husband with his younger brother got safe through the great calamity: thus did both address pleasing yet undisguised words to her who deserved kindness.

7. अभिषेकम्—*lit.* sprinkling, bathing; thence, 'coronation, installation by ceremonies among which annointing with unguents and bathing with consecrated waters' formed the principal one. The word is from सिच् with अभि 6th *conj.* Ubha. in which the स् of सि is changed to ष् when preceded by an Upasarga. The other roots taking the same change are सु, सू, सो, स्तु, स्तुभ्, स्था, सेनय्, सिध्, सिच्, सञ्ज and स्वञ्ज. रघुवंशकेतोः—see मनुवंशकेतुम् II, 33. निर्वर्तयामासुः—निर्वृत् 1st conj. *Âtma.* 'to accomplish,' 'to perform' see III, 33.

Trans.:—The venerable ministers, with waters brought in golden jars from sacred water-descents, accomplished the coronation-ablution of the Banner of Raghu's race (Râma), which had already been begun by the joyful tears of the mothers.

8. सरसीः—*accus: plu.* of महान्ति सरांसि सरस्यः large lakes. जिष्णोः—जिष्णुः one accustomed to conquering, see X, 18. The affix ग्स्नु comes after ग्ला, जि, स्था, भू, in the sense of 'the agent having such a habit.' *Pâṇi.* III, ii, 139 quoted by *comm.* मेघप्रभवाः—arising originating from, derived from the clouds; *cf.* सूर्यप्रभवः वंशः; *Ku.* III, 15. आपः—waters; this word is always in the plural. The falling of waters in a continuous stream is described in Buddha. I, 27-35.

Trans.:—On the head of that ever-victorious Râma there fell waters—fetched by the leaders of the demons and monkeys who went to rivers, seas, and lakes [for them]—like the waters from the clouds falling on the head (sumit) of the Vindhyâ mountain.

9. तावत्—This particle usually advances a statement which is asserted—"at all events", "before others." It is generally used with the first of a series of statements and may be compared to the French '*d'abord*' प्रेक्षणीयः—प्रेक्षितुं योग्यः. सुतराम्—सु with the *compa.* affix तर which is changed to तराम् after an *indecli.*—exceedingly. राजेन्द्र°—Malli's explanation does not appear satisfactory since he takes उदित as if it were a member of the compound. राजेन्द्रस्य नेपथ्यं (न्यस्तभूषाङ्गरचना adornment, decoration "नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्" the word may be derived fr. नि *n.* the eye; नेः पथ्यं मनोहारि नेपथ्यं) तस्य विधानेन शोभा. उदिता=उद्गता. पुन०दोषा—fault of tautology or redundancy; see II, 683; *cf.* वेधसा पुनरुक्ततां नीता स्वसृष्टिः *Kâdam.*

Trans.:—Even, as it was, he appeared exceedingly charming by the assuming of an ascetic's dress: of him to say [that] the beauty of wearing regal adornments bloomed out (shone out) in him would be the fault of tautology.

10. मौलः—an old hereditary minister; see *commen.* and XII, 12. रक्षः—demon; may be in reference to the aborigines. हरिः—a monkey see XIII, 70. The whole is a copulative compound. उत्तोरणाम्—उद्गतानि तोरणानि यस्यां सा, 'in which welcome arches had been erected.' सौधो०वर्षाम्—लाजानां (of rice blown out by parching; see II, 10) वर्षाणि (showerings); सौधेभ्यः (from white-washed mansions; from palaces सौधोऽस्त्री राजसदनम् *Amara.*) उद्गतानि सौधो०तानि; सौधोद्गतानि लाजवर्षाणि यस्याः सा, ताम्. तूर्य०वर्गः—तूर्याणां (of trumpets) स्वनाः (sounds शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः *Amara.*) तूर्यस्वनाः; तैः आनन्दिताः पौराणां (पुरे भवाः पौराः citizens) वर्गाः येन सः. अन्वयराजधानीम्—(अन्वय=अन्वीयन्ते अस्मिन् in which there is a continuity of succession; hence 'a race' कुलान्यभिजनान्वयौ *Amara.*) अन्वयस्य राजधानी (राजानः धीयन्ते अस्यां सा) अन्व०धानी, ताम् to the metropolis of the race *viz.* to the hereditary capital Ayodhyâ; otherwise called Sâketana.

Trans.:—He, who was accompanied by aged ministers, and demons and monkeys, who delighted the hearts of the citizens by the sounds

of trumpets, and who was followed by his army, entered the metropolis of [his] family, where showers of Lâjâs poured down [upon him] from the white-washed mansions, and wherein had been erected welcome-arches.

11. सावरजेन—(in an adjectival sense qualifying सौमित्रिणि)—by (शत्रुघ्न) the younger brother (see XI, 54; XIII, 76. कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः *Amara*). अधू०व्यजन see *commen.* The व्यजन—चामर—is made of the hair of the *Bos Grunnies*, the wild ox of Tibet, and much used as one of the insignia of royalty. रथस्थः—रथे तिष्ठत्यसौ one seated in a chariot. धृतातपत्रः—धृतं आतपत्रं (आतपात् त्रायते इति) यस्य तथोक्तः. The bearing of an umbrella—usually a white one, and chauris—(fly-flappers—चामरs) are signs of royalty. उपायसङ्घातः—उपायानां (उपाय is 'means or expedients of success against an enemy'. These *Upâyas* are generally taken to be four *viz*, सामन् conciliation; दाम bribery; भेद sowing dissension; and दण्ड punishment, open attack,) सङ्घातः (a collection स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः *Amara*). इव—as it were. This particle conveys the sense of the figure of speech known as उत्प्रेक्षा.

Trans.:—Seated in a chariot, fanned gently by a pair of Châmaras by Saumitri and his younger brother and with an umbrella held [over his head] by Bharata, he appeared as if he were the collection of the political expedients in a visible form.

12. प्रासा०राजिः—प्रसीदन्ति अस्मिन् मनांसि नयनानि च इति प्रासादः a palace; कालागुरु the black sandal; see IV, 81; तस्य धूमः, तस्य राजिः a line a streak (the word राजि is used at the end of a compound to indicate the line of almost anything *e. g.* दानराजि II, 7; फेनराजि VII, 19). तस्याः पुरः (*geni sing.* of पुर्) of that city *viz.* Ayodhyâ. वायुवशेन—वायोः वशं (power, influence) तेन. रघूद्वहेन—रघूणां उद्वहः नायकः (head, best, foremost), see XI, 54. आबभासे—appeared; *cf. Ku.* VI, 11; *Já.* I, 4. The idea of a woman whose husband is away from her on a journey is not to adorn herself nor to braid her hair; see *Me.* II, 31. न प्रोषिते अलङ्कुर्यान्न च वेणीं विमोचयेत् is the maxim laid down by *Hârita*. Kalidâsa here *figuly.* speaks of Ayodhyâ being in a dejected condition and, therefore careless about her decorations during the absence of her lord—Râma—in exile, and now on his return he is himself adorning her etc.

Trans.:—The streak of smoke [issuing] from the palace being broken (into lines) by the force of the wind, looked, as if it were the braid of hair of that city untied and let loose by the best of the Raghus himself (now) who had returned from the forest.

13. श्वश्रू०वेशाम्—चारुश्चासौ वेशश्च (रुचिनेपथ्यं charming adornment and dress); श्वश्रूजनेन अनुष्ठितः (रचितः arranged) श्वश्रूज०ष्ठितः, श्व० ष्ठितः चारु वेशः यस्याः साः सा, तां सीतां. The word जन is not very significant in sense except as in the compounds वधूजन, पौरजन, सखीजन, तपस्विजन just to

signify 'individuals', or sometimes 'a body,' 'a collection.' **कर्णीरथस्थां**—कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः; कर्णो अस्यास्तीति कर्णी; कर्णी चासौ रथश्च शब्दमात्रेण रथः or सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते; तस्मात् स्कन्धवाह्यः रथः कर्णीरथः. Probably it is चतुरस्रयानं spoken of in VI, 10. For the compound see रथस्थं in preced: stanza. **रघुवीरपत्नीम्**—रघुषु वीरः, तस्य पत्नी (पतिः अस्यास्तीति पत्नी. The न् comes in according to *Pâṇi.* IV, i, 33 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' when the word so formed means a wife who takes part in a sacrifice. **प्रासा°बद्धैः**—प्रासादानां (see preced. st.) वातायनानि (वातस्य आयनानि; see VI, 24); तेषु दृश्याः प्रा°दृशाः; प्रा° दृश्या बन्धाः (joining together, folding), तैः. For a similar idea and picture see *Jâna.* IX, 43–64 where the ladies of Ayodhyâ are described watching the entry of Râma. Likewise see *Buddha.* III, 19-20. The description in VII, 4–12 is more picturesque.

Trans.:—The women of Sâketa bowed with folded hands, the foldings of which were perceptible through the windows of the palaces, to the wife of the bravest of the Raghu who had been richly apparelled by her mother-in-law and who was seated in a Karṇiratha.

14. **स्फुर°मण्डलम्**—प्रभायाः मण्डलम्; स्फुरद्दीप्तिमत् प्रभामण्डलम् यस्य तत्—**शाश्वतम्**—शश्वत् भवः शाश्वतः नित्यः. **आनुसूयम्**—अनसूयया दत्तं; see XII, 27 and Râma. *Ayodhyâkâṇḍa* canto IX, 89. It was believed that this unguent would retain its brilliance as long as Sitâ was chaste and pure. **बिभ्रती**—bearing, possessing; *cf.* हिमांशुबिम्बे पुरुहूतदिङ्मुखस्मितश्रियं बिभ्रति कोमलद्युतौ *Jâ.* III, 38 or ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीनि etc. *Kavu.* **शुद्धा इति पुनः सन्दर्शिता**—Sitâ had once undergone the fire ordeal (see XII, 104) and being now in the halo of the brilliance of the unguent she is *figuly.* said to be in the ordeal again for the satisfaction of the people.

Trans.:—Bearing the eternal unguent given to her by Anasuyâ which flashed forth a halo of light, she appeared as it were, standing once more in the flames of fire, and being pointed out by her husband to the people of his capital that she was pure.

15. **वेश्मानि**—Houses; गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् *Amara.* **परिबर्हवन्ति** (*pre. p.* from परिबृह् 6th conj. Ubha.) well-furnished. **विश्राण्य**—(from विश्रण् 10th conj. to give away, to assign) *cf.* विश्राणितात्मध्वनिपुष्करेषु *Jâ.* I. 9. **सौहार्दनिधिः**—शोभनं हृदयं यस्य सः सुहृद् (by सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः *Pâṇi.* V, iv, 150 both the words being *irregly.* bahuvrihi compounds.) सुहृदः भावः सौहार्दम् (an abstract noun also *irregly.* formed by *Pâṇi.* VII, i, 19 quoted by *commen.* i. e. in a Taddhita affix having an indicatory ञ्, ण् or क्, the Vṛiddhi is substituted for the first vowel of both members of the compound ending in हृद्, भग, and सिन्धु) सौहार्दस्य निधिः the very store-house of kindly nature. **बाष्पायमाणः**—the affix क्यङ् (य) is employed in the sense of 'ejecting after the words बाष्प and उष्मन् as the object of the action accord. to *Pâṇi.* III, i, 16 quoted by *commen.* Before this affix the final अ is lengthened **वलिमत्**—Malli. takes

it पूजायुक्तं; other *commen.* however take it to signify पुष्पाद्युपहारयुक्तम् but the first interpretation appears to be more in keeping with the situation. आलेख्यशेषस्य—आलेख्यं (picture see III, 15, *Vikra.* II; 10) शेषं यस्य तस्य.

Trans.:—[After] having assigned to his friends nicely furnished houses, Râma, the very store-house of kindheartedness, with tears in his eyes entered the house of his father—who was now only left as a portrait—that house which contained only the worshipping materials [of his sire].

16. अम्ब—*Voca. sing.* of अम्बा; this is addressed to Kaikeyî who being the cause of sending Râma into exile was naturally abashed; but Râma is pictured as showing his high sense of duty and respect even towards her by assuring her that he viewed her conduct as right and conducive to the welfare of the family; and by saying this he leaves her no room to feel humbled. सत्यात्—see XII, 9 where we are told that Râma went to the forest to enable his father to keep his promise by Kaikeyî. It is believed that he who does not fulfil the promise of a gift goes to hell and drags his ancestors with him; but if he makes good his word then the result is attainment of heaven. चिन्त्यमानं—properly considered. सुकृतम्—पुण्यं—religious merit; *cf. Ku.* VI, 47.

Trans.:—There [in that house] with folded hands he removed the embarassement of the mother of Bharata thus—Oh mother! that our respected (elder) sire did not swerve from that moral rectitude whose result is attainment of heaven, is [due to] your forethought of religious merit.

17. उपाचरत्—Honoured, entertained; see V. 62. कृत्रिमसंविधाभिः—कृत्रिमाः (see XIII, 75) च ताः संविधाः (see *commen.* and VII, 16) च, ताभिः. उद्दित—mark the sense here as different from that in St. 9 *supra.* Here it is used in its literal sense 'sprung up,' 'arisen.' सिद्धिः accomplishment; see I, 42; II, 21. विस्मयेन चेतसि क्रान्ता—note the colloquial phrase—'over-powered with astonishment.,

Trans.:—He entertained Sugriva, Bibhishana and others with (diverse) manufactured articles of enjoyment in such a way that [even] those who had the power of attaining the accomplishment of their desires by the mere thought [of them] were filled with wonderment in their mind.

18. सभाजनाय—see XIII, 43. पुरस्कृत्य—Having honoured; *cf.* दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि *Shâ.* I.

Trans.—Having honored the celestial sages who had come to congratulate him, he heard from them the account commencing from the brith of the enemy whom he had slain and which cast greatness on his own valour.

19. तपोधनेषु—तपः एव धनं येषां ते तपोधनाः, तेषु. °अर्धमासान्—see note on क्रोशार्धम् XIII, 79 and mark the difference of meaning by the position of अर्ध either before or after the noun whose half it signifies. °अग्र्यपूजा—the best, special worship. विससर्ज—see VIII, 91.

Trans.:—After the departure of the sages whose sole wealth was asceticism, Râma permitted the demons and monkey-lords who had unconsciously passed half a month pleasantly and who had received excellent worship brought forward by the hand of Sîtâ herself, to depart.

20. आत्म°सुलभं—आत्मनः चिन्ता, तया सुलभं easily obtainable by his own desire. उद्वहनाय—for the purpose of carrying. दिवः पुष्पं—the flower of heaven—an epithet probably suggested by the name of the aerial car which was known as पुष्पक and which *origly.* belonged to कुबेर, the god of wealth, whose abode was Kailâsa. For the formation of the word पुष्पक see XIII, 40.

Trans.:—He allowed that aerial car—Pushpaka which was the Pushpa (flower) of Heaven. which was easily obtainable for service by merely thinking about it, and which had been brought away from the enemy of the gods along with his life—to depart for the purpose of bearing [about] Kubera.

21. नियोगात्—नियोग order, command; see V, 11. निस्तीर्य—having passed through; see III, 7 and 'नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा सरित् *Mudrâ.* I; where is used almost literally.' प्रतिपन्नराज्यः—प्रतिपन्नं अङ्गीकृतं प्राप्तं वा राज्यं येन सः see VI, 86; धर्मार्थकामेषु—The four primary ends of human existence are धर्म (correct conduct, virtue); अर्थ (worldly prosperity); काम (enjoyment of life by means of the senses); and मोक्ष final emancipation); see I, 21. प्रपेदे—gave, entered upon. The senses of प्रपद् 4th conj. Âtm. are very various and ought to be carefully discriminated.

Trans.:—Râma, having thus passed through a residence in the forest under the orders of his father, and [now] having come to the kingdom, entered upon an even conduct, just as much with regard to virtue, wealth, and enjoyment of life, as with his younger brothers.

22. निर्वि°पत्तिः—निर्गतः विशेषः यस्याः सा निर्विशेषा; नि°षा (अभिन्ना) चासौ प्रतिपत्तिश्च (honour, respect, see XV, 12, *Shd.* IV, 16; VII, 1). कृत्तिकासु—These nymphs, called Pleiades, were the foster-mothers of the Indian Mars or War-god. The Skanda Purâṇa gives a full account. Kârtikeya—the destroyer of Târaka and Sûra is viewed as the son of Shiva and Pârvati. He was brought up on the banks of the Ganges. With six mouths he sucked at the breast of each of the nymbs. Such is one account. The other is that they were six infants. Pârvati was transported with their beauty on beholding them, and embraced all of them at once with the result that they were all compressed into one body while the six heads and twelve arms remained.

Trans.:—On account of an affectionate nature he was same—without any special respect to any particular one—towards his mothers like the leader of armies [of the gods] to the Krittikâs whose breast he sucked [simultaneously] with his six mouths.

23. The words अर्थवान्, क्रियावान्, पितृमान् and पुत्री all with the मतुप् or possessive sense are to be construed with लोकः (the people in general). लोभ०मखेन—परां (turned away, averted) मुखं यस्य सः पराङ्मुखः, लोभे पराङ्मुखः, तेन by him who was averse to greediness. विघ्नभयं—mark the dissolution of the compound with the ablative of the first member by पञ्चमी भयेन *Pâ.* II, i. 37 and Vàrtik thereon. क्रियावान्—क्रिया=यागादिकर्म sacrificial and other sacred rites 'आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणं। उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः *Amar.* Those rites were frequently interrupted by the demons and the Kshatriya rulers were always expected to protect the performers of these rites, see *Shâ.* 'सोऽहमविघ्नक्रियोपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः I, p. 40 and III, p. 113. घ्नता—*Instru. sing.* of घ्नत् *pre. p.* of हन् to kill, destroy. विनेत्रा—*Instru. sing. of* विनेता a leader. शोकापनुदेन—By *Pâṇi.* III, ii, 5 the affix क comes after the verbs परिमृज् 'to wash out', and अपनुद् 'to drive away', when in composition with the words तुन्द 'navel' and शोक 'grief, as objects respectively. The Vârtikas lay down that the affix is only to be applied when the words to be formed mean 'lazy' and 'giver of happiness'. Thus शोकापनुदः means 'giver of happiness', and शोकापनोदः 'remover of sorrow by teaching the nothingness of the world, etc. पुत्री—one having सत्पुत्र=a good son, 'प्रशंसायामिनिप्रत्ययः'. आस—see XI, 81. This is looked upon as an Avyaya as observed by the *commen.*, see also Ku. I, 35.

Trans.:—On account of his being disinclined to avarice, his subjects became rich; on account of his removing the fear of obstacles they carried on [all their] religious rites; on account of his being their leader they had a father [in him]; and on account of all greif being removed by him they were blessed with a good son.

24. पौर०—पुरे भवाः पौराः now *commen.* काले—at the proper time; at the appointed hour; punctually. विदेहाधिपतेः Videha was the country lying to the N. E. of Magadha and must have covered in ancient times, besides a portion of Nepal, the northern part of the old district of Tirhut and the N. W. portion of Champâraṇa. Its capital was Mithilâ. दुहित्रा—*Instru. sing.* of दुहितृ—Yâska derives the word as दूरे हिता one placed at a distance, or दोग्धेर्हिता one appointed for milching. उपस्थितः approached near, at hand; *cf.* उपस्थिता रजनी *Sha.* or उपस्थिता शोणितपारणा II, 35. तदीयं—तस्याः इदं तदीयं appert: to her.

Trans.:—Having punctually looked into the affairs of the citizens he diverted himself (in the company of) with the daughter

of the king of Videha, as if he was waited upon by Laxmî, who being herself eager to enjoy [his company] had assumed the charming form of that individual (Sîtâ).

25. यथाप्रार्थितम्—an *Avya: comp.* used *adverbially.* इन्द्रियार्थान् इन्द्रियाणां अर्थाः (whatever can be perceived by the senses, objects) तान्. The objects perceivable by the senses are रूप, रस, गन्ध, स्पर्श & शब्द. आसेदुषोः the two who had come across; *gen.* of the *perf. par.* of सद् with आ by the addition of the affix क्वसु in place of the past tense, Such forms are generally of the verbs सद्, वस्, श्रु, स्था, etc. according to *Pâṇi.* III, ii, 107, 108. दण्डकेषु—Extensive forest tracts near the Godâvari. Râma was living in a hermitage in this forest when Râvana carried off Sîtâ.

Trans.:—Even the recollections, of the sufferings that befell them in the Dandaka forest became pleasures to both of them who had come across the enjoyments (according as they liked) of the objects of sense.

26. स्निग्धविलोचनेन—By means of a steady gaze; स्निग्ध=steady, charming, delightful. शरपाण्डुरेण—Pale as the Shara-reedgrass. परिणेतुः—परि नयत्यसौ परिणेतृ one who leads round *i. e.* round the sacrificial fire at the time of marriage; leading the bride in this manner is the most essential ceremony in a Hindu marriage. अनक्षर॰दोहदेन—see *commen.* अनक्षरं यथातथा व्यञ्जितः (manifested, indicated *p. p.* of व्यञ्ज् 7th conj. *Paras.*) दोहदः (दोहं आकर्षं ददाति इति; any craving, any object wished for; [2] pregnancy; 'दोहदो गर्भलक्षणे अभिलाषे तथा गर्भे' *Haima.*) येन तत् मुखं, तेन.

Trans.:—Then Sîtâ, with her face as pale as the Shara-reedgrass, having eyes more amiable and lustrous than hitherto and which indicated her delicate condition without the utterance of words, became the delighter of her husband.

27. अङ्कं आरोप्य—placing on the lap, see III, 26. Note the idiomatic use of the *accusa.* कृशाङ्गयष्टिम्—अङ्गानां यष्टिः अ॰यष्टिः; कृशा अङ्गयष्टिः यस्याः सा, तां. The words यष्टी *primaly* means 'a stick', 'a pole', but at the end of compounds after words meaning 'a body' it means 'slim, slender' *cf.* शरीरयष्टिः, गात्रयष्टिः, or सरसाङ्गयष्टिः. वर्णा॰ग्राम्—अन्यः वर्णः वर्णान्तरम्, तेन आक्रान्ते (व्याप्ते); धरतः इति धरौ, पयसां धरौ पयोधरौ; तयोः अग्रे पयो॰ग्रे; वर्णान्तराक्रान्ते पयोधराग्रे यस्याः सा, ताम्. The change of colour of the nipples of the breasts in pregnancy to a darker hue is a physiological fact alluded to more pointedly in तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् III, 8. रामां—रमते इति रामा by *Pâ.* III, i, 140 and not रमयतीति. अभिलाषम्—see note on दोहद in precd: st. प्रतीतः = delighted 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' *Amara.* This word is found used in the sense of 'delighted' or 'pleased, in several places throughout the poem; the *commen.* takes it here in the sense of ज्ञानवान्.

Trans.:—Having installed in private on his lap his bashful wife whose frame of body had become emaciated and the nipples of whose

breasts had undergone a change of colour, the delighted husband asked [to know] her desire.

28. **दृष्टनी०बलीनि**—The Nivâra-bali was an offering of rice-grains to the house-hold deities supposed to hover round and protect the house; see Manu. III, 80. As a fact the crows, ants, and such insects are the consumers of it. This *bali* was one of the five great religious rites which the householder who maintained a perpetual fire had to perform. In the *Mriccha.* Act I, Chârudatta speaks of it as being eaten up by हंसाः, सारसाः and finally by the कीटकाः. The नीवार is a kind of wild rice which grows without cultivation. It is called देवभात, and is a coarse grain. In the compound the word दृष्ट cannot be said to be very appropriate. Different commentators have endeavoured to bring out a sense. Thus, one says नीवारबलयः stands for बलित्वेन भविष्यमाणानि नीवारफलानि by which the propriety of हिंस्रैः can be established taking the word to signify अरण्यवृषभादिभिः but दृष्ट if taken as कवलित 'made a morsel of' or devoured' would make a very good sense—The Nivâra-bali was left out at the door for birds and the meeker animals but was devoured by dogs, bulls, etc. **वैखानस**—वनवासी = forest-dweller, an anchorite. **कन्यका**—is a young maiden—the क being taken either in अल्पार्थे or अनुकम्पार्थे. Sitâ may look upon them rather with condescension in comparison to her own position. **कुशवन्ति**—कुशाः सन्ति येषु full of *Kusha* grass. One commentator perceives in the use of this phrase a distant allusion to the future birth of कुश one of the sons of Sitâ. **भागीरथी**—one of the names of the river Ganges on account of the flow of her waters having been brought down by Bhagiratha, see *Râmâ.* I, 35-44 and *Raghu.* IV, 32 for the mythology.

Trans.:—She desired to go once more to the penance-groves on the banks of the Bhâgirathî, [which were] covered with Kusha grass, and where the offerings of wild-rice were devoured by ferocious animals and in which young hermit-girls had been her companions.

29. **प्रतिश्रुत्य**—(see XII, 69) having promised. **तस्यै** is the direct object, by प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता *Pâṇi.* I, iv, 40. **तदीप्सितम्**—तस्याः ईप्सितम् (see III, 1) or separately, taking it as a demonstra. *pronoun.* **पार्श्वचरानुयातः**—पार्श्वयोः चरन्ति ते पार्श्वचराः, तैः अनुयातः. **अभ्रंलिहम्**—see *commen.* The affix खश् comes after the verb लिह् to lick when the word in the objective case in composition with it is the word वह 'the shoulder of an ox' and अभ्र 'the cloud;' *e. g.* वहंलिह. *cf.* अभ्रंलिहाग्राः *Me.* II, 1.

Trans.:—The excellent hero of the Raghu race, having promised her the object of her desire, ascended [to the top of] his cloud-licking palace, followed by his attendants, desirous of viewing Ayodhyâ which was happy under his rule.

30. ऋद्धापणं—ऋद्धाः (flourishing) आपणाः (आ समन्तात् पणन्ते अत्र [पण् carry on business] इति आपणः a market-place) यस्मिन् तत्. राजपथं=नरेन्द्रमार्गं as in VI, 67. The word पथिन् is substituted by पथ् and takes the suffix अ at the end of any compound along with the word ऋक्, पुर्, अप्, and धुर् when it does not mean the yoke of a carriage by *Pâṇi.* V, iv, 14. सरयूं—see XIII, 63. विलासिभिः—see *commen.*, men and women given to enjoyment. This compound is an एकशेषद्वन्द्व by the Sûtra mentioned, by which a word in the *masc.* similarly spoken, along with the same word but ending with the *femi.* affix becomes एकशेष and the latter is dropped. अध्युषितानि—resorted to. पुरो°वनानि—उपगतः कण्ठम् उपकण्ठः a prâdi. comp. उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् *Amara*; see VI, 9.

Trans.:—He amused himself viewing the royal road with rich shops, the Sarayu ploughed by vessels, and the gardens on the skirts of the city resorted to by gallants and belles from among the citizens.

31. किंवदन्ती—rumour, report, लोकवादः what people say. वदतां पुरोगः—foremost, first, among the eloquent; *cf.* VI, 55 and *Ku.* VII, 40. स्ववृत्तमुद्दिश्य—referring to his own conduct. अपसर्पम्—to the spy, the emissary; see XVII, 35. भद्रम्—The Adhyâtma Râmâ. gives विजय as the name of the spy, and the Uttar-Râmacharita calls him भद्रमुख.

Trans.:—He who was the first among the eloquent, of unblemished conduct, had arms as long as the serpent-king, and who had overcome the most powerful among enemies, asked [his] spy the popular talk about his own conduct.

32. अन्यत्र—except, save; with the *abla. cf.* न चैना न्वनुष्यन्त नरा नगरवासिनः । अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् *Mahâ. Bhâ.* परिग्रहात्—परिग्रह accepting, receiving back; परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि *Amara.*

Trans.:—Being asked in a pressing manner he said—The citizens praise the whole of your conduct except, Oh king of men! your receiving back the queen who dwelt in the palace of the Râkshasa.

33. कलत्रनि°—कलत्रस्य (the word कलत्र is *neut.*, as दार is *masc.* and always in the plural. वैदेहिबन्धोः—of the protector of Vaidehî. The sûtra (*Pâṇi.* VI, iii, 63) quoted by *commen.* lays down that the short vowel is diversly substituted for the feminine affixes ई and आ in a name and in the Vedas.

Trans.:—The heart of the protector (husband) of Vaidehî being thus struck by something contrary to fame (slander) which was extraordinarily heavy on account of the scandal about his wife, spread out like heated iron beaten by an iron hammer.

34. उत—a disjunctive particle used as an alternative (उत इति विकल्पे) between two assertions of which the first is headed by किं and then in the latter are used वा, अथवा, उत, आहो. विक्लव=distraction, mental trouble about decision of a point.

Trans.:—How [now]; am I to overlook this slanderous talk about myself or am I to desert my innocent wife; being thus distracted in regard to adopting one of the two alternatives he was in a mental condition similar to the oscillation of a swing.

35. अनन्यनिवृत्तिः—see *comm.*; निवृत्तिः termination, end; *cf.* IV, 87, वाच्यं—scandal, censure, *cf.* VIII, 72; and *Shd.* V, 15. पश्याः—see I, 31, 47. किमुत—किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते; किं with उ or उत or पुनः conveys the sense of 'how much less' or 'how much more' according to context; *cf.* II, 62; *Ku.* VII, 65. इन्द्रियार्थात्—objects which attract the senses; see commen. and st. 25 *supra.* For the use of *abla.* see *Pd.* II, iii, 42 quoted in *comm.* यशोधनानां—see II, 1. हि—verily, certainly. The particle though generally causative in sense is often used in connecting statements.

Trans.:—Having made up his mind, he who came to the conoclusion that there was no termination (wiping out) wished to wipe off the censure by abandoning his wife; for, to those whose very wealth is fame their name is more valuable than their own body; how much more so then [is it to them] than the objects attracting the sense.

36. अवरजान् सन्निपात्य—having collected together (his) younger brothers; *cf.* XI, 54, XIII, 76 for अवरज; and *Shd.* I. for another use of सन्निपात्य. हतौजाः—हतं ओजः यस्य सः. तद्विंहर्षान् see *commen.* विक्रिया = change in appearance; *cf.* XIII, 71 and अस्याः प्रत्यक्षीकृतविक्रिया *Shd.* VII; लुप्तहर्षान् those whose joy had been dispelled, कौलीनं—see *commen.* and *Me.* 112. The word is derived from कुल family, and may therefore signify 'report relating to family matters,' *cf.* एतत्कौलीनं विजृम्भते *Vikra.* II. आत्माश्रयम्—referring to himself आत्मा आश्रयः यस्य तद्.

Trans.:—He, whose spirits had been depressed, called together his younger brothers whose cheerfulness had been blighted by the sight of the change that had come upon him, and communicated to them the evil report pertaining to himself; furthermore, he addressed the following words to them.

37. राजर्षिवंशस्य—राजर्षेः वंशः, तस्य. The more important sages are ऋषि, राजर्षि, महर्षि and ब्रह्मर्षि, see note *Shd.* I. The royal sage alluded to in this place is Manu the founder of the throne of Ayodhyā who was रविप्रसूतिः i. e. belonged to the solar race. उपस्थितः—come upon; *cf.* II, 39; X, 63 *Shd.* notes p. 20; p. 173. सदाचारशुचेः—सन् चासौ आचारश्च or सतां आचारः, तेन शुचिः (pure) तस्मात्. पयोदवातात्—wind charged with water from the clouds. कलङ्कः उपस्थितः पश्यत—The word कलङ्क ought to have been in the *accusa.* being the object to the verb but accurately the sense of the whole clause 'कलङ्कः उपस्थितः' is the object, as in पश्य मृगो धावति where for instance the deer in the act of running is seen and the whole is the object to पश्य.

Trans.:—Look, what kind of stain is this (in the form of evil report against me) to the family of the Royal sage who is pure by good conduct and who is sprung from the Sun, on account of me—just like the stain on a mirror by the breeze laden with moisture.

38. पौरेषु बहुलीभवन्तम्—spreading about among the citizens; *cf.* बहुलीभूतमेतत्कि न कथ्यते *Sha.* VI. सोऽहम्—That I. The correlative of सः is not necessarily required to complete the sense as it can be easily inferred, see I, 5; V, 22; XIV, 66. तैलबिन्दुम्—a drop of oil easily spreads as a film on the surface of water; it is only in regard to the spreading that the poet speaks of it here: the other property of oil viz. that of calming down 'troubled waters' has no reference here. तत्पूर्वम्—that which is the first, that which has no predecessor. पूर्वः is equi: to प्रथमः. For the comp: see *commen.* अवर्णम्—विरुद्धः वर्णः (प्रशंसा) यस्य सः तम्; scandal, ill repute. आलानिकं स्थाणुम्—a tying post; see I. 71. The *commen.* explains the formation of the word आलानिकं from आलानम् by the addition of ठक् in two ways; of which the second appears preferable. सोढुं न ईशे—see *commen.*

Trans.:—That I (as described above), just like a powerful elephant who cannot tolerate its tying-post, am not able to bear the scandal which is the first of its kind, and which is spreading among the people like a drop of oil on the ripples of waters.

39. तस्य अपनोदाय—for the removing, wiping out of that (scandal). फलप्रवृत्तौ—in the condition of, *lit.* yielding fruit, *viz.* giving birth to children. निर्व्यपेक्षः—indifferent, careless, heedless. पुरस्तात्—*ind.*, formerly. समुद्रनेमिं—see *comm.* and *cf.* समुद्ररसना चोर्वी *Shâku.* II,

Trans.:—I, being indifferent even to the fact that she is in a condition about to deliver, will abandon the daughter of the king of the Videhâs just as I formerly did the ocean-girdled earth in former times under the orders of my father.

40. अनघा—sinless, innocent, इति—see Ap. Gu. § 225 (*a*). लोकापवादः—*lit.* evil talk among people, scandal; *cf.* लोकापवादाद्भयम् *Bhar.* Niti. मतः मे (मम)—मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च *Pâṇi.* III, ii, 188 lays down that roots signifying मति inclination, बुद्धि comprehension, and पूजा respect, and those having the same sense, as also similar participles are used in literature with the force of the present tense and the particles formed by क्त; see VIII, 8 and notes for the use of the *genitive.* छाया हि भूमेः—The modern theory of the eclipse as resulting from the shadow of the earth does not seem to have been unknown to Kâlidâsa at any rate.

Trans.:—I know her to be innocent, but public talk weighs very strongly with me: the shadow of the earth is invested with the notion of stain on the clear moon by the masses.

41. **रक्षोऽन्तः**—रक्षसः (रावणस्य) वधः, सः अन्तः (limit) यस्य सः. **वैरप्रतिमोचनाय**—for the purpose of retalliation. **अमर्षणः**—intolerant, irritated *cf.* III, 53. **द्विजिह्वः**—द्वे जिह्वे यस्य सः one having two tongues; the serpent. **पद्रा**—optional form of the *instru. sing.* of पाद्. The sense in the last quarter that of प्रश्नकाकूक्तिः.

Trans.:—My endeavour (contest) which came to an end with the destruction of the demon (Rāvaṇa) was not for nought; it was for the purpose of retalliation of hostility: the irritated serpent bites him who touches him with the foot;—is it with the craving for blood?

42. **एष मे सर्गः** this resolve of mine; mentioned in st. 39. **करुणार्द्रचित्तैः**—करुणया आर्द्राणि करु०र्द्राणि; करु०र्द्राणि चित्तानि येषां ते, तैः. **अर्थिता**—अर्थस्य भावः condition of an object or aim view; *cf.* XI, 2. The formation of the abstract noun by the addition of तल् and त्व is of very frequent occurrence in Sanskrit, see *Pāṇi.* V, I, 119. **निर्हृ०शल्यान्**—see *commen.* वाच्यशल्य is a splinter in the form of evil report, see st. 35 *supra.* and VIII, 88; IX; 78.

Trans.:—Therefore, this resolve of mine should not be prohibited by all of you by having your minds moved with compassion, if your desire be that I should hold on a long life with the dart of scandal extracted [from it]

43. **निता०वेशम्**—नितान्तं (excessive) रूक्षः (hard, unkind) नि०रूक्षः अभिनिवेशः (firm resolve *cf. Ku.* V, 7; *Ma.* III. 1) यस्य सः तम्.

Trans.:—None from among the brothers had the power (courage) to either prohibit or to acquiesce to the lord who had (formed this) extremely hard resolve, and who spoke in this manner in reference to the daughter of Janaka.

44. **लक्ष्मणपूर्वजन्मा**—लक्ष्मणस्य पूर्वं; ल०पूर्वं जन्म यस्य सः, according to the Rāmāyaṇa, Bharata was senior to Lakshamaṇa but Kālidāsa seems to regard him younger to the latter, see XIII, 72; or 'प्राधान्यात् प्रकृतत्वात् रामः' as remarked by Hemādri. **लोकत्रयगीतकीर्तिः**—त्रयाणां लोकानां समाहारः लोकत्रयं; लोकत्रयेण गीता लोकत्रयगीता; लो०गीता कीर्तिः यस्य सः. **सौम्य**—Oh gentle-natured one. **यथार्थभाषी**—यथा अर्थः यथार्थम्; यथार्थं भाषते इति. **निदेशे स्थितम्**—standing in the posture of receiving order.

Trans.:—That correct-speaking elder brother of Lakshmaṇa whose glory was being sung in the three worlds, on beholding Lakshmaṇa standing in the posture of (taking) orders, called him 'Oh gentle one,' and ordered him apart (*i. e.* taking him aside from his other brothers).

45. **प्रजावती**—see *comm.* and XV, 13. **दोहदशंसिनी**—अवश्यं आभीक्ष्ण्यं वा शंसति इति शंसिन्, the addition of the affix ङीप् (ई) gives the feminine form; दोहदस्य (for दोहद see III, 6, 7) शंसिनी दो०शं०. **तपोवनेषु स्पृहयालु**—one craving for the hermitages, on the analogy of the rule (Ap. G. § 94)

the verb स्पृह् governs the locative of the place or person for which there is a longing. For the formation स्पृहयालु see *Pâ.* III, ii, 158 quoted by *commen.*, whereby the affix आलुच् comes in the sense of 'the agent having such a habit.' रथी—रथः अस्यास्तीति रथी 'one having a chariot, taking a chariot, riding a chariot.' तद्व्यपदेशनेयाम्—स चासौ व्यपदेशः (dissimulation) *viz.* that of gratifying her longing; तेन नेयां. प्रापय्य—The suffix अय् is optionally substitued for the इ of णि before the affix ल्यप् after the verb आप्. The optional form may be प्रापयित्वा.

Trans.:—Your sister-in-law who told me of her longings during pregnancy has a yearning for the penance-groves: so you who are here taking your chariot carry her away under that dissimulation (of satisfying her yearning for the penance-groves) to the hermitage of Vâlmîki and leave her [there].

46. For the mythology about Bhârgava and his mother see *Padmapurâṇa* Pâtâlakhanda and note on XI, 65. भार्गवेण—The idiomatic use of the *instru.* is gender *Pâ.*II, iii, 6I whereby the *geni.* case-affix is note used to express agent or object when a word is governed by an active participle, therefore it cannot be भार्गवस्य प्रहृतम्. द्विषद्वत्—The affix वत् is used here in the sense of "like what is therein." Prose construc. of 2nd half—तत् अग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् हि गुरूणां आज्ञा अविचारणीया.

Trans.:—He, who had heard about the blow dealt by Bhârgava under paternal order to his mother as to an enemy, accepted the task imposed [upon him] by his elder brother: for the injunction of elders is not to be called in question.

47. अथ—see I, 35. अनु॰प्रतीताम्—अनुकूलं च तत् श्रवणं च (hearing what is agreeable), now *commen.*, प्रतीत see 27 *supra.* अत्रस्नुभिः—not trembling, not unsteady. The affix क्नु comes after the verbs त्रस्, गृध्, धृष् and क्षिप् in the sense of 'the agent having such a habit' according to the rule quoted in *commen.* युक्तधुरं—युक्ता धूः यस्य सः. The word धुर् becomes धुर at the end of a compound by ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे *Pâ.* V, iv, 14.

Trans.:—Now, he started after having placed the daughter of Vaideha (*i. e.* Sitâ), who was pleased by hearing acquiescence (in her wishes), on the chariot whose pole had strapped [to it] steady horses whose reins were held by Sumantra.

48. प्रियङ्करः—see *commen.* By *Pâ.* III, ii, 44, the affixes अण् and खच् comes after the verb कृ when the words प्रिय, क्षेम, and मद्र joy, are in composition in the objective case and we have प्रियकारः or प्रियङ्करः, क्षेमकारः or क्षेमङ्करः, see प्रियंवद V, 53. न अबुद्ध—did not know; अबुद्ध aorist 3rd per. sing. of बुध् to know. कल्पद्रुमतां—कल्पद्रुमस्य भावः कल्प॰ता, ताम्. The Kalpadruma was a tree giving whatever was desired.

आत्मनि असिपत्रवृक्षं जातम्—had become the sword-leafed-tree towards herself. असिपत्रवन is that hell where the trees have leaves like sword-blades, see *Bhâ.* Ska. V, Adhy. 26. Mr. Pandit points out that the seventh hell is a forest of these trees where those who neglect the rites of the Vedas are supposed to be put as a penalty.

Trans.:—While she was being carried across the agreeable tracts she was gratified with the thought that her dear husband did (everything) that was delightful to her. She did not know that her lord had given up the nature of the Kalpadruma tree and become a sword-leafed tree towards her.

49. **सव्येतरेण स्फुरता अक्ष्णा**—सव्यात् (वामं शरीरं सव्यं) इतरः सव्येतरः तेन (the throbbing of the right eye or right arm etc., in a woman is always looked upon as unauspicious, see *Râmâ.* Uttar 50 where Sitâ says 'अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन । नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते ॥ also *Shâ.* I, 16 where the king hopes to meet a beauty; compare also XII, 90 and किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति *Shâ.* V. **अक्ष्णा**—*instru. sing.* of अक्षिन् the eye. **अस्यै आख्यातं**—The *idio.* use of the dative अस्यै with ख्या to tell is noteworthy, by 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' *Pâṇi.* I, iv, 32 and Patanjali thereon. This dative is the 'dative of concern' and denotes the person or thing concerned by the action in whose behalf or against whom it is done, or who is any how interested by it.

Trans.:—That great misfortune [in store for her] in the future was concealed [from her] by Lakshmaṇa during the journey, [yet] it was indicated to her by the throbbing right-eye which was to loose for a long time the sight of her husband.

50. **दुर्निमित्तोपगतात्**—indicated by an unpropitious omen. निमित्तं =see I, 86; and *Shâ.* I. **सद्यः**—see VIII, 95. **परि°विन्दा**—अरविन्दमिव मुखं मुखारविन्दम्, परिम्लानं मुखारविन्दं यस्याः सा. **विषादात्**—see III, 40; VII, 68. **सावरजस्य**—see XIII, 76; XIV, 11. **राज्ञः**—the *idioma.* use of the *geni.* is noteworthy. By *Pâ.* II, iii, 73 the *dative* as well as *geni.* may be employed when a blessing is intended in connection with the words आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ and हित. **अबाह्यैः करणैः**—*lit.* not by external actions; but by internal senses. According to the Vedânta Sûtra the four internal working-senses are मनस्, बुद्धिः, अहङ्कार, चित्त, and their results are संशय, निश्चय, गर्व, and स्मरण. **आशशंसे**—note the use of the Âtmanepada which is used when it is intended to convey the sense of an expected fulfilment of desire.

Trans.:—She whose lotus-like face had faded abruptly in consequence of the dejections produced by the ill-omen said [to herself] by means of her inner activities 'may there be the welfare of the king with his younger brothers.'

51. **गुरोः नियोगात्**—on account of the enjoinment, command, of the गुरु (*lit.* the elder) *i. e.* the elder brother Râma. **वनान्ते**—The meaning of the word अन्त here is different from that in II, 12; *cf. Ki.* VI, 17. अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके *Vaija.* **विहास्यन्**—about to abandon. **जन्होः दुहित्रा**—By the daughter of Janhu; see VIII, 95.

Trans.:—The son of Sumitrâ who, under the command of his elder brother, was about to abandon the chaste lady [*i. e.* the wife of his brother in the forest], was as it were, prevented by the daughter of Janhu, which was flowing in front of him, with her wave-hands that were raised.

52. **यन्त्रा**—see I, 54. **निगृहीतवाहात्**—agrees with रथात्—निगृहीताः (reined in, curbed) वाहाः (see IV, 59) यस्य सः, तस्मात्. **निषा॰विशेषः**—नावः विशेषः नौविशेषः, निषादेन आहृतः निषादाहृतः; निषादाहृतः नौविशेषः यस्मै सः; निषाद् is a forester, or one of the wild tribes. He is defined as the issue of a Shûdra woman by a Brâhmaṇa विप्रान्मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां विशः स्त्रियां । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि च", see also XIII, 59. **सत्यसन्धः**—सत्या सन्धा यस्य सः.

Trans.:—He who was true to his word, as it were crossed across his promise (*i. e.* carried his promise through), [when he]—having assisted his sister-in-law on the sandy bank from the chariot whose steeds had been reined in by the charioteer,—crossed the Ganges by means of an excellent boat brought to him by the *Nishâda.*

53. **अथ**—see I, 35. **अन्त॰कण्ठः**—see *commen.* बाष्प is अश्रुणः पूर्वावस्था the hot moisture that overspreads the eye before the tear-drops are formed; *cf.* कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः *Shâ.* IV, 2. **कथञ्चित्**—with great difficulty, see VIII, 11. **व्यव॰वाक्**—see *commen.* one who had formulated his speech. **औत्पातिकः**—see *commen.* 'formed at the period of an उत्पात' which is explained by Malli. as a shower of stones, hail storm, etc. Hemâdri explains it as merely portending some great calamity उत्पातोऽशुभसूचनं प्रयोजनं यस्य सः मेघः but Malli's interpretation is preferable उज्जगार—*perfect* of उद्गॄ to vent out, to utter; *cf. Veni.* V, 14.

Trans.:—Then Saumitri whose throat was choked with tears, having formulated his words with great difficulty, uttered out the order of the king just like a portentous cloud showering down stones.

54. **अभिषङ्गानिलविप्रविद्धा**—see *commen.* अभिषङ्ग is an unexpected reverse, sudden calamity, see *Râ.* VIII, 75; *Ku.* III, 73. विप्रविद्धा = विशेषेण प्रविद्धा keenly pierced. **स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं**—(agees with धरित्री) स्वस्य मूर्तिः (मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि *Hai*; form, person; *cf.* कौटिल्यधीरऋजुनिबद्धमूर्ति *Mu*; II, 3; and *Râ.* III, 27), तस्याः लाभः; तस्य प्रकृतिः (origin, source 'प्रकृतिश्चोपादानकारणं'; *cf.* यामाहुः सर्वभूतप्रकृतिः *Shâ.* I, 1).

Trans.:—Thereupon Sitâ who was greatly agitated by the sudden calamity and who with her ornaments cast away resembled a creeper

violently shaken by the wind and therefore with its flowers fallen down, at once dropped on the Earth which was the prime cause of her gaining her corporeal form.

55. **इक्ष्वा०प्रभवः**—इक्ष्वाकूणां (see III, 1,). वंशः, सः प्रभवः (source) यस्य सः. **आर्यवृत्तः**—आर्यं (noble, such as can only be seen in an Ârya, respectable, honorable; *cf.* यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः *Sha.* I, 22; वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया *Ma. Bhâ.*) वृत्तं conduct, mode of life) यस्य सः. **न तावत्**—mark the use of तावत् as an emphatic in the sense of 'indeed,' 'certainly,' or it may also be taken in the sense of 'on her part'; (see XV, 81-84). **अकस्मात्**—may be taken in its etymological sense—nothing whatever 'अकारणात्'.

Trans.:—'How can your husband, who is of an honorable conduct and is born in the Ikshwâku family, abandon you without any cause—thus doubting, as it were, mother Earth did not give an entrance [within herself] to her (to Sitâ).

56. **लुप्तसंज्ञा**—लुप्ता (नष्टा) संज्ञा (consciousness) यया सा. **प्रत्यागतासुः**—प्रत्यागताः (returned) असवः (vital breathings पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः) यस्याः सा. **अन्तः** an *inde.*—interenally, mentally. **समतप्यत**—The sense of the root तप् with सम् appears to be active from the intransitive verb तप् 4th. *Âtma.* According to *Pâṇi.* quoted by *commen.* the root तप् is generally used in the reflexive passive when it has for its object a cognate form derived from the sense of the root—thus we have तपस्तप्यते तापसः but not so in उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः. **प्रबोधः**—regaining of consciousness; *cf.* अप्रबोधाय सुष्वाप *Ra.* XII, 50. **मोहात् कष्टतरः**—Words in the *compar.* or such as have the sense of comparison are used with the *abla.* of that with reference to which a comparison is made.

Trans.:—She—when with consciousness benumbed did not experience any pain, but, when returned to consciousness, she burnt within herself; her revival brought about by the efforts of the son of Sumitrâ became more torturing to her than her swoon.

57. **अवर्णं**—Blame censure. Here the sense is a little different from that in st. 38 *supra.* **निराकरिष्णोः**—*geni.* sing. of निराकरिष्णु 'desirous of repudiating, discarding'. **वृजिन**—see *commen.* **ऋते**—This *inde:* as also अन्य and आरात् govern the *abla.*; see III, 63. **स्थिर० भाजं**—स्थिरं च तत् दुःखं च स्थिरदुःखं तत् भजते असौ इति स्थिरदुःखभाक्, तं. **पुनः पुनः**—repeatedly, over and over again; by नित्यवीप्सयोः *Pâ.* VIII, i, 4. **दुष्कृतिनं**—दुष्कृतिन् = One doing a bad deed.

Trans.:—That noble-minded lady did not speak ill of her husband who had repudiated her without any fault of hers; but she abused her own self over and over again as being a wicked individual consigned to steady misery.

58. आश्वास्य—see XII, 5. रामावरजः—रामस्य अवरजः (see XI, 24; XIII, 76). आख्या°मार्गः—निकेतः residence, abode. This word is generally found used in the sense of 'mansion,' 'dwelling' etc., of worldly persons (see VIII, 33 and *Ku.* V, 25) more than those of anchorites and hermits, such as Vâlmîki was. निघ्न—dependent, subservient, see *Ki.* III, 12.

Trans.:—The younger brother of Râma who had directed the road to Vâlmîki's residence (to Sitâ,) having consoled that lady who was faithful to her husband, prostrated himself before her (and said to her, Oh madam !, pardon my hardness in the execution of the order of the King whose dependent I am).

59. प्रीतास्मि ते—Am pleased with you. Mark the use of the *geni:* ते with the past parti. ending in त and used in the sense of the pre. tense by 'क्तस्य च वर्तमाने' *Pâ.* II, iii, 67; *cf.* II, 63. चिराय जीव—The word चिर is used in the singular of all the oblique cases except the nominative in the sense of 'for a long time.'—Thus we have the *accusa.* in III, 35, 62; the *instru.* in V, 64; the *dative* here as well as in *Ku.* V, 47; the *abla.* III, 26; XI. 63; *Shâ.* IV, 18; the *geni.* in *Shâ.* V, 15. विडौजसा—By Indra. How—on what mythological episode is Indra looked upon as the elder brother of Vishņu is not known although we have उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिः *Amara.* अग्रजेन—see X. 78. परवान्—'dependent,' 'in the power of' is used with the *instru: cf.* परवानस्मि साध्वसेन *Mâ. Mâ.* VI. It is also used with the *geni.* and *loca.*

Trans.:—Having made him get up Sitâ spoke the following sentence "Gentle [brother]!, I am pleased with you, may you live long. As Vishņu is dependant on Indra so are you upon your elder brother."

60. श्वश्रूजनं—The four mothers-in-law. प्रापितमत्प्रणामः—प्रापितः (conveyed) मम प्रणामः (my respects) येन सः. प्रजानिषेकं—प्रजायाः (of progeny, issue) निषेकः (infusion of semen, impregnation; *cf.* *Ku.* III, 16) तम्. अनुध्यायत—*Impera. sing.* of अनुध्यै to wish well of, to bless; *cf.* स्नुषायामनुध्यानपरा भव *Utta.* I.

Trans.:—You, as the conveyor of my respects, request all the mothers-in law in their due order that they should mentally wish well of the embryo that is in me from their son.

61. The seven stanzas from 61—67 is a message from Sitâ to her husband; hence, she says to her brother-in-law—मद्वचनात् वाच्यः a very common expression which occurs in numerous places in classic literature *e. g. Mudrâ. Râ.* I; *Shâ.* IV. It seems to convey a slight indication that the hearer is to be in no way responsible for the consequences of the message; the idiomatic use of the *abla.* is explained in the *commen.* by a reference to the Vârtika on *Pâ.* I, iv, 31 see *Âp. G.* § 156. वह्नौ

विशुद्धां—The mythological account of Sitâ having thrown herself in the fire, so pathetically described in *Râmâ.* Yuddhakânda Canto 116, is too well-known to be repeated here. It has been alluded to in XII, 104 and *Uttar:* I. Sitâ's referring to this incident at this time indicates her to be a मध्या धीरा नायिका who is defined as प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्रुषा *Sâhi. Dar.* III, 61. **समक्षम्**—see *commen.* **श्रुतस्य**—*lit.* of that which is heard; hence 'renowned', 'celebrated'; *cf.* III, 46. The word श्रुत means 'the Vedas and mantra' which contain many rules of conduct. **सदृशम्**—Suitable, right, befitting.

Trans.:—Please communicate to the king as a message from me thus:—Is it befitting your renowned race that on simply hearing popular talk you should have abandoned me who had even been proved to be pure by a fire-ordeal.

62. **कल्याणबुद्धेः**—कल्याणी (salutary, favourably disposed) बुद्धिः यस्य सः (one whose mind is inclined to do good. **कामचारः**—wilful conduct, wanton act; *cf.* न कामचारो मम नास्य वाजिनः कृतानुयात्रः स हि देवसैन्यतः *Bu.* VIII, 49. **जन्मा०पातकानाम्**—अन्यं जन्म जन्मान्तरम्, तस्य पातकानि, तेषां; 'of the sins of a former birth.' **विपाकविस्फूर्जथुः**—विपच्यत इति विपाकः (fruit, result; *cf.* Nîti. 99); तेषां विस्फूर्जथुः (sudden appearance, manifestation as in the case of a peal of thunder; the sense of the word here is different from that in XIII, 12. **अप्रसह्यः**—not forcible, not extraordinary, natural; see note on प्रसह्य in II, 27.

Trans.:—Or rather, this act [of abandoning] in regard to me should not be suspected as a wilful one done by (*lit.* of) you who are always inclined to do good to others; it is but the manifestation of the fruit of the sins committed by me in my former life, and which manifestation is unbearable.

63. **उपस्थितां लक्ष्मीं**—glory, splendour which came and stood near; *cf.* II, 39. **वनं प्रपन्नः**—gone to the forest; the use of the *acc.* with the verb प्रपद् in the sense of 'going' may be noted, see *Ap. G.* 30. **मया सार्धम्**—The *indecls.* सह, समं, सार्धम्, साकं, always take the *instru.* **तत्**—'Therefore' as Malli. takes it. **आस्पदं प्राप्य**—'Having gained the ascendancy;' in fact the reading त्वय्यास्पदं प्राप्य is preferable in the sense of 'having got full control over you.'

Trans.:—Formerly royal glory came to you whom you discarded and went with me to the forest; now out of anger I am not tolerated by her in your house, since I have got an ascendancy with you and am living in your house.

64. **निशा०भर्तृकाणां**—see *commen.* उपप्लुताः harassed, troubled; see X, 5. The affix क in भर्तृकाणां comes in by नद्यृतश्च *Pâ.* V, iv, 157, whereby the affix क is added to a Bahu: compound in which the last member is a feminine word ending in long ई or ऊ or which ends in a short ऋ.

शरण्या—शरणे साधुः giving shelter; see VI, 21 and *Jā.* I, 74. शरणार्थम्—शरणस्य अर्थः इति, तम्. The *accu.*, *dative*, and *loca.* of the word अर्थ are in the sense of 'for the sake of' and are construed with the *geni.* of the preceding noun unless it is compounded with it; *cf.* मदनिकाया निष्क्रयणार्थम् वसन्तसेनागृहं गच्छामि *Mrichcha.* त्वयि दीप्यमाने—*lit.* 'while you are blazing, *i. e.* while you are in full glory.

Trans.:—In consequence of your favour I was at one time the protector of the hermit-women when they were harassed by the night-wanderers; and now, while you are in full glory, how can I approach other women for protection.

65. किंवा—The *inde.* वा is added to the interrogative pronoun and its derivative in the sense of 'possibly,' 'it is not unlikely but.' अत्य॰मोघे—अन्तमतिक्रम्य स्थितः अत्यन्तः (which has transgressed all limit.) अत्यन्तश्चासौ वियोगश्च, तेन मोघं (valueless, *cf.* याञ्चा मोघा वरं *Me.* 1, 5), तस्मिन्. कुर्याम्—I might, I would; mark the use of the potential in the *subjunc.* sense. उपेक्षाम्—neglect indifference; the reading अपेक्षाम् would be preferable in the sense of 'desire,' 'need,' 'regard.' हतजीविते—हत p. part. of हन् to kill, is used as the first member of a compound in the sense of wretched,' 'miserable' *cf.* हतविधिविलसितानाम् *Mā.* XI, 64.

Trans.:—Or, I would be quite indifferent about this wretched existence [of mine] which is worthless on account of your (*i. e.* from you) perpetual separation had it not been that the spark [of life] *i. e.* the child by you in my womb which, deserving protection, comes in my way.

66. साहं—see I, 5; & 38 *supra.* सूर्य॰दृष्टिः—सूर्ये निविष्टा (दत्ता) दृष्टिः यया सा. प्रसूतेः ऊर्ध्वम्—*indec.* 'subsequent to', 'after,' always governs the ablative; *cf.* ऊर्ध्वंसंवत्सरात् *Manu.* IX, 77; and *Bhatti.* XVIII, 36. यथा—in such a manner, see note I, 72; III, 66. जननान्तरे—जननस्य अन्तरे—in another life; in the life to come.

Trans.:—Thus situated, I shall after the birth of the child, endeavour to practise penance with my eyes fixed on the sun in such a manner that I may gain you as my husband without (any) separation.

67. वर्णाश्रमपालनम्—for वर्णाः and आश्रमाः see *commen.*; their protection is enjoined to rulers by *Manu.* VII, 17 and 35. प्रणीतः—laid down, ordered, *cf.* भवत्प्रणीतमाचारम् *Ku.* V, 31. निर्वासिता—banished, sent away. तपस्विसामान्यम्—see *commen.* an adver. compound, see XIII, 9 and *Ku.* II, 26. तपस्वी may be taken to signify 'any tormented individual, any one in difficulty.' अवेक्षणीया—अवेक्षितुं योग्या deserving protection, from ईक्ष् with अव्; *cf.* श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीं *Utta.* I, 7.

Trans.:—The protection of the castes and of the members of them in different stages of life is the duty of a king laid down by Manu; hence, although thus repudiated still I am to be protectd by you [even] like any (*i. e.* an ordinary) ascetic.

68. तथेति—This is a common expression used to imply ■ consent, something like the English 'just as you like'. वाचं प्रतिगृह्य—Having accepted the words; having grasped the import of the speech. दृष्टिपथं—दृष्टेः पन्था दृष्टिपथः; for the change of पथिन् at the end of a compound see note on तपोवनावृत्तिपथं II, 18. मुक्तकण्ठम्—मुक्तः कण्ठः यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा an adverb phrase in the sense of 'giving free scope to the voice', 'bitterly, with great grief,' व्यसनातिभारात्—व्यसनस्य (व्यसनं calamity, distress; व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे *Medi.* Also see XII, 57; *Ku.* III, 73) अतिभारः (excess), तस्मात्. विग्ना कुररी—a frightened osprey (= *Marathi.* टिटवी); see Vikra I. भूयः—much, exceedingly. Generally this word is found in the sense of 'over again'; *cf.* 'भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज'.

Trans.:—When the younger brother of Râma had gone out of sight after having accepted the message from her [Sitâ] and consented to communicate it she like frightened osprey cried out bitterly through excessive grief.

69. उपात्तान् दर्भान्—गृहीतान् दर्भान् the Darbha grass taken in their mouths. प्रपन्ने—समदुःखभावं प्रपन्ने 'having fallen into a similar condition of grief' *cf.* इदमवस्थान्तरं प्रपन्नोऽसि.

Trans.:—The peacocks abandoned their dancing, the trees their flowers, and the deer the Darbha grass taken by them. On the forest gaining the same condition of grief as herself there was, as it were, excessive weeping in it.

70. रुदितानुसारी—रुदितं अनुसरते असौ इति one who follows the sound of weeping. कुशे॰हरणाय—कुशाश्च इध्मानि (fuel) च कुशेध्मानि, तेषां समाहारः, तस्य. आहरणाय निषाद॰रथः—see commen.

Trans.:—That poet, whose grief at beholding a bird struck by [the arrow of] a fowler took the form of Verse, who had gone out to bring Kusha grass and sacred fuel, following the sound of the weeping came up to her.

71. नेत्रावरणं—नेत्रयोः आवरणं 'covering'; see V, 13. दोह॰दर्शी—दोहदस्य (of pregnancy; see III, 6) लिङ्गम् (mark, sign; *cf.* सवर्णिलिङ्गी *Ki.* I, 1); तं पश्यति असौ one who marks the sign of pregnancy. दाश्वान्—This word, in the sense of 'liberal,' 'free in giving', is formed from दाश् 'to give' with the affix क्वसु.

Trans.:—Sitâ, wiping off the tears that obstructed her eyesight, refrained from lamentation and saluted him. The sage who beheld signs of pregnancy [in her] freely pronounced a blessing on her to the effect that she might get a good son and said thus:—

72. प्रणिधानतः—For प्रणिधान see I, 74; VIII, 19. मा व्यथिष्ठाः—

for the use of मा in the sense of prohibition see *commen.* and III, 50. **विषयान्तरस्थम्**—विषयः (see VIII, 18 a tract of a country) अन्तरे यस्य तत्र तिष्ठति तत् विष०स्थं.

Trans.:—Through meditation I know you have been abandoned by your husband excited by false calumny: therefore, Oh Vaidehi!, be not grieved; you have come to the house of your father situated in a different country.

73. **अविकत्थने**—नास्ति विकत्थनं (boasting, swaggering) यस्य सः, (one not given to boasting; *cf.* विद्वांसोऽप्यविकत्थना भवंति *Mu. Râ.*) **कलुषप्रवृत्तौ**—कलुषा प्रवृत्तिः (conduct, behaviour) यस्य तस्मिन्. **उद्धृत०कण्टके**—लोकत्रयस्य कण्टकः The thorn of the three worlds. Râma, having exterminated Râvaṇa, had become the extractor of the thorn from the side of the Universe.

Trans.:—My wrath is against the elder brother of Bharata whose behaviour has suddenly been censurable towards you, although he has been the extractor of the thorn from the three worlds, has been of truthful resolve, and has been free from boast.

74. **उरुकीर्तिः**—उरुः (great; see II, 38) कीर्तिः यस्य सः. **भवोच्छेद-करः**—भवस्य संसारस्य उच्छेदं कर्तुं शीलं अस्यास्तीति one who is able to destroy the trammels of the world by his metaphysical lore. **पतिदेवतानां धुरि**—in the foremost position among those who look upon their husbands as their adorable deities; *cf.* अयांगुलानां धुरि कीर्तनीया II, 2.

Trans.:—Your father-in-law of wide fame is my friend, your father has been the liberator of the pious from the miseries of the mundane world and you are the foremost of chaste women. Is it not so! then what is there that is wanting to make you an object of my compassion.

75. **तपस्वि०सत्त्वे**—तपस्विनां संसर्गः (contact), तेन विनीतानि (well-conducted, tamed) सत्त्वानि (animals सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु *Amara.*) यस्मिन् तत् तपोवनं, तस्मिन्. **वीतभया**—वीतं भयं यस्याः सा one who is free from fear, see note on वीतरागाः X, 27. **इतः**—mark the use of the तसिल् in a locative sense. **अनघप्रसूतेः**—न अघं (विघ्नं; 'अघं दुःखे व्यसनेनसोः *Amara.*) यस्यां सा अनघा; अनघा प्रसूतिः यस्याः सा तस्याः of her whose delivery has been without trouble. **अपत्य०मयः**—अपत्यस्य संस्काराः (purificatory ceremonies); ते सन्ति अस्मिन् इति मतुप् अ०सं०मयः.

Trans.:—Remain without any fear in this penance-grove where even the animals are well conducted on account of the constant contact of ascetics. Here will be performed the ceremony of the purification of the child when you are brought to bed of one without any trouble.

76. **मुनिसन्निवेशैः**—see *commen.* The घञ् *i. e.* the krit termi: अ is added to verbs to form nouns from roots before which the final

vowel and the penultimate अ generally undergo Vriddhi and the penultimate short undergoes Guṇa. तमोपहत्रीम्—see commen.—dispeller of sin or of grief. तमसा the river on whose banks Râma halted the first night of his exile; see Râmâ. Uttar. ch. 49, 8-13. तत्सै°क्रियाभिः—तस्याः सैकताः (sandy banks; see V, 74; or, it may be taken as an adjective in the sense of 'made of sand, sandy, gravelly,' and is then to be construed with उत्सङ्ग 'surface;' see IV, 74; X, 69). तासां उत्सङ्गाः or it may be analysed thus—सैकताश्च ते उत्सङ्गाश्च सैकतोत्सङ्गाः तस्याः सै°त्सङ्गाः; तत्सै°उत्सङ्गाः; now see commen. सम्पत्स्यते—will create by the offering of oblations on its banks.

77. आर्तवम्—seasonal; see commen. & VIII, 36; IX, 27; and Ku. IV, 68. बालेयम्—बलये हितम् 'appropriate for an offering.' अकृष्टरोहि—growing without being cultivated; growing wild. नवाभिषङ्गाम्—नवः अभिषङ्गः (calamity, see 54 supra & VIII, 75) यस्याः सा, ताम्. उदारवाचः—उदारा वाक् यासां ताः see V, 65. मुनिकन्यकाः—The suffix क is added in the sense of 'little' अल्पाः कन्याः कन्यकाः by अल्पे इति कप्रत्ययः Pâ. V, iii, 85.

Trans.:—The little daughters of the hermits having pleasing speech, and bringing seasonal flowers and fruits and wild-grown oblation-grains, will console you who are smitten down with a fresh misfortune.

78. पयोघटैः—पयसां घटाः, तैः. स्वबलानुरूपैः—स्वस्य बलं; तस्य अनुरूपाः, (रूपस्य योग्यः) तैः—agreeing with पयोघटैः 'by jars proportionate to', or in keeping with the strength. The idea of tending garden-plants by watering them and rearing them up like children is very common in Sanskrit literature, see Shâku. I and Jâna. V, 1. असंशयम्—without a doubt, cf. असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा Shâ. I, 22. प्राक्—Beforehand. तनयोपपत्तेः—तनयस्य उपपत्तिः (gaining, see V, 12) तस्याः. The preposition प्राक् governs the ablative; see XI, 65 and Shâ. V, 22. स्तनन्धयप्रीतिं—affection for a suckling child; see commen. the खश् affix comes after the verb धा and धे when नासिका and स्तन are compounded with the verbs as an object by Pâ. III, ii, 29; and the nasal is retained by Pâ. VI, iii, 67.

Trans.:—You will undoubtedly become familiar with maternal affection for a suckling child even before a son is born to you by your tending young trees of the hermitage by watering-pots proportionate to your strength.

79. दयार्द्रचेताः—दयया आर्द्रम् (lit. wet; hence, melted) चेतः यस्य सः one whose heart had been melted with pity. सायं—an indc. 'at evening time.' शान्तमृगम्—शान्ताः मृगाः (beasts in general, the मृग मृगास्या° meaning 'deer';) यस्मिन् तत्. मृगः पशौ कुरङ्गे च Medi.

Trans.:—The tender-hearted Vâlmíki took her who thanked him for the favour shown by him, with him and conducted her to his own hermitage where in the evening the deer sat by the side of the alters and the beasts were quite quiet.

80. **शोकदीनां**—शोकेन दीना, ताम् (सीतां) she who had become despondent by grief. **निर्विष्टसारां**—निर्विष्टः (enjoyed and thus 'emptied, finished'; see XIII, 60) सारः (essence) यस्याः तां. **अन्त्यां कलां**—last digit. **दर्शः**—the day of the new moon, अमावास्या. दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमे *Amara* see *commen.*

Trans.:—He gave her who was overwhelmed with grief, into the charge of the female ascetics who were pleased by her arrival [it was] like Darsha consigning to the herbs the last digit of the moon whose essence had been quite finished up by the Pitṛis.

81. **इङ्गुदी०**—The Ingudi called *Nagelia Putranjiva,* is a tree whose fruits contain a large percentage of oil which was extracted by anchorites for use in lamps, and various other house-hold purposes. The fruits were made into and worn as necklaces particularly by females as they were supposed to possess prolific efficacy, hence its botanical name. इङ्गुदीनां स्नेहः (oil; 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके'; see IV, 75); तेन कृताः प्रदीपाः यस्मिन् तत्. **मेध्या०**—मेधाय हितं यद्वा योग्यं मेध्यं fit for a sacrifice, holy; मेध्यं च तत् अजिनं (अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री *Amar.*) च, तदेव तल्पं यस्मिन् तम्. **अन्तः**—*inde.* inside. **तस्यै उटजं वितेरुः**—mark the use of the dative तस्यै with the verb तॄ with वि to assign. **सपर्यानुपदं**—for सपर्या see II, 21; and for अनुपदं I, 44.

Trans.:—After welcoming her those [female-ascetics] assigned for her residence a hut in which was [placed] a lamp fed by Ingudi oil, and a bedding of a sacred skin spread out.

82. **अभिषेकप्रयता**—प्रयता 'purified, see I 34, 94; III, 44. **प्रयुक्तपूजा**—प्रयुक्ता पूजा यया सा. **वल्कलिनी**—one clad in bark-garments. **वन्येन**—see I, 45. **प्रजासन्ततये**—for the continuance of the race. For सन्तति see I, 69.

Trans.:—She who was dressed in bark-garments lived there purified by baths and offering worship to guests according to precepts, and sustained her body by means of wild fruits and roots for the continuance of her husband's race.

83. **अपि स्यात् किं**—Is it likely. In such constructions which are apparently interrogative there is always an inherent sense of an affirmative reply: in fact the present expression is equivalent to the English 'would that I see Râma over-come with repentance'. **सानुशयः**—अनुशयेन (अनुशय=remorse, repentance,'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' *Vishva*) सह वर्तते असौ. **अनुष्ठितं**—whatever was done. **शासनं**—see XI, 65.

Trans.:—Even the killer of the vanquisher of Shakra being desirous of seeing whether the monarch had by this time been smitten by remorse narrated to him (his elder brother) the manner of execution of his order including [all that occurred] up to the end of the lamentation of Sitâ.

84. सहस्यचन्द्रः—सहस्यस्य चन्द्रः 'the moon during the month of Pausha', which is one of the autumnal months. मनस्तः—मनसः इति मनस्तः 'from the mind', the suffix तस् added in the ablative sense निरस्ता—driven away.

Trans.:—Râma at once (on hearing this) became full of tears like the moon of Pausha shedding drops of cold water. By him, who was frightened of scandal, was Sitâ driven away from the house but not so from his heart.

85. अवेक्षणजागरूकः—अवेक्षण = watching over, taking care of; for जागरूक see X, 24. भ्रातृसाधारणभोगम्—whose enjoyment is in common with, along with the brothers. रजोरिक्तमनाः—रजसा रिक्तं मनः यस्य सः one whose mind was void of the *Rajoguṇa*.

Trans.:—That sagacious King, vigilant in looking after the several castes and their modes of life, himself restraining his grief, with a mind free from Rajas, ruled over his rich kingdom which he enjoyed in common with his brothers.

86. एकभार्याम्—एका चासौ भार्या च, ताम्. परिवादभीरोः—परिवादस्य (see V, 24 and *commen.*) भीरुः, तस्य 'of him who was afraid of ill-repute.' असङ्घट्टसुखं—असङ्घट्टेन सुखं यथा तथा—in a happy manner, as there was no clash [from a rival]; सङ्घट्ट *lit.* friction, clash, coming in conflict. सपत्नीरहित: see VI, 63.

Trans.:—The goddess of wealth now shone as it were without a rival living in an unexpectedly happy manner on the bosom of the king who [being] afraid of ill-repute had abandoned his only wife though she was chaste.

87. प्रतिकृतिसखः—The only way of dissolving this compound is by taking it as a Tatpurusha, see note on सचिवसखः IV, 87. क्रतूनाजहार— see IV, 86 for आजहार.

Trans.:—The enemy of the ten-faced one did not take another wife after abandoning Sitâ but taking the image of her [Sitâ] for his partner in the rites performed sacrifices. When this account reached her ears, with great difficulty did she endure the unavoidable pain of repudiation.

Raghuvansha, Canto XV.

Notes and Translation.

1. बुभुजे—see III, 4; VIII, 73; and XII, 18. केवलाम्—Malli. explains it as एकाम्. It is also taken in the senses (1) समस्तां; (2) के सुखे अबलां असमर्थां because of the state of mind of Râma on account of the repudiation of Sitâ.

Trans.:—That protector of the world who had abandoned Sitâ enjoyed the earth alone which had for its girdle (the ocean) the depository of jewels.

2. लवणेन—लुनातीति लवणः Lavaṇa was the son of Râvaṇa by Kumbhînasi the daughter of Madhu. This Madhu performed severe penance by which Shiva was so highly gratified that he gave him a trident which possessed the power of turning to ashes any thing which it touched. विलुप्तेज्याः—(qualifies मुनयः)—विलुप्ताः (ध्वस्ताः) इज्याः (यज्ञाः) येषां ते. तामिस्रेण—*lit.* by the night-wanderer. It seems that these were the aborigines of the country who marauded and harassed the Âryans, see *Shâkuntala,* notes, act III, 24. यमुनाभाजः—यमुनां भजन्ति (तस्या आश्रयेण वसन्ति) ते य०भाजः. शरण्यं—see VI, 21 and XIII, 7.

Trans.:—The Munis, who lived on the [banks of the] Yamunâ, having their sacrificial performances disturbed by the night-wanderer Lavaṇa, [and being therefore] desirous of protection went to him [Râma] who was the refuge of the distressed.

3. तस्मिन्—refers to Lavaṇa in the preceding stanza; for the use of the *loca.* with प्रजन्हुः *cf.* न खलु शस्त्रं प्रहर्तुमनागसि *Shâ.* I. स्वतेजसा—by their own consuming energy; see *Shâ. p.* 68 *ll.* 4-7. व्ययम्—'applying, spending' as opposed to आय. Compare this use with that in St. 37 *infra.* The Munis are said to acquire a certain power of injuring, nay, even destroying, by cursing any one who does them harm, but at the same time, at every such curse their own energy to be able to do so gets lesser and lesser; hence, they are very particular and cautious in using it up.

Trans.:—Beholding Râma, they did not strike at him (the demon) with their consuming energy, for, it is only in the absence of a protector that the curse-armed ones spend their asceticism.

4. प्रतिशुश्राव—see XII, 69. काकुत्स्थ—see IV, 41. विघ्नप्रतिक्रियाम्—विघ्नस्य प्रतिक्रिया (remedy, removal; *cf. Utta.* V, 17), ताम्. धर्मसंरक्षणार्था—see *commen.* and *Bhag. Gitâ.* IV, 8. प्रवृत्तिः—appearance, manifestation, see *Shâ.* IV, 17. शार्ङ्गिणः—see XII, 70.

Trans.:—The descendant of Kâkutstha vouchsafed to them the removal of interruption [to their sacrifices]: the appearance on this earth of the wielder of the bow Shârnga has for its object only the protection of righteousness.

5. विबुधद्विषः—विबुधानां (of the Gods, त्रिदशा विबुधाः सुराः *Amar.* द्विट् (enemy), तस्य. दुर्जयः लवणः शूली—see note on लवण st. 2 *supra.* विशूलः—विगतः शूलः यस्य सः without the trident [in his hand]. प्रार्थ्यताम्—(see *commen.;* and IX, 56) प्रार्थ्—to attack, pursue.

Trans.:—They explained to Râma the means of the destruction of that enemy of the Gods—"Lavaṇa with the trident is invincible; attack [him] when he is without it".

6. शत्रुघ्नम्—see *commen.* It refers to *Pâ.* III, ii, 53 which lays down the rule that the affix ठक् comes after the verb हन् to kill when the object is in composition with it and when the word so formed denotes 'an agent other than a human being'. Shatrughna may be said to be "other than a human being" for which see X, 58, where we are told that he was देवांशसम्भवः or the word may be taken as in the मूलविभुजादि class formed by the affix क. अरिनिग्रहात्—for निग्रह see XI, 90; XII, 52.

Trans.:—The Râghava directed Shatrughna to give peace and well-being to those [ascetics] so that he (*i. e.* Shatrughna) may make his name accord with its root-meaning by the destruction of the enemies.

7. परम्—to the enemy; see VII, 41, 55. परन्तपः—see VI, 21. अपवादः—अपोद्यते अनेन इति अपवादः an exception. उत्सर्गम्—a general rule. व्यावर्तयितुम्—to stop, over-rule, arrest. *cf.* अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः *Ku.* ईश्वरः—the use of this word is rather unusual; when coupled with an *infi.* it has an adjectival sense 'powerful', 'possessing the capacity,' see *Ku.* IV, 12.

Trans.:—For, any one of the race of Raghu being a tormentor of his enemies is able to overcome them just as an exception [in grammar] is able to bar a general rule.

8. प्रयुक्ताशीः—प्रयुक्ता (*lit.* attached, put on, conferred, bestowed; see V, 35; XI, 6.) आशीः यस्मिन् सः. दाशरथी—दशरथस्य अपत्यं पुमान्. रथी—see VII, 52. वनस्थलीः—see VI, 64. अभीः—नास्ति भीः (fear; दरत्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयं *Amara.* see IX, 63) यस्य सः.

Trans.:—The dauntless son of Dasharatha who had received the benediction pronounced by his elder brother, went [on his journey] riding a chariot, viewing the forest glades which, being in blossom, were spreading fragrance.

9. रामादेशात्—in consequence of the order of Râma; for, otherwise Shatrughna did not want the army. अनुगता—following, obeying,

see *Mu.* VI, 5. **अर्थ**—mark the different senses in which the word is used in the first half of the stanza, ('aim, object'), and in the second half ('meaning'); see *commen.* The simile in the second half of the stanza though pedantic is appropriate inasmuch as the *prepo:* अधि though coming before the root इ is not an absolute necessity since the root by itself even without the *prepo:* means 'to learn' according to Patanjali.

Trans.:—The army which [though it] went after him according to the order of Râma proved useful to him for the accomplishment of his object just as the prefix अधि [though not necessary] becomes [useful] in the case of the root इ which means 'to learn' [to signify that meaning].

10. तपतां वरः—The best among the resplendent. The *geni.* of the *pre. par.* तपत् is used according to यतश्च निर्धारणं *Pâ.* II, iii, 41. In cases in which a distinction is made of an individual from his whole class the nouns with respect to which such pre-eminence is shown are put in the *geni.* case, see *Ap. G.* § 89 and 104b. **रथप्रष्ठैः**—going before, preceding the chariot; agrees with **वालखिल्यैः**—For an account of the Vâlakhilyas see *Bhâg.* Skan: XII, chap. 11. These are 60 thousand pigmy sages born of Samnâti the wife of Kratu. **अंशुमान्**—अंशवः सन्ति अस्य इति मतुप्—one possessing rays; the affix being used प्राशस्त्ये; hence, the 'sun'.

Trans.:—That (Shatrughna) the best among the resplendent, who having his path indicated to him by the Munis who went in front of his chariot, shone, while progressing, like the sun preceded by the Vâlkhilyas.

11. मार्गवशात्—'in consequence of his road.' **वश**—derived from वश् 2nd. *Paras.* 'to desire', 'to wish for'—is frequently used in the *abla.* in the sense of 'through the influence of,' 'on account of' *e. g.* देववशात्, कार्यवशात्. **वसतिः**—'staying, halting'; hence 'a night' as malli. takes it. **यतः**—*Geni.* of the *pre. p.* यत् of इ 'to go'.

Trans.:—On account of [the course of] the road of him who was travelling [being along the hermitage], there befel a night's stay [for him] in the hermitage of Vâlmiki wherein the deer [stood] with out-stretched necks at the sound of the chariot.

12. **ऋषिः**—The sage Vâlmiki is meant here. **क्लान्तवाहनम्**—क्लान्ताः वाहनाः (*lit.* the carriers; probably 'horses' here) यस्य सः, तम्. **तपः प्र०...भिः**—तपसः प्रभावः (energy, power) तपःप्रभावः; तपःप्रभावेन सिद्धाः (accomplished, gained); ताभिः. **विशेषप्रतिपत्तिभिः**—विशेषाश्च ताः प्रतिपत्तयश्च (प्रतिपत्ति honour, respect; see XIV, 22), ताभिः.

Trans.:—The sage, by means of special respectful arrangements gained by the power of asceticism, worshipped that prince whose horses were fatigued.

13. तस्यां एव यामिन्यां—On that very night. प्रजावती—Brother's wife. अन्तर्वत्नी—see *commen.* The नुक् is added to the words अन्तर्वत् and पतिवत् when the *fem.* affix ई (ङीप्) follows. This *irreg.* formation of the feminine is employed only when the sense of the words so formed is 'a pregnant woman', and 'one whose husband is living' respectively. In any other sense we cannot have the form of अन्तर् with the मतुप् since that affix, is applied only in the possessive sense and अन्तर् has the sense of location and can never be in apposition to अस्ति 'having', 'possessing' in the Sûtra तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्. With regard to the other word it may be remarked that it becomes पतिमती when the sense is only that of 'having the husband living' and has no sense of 'being pregnant'. कोशदण्डौ—कोशः (treasure) च दण्डः (army दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः Vishva) च. सम्पन्नौ—complete, in every way up to a high standard. Here Sitā is compared to क्षिति and her sons to कोशदण्डौ.

Trans.:—That same night his brother's wife who had been in an interesting condition gave birth to two glorious sons just as the earth gives both *viz.* full treasure and a perfect army.

14. सन्तानश्रवणात्—सन्तन्यते अनेन इति सन्तानं; *lit.* one who continues on the line, तस्य श्रवणात्. सौमनस्यवान्—शोभनं मनः यस्य सः सुमनाः; सुमनसः भावः सौमनस्यम्; सौमनस्यं अस्ति अस्य इति. आमन्त्र्य—Having asked (leave). Mark this idio. use of the verb मन्त्र् with आ; *cf.* VII, 30 and आमन्त्रयस्व सहचरं; लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये *Shā.* III and IV. युक्तरथः—युक्तः (harnessed, got ready; from युज् to join) रथः यस्य सः.

Trans.:—Saumitri, who was highly gratified on hearing (of the birth) of the sons of his brother, having got his chariot ready asked permission, with folded hands, of the Muni [to depart] and left in the morning.

15. मधूपघ्नं—The *commen:* speaks of this as the capital of Lavaṇa and his father; while others call it the forest adjoining the capital of these demons. कुम्भीनस्याः कुक्षिजः—one born from the womb of Kumbhinasi. This was Lavaṇa. करं—a tax, black-mail. सत्त्वराशिः—a heap of animals "सत्त्वं * * * * बले प्राणेषु जन्तुषु." उपस्थितः—arrived. Mark the various senses in which this word is used. Frequently it is used in the sense of 'welcoming'. Mark the idio: use of the two च s to indicate simultaneous action.

Trans.:—He reached Madhupaghna: and there arrived at the same time he who was born of the womb of Kumbhinasi laden with a heap of the [dead carcasses of] animals as if it was a tribute [exacted] from the forest.

16. वसागन्धी—वसायाः (of fat) गन्धः वसागन्धः then see *commen:* and I, 38 for the change of °गन्ध into गन्धी. जङ्गमः (अतिशयेन गच्छतीति) fast

moving. चिताग्निः—funeral pyre. The adjectives can be applied to चिताग्निः and सः from the previous stanza.

Trans.:—Grey like smoke, stinking with the smell of fat, having hair tawny like flames of fire, and circumvented by a host of devourers of raw flesh, he looked as if he were a moving funeral pyre grey with its smoke, having tawny hair-like flames and hovered upon by vultures.

17. अपशूलम्—अपगतं शूलं यस्य सः, तम् one who had no spear. It was when Lavaṇa was without his spear that he was vulnerable, see *st. 5 supra.* सम्मुखीनः—सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः *lit.* 'Showing or reflecting the whole face' *i. e.* a mirror. Here it is used *figly.* in reference to victory. The affix ख (ईन्) in the sense of mirror comes after यथामुख and सम्मुख (accord. to *Pâ.* V, ii, 6) in the *geni.* case. The सम means 'all' and its final अ is elided in the compound. रन्ध्रप्रहारिणाम्—रन्ध्रैः प्रहारः शीलं येषां ते रन्ध्रप्रहारशीलाः, तेषाम्.

Trans.:—Having met him (Lavaṇa) without his spear the younger brother of Laxmaṇa attacked him: success is in full front of those who strike at the weak points [of an enemy].

18. 19. These two stanzas make up a युग्म, see notes on I, 5. न अतिपर्याप्तम्—not more than sufficient. दिष्ट्या—By good fortune; fortunately; this word is used in literature as an *indecli.* but it may be viewed as the *instru.* of दिष्टि. उपपादितः—brought near, hence 'offered, presented'. Mark the use of the dative मे with this verbal form. सन्तर्ज्य—threatening. प्रांशुं—an *indecli.* see I, 3. मुस्तास्तम्बम्—a knot of the Mustâ-grass. स्तम्ब 'collection' or knot formed by a number of stalks intertwined by the roots entangled with one another'. Such a knot of grass is easily uprooted.

Trans.:—Remarking that oversufficient food has not been obtained to-day for my belly it is good that (fortunately) thou hast been offered to me by the frightened Creator: the demon thus threatening Shatrughna, with a desire to kill him rooted up a tree just as if it were a knot of the Mustâ grass.

20. निशितैः—निशित=Sharp. शकलीकृतः—a च्वि formation, 'made into pieces.' गात्रं—the body. शाखी—one having branches—the tree. क्षिप्तः—thrown, hurled.

Trans.:—The tree hurled by the demon being cut to pieces by the sharp arrows of Saumitri did not reach his person, but the pollen of its flowers alone fell on it.

21. महोपलम्—a large stone. तस्मै प्रतिजिघाय—sent at him, threw against him. The use of this dative is on the analogy of the Sûtra क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः I, iv, 37; *cf.* VIII, 79, हरिरस्मै सुराङ्गनां प्रतिजिघाय.

Trans.:—In consequence of the destruction of that tree the demon hurled at him a huge boulder which was, as it were, a fist of the God of Death separated from his hand.

22. **सः** refers to the महोपल. **परमाणुताम्**—परमाणोः भावः परमाणुता 'atomicity' by त्वतुलोपमाभ्याम् *Pā*.

Trans.:—That boulder was struck by the *Aindra* missile adopted by Shatrughna; whereby it reached the condition of atomicity finer than even that of sand.

23. **दोः**—This word is usually *mascu.* accord. to *Amara* but एकाक्षर-निघण्टमाला has पुन्नपुंसकयोर्बाहौ दोः स्याद्गुणे विदुः स्त्रियां. Likewise बाहाबाहौ प्रवेष्टो च दोः क्लीबेऽपि भुजस्त्रिषु says Bhâguri. To obviate this peculiar construction a different reading has been suggested which is दोर्थं रक्षोऽथ दक्षिणं instead of दक्षिणं दोर्निशाचरः. **एकतालः**—Having only a single palm-tree; agreeing with गिरिः.

Trans.:—The night-wanderer rushed at him (Shatrughna) with his uplifted right arm and therefore appeared like a mountain with a single palm-tree (the entire mass of which mountain was) set in motion by a portentous storm.

24. **कार्ष्णेन**—कृष्णस्य अयम् कार्ष्णः, तेन 'appertaining to Vishṇu' or it may be taken to mean 'made of iron' from कृष्ण iron. **पत्रिणा**—by an arrow.

Trans.:—That enemy, whose heart was split by the *Vaishṇava* arrow, while falling down made the ground tremble, but that fall removed the trembling from the [hearts of the] dwellers of the hermitage.

25. *Trans.:*—Crowds of crows gathered on the dead demon while heavenly showers of flowers fell on the head of his adversary.

26. **वीरः**—विशेषेण ईरयतीति वीरः—warrior, hero.

Trans.:—That hero (Shatrughna) after having killed Lavaṇa considered himself as really born of the same mother as his puissant brother who shone with the glory of killing Indrajit.

27. **चरितार्थैः**—चरितः (gained, obtained) अर्थः (object) यैः ते चरितार्थाः, तैः. **विक्रमोदग्रं**—विक्रमेण उदग्रं (see VI, 32 and IX, 64).

Tarns.:—While he was being praised by the hermits who had now gained their object, his head—which was raised high in consequence of his heroic deed but which was bent down through modesty—looked graceful.

28. **निर्ममः**—see XII, 60. **अर्थेषु**—in regard to worldly objects **कालिन्दी**—another name for Jamnâ.

Trans.:—He who had a charming form (*viz.* Shatrughna), who was indifferent to worldly objects, and whose ornament was valour erected the city of Mathurâ on the banks of the Jamnâ.

29. **सौराज्यप्रकाशाभिः**—agrees with पौरविभूतिभिः, for 'सौराज्य' good rule see V, 60. **स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्**—see *Ku.* VI, 37. अभिष्यन्द is 'excess', 'surplus'; when applied to population it means 'a population which has no room in the original limits of a locality' or 'अतिरिक्तजनः' as explained by *commen.* वमन is आहरणं 'bringing'. **उपनिवेशिता**—colonised, founded, populated; see *Ku.* VI, 37.

Trans.:—Which appeared, in consequence of the prosperity of its citizens resulting from his benign rule, as if it had been populated by the surplus population from Heaven.

30. **सौधगतः**—सौधे गतः one seated in the palace. 'गत at the end of a compound conveys the sense of 'seated in,' 'located in' 'attached to,' 'resulted from'; see सदोगतः III, 16. **चक्रवाकिनीम्**—चक्रवाकाः सन्ति अस्यामिति इन्. One having the Chakravâka birds on its surface. **हेमभक्तिमतीम्**—हेम्नः (of gold) भक्तयः (streaks, ripples, hence decoration', see XIII, 75; *Me.* 19. The meaning here is different from that in V, 74 where it means 'arrangement'); हेमभक्तयः सन्ति अस्यामिति हे॰मती, ताम्.

Trans.:—There, having seated himself in his place and looking at [at the sight of] the river Yamunâ he was highly pleased with the Chakravâka birds on her, which, in consequence, appeared as if she were the braid of hair of the Earth decorated with golden studs.

31. **मन्त्रकृत्**—see I, 61; V, 4.

Trans.:—That seer, to whom the Mantras had been imparted by revelation, (who was the expounder of the Mantras), who being the friend of Dasharatha as well as of Janaka, out of regard for both, performed according to proper rules the purificatory ceremonies with regard to both the sons of Maithili.

32. **कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ**—कुश is the Darbha grass; and लव is according to *Malli.* the hair of the tail of a cow, while others say the word लव is मेषादिलोमवाचि. Whatever sense be taken the pun is note-worthy. उन्मृष्टः=मार्जितः wiped away. क्लेदः=moisture, wetness. **तदाख्यया**—by those appellations *viz.* those of the wiping materials.

Trans.:—Verily the poet gave the names Kusha and Lava to the two sons of Sitâ from the names of the wiping materials, since they had been wiped of the uterine moisture by means of Kusha grass and the hair of the tuft of the cow's tail.

33. **साङ्गम्**—The usual अङ्गानि or subordinate portion of Veda are शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः ॥ ज्योतिषामयनं चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥ १ ॥ *viz.* science of correct pronounciation; ritualistic forms; grammar;

etymology; prosody; astronomy अङ्गैः सह साङ्गम्. कवि°पद्धतिम्—प्रथमा चासौ पद्धतिश्च प्रथमपद्धतिः कवीनां प्र°पद्धतिः, ताम्=the first guide to all poets.

Trans.:—No sooner had they come out of the stage of infancy than he taught them the Vedas including the subordinate branches (of same) and then made them chant his own composition which was the first guide for all poets.

34. अग्रतः—though the termi : तस् is usually found in the *abla.*, here it is used in the *loca:* sense. शिथिलीचक्रतुः—a च्वि formation.

Trans.:—Singing the pleasant history of Râma before their mother the two sons slightly lessened her grief of separation from him (Râma).

35. त्रेताग्नितेजसः—see *commen.* and XIII, 37. The three fires are गार्हपत्य likened to पिता; दक्षिणाग्निः to माता, and आहवनीय to गुरु; see *Manu* II, 231.

Trans.:—The other three scions of the race of Raghu, who were as vigorous as the three fires, became the fathers each of two sons begotten on their wives who were pre-eminent 'as wives' by being connected with (married to) them.

36. बहुश्रुते—well-versed, proficient in the Shrutis. पूर्वजोत्सुकः—eager about [meeting] his elder brother.

Trans.:—Shatrughna, being anxious about [meeting] his elder brother, conferred the kingdoms of Mathurâ and Vidishâ on his two sons—Shatrughâti and Subâhu—who were well-versed in the Shrutis.

37. तपोव्ययः—तपसः व्ययः (interruption, obstruction; *cf. Shâ.* VI, 16. The sense here is different from that in V, 5 and XII, 23 as also in XV, 3, मा भूत्—see I, 37; V, 24. निस्पन्द—motionless, steady; see VI, 40.

Trans.:—[Shatrughna] passed by Vâlmika's hermitage, where the deer were motionless over the songs chanted by the sons of Maithili, without entering it that there may be no obstruction to his (Vâlmika's) penance.

38. वशी—see II, 70. For a parallel description see VII, 14-16.

Trans.:—He, who had full control over his passions and who was gazed upon by the citizens with great admiration at his having killed Lavaṇa, entered Ayodhyâ whose streets had been beautified with ornamentation.

39. उपस्थितम्—*lit.* seated; here however, it may be taken in the sense of 'respectfully treated' see I 37. असामान्यपतिम्—'one who was not an ordinary husband', inasmuch as he looked upon the earth as his only wife after having abandoned Sitâ.

Trans.:—He beheld Râma, [now] the husband of the Earth alone on account of his having abandoned Sitâ, seated in the centre of the assembly and respectfully waited upon by it.

40. अभ्यनन्दत्—Congratulated, greeted; *cf.* II, 74; XI, 30. अन्तकः—the destroyer; this word usually signifies यम the Pluto of Indian mythology; see VIII, 45. कालनेमिवधात्—Kâlanemi was a powerful giant, the son of Hiraṇya-kashipu. In the Harivansha he is described as having 100 heads, and 100 arms, and killed by Vishṇu. तुरापाड्—Indra. The formation of the word is a very complicated one see *commen.* शार्ङ्गिणम्—Vishṇu who is mentioned at times, as the younger brother of Indra.

Trans.:—The elder brother (Râma) congratulated that destroyer of Lavaṇa, who was bowing before him, just as Indra did to Vishṇu, when pleased by the killing of Kâlanemi [by the latter].

41. सर्वतः *indecli.*—'on all sides, everywhere.' वार्तम्—see V, 13; XIII, 71. सन्ततिः—see I, 69.

Trans.:—Being interrogated, he informed the King of happiness every where, but did not say anything about his progeny in obedience to the command of the primeval poet who was to restore it to him at the right time.

42. जानपदः—see *commen.* जनपद is rather a vague term meaning 'the kingdom;' but here it may be taken to mean 'the country' as in *Megha.* 16, as opposed to 'the town'; see *Râmâ. Uttar.* 4 for the episode.

Trans.:—Now (it came to pass) that a certain Brâhmaṇa, an inhabitant in the country, took down at the gate of the king a [dead] infant child which he had carried in his arms and began to cry out.

43. शोचनीया—fit to be deplored. कष्टात् कष्टतरम्—the first कष्ट may be that of being cast away by Dasharatha and the second that of failing into the hands of a ruler like Râma. Fallen from one calamity into another.

Trans.:—Oh (mother) Earth! You are to be deplored. Slipped off from Dasharatha and come in turn into the hands of Râma you have fallen into a condition which is wretched of the wretched *i. e.* most wretched.

44. शुचः हेतुम्—cause of grief. अकालभवः—नास्ति उचितः कालः यस्य untimely, premature. इक्ष्वाकुपदं—the territory of the Ikshawakus.

Trans.:—The protector Râghava became abashed on hearing the cause of the grief of that Brâhmaṇa: since untimely death never even touched the kingdom of the Ikshwakus.

45. मुहूर्तम्—see XIII, 17. कौबेरं—कुबेरस्य इदं see XIV, 20; some read सहस्त्र instead of क्षमस्व.

Trans.:—Consoling the grief-stricken Brâhmaṇa by the words 'please pardon me for a while' he (Râma) thought of the vehicle of Kubera with a desire of conquering the son of Vivasvat (the god of Death).

46. आत्तशस्त्रः—see XI, 13. रघूद्वहः—see IX, 9. गूढरूपा—गूढं रूपं यस्याः सा one whose form was concealed. सरस्वती—the goddess of speech: the words of the revelation are given in the next stanza.

Trans.:—Taking up his weapons, the scion of the Raghu-race got upon that car and started. At that time the goddess of speech keeping herself concealed uttered words in front of him.

47. अपचारः—crime, misdeed. The *commen.* explains it as वर्णधर्मव्यतिरेकः a conduct not in keeping with the caste of an individual. Thus Shambûka being a Shûdra he was not within his bounds in practising austerities. प्रशमयेः—put it down; nip it out. कृती—one who has done his duty and thus gained his object (see III, 51; XII, 64) hence, one who is successful, happy.

Trans.:—Oh king! there lurks some crime among your subjects, seek it and stamp it out, then [alone] you will have done your duty.

48. आप्तवचनात्—see X, 28; XIII, 60. विनेष्यन्—desirous of removing, see *Mâ*, X, 62; *Ki.* VII, 30. वर्णविक्रियाम्—वर्णस्य (of the caste) विक्रियाम्—Violation of the appropriate duties, see XIII, 71 and XIV, 36. वेग०केतुना—वेगेन निष्कम्पः; वेगनिष्कम्पः केतुः (banner-cloth) यस्य सः, तेन.

Trans.:—In consequence of this reliable speech Râma who was eager to stamp out the violation of appropriate duty in a caste travelled in various directions by [the help of] the car whose banner stood motionless through its velocity.

49. धूमा०क्षम्—mark the formation of अक्ष of the word अक्षिन् at the end of a compound by बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् *Pâ.* V, iv, 113.

Trans.:—Now, the decendant of Îkshwâku saw a certain individual practising asceticism, having blood-shot eyes from smoke, suspended from the branch of a tree and having his head hanging downwards.

50. पृष्ट०न्वयः see *commen.* and I, 9, 12. सुरपदार्थिनम्—सुराणां पदं (country, region) सुरपदं, तत् अर्थते असौ इति सुरपदार्थी, तम्—one coveting or longing an entrance in the region of the gods. आचष्ट—from चक्ष् 2nd Ât. to speak. किल—see II, 53; IV, 58.

Trans.:—On being interrogated by the king about his name and lineage, the smoke-inhaler, it is said, declared himself to be called Shambûka, and a Shûdra [by caste], and eager to get into the abode of the gods.

51. तपसि अनधिकारित्वात्—In consequence of want of right in regard to [performing] penance. A Shûdra has no right to perform

penance. His previlege is to serve तपः शूद्रस्य सेवनं. **अघावहम्**—अघं आवहति असौ, तम् producing misfortune, calamity; see XIX, 52. **शीर्षच्छेद्यम्**—शिरसः छेदं नित्यं अर्हति इति शीर्षच्छेद्यः or शैर्षच्छेदिकः the affix यत् comes after शीर्षच्छेद in the *accus.* in the sense of 'who deserves *that* under all circumstances.' **परिच्छिद्य**—Having decided upon. Mark the senses of च्छिद् with परि in VI, 77 and XVII, 59 where it may mean 'accurately gauged.'

Trans.:—The leader (the king) took up his weapon, having come to the decision that the individual, who on account of his having no right to perform penance brought calamity on the subjects, deserved execution.

52. **हिमक्लिष्टकिञ्जल्कम्**—हिमेन(by frost) क्लिष्टाः (*lit.* tortured, troubled; hence 'burnt down'); हिमक्लिष्टाः किञ्जल्काः (filaments) यस्य तत्. **ज्योष्मश्रु** of course goes with तद्वक्त्रम्; and since शम्बूक was doing penance by being surrounded with fire it is but natural that his beard and mustache had been singed by the flames. **कण्ठनालात्**—नाल is a hallow stalk, see VI, 13; the neck is compared to it very aptly, supporting the face which is likened to a lotus-flower.

Trans.:—He caused his head (*lit.* his face)—the beard and mustache on which had been singed by the sparks of fire and which therefore, resembled a lotus whose filaments are burnt down by frost—to be lopped off.

53. **दुश्चरेण तपसा**—see VIII, 79. **स्वमार्गविलङ्घिना**—स्वस्य मार्गः स्वमार्गः (the path of the Shûdra Shambûka was to serve the members of the first three orders and not to perform austerities. He transgressed the ordainment and thus brought calamity on the people, and therefore, was punished by Ráma) स्वमार्गं विलङ्घते तत् (तपः), तेन.

Trans.:—The Shûdra, being punished by the king himself, gained the position attainable by the virtuous—a position which could not be secured even by rigid austerity which [though he practised it] was by itself a transgression of the path laid down (for a Shûdra).

54. **रघुनाथः**—रघूणां नाथः where the ना though preceded by र does not become णा by *Pâ.* VIII, iv, 36 quoted by *comm.* There are twenty-five words in which the change of न to ण is prohibited by this Sútra. **अगस्त्येन**—(see IV, 21 and 44) अगं स्त्याययति विन्ध्याख्यं अद्रिं स्तम्भयति इति अगस्त्यः. The word does not become अगस्त्य but retains the dental स by *Pâ.* VI, i, 64. It may be mentioned that the constellation Agastya appears in the sky about the month of August. This fact goes to show that our poet is precise as to time when he says शरत्कालः इन्दुना इव. **मार्गसन्दर्शितात्मना**—मार्गे सन्दर्शितः आत्मा येन सः one who showed himself on the way. **महौजसा**—is to be construed both with अगस्त्य and इन्दु. In the first his power is well manifested inasmuch as he stopped the mountain. In

the case of the Moon it may be mentioned that his power too is very great inasmuch as he influences the herbs (hence called ओषधीपतिः), and the waters of the ocean, etc.

Trans.:—As the autumn [after the rains] is met by the glorious Moon so was even Raghunâtha met by the powerful Agastya who showed himself in his path.

55. कुम्भयोनिः—see IV, 21. तस्मै—to Râma. दिव्यपरिग्रहम्—a present fit for the acceptance of celestial beings; see *commen.* परिग्रहः is a word which has been very variously used in different places in the poem. *e.g.* see XVI, 4. आत्मनिष्क्रयम्—own ransom, see II, 55; V, 22. अलङ्कारम्—This was a bracelet, see *Râmâ.* Uttar. LXXVI, 30 and *Ra.* XVI, 72.

Trans.:—The jar-born sage gave him [to Râma] the ornament which had been given to him by the ocean as a ransom when he had been drunk off by the sage and which was fit to be a possession for a celestial person.

56. मैथि०पारेण—मैथिल्याः कण्ठः, तस्मात् निर्गतः व्यापारः यस्य एतादृशः बाहुः the hand which had no more engagement in regard to the neck of Maithilî. परासुः—see IX, 78.

Trans.:—Râma bearing that (ornament) on the arm which was no lodger engaged [in putting itself] around the neck of Maithilî turned back [while] the son of the Brâhmaṇa preceded him.

57. पूर्वोदितां see *commen.* भ्रातुः agrees with तस्य. वैवस्वतात्—see 45 *supra.* The use of the ablative is explained by *Malli.*

Trans.:—That Brâhmaṇa who a while ago had uttered rebukes now, that he had his son restored to him, changed into praising of him who was a protector from even the son of sun (*i. e.* the god of Death).

58. अध्वराय see V, 1; XI, 1. उपायनैः—see IV, 79. सस्यं—This is क्षेत्रगतं सतुषं धान्यम् = grain in husk.

Trans.:—Like as the clouds pour down rain on standing corn so the demons, monkeys, and princes showered presents upon him who had let loose a horse for the Adhvara sacrifice.

59. भौमानि एव धिष्ण्यानि—Houses located on the sublunary orb, see *comm.* ज्योतिर्मयानि—*located* on the stars such as Agastya and the Saptarshis.

Trans.:—The invited great Rishis came from all parts to him (responded to his invitation) leaving their mundane and starry abodes.

60. उप०निविष्टैः—agrees with तैः *i. e.* by the Maharshis alluded to in the foregoing stanzas. उपशल्य is the open space in the vicinity of a town, see *Md.* V, 8.

Trans.:—In consequence of the sages having been quartered in the open spaces round it (Ayodhyâ), with its four gates like so many mouths, appeared like the image of Brahmâ with the newly created animal beings surrounding it.

61. **प्राग्वंशवासिनः**—प्राग्वंशे वसति असौ प्राग्वंशवासी, तस्य; agrees with पत्युः. प्राग्वंश is a shed erected on the eastern side of the main sacrificial place where the Yajamâna waits for the सहधर्मचारिणी, his wife to join him. **अनन्यजानेः**—see *commen.* The नी in place of या of जाया comes at the end of a compound by the Sûtra quoted by Malli. **हिरण्मयी**—हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयः; हिरण्य is one of the eleven words which belong to the दाण्डिनायन class see *Pâ.* VI, iv, 174.

Trans.:—Even the abandonment of Vaidehi was praiseworthy' for while waiting in the Prâgvansha it was her (Sitâ's) golden image which was a wife to him who had not taken another wife.

62. **विधेः अधिकसम्भारः**—(सम्भारः see XII, 4 also *cf.* पूजासम्भारो मया सन्निधापनीयः *Mâla.* V); 'more than what was required by rules.; **मखः** see III, 39. **क्रियाविघ्नाः राक्षसाः**--The demons have been frequently mentioned as the interruptors in a sacrifice; thus *Shâ.* III, छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः सन्ध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ *Shâ.* III, 34.

Trans.:—Thereafter the sacrifice was commenced [in such a style] that it had preparations grander than [those sanctioned] by the rules of shâstras, and wherein the demons themselves, who were the usual obstructors in the performance, became the guardians.

63. **प्रचे०ज्ञम्**—उपज्ञायते इति उपज्ञा. By the rule आतश्चोपसर्गे the affix अण् comes after those verbs which end in आ when an Upasarga is in composition and when the word to be formed is feminine as प्रदा, उपधा. It *i. e.* उपज्ञा here is changed to a *neuter* noun by उपज्ञोपक्रमम् etc. *Pâ.* II, iv, 21 which says—a Tatpurusha compound ending with the words उपज्ञा 'invention,' and उपक्रम 'commencement' is *neuter* when it is intended to express the starting point of a work which is first invented or commenced. **रामायणम्**—see *commen.* The ण comes here in place of न by पूर्वपदात् etc. which lays down the rule that न् is replaced by ण् when the letter occasioning the substitution (*i. e.* the letter र) occurs in the first member of a compound and the whole is a name provided, furthermore, that the first member does not end in ग. **मैथिलेयौ**—मैथिल्याः अपत्ये पुमांसौ. By *Pâ.* IV, i, 120 words ending in a feminine affix take ढक् in forming their patronymic *e. g.* वैनतेयः or सौपर्णेयः but सौमित्रिः is not formed in this manner as it belongs to Bhâvâdi class.

Trans.:—Now, being encouraged by their preceptor, the two sons of Maithili—Kusha and Lava—went about here and there, chanting verses from the Râmâyaṇa, a work first known to the son of Prâchetasa.

64. **तौ किन्नरस्वनौ**—those two who had a voice like that of the

Kinnara. The Kinnaras were a class of semi-divine beings particularly known for their melodious and sweet voice and therefore they have been mentioned as the singers of heaven. किन्नराणां इव स्वनः ययोः तौ. अलम्—see VI, 77. This prepositson is generally used with the instrumental although it is found in literature with the infinitive of verbs *accord:* to पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु *Pâ.* III, iv, 66.

Trans.:—The life-history of Râma, the work of Vâlmiki, and these two youths having the voices of Kinnaras–what's it that is now wanting to enable these two to captivate the hearts of their hearers.

65. *Trans.:*—The charmingness of the two in regard to their form and in singing was brought to notice by persons who were able to perceive them, and hence Râma who became curious, being accompanied by his brother, saw them and heard them.

66. **श्रवणे एकाग्रा**—concentrated in listening. एकं अग्रं=(foremost part *i. e.* the part above the neck) यस्याः सा. **संसत्**—the assembly. **वनस्थली**—see st. 8 *supra*; IX, 41. **हिमनिष्यन्दिनी**—हिमस्य निष्यन्दः (flowing, tricking down) अस्ति अस्यां इति इन्.

Trans.:—The assembly ardently intent upon listening to their singing with their faces covered with tears [of joy] appeared like a glade unshaken by the wind, dripping dew-drops in the morning.

67. **वयो°विसंवादि**—see *commen.* 'not in harmony as regards age and dress,' *cf.* Râmâ. *Uttar.* canto 106. **जनता**—see *commen.* the con-course of the people. The affix तल् (ता) comes in the sense of collection thereof after the words ग्राम, जन, बन्धु, and सहाय. **नाक्षिकम्पं**—see *commen.* a special Bahuvrihi.

Trans.:—The gathered people observing similarity except as to dress and age between them and Râma stood steadily gazing.

68. **प्रीतिदानेषु**—in regard to presents given out of affection. The nouns governed by स्पृह् are generally put in the *dative* but frequently with the *locative*, see III, 5. **वीतस्पृहतया**—वीता (from वी 2nd *Âtm.* to go) चासौ स्पृहता (longing) च, तया. वीत in the sense of वीता 'absent' is found frequently in literature. *comp.* has been dissolved by Hemâdri as वीता स्पृहा ययोः तौ वीतस्पृहौ, तयोः भावः, तया; but I feel the first is preferable. The Râmâyaṇa *Uttar.* Cha: 94 narrates at length how both the brothers declined to accept the 'अष्टादश सहस्राणि सुवर्णस्य' when they ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ । वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ॥ सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने । तथा तयोः प्रब्रुवतोः कौतूहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥

Trans.:—The populace were not wonder-struck so much by their skill as by their indifference to the presents offered to them out of affection by the king.

69. *Trans.:*—Who has been your instructor in the art of singing and of what poet is this the composition? Thus interrogated by the king both of them mentioned the name of Vâlmiki.

70. **सावरजः**—see VI, 58, and XIV, 11. **उरीकृत्य आत्मनः देहम्**—keeping to himself his body. The word आत्मनः must be construed with उरीकृत्य. If the other reading दूरीकृत्य be adopted then आत्मनः can well go with देहं. **न्यवेदयत्**—see XI, 46 and 47 for the use of this verb. The commentator Vallabha observes in his commentary that the king gave up all his kingdom to the sage Vâlmiki as a price for the services rendered by the Muni in educating his sons and could not give up his body as he had yet to complete the sacrifice.

Trans.:—Now, Râma accompanied by his younger brothers went to Prâchetasa and offered him his kingdom only keeping his own body for himself.

71. **मैथिलेयौ**—see 63 *supra*. **रामाय आख्याय** mark the *dative* with ख्या to tell, see Ap. G. § 68. **कारुणिकः**—the sûtra (*Pâ.* V, i, 109) quoted by *commen.* means that the affix ठञ् comes after a word in the first case in the sense of 'that whose occasion or purpose is that indicated by the word with which it is combined.' Here the purpose is that of करुणा compassion.

Trans.:—Telling Râma those two sons of Maithili were born of him, the compasionate poet solicited the acceptance of Sitâ.

72. **तात**—sire! *see* I, 72 and XI, 40. This word is used in reference to juniors as well as seniors, and also in the sense of 'Oh thou deserving compassion.' **समक्षम्**—The word अक्षिन् when preceded by the affixes प्रति, पर and सम् becomes अक्ष in an Avyayibhâva compound, by the Vârtika on the rule quoted by *commen.* **दौरात्म्यात्**—दुरात्मनः भावः wickedness, depravity. **अत्रत्याः**—अत्र भवः (जातः), एतत्स्थानसम्बन्धो वा. 'belonging to or connected with this place'; hence, those that are here.

Trans.:—Oh respected sire! Your daughter-in-law was proved to be chaste (by the fire-ordeal) in fire under our own eyes, but the people of this place do not believe in her [purity] on account of the wickedness of the demon.

73. **ताः**—refers to प्रजाः. **चारित्रम्**—also **चारित्र्यम्**—the word is formed by the addition of the suffix णित्रन् to चर् by *Uṇâ* चरेर्वृत्ते in the sense of the general root meaning 'conduct'; but the word has come to signify not merely 'behaviour' but 'good conduct' and in the case of the female sex 'chastity,' 'purity of the life.' **प्रत्याययतु**:—may create confidence. **उद्दिश्य**—an *indecli.* 'with reference to, regarding.' **प्रतिपत्स्ये.** The root प्रतिपद् has a variety of senses which may be carefully noted.

Trans.:—Let Maithili convince them [*i. e.* the subjects] with regard to her chastity; thereafter, as per your order shall I take her back with her sons.

74. प्रतिश्रुते—promised. The verb प्रतिश्रु takes the *dative* of the person to whom a promise is made. नियमैः—a नियम is a self-imposed religious observance dependent on external conditions नियमः शरीरातिरिक्तदेशकालादिसाधनापेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः see I, 74.

Trans.:—Having been thus promised by the King, the sage caused Jânakî to be brought from the hermitage by his pupils, like the accomplishment of his object brought by means of the [rigid observance of] self-imposed religous duties.

75. अन्येद्युः—see II, 23. प्रस्तुतप्रतिपत्तये—for the purpose of proceeding with the work in front. सन्निपात्य—calling together. पुरौकसः—पुरं ओकः (place of residence) येषां ते 'citizens.'

Trans.:—Then the next day, calling together the citizens for the purpose of proceeding with the matter in hand the desecendant of Kakutstha caused the poet to be called.

76. स्वर०वत्या—agrees with ऋचा *instru:* of ऋक् a Vedic hymn. A Vedic hymn is said to be ineffective unless recited with proper intonation and correct accent. संस्कार is as *commen:* explains 'purity of words.' It may be said that both the sons of Sitâ were to her what स्वर and संस्कार are to the ऋक्. उद्‌र्चिषम्—ऊर्ध्वं अर्चिः यस्य सः see VII, 24; *Ku.* VII, 79.

Trans.:—The sage now came up to the glorious Râma who was accompanied by Sitâ and her two sons, and [being thus accompanied] he resembled the bright Sun adored with the Vedic hymn having correct accent and words by the Rishi.

77. कापायपरिवीतेन—कपायेण रक्तमिदम् (a cloth coloured with ochre; the affix अण् comes after the name of a colour in the sense of 'coloured thereby' according to *Pâ.* IV, ii, 1 quoted by *commen.*) कापायेण परिवीतं (*lit.* gone round on all sides; hence 'clad, enveloped'). शान्तेन—calm, majestic. अन्वमीयत—fr. अनुमा 3rd. *Âtm.* and 2nd *Pars.*; 'was conjectured' (from the dress and appearence).

Trans.:—It was conjectured, from her majestic form clad in ochre-coloured garment, and with the eyes fixed on her feet, that she was chaste.

78. प्रति०चक्षुषः—adj. qualifying जनाः; प्रतिसंहृत *p. p.* from प्रतिसंहृ to draw away, to withhold, see *Shâku.* प्रतिसंहर सायकं. अवाङ्मुखाः—having [their] faces hung down; see II, 60.

Trans.:—The people drawing away their eyes from the range of her sight stood with their heads hung down like paddy-blades in grain.

79. भर्तुः दृष्टिविषये—in the sight of [your] husband. आस्थितविष्टरः—(विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् *Amara.*) seated on a raised seat, or a chair; see VIII, 18.

Trans.:—The Muni seated on [his] seat ordered her thus—Oh child ! in the presence of your husband free the people of [all] doubt in regard to your conduct.

80. **आवर्जितं**—offered, given, poured out, see I, 62; VIII. 26, from आवृज् 1st *Âtm.* In the *causal,* the root is used in a different sense in XIII, 17 and XVI, 19. **पयः आचम्य**—sipping the water. Sîtâ was about to undertake an ordeal and according to Hindu ideas it was essential that she should purify herself before doing so. Holy water from the hands of the disciples of the sage Vâlmîki could not but be supposed to be endowed with a purifying influence. **सत्यां सरस्वतीम्**—a speech conveying an oath. **उदीरयामास**—see II, 9.

Trans.:—Then, Sîtâ, having sipped the holy water poured out by a disciple of Vâlmîki, spoke out the words making an asseveration.

81. **वाङ्म०**—a Dwandwa *comp.* **व्यभिचारः**—infidelity, faithlessness. व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति गर्हताम् Manu V, 164. **विश्वम्भरे**—Voc: of विश्वम्भरा, see *commen.* The verbs भृ, तृ, वृ, जि, धृ, सह्, तप्, and दम् when compounded with a noun to signify a *name* the noun always takes a nasal.

Trans.:—"If there has been no violation of duty on my part towards my husband either by speech or thought or action, then Oh thou goddess, the supporter of the Universe ! pray be good enough to secrete me in thy womb.

82. **सद्योभवात् रन्ध्रात्**—From the chasm which suddenly appeared. **शातह्रदम्**—शतह्रदाया ह्रदम् of lightening; शम्पा शतह्रदा ह्रादिनी' *Amar.*

Trans.:—No sooner was this said by that chaste lady than there shot up a hollow of light as if it was a flash of lightening from a chasm suddenly opened in the earth.

83. **नाग० निषेदुषी**—नागानां फणाः, तैः उत्क्षिप्तं (supported) नाग० क्षिप्तं, नाग० क्षिप्तं च तत् सिंहासनं च, तस्मिन् **निषेदुषी**=seated; see II, 6. Here the poet refers to the serpent Shesha who is represented as supporting the Earth. **समुद्ररसना**—समुद्रः एव रसना यस्याः सा *lit.* having the sea for a girdle; hence sea-girt; see *Shâ.* III, 17; **रसना** is the girdle worn by women, it is made of a number of silken strings plaited together flat with or without precious stones or pearls fixed on the plait according to the means and circumstances of the wearer. Primarily used as a useful adjunct it has now come into prominence as an ornament, and is to this day common among the women of Southern India. The earth is described in Skt. literature as समुद्ररसना or sometimes as समुद्रवसना enveloped by the sea; but the former is better. उदधिमालामेखला is another very frequent epithet applied to the Earth in the sense of 'girdled by a line of seas.' **प्रादुरासीत्**—from प्रादुस् 2nd *Paras.* to spring up see XI, 15. **वसुन्धरा**—see *commen.* and note on विश्वम्भरा st. 81. *supra.*

Trans.:—In that [halo of] brightness there appeared the Goddess Earth herself, seated on a throne supported on the hoods of the serpents and encircled with the girdle of seas.

84. भर्तृ०क्षणाम्—भर्तरि प्रणिहिते (fixed upon, directed fr. प्रणिधा 2nd *Ubha.*) ईक्षणे (eyes) यया सा, ताम्. व्याहरति तस्मिन्—while he cried out. Mark the use of the *loca.* where we can also use the *geni.* by the Sûtra quoted. Both these cases can be employed when disregard is to be shown towards that by whose action the occurence of another action is indicated and it may be said to correspond to the English 'notwithstanding,' 'albiet,' 'in spite of'; *e. g.* रुदतः रुदति वा प्राव्राजीत् 'he went away in spite of his (some one else's) weeping.' In the text we could have said व्याहरतः तस्य in place of व्याहरति तस्मिन्.

Trans.:—Having placed Sitâ, whose sight was fixed on her husband, on her lap, [the Goddess Earth] went away to the nether world in spite of his crying out, do not ! do not ! !

85. धरायां—mark the idio. use of the *loca.* with संरम्भ. संरम्भम्—Excitement; wrath; *see* IV, 64; XII, 36. सीता०र्पिणः see *commen.* 'One wishing the return (giving back) of Sitâ. गुरुः—Malli: following *Râmâyana.* Uttarkânda Adhyâyas 109 & 111 takes गुरु to mean 'the god Brahmâ but I do not see any reason why it should not be taken to signify only the sage Vâlmiki. विधि०पेक्षी refers to गुरु; विधेः (of Distiny) बलं, तद् अपेक्षते असौ (one who knows). धन्विनः *geni. sing.* refers to Râma. धन्विन्='one bearing a bow, an archer.'

Trans.:—The sage Vâlmiki who knew that Destiny was all-powerful pacified the wrath of the archer (Râma), who was anxious to have Sitâ back, against [mother] Earth.

86. पुरस्कृतान्—see III, 41. सीतागतम्—appertaining to Sitâ. Mark the use of गत at the end of a noun substantive.

Trans.:—On the conclusion of the sacrifice, having given leave to the sages and [his] friends after [properly] honouring [them], Râma centered his affection for Sitâ in her sons.

87. युधाजितः—युधाजित् a king of the Kaikeyas and maternal uncle of Bharata. सिन्धुनामकम्—सिन्धुः नाम यस्य सः तम्. The word नामन् 'a name' takes the affix क at the end of a compound when the word if used in the sense of 'designated,' 'named.' दत्तप्रभावाय—to whom supremacy or control had been given दत्तः प्रभावः यस्मै सः, तस्मै or दत्तस्य इव दत्तात्रयस्य इव प्रभावः यस्य सः, तस्मै to him whose prowess was to feed like that of Dattâtraya. भृतप्रजः—भृताः (protected; from भृ to support), प्रजाः येन सः refers to Râma.

Trans.:—Then Râma, at the message (request) of Yudhâjit made over to Bharata, to whom he gave full control of the country named Sindhu.

88. गन्धर्वान्—The Gandharvâs are semi-divine beings who are the singers of Heaven. They were the dwellers in the country known by the name of Sindhu *i. e.* the country situated on both sides of the river Indus. It has been celebrated for its excellent breed of horses as can be seen from the Mahâ-Bhârata in which we are told that Yudhisṭhira received a present of horses from Gândhâra at the Rajasûya sacrifice. केवलम्—see II, 63 and VIII, 31. आतोद्यम्—see VIII 34; The Gandharvâs were forced to go back to their hereditary profession of singers.

Trans.:—There (*i. e.* in Sindhu) Bharata having conquered the Gandharvas in battle compelled them to take up the lute and to forego [their] warlike weapons.

89. तक्षपुष्कलौ—These are the names of the two sons of Bharata; and their capitals, Taxashilâ and Pushkalâvati, were situated in the upper districts of the tract watered by the river Indus. Thus Taxashilâ has been identified with *Taxila* of the Greek writers and lay between the Indus and the Hydaspes somewhere near the modern Râvalpindi; and Pushkalâvati believed to be situated on the western bank of the Indus somewhere near Attack. तदाख्ययोः—तयोः आख्ये (the names of the two sons) तयोः. अभिषेकार्हौ—अभिषेकं अर्हतः तौ.

Trans.:—Having installed his two sons Taksha and Pushkala, who deserved coronation, in the towns named after them, he went back to Râma.

90. अङ्गदं चन्द्रकेतुं च—These are the two sons of Lakshmaṇa. कारापथेश्वरौ—Rulers of Kârâpatha. This is called Karupatha in the Râmâyaṇa. This tract has not been accurately identified; though the two towns Angada and Chandraketu have been identified with the modern Shahâbâda and Chandrapura somewhere east of Shahârappur—according to Anandoram Boorah.

Trans.:—Lakshamaṇa too in obedience to the orders of Raghunâtha made his two sons Angada and Chandraketu the rulers of Kârâpatha.

91. आरोपितपुत्राः—आरोपिताः पुत्राः यैस्ते those who had installed their sons. भर्तृलोकप्रपन्नानां जननीनां—of the mothers who had (प्रपन्न) followed their husbands [to the other world]. निवापान्—funeral obsequies. The word is from the root वप् 'to shave,' referring to the shaving of the hair before the commencement of the funeral ceremonies to be performed by a descendant to his ancestor, see *Shâ:* VI.

Trans.:—The rulers of the people having thus placed their sons [on the thrones] performed in regular order the obsequial ceremonies appertaining to their mothers who had followed their husbands.

92. मुनिवेषः—मुनेः वेषः अस्ति यस्य सः In the Râmâyaṇa we are told कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपरे स्थिते, कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् *Uttar.* 103 st. 1 and st. 12.

Trans.:—The God of Death on a certain occasion, in the guise of a hermit came up to Râma and said to him this—'whosoever beholds us talking together in private must be abandoned by you.'

93. तथेति—see I, 92. प्रतिपन्नाय—to one who had consented, accepted the condition; compare the sense of this with that in st. 91. विवृतात्मा—one who had manifested his own person.

Trans.:—He manifested his real identity to the king, who had accepted the condition by the expression 'be it so.' and said "be [now] in the Heavens according to the order of the Creator."

94. विद्वान्—one possessing the knowledge of the समय *i. e.* the agreement, promise. दुर्वाससः शापात्—the irrascibility of this sage is quite a proverbial thing among the Indians, see Shâkuntala Act IV.

Trans.:—Lakshmaṇa who was standing at the door, though aware of the compact between the two, interrupted them as he was afraid of the curse of Durvâsas who was anxious to see Râma.

95. सरयूतीरं—for सरयू see VIII, 95 and *Râma.* chap. 106 *Uttarakânda.* योगवित्—योगं वेत्ति असौ. अवितथां—see V, 26.

Trans.:—Then, he who was acquainted with the practice of Yoga going to the bank of the river Sarayû made good, by giving up his body, the promise of his elder brother.

96. आत्म॰भागे—आत्मनः चतुर्थः भागः, तस्मिन्. नाकं—to heaven 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक' *Amara.* त्रिपाद्—see *commen.* By the sûtra *Pâ.* V, iv, 140 the final अ of पाद is elided when a numeral or the word सु precedes it in a Bahuvrîhi compound. The four pâdas of Dharma are तपः शौचं दया and सत्यं. Kâlidâsa seems to consider that Dharma leaves each of its fourth part or *lit.* its leg in each Yuga. The fourth part here signifies लक्ष्मण one of the four brothers.

Trans.:—When his own fourth part had thus gone before him to Heaven, Râghava remained on this earth in a shaken loose condition like three-legged duty.

97 & 98. कुशावत्यां शरावत्याम्—Kushâvatî is situated in Southern Kosala is the mountainous regions of Vindhyâ and Sharâvastî (or Sharâvastî) in Northern Kosala. रिपु॰कुशम्—जनि॰लवम् see *commen.* पतिवात्सल्यात्—वत्सलस्य भावः वात्सल्यम्, now see *commen.* 'on account of the great affection for the lord.' गृहव्रजम्—see *commen.* used adverbially; leaving their homes. According to *Pâṇi.* III, iv, 53 the affix णमुल् comes after a verb (here व्रज् to leave behind) when a word in the

accusative case is in composition, and when haste is intended—'precipitately,' 'leaving their homes at once' गृहाणां वर्जः (त्यागः) यस्मिन् कर्मणि. अन्वितः—अनु इतः followed [by], see II, 67. उदक् प्रतस्थे—started for the North. The names of directions can be used either in the *Loca:, Abla;* or the *Nomi.*, see *Pâṇi.* V, iii, 27 and 30. There is a special propriety in making Râma start for the North, for Swarga is said to be situated in that quarter; see *Swargârohaṇa Parva* in Mahâ Bhârata. अग्निपुरस्सरः—A householder who is a widower should always take the sacred-fire with him when he starts on a journey and not leave it behind.

Trans.:—Having placed Kusha, who was like the goading-rod to his elephant-like hostile princes, in Kushâvati and having placed Lava, who drew drops of tears of joy by his witticisms from the [eyes of the] good, in Sharâvati—that firm-minded Râma with his younger brothers and with the fire [tray] carried in front of him started for the North when he was followed by [all the inhabitants of] Ayodhyâ precipitately leaving their homes.

99. पदवीं जगृहुः—took the [same] route, followed. चित्तज्ञाः—चित्तं जानन्ति ते. हरिराक्षसाः—the monkeys and the demons. कदम्बमुकुलस्थूलैः—कदम्बानां मुकुलाः [illegible] स्थूलानि, तैः. अभिवृष्टां—wetted by showering, agrees with पदवीं.

Trans.:—The monkeys and the demons who knew his mind followed his track which was wetted with showers of tears of the size of the Kadamba-buds shed by his subjects.

100. उपस्थितविमानेन—by him for whom an aerial car was awaiting, see *commen.* भक्तानुकम्पिना—see *commen.* by him who was kindly disposed towards those attached to him. त्रिदिवनिश्रेणिः—त्रिदिवस्य स्वर्गस्य निश्रेणिः (ladder, also निश्रयणी *cf.* Marâthi निशीण and *Guj.* निसरणी.

Trans.:—The river Sarayû was made the ladder for [his] followers, to ascend to the Heavens, by him who had an aerial car in waiting for himself and who was kind to those attached to him.

101. यत्—since. गोप्रतरकल्पः—गवां प्रतरः crossing, going across according to ऋदोरप् *Pâṇi.* III, iii, 57 the affix अप् comes after a root ending in long ॠ, short उ, or long ऊ. Here the root तॄ to cross over ends in long ॠ; ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः गोप्रतरः गोप्रतरकल्पः 'almost equal to the swimming across of cows.' Mark the use of कल्प in the sense of 'almost,' see III, 2; V, 7; VII, 20. सम्मर्दः—*lit*, rubbing together; hence, 'crowd, concourse.' मज्जताम्—of those desiring to take a plunge. तदाख्यया—by that name *viz.* गोप्रतर. तीर्थम्—a spot by the side of a river or a pool which has steps or some convenience made for bathers to descend into the water—generally stone-steps are constructed far down even under

water. Such spots are to this day seen on the banks of the Godâvarî at Nasik, at Vâi on the Krishṇâ, and at Benâres on the Ganges. It was at one time looked upon as a very charitable and meritorious act to build such descending places; *cf.* कृततीर्थः पयसामिवाशयः *Ki.* I. 3.

Trans.:—Since the concourse of people seeking a plunge was great at the spot it looked almost like *go-pratara* (a line of closely packed cows swimming across), and as a consequence became celebrated as a sacred spot under that name (*go-pratara*) on this earth.

102. विबुधांशेषु—विबुधांशाः=those who were portions of divine or celestial beings *i. e.* those who were divine beings to a great extent, and come down to assist Râma, in a mortal form. त्रिदशीभूतपौराणां—'deified citizens,' the first part of the compound is a च्वि formation. स्वर्गान्तरं—अन्यः स्वर्गः स्वर्गान्तरम्. In stanza 29 *supra.* we have been told that the city of Ayodhyâ had been filled with a population brought down from the surplus in Heaven. When this surplus returned back it was quite natural that the Heavens became over-crowded. Hence it is that a new Heaven had to be created, see Râmâyaṇa. Uttara-kâṇḍa Canto 110 sts. 17 and 18.

Trans.:—No sooner had all those who were primarily divine beings resumed their original forms, than the lord created a separate Heaven for those of his citizens who had acquired divineness.

103. निर्वर्त्य—Having accomplished, having finished. विष्वक्सेनः anepithet of *Vishṇu.* सर्वप्रतिष्ठाम्—agrees with स्वतनुं. लङ्कानाथम्—लङ्कायाः नाथः—*Bibhîshaṇa* the brother of *Râvaṇa* was installed by Râma on the throne of Lankâ after killing the latter. पवनतनयः—the son of wind; *viz:* Hanumat. At the time of the departure of Râma to the Heavens he conferred a boon on this devoted follower of his that his glory will be ever sung by the people and that he will always be respected.

Trans.:—Vishvaksena (Vishṇu) having in this manner accomplished the mission [entrusted to him by the] of the gods *viz:* the work of cutting off the heads of the ten-faced one (*Râvaṇa*), and having firmly established a ruler for Lankâ (*viz. Bibhîshaṇa*) and the son of Wind (*viz. Hanumat*) as if both were two monumental pillars on the southern and northern mountains, he re-entered his own form which is a refuge to all created beings.

Raghuvansha Canto XVI.

Notes and Translation.

---

1. अथ—thereafter *e.g.* after this departure of Râma. It is with this that the Râmayaṇa ends. सप्तरघुप्रवीराः—*viz.* लव, तक्षक, पुष्कर, अङ्गद, चन्द्रकेतु, शत्रुघाति and सुबाहु. ज्येष्ठं—the eldest *viz.* Kusha. पुरोजन्मतया—in consequence of being born first and therefore being the senior. गुणैः—in consequence of the virtues such as bravery, charity, etc; being possessed by him. रत्न॰भाजम्—the sharer of everything specially good. सौभ्रात्रम्—brotherly affection. The affix अण् comes after the words हायन and युवादि in the sense of 'it is the nature of that' says *Pâṇi.* V, i. 30; and the word सुभ्राता belongs to the युवादि class which comprises in all 40 words. कुलानुसारि—कुलं अनुसरति तत्—one being found as having a family trait.

Trans.:—Then, the other seven brave princes of the Raghu family made Kusha—the eldest both by his being born first and by his possessing virtues—the enjoyer of the best of every thing; for, good fraternal feeling was their family-trait.

2. सेतु॰मुख्यैः—सेतु = a bridge; वार्ता = see *commen.*, and Manu X, 80, cultivation and protection of cattle. The protection of cattle from an agricultural point seems to have been an important subject even in such olden days as those of Kusha. गजबन्ध—the seizing and taming of wild elephants. Malli. speaks of आकर = a deep pit covered over with brush-wood. This is exactly the method of the well-known Kedda operations of Mysore at the present day by which wild elephants are caught. अभ्युच्छ्रिताः—distinguished for. अन्योन्य—see VI, 65; प्रविभाग—see *commen.*

Trans.:—They were distinguished by [their] successful operations of which the principal were construction of bridges, agriculture, and the seizing of elephants; they did not [however] overstep the boundary of the tract assigned to each, just as the seas do not go beyond their shores.

3. चतुर्भुज॰भवः—चत्वारः भुजाः यस्य सः in reference to the four hands of Vishṇu; of भुङ्क्ते इति भुजः, चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः; for further see *commen.* दानप्रवृत्तेः—(1) of the the tendency to charity; (2) of the flow of ichor. This dual meaning of the phrase results from the two meanings of दान and of the word प्रवृत्तिः for which see *commen.* अनुपारतानां—of those who were incessant, unremitting. सुरद्विपानां—सुराणां द्विपाः celestial elephants, the guardian elephants of the quarters. साम्ययोनिः—see *commen.* which quoting from Pâlakâpya gives the

springing up of elephants from the Sâmans. अष्टधा—The affix धा comes after a numeral when it means the mode or manner of an action by सङ्ख्याया विधार्थे धाऌ *Pâṇi.* V, iii, 42.

Trans.:—That family-stalk of theirs which sprang from the portion (*i. e.* Râma) of Vishṇu (*lit.* four-armed one; or enjoyer of the four aims of existence) was on account of their being ceaseless in their charities, being sub-divided into eight branches, spread widely like the race of heavenly elephants whose flow of rut never ceased and who were sprung from the Sâmans.

4. अर्धरात्रे—see *commen.* and notes XIII, 79 on क्रोशार्धं). अर्धं रात्रेः By *Pâ.* II, ii, 2 अर्धं is always *'neuter'* and is compounded with a word signifying a thing to be halved, provided it is numerically one; the *comp.* so formed being a Tatpurusha. Then again, the word रात्रिः becomes रात्र when preceeded by अहन्, सर्व, or a word denoting a 'portion of a night,' or सङ्ख्यात पुण्य by *Pâ.* V, iv, 87. The Tatpurusha ending with रात्र, अहन् and अह is *mascu.* by *Pâ.* II, iv, 29. स्तिमितप्रदीपे and सुप्तजने—qualifies शय्यागृहे. स्तिमिताः (motionless, steady) प्रदीपाः यस्मिन् तत्, तस्मिन्. शय्यागृहे—°गृह as the last member of a *comp. generally* conveys the sense of 'an apartment' *e. g.* सूतिकागृहं, स्त्रीगृहं, कोपगृहं. प्रबुद्धः—wide awake. प्रवा°वेषाम्—प्रवासे स्थितः प्रवासस्थः तस्य कलत्रं (भार्या), तस्य इव वेषः यस्याः सा, तां see *commen.* It has been a very common practice among Indian women to neglect their toilet and decoration whenever their husbands are away from them on a journey, since according to Indian ideas a wife considers that all her toilet is only for the delight of her husband & none else; such women are known as विरहिणी or प्रोषितभर्तृका. For a graphic picture of a विरहिणी read *Megha.* II, sts. 10-27. अदृष्टपूर्वाम्—see *commen.*

Trans.:—Once upon a time at mid-night Kusha, who was wide awake [while] his servants were fast asleep and the night-lamps were steadily burning in [his] bed-chamber, beheld a female who was a stranger (*lit.* not seen before) dressed like one whose husband is away on a journey.

5. साधु°र्द्धेः—पार्थिवस्य ऋद्धिः पार्थिवर्द्धिः, साधूनां साधारणा (commonly seen in a good man) पार्थिवर्द्धिः यस्य तस्य. पुरुहूतभासः—पुरु (प्रचुरं) हूतं (आह्वानं) यज्ञेषु अस्य or पुरूणि हूतानि नामानि अस्य पुरुहूतः = Indra. it is a practice to invoke the aid of Indra in all sacred ceremonies especially in sacrifices. पुरुहूतस्य इव भाः यस्य सः, तस्य. जयशब्दपूर्वम्—This is not to be taken as *adj.* to अञ्जलि; see *commen.* बन्धुमतः—बन्धवः सन्ति अस्येति मतुप् प्रशंसायाम्.

Trans.:—She stood before him—whose royal splendour was common (just what it ought to be) to the good, who had the rediance as that of Indra, who was the vanquisher of his enemies, and who had good brothers,—and folded her hands to him with an exclamation in which 'may you be victorious' were the first words.

6. अनपोढार्गलम्—न अपोढम् अनपोढम् (not drawn on); अनपोढम् अर्गलम् (the wooden bar which can be drawn across behind a closed door, see I, 79; III, 39) यस्य तत्. अगारम्—also आगारम् = the house; 'भवनागारमन्दिरम्' *Amar.* ०विसृष्टतल्पः—see *Bhâ. Vilâsa* I, 78.

Trans.:—Now the wonder-struck son of Dâsharathi raised the upper half [of his body] from his bed and said to her who, just like a shadow on a mirror, had entered the mansion the bars of whose doors had not been drawn away.

7-8. लब्धान्तरा—one who has gained entrance. अन्तरम् has various senses; VI, 66. सावरणे—आवरणेन (by obstruction, bar) सहितं, तस्मिन् agrees with गेहे. योगप्रभावः—योगस्य प्रभावः power acquired by Yoga. It is believed that a man can acquire superantural powers by the practise of Yoga; see Pâtanjal Yogasûtras. Yoga is the name of the second of the two divisions of the Sânkhya system, its chief aim being to teach the means by which the human soul may attain complete union with ईश्वर. In fact Yoga is mental concentration. Here in the text the word appears to have been used in the popular and not in its philosophical sense. परिग्रहः—see *Shâ.* notes p. 120. उपरागम्—blanching blasting.

Trans.:—You got an entrance into the palace in spite of its doors being barred, and yet there is no indication of any Yoga-power in you. You have the appearance of those who are troubled, and look like a lotus blasted by frost. Oh good lady! who are you? whose wife are you? and what is the cause of your coming to me. Tell me all this remembering that the mind of the self-restraining Raghus is wholly averse to any love towards the wives of others.

9. नीतपौरा—agrees with सा. अनवद्या—न वद्या अवद्या ('that which is not fit to be spoken,' वद्य being the *pot. p.* of वद् to speak. There is another form also *viz.* अनुद्य = 'that which *ought* not to be spoken;' see *Pâ.* III, i, 101); न अवद्या अनवद्या = faultless, unblemished. स्वपदोन्मुखेन—स्वस्य पदं स्वपदं; स्वपदाय उन्मुखः 'one eager to go to his region,' तेन. अधिदेवतां—see XII, 17.

Trans.:—She said to him—Oh king! know me, who am now lordless, to be the presiding deity of that faultless city whose denizens were taken away [with him] by your sire who had become anxious to go to his original place.

10. वस्वौकसाराम्—The city of the God of wealth known as Alakâ see *commen.* वसूनां ओकः (this word though generally ओकस् has been noted as अकारान्त by क्षीरस्वामी); तस्य सारः (essence, anything best; generally found at the end of a compound in this sense *e. g.* I 1 14; VIII, 77) यस्यास्ताम् or वसूनां ओकैः सारा (श्रेष्ठा), ताम्. अभिभूय—see VIII,

36. साहं—see note on सोऽहं I, 5; V, 22. सौरा॰वया—सौराज्येन (see V, 90) बद्धः (स्थिरः) उत्सवः यस्याः तया agrees with विभूत्या. ॰वंश्ये—see I, 66; VII, 71.

Trans.:—Here am I, having eclipsed the city of the God of wealth by [my] prosperity manifested in the festivities [that were] uninterruptedly going on in consequence of the excellent rule, (now) fallen to a pitiful condition although you, a scion of the solar race, possessing all power are ruling.

11. विशी॰शतः—विशीर्णानि (see IX, 56); तल्पानि च अट्टानि च, तेषां शतानि तल्पाट्टशतानि, now *commen.* Talpa is the single room on the topmost floor of a house; and अट्ट is *primly.* an addition to the upper part of a building, then a buttress or turret. Mark the reading noted by *commen.* निवेशः—abode; *cf.* निवेशावीरुधः *Ki.* IV, 19. The meaning here is different from that in V, 49; or VII, 9. पर्यस्तशालः—see *commen.* विडम्बयति—imitates, resembles; see IV, 17, XIII, 29.

Trans.:—Without a ruler, my abode with, hundreds of broken turrets and terraces and with crumbling ramparts, resembles the close of the day having the sun (sunk) gone behind the setting mountain and the clouds scattered by high winds.

12. सञ्चरः—path, route, particularly a difficult one; *cf.* यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः *Ku.* VI, 43. अभिसारिकाणाम्—अभिसरन्ति भर्तृसङ्केतस्थानं गच्छन्ति ता अभिसारिकाः see *commen.* भास्व॰नूपुराणाम्—glittering and making a light mellodious sound. The Nûpura is a particular ornament worn on the ankles. It is called पैंजण in Marâthi. It is now seen more among Marvâdi women. Sanskrit poets generally speak of this ornament with an adjectival phrase alluding to its jingling sound—thus *Jána.* III, 3 'रणन्नूपुरं'; *Kd.* 'क्वणन्नूपुरं'. नद॰मिषाभिः—agreeing with शिवाभिः—नदन्ति (making a sound, yelling) च तानि मुखानि च; तेभ्यः निर्गताः उल्काः (flames of fire 'उल्का स्यान्निर्गतज्वाला' *Amara*), ताभिः विचितं (अन्विष्टं searched (आमिषं) flesh; see II, 59) याभिस्ताः, ताभिः. शिवाभिः—The she-jackals (see VII, 50) are supposed to have fire in their mouths which they emit in the form of flames when they begin to howl. The hearing of the howl of a she-jackal at particular times is considered by the Hindus (who, like the Greeks of old, are believers in omens,) as auspicious, thus "कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति ज्वालामुखीवाभिमुखी विरौति ॥ तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्पत्तिफलागमश्च ॥". वाह्यते—is passed over, traversed; *cf.* वाहयेदध्वशेषम् *Me.* 38. Mark carefully, the comparison between the 'she-jackals' and the 'Abhisârikâs'. राजपथः—The King's high way. Mark the similarity in the phrases in English and Sanskrit.

Trans.:—That high-road, which had [formerly] been during nights the path of Abhisârikâs having glittering jingling anklets [on their feet], is (now) passed over by she-jackals who seek carrion by the help of the flames emitted from their howling mouths.

13. आस्फालितं—struck upon as by a flap or a fan, see III, 55; VI, 73. वन्यैः—वन्य wild; see I, 45. शृङ्गाहतम्—शृङ्गैः आहतं; *cf.* शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं *Shâ.* II, 4. धीरः—deep, rumbling; see III, 43, 59. दीर्घिकाणाम्—see IX, 37. क्रोशति—wails makes a lamentable noise. It is rather curious that the water of the cisterns should be made to wail, but the contrast between the light sportive striking by women with their hands and that by wild buffaloes justifies this *figurative.* use of the verb with अम्भस्.

Trans.:—That water of the cisterns which, when struck by the fore-parts [palms] of the hands of sportive women [during water-sports] imitated the deep resounding of a drum now sends forth a mournful sound when dashed by the horns of wild buffaloes.

14. वृक्षेशयाः—The rule (*Pâ.* III, ii, 15) quoted by *commen.* says that the affix अच् comes after the verb शी 'to lie down' when in composition with a case-inflected word indicating 'location'. Like-wise, *Pâ.* VI, iii, 18 in the *commen.* explains the formation of the *Aluk-comp.*, and the rule says that the Locative ending is *optionally.* retained before the words शय, वास, and वासिन् when the preceding word does not denote time and ends in a consonant or अ (short). वनबर्हिणत्वम्—वनस्य बर्हा वनबर्हा, वनबर्हिणः भावः—'the condition of a wild peacock.' Having peacocks, parrots, gazelles, and such small animals as pets in a house is very common among the Hindus. In the Meghadûta Kâlidasa has the peacock (see *Me.* II, 16) and the Shârikâ (*Me.* II, 22) in the house of the Yaksha; also see Ratnâ act II.

Trans.:—The [tame] peacocks (retained for sport) with their plumage that has remained after its scorching by the flames of the wild fire have, in consequence of the breaking of the sticks (whereon they perched) become the dwellers on trees, have given up dancing in consequence of the disappearence of the sound of the drum, and have thus relapsed to the state of wild peacocks;

15 हतन्यङ्कुभिः—हताः न्यङ्कवः (न्यङ्कुः a kind of deer न्यङ्कुर्मृगे मुनौ *Haima*) यैस्तैः. पदं—feet; जात्यैकवचनम्. अस्रदिग्धं—अस्रैः (by blood 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्र' *Amara*) दिग्धं (besmeared *past. p.* from दिह् 2nd *Ubha.*).

Trans.:—and on those flights of steps of mine where beautiful ladies [at one time] placed their feet dyed with lac do tigers, who have killed deer, now place their paws besmeared with blood.

16. चित्रद्विपाः—painted elephants; pictures of elephants; *cf.* स्वबिम्बमालोक्य ततं गृहाणामादर्शभित्तौ कृतवन्ध्यघाताः। रथ्यासु यस्यां रदिनः प्रमाणं चक्रुर्मदामोदमरिद्विपानाम्॥ *Jâ.* I, 6. पद्मoतीर्णाः—see *commen.* संरब्ध = agitated, enraged. The lions are irritated because of the dispointment resulting from the eleqbants being merely pictures and not real ones as expected by them. The idea is, just as in the preceding stanzas, to

narrate the change that has now come over the city of Ayodhyâ. The guardian deity says, at one time elephants were struck by the goads of their drivers; now however, their temples are struck by the paws of lions.

Trans.:—The elephants in pictures shown as entering the lotus-beds and being presented with pieces of lotus-stalks by the female elephants, and their temples being (shown) there as pierced by being rowelled into by goads, have now to bear the striking of the paws of enraged lions.

17. **योषित्प्रतियातनानां**—योषितां (योषित् a woman 'स्त्री योषिदबला' *Amara*) प्रतियातनाः (pictures; प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः *Amara*) तासां Figures on pillars seem to have been a very common adornment, see *Nai.* II, 83; *Buddha,* V, 52. **उत्क्रान्त...धूसराणाम्**—वर्णस्य क्रमः or वर्णानां क्रमाः (series of paints; the various shades of colour) वर्णक्रमाः, उत्क्रान्ताः (come off, faded) च ते वर्णक्रमाश्च; तैः धूसराः (greyish. A picture on a wall having parts of its paint peeled off is very accurately described) तासां. **निर्मोकपट्टाः**—see *commen.* the cloths in the form of the sloughs of serpents; *cf.* विटङ्ककोटिस्खलितेन्द्रसृष्टनिर्मोकपट्टैरिव या बभासे' *Ja.* I. 4. **स्तनोत्तरीयाणि**—स्तनानां उत्तरीयाणि (उत्तरस्मिन् देहभागे भवम् उत्तरीयं; 'संव्यानमुत्तरीयं' *Amara*) the upper garments. It appears that they were something like the modern shawls or shelâs used by Indian women. Probably they were not so elaborate but were simply white square pieces of cloth; hence the simile. **फणिभिः**—(फणा अस्ति अस्य इति फणी one who has a hood; *i. e.* a serpent. Serpents are known to periodically drop their sloughs by forcing their bodies through some crevices in unfrequented places. The city of Ayodhyâ having no longer the buzz of busy activity the serpents, says the poet, dropped their sloughs on the dilapidated rough pillars, and these sloughs served as upper garments for the bass-relief statuettees that were on those pillars.

Trans.:—The broad sloughs, cast by the serpents on the pillars and in consequence of their remaining attached to them, became the upper garments covering the breasts of the female figures rendered greyish (*i. e.* faded) by the lines of the paint having gone away.

18. **काला०सुधेषु**—कालस्य अन्तरः (lapse of time), तेन श्यामा सुधा (plaster, white-wash सुधा लेपोऽमृतं स्नुही *Amara*) येषु तानि, तेषु; agrees with हर्म्येषु. **नक्तं**—see *commen.* and IV, 75. **इतस्ततः**—here and there. **रूढ०करेषु**—तृणानां अङ्कुराः तृ०कुराः; रूढाः तृणाङ्कुराः येषु तानि, तेषु. **मुक्ता०गुणद्युतयः**—मुक्तानां गुणाः मुक्तागुणाः strings of pearls; now see *commen.* **मूर्च्छन्ति**—reflect, न वृद्धिं गच्छन्ति says Hemâdri. **चन्द्रपादाः**—see VII, 19.

Trans.:—Those very rays of the moon though white like strings of pearls do not now take effect (reflect) at night on the places on which are grown here and there shoots of grass and the palaster on which has become faded by the lapse of time.

19. आवर्ज्य—'bending down' *from* आवृज् 1st *Paras.* see XIII, 17. उपात्तानि—see VII, 63. सदयं—दयया सह यथा स्यात्तथा. मदीयाः—मम इमाः. Mark the contrast—Those very creepers which were tenderly handled even by sportive women are now ruthlessly dragged by savages as if they were so many monkeys. One *commen.* takes इव in the sense of सह and says पुलिन्दैः शबरैः सहचरैः सह वानरैः क्लिश्यन्ते. I am however inclined to take it as a particle of comparison to liken the पुलिन्द's to monkeys.

Trans.:—Those garden-creepers of mine the flowers of which were plucked after tenderly bending them down by playful women are now being troubled (*i. e.* destroyed) by wild Pulindas (savages) as if they were so many monkeys.

20. अना॰भासः—दीपानां भासः दीपभासः (भा भाश्छविः *Amara*) न आविष्कृताः अनाविष्कृताः (see II, 7); अनाविष्कृताः दीपभासः येषु ते. दिवा—*indecli.* by day. गवाक्षाः—see VII, 11. गवां अक्षीव (the word अक्षिन् becoming अक्ष when not used in its literal sense by अक्ष्णः अदर्शनात् *Pâ.* V, iv, 76; or it may be formed as गावः (किरणाः वाश्नुन्ति) व्याप्नुवन्त्यनेन *i. e.* that by which rays enter. तिरस्क्रियन्ते—are covered over, concealed, see *Shd.* VI, p. 189. विच्छिन्न॰ प्रसराः—from which there have been no more volumes of smoke issuing, indicating thereby that the houses were deserted.

Trans.:—The windows, not any more sending out rays of lamps during night, being without the charm of the faces of fair ladies during day, and [likewise] being without any volumes of smoke issuing from them are concealed (covered over) by webs formed by insects *i. e.* by cob-webs.

21. बलि॰सैकतानि—बलीनां क्रियाः, ताभिः वर्जितानि सैकतानि (see V, 8, X, 69; XII, 17) येषां तानि. स्नानीयसंसर्गम्—The word स्नानीय is formed according to *Pâ.* III, iii, 113 noted in *commen.* स्नान्त्यनेन इति स्नानीयं 'anything used as an application at the time of bathing.' उपा॰गृहाणि:—वानीराणां गृहाणि वा॰गृहाणि (see XIII, 30 and *Me.* I, 41); उपान्तानि (see III, 57; VIII, 50) वा॰गृहाणि येषां. सरयू—see VIII, 98.

Trans.:—I am pained at seeing the waters of the river सरयू having its sands without any rites of oblation-offerings performed on them, not gaining a contact of matterials used in bathings, and having the canebowers on its banks deserted.

22. अर्हसि—The verb अर्ह् generally used with the *infinitive.* of the verb which indicates the action desired, to convey the idea of a polite but pressing request. इमां वसतिं—This place of residence *viz.* कुशावती where the young prince was installed, see XV, 97. कुलराजधानीम्—राजा धीयते स्थीयते अस्यां इति राजधानी, कुलस्य (of the family; hence, ancestral) राजधानी कु॰धानी *viz.* अयोध्या. कारणमानुषीं—मनुष्यस्य

असौ मानुषी (human, mortal; see VIII, 80); now *commen.* The कारण or purpose for assuming the mortal form was killing Râvaṇa at the earnest importunities of the deities, see X, 35-37.

Trans.:—Hence you should give up this dwelling place and come [back] to me [who have been] the seat of government of your ancestors; just as your sire abandoning the human form assumed for a particular purpose went back to the form of the Supreme Soul.

23. प्रतीतः—pleased, see XIV, 27; 47. Mark the use of the *geni.* with प्रतीत. प्राग्रहरः—प्रकृष्टं अग्रं प्राग्रं, प्राग्रे हरति असौ the foremost, the best, see *Ku.* VII, 48. अभि॰प्रसादा—अभिव्यक्तः (manifested) मुखस्य प्रसादः यया सा. शरीरबन्धेन—शरीरस्य बन्धः, तेन 'by the tie of the material or corporeal body'; 'by the body that ties down one to this word'; 'by the mundane tenement', *cf.* आसनबन्धः in II, 6.

Trans.:—The foremost of the Raghûs being pleased with her (the presiding deity of his metropolis) accepted her request by saying 'alright'; and the city also with a beaming countenance disappeared in her bodily form.

24. *Trans.:*—Next morning the King narrated that unrprecedented occurence [which took place] during the night to the Brâhmaṇas in the audience-hall; they, on hearing that selection of his for the position of lord-master (*lit.* husband) by the [presiding deity of the] hereditary metropolis in person, congratulated him.

25. श्रोत्रियसात् कृत्वा—The सात् suffix is (by *Pâ.* V, iv, 53) added to words in the sense of the च्वि formation optionally in senses when something is changed into another (1) completely or partially; (2) when something is delivered over as to a master or lord. When the 2nd sense is conveyed the word with the affix is in conjuction with the verbs कृ, भू, अस् to be and सम्पद्; *see.* VIII, 72. Hence श्रोत्रियसात् कृत्वा 'having made over to Shrotriyas.' The Shrotriyas are Brâhmaṇas fully versed in the study of the Vedas *i. e.* those who repeat the mantras, understand them, and practise the rites enjoined therein. Malli. quotes *Pâṇi.* V, ii, 84 श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते *i. e.* he who *studies* the Vedas is a Shrotriya. Likewise see *Mâ. Mâ.* I, 5. where Bhavabhûti describes them. They appear on the whole to be the best and most deserving recipients of gifts. यात्रानुकूले—यात्रायाः (यात्रा = journey, see IV, 24.) अनुकूलः (suited, favourable), तस्मिन्. सावरोधः—see I, 32; IV, 68. अनुद्रुतः—followed; see III, 38; XII, 67. अभ्रवृन्दैः—by masses of clouds. The simile is between the wind wafting the clouds and the young King Kusha, as also between the clouds and the armies. अयोध्याभिमुखः—see V, 29.

Trans.:—Having given over the city of Kushâvati to Brâhmaṇas versed in the Vedas he with his wives started, on a favourable day, on a journey towards Ayodhyâ being followed by his armies just like the wind by masses of clouds.

26. सेना—सह इनेन (a host) that accompanies a lord-master; see IX; 5 for इन; or सिनोति इति सेना by *Unâ.* III, 10. बृहद्भिः नागैः—by large elephants; see IV, 23. रथोदारगृहा—०उदार = lofty, beautiful. जङ्गमराजधानी—for राजधानी see st. 22 *supra*; जङ्गमा (moving; in the formation of this word the यङ् affix has come by नित्यं कौटिल्ये गतौ *Pâ.* III, 1, 23, in the sense of 'crookedness', after a verb expressing motion. The armies did not move along in a straight line, hence the propriety of the expressions) चासौ राजधानी च.

Trans.:—During his march the whole host became a moving citadel having its [several] banners appearing like gardens having pleasure-hills in the form of huge elephants and chariots as splendid mansions.

27. आत०लेन—see *commen*, and IV, 5. पूर्व०भूमिं—पूर्वेषां (of ancestors; see I, 67, V, 14 for the use of पूर्व in this sense) or it may be taken in the sense of पूर्वा (former) चासौ निवासभूमिश्च, तां; mark the use of the accusative with the verb प्रस्था in the sense of 'going towards'. बभौ—see II, 16. बलौघः—बलानां 'of the armies' बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः *Medi.*) ओघः 'flow, rush'. The use of this word may be noted, as it serves to bring out the comparison between the hosts marching onwards under the guidance of the young king (whose white royal umbrella is compared to the disc of the moon) and the armies to the tidal waters of the sea rushing onwards towards the sea-shore under the influence of the moon.

Trans.:—The rush of the armies—started on their onward march to the land of the residence of his ancestors [as they were] being conducted by him who had an umbrella which was a pure white circular one,—resembled the sea-[waters] forced on by the rising moon with her disc as the white [royal] umbrella.

28. वरूथिनीनाम्—वरूथिन् = *see* IX, 11,; वरूथाः (armours, shields, etc.) सन्ति अस्यामिति वरूथिनी "वरूथिनी बलं सैन्यम्" *Amara*; accord: to *Pâ.* V, ii, 115 the *geni.* is used here subjectively as explained by *commen.* अपर्याप्तवती—पर्याप्तं (capacity, see IV, 7) अस्ति अस्याः इति पर्याप्तवती, न पर्याप्तवती अ०वती 'not possessing the capacity of'. विष्णुपदं—विष्णोः पदं आस्पदम् the sky; "वियद्विष्णुपदं" *Amara.* The *Matsya Purâṇa* gives the mythology of the three steps of Vâmana when he solicited three footsteps of ground from the demon Bali, where Earth was the space for one step, and the sky or aerial region for the second step, see VII, 35. रजश्छलेन—रजसः छलं (मिषं semblance, see IV, 54; VII, 30) तेन.

Trans.:—The Earth (the holder of riches), not possessing the capacity to bear the torture of the armies of him who was marching onwards,—appeared to ascend in the form of dust to the second foot-step *viz:* the tract of Vishṇu.

29. One *commen.* takes पश्चात् with गमनाय implying thereby the

idea of the army following the king but that seems hardly necessary or appropriate. उद्यच्छमाना—*pre. p.* of यम् with उत्='striving'; according to *Pâ.* I, iii, 75 quoted by *commen.* the *Âtma.* of the verb यम् to strive, is used when it is preceded by the prefixes सम्, उत्, and आङ् not referring to a book and conveying the result of the action indicated by the verb to the agent. निवेशे—see V, 49; VII, 2; निवेश= a halting-place on a march 'निवेशः शिबिरं षण्ढे' *Amara.* सामग्र्यमतिं—समग्रस्य भावः सामग्र्यं सामग्र्यस्य मतिः (idea), तां.

Trans.:—That army of the king wherever it was seen, whether preparing for a march, or in the camp at the halting-station in front (*i. e.* the next stage) or on the route in its course, it conveyed an idea of being fully equipped.

30. तस्य—refers to Kusha. द्विपानां—द्वाभ्यां शुण्डातुण्डाभ्यां पिबति असौ द्विपः. तुरङ्गमाणां—तुरेण गच्छत्यसौ तुरङ्गमः by *Pâ.* III, ii, 47; III, ii, 28 *Vârtika*; and VI, iii, 67. प्रपेदे—प्रपद् 4th *Âtm.* to come to a particular condition; see IX, 7; *cf.* मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे *Ku.* VII, 81.

Trans.:—In consequence of the sprinkling of the ichor-fluid of elephants and the striking of the hoofs of the horses belonging to that leader (Kusha) the dust on the road became mud, and the mud became [pounded into] dust respectively.

31. मार्गैषिणी—मार्गं इच्छत्यसौ इति मार्गैषिणी 'one who desires, is on the look out of, a path'. कटकान्तरेषु—कटकानां (of the sides of mountains, see *commen.* and *Ku.* VII, 52) अन्तराणि 'middle spaces; hence, the compound will signify 'hollows dales, valleys'. वैन्ध्येषु—विन्ध्यस्य इदं वैन्ध्यं (appertaining to the Vindhyâ mountain). बहुधा—बहुप्रकारेण. महाविरावा—an adj. to be applied both to 'river Revâ' and 'the army'; महान् विरावः (see II, 9) यस्याः सा. बद्धप्रतिश्रुन्ति—see XIII, 40. गुहामुखानि—see II, 28.

Trans.:—That army eager for a passage through the Vindhyan valleys, being divided in various ways (*i. e.* into numerous battalions) sending forth loud hooting made the mouths of the caverns full of resounding noises after the manner of the roaring river Revâ.

32. धातु॰नेमि—The idea of the mountains having metallic ores is a very common one. It finds place in almost every Kâvya. प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः—The bustle and hum of an army preparing to march, mixed with the sound of trumpets and clarions, can only be realised by those who have witnessed such a scene. For तूर्य see III, 19, VI, 56. पुलिन्दैः—The Âryans who came from the N. W. took possession of the Gangetic plain and drove the aboriginies southwards. These naturally took shelter in the fastnesses of the Vindhyâ mountain and are spoken of

as wild tribes 'किरातशबरपुलिन्दाः'. उपायनानि—see IV, 79. पश्यन्—This reminds one of the system of offering Nazars which are touched and remitted at Viceregal and other Durbars.

Trans.:—That king, whose chariot-wheel-rims were rendened by cutting through metallic ores and whose trumpets sounded along with the hum of a march, crossed the Vindhyâ mountain after viewing the presents brought to him by the mountain-tribes.

33. तदीये तीर्थे—It is impossible to decide which तीर्थ is meant here; as also whether the तत् in तदीय refers to Vindhyâ or to any stream. I am inclined to take तदीय as referring to गङ्गा by which I understand some stream taking its rise in the Vindhyâ hills and joining the main stream of the Ganges. तीर्थे—तीर्थ 'a ford', 'a point in the course of a river where it is possible to cross the stream; see XV, 101. It also has other senses *viz.* (1) a flight of steps at a particular spot on the side of a river or a pool of water by which people get into the water; as in कृततीर्थः पयसामिवाशयः *Ki.* II, 3; (2) a sacred pool of water as in शचीतीर्थं in *Shâ.* प्रतीपगां—प्रतिगता आपः अत्र प्रतीपं; the word then *lit.* signifies 'against the current', 'in a refractory manner'. Hence प्रतीपं यथा स्यात्तथा गच्छत्यसौ प्रतीपगा = one flowing in a wild furious course, and therefore, 'difficult to be crossed'. The word अप् becomes आप् in a compound by ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे *Pâ.* V, iv, 73 and the अ of the *femi.* word अप becomes ई accord: to द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् *Pâ.* VI, iii, 97 whereby the substitution takes place when the word अप् is preceded by द्वि, अन्तर or a preposition. उत्तरतः—*geni. sing.* of the *pre. p.* of तृ to cross with उद्. अयत्न० व्यजनीबभूवुः—बालव्यजनं—The fan or fly-flapper which is one of the royal insignia. The compound expression is a च्वि formation. ०लोलपक्षाः having fluttering wings.

Trans.:—The flamingoes whose wings fluttered to soar up in the sky became the white Châmaras, without any [special] effort, for him who was crossing the refractory stream at its fordable point by means of a bridge formed of elephants [made to stand side to side].

34. कपिलेन—see III, 50 and IV, 32. भस्मा०—see *Ku.* III, 32 and *Shâ.* III, 2. अवदोपकृत a च्वि form.; विग्रह = body; विग्रहः समरे काये, see *Ratnâ.* I, 5. सुरा०—see *commen.* निमित्तं = कारणं, 'means'; the word at the end of a *comp.* has the sense 'occasioned by' or 'of which the cause is, by 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनं' *Pâ.* II, iii, 27. *cf.* महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽभूत् *Dasha.* त्रैस्रोतसं—appertaining to the 'three-streamed'. The river Ganges is called the त्रिस्रोतस् because she is supposed to flow in three streams—(1) मन्दाकिनी or सुरनदी; (2) गङ्गा and (3) भागीरथी. नौलुलितं—सेनोत्तरणक्षाम्नौकाभिः इतस्ततः चालितं, *see* XIV, 30.

Trans.:—He bowed to the waters of the tri-streamed river which rippled by the tossing of the boats on it, and which was the means of

getting (to) the abode of the gods in the case of his ancestors whose bodies were made to remain heaped up in the form of ashes through wrath by the sage Kapila.

35. **कैश्चिदहोभिः**—This *idio.* use of the *instru.* in reference to time denotes *in what time something is accomplished* by *Pâ.* II, iii, 6. *cf.* कतिपयैरेवाहोभिः स बलवान् संवृत्तः, or कैश्चिदहोरात्रैरुपयाताः. **विततावराणां**—वितताः (performed, *cf.* वितता यज्ञाः *Shâ.* VII, 34; or *Ku.* II, 46) अध्वराः (sacrifices, see I, 31; V, 1) येस्तेषां. **वेदिप्रतिष्ठान्**—see *commen.* and V, 63. **शतशः**—*inde.* 'by the hundreds'. The affix शस् comes after the crude forms of numerals and words denoting units of a coin in the singular number, when a distributive sense is to be expressed and the word so formed is a *Kâraka* by *Pâ.* V, iv, 43. For the Sarayû being studded with a large number of यूपाः see IX, 20; and XIII, 61. A Yûpa, as is well known, is a sacrificial post to which the animal to be sacrificed is tied, and which is left behind after the sacrifice is over.

Trans.:—Thus after some days at the end of the journey, Kusha having reached the bank of Sarayû saw hundreds of sacrificial-posts fixed in square pedestals belonging to the members of the Raghu-race who had performed sacrifices.

36. The wind laden with the fragrance of flowers and with the spray of water from the river coming to welcome the prince is quite an Oriental idea.

Trans.:—The breeze from the very interior of the gardens on the outskirts of the family-capital having gently shaken the branches of the trees in flower and having passed over (*lit.* touched) the cool ripples of the river Sarayû went forth to receive him whose army was tired [by the journey].

37. **उपशल्ये**—see XV, 60. **रिपुमग्नशल्यः**—see *commen.* and VIII, 88.

Trans.:—Now that powerful King, who was the banner of his family, who had implanted arrows in the hearts of his enemies, and who was a friend to his subjects, encamped on the outskirts of the city those armies which had waving banners.

38. **शिल्पिसङ्घाः**—Bodies of artisans (not artists). **तथागतां**—see *commen.* and VI, 82. **सम्भृतसाधनत्वात्**—सम्भृतानि (gathered together, see V, 5 and VIII, 3) च तानि साधनानि च सम्भृ०नानि, तेषां भावः सं०साधनत्वं (a condition in which there is an abundance of means), तस्मात्. **पुरं**—*accu. sing.* of the irreg. word पुर् *fem.* 'a fortified town'. see XI, 93. **विसर्गात्**—pouring down; *cf.* IV, 86. **नवीचक्रुः**—(a च्वि formation); 'brought a condition almost of newness' which is more than mere renovating.

Trans.:—Bodies of artisans—employed by the King—on account of an abundant supply of means made that city which had gone to [its present] dilapidated condition almost a new one just as the clouds by pouring down their waters restore the earth parched by heat.

39. सपर्यां—see II, 21. **सपशूपहारां**—पशूनां उपहाराः (see IV, 84; V, 74). **परार्ध्य°गृहायाः**—*geni.* agreeing with पुरः; परार्ध्य (extremely rich; परार्ध्य may be taken to qualify either प्रतिमा or गृह; see VIII, 27). **वास्तु-विधानविद्भिः**—वास्तोः (वास्तु = the foundation, site of a building; or a house; it is used to signify the ceremony at the laying of the foundation-stone, or even after a thorough overhaul, of a building which is like the modern custom but involves numerous ritualistic ceremonies) विधानानि, तानि विदन्ति ते, तैः. **निर्वर्तयामास**—mark the causal use of the verb निर्वृत् in the sense of 'caused to be accomplished, or performed.' **रघुप्रवीरः**—see XIV, 29.

Trans.:—Thereafter the hero of the Raghu-line caused use of the performance of the worship having offerings of animals of the city containing splendid temples (*lit.* houses of images) at the hands of priests who had kept a fast and who were versed in the performance of the *Vástu*-ceremony.

40. राजोपपदम्—उप उच्चारितं पदं उपपदं (a word prefixed) राजा उपपदं यस्य तत् (as in धनुरुपपदं वेदं *Ki.* XVIII, 14 or पङ्क्तिपूर्वः रथः *Já.* I, 64). in which the first term is राज, of course refers to **निशान्तं**—see *commen.* a dwelling-place, निशायां अम्यते स्म (a place of shelter which is resorted to at night). **यथार्हं**—यथा अर्हति इति 'as is suitable'. **यथाप्रधानं**—प्रधानं यथा स्यात्तथा 'according to rank'. **अन्यैः**—with which निशान्तैः may be construed. **अनुजीविलोकं**—अनु जीवत्यसौ अनुजीविन्, (a dependant, a follower) अनुजीविनां लोकः (body, group, 'लोकस्तु भुवने जने'); तं. **सम्भावयामास**—*lit.* the verb सम्भू in the *causal* 'to honour, to treat with respect', as in V, 11; VII, 8.

Trans.:—Having, as a lover does the heart of his lady-love, entered the palace, which [word] had the term 'royal' prefixed to it, appertaining to the city, he treated with consideration the body of [his] followers by assigning to each a residence as was required and according to his rank.

41. मन्दुरा°—सम्यक् चासौ श्रयश्च संश्रयः (the affix इन् comes in the sense of 'the agent having such a habit etc.', after about 10 verbs of which श्रि with वि 'to shelter' is one; see *Pá.* III, ii, 156); मन्दुरायाः (stables) संश्रयः शीलं येषां ते मन्दु°यिणः, तैः. **शाला°गतैः**—शाला = a house, a sheltered place, 'वासः कुटी द्वयोः शाला सभा' *Amara*; शालैकस्तम्भदेशयोः *Haima.* विधिना (according to proper arrangement or sacred rite) स्थापिताः स्तम्भाः विधि-स्तम्भाः; शालासु विधिस्तम्भाः शाला°स्तम्भाः; तान् गताः (the word गत at the end of a comp. has various senses; the sense here is more literal than any other; see III, 66); तैः.

Trans.:—That city, with articles of sale arranged in the market-place, with its horses haltered in the stables, and with the elephants fastened to the posts properly arranged in the houses [for them], prepared like a woman having ornaments placed on all her limbs.

42. वसतौ—*loc. sing.*; in the place of residence. पुराणशोभां—पुराणा (former, old) चासौ शोभा च, तां *i. e.* the splendour of the city of the times of the predecessors. अधिरोपिता = restored. मैथिलेय—see XIV, 71. स्पृहयाम्बभूव—The verb स्पृह् and its derivatives are construed with the *dative.* of the object wished for as in यवानां प्रसृतये स्पृहयति *Vai.* 45; hence, the datives (1) दिवः भर्त्रे of the lord of Heaven *viz.* Indra, and (2) अलकेश्वराय of the lord of the city of Alakâ *viz.* Kubera the god of wealth.

Trans.:—That son of Maithili, living in the residence of the Raghûs which had been restored to its former splendour, did not covet for the [city of the] lord of Heavens or even for that of the God of wealth.

43. रत्न°त्तरीयं—see *commen.* एकान्त°हारम्—एकान्तं (excessive; तीव्रैकान्तनितान्तानि *Amara*; *cf.* एकान्तशैत्याः कदलीविशेषाः *Ku.* I, 36) पाण्डुः एकान्तपाण्डुः (breasts of women in their youth are always described by poets as white *cf.* स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धं *Ku.* I,) for *comp.* see *commen.* निश्वास°शुकं—निश्वासेन हार्याणि (those which can be carried away by a breath, so light). घर्मः (the hot season 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे'). प्रियावेशं—प्रियायाः वेशः—the dress of the beloved; or, taking प्रियाः as a separate ward as some *commen.* have done as an *accusa. plural* and उपदेष्टुं as governing two *accusa.* on the analogy of ब्रू, वच्, etc. but this is not a current idiom. If प्रिया were to be taken as a separate word it ought to be in the *dative.* But I take it compounded with वेशं, and take the *geni.* अस्य as an *indi. object* in place of the usual अस्मै accord: to चतुर्थ्यर्थे बहुलम् *Pâ.* II iii, 62 and on the analogy of भगिन्यास्ते मार्गमादेशय *Shd.* IV or दुष्यन्तस्य सन्देष्टव्यं *ibid.* which on the whole makes a much better sense. We have instances in which animals, seasons, trees, etc. are by उत्प्रेक्षा made the teachers, and lovers described as adorning and decorating their lady-loves.

Trans.:—Now, came the hot season to give him instructions, as it were, in reference to the ward-robe of his lady-love—[a ward-robe] in which the upper garment was studded with jewels, in which there were strings of pearls resting on the snow-white breasts, and in which the silken cloth was [so light] as to be wafted by a breath.

44. Mark the idea of the poet viewing the North and the South as two rival mistressess jealous of each other with regard to their lover, the Sun, who moves to and fro between them; and now that he is on his northern course the poet depicts the North as a *femme expentante* of her lord who had gone to the South and is now returning towards the tropic of Cancer, creating great delight in her heart. अगस्त्य—see IV, 21 and 41; IV, 61. अयनात्—from the Solstice. अयन may be taken in its astronomical sense अयने द्वे. भास्वति समीपं सन्निवृत्ते—*Loca. abso.* 'the sun having arrived near'. The idea of the snow on the Himâlaya

melting under the rays of the sun is well known; its comparison to a flow of tears of joy is quite Oriental. बाष्पवृष्टिं—the hot tears of grief, see notes on बाष्प *Shâku.* IV, 14. हिमस्रुतिं—हिमानि स्रवत्यसौ हिमस्रुतिः, तां. हैमवतीं—हिमवतः (of or appertaining to the Himâlaya) इयं, तां.

Trans.:—The sun having now arrived from the solstice marked Agastya, to near the northern quarter, commenced to send a flow of melted snow from the Himâlaya, as if it were a cool flow of tears of joy.

45. अतिमात्रं—मात्रां (स्तोकं) अतिक्रान्तं; अत्यर्थं—अर्थः निवृत्तिविषयः वा. अतिक्रान्तं and अत्यर्थम्—both mean 'excessive', extremely'; 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' *Amara.* क्षणदा—night. विरोधक्रियया—विरोधस्य क्रिया, तया 'by an action or conduct of contrariety', *i. e.* conduct consequent upon a quarrel. विभिन्नौ—estranged. सानुशयौ—अनुशयेन (भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः *Vishwa*) सहितौ.

Trans.:—The day with its heat extremely increased and the night greatly reduced, both were there like a husband and a wife [first] at variance on account of contrary conduct but afterwards smitten with remorse.

46. दिने दिने—see III, 23. अधस्तात् an *inde.* from the *pri.* अधः is construed with the *geni.*; but here we must take it as compounded with सोपानपर्वाणि and conveying the idea the lower rows of steps.' *cf.* नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान् *Mâ.* I, 4. उद्दण्डपद्मं—उद्गताः (risen up) दण्डाः येषां तानि उद्दण्डानि, उद्दण्डानि पद्मानि यत्र, तत् agreeing with अम्भः. गृहदीर्घिकाः—Cisterns attached to a house such as those we see even to this day in old houses in Poona; see IX, 37. नारीनितम्बद्वयसं—The sutra *Pâ.* V, ii, 37 says that the affixes द्वयस्, दघ्न, and मात्रच् are used "when 'that where this is the line or measure' is to be indicated by the word to which it is attached." According to some grammarians the suffixes द्वयस् and दघ्न are used to denote measures of altitude and depths and not horizontal measures and मात्रच् is added in all senses. By saying that 'the water had gone down' the poet implies that there was no fear of being drowned.

Trans.:—From day to day the water of the cisterns having left the mossy steps of the cisterns and gone down, [whereby] the stalks of the lotuses appeared risen up, it (*i. e.* the water) became [only] so deep as to reach the hips of the women.

47. सायन्तनमल्लिकानां—सायन्तनस्य (see I, 56) मल्लिकाः (a particular kind of jasmine whose flowers bloom out only in the evening), तासां. विजृम्भणोद्गन्धिषु—विजृम्भणेन (by the opening) उद्गन्धः (fragrance) येषां तानि, तेषु. For the change of गन्ध to गन्धि and explanation of the rule in *commen:* see I, 38. सशब्दं—an *adv.* शब्देन सहितं यथा स्यात्तथा.

Trans.:—In the forests the bee, placing its foot on each of the

buds of the evening jasmine sending round fragrance by their blooming, and making a humming sound, counted, as it were, their (of the flowers) number.

48. The idea of the Shirisha flower being used as an ear-ornament is frequently spoken of by Kâlidâsa, see *Shâ.* I, 3. oअङ्कः—'mark', see VII, 9.

Trans.:—The Shirisha flower although dislodged from the ears of passionate women did not readily drop down as its filaments stuck fast to their cheeks whereon the nail-marks were wet by the perspiration which filled in the [mark]-cavities.

49. यन्त्रप्रवाहैः—यन्त्राणां (*i. e.* धारायन्त्राणां of the fountains; see *Ratnâ.* I, 12 for धारायन्त्र)' प्रवाहाः, तैः. परीतान्—*pot. p. p. acc. plu.* of परीत *fr.* परि all round and इ to go; hence, 'encompassed, surrounded'. मलयोद्भवस्य रसेन—with the juice or exhudation of the trees grown upon the Malaya mountain *i. e.* the juice of the sandal trees. शिलाविशेषान्—Special stone-slabs such as the marble carved stone-benches that we see in some of the mansions even to-day. धारागृहेषु—Houses furnished with artificial spray arrangements along the walls. ऋद्धिमन्तः—ऋद्धिः (abundance, wealth) अस्ति येषां ते इति मतुप्.

Trans.:—The wealthy passed the hot part of the day by lying on specially prepared stone-couches which were washed by sandal-juice.

50. स्ना०मुक्तेषु—स्नानेन आर्द्राः अत एव मुक्ताः तेषु or as *commen.* स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च, तेषु. अनुधूपवासं—धूपवासस्य or धूपवासात् अनु 'after being [made fragrant] perfumed with Dhûpa'. The idea is that the influence of the God of Love on passionate persons had been weakened on account of the disappearance of the hot season. Now that gallants saw beauties in *dishabelle* they were excited; hence, the poet says, the God of Love regained his ascendency in the dishevelled hair of beauties.

Trans.:—The God of Love whose energy had diminished on account of the departure of Spring regained his strength through (*lit.* in) the hair of pretty women which had been untied (let loose) on account of being wet by a bath and in which, after they had been perfumed, were evening-jasmins-flowers inter-woven.

51. अपिञ्जराः—ईषत्पिञ्जराः पिङ्गलवर्णाः 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' *Amarshesha.* 'yellow-red' *i. e.* 'orange' on account of the pollen. For आ in the sense of 'a little', 'slight', see VI, 17 and I, 5. बद्ध...०कणत्वात्—रजसां कणाः, बद्धाश्च ते रजःकणाश्च, तेषां भावः ब०रजःकणत्वं, तस्मात्—बद्ध = formed, filled, covered over; रजःकणत्वं—for the formation of this kind of abstract noun by the addition of त्व see *Pâ.* V, i, 119 *cf.* ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी. उदारा—charming, splendid; see 26 *supra.* It may also mean 'long, tall,': whenever a sprout shoots out in full vigour it is specially long. मञ्जरी—see IX, 44. अर्जुनस्य—The tree called in

Marâthi अर्जुनसादडा, Botanical name—*Terminalia Alata Glabra*—see *commen.* मनोभवस्य देहं दग्ध्वा—For the mythology connected with the burning of cupid by Shiva see *Kumâra* IV, and *Shivapurâṇa.* गिरीशेन—The word apparently formed as गिरौ शेते, but this is only allowable in the Vedâs and not in classical literature. In the latter it must be dissolved as गिरिः अस्ति अस्य निवासत्वेन according to the Sûtra V, ii, 100 (quoted by *commen.*) by which the three affixes श, न, and इलच् come in the sense of मतुप् after words of the लोमादि, and पिच्छादि classes respectively. The word गिरि comes under the first class. खण्डीकृता—a च्वि formation 'broken into pieces.' ज्या—'the bow-string,' 'ज्या शिञ्जिनीगुणौ' *Amara.*

Trans.:—The charming sprout of the Arjuna tree, slightly yellowish on account of its being covered with particles of pollen, looked as if it was the bow-string of the God of love (*lit.* the mind-born) broken to pieces through rage by the dweller of the mountain (Shiva) who was [not satisfied] even with having burnt him.

52. मनोज्ञगन्धं—mark that the गन्ध (smell) does not form part inseparable of the three substances to which it refers, hence it is not गन्धि as in 47 *supra.* सहकारभङ्गं—सहकार is a particular variety of the mango which has a sweet fragrance. भङ्ग = a detached portion, piece. पुराणशीधुं—old wine prepared from sugar-cane. The idea of age improving the boquet of wine seems to have been known to the people in the time of Kâlidâsa. नवपाटलं—The new or fresh trumpet flower. This flower appears to have been largely used as an ornament, see *Shâ.* I, 3. संबध्नता—*instru.* sing of the *pr. p.* संबध्नत् 'bringing together.' कामिजनेषु—कामिनश्च कामिन्यश्च कामिजनाः (by पुमान्स्त्रिया *Pâ.* I, ii, 67). निदाघावधिना—I do not see why it should be taken as the ग्रीष्म season. I would take it as merely निदाघस्य ग्रीष्मस्य अवधिः, तेन; the latter (or limiting) part of the hot season.

Trans.:—All the troubles [of the hot season] to lovers were removed by the latter part of the season which brought to them at one and the same time the fragrant mango-sprout, the old wine of rich boquet, and the fresh trumpet-flower.

53. विगाढे—*past p. p.* of विगाह् 'to approach', 'set in'. I would take it to mean (the hot season) which 'had set in.' All commentators take it as तीव्र or प्रवृद्ध or कठिन = tormenting, as in विगाढमन्मथः in XIX, 9. तापा॰सेवौ—see *commen.;* the double meanings of पाद and सेवा may be noted.

Trans.:—At that season which had set in two things became specially delightful to people—the king and the moon—both standing in full glory, [the former] the service of whose feet was capable of dispelling the troubles of misery and [the latter] the enjoyment of whose rays removed the torturing heat.

54. ०लोल—Malli. takes as सतृष्ण probably on account of the season, but why so. If the royal swans were in the river there was no reason for their being thirsty. Would it not be better to take लोल in the sense of चल from the quotation from *Amara* by him in the sense of 'unsteady' 'sportive', as in लोलापाङ्गैः लोचनैः *Megha.* I, 27, or an in XVIII, 43. ग्रीष्मसुखे—agrees with अम्भसि. रोधो०वहे—रोधसि or रोधसोः (on the banks) लताः, तासां पुष्पाणां (वहति इति) वहः = bearer. वनितासखस्य—see वनेचराणां वनितासखानां *Ku.* I, 10.

Trans.:—Once it came to be his desire who was the beloved of his wife to sport in the waters of the Sarayû which were agreeable in the hot season, which contained (*lit.* on whose ripples floated) the royal swans who were eagerly unsteady, and which were the bearers of the flowers of the creepers on its banks.

55. विहि०...कार्यां—see V, 63 and XI, 93. आनायिभिः—By the fishermen. विगाहितुं—to swim to spot. ०अनुरूपं—see I, 33 and V. 34. प्रचक्रमे—commenced, *cf.* II, 15. ०नक्रान्—a misprint. It ought to be नक्राम्.

Trans.:—He whose prowess was like that of the disc-bearer commenced to swim in a manner suited to his wealth and greatness in that [river] on the [level] grounds of whose banks tents had been pitched and from which alligators had been dragged out by (*lit.* net-workers) fishermen.

56. तीरसो०रात्—तीरे सोपानपथः (see VI,3); this is the तीर्थ in कृततीर्थः पयसामिवाशयः *Ki.* II, 3. अन्यो०विघट्टिनीभिः—अन्योन्यानां (see VI, 65; VII, 23) केयूराणि (see VI, 68, VII; 50) विघट्टयन्ति ताः (see III, 8; IV, 9). सनूपु०प्दाभिः—नूपुराणां क्षोभाणि (agitations, shakings); see *commen.* and I, 58. उद्विग्नहंसा—उद्विग्नाः (alarmed. frightened, *pa. p.* of उद्विज् 6th P.) हंसाः यस्याः सा. If उद्विग्न be taken in the sense of 'alarmed' then the word अङ्गना ought to have been in the ablative by भीत्रार्थानां भयहेतुः *Pā.* I, IV, 29); hence it would be preferable to take उद्विग्न in the sense of चकित 'surprised'. अङ्गनाभिः—प्रशस्तानि अङ्गानि (limbs) यासां ताः, ताभिः.

Trans.:—That river (Sarayû) had its swans made wonder-struck by pretty-limbed women whose armlets brushed against each other while descending the flight-of-steps on the bank and whose falling of the feet were accompanied by the jingling of the anklets.

57. परस्परा०त्पराणां—परस्परं (see VII, 14); अभ्युक्षण = sprinkling of water; तत्पर=bent upon, deeply engaged in (see VI, 16; VII, 5). मज्जनरागदर्शी—मज्जने रागः (fondness, eager desire) दर्शयति असौ. नौसंश्रयः 'he who was in a boat'. (संश्रय *espc.* when at the end of a compound, means 'habitation, resort, place of refuge', see *Shā.* V, 17; *Utta.* III, 17. पार्श्वगतां—पार्श्वे गतां (०गत at the end of a compound is used in different senses such as 'in reference to' as in स्त्रीगत. Here, however, it signifies 'one who was standing at the side'. उपात्तबालव्यजनां—

उपात्तं (गृहीतं) वाल्व्यजनं (see 36 *supra.*) यया सा; तां. A *kirâti* is not necessarily a 'fly-flap-bearer'; hence, the expression उपात्त to indicate that she had taken it for the occasion. **किरातीं**—a female attendant of the Kirâta class; see note on पुलिन्द्र st. 32 *supra.*

Trans.:—The king, sitting in a boat as he was desirous to view the diving in the water of those women who were absorbed in the sport of dashing water against one another, spoke to the Kirâti who had taken 'a fly-flap' in her hand and was standing by his side.

58. **पश्य**—The object to this verb is the whole sentence as said by *common*. **अवरोधैः**—राजदारैः 'by the ladies of the harem'. 'अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे'. **शतशः**—शतं शतं, see 35 *supra*. **मदीयैः**—मम अयं मदीयः mine, my own. **गलि॰रागैः**—गलितः (washed away; *lit.* 'dropped') अङ्गानां (of the limbs) रागः (paint, dye) येषां ते, तैः. **साभ्रः**—अभ्रैः सहितः साभ्रः accompanied by clouds. **पुष्यति**—exhibits, manifests; *cf. Shâ.* I, 19.

Trans.:—Mark! the flow of the Sarayû, being dived into (thereby stirred) by hundreds of females belonging to my harem the paints of the limbs of whose bodies have been washed in the waters, exhibites a variagated coloured [appearance] like the rise of the evening twilight accompanied by clouds.

59. **विलुप्तं**—removed, destroyed. **नौलुलिताभिः**—see st. 34 *supra.* **मदरागशोभां बध्नतीभिः**—creating, producing the beauty of the [redness of the] eyes through passion. **प्रतिमुक्तं**—restored, returned. The general idea of the stanza seems to be this. The collyrium which is a favourite ingredient with Indian women and freely used to impart beauty to the eyes was washed away by the water of the river Sarayû in which they were sporting and their eyes would have appeared pale without it; but the poet makes up for it by saying that their eyes began to glow with passion under the excitement of the sport.

Trans.:—That [prettiness resulting from] collyrium [in the eyes] of the beauties of my inner-appartments, which was removed by the waters agitated by the motion of the boats has been restored to them by the waters which have ereated a sparkling in them by the awakening of passion.

60. **गुरु॰धरत्वात्**—श्रोणयः (hips) च पयोधराः (धरतीति धरः, पयसां धरः पयोधरः) च श्रो॰पयोधरं (a Samâhâra Dwandwa by द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानां *Pa.* II, iv, 2 whereby a compound of the parts of the body of an animal, members of a band of players and component parts of an army. is always *singular*); गुरुः (heavy weighty) श्रो॰पयोधरं यासां ताः गुरु॰धराः, तासां भावः गुरुपयोधरत्वं see I, 3 under उपहास्यता. **आत्मानं**—see X, 65. **उद्वोढुं**—to carry about, to support. **गाढाङ्गदैः**—गाढानि (tight, close-fitting, fixed) च तानि अङ्गदानि (ornaments) च, तैः. The ornaments became fixed in consequence of the different parts of the body having

been swollen under the effect of the cold bath, and as a consequence they became painful to the young ladies. बाला:—This appears to be rather an inappropriate word here since according to बाला-स्यादाद्य *Amara*, it means a 'maiden', and the women of the harem sporting in the river cannot be said to be 'maidens' except perhaps a few of them but they too were certainly not गुरुश्रोणिपयोधराः. It may therefore be taken to signify 'young women' generally. क्लेशोत्तरं—क्लेशः उत्तरः यस्मिन् कर्मणि तथा. रागवशात्—through exhuberance of passion.

Trans.:—These young ladies unable to properly balance [support] their bodies on account of the heaviness of their hips and breasts swim purely out of excitement, though with difficulty, in the waters with their arms having close-fitting ornaments.

61. शिरीष—This flower, the Mimosea Siressa, seems to have been freely used as an ear-ornament, see *Shâ.* I, 3. वारिविहारिणीनाम्—वारिषु विहरन्ति ताः, तासाम् is a subjective genitive. पारिप्लवाः—see XIII, 30. निम्नगाः—see VIII, 8. शैवाललोलान्—शैवालानां लोलाः (eager, fond of, see VII, 23; IX, 37; XI, 8). छलयन्ति—deceive.

Trans.:—These Shirisha-blossom-ear-ornaments, of the females sporting in the waters, falling into the flow of the river and being tossed to and fro deceive the fish that are fond of moss.

62. जला०तत्पराणां—आस्फालन see III, 55; VI, 73; XVI, 13; ०तत्पराणां see VI, 19; VII, 5. ०स्पर्धिषु—मुक्ताफलैः स्पर्धन्ते ते मु०स्पर्धिनः, तेषु. शीकरेषु—in the mist, spray, शीकरोम्बुकणाः *Amara*, see *Shâ.* VII, 7. पयोधरोत्सर्पिषु—Spreading about the breasts; see *commen.* and V, 46. The spray of water struck by the ladies spreads about their breasts and upper half of the body and benumbs it by its coolness. शीर्यमाणः—pre. p. of the *pass.* of शॄ 9th *Paras.*—shattered, spread about. संलक्ष्यते—is felt, perceived. छिदुरः—broken, from छिद् with the suffix कुरच् which is applied to the verbs विद्, भिद् and छिद् in the sense of 'the agent having such a habit'. हारः—The singular is used in the collective sense 'जात्येकवचनं'; see note on पुष्पं st. 97 *infra*.

Trans.:—The pearl-necklace, of these women, absorbed in striking the water with their hands is though broken and shattered in the spray-particles [as large as pearls] and [the pearls] spread about their breasts not observed by them.

63. आवर्तशोभा—the beauty of the whirl-pool. नत०न्ते—नता चासौ नाभिका च, तस्याः अन्ते (अन्त = रम्य pretty, pleasing 'मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते' *Shabdâ* and *Vishva*. भङ्गः—ripples; the reading भङ्गयः 'small ripples' would be better, *especially* on account of the gender. द्वन्द्वचराः—see VIII. 56.

Trans.:—The standards of comparison with ragard to beauty and the limbs are at-no-distance from (these) sportive women; *viz.* the

beauty of the whirl-pool for (*lit.* of) the beauty of the deep naval, the ripples for the eye-brows, and the Chakravâka birds for breasts.

64. For the idea of वारिमृदङ्ग *cf.* XVI, 13 and the opening stanza of the Dasharûpaka. **तीरस्थलीबर्हिभिः**—तीरयोः स्थल्यः (see VI, 64, 72), तासु स्थिताः बर्हिणः, तैः **उत्कलापैः**—उद्गतः कलापः यस्य सः उत्कलापः. The peacock is known to spread out its plumage and to make a sweet long trumpet-like sound, at the rumbling of thunder and drizzle of rain. Bearing this idea in mind the poet seems to indulge in the hyperbolical description of the water-sport as if the striking of the water by the palms of their hands was in the first instance a beating of the drum and secondly the sound was mistaken for the rumble of rain-storm which made the peacocks spread out their plumage. **०केका**—see I, 39. **अभिनन्द्यमानं** 'hailing with joy, welcoming', see II, 74; VII, 69; XI, 30. **सम्मूर्च्छति**—becomes intense; gathers together. **रक्तं**—pleasing; charming; from रञ् 1st and 4th. **गीतानुगं**—गीतं अनुगच्छत्यसौ 'following', 'keeping time to the singing' *cf.* कुन्दक्षेपानुग *Me.* 47.

Trans.:—The pleasing water-tabour music following the singing of these fair ones, and which has been hailed wtth joy by their sweet sound by the peacocks on the slopes of the margins gathers together in the ears.

65. **सन्दष्टवस्त्रेषु**—सन्दष्टानि (closely adhered, from सन्दश् 1st *Paras. cf. Shâ.* VII, 11) वस्त्राणि येषां ते, तेषु. **इन्दु०तुल्याः**—०अन्तरितानि 'covered over, concealed'. **जला०सूत्रमार्गाः**—जलेन आपूरिताः सूत्राणां (of the strings) मार्गाः येषां ते. **मौनं भजन्ते**—*cf. Ma.* VIII, 45. The garments may be said to be white and therefore compared to moon-light, while the small beads of the girdles are like so many stars.

Trans.:—These girdle-ornaments whose intervals of strings are filled with water (*i. e.* are wetted) and which are like moon light-covered-stars in the closely-adhered-garments on the hips of the fair ones have been silent.

66. **करो०वारिधाराः**—उत्पीडित = struck, propelled. **वक्रेतराग्रैः**—वक्रात् इतराणि (*lit.* other than crooked; hence, straight) वक्रेतराणि (ऋजूनि) अग्राणि येषां ते अलकाः, तैः. **चूर्णारुणान्**—see *commen.* **वमन्ति**—see *commen.*

Trans.:—These young women who have been striking upwords streams of water with their hands and who have been wetted on their faces (*i. e.* whose faces have been wetted) proudly (confidently) by their companions—have been dripping down water-drops reddened with Chûrṇa (kuṇkuma or red-powder) from their hair the ends of which have straightened out [in consequence of being wetted].

67. **उद्बन्धकेशः**—उद्गतः बन्धः येषां ते, see *commen.* **च्युतपत्रलेखः**—च्युता पत्रलेखा ('painted decorations'). Forming various decorations on the cheeks and bosom by red and yellow pastes "पत्रावली" was a very com-

mon past-time among lovers in olden times) यस्य सः. वेषः—(adornment, नेपथ्य as told in *commen.*) विश्लेषि०पत्त्रवेष्टः—पत्त्रवेष्ट is the ताड(ट)ङ्क or ear-ornament; *cf.* किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् *Shâ.* I, 19.

Up to here from Stanza 58 the poet supposes the King to be describing the scene to the Kirâtî.

Trans.:—The decoration—wherein the hair have been loosened, the painting has been washed away, and the pearl-ear-rings are loosely dangling—of the faces of these passionate women though disordered by this water sport is indeed charming.

68. स्कन्धा०पद्मिनीकः—स्कन्धे अवलग्ना स्कन्धावलग्ना 'stuck to the shoulder.' उद्धृता चासौ पद्मिनी च उद्धृतपद्मिनी; स्कन्धावलग्ना उद्धृतपद्मिनी यस्य सः स्क० पद्मिनीकः—the affix कप् is added to a Bahuvrihi the last member of which is a word of the नदी class (*fem.* words ending in ई or ऊ), or a word ending in a short ऋ *Pâ.* V, iv, 153. अप्सु—may be construed both with the King as well as the Elephant.

Trans.:—The King (कुश) with his (हार) pearl-necklace moving to-and-fro coming out of the baloon-boat sported with those women in the water, as a powerful wild elephant with an uprooted lotus-stalk adhering to his shoulder does with female-elephants.

69. अनुगताः—followed by, attended by. Hitherto the women were playing among themselves; now they have been joined by the king. भ्राजिष्णुना—भ्राजते तच्छीलः. The affix इष्णुच् in the sense of 'having such a habit' is found in the Chhanda literature *Pâ.* III, ii, 137. The Nyâsodhyotakâra observes that it is allowable in classic literature and Malli, by Sutra 'भुवश्च' *Pâ.* III, ii, 188 endeavours to give the first rule a more comprehensive scope. नय०रामा—नयनयोः अभिरामाः pleasing to the eyes; *cf.* 'श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन'. उन्मयूखं—उद्गताः मयूखाः यस्य तं.

Trans.:—Then those women accompanied by the majestic King shone forth greatly: pearls are originally charming to the eye; how much more so are they when coupled with the brilliant sapphire.

70. वर्णोदकैः—see *commen.* For the sporting with coloured waters see *Ratnâ.* I, ll. 107–110. काञ्च०मुक्तैः—शृङ्ग = a syringe; a spray-discharger 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिन्हे क्रीडाम्बुयन्त्रके' *Medi.* आयताक्ष्यः—आयते अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी 'one having long eyes'. *cf.* आयतनयना *Shâ.* III, 5. By बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः the word अक्षिन् at the end of a compound becomes अक्ष, and then may take the feminine affix ई (ङीष्). Long eyes in women are considered a special trait of beauty. तथागतः—one in that condition *viz:* that of being sprinkled over with coloured waters. सधातुनिष्यन्दः—धातूनां निष्य (स्य) न्दाः (rivulets, streams of metallic ores or rather streams whose waters were mixed with ore-pigments) तैः सह वर्तते असौ. अद्रिराजः—अद्रीणां राजा the king of mountains *viz.* the Himâlaya also called नगाधिराजः *Ku:* I, 1. The word राजन् at the end of a

comp. becomes राज by राजाहःसखिभ्यष्टच् *Pâ.* V, iv, 91. The Himâlaya mountain is supposed to be full of metallic ores; see *Ku.* I, 7. **अतितरां**—see III, 37.

Trans.:—The long-eyed-damsels out of love sprinkled him with coloured-waters discharged through golden-syringes: in that condition he looked extremely bright like the king of mountains with streams full of metallic pigment.

71. **सरिद्वरां**—सरित्सु वरा (the best among rivers), तां. **अनुयातलीलः**—अनुयाता (imitated; see *Mâ.* XII, 3) लीला (semblance, appearance; see VI, 72) येन सः. **मरुत्वान्**=the God Indra. 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' *Amara.*

Trans.:—By that king, accompanied by sportive women of his harem [while] bathing in that best of rivers (*viz.* the Sarayû) was imitated the appearence of the Lord of Gods being surrounded by Apsarâs sporting in the heavenly-stream (Ganges).

72. **कुम्भयोनेः**—see IV, 21. **अधिगम्य**—see XV, 55. **दिदेश**—gave over, bestowed upon; see V, 30; XI, 2. **जैत्राभरणं**—जैत्रं (जयति तच्छीलं; see XII, 85; *Dasha.* जैत्ररथं जवनं). **अज्ञातपातं**—may be taken (1) *adverbially* अज्ञातः पातः यस्मिन् कर्मणि or यथा स्यात्तथा or (2) as an *adjec.* to आभरणं by making it a Bahuvrihi compound.

Trans.:—That victory-bestowing-ornament which Râma had got from the pitcher-born-sage, and which he had passed on to Kusha along with the kingdom, (dropped and) sank into the water without the knowledge of its fall by him (*lit.* of him) who was sporting.

73. **यथाकामं**—see I, 6 and IV, 51. **सदारः**—see II, 23. **तीरोपकार्यां**—see st. 55 *supra*. **गतमात्रः**—The word मात्र is generally put at the end of a compound with a participle in the sense of 'as soon as'; 'no sooner'. Sometimes it is, however, used even with nouns *e. g.* नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनाः नराः *Panch* II, 35. **अपोढनेपथ्यविधिः**—अपोढः ('abandoned, given up' from अपवह्; see XI, 25) नेपथ्यस्य (प्रसाधनस्य of the toilet) विधिः येन सः; or it may be taken in the sense of 'what is done behind a curtain' नेपथ्ये न्यस्तभूषाङ्गरचनादेः विधिः क्रिया. अपोढा ने०विधिः येन सः—The reading उपोढ—in place of अपोढ—also makes a good sense and is explained as आसन्नसङ्कल्पविधानः *i. e.* about to commence his toilet.

Trans.:—This prince, along with his wives, having bathed to his heart's content, had hardly gone to the tent on the bank when even before he had commenced his toilet he observed his arm to be without the celestial bracelet.

74. **जयश्रियः संवननं**—the charm or amulet of (*i. e.* capable of bringing) the splendour of victory or जयश्री may be taken in the sense of 'the presiding deity of victory', see *Ku.* II, 32. **आमुक्तपूर्वं**—formerly worn, put on, see XIII, 21; XII, 86.

Trans.:—The king did not bear its (of the charm) loss because it was the charm of (which brought) the splendour of victory and was worn by his father before him, not because he was avaricious, for a firm-minded-person [as the king was] viewed flowers and ornaments as equal.

75. आनायिनः—see st. 55, *supra.* तद्विचये—तस्य (of the bracelet) विचयः (search), तस्मिन्. नदीष्णान्—'dexterous in swiming in the river', see *commen.* नद्यां स्नातीति. By *Pâ.* VIII, iii, 89, quoted by *commen.* ष् is substituted for the स् of स्ना after नि and नदी when the word so formed denotes 'dexterous'. Moreover the word नदीष्ण is formed by the addition of क to स्ना preceded by the upapada नदी by सुपिस्थः *Pâ.* III, ii, 4. अम्ला॰प्रसादाः—मुखानां प्रसादः (the calmness, pleasantness of the faces; अम्लानः मुखप्रसादः येषां ते.

Trans.:—Then he, at once, ordered all the fishermen and divers (those skilful in swiming) for its search. Having dived in the Sarayû they whose labours were unsuccessful but [all the same] who had the pleasantness of their faces unfaded, spoke to him.

76. लौल्यात्—through, out of, eagerness, greed; see VII, 61. कुमुदेन—By Kumuda (the name of the serpent living in the pool. उपात्तम्—seized, taken possession of; *past. p.* of उपादा 3rd *Âtma.* नूनं—probably; see *commen.* अन्त॰वासिना—ह्रदस्य (ह्रद a deep pool of water 'तत्रागाधजलो ह्रदः *Amara. cf.* ह्रदे गभीरे ह्रदि चावगाढे *Nai.* III, 53.

Trans.:—Sire! All effort has been made, but your special ornament which sank in the water could not be obtained: perhaps through eagerness that was seized by the serpent Kumuda who lives in the pool.

77. आततज्यं—see XI, 45. धनुर्धरः—see II, 29. कोप॰क्षः—कोपाद् विशेषेण लोहिते अक्षिणी यस्य सः; mark the change of अक्षिन् to अक्ष at the end of a compound. गारुत्मतं—गरुत्मतः इदं presided over by गरुत्मत् the eagle. 'गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यः' *Amara.* The natural antipathy between the eagle and the serpent is well-known. तीरगतः—तीरे गतः; गतः in the sense of 'standing', 'located upon'; see st. 57 *supra.* तरस्वी—energetic, vigorous; see XI, 89. भुजङ्गः—भुजेन कौटिल्येन or भुजैः गच्छति असौ by गमेः सुपि, and खच्च डिद्वा *Vâr.* on *Pâ.* III, ii, 38; see तुरङ्ग III, 38. अस्त्रम्—see III, 31 and V, 57.

Trans.:—Thereupon, that energetic bowman with his eyes red with anger, putting the string to his bow, and taking his stand on the bank put up the *Gârutmata* missile for the destruction of the serpent.

78. तस्मिन्—refers to अस्त्रम् in the preceding stanza. संहितमात्रे—see remarks on ॰मात्र in notes st. 73 *supra.* संहित *past p.* of धा 3rd *Ubha.* with सं to put together, to join. समा॰हस्तः—समाविद्धः *past p. adj.* (1) stirred up, put in motion; (2) thrown up, from आव्यध् 4th *Paras.* तरङ्गः एव हस्तः (trunk, हस्तः करे करिकरे. *cf.* नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वाद॰

कान्तशैत्याः कदलीविशेषाः *Ku.* I, 46) यस्य सः. This interpretation seems to me to be more in harmony with the fact that the first thing an elephant does when he finds himself in trouble is to put up his trunk. The *adjel. comp:* can be applied in this sense to वन्यः करी and as the *commen.* takes it to ह्रदः. रोधांसि—the banks, embankments; कूलं रोधश्च तीरं च *Amara.* अवपातमग्नः—अवपाते मग्नः even the modern Keddā operations are based on this plan of covering a deep pit with grass etc. परुषं—*adv.* Harsh, furious.

Trans.:—No sooner was the missile put up than the deep pool of water through agitation with its waves as if they were hands, struck down the embankments and began to furiously make a noise like a wild elephant fallen in the catching-pit.

79. तस्मात्—From that pool. उद्वृत्तनक्रात्—उद्वृत्ताः (risen up, come to the surface) नक्राः यत्र तस्मात्. The phenomenon of marine animals throwing themselves out of trubled waters is a usual one and its mention indicates the poets observation of course to be construed with तस्मात्. It may also be taken with समुद्रात्. For the comparison between the ocean while it was being churned by the Gods and the Demons see Ma. Bhâ. सुरराजवृक्षः—The Pârijâta tree which is in the garden of Indra. कन्यां पुरस्कृत्य—a peculiar idiom *lit.* it is 'placing the girl in front' but it is no more than 'accompanied by' *cf.* शकुन्तलां पुरस्कृत्य *Shâ.* IV. The कन्या here is not the daughter but the sister; the relationship between Laxmi and Parijâta was that of sister and brother inasmuch as both were two of the fourteen jewels gained at the churning of the ocean and were therefore sister and brother: hence the comparison is quite appropriate.

Trans.:—From that troubled pool of waters whose crocodiles had thrown themselves out, came forth the serpent-king leading a maiden and thus resembling the tree of Indra which sprang out along with Laxmî from the churned ocean whose alligators had come to the surface.

80. विभू०हस्तं—see *commen.* उपहार—see IV, 84 and V, 74; and प्रत्युपहारं = returned. उपस्थितं—standing in front, approached; *cf.* तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् *Shaku.* IV. विशाम्पतिः—see I, 93; V, 3; and X, 50. प्रह्वेषु—नम्रेषु in the case of those who have bent themselves *i. c.* submitted; *cf.* एष प्रह्वोऽस्मि भगवन् *Mahâvîr.* I, 47. अनिर्बन्धरुषः—अनिर्बन्धा (हठरहिता, अनिर्वेशा) रुट् (कोपः) येषां ते. सौपर्णं—सुपर्णस्य इदं; सुपर्णः = Garuda सुपर्णः पन्नगाशनः *Amara.*

Trans.:—On beholding him (Kumuda) with the ornament which he had brought to be presented in his hand standing in his front, the ruler of men retracted the Sauparṇa missile: for, the good are not with unlimited anger towards those who have submitted.

81. त्रैलो॰प्रभवं—see X, 53. त्रयः एव लोकाः त्रैलोक्यं. Here the addition of य् does not cause any change in the meaning, see the Vârtika 'चातुर्वर्ण्यादीनां उपसङ्ख्यानम्' under *Pâ.* VII, iii, 31 and see *commen.* द्विषां अङ्कुशं—see XV, 97. The goading-rod of enemies *i. e.* one who keeps the enemies under check. The word अङ्कुश seems to have been used more for alliteration. अस्त्रविद्वान्—the compound is to be with the *accusa.* of the word अस्त्र according to *Pâ.* II, i, 24 and not its *geni.* as stasted by *commen.* according to *Pâ.* II, iii, 69. 'The *geni.* is not used to express the *agent* or *object*, when the word is governed by an active participle. मानोन्नतेन—मानेन अहङ्कारेण उन्नतं, तेन. मूर्धाभिषिक्तं—मूर्ध्नि अभिषिक्तं crowned king. The अभिषेक is one of the ceremonies essential at the time of crowning a king. It is found even in England at this day when the king is sprinkled over with water and annointed by the Archbishop of Canterbury.

Trans.:—Kumuda—who knew the power of the missile, having bowed, with a head though erect through pride, to Kusha who had been duly annointed on the head and installed as king; who was the son of the ruler of the three worlds, and who, on account of his prowess, was the controlling-goad of his enemies,—spoke [thus].

82. कार्यान्तरमानुषस्य—अन्तर need not be taken as अन्य but in the sense of 'concerning', 'respecting', 'for the purpose of', see *commen.* सोऽहं—see I, 5; V, 22. कथं नाम—The particle नाम and several others such as वा, नु, स्व etc. are subjoined to interrogative pronouns, in order to express some interest taken in the question by the speaker. आराधनीयः—आराधयितुं योग्य : fit to be worshipped, respected, or propitiated; *pot. p.* from आराध् 5th and 10th *Paras.* धृतेः—see III, 10.

Trans.:—I am aware that you are only a corporeal image bearing the name of the son of Vishṇu—of that Vishṇu who had assumed a human form for a definite mission. Such a one as I am (*i. e.* one who am aware of this fact) how can I possibly act harmful to the happiness of one who is in every way deserving of respect.

83. करा॰कन्दुका—playing with a ball has been a very common amusement with young damsels described in Sanskṛit literature. बाला—Here the word is used in its accurate signification; see the use in st. 60 *supra.* अतिकुतूहलेन—see III, 54. ह्रदात्—see st. 76 *supra.* ज्योतिः—a falling star; see *commen.* जैत्राभरणं—see 72 *supra.* त्वदीयम्—तव इदं.

Trans.:—This young maiden—whose ball had gone up by the stroke of [her] hand and [who was] looking for it, beheld the victory-giving ornament of yours descending like a meteor from the sky—took possession of it out of great curiosity.

84. आजानुविलम्बिना—see XVIII, 25. आजानु—an *inde.*=up to

the knees. There is a general impression that the arms reaching up to the knees in length are auspicious, probably on account of such arms indicating great strength. Mark the use of आ in the limitative sense आजानुलम्बिभ्याम्. ज्या°लाञ्छनेन—ज्याघात the striking or constant rubbing of the bow-string, see XI, 78. °लाञ्छन—see III, 53. रक्षापरिघ—protecting bar. परिघ=a bar used across a closed gate called अडणा in Marathi; *cf.* एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति *Shá.* II, 15; *Buddha.* I, 38. योगं—joining. अंसलेन—see III, 34. अंसल=strong, sinewy.

Trans.:—Let this ornament once more obtain the joining [of it] with your strong arm which reaches up to the knee, which has the ineffacible line-marks from the strokes of the bow-string and which is the protecting bar of the earth.

85. नार्हसि नानुमन्तुम्—For the use of अर्ह् in the sense of 'deserve to be right' etc. with an infinitive of the principal verb, see III, 46, VIII, 79, 90; likewise the use of two negatives to convey an affirmative sense is noteworthy, see *Rd.* XI, 85; and न पुनरलङ्कारश्रियं न पुष्यति *Shá.* III. अनुमन्तुम्=to assent to, to grant, see *Shá.* V, 20; *Vaira.* 22. सुदतीं—see VI, 68; VIII, 40. चिराय—an *indc.* 'a long time'; the word चिर is used in this sense in all the oblique cases, see XIV, 59.

Trans.:—And, it is not right, oh king! that you should not consent to accept this younger sister Kumudavati of mine who is anxious to atone for her fault by a service of your feet for a long time.

86. ऊचिवान्—one who spoke; *per. p.* of वच्. उपहृताभरणः—उपहृतं (returned) आभरणं येन सः the ornament is of course the जैत्राभरण mentioned in 72 and 83 *supra.* स्वजनः—my kinsman. अनुभाषितारं—*lit.* speaking after; replying (to the request made in the foregoing stanza). संयोजयां आस—according to *Pá.* III, i, 40 no word ought to come between; read note on पातयां आस IX, 61. समेतबन्धुः—समेताः मिलिताः बन्धवो यस्य सः. This indicates the preparation of marriage. विधिवत्—see V, 3. कन्यामयेन—see VI, 11; and X, 22.

Trans.:—Kumuda—who spoke in this manner, and who returned the ornament to the king who in turn replied "you are honorable and you are my relation"—accompanied by his kinsmen formed an alliance with the king by (giving over) in conformity to ceremonial rites his family ornament which was [no other than] the maiden herself.

87. साहचर्याय—not only 'constant living together' as would be literally implied, but for married fellowship which implies 'association in religious ceremonies' *i. e.* सहधर्माचरणाय as observed by *commen.* *cf. inter alia Vent.* I, 20; *Ku.* III, 21; *Má.* XV, 24. It has been suggested that this phrase implies the प्राजापत्य form of marriage. माङ्ग°वलयिनि—see VIII, 1. The ऊर्णावलय is enjoined by the ceremonial mantras, thus—कण्ठदेशस्थसूत्रमुपरि निष्कास्य तं च ऊर्णायुतं कृत्वा तेन हरिद्राखण्डं बध्वा तद्भुवाम-

हस्तप्रकोष्ठे वरो वध्नीयात् etc. दिव्य°ध्वनिः—see VI, 9. उदचरत्—from उच्चर् *lit.* to go upwards; hence, to rise, to appear; see XV, 46. 'कोलाहलध्वनिरुदचरत् *Kâ.* व्यश्नुवानः—*pre. p.* of व्यश् 5th *Pars.* to fill, to pervade. दिगन्तान्—see III, 4 and V, 67. गन्धोदग्रं—'rich in fragrance', see *commen.* तदनु—after that—सं अनु तदनु; see note on तदनु *Me.* I. 13; and *Mu.* I, 14. पुष्पं—a collective noun; hence singular, see *commen.*

Trans.:—No sooner was her hand, which had the auspicious woolen wrist-let on it, held before the sacred fire flaming upwards, by the lord of the people for matrimonial companionship than there arose the sound of celestial trumpets reaching the various quarters to their farthest limits; and after that, wonderful clouds showered down richly fragrant flowers.

88. इत्थं—अनेन प्रकारेण; by इदमस्थमुः *Pâ.* V, iii, 24 the suffix थमु indicating 'manner of being.' त्रिभुरोः—in the *Me.* I, 37 this comp: phrase is applied to चण्डीश्वर. मैथिलेयं—see XV, 63. औरसं—उरसा निर्मितः. The *commen.* quotes *Yâdnya.* in support of the meaning implying 'legitimacy'. Manu says स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्सुतं। तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पजं. तक्षकस्य पञ्चमं—the fifth in decent from तक्षक. तक्षक was one of the principle serpents in the nether or the serpent-world. एकः *and* अपरः—exactly like the English idiom 'the one and the other'. पितृ°रिपोः—agreeing with वैनतेयात्. He, Vainateya (Garuda), was the enemy of Takshaka on account the death of the former's father. पौरकान्तः—पौराणां कान्तः 'dear to his people'.

Trans.:—In this manner the Nâga got as his kinsman the Mithilâ-princess-son who was the legitimate descendant of the ruler of the three-worlds; and Kusha too got him who was the fifth descendant of Takshaka: the one gave up the fear from the son of Vinatâ who had been his enemy in consequence of the death of his father, and the other who was the darling of his subjects ruled the Earth where the serpents were now harmless.

Raghuvansha Canto XVII.

Notes and Translation.

---

1. काकुत्स्थात्—see IV, 41. Here काकुत्स्थ is used in reference to कुश as a descendant of ककुत्स्थ. पश्चिमात् यामात्—from the last quarter प्रसादं—(see *Sha.* VII, 32; *Ki.* IX, 25) purity, clearness. Note Malli's remark that the intelligence and comprehending power of man is at its best in the last part of the night.

Trans.:—Kumudvati got from Kâkutstha (*i. e.* Kusha) a son named Atithi just as the intellect acquires clearness from the last quarter of the night.

2. पितृमान्—प्रशस्तः पिता यस्य सः; the suffix मत् being added to convey the idea of 'goodness'. सविता—the sun; for सवितृ see IV, 1. अनु॰ द्युतिः—नास्ति उपमा यस्याः सा अनुपमा; अनुपमा द्युतिः (brilliance, lustre) यस्य सः.

Trans.:—He—who was of uncomparable lustre, [and] who had a good father—purified the paternal as well as the maternal family just as the brilliat sun does the northern and the southern courses.

3. कुलविद्यानां—(see *commen.*) 'of the learnings generally studied in the family'. It is rather doubtful which learnings of sciences are meant here. These are usually reckoned as four as in *Kirâta* II, 6; while in Naishadha I, we have 14 Vidyâs enumerated. It is probable that the scions of royalty specially studied those sciences which appertained to administration and polity. अर्थविदां—see *commen.*, and III, 21. For the use of the *geni.* with वरः see XV, 10. अर्थविदां वरः refers to पिता. अग्राहयत्—This causal form governs two *accusatives.*

Trans.:—The father who was the best among the learned first made him (Atithi) grasp the meaning of the sciences necessary for him as family lore; and thereafter made him take the hands of the daughters of kings (in marriage).

4. जात्यः—see *commen.*—'noble, well-born'. वशी—see II, 70; VIII, 90; XVIII, 18.

Trans.:—The noble and brave Kusha who was a self-controller considered his single self as more than one by being [joined] with that noble, brave, and self-restraining son.

5. कुलोचितं—as suited to his family. It was not uncommon for the kings of the Raghû dynasty to go and help Indra, the ruler of Heaven, in his wars with the demons. साहायकं—'assistance, help.' According to *Pâ.* V, 1; 132 quoted by *commen.* the affix वुञ् comes in

the sense of 'nature or action thereof' after a polysyllabic stem whose penultimate letter is य् e. g. रामणीयकं beautiful, साहायकं or साहाय्यम्. दुर्जयं—(1) name of demon; (2) जेतुं अशक्यं दुर्जयं an *adj.*

Trans.:—He (Kusha) in conformity with the family-custom went to the help of Indra and killed the demon Durjaya in a battle, and was himself slain by him (*i. e.* by the demon).

6. कुमुद्वती—wife of Kusha; see XVI, 85. In the stanza she is figuratively compared to moon-light and the king her husband, who is styled कुमुदानन्द (see *commen.* for the dual meaning) to the moon.

Trans.:—Kumudvati, the sister of the serpent-king Kumuda, followed him–who took great delight in keeping the world (*i. e.* his subjects) happy—just as moonlight follows the moon.

7. दिवस्पतेः—This may be looked upon as an *Aluk-comp.*—'of the lord of heaven'. The retention of the Visarga after दिव is a point of discussion among grammarians. सिंहासनार्धभाक्—see note on युवराजशब्दभाक् III, 35. By भजो ण्विः *Pâ.* III, ii, 62 the affix ण्वि comes after the verb भज् 'to share' when in composition with a word ending in a case-affix, whether it be an upsarga or not. The idea of the ally of Indra being the Sharer of the throne with him finds a mention in *Shâ.* VII. "दिवौकसां समक्षमर्धासनोपवेशितस्य मम". पारिजातांशभागिनी—The Pârijâta flower which had been gained as one of the fourteen jewels from the sea at its churning was placed by Indra in his garden and is one of the five everblooming trees there, the other four being मन्दार, हरिचन्दन, सन्तान, and कल्पद्रुम. ०भागिनी—This is not formed according to the rule in reference to अर्धभाक् but according to *Pâ.* III, ii, 142 which enumerates twenty-seven verbs taking the affix घिनुण् and forming भागिन् to which the *femi.* indicatory ई is added. This stanza indicates that both the king and the queen left this world and went to Heaven.

Trans.:—Of the two—(husband and wife)—the one Kusha became the sharer of the throne of Indra and the other became the friend of Shachî and sharer of a portion of the Pârijâta tree.

8. आत्मसम्भवं—(see III, 21; XI, 57) the son Atithi. मन्त्रिवृद्धाः—मन्त्रिषु वृद्धाः the aged or senior of the ministers. पश्चिमाज्ञां—the last command or injunction at the time of leaving this world; see note on पश्चिम in st. 1 *supra.* संग्रामयायिनः—who had decided to go on a battle; see *commen.* which quotes *Pâ.* II, iii. 70 prohibiting the use of the *genitive* of संग्राम with यायिन् a verbal noun ending in इन् denothing futurity.

Trans.:—The aged ministers [well] remembering the last injunction of the master at the time when he had decided upon going to battle, installed his son on the throne.

9. शिल्पिभिः—शिल्पिन् an artizan, see XVI, 38. अभिषेकाय कल्पयामासुः—Prepared or arranged for the annointing ceremony. अभिषेक

is *lit.* the 'bathing ceremony' so essential at the coronation of a King and for which the holy waters of the Ganges and the Jamnâ are made use of; see VIII, 3. Note the use of the *dative* with the verb क्लृप्. उद्वेदि—उद्गता वेदिः यस्मिन् तत्. चतु॰प्रतिष्ठितम्—the *commen.* takes the *locative.* I would rather take the *instru.* and dissolve as चतुर्भिः स्तम्भैः प्रतिष्ठितं with four supporting pillars in the four corners.

Trans.:—By artizans they got a new pavillion to be erected having a raised seat in it and supported by four pillars.

10. तत्र—under the canopy of the pavllion. सम्भृतैः see VIII, 3. See VIII, 3 for तीर्थवारीणि sacred waters. प्रकृतयः उपतस्थुः—The word प्रकृति = (1) ministers; अमात्यादयः मन्त्रिणः, (2) subjects, see IV, 12. Either of the senses may do; subjects, may be expected to wait upon a new king to pay their respects to him. भद्रपीठोपवेशितम्—भद्रं च तत् पीठं च (an auspicious seat. शिवं भद्रं कल्याणं शुभं *Amara.* विष्टरः पीठमस्त्रियाम् *Trikd.*) तस्मिन् उपवेशितः (installed) तम्. भद्रपीठ or भद्रासन is हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरिवृक्षमयं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥ Devi Pu. *Nitio.* Taking प्रकृतयः to mean 'officers of state' I would take तीर्थवारिभिः as an accompaniment *i. e.* they waited on him with the holy waters.

Trans.:—The officers of state having with them holy waters filled in golden-jars waited on him who was made to sit in the auspicious seat in the pavilion.

11. नदद्भिः—resounding. स्निग्ध॰रम्—an *adver: comp:*—agreeable and deep; see I, 36; *Me.* II, 1. तूर्यैः—see III, 19; VI, 9. पुष्कर—is the skin of the drum on which it is struck; see *Me.* 66. अविच्छिन्नसंतति—agrees with कल्याण, 'uninterruptedly continuous'. The resounding of pleasent music at an opportune moment is considered to presage happiness or rather the gaining of the object uttered at the time the sound of the music falls on the ear of the 'wisher.' अन्वमीयत—from अनुमा to conjecture, see XV, 77.

Trans.:—Uninterrupted continuous happiness of him was inferred by the resounding trumpets and drums whose sides were struck and thus were making an agreeable and deep sound.

12. दूर्वाः (the shoots of lawn-grass. These form one of the essential ingredients of worship) च यवानां अङ्कुराः (shoots of barley-blades) प्लक्षत्वचः (प्लक्षस्य त्वचः barks of the Indian fig-tree, see VIII, 93) च अभिन्नपुटानि (अभिन्नानि—not fully blown out) च [illegible]नि पुटानि—new leaves bound together in the form of buds—(च=दूर्वा॰पुटानि; दूर्वा॰पुटानि, उत्तराणि (श्रेष्ठानि; see XIII, 28) येषु, तान्. Read *commen.* for the other meanings of अभिन्नपुटानि. ज्ञातिवृद्धैः (सगोत्रबान्धवज्ञाति—*Amar.* ज्ञातिः a kinsman, paternal relative), for the comp. see *commen.* प्रयुक्तान्—arranged, performed. भेजे—enjoyed, received the benefits of. नीरा॰विधीन्—the rites connected with the lustration of arms; see IV, 25 and *Nai.* I, 10.

Trans.:—He derived the full benefit of the ceremonies of lustration of arms which had been arranged by elderly kinsmen and which mainly consisted of the Durvâ grass, sprouts of barely-blades, bark of the Banyan tree and unopened buds of tender leaves.

13. पुरोहित:—The performing-priest *i. e.* the priest who arranges the preliminaries of all rites and ceremonies and recites the several Mantras etc. पुरोग: see VI, 55. जिष्णु—see *commen.* and VI, 84. जैत्रै:—see IV, 16 and XVI, 83. अथर्वभि: Hymns from the Atharva Veda. उपचक्रमिरे—commenced. पूर्वं *inde.* first. The *commen.* takes this with अभिषेक्तुं; and appropriately I think; since the bathing is to precede every other action in all Hindu ceremonies, and is *accompained* with the recital of Mantras. So पूर्वं अभिषेक: or स्नानं, अभिषेकान्ते see St. 7 *infra.* It may be taken with अथर्वभि: also *i. e.* they first recited the Mantras and then commenced sprinkling water on the head of Atithi.

Trans.:—The twice-born ones (*i. e.* the Brahmaṇas) with the family-priest at their head, began first to bathe him, who was possessed of the energy to conquer, with [reciting during the operation] victory-giving hymns from the Atharva Veda.

14. ओघमहती—large flow [of water]. सशब्दम्—शब्दै: सह यथा स्यात्तथा accompanied with voices *i. e.* recitals of the Mantras or the waters making a sound when poured. अभिख्या:—see *commen.* त्रिपुरद्विष:—*geni. sing.* of त्रिपुरद्विद्—of the enemy (destroyer) of the three cities; see *Mu:* I, 2. त्रिपुरविजयी. गङ्गेव—The poet has probably the idea of the fall of the stream of the Ganges (when she followed the sons of Sagara from Heaven) which was received by Shiva in his matted hair lest the force of the water washed away the earth.

Trans.:—The splendour of the waters falling in a large flow on his head with a sound, resembled (*lit.* shone like) the Ganges falling on the head of the foe-of-the-three-cities.

15. वन्दिभि: स्तूयमान:—It is a very common practice to have bards in a royal house-hold who chant verses in praise of the family of the king or of himself. One of their duties is to sing early in the morning and wake up the monarch and to sing praises on all auspicious occasions or at assemblages. वन्दिभि:—see IV, 6; V, 75; VI, 8. तस्मिन् क्षणे—at the time of bathing. प्रवृद्ध:—Mr. Nandargikar notices the reading प्रवृष्ट: and the interpretations of Châritravardhana and Hemâdri in the sense of the king bestowing largesses, but this seems hardly necessary, since there is a reference to the offering of gold in the next stanza. सारङ्गै:—By the Châtaka birds सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे *Vishva.* The usual idea is to take सारङ्ग=the spotted deer; but the propriety of the Châtaka bird who is supposed to be always dependent on rain-drops for the quenching of his thirst is quite appar-

ent. For the Châtaka and his eagerness for a drop of rain-water see *Niti.* I, 30. अभिनन्दित:—welcomed; see XVI, 64.

Trans.:—All that time he who was being praised by bards appeared to have acquired greatness like the increased rain hailed by the Châtaka birds.

16. अद्भि:—instru. of the *irreg. femi.* word अप् which is declined only in the plural. वैद्युतस्य—appertaining to lightening; *cf. Vikra.* V, 16 and *Utta.* V, 13. Flashes of lightening after a shower of rain appear brighter and more dazzling in consequence of the atmosphere being cleared up of its dust and other particles.

Trans.:—The lustre of that (king) who was performing ablutions with waters made holy by good (appropriate) Mantras, was heighten-ed like that of the lightening-flash from the sprinkling of a rain-shower.

17. स्नातकेभ्य:—a स्नातक is an individual who has just finished his studies at his preceptor's house and returned to his own, to enter upon the second or गृहस्थ-stage. Before doing this he has to undergo certain ablution-ceremonies. The Manu-Smriti mentions of a स्नातक as being a भिक्षु or beggar for any religious object. The suffix क to स्नात is applied in the sense of संज्ञा by *Pâ* V, iii, 75. In either of these senses the word indicates an individual who is in the second stage or गृहस्थाश्रम. One in the first or Bramhachâri state cannot receive any gifts for himself. पर्याप्तदक्षिणा:—पर्याप्त: 'sufficient, enough'. यावता—*instru. sing.* of यावत् *n.* समाप्येरन्—fr. समाप् 5th to accomplish.

Trans.:—On the finishing of the ablution he gave so much wealth to the Snâtakas as would enable them to accomplish their sacrificial rites and to give the required Dakshinâ in them.

18. यामाशिषं—*accu. sing.* यामेन आशी: तां. याम=satisfaction "नियमो नियमो यामो यमः संयामसंयमौ" *Amara.* कर्मनिर्वृत्तै:—by the effect of deeds in former life. पश्चात्कृता—put in the back-ground.

Trans.:—Those (Snâtakas) having-highly pleased minds pronoun-ced a blessing [indicative] of satisfaction on him: that, however, was put far in the back-ground by the fruits resulting from his deeds in former life.

19. This stanza shows that the custom of liberating prisoners, and reprieving criminals at any auspicious occasion in the royal household was prevalent in olden times as it is even to this day.

Trans.:—He ordered the breaking of chains of prisoners; cancelling sentence of death against those condemned to it; releasing of beasts of burden from yokes; and the interdiction of milching cows.

20. Even the caged birds of amusement such as parrots and others having gained their freedom through his order became the possessors of free motion as they wished.

21. कक्ष्या॰न्यस्तं—कक्ष्या is either the enclosed quadrangular area in Indian houses of old or an inner apartment. Perhaps the second is preferable here, since the king would rather retire to an inner appartment to dress himself. नेपथ्य=प्रसाधनक्रिया, see *Shâ.* notes p. 3.

Trans.:—Then he seated himself on a white ivory-seat covered with a counter-pane, for the purpose of being dressed.

22. धूपाश्यानकेशान्तं—आश्यान=dried by fumigation; compare the sense in IV, 2 and *Ku.* VII. 9. आश्यानाः ईषच्छुष्काः केशान्ताः (केशानां अन्ताः extremities of the hair) यस्य सः, तं. निर्णिक्त—cleaned, washed; from निर्णिज् 3rd *Ubha.* आकल्प—decoration; dress in general; आकल्पस्य साधनानि requirements, necessary articles of dress. तैः तैः—see VI, 79. प्रसाधकाः—Valets-de-chambre, those who attend to the ward-robe and dressing of a nobleman or lord. See VII, 7.

Trans.:—With various articles of decoration did the *valets-de-chambre,* who had their hands washed clean wait upon him whose hair of the head had been dried [only] as far as the tips by fumigation of Dhûpa incense.

23. मुक्ता॰नद्धं—उन्नद्धं=tied over (with a string of pearls). अन्त॰स्रजम्—अन्तर्गता स्रक् यस्य सः, तं in which a garland of flowers had been interwoven. मौलिं—see VII, 66 and XIII, 59. प्रत्यूपुः—(*per. 3rd plu:* of वप् with प्रति)=decorated. प्रभा॰शोभिना—प्रभायाः मण्डल (a hallow of lustre) तेन शोभते राजते असौ इति प्रभा॰शोभी, तेन. पद्मरागेण—by a ruby.

Trans.:—They adorned the top of his hair, which had a string of pearls intertwined with a garland of flowers fastened on it, with a ruby resplendent with a hallo of lustre.

24. अङ्गरागं—अङ्गानां (of the limbs) रागः annointing, painting. I take the word as a compound signifying 'the process of the application of cosmetics' and not as in XII, 27. मृग॰न्धिना—मृगनाभेः सुगन्धः अस्मिन् इति मृगनाभिसुगन्धी, तेन; agreeing with चन्दनेन=by sandle-paste scented with musk. रोचना—see *commen.* see VI, 65. पत्रं=पत्रावली drawing of leaves etc., on the face and espcecially on the bosom of the lady-love was at one time a very ordinary past-time for lovers; see VI, 72; and Vasant-tilaka-bhâṇa. The figures were drawn with one pigment and the *gorochana* was put in here and there. चक्रुः—The subject to this is प्रसाधकाः in st. 22 or ते in st. 23.

Trans.:—Having finished the application of the musk-scented sandal-paste to the different parts of the body they drew on it figures of leaves etc. having lines in them of the yellow *go-rochana* pigment.

25. आमुक्ताभरणः—आमुक्तानि (see XIII, 21) आभरणानि यस्य सः; see उपहृताभरणः XVI, 86. स्रग्वी—see *commen.;* the suffix विन् comes after a

stem ending in अस् and after the words माया, मेधा, and स्रज् according to *Pâ.* V, ii, 121, in the sense of मतुप् 'possession'. हंस०वान्—Having garment with pictures of swans on them; read *commen.* on this as to the compound. अतिशयप्रेक्ष्य:—see *commen.* and *cf. Vikra:* V, 19.

Trans.:—He—with ornaments placed on his body, with garlands and with garments having pictures of swans painted on them—looked extremely beautiful and was the bridegroom of the young bride in the form of the prosperity of the kingdom.

26. नेपथ्यदर्शिन:—नेपथ्यं (adornment; see st. 21 *supra.*) दर्शयत्यसौ तस्य. छाया = reflection. हिरण्मये—see note on मृण्मय V, 2. मेरौ—on the mountain of wealth, see I, 14. कल्पतरो:— This tree is supposed to be laden with gold and jewel-ornaments, is looked upon as the yielder of all desired objects, and to be situated on mount Meru. The comparison consists in the fact that the king was like Kalpataru—fully bedecked with ornaments and one who gave largely. The son on the horizon is the mirror for the Kalpataru, and being just rising looks as it were fixed in the mountain of gold.

Trans.:—The reflection (image) of him who was ornamented shone in the golden mirror like that of the *Kalpataru* on mount Meru in the sun when he is on the horizon.

27. ककुद्—see *commen.* and VI, 71. उदीरितालोक:—see II, 9. सुधर्मानवमां—see *commen.* and notes on अलकानवमां IX, 14. The *commen:* takes the attendants as singing the praises of the king; but I would rather have them sung by वन्दिन: and प्रीतमनस: स्नातका st. 17 and even by other people but certainly not by the insignia-bearers.

Trans.:—The king whose praises had been sung went to the audience-hall, which was in no way inferior to the hall of the Gods, accompanied by attendants whose hands were engaged in bearing the royal insignia.

28. वितानसहितं—Mark the difference in the sense here and in VI, 86 and IX, 60. भेजे—Betook himself to, resorted to; the sense is different from that in st. 12 *supra.* उद्धृष्टपादपीठम्—the foot-stool which had been scratched by the rubbing of the head-jewels of (subordinate) kings.

Trans.:—In that audience-hall he took his seat on the ancestral canopied-throne whose foot-stool had been rubbed over by the crest-jewels of kings.

29. आक्रान्तं—अधिष्ठितं occupied. मङ्ग०तनम्—मङ्गलं च तत् आयतनं (III, 39. The word आयतनं is explained by Amarasinha as चैत्यमायतनं *i. e.* यज्ञस्थान, but it is found used in literature in the sense of 'abode', 'house'. It may here be taken to be माङ्गल्यगृहं सभास्थानं) च तत् and महत् may be

taken as an adjective in the sense of 'large', 'spacious'. But the word महत् has the sense of 'kingdom', 'महद्राज्ये विशाले च' *Vishva. cf.* सादिताखिलनृपं महत्रहः सम्प्रति स्वनयसम्पदेव ते ॥ *Ma.* XIV, 13. श्रीवत्सलक्षणं—श्रीवत्सः मङ्गलं द्रव्यं लक्ष्मीः प्रतिमा लक्षणं चिन्हं यस्य तम् (श्रीवत्स = is (1) a particular kind of hall; (2) the mark on the breast of *Vishṇu* see X, 10. 'श्रीवत्सनन्द्यावर्ताख्यविच्छन्दा बहवस्तथा' *Sajjana*). मङ्गलायतनं must also be construed with वक्षः. कौस्तुभेन—कौस्तुभ is the jewel, obtained by the churning of the ocean, along with thirteen others, and worn by *Vishṇu* on his chest. कैशवं—केशवस्य इदम् 'of केशव' *i. e. Vishṇu.*

Trans.:—The spacious hall of the palace called Shrivatsa decorated with auspicious things (*or* the kingdom possessing all richness and ruled over) occupied by him (by Atithi) shone like the broad chest of Keshava, the seat of all auspicious things, and marked with Shrivatsa by the Kaustubha jewel.

30. आधिराज्यं—अधिकः राज्ञां अधिराजः according to कुगतिप्रादयः *Pa.* II, ii, 18. The *inde.* word कु, particles called गति, and the prepositions प्र etc. are invariably compounded with other words with which they are in construction; and the compound is a Tatpurusha. अधिराजस्य भावः आधिराज्यं. रेखाभावात्—रेखायाः भावः the condition of a line or streak as applied to the moon and it is compared to कुमारत्व 'princedom'. सामग्र्यं—समग्रस्य भावः—wholeness, completeness, entiroty.

Trans.:—He, having gained paramount power at once after the condition of a prince, appeared like the moon gone (suddenly) to the condition of the entire orb from the condition of a streak.

31. *Trans.:*—Those who dependent on him considered him—the colour of whose countenance evinced gracefulness, and who always uttered his words of reply preceded by a smile to be confidence incarnate (*lit.* in a material form).

32. The main idea is सः पुरं अयोध्यां द्यां चकार.—पुरुहूतश्रीः—see note on पुरन्दरश्रीः II, 74, and IV 3. ऐरावतौजसा—ऐरावतस्य ओजः इव ओजः यस्य सः तेन क्रममाणः—The rule अनुपसर्गाद्वा *Pa.* I, iii, 43 lays down that the verb क्रम् is optionally Âtmanepadi when it is not preceded by any preposition. Moreover by "वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः" इति वा *Pa.* I, iii, 38 the *Âtma.* is used in the case of क्रम् when it is used in the sense of वृत्ति 'continuity or facility', सर्ग 'energy', तायन 'development.'

Trans.:—He who had Indra's majestic appearance, and who was going round the city, bedecked with banners resembling Kalpa trees, on an elephant having the strength of Airâvata, made it [appear] a second heaven.

33. उच्छ्रितं—'lifted held up'. अमलत्विषा—न मला अमला (clean;) अमला त्विट् (lustre) यस्याः सा, तया. औष्ण्यं—उष्णस्य भावः औष्ण्यम् condition of heat.

Trans.:—He alone had the umbrella on his head ; (and) by that umbrella, having a clear spotless surface, was removed the heat of the affliction resulting from the departure of former kings [to the other world].

34. धूमात्पश्चात्—The usual form is धूमस्य पश्चात्. Patanjali gives instances in which the ablative of the noun is used even if the adverb itself have the ending of that case as is exemplified by the following verse दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनं । दूराच्च । भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥. गुणैः सममेव उत्थितः—गुणैः प्रतापादिभिः समं युगपदेवोत्थितः usually fire has to be enveloped in smoke before it blazes forth into a flame ; the sun's rays are mild before he sheds his hot lustre ; that is, both of them gradually develop into fullness : such was not, says the poet, the case with Atithi. He acquired fully and simultaneously all the qualities needed to make a powerful emperor.

Trans.:—Flames of fire are [perceptible] after smoke ; the rays of the sun burst forth after [its] rise : he (Atithi), [however], surpassing the nature of luminous bodies rose up with all [his] qualities at once.

35. प्रीतिविशदैः—विशद see IX, 39. पौरयोषितः—पुरे भवाः पौराः; पौराश्च ताः योषितः or पौराणां योषितः. अन्वयुः—followed ; wherever the king went during his course round and through the city there were lady-spectators. शरत्प्रसन्नैः—during the autumn the sky is प्रसन्न clear, and the stars are quite visible. ज्योतिर्भिः—ज्योतिस् n. a star or any heavenly body ; *cf.* ज्योतिष्मती रात्रिः or ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा *Ku.* VII, 21. विभावर्यः—विभावरी=night. ध्रुवम्—The polar star. All the heavenly luminaries are supposed to revolve round the polar star which is a fixed one. The king is here compared to ध्रुव.

Trans.:—The city-ladies followed him (wherever he went) with their eyes beaming with love, like the nights with the heavenly bodies clear during autumn following the polar star.

36. अयोध्यादेवताः—the several deities in the city of Ayodhyâ. प्रश०र्चिताः—worshipped in spacious temples ; see *commen.* सान्निध्यैः—by being present ; प्रतिमागतैः—by being as images,—refers to देवताः. अनुध्येयं—one who desires to be blessed, from अनुध्यै 1st *Paras.* see XIV, 60.

Trans.:—And the several deities of Ayodhyâ that were worshipped in spacious temples by means of their presence in the form of images received with grace him who deserved the favour.

37. आश्यायते—becomes dry ; see IV, 2 and 22 *supra.* वेलान्तं—up to the sea-coast, see IV, 44. Mark the accuracy of decription. Ayodhyâ is an inland city and the fame had to travel a long distance both towards the East as well as the West. प्रतापः—energy, prowess ; hence, fame as an energetic ruler ; see IV, 15. दुःसहः—see IV, 15.

Trans.:—Hardly before the Vedi which was wet with the inauguration-waters had been dried, than his intolerable prowess reached the sea-coast.

38. वसिष्ठ—see I, 33. सायका:—see II, 31 and III, 53. धन्विन्—see IX, 57 and XI, 4. मन्त्रा:—need not be taken here in the sense of mystic incantations, but 'advice,' 'directions,' from मन्त्र् to speak. साध्य—whatever has to be accomplised; *cf.* साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं *Mu.* V, 10. उभये—*nom.* plu. of उभय. *cf.* XV, 68 as to construction.

Trans.:—What is it that the counsels of the preceptor Vasiṣṭha and the arrows of the bowman (Atithi) joined together cannot secure out of whatever is fit to be gained.

39. धर्मस्थसख:—one accompanied by धर्मस्था: judges, counsellors. One who was a friend (and therefore gave due weight to the advice) of counsellors, one who treated judges as his friends. See note on सचिवसख: IV, 87, or it may also be dissolved as a Bahuvrihi thus, धर्मस्था: (judges) सखाय: यस्य स:. I see some editions have सधर्मऽसख: this also makes a good meaning. शश्वत्—see I, 88. अर्थिप्रत्यर्थिनां—अर्थ्यते इति अर्थ: whatever is sought for; अर्थ: अस्यास्तीति अर्थी one who has some object to gain; and अर्थ: प्रतिपक्ष: अस्यास्तीति प्रत्यर्थी. संशयच्छेद्यान्—संशयस्य च्छेद:, तं अर्हन्ति ते संशयच्छेद्या: according to दण्डादिभ्यो यत् *Pā.* V, i, 66 we have the suffix य in the sense of 'who deserves it' after the word in the *accus.* case. *Malli.* dissolves the *compound* rather differently. व्यवहारान्—complaints, law-suits, litigation; or it may be taken in the sense of 'trial,' 'investigation of a case.' अतन्द्रित:—तन्द्रि: अस्य अस्तीति तन्द्रित:, न तन्द्रित: अतन्द्रित: on the alert, vigilant, see *Ku.* V, 14.

Trans.:—He, who had counsellors for his associates and who was very vigilant, personally looked regularly from day to day into litigations between plaintiffs and defendants which were such as required to have the doubts in them well-probed into.

40. तत:परम्—These words may be taken separately viewing तत: as the *abla.* of तत्, and परम् a *prepo*: or both together; in either case the meaning is same 'after that' *i.e.* व्यवहारदर्शनानन्तरम्. अभि॰निवेदितै:—सुमनस: भाव: सौमनस्यं (benignness, kindly feeling); अभिव्यक्तं perceptible, distinct) च तत् सौमनस्यं च; तेन निवेदितानि (indicated, manifested). पाकाभिमुखै:—पाकेन (by fulfilment, fruition; *cf.* पाकाभिमुखस्य जन्तु: *Utta.* VII, 4.) अभिमुखानि (which are in front, visible; *cf.* अभिमुखफलशंसी स्फुरति बाहु:). युयोज—*lit.*; joined, put to; hence, conferred, bestowed, *cf.* X, 56.

Trans.:—After that, he (*lit.*) joined his servants to the fruits of their respectful requests which were perceptible of gaining fulfilment, and which were indicated by the unmistakable kindly disposition [of the master].

41. नभसा and नभस्ये—The months of Shrâvaṇa and Bhâdrapada, corresponding generally to July and August, are the rainy months on the western borders of India. विवर्धिता:—taken care of and increased. The rivers were increased by the rain-fall while the subjects were increased by proper care.

Trans.:—The subjects that were increased by his father, like the rivers by the month of Shrâvaṇa, became still more prosperous during his regime as the rivers grow [in volume] during Bhâdrapada-month.

42. भग्नव्रत:—भग्नं व्रतं (vow, determination) येन स: the king before a battle with his enemies declared that he would destroy them but after vanquishing them he restored them their kingdoms and thus became false to his original determination.

Trans.:—Whatever he said was never falsified, whatever he (once) gave was never taken back but he was a violater of his determination inasmuch as he re-established his enemies after uprooting them.

43. एकैकं—Each one taken singly. Compare with this यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किं पुनर्यत्र चतुष्टयम् ॥.

Trans.:—Each one—youth, beauty, and wealth, is the cause of elation: [but] all these together did not ruffle his (*i. e.* of Atithi) mind.

44. अनुवासरम्—वासरं वासरं अनुवासरं day after day, every day.

Trans.:—Thus (his) subjects being filled day after day with love for him he though recently seated (on the throne) was undisturbed and thus resembled a tree having firm roots.

45. बाह्या:—outside, external. विप्रकृष्टा:—situated at a distance. *cf.* विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः *Shâ.* I. अभ्यन्तरान्—Those situated inside; hence, inherent to the body. षड्रिपून्—The six enemies are काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर. *cf.* कृतारिषड्वर्गजयेन *Ki.* I, 9.

Trans.:—External enemies are not permanent and are at a distance, therefore, he first over-came the six enemies inherent to the body.

46. प्रसादाभिमुखे—For प्रसाद see st. 40 *supra.* अभिव्यक्तसौमन and प्रसादाभिमुखो वेधाः *Ku.* II, 16; and for अभिमुख see note on पाकाभिमुखैः. स्वभावत:—naturally. The suffix तस् is used here in the sense of the *instru.* by इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते *Pâ.* V, 3, 14. *cf. Mu.* I, 16. निकषे—निकष is the touch-stone on which gold is rubbed and the streak left on it compared with that of a standard sample. The cleaner the stone and free from grease etc., the more distinct and ineffacable is the line. श्रीः अनपायिनी—the goddess of wealth is firm, constant; see *Ku.* IV, 31, *Ki.* II, 43. The fickleness of this goddess is frequently alluded to in literature, see VIII, 17; *Mu.* IV, 13; V, 14.

Trans.:—The goddess of wealth though naturally fickle was constant in him who was inclined to be gracious; and hence she was like a streak of gold upon a touch-stone.

47. **कातर्यम्**—timidity, hesitating. **केवला**—unalloyed, unmixed; *cf.* VIII, 5; XV, 1, *Ku* II, 34. **०चेष्टितम्**—see IV, 68. **नीतिः**—political wisdom; see XII, 69. **सिद्धिम्**—accomplishment, सिद्धिः साध्ये सतामस्तु *Hito:* I. **समेताभ्याम्**—going together, going hand in hand. **अन्वियेष**—see XI, 50. अन्विष् 6th *Paras.* to seek to search, to look out for.

Trans.:—Politics by itself is timidity; bravery [by itself] is brutality; hence he sought accomplishment by making both go together.

48. **मण्डले**—in the territory. This word has a specific meaning in politics. It means 'the circle of a King's near and distant neighbours'; see IX, 15; *Ma.* II, 81. It also signifies 'the territory under the control of a King which is the sense here.' see *Mu. Ra.* I. *cf.* 'न मण्डलं शक्यमदोऽभियातुम्' *Bu.* II, 3. **न्यस्त०दीधितेः**—who threw out rays in the form of spies. *cf.* "चारचक्षुषः प्रभवः" *Ki.* I, 4.;" स्वपरमण्डले कार्याकार्यावलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनाम् "*Ni. Vakya.* also note:—गन्धेन गावः पश्यन्ति विद्वांसः शास्त्रचक्षुषा । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ **व्यभ्रस्य**—विगतानि अभ्राणि यस्मात्सः व्यभ्रः from over whom the clouds have dispersed.

Trans.:—Nothing whatsoever remained without having come to the notice of the King who had thrown out rays of light in the form of spies over [the whole of] his territory just [as everything is seen by] like the sun free of all clouds.

49. **रात्रिंदिवविभागेषु**—see *commen.* which quotes *Pa.* V, iv, 77 wherein there are 25 words of which नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम्; रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् are Dwandwa. That a king should not be sluggish is alluded to in विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् *Ki.* I, 9. **यदादिष्टं**—whatever was laid down, was enjoined. **महीक्षितां**—महीं क्षियति or क्षयति (the verb क्षि = to remain upon, to enjoy) इति महीक्षित्. **नियोगेन**—with a determination.

Trans.:—He, who was against raising any doubts, did with a firm resolve whatever was ordained to be done by kings durings the different parts of the night and day.

50. **प्रतिदिनं**—दिनं दिनं प्रतिदिनम् Every day from day to day. **मन्त्रः**—cogitation, conference. **सेव्यमानः अपि**—(refers to मन्त्रः) उपास्यमानः अपि. though repeatedly held. **गुप्तद्वारः**—गुप्तानि द्वाराणि यस्य सः.

Trans.:—With [his] ministers there was his consultation from day to day; though [thus] frequently held it was never even once divulged having its egress well-guarded.

51. **अविज्ञातपरस्परैः**—by those who were unknown to each other. For परस्पर see *commen.* quoting Kâmandaka, and VII, 14. **अपसर्पैः**—see XIV, 31.

Trans.:—Though sleeping at the right time he was kept awake by spies who had been sent [about] without each other's knowledge among enemies as also among his own partisans.

52. **रोद्धुः**—*geni. sing.* of रोद्धृ 'of the obstructor'. **दुर्ग्रहाणि**—'difficult to be seized'. **गजास्कन्दी**—गजान् आस्कन्दति इति='attacks, pounces upon'. **गिरिशयः**—see *commen.* Mark the idea of the strongholds being secure in spite of his bravery.

Trans.:—The fortesses of him, who kept his enemies in check, were difficult to be seized: a lion accustomed to attack elephants, reposes in mountain-caves but this is not through fear.

53. **भव्यमुख्याः**—भव्यं (prosperity 'भावुकं भविकं भव्यं *Amara*) मुख्यं येषां ते—This *Adjl.* phrase is to be construed with समारम्भाः as well as with शालयः; thus शाल्योऽपि भव्यं मनोहरं मुख्यं मर्यादि येषां तथा । ते प्रत्यवेक्षणेन वृषभादिभक्षणरक्षणानुरूपेण निरत्यया निरुपद्रवा अभ्यन्तरे पचन्ति. **समारम्भाः**—undertakings, enterprises; *cf.* B. Gitâ IV, 19. **प्रत्यवेक्ष्याः**—well-examined, well-pondered over. *cf.* प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण *Shâ.* VI. **निरत्ययाः**—free from any danger. See XI, 88 for अत्यय; also compare *Ki.* 1, 12. **गूढं विपेचिरे**—developed quietly, without being perceived.

Trans.:—His undertakings which had prosperity for their chief aim, which had been well-examined [and reflected upon], and therefore free from any danger developed silently, since they resembled the Shâli developing [in the husks without being seen].

54. **अपथेन**—see IX, 74. **उपचितः**—grown in power, *cf.* उपचितेषु परेष्वसमर्थताम् *Md.* VI, 63. Note the meaning in IX; 27, and 53. **जातु**—(see st. 50 *supra.*) even once. **वृद्धो**—This is a typographical error. It ought to be वृद्धौ *i. e.* on [its] being increased. **लवणाम्भसः**—लवणानि अम्भांसि यस्य सः लवणाम्भाः तस्य. of that whose waters are briny; hence, the sea. **प्रस्थानं**—moving onward; see IV, 83.

Trans.:—Though he was grown in power still he never went by a wrong path: on its increase the volume of the briny mass of water (the waters) of the ocean moves forward by the month of the river alone.

55. **कामं**—see VI, 22; *Mu.* II, 9. कामं has been explained variously; one commen: renders it as अत्यर्थं, another as अतिशयेन construing it, of course, with वैराग्यं. Malli. explains it as सम्यक् and construes it with शमयितुम्, while a fourth interprets it as स्वेच्छया. I am for taking it as 'अत्यर्थं excessive'. **प्रकृ०राग्यम्**—विगतश्चासौ रागश्च विरागः 'disaffection ; *cf.* तेषु तेषु विरागकारणेषु *Mudra* (विरागस्य भावः वैराग्यं प्रकृतीनां (of the people, of the subjects see IV, 12) वैराग्यं. **सद्यः**—see II, 59, 'at once', promptly. **प्रतीकारः**—see VIII, 40.

Trans.:—He was capable of promptly putting down [even] the greatest disaffection among his subjects, still he did not at all create anything which may require to have a remedy applied.

56. शक्येषु—on those who were possible to be conquered. यात्रा 'on expedition an attack' see IV, 24; VI, 54: *cf.* मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः *Manu* VIII, 183. The word is used in a *lit.* sense in st. 25 *supra* and XVII, 16 *viz.* 'motion, journey'. सतः—*geni. sing.* of the *pre. p.* सत् of अस्, 'to be', agreeing with शक्तिमतः. शक्तिमतः—*geni. sing.* of शक्तिमत् (शक्तयः अस्य सन्ति इति मतुप्प्राशस्त्ये 'one in possession of the three Shaktis, for which see VI, 33, and VIII, 19 under प्रभुशक्ति. समी-॰सहायः—समीरणः (सम्यग् ईरयति प्रेरयति इति युच् *Pâ.* III, ii, 148; 'the wind,' 'समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके') सहायः (helper) यस्य सः. अम्भःप्रार्थी—see note on कवियशःप्रार्थी I, 30. दवानलः—same as दवाग्निः II, 14.

Trans.:—[In spite of] his being possessed of power (still) his expedition was only against those who were likely [to be overcome]; the wild-fire even though he may have the wind for [his] helper does not seek water [for being burnt up *i. e.* to burn it].

57. The ends of worldly existence according to Hindu ideas are three *viz.* धर्म, अर्थ, and काम (see *Ku.* V, 38) *i. e.* (1) right conduct; (2) worldly prosperity, wealth; and (3) enjoyment of material objects, which is called त्रिवर्ग *cf.* साधिके त्रिवर्गस्य *Mu.* I, 4; the fourth मोक्ष 'renunciation' is transmundane and king Atithi is not concerned here with it. सदृशः—'alike', 'equal', not having a prediliction for one over the other.

Trans.:—He did not obstruct right conduct by prosperity and enjoyment (*i. e.* he did not swerve from the right path by being elated with prosperity or by being drowned in wordly enjoyments); nor were the [last] two interrupted by the first, neither was the acquiring of wealth obstructed by enjoyment; nor was the latter interrupted by the pursuit after wealth: he was equal-handed in the case of three.

58. हीनानि मित्राणि—friends kept in a low position. अनुपकर्तॄणि—an उपकर्तृ is one who returns or does a favourable turn; the adding of the negative prefix अन् is in the sense of 'not capaple of.' प्रवृद्धानि—promoted. विकुर्वते—act in a hostile manner, note the use of the *Âtma.* of कृ with वि, मित्राणि is to be taken here in a comprehensive sense.

Trans.:—Friends kept in low position are incapable of doing any favourable turn; promoted friends become disturbing [elements]: hence by him those who were friendly disposed [towards him] were kept in a middle position.

59. परिच्छिद्य—*lit:* having probed; accurately determined from परिच्छिद् 7th *Ubh.* (*cf.* VI, 77; *Ku.* II, 58). शक्त्यादीनां—For शक्ति see 56. The other requisites are teasury, army, यान, आसन etc. indicated by the word आदि. बलिष्ठ—By the sûtra विन्मतोर्लुक् words ending in मत् or वत् ond विन् form their superlative by the suffixes इष्ट and ईयस्. चेत्—an *indec.* in the sense of 'otherwise', 'if,' 'however'.

Trans.:—Having accurately formed [a comparative] estimate of the strength and weakness of the several military equipments and other requisites he marched upon the opponent if he found himself stronger than him : if however otherwise, he remained quiet.

60. आश्रयणीयत्वम्—(an abstract noun from आश्रयणीय the *pot. p.* of आश्रय्)—the state in which recourse is taken by others. इति—hence, therefore हेत्वर्थे. जीमूत:—a cloud, see *commen:* or जीवनं मुञ्चति असौ इति. अभिनन्द्यते—is welcomed *cf.* XVI, 64 and XVII, 15. चातकै:—see V, 17.

Trans.:—The condition of being appealed to is [gained] by treasure; hence his [efforts to] collection of wealth : the cloud with water in its interior is greeted by Châtaka-birds.

61. परकर्मापह:—see *commen.* and read note on तमोपह: X, 2. उद्यत:—see IV, 40.

Trans.:—He who was destroying the works of his enemies was engaged in his own actions; and [while] assailing his opponents at their weak points he concealed his own.

62. कृतास्त्र:—Trained in the use of war-instruments. साम्परायिक:—which was every way fitted to wage war ; see *commen.* and *Pânini* quoted by it to convey the sense of 'who deserves that' *e. g.* श्वेतछत्रमर्हति इति श्वेतछत्रिक:. दण्ड:—'army'. The use of the *mas.* word दण्ड in this sense makes it possible to apply the *adject.* phrases both to it as well as to the king. दण्डवत:—may be taken in the sense of (1) 'one possessed of army'; (2) one holding the royal sceptre, see *Shâ.* V, 8 ; (3) one who had curbed his senses.

Trans.:—His army just like himself having been continuously taken care of, trained in the use of weapons, and inured to war by his father did in no-wise differ from the body of him who held the royal sceptre.

63. शिरोरत्नं—The jewel on the head. It is a popular belief that the *cobra de capello* carries a phosphorescent stone on his head which he lays aside at night in some place abounding in insects and quietly waits. The insects are attracted by the light and the owner finds it easy to devour them. It perhaps serves to light his path in the dark, a fact which is alluded to in Anargha Râghava IV, 13. शक्तित्रय—see stanza 56 *supra.* अयस्कान्त—load-stone, magnetic stone. *cf.* शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् *Ku.* II, 59; also *Utta.* IV, 21.

Trans.:—The enemy did not snatch away the triple power of this king which was like the hood-jewel of a serpent; but he pulled away the [*Shakti-traya*] triple-power from his enemy just as a load-stone draws iron.

64. स्रवन्तीषु—among rivers 'नदीसरित्स्रवन्तीनिम्नगापगा' *Amar.* सार्ध:—

caravans. "सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके" *Medi.* स्वैरं—without any misgiving of course of marauders and highway-men; (2) slowly, as suited their convenience. Mark the striking contrast between the pairs of areas.

Trans.:—The caravans freely moved among (or on) rivers as if they were water-cisterns attached to houses, through woods as if they were pleasure gardens and over mountains as if they were places of residence *i. e.* houses.

65. The idea of the ruler taking care of ascetics and guarding them during the performances of their rites and receiving one-sixth of the merit as a tribute is mentioned in Shâkuntala; see acts V, 14; II, 13 and 14. This is not now understood nor cared for. The only part now is protecting the subjects, against robbers. See II, 66. यथास्वं—स्वं अनतिक्रम्य. षडंशभाक्—see *commen.* षडंशं भजति इति.

Trans.:—Protecting asceticism from obstacles and wealth from robbers that king was made the participator of one-sixth of the earnings by the Âshramas, as also of that by the different castes according to their capacities.

66. रत्नं—Used singularly as a collective noun to denote the class (see note on रत्नस्: I, 65; VIII, 28). क्षेत्रैः—by cultivated field. *cf.* चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः *Mu.* I, 3. सस्यम्—grain, corn. रक्षासदृशम्—रक्षायाः सदृशं proportionate to the protection. विदेश—see V, 30; XVI, 72.

Trans.:—The earth yielded jewels by mines, corn by fields, and elephants by forests; she gave him due return proportionate to the protection received.

67. षण्णां गुणानां—see VIII, 21. The student may also look up III, 27. 36; X, 17 for the use of the word गुण in other senses. षण्णां बलानां—see IV, 26. षण्मुखविक्रमः—see कुमारविक्रमः III, 55. विनियोगज्ञः—note the two ways in which the *comp.* has been dissolved in the *commen.*

Trans.:—He who had the valour of the six-faced (Kârtikeya) knew well [where, how, and which,] the adoption of the six political expedients and that of the six forces in regard to the securing of objects.

68. चतुर्विधां राजनीतिं—This comprises (1) साम making peace, (2) दान gift, giving presents, (3) दण्ड boldness, venture, (4) भेद sowing dissension. आतीर्थात्—see I, 5 for आतीर्थं = (see *commen.*) an auxiliary. These are 18 on the enemy's side as under मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः। पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वेशिकस्तथा। कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा। धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः। षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः। अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु। see *Pancha* III, 69. अप्रतीघातम् = अव्याहतं without opposition. आनशे—obtained, enjoyed; *cf.* फलं दशोरानशिरे महिम्नः *Nai.* VI, 43.

Trans.:—He who adopted in due order the quarduple method of governing gained its uninterrupted result even from up to the eighteen Tirthas.

69. **कूट॰विधिज्ञे**—कूटं च तत् युद्धं च; तस्य विधिः तं जानात्यसौ. see *commen.* on विनियोगज्ञः. कूटयुद्ध is warfare full of secret and fraudulent methods. It is विभीषण अवस्कन्दप्रसादन्यस्तु नार्दनं । एकत्र त्यागयात्रौ च कूटयुद्धस्य लक्षणं ॥. **वीरगामिनी**—वीरं गमयति इति one who goes (*lit.* takes herself) to a hero. The general notion that wealth follows the brave, the learned, and those who know how to serve, finds expression in various places in literature. **सन्मार्गयोधिनि**—सन् चासौ मार्गश्च सन्मार्गः इति णिनिः, तेन. **अभिसारिकावृत्तिं**—The conduct of a woman secretly going to her paramour; see *commen.* **भेजे**—see St. 28 *supra* and V, 83.

Trans.:—The goddess of victory who always goes to a hero adopted the course of an Abhisârikâ in regard to him who only fought in a fair manner, though fully acquainted with the system of fraudulent warfare.

70. **प्राय:**—as a general rule, see *Mu.* IV, 21. **प्रता—त्वात्**—प्रतापेन (see IV, 15) भग्नः, तस्य भावः तस्मात्. **रण:**—see XII, 72 रणे कोणे क्वणे पुंसि समरे पुन्नपुंसकम् *Medi.* **गन्धद्विपस्य**—see VI, 7. **गन्धभि॰दन्तिन:**—गन्धेन भिन्नाः (भग्नाः) गन्धभिन्नाः; अन्ये च ते दन्तिनश्च अन्यदन्तिनः; गन्धभिन्नाः अन्यदन्तिनः येन सः गन्धभिन्नान्यदन्ती, तस्य.

Trans.:—There was a poor prospect of war for him in consequence of the enemies having been destroyed by his valour just as [it is in the case] of a Gandha elephant who has frightened away other elephants by the smell [of his ichor].

71. *Trans.:*—The moon when (after) she has attained her full size, begins to shrivel so also does the sea. He (*i. e.* the king) was, one having growth like these two but did not grow slender like them.

72. **अत्यर्थं**—excessive; *cf.* अत्यर्थं परदास्यनिपुणं मनः *Mu.* **अभिगमनात्**—from contact. This is to be construed with (1) तस्य and (2) उदधेः; and सन्तः are compared to जीमूताः (see 60 *supra*). **उदधे:**—उदकानि धीयन्ते अत्र इति उदधिः, तस्य.

Trans.:—Extremely poor righteous men, (learned men, as *commen.* says) who were (at one time) themselves expectants reached the status of donors by going to that king as are the clouds by [their coming in contact with] the ocean.

73. **तत्कारिद्वेषिण:**—सा (स्तुतिः) करोति असौ इति तत्कारी, तं द्वेष्टि इति तत्का॰द्वेषी, तस्य.

Trans.:—He who did what was but praiseworthy became suffused with shame when praised for it; however, the reputation of him (as) the hater of those who praised him only increased his fame.

74. **दुरितं**—see VIII, 2; but here the sense is more akin to that

in *Utta.* IV, 3 *viz.* 'calamity, danger.' तत्त्वार्थेन—by means of Tattva *i. e.* 'the correct knowledge of things.' स्वतन्त्रयाञ्चक्रे—made [the people] devoted to his arrangements *i. e.* faithful, loyal, to his own rule. The verb when applied to सूर्य presents some difficulty. In that case it may be interpreted as 'self-reliant'—the sun by dispelling darkness and spreading light gave facility of action and thus made them free to act as they liked. In the first case the स्व = his (of the king) own and in the second case (of the sun) the स्व=their own. The sun is adored as a divinity and hence his दर्शन is looked upon as auspicious and remover of calamities; likewise he dispels darkness by his light and facilitates the moving about of people as they like; hence the semblance between him and the king.

Trans.:—Destroying calamity by his [mere] sight and dispelling Tamas (ignorance and the Tamoguṇa) by imparting a correct knowledge of material objects the king made all his subjects faithful to his rule just as does the sun when risen.

75. पद्म is the sun-lotus which closes on the appearence of the moon while the कुमुद being a moon-lotus closes on the appearence of the sun. विपक्षे—see III, 62. अन्तरम्—see XVI, 7. The गुणाः are here likened to अंशवः.

Trans.:—The rays of the moon have no access in the पद्म sun-lotus while the rays of the sun have no access in the कुमुद the moon-lotus: but the virtues of this virtuous king gained the interior (the hearts) even of his enemies.

76. पराभिसन्धानपरं—परस्य अभिसन्धानं (deceiving, cheating; see *Mâ. Mâ.* I, 14; and for the compounding of पर see I, 91; X, 80). विचेष्टितं—see st. 47 *supra.* जिगीषोः—see V, 28. धर्म्यं—For the Sûtra quoted by *commen.* see note on न्याय्य II, 45.

Trans.:—The action of him who was anxious to conquer [others] for the sake of performing the Ashvamedha though full of deceit towards them was justifiable [*lit*: perfectly consistent with correct conduct].

77. *Trans.:*—Thus growing in power by his bravery which progressed by the path laid down by the Shâstrâs, he became the king of kings like Indra the god of gods.

78. लोकपालानां पञ्चमं—The four reputed Lokapâlas or guardians (of the worlds) are शक्र, धर्मराज, यादःपति and वैश्रवण on account of their bravery and their zeal in protecting their charge. This king was included by the people among these four, says the poet, on account of his similarity of action with them. साधर्म्ययोगतः—समानः धर्मः यस्य सः सधर्मा, तस्य भावः साधर्म्यं, तस्य योगः, तस्मात् see XVII, 78. भूतानां महतां पञ्चं—The five elements in the formation of all material objects are पृथ्वी, अप्, तेज, वायु and आकाश according to the Naiyâyikas. भूत is used in its literal sense *viz.* anything that has come into existence or being. The poet

means to say that the five elements were essential in bringing material thing into existence, they served a certain purpose with reference to them; this king too served a useful purpose in regard to his subjects. He was therefore fit to be classed with the five elements. **कुलभूभृत:**— According to Indian cosmogony the whole world is supposed to be supported by seven mountains which according to the *Vishnu Purâṇa.* are महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः. Being the supporters of the world they were much esteemed, and the king being the supporter of his subjects has been ranked by the poet with them.

Trans.:—On account of the similarity in the duties people called this king the fifth of the Lokapâlas, the sixth of the great elements, and the eighth of the Kulamountains.

79. शासनार्पितां—शासन = document, a deed. The idea is that the several kings looked upon his (Atithis) command with such great respect that they substituted it for their royal umbrellas. **पौरन्दरीं**— पुरन्दरस्य (see II, 74) इमां.

Trans.:—[Other] rulers accepted (*lit.* bore) his commands committed to paper, on their heads from which they had cast aside their umbrellas, just as the gods do [in regard to] the order of Indra.

80. ऋत्विजः—see X, 4. **धनदस्य**—of the god of wealth; धनं द्यते रक्षति इति or धनं ददाति इति. "मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः" *Amara*, **साधारणीभूतं**—a च्वि formation from साधारण similar, see XVI, 5.

Trans.:—At the conclusion of the great sacrifice that king honoured the holy priests in such a manner that his name and that of the god of wealth became similar.

81. ०उद्रेक—springing up, rising, see *commen.* **यादोनाथः**—यादसां (of waters, of यादांसि जलजन्तवः *Amara.* of 'marine animals,' see I, 16). नाथः lord, ruler waters or (2) marine animals—*Varuṇa* the presiding deity of waters, the Indian Neptune. **नौचराणां**—नौभिः चरन्ति ते, तेषां those who voyage in ships. **तदनु**—see XVI, 87. **पूर्वापेक्षी**—having regard to those gone before. *Malli.* takes Raghu, and Rama, and Kusha who preceded Atithi. Would it not be better to take पूर्व referring to इन्द्र, यम, and वरुण. **तस्मिन्**—refers to Atithi. **दण्डो०चरितं**— दण्डेन (दमेन see St. 62 *supra*) उपनतानां (*lit.* bent down; hence, humbled) चरितं line of conduct), तत्. **लोकपालाः**—see 78 *supra*.

Trans.:—From Indra (came) showers of rain; Yama [was one] that limited the rising of diseases; Varuṇa was one that made the water-courses comfortable for the work of sailors; and Kubera having regard to his predecessors following suit increased the treasury of the king—thus all the guardian deities of the quarters adopted the action of those who had been humbled by his prowess, in reference to him (*i. e.* the king).

Raghuvansha Canto XVIII.

Notes and Translation.

---

1. नैषधस्य—निषधानां पतिः नैषधः. The word ought to be नैषध्य, according to कुरुनादिभ्यण्यः *Pā.* IV, i, 172 which says that the affix ण्य comes after the word कुरु and a word beginning with न when these words denote a country, being the name of a क्षत्रिय tribe, and therefore नैषध in the present case must be viewed as a poetic license, or the affix अण् may be शैषिके अण् (see *Pā.* IV, ii, 92); नैषध then is the ruler of the hill tract supposed to be situated to the east and south of Meru, or according to modern geography on the Himalayan plateau. अधिपतेः—*lit.* of the lord of wealth, see I, 59, or it may be a proper noun. निषिद्धशत्रुः—निषिद्धाः (defeated, warded off) शत्रवः येन सः. निषधात् नगेन्द्रात्—see note on नैषधस्य *supra*. नगेन्द्र=for the word इन्द्र as the last member of a compound conveys the sense of 'best, pre-eminent.'

Trans.:—He, who had warded off his enemies, begot on the daughter of the Naishadha king, a son who was in no way inferior in strength to Nishadha the prince of Mountains, and whom people called Nishadha.

2. उरुवीर्येण—उरु वीर्यं यस्य तेन. कल्पिष्यमाणेन—*pre. p.* of क्लृप् 1st *Ātma.* 'to be suitable', 'to tend to'; in this sense the verb governs the *dative* (see V, 13, *Shā.* VI, 26; *Me.* 59) hence. प्रजायै—For the (welfare of the) subjects. यूना—*instru.* sing. of the *irreg.* युवन्. ०योगात्—*lit.* on account of the joining, coming together; in this sense it is usually the last member of a compound, see XVII, 78. जीवलोकः—the animal world. सस्येन सम्पत्तिफलोन्मुखेन—see X, 59.

Trans.:—The father was highly, gratified with the youth who had great valour, and who was (in every way) suited to (take care of) his subjects; as the animal world is satisfied with the corn ready for its full development in consequence of timely showers.

3. शब्दादिसुखं—pleasures of the senses. निर्विश्य—see IV, 51; VI, 50; XIII, 60; XIV, 80. चिराय—see XIV, 59. प्रति०शब्दः—राजश्चासौ शब्दश्च राजशब्दः; प्रतिष्ठापितः राजशब्दः यस्मै सः on whom the word राज was conferred permanently. कुमुदावदातैः—कुमुद इव अवदातानि (white, pure 'अवदातः सिते गौरे' *Amar.*) तैः agrees with कर्मभिः. अर्जितां—see VII, 63; XI, 69.

Trans.:—Having enjoyed the pleasures consisting of [derivable from] sound and others the son of Kumudvati conferred [permanently] the title of 'king' on his son Nishadha and then ascended to Heaven gained by his own deeds which were pure like white lotuses.

4. कुशेशयाक्षः—कुशे शेते इति कुशेशयं an aluk *comp.* see VI, 18. ते इव अक्षिणि यस्य सः; the word अक्षिन् becomes अक्ष at the end of a compound by ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे V, iv, 74. सागरधीरचेताः—सागरः इव धीरं (steady) चेतः यस्यः सः (see III, 59), compare the English idiom 'as calm and tranquil as the sea.' एकातपत्रां—see II, 47. एकवीर—see VII, 56 and note on एकनराधिपः in IX, 24. पुरा॰भुजः—पुरस्य अर्गलानि in ancient days towns were fortified with ramparts and massive gates secured from inside by means of strong heavy bars of wood or iron called अर्गल or परिघ *cf.* परिघप्रांशुबाहुः *Shâ.* and गुरुपरिघकपाटसंवृता *Buddha.* I, 82. क्षुभोज—see XII, 18; 15, 1.

Trans.:—The grand-son of Kusha,—who had eyes resembling lotuses, whose mind was tranquil like the sea, who was the first among warriors, whose arms were long like the cross-bars across city-gates—protected the sea-girt earth having only one white umbrella over it.

5. अनलौजाः—see note on नगरन्ध्रकरौजसः IX, 2. नलिनाभवक्रः—नलिनस्य आभा इव आभा यस्य तत् नलिनाभं; नलिनाभं वक्रं मुखं यस्य सः. नड्वलानि—beds of reed-grass. 'नडप्रायो नडकीयोऽनड्वांश्च नड्वलश्च' *Haima.* The affix ड्वलच् is appended to नड and शाद in four senses *viz.:*—(1) that is in this; (2) completed by him; (3) his dwelling-place; (4) naming a place after whatever is found near it. Here the first sense indicated by *Pâ.* IV, ii, 88. बलानि = armies, see IV, 26, & 46 for the different classes of fighting men forming a Bala.

Trans.:—After his demise his son whose name was Nala, and who was as radiant as fire came into possession of the family-fortune (dominion): this [ruler] endowed with the beauty of the lotus, crushed the armies of his enemies just as an elephant crushes beds of reeds.

6. नभश्चरैः—नभसि चरन्ति ते. The Gandharvas (singers and musicians of heaven), see V, 53. They possess the power of roaming in the air, and are supposed to have the faces of horses and bodies of men, like the Greek centaurs reversed inasmuch as the latter had the heads of men and the body of animals; गीतयशाः—गीतं यशस् यस्य सः one whose praise had been sung; the idea of singing praises, of showering flowers etc. by celestial beings or of celestial damsels watching the glorious deeds of men is a very common one among Sanskrit poets. नभस्त॰तनुं—नभसः तलं, तद्दिव श्यामा तनुः यस्य सः, तं. The idea of having a dark-blue complexion is really extravagant; but since Vishṇu is represented in Hindu mythology as having that complexion it has come to be prized. नभोमासं—see XVII, 41—the month of Shrâvaṇa which corresponds generally to the latter half of July and the first half of August. This period of the year is on the whole looked upon with great expectation as well as with great satisfaction.

Trans.:—That king whose fame had been proclaimed by the

wanderers of the airy regions gained a son whose body had a dark-blue colour like that of the sky, who was known by the appellation Nabhas and who was dear to his subjects like the month of Shrâvaṇa.

7. तस्मै—refers to the prince Nabhas; some copies read तस्मिन् in place of the *dative.* विसृज्य—see XIII, 67. उत्तरकोसलानां—see III, 5; IX, 1. धर्मोत्तरः—see XIII, 7. तत्प्रभवे—These two words can be interpreted in two ways—1st by taking तत् = therefore, or तत्=that, and agreeing with प्रभुत्वं, and प्रभवे = 'to the valiant, mighty, powerful'. अजर्यम्—न जीर्यति इति अजर्यम् *lit.* 'not decaying'; 'ever-lasting'. This word is irregularly formed from the root जृ by the addition of the suffix यत् with the force of the agent and the negative particle अ when qualifying the word 'सङ्गतम् i. e. friendship, either expressed, or understood as in the text. अदेहबन्धाय—देहस्य बन्धः देहबन्धः 'bondage, confinement to this world,; opposed to मुक्तिः see XIII, 58; *Bha. Gi.* XVIII, 30.

Trans.:—That rigidly correct-behaving one relinquished the dominion of the Uttara Kosalas to the care of that vigorous son of his, and formed a firm friendship with beasts which is recommended by old age so that the tie of this corporal body may not cling again [to him].

8. पुण्डरीक—The guardian elephant of the S. E. quarter. अजय्यः—जेतुं शक्यः जय्यः. By the sûtra *Pâ.* VI, i, 81 quoted by *commen.*, there is the substitution of अय् for ए only when the sense is that of "to be possible to do." Mark the difference between जेयः 'one who *must* or *deserves* to be conquered' and जय्यः 'one who is capable of being conquered.' पुण्डरीकाक्षं—पुण्डरीक इव अक्षिणी यस्य तं—to Vishṇu 'दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः' *Amara.* Laxmi, the goddess of wealth, who had been gained at the churning of the ocean, is the wife of Vishṇu and is figuratively spoken of as waiting upon a sovereign in affluent circumstances. Moreover, she is represented as very unsteady and fickle; see IV, 5; and *Mu*: I.

Trans.:—By him (Nabhas) was got a son named Pundarika who was invincible to kings like the elephant Pundarika to other elephants. When [his] father had gone to his final rest, the goddess of wealth taking a white lotus in her hand, went over to this Pundarika just as she would to the lotus-eyed one (*i. e.* Vishṇu).

9. क्षेमधन्वानं—क्षेमधन्वन् name of the son of Pundarika. When the compound with धनुस् as the last member of a Bahuvrihi is a proper noun then by 'वा संज्ञायाम्' *Pâ.* V, iv, 133 we may have क्षेमधन्वन् or क्षेमधनुः. This however is not allowed in अमोघधन्वा as it is not a name. उपपन्नं—see VI. 4. लम्भयित्वा—'putting in possession', 'causing to take'.

Trans.:—That king (Pundarika) whose bow was never ineffectual made his son Kshemadhanvâ, who was [fully] endowed with forgiveness and was ever on the alert about the welfare of the subjects,

accept the [sovereignty of the] earth; and being himself capable of great endurance commenced the practice of asceticism after retiring into the forest.

10. अनीकिनीनां—see IV, 53—अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्या इति इनिः by *Pâ.* V, ii, 115. 'अनीकिनी स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' *Medi.* The सेनाविशेष is a particular formation of the army just like the English 'division', 'corps,' etc. An अनीकिनी is said to consist of three *chamûs.* or 10935 foot-soldiers; 6561 cavalry; 2187 elephants and 2187 war-chariots. Here however, the generic term 'army' will suffice. **अग्रयायी**—see *Shâ.* VII, 26 and *Râ.* V, 3, 62. **देवप्रतिमः**—see note on कृशानुप्रतिमात् II, 49. **अनी॰सानं**—अनीकं च तत् पदं च तत् अवसानं (end, 'last term') यस्य तत् एतादृशं नाम. **देवादि**—देवः आदौ यस्य तत् also refers to नाम. For this kind of formation compare हिरण्यपूर्वं कशिपुं *Ma.* I. **त्रिदिवे**—see III, 6 and VIII, 59.

Trans.:—Of him also was born a son who was like a god, who stood always in front of his armies in the battle-field, and whose name having the word देव as the first part and अनीक as the last one was celebrated even in Heaven.

11. समाराधनतत्परेण—see II, 5. **पुत्री**—see I, 91 and X, 76. **आत्मजवत्सलेन**—see II, 69; X, 85. **पितृमान्**—see XVIII, 2.

Trans.:—Even just as the father became a person gifted with a good son on account of that son (Devânika) who was wholly devoted in adoring him; so that son too was one who had an excellent father on account of that father who had great affection for the son.

12. तयोः पूर्वः—The first of the two *viz.* क्षेमधन्वा. **आत्मोद्भवे**—आत्मनि उद्भवः यस्य तस्मिन् on him whose birth was from himself *i. e.* the son. **वर्णचतुष्टयस्य**—see V, 19 and X, 22. **धुरम्**—see I, 35, III, 55 and several other places; also *Mu.* I, 14; VI, 5. In fact the comparison of 'the responsibility of managing a kingdom' to the yoke of a cart is very frequent in Skt. literature. **यज्वा**—see VI, 46. **यजमानलोकम्**—The locality where there are regular and punctual sacrifices.

Trans.:—The first among the two—who was the sole repository of virtues, and a sacrificer, placed the long-borne yoke of [the ruling of] the four castes on his son who was like him and was himself sacrificer went to the region where there are regular sacrifices.

13. वशी—see VIII, 90; XI, 51; XVII, 4. **वशंवदत्वात्**—see *commen.* V, 53 for the retention of the nasal; and *Nai.* I, 33. **स्वेषां**—of his own. **विविग्नान्**—see VII, 48. **गृहीतुं ईष्टे**—is able to seize. The verb ईश् 2nd *Âtma.* 'to rule' is used with an *infi.* or with *loca.* of an abstract noun in the sense of 'to be able', see XIV, 38; *Ki.* VI, 34 or *Utta.* VII, 4.

Trans.:—His son who was a self-restrainer was as much the belov-

ed even of his enemies as he was of his own people on account of his agreeable speech ; for, sweetness of voice when made use of is capable of attracting [*lit.* securing] the deer though once scared away.

14. **अहीनगुः**—name of the son of Dewânika spoken of in the preceding stanza. **अहीनबाहुद्रविणः**—न हीनं अहीनं; बाह्वोः द्रविणं (पराक्रमः see *commen.*) बाहुद्रविणं अहीनं बाहुद्रविणं यस्य सः or अहीनां सर्पाणां इनः (शेषः) तस्येव बाहुद्रविणं यस्य सः agrees with अहीनगुः. **अनर्थैः व्यसनैः**—'Bad habits creating disasters', 'vices leading to troubles'. **हीन॰मुखत्वात्**—हीनानां (of the low-bred) संसर्गः; तस्मिन् पराङ्मुखः (see XVII, 49); तस्य भावः तस्मात्.

Trans.:—He whose name was Ahînagu, who possessed no small amount of physical strength of arm, who though young was free from all vices leading to troubles owing to his having set his face against the contact of the low-bred, ruled the whole world.

15. **गुरोः अनन्तरम्**—after the father; see III, 34. **अन्तरज्ञः**—अन्तरं जानातीति one who knows the innermost feelings. **आद्यः पुमान्**—the first man, see *commen.* **चतुर्भिः उपक्रमैः** by the four expedients साम, दाम, भेद, दण्ड. Mark the difference in the sense of उपक्रम here and in XII, 42. **चतुर्दिगीशः**—ruler in the four quarters *i. e.* in the area encompassed by the four quarters; hence a universal monarch. The compound दिगीश may be looked upon as a व्यधिकरणबहुव्रीहि by सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ *Pâ.* II, ii, 35 and may be dissolved as दिक्षु ईशः.

Trans.:—After the [death of the] father that one who was endowed with the power of gauging the minds of the people, who had come on the earth like the first Man (*i. e.* Vishṇu) became the clever ruler of the [regions within the] four directions by the use of the unfailing four expendients.

16. **परलोकयात्रां**—परश्चासौ लोकश्च परलोकः, परलोकं यात्रा (journey see *Mâ. Vir.* VI, 1; *Nai.* I, 6 and *cf.* XVII; 56), तां. **अरीणां जेतरि तस्मिन्**—*loc. ab.*; refers to अहीनगुः. तदीयं तनयं पारियात्रम्—His son Pâriyâtra. **उच्चैः शिरस्त्वात्**—in consequence of carrying the heads high *i. e.* in consequence of having lofty peaks. Figuratively the poet says this prince पारिजात overcame the proud Mt. Pârijâta. **जितपारियात्रं**—see *commen.* for compound. One cannot precisely say what range of mountains is meant; on the authority of Ânandrâm Boorooah Mr. Nandargikar identifies the mountain पारियात्र with the Shaivâlika range of hills "which run parallel to the Himâlaya and guard the Gangetic Doab on the N. E.' **लक्ष्मीः सिषेवे**—the goddess of wealth 'devoted herself to', 'waited upon', etc. see XVII, 49. **किल**—see *commen.* on III, 39 and notes VI, 38.

Trans.:—When the vanquisher of his enemies (Ahînagu) had gone on the journey to the next world, it is mentioned that the Goddess of prosperity began to serve his son Pâriyâtra who had brought under subjection the mountainous region of Pâriyâtra which had high peaks.

17. **उदारशीलः**—उदारं (high, noble; see V, 12; VIII, 91) शीलं (disposition) यस्य सः. **शीलः**—The long शी is a mis-print; it ought to be शिलः—the name of the son of Pâriyâtra. **शिला°वक्षाः**—शिलायाः पट्टं (the slab of a stone, see *Shâ.* p. 89)—शिलापट्टं इव विशालं वक्षः यस्य सः. **जितारिपक्षः**—जितः अरीणां पक्षः (पक्षः = party, side *e.g.* रिपुपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणकः *Mu.* I.) **शिलीमुखैः**—see VII, 49. **शालीनताम्**—condition of modesty. शालाप्रवेशमर्हति इति शालीनः (according to *Pâ.* V, ii, 20 qouted by *commen.*) one deserving to remain in 'a hall' and not be exposed to public gaze is the characteristic of modesty); शालीनस्य भावः शालीनता. **ईड्यमान**—praised; see V, 34.

Trans.:—He had a son—possessing a generous disposition, and having a broad chest like a slab of stone—named शील; although he had vanquished divisions of the enemies' armies by his arrows still he was abashed when he heard himself praised.

18. **आत्मसम्पन्न**--see *commen.* आत्मना सम्पन्नः 'endowed with wisdom'; 'conversant with everything'; some read आत्मसम्भवं (in place of आत्मसम्पन्नं) which means 'his son'. This appears preferable. **अनिन्दितात्मा**—'having a faultless disposition' note the different sense of the word 'आत्मा'. **युवानं**—the youth शिल. There does not seem any sense or force in the युवानं 'युवराजं एव कृत्वा'. It would be decidedly better to read it कृत्वाऽयुवानं, etc: which imparts the right antithetical force and brings out the meaning of एव thus—अयुवानं एव युवराजं कृत्वा—making a crown-prince even of him who was not yet quite a youth. **युवराजम्**—see III, 35. (agrees with वृत्तं = आचरणं 'existence'); **उपरुद्धवृत्तम्**—उपरुद्धं (obstructed, impeded'. 'hampered) वृत्तम् ('course,; 'line of conduct,' etc.) यस्य तत्. **सुखोपरोधि**—सुखं उपरुध्यते अनेन इति. *Châritra.* reads अपरुद्ध in place of उपरुद्ध and has the explaination अस्वतन्त्रचेष्टितं adding "परेच्छाक्षिप्तकार्यो यः कर्माण्यारभते स्वयं। सोऽपरुद्ध इति ख्यातो राजा न सुखभाक् भवेत्".

Trans.:—He whose conduct was unblemished having installed his young talented son as crown-prince, [himself] enjoyed pleasures; for, the career of kings has its course interrupted and is unsuited to enjoyment.

19. **रागबन्धिनः**—रागं प्रीतिं बध्नन्ति ते 'those that create fondness or passion.' **अवितृप्तं**—compare with this stanzas 32 and 35 from *Vairâgya Shataka.* **°भोग्यम्**—enjoyable for the *Vilâsinis i. e.* sportive women; see *commen.* The word भोग्यम् is formed from the root भुज् 'to enjoy' by *Pâ.* VII, iii, 52 by which the final च् or ज् of a root substituted by the corresponding guttural before an affix having an indicatory घ and before ण्यत्. **अरतिक्षमा**—'not capable of enjoying.' **जरा जहार**—compare 'जरा देहं मृत्युर्हरति जीवितमिदं' *Vai.* st. 97.

Trans.:—Decrepitude though incapable of enjoyment and hence needlessly jealous, took away him who was not at all satisfied in regard to pleasures which excited passions, and who was yet in a condition fit for the enjoyment by (*lit.* of) amorous women.

20. उन्न०धेयः—उन्नतं (famous, well-known) नामधेयं (नाम एव नामधेयं see I, 45; X, 67) यस्य सः. अयथार्थोन्नतं—अयथार्थं यथा तथा उन्नतं deep, beyond proper limits; hence, 'remarkably deep.' पङ्कजनाभकल्पः—see *commen*; पङ्कजनाभ = *lit.* one who has a lotus in his naval. Under the Vârtika of the Sûtra 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः' *Pâ.* V, iv, 75 we have the formation of this word by which the affix अच् is added to नाभि. A lotus is supposed to spring out from the naval of Vishṇu and Brahmâ is supposed to be seated on it. पङ्कजनाभस्य ईषत्सदृशः for the addition of कल्प in the sense of 'a little,' 'slightly,' 'almost like,' see V, 36 and XV, 101. नृपमण्डलस्य नाभिः—see IX, 15.

Trans.:—To him was born a son celebrated by the name Unnâbha the space of whose naval was very deep, and who appearing almost like Vishṇu became the supreme ruler of the whole circle of kings.

21. ततः परम्—see IX, 5; and XVII, 40. वज्रधरप्रभावः—वज्रं धरतीति वज्रधरः 'the holder of the Vajra—the thunder-bolt, the special weapon of Indra—said to have been formed out of the bones of the sage Dadhichi. (A Vajra now-a days, is a kind of iron-glove whose knuckles are studded with sharp crescent-shaped blades something like those of the surgical scarrator) वज्रधरस्य प्रभावः इव प्रभावः यस्य सः see note on हरिप्रभावः IX, 57. संयति—in battle; see VIII, 39. वज्रघोषः—वज्रस्य इव घोषः one whose voice is like the sound of the thunder-bolt. वज्रा०भूषणायाः—The earth has been frequently described as adorned with heaps of precious stones; she has been aptly spoken of as रत्नसूः 'yielding jewels' see I, 65; VIII, 28. किल—see st. 16 *supra.*

Trans.:—It is mentioned that his son Vajranâbha—whose valour was like that of the thunder-bolt-bearer and who in battle had a voice deep like that of the thunder-bolt, became the lord of the earth which was adorned with mines of precious stones.

22. द्यां गते—The verb गम् governs the *accu.* सुकृतोपलभ्यां—सुकृत= good deed; but it is used in the sense of 'meritorious action'. सम्भव—see III, 21. शङ्खण—name of the son of वज्रनाभ. अर्णवान्ता—अर्णवः (the sea; see I, 16) अन्तः (boundary) यस्याः सा. उत्खातशत्रुम्—उत्खाताः (*lit.* uprooted, dethroned; see IV, 33, 36 and *cf.* समुत्खातानन्दाः) शत्रवः येन सः. वसुधा—see VIII, 1. उपतस्थे—see IV, 6 and X, 63. रत्नोपहारैः—see *commen.* and IV, 84. The *commen.* takes रत्न as 'picked, choice, select. Why should not the word be taken in its ordinary sense 'jewel' since the earth is so frequently spoken of as the 'yielder of jewels.'

Trans.:—When he (Vajranâbha) had gone to Heaven which had been secured by meritorious deeds—this earth, the holder of treasures bounded by the ocean waited with choice presents gained from mines on his son Shankhaṇa who had rooted out his enemies.

23. हरिदश्वधामा—हरिदश्वस्य (see III, 22) इव धाम (lustre VI, 3)

यस्य सः पित्र्यं—see XI, 64. प्रपेदे—see XI, 7. अश्विरूपः—one who had the form of the Ashwinis, *i. e.* who had the beauty of those twin demi-gods. These Ashwini-kumâras are described in the Rigveda, says Pandit, as young and beautiful, honey-hued and of a golden brilliancy. वेलातटेषु—'on the shore of the sea'; see IV, 44. पुराविदः—'those who are conversant with bygone history'.

Trans.:—On his demise his son who had a lustre like that of the sun, and who had the form of the Ashvinis, ascended the throne of his father. Those familiar with legendary lore named him Vyushitâshva, on account of his having quartered his soldiery and horses on the sea-beach.

24. विश्वेश्वरं—विश्वस्य ईश्वरः तं (see V, 39 the ruler of the Universe). I do not know why the *commen.* particularly mentions the deity in the temple at Benares, although it is a fact that the Kâshîvishev shara is a widely known one. तेन ईश्वरेण—By the king व्युषिताश्व. (ईश्वरः =ईशितुं शीलमस्येति by स्थेशभासपिसकसो वरच् *Pâ.* III, ii, 175 the affix वरच् comes, in the sense of 'the agent having such a habit' etc., after the verbs स्था, ईश्, भास्, पिस् and कस् to go. पातुं सहः—capable of protecting, see *commen.* विश्वसखः—विश्वस्य सखा विश्वसखः; the word सखिन् at the end of a comp. becomes सख. विश्वम्भरा—the earth, विश्वं बिभर्ति असौ (By *Pâ.* III, ii, 46 संज्ञायां भृतवृजिधारिसहितपिदमः the affix खच् comes after the verbs भृ, तॄ, वृ, जि, धृ, सह्, तप्, and दम् when the compound word to be so formed denotes a name. विश्वम्भरोऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वम्भरा भुवि. विजज्ञे—gave birth to. The sûtra *Pâ.* V, ii, 12 referred to by the *commen:* lays down the rule that the affix ख comes after the word समांसमां in the sense of 'who bears in the womb., He says विजायते means गर्भं धारयति. According to others the aphorism means "the affix comes in the sense of 'who gives birth to' or 'gets a young one.'"

Trans.:—Having adored the controller of the Universe (Vishveshvara) [there] was brought forth his own self by Vyushitâshva in the form of a son named Vishvasaha who was the friend of the world and was capable of taking care of the whole world.

25. हिरण्याक्षरिपोः अंशे— Hiranyâksha is a demon who was destroyed by Vishnu in his boar-incarnation; hence हिरण्याक्षस्य रिपुः is Vishnu. His अंशु (portion) is frequently spoken of throughout the poem in reference to the several rulers probably on the notion that 'kings are divine' a notion which was held even by the kings of England at one time. नयज्ञः—one well-versed in politics. द्विषाम्—a subjective genitive here. सुतरां—see VII, 21. सानिलः—अनिलेन सह accompanied by the wind. हिरण्यरेता—Fire. 'हिरण्यरेता हुतभुग्दहनः' *Amara.* हिरण्यं रेतः यस्य सः from the Shruti 'अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्.'

Trans.:—When a son named Hiraṇyanâbha, a portion of the enemy of Hiraṇyâksha, had been born to him (Vishavasaha) who was well-versed in politics he became unbearable to his enemies just as fire accompanied by wind becomes unbearable to the trees.

26. **पिता**—refers to Vishvasaha the father of Hiraṇyanâbha. **अनृण:**—नास्ति ऋणं यस्य सः one who has no further debt to discharge. It is a general notion that the ancestors must regularly receive water and food from their descendants and when a son is born he gives these, hence the birth of a son is viewed as a discharge of debt. **अनन्तानि सुखानि**—eternal; नास्ति अन्तः येषां तानि which had no end, hence interminable, everlasting. सुखानि—These are not possible in this world according to Hindu ideas but only obtainable through *Moksha.* **लिप्सु:**—लब्धुं इच्छुः one desirous of obtaining; see V, 64. **आजा॰बाहुं**—see XVI, 84. **कृती**—(1) one who had discharged his duty, hence successful; see XII, 64; (2) blessed, fortunate; see XI, 29, XIX, 14; (3) good, pious. **वल्कलवान्**—वल्कलानि सन्ति अस्य इति मतुप्—one clothed in bark-garments; one entering upon the fourth stage of worldly existence. Among the Hindus there are four Ashramas or stages of worldly existence of which वानप्रस्थ is the last when a man retires from the world and betakes himself to contemplation of final beatitude; see V, 19 and X, 22.

Trans.:—Vishvasaha, who now considered himself released from the debt of his ancestors and therefore fortunate being in the last part of his life (and) desirous of securing everlasting happiness made his son Hiraṇyanâbha whose arms reached his kness the ruler and himself became clothed in bark-garments.

27. **कौसल्य**—son of Hiraṇyanâbha. **उत्तरकोसलानां**—see III, 5; XVIII, 7. **पतङ्गान्वयभूषणस्य**—पतङ्गस्य (सूर्यस्य; 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' *Medi.*) अन्वयः (race family; see I, 12); तस्य भूषणः (see VI, 8), तस्य agrees with पत्युः. **औरस:**—see XVI, 88. **सोमसुत:**—also agrees with पत्युः—सोमसुत् 'one who had extracted the Soma juice;' hence, a sacrificer, since the Soma juice has to be extracted in the performance of a sacrifice. The word सोमसुत् is formed, according to the Sûtra III, ii, 90 quoted by *commen.*, by the addition of क्विप् after the verb सु 'to distil' with the sense of the past tense when the word सोम in the *accus.* is in compound. **सोम** = the moon.

Trans.:—Of him—who was the ruler of Northern Kosala, who was the ornament of the solar race and who had extracted the Soma juice—there was born a legitimate son named Kausalya who was a second moon as it were, and [therefore] 'the delight' to the eyes [of the beholder].

28. **आब्रह्मसभं**—see I, 5 for the Avyayîbhâva compound; or ब्रह्मणः सभा ब्रह्मसभं by सभा राजामनुष्यपूर्वा *Pâ.* II, iv, 23 whereby a Tatpurusha

compound ending with the word सभा (a court) is neuter provided that it is preceded by a word synonymous with the word राजा, or by a word denoting a non-human being as इनसभम् the king's court, ईश्वरसभम् Lord's court; but in राजसभा the word is not neuter; for synonyms of राजा are only to be taken and not the word-form राजा; so also रक्षःसभम् or पिशाचसभम् for the word 'non-human' has a technical significance here *viz.* रक्षस् or पिशाच are non-human; (but we have काष्ठसभा or देवदत्तसभा) and similarly ब्रह्मसभं. ब्रह्मसभं मर्यादीकृत्य आब्रह्मसभम् प्रकाशः well-known, celebrated, agrees with सः (Kausalya). **ब्रह्मभूयं**—ब्रह्मणः भावः ब्रह्मभूयं. By *Pâ.* III, i, 107 the affix क्यप् is employed to denote भाव or condition after the root भू 'to be' in construction with a case-inflected word as its उपपद and when used without a preposition—a condition that becomes united with Brâhman. **ब्रह्मिष्ठम्**—name of the son of Kausalya. **ब्रह्मिष्ठं**—one well-versed in metaphysics—प्रकृष्टं ब्रह्मवान्. The word is formed by विन्मतोर्लुक् *Pâ.* VI, iii, 65 and नस्तद्धिते *Pâ.* VI, iv, 144. By the first the affixes विन् and मत् are लुक्—elided when इष्ठन् and इयसुन् follow; and by the second Sûtra the final न् with the vowel that preceeds it of the stem भ is elided before a Taddhita affix. **स्वतनुप्रसूतम्**—*lit.* the sprout of his own body *i. e.* the son.

Trans.:—The King (Kausalya) who was celebrated by his fame as far as the court of Brahmâ went to the condition in which there is all Brâhman after having installed in his own duty his son Brahmistha who was well-versed in metaphysics.

29. **कुलापीडनिभे**—कुलस्य आपीडः (a chaplet, garland *cf.* चूडापीडकपालसङ्कुलगलन्मन्दाकिनी *Mâ. Mâ* I, 2; then 'a crest-jewel.'); कुलापीडेन सदृशः कु० निभाः तस्मिन्. (The word निभ is always used as the last member of a compound 'स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः *Amara*). **विपीडम्**—an *adver.* compound. 'Without harassing the subjects,. **महीं शासति**—see *Shâ.* I, p. 361. 4. **शासनाङ्काम्**—marked by [impressions of] the command, see XI, 65 for the use of अङ्क at the end of a compound. **सुप्रजसि**—*Loca.* sing. of सुप्रजस् *i. e.* one having a good son. The affix असिच् invariably comes after प्रजा and मेधा when the particles नञ्, सु and दुस् precede them. **आनन्द०लाश्य:**—आनन्दजलेन आविले (see XIII, 36) अक्षिणी यासां ताः.

Trans.:—While the lord of the people who was like a crest-chaplet to his family and who had a good son was properly ruling without any oppression, the earth which bore impressions of his mandates and the people with their eyes be-dimmed with tears of joy manifested contentment.

30. **पात्रीकृतात्मा**—(see Shâ. V, 20) न पात्रं अपात्रं, अपात्रं पात्रं सम्पद्यमानः पात्रीकृतः, a च्वि formation; पात्रीकृतः आत्मा येन सः. **पुत्रिणां**—see I, 91, XVIII, II. **पुत्रः** name of the son of Bramhistha. **अग्रसङ्ख्याम्**—अग्रा चासौ सङ्ख्या च, तां first rank. **तं**—refers to the father.

Trans.:—A son named Putra having eyes resembling a lotus-leaf, and who had made himself worthy by serving his father and who had the distinct beauty of the Garuda-bannered god (*i. e.* Vishṇu) made his father take the first position among those blessed with good sons.

31. **वंशस्थितिम्**—वंशस्य स्थितिः तां = the existence (continuance) of the race. **वंशकरेण**—By one who makes *i. e.* keeps up the line of the family. **सम्भाव्य**—lit. causing to be; hence, 'making sure'. **उपस्पृशन्**—bathing. **स्पर्श०लौल्यः** agrees with सः—स्पर्श is usually understood to mean 'the sense of touch'; here, however, it means 'anything perceptible by the senses' as explained by *commen.* निवृत्तलौल्यः = see VII, 61 and XVI, 76; and for *comp.* see *commen.* **त्रिपुष्करेषु**—पुष्करः = a lake, a pool; it is the name of a sacred bathing place near Ajmere, but here it is used in the first or a more general sense. 'पुष्करं...तीर्थौषधिविशेषयोः' *Amara.* What these three Tîrthas are particularly intended by the poet cannot be definitely said, though it looks he probably means Haridvâr, Benares and Râmeshwar. **उपस्पृशन्**—see V, 59. **त्रिदशत्वं**—the celestial state.

Trans.:—He who kept himself away from the enjoyment of the objects of senses and who was therefore to be the associate of Indra made himself sure about the continuance of his family through him the continuer of it and got the condition of the Tridashas (gods) by bathing in the three Pushkaras.

32. **प्रभा० रागं**—see *commen.* पुष्पराग = is the stone called 'topaz'. **पौष्यां तिथौ**—on the full moon day of the period when there was the asterism पुष्य. The word पौषी is formed by the use of the *instru.* according to *Pâ.* IV, ii, 3 quoted in *commen*, whereby the affix अण् comes after a word in the instrumental case in construction, which is the name of a lunar mansion, to signify a time connected with the asterism; and the feminine is formed by the affix ङीप् after a nominal stem by *Pâ.* IV, I, 15. Likewise **पुष्यः** is formed irregularly by *Pâ.* III, i, 116 पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे, by the addition of क्यप्—पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः *i. e.* things are matured or developed under the influence of this star. When the word is not the name of an asterism the forms are पोषण and सेधन 'nourishing' and 'accomplishing' respectively.

Trans.:—His wife gave birth to a son named Pushya, who eclipsed with his lustre the jewel topaz, on the Paushya day (the day on which is seen the moon in the Pushya mansion). On his rising in power like a second Pushya asterism the people enjoyed full prosperity.

33. **महेच्छः**—महती इच्छा यस्य सः one who has a high aspiration. **परिकीर्य**—Having delivered, having handed over; from परिकॄ 6th *Ubha.* **मनीषिणे**—see I, 11. **जैमिनये**—Jaimini was a pupil of Vyâs and teacher of the Sâma Veda. **अर्पितात्मा**—अर्पितः आत्मा येन सः one who has given up his mind. **सयोगात् तस्मात्**—From him who had practised and was familiar with Yoga. **अजन्मने** *dative sing.* of अजन्मन् न जन्म यस्मिन् सः, तस्मै. final beatitude; no further birth.

Trans.:—Having transferred the sovereignty of the earth to his son that individual whose heart was set on great things, devoted himself to the great sage Jaimini. This individual who was afraid of mundane existence secured immunity from it and acquired the yoga life by studying yoga from him (that sage) who was proficient in it.

34. ततःपरम्—see IX, 5. तत्प्रभवः—a *Bahu.* compound agreeing with ध्रुवसन्धि. प्रपेदे—gained. ध्रुवोपमेयः—who is fit to be compared to Dhruva or the pole-star. सत्यसन्धे—in him who was true to his word, see XIV, 52. सन्धिः=peace; this is one of the six expedients in politics. For a full account of them see *Hi.* IV, 106–25. ध्रुवः—the topmost and firm.

Trans.:—Thereafter Dhruvasandhi whose father was Pushya and who was comparable to the Dhruva-star gained the [sovereignity of the] earth—that Dhruvasandhi who was true to his word and in whom the peaceful policy towards the enemies who submitted themselves to him, was of a very high order.

35. सुदर्शनाख्ये—While he whose name was सुदर्शन *i. e.* he whose appearance was good; hence the beautiful one. दर्शा॰दर्शने—*adjectival clause* agreeing with the preceding—दर्शस्य (दर्श = अमावास्या 'एकत्रस्थितचन्द्रार्कदर्शनात् दर्श इति उच्यते.') अत्ययः (disappearence); तस्य इन्दुः, तस्य इव प्रियं दर्शनं (appearance) यस्य सः. मृगायताक्षः—मृगस्य इव आयते अक्षिणी यस्य सः one whose eyes were long like those of the deer. This similarity has been so very frequently spoken of in Sanskrit literature that it has become quite a proverbial expression. The change of अक्षिन् to अक्ष at the end of a compound may also be noted. मृगयाविहारी—मृगयायां विहरत्यसौ इति = one who takes delight in sport.

Trans.:—He who was a lion among men, whose eyes were long like those of the deer, and who was fond of the chase came by his death from a lion while his son named Sudarshana, whose countenance was like that of the moon at the conclusion of the dark fortnight, was yet a child.

36. स्वर्गामिनः—of him who had gone to Heaven. It may be mentioned that the form स्वर्गामिणः is also permissible by प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च *Pâ.* VIII, iv, 11. *i. e.* "ण is substituted for न when it stands at the end of a Nominal-Stem or is the augment नुम् or is न of the case affix. ऐकमत्यात्—एका चासौ मतिश्च; एकमतेः भावः ऐकमत्यं, तस्मात्. अमात्यवर्गः—अमाऽन्तिकसहार्थयोः by the *Vârtika* 'अमेहक्वतसित्रेभ्य एव' on *Pâ.* IV, ii, 104; since a minister is a constant adviser of the King. विधिवत्—see X, 45.

Trans.:—The body of ministers of him who had gone to heaven on beholding the subjects to be in a deplorable condition for want of a master, made with a unanimous mind, him who was the only thread (continuing link) of the race, the lord of Sâketa (Ayodhyâ).

37. अप्रौढनरेन्द्रम्—नराणां इन्द्रः a ruler, a king; न प्रौढः अप्रौढः inexperienced; अप्रौढः नरेन्द्रः यस्मिन् तत्. नवेन्दुना—नवश्चासौ इन्दुश्च नवेन्दुः does not signify a newly arisen moon but the moon on the first day after Amâvâsyâ, called प्रतिपच्चन्द्र.

Trans.:—That family of Raghu with the young king was comparable to the sky having the new moon in it, or to a wood having a single young lion in it, or to water having a solitary unblossmed lotus.

38. सम्भावितः—put down, marked out, considered. मौलिपरिग्रहात्—on account of having assumed the crown. The reading मौल (body of old respected ministers see XII, 12; XIV, 10) instead of मौलि makes a better sense and has been adopted by no less than four commentators. It is only a prudent king that allows his father's ministers or advisers to continue in office; otherwise generally we find new advisers and councillors in power on the accession of a new king. पितुरेव तुल्यः—note the use of the *geni:* with तुल्य showing comparison by *Pâ.* II, iii, 72. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां. पुरोवातं—wind carrying you forward; a favourable wind.

Trans.:—On account of his being surrounded by hereditary manisters he was looked upon as [likely] to be similar to his father (*i. e.* following his father in the work of administration): a cloud of the size of a young elephant on gaining a favourable wind is noticed going through all quarters.

39. अधिहस्ति—हस्ति अधि on an elephant (an अव्ययीभाव comp.) आधोरणालम्बितं—आधोरणेन (see V, 48; VII, 16) आलम्बितः supported by a rider. The prince being only six years of age, was too young to go on unassisted; hence I apply the expression to तं instead of to अग्र्यवेशं—as has been done by the *commen.* अग्र्यवेशम्—अग्र्यः (best, remarkable, see III, 27, 46) वेशः (dress) यस्य सः, तम्. षड्वर्षदेशीयम्—see *commen:* and note on कुमारकल्पं V, 36.

Trans.:—Although he (Sudarshana) was only bordering on six years and dressed in excellent garments, was passing along the royal road on an elephant, supported by the rider yet he was gazed at by the citizens with the same respect that was shown to his father.

40. कामं—is to be taken either in the sense of (1) 'completely'; or (2) 'granted', see II 43; IV, 13; VI, 22. पैतृकस्य—see VIII, 6. प्रतिपूरणाय नाकल्पत—not being fit for filling up, note the *idio.* use of the *dative.* with क्लृप् 1st. *conj.* Âtm., *cf.* कल्पसे रक्षणाय *Shâ.* V, 8. तेजोमहिम्ना—तेजसः महिमा, तेन by the power of brightness; by the force of his grandeur. आवृतात्मा—He whose whole body was covered. आवृतः आत्मा (body; see I, 14) यस्य सः. There are three readings worth considering in place of आवृतात्मा; one is आवितानं = up to the very canopy of the throne; the other is आचितेन = accumulated; and the third is आयतेन = spread out.

Trans.:—He could not completely fill up the whole throne (being himself too small in size) yet he occupied it by his whole body being invested with a golden bright hallow.

41. तपनीयपीठम्—golden foot-stool; see VI, 15. प्रसिद्धैः may also be rendered as 'adorned, decorated.'

Trans.:—Hence it was (*i. e.* on account of his dazelling glory) that princes with their decorated crowns saluted his [tiny] feet smeared over with the lac-dye and which only hanging out a little were not able to reach the golden foot-stool.

42. महानीलः—the sapphire. By the Sûtra सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः *Pâ.* II, i, 61 the words सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट are compounded with the words denoting the person deserving of respect; and the compound is a Tatpurusha. प्रतीतः—well known, see XIII, 53. अल्पप्रमाणे—अल्पं प्रमाणं (size) यस्य सः one that is small sized.

Trans.:—Just as the name Mahâuila is not false (inappropriate) in the case of the sapphire though it be small-sized, so the expression Mahârâja was rightly applied to that prince though he was a mere child.

43. ०चामर = the fly-flapper made of the bushy tuft of the tail of the wild bull. Along with the white umbrella the *Châmara* is an insignia of royalty. काकपक्ष—see III, 28; XI, 1. Princes have five locks of hair. अर्णवानाम्—see I, 16. विवादः an order. command. वेलासु—see I, 30. चस्खाल—was not disobeyed, or violated *e. g.* देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति *Mu.* III.

Trans.:—The order that issued from that mouth on the cheeks of which were waving side-locks of hair of that prince on whose sides were waving the *chawarees* never stumbled down (neglected) even on the shores of the oceans.

44. निर्वृत्त०बन्धे—निर्वृत्तः put on, from निर्वृत् to perform, to finish. जाम्बूनद = gold, from the idea that the metal is found in the bed of the river जम्बू. पट्टबन्ध = lit. a strip; hence, 'a fillet.' स्मेरमुखः—स्मेरं मुखं यस्य सः he who had a smiling face. The word is formed by नमिकम्पि etc. *Pâ.* III, iii, 167, by the addition of र in the sense of 'the agent having such a habit' etc. तेन refers to the तिलक.

Trans.:—He who bore a spot-mark put on the forehead that was encircled by a golden fillet, and who had a smiling face made the faces of the wives of the enemies devoid of that very mark.

45. शिरीष०—compare शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू *Ku.* I, 41. अनुभावात्—on account of prowess *cf.* महानुभावोऽयमवेदि मया *Ki.* I, 8. बिभरांबभूव—the *commen.* refers to *Pâ.* III, 1, 39 which lays down that the Perphrastic Perfect is optionally formed in the case of the roots भी, ह्री, भृ, and हु. धरित्र्याः धुरम्—see I, 34; IX, 69; VI, 78.

Trans.:—He who had a tenderness of limbs surpassing the Shirísha flowers felt pain even by the decoration: he, however, on account of his prowess was able to bear the excessive burden of the yoke of the earth (the trouble of governing it).

46. **अक्षरभूमिकायां**—on a slate, on a writing-tablet. **न्यस्ताक्षरां लिपिं**—the alphabet written down letter by letter *cf.* न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र *Ku.* I, 35; for लिपि see VII, 28. **कार्त्स्न्येन**—completely. **श्रुतवृद्धयोगात्**—श्रुताः (learned) च ते वृद्धाः च तेषां योगात् by the association with the learned elders. **दण्डनीतेः**—दण्डं नयति दण्ड्यान् प्रति प्रापयति इति क्तिच् or दण्डः नीयते अनया इति दण्डनीतिः of the system of civil and military administration. **उपायुङ्क्त**—Enjoyed ; reaped the full benefit of.

Trans.:—No soner had he (Sudarshana) made himself familiar with the alphabets written on the board than he gained the full fruit of the system of administration of justice through the company of learned old men.

47. **अपर्याप्त॰भागा**—अपर्याप्तः (न पर्याप्तः not gained, *cf.* अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे *Kávya.* I) निवेशस्य भागः यस्याः साः. **प्रौढीभविष्यन्तं**—a च्वि formation. **उदीक्षमाणा**—expecting; waiting for. **छलेन**—see VI, 54. The idea of royal grandeur is figuratively always spoken of by Sanskrit poets in a style which is not a very agreeable one in these days; especially that of speaking of her as a harlot, of an excessively fickle and unsteady disposition, see *Mu.* II. 12.

Trans.:—The Goddess of prosperity not finding enough space to recline on his breast [and therefore] eagerly waiting to see him develop into full growth, being ashamed [of her conduct] embraced him as it were by the guise of the shade of the regal parasol.

48. **अनश्नुवानेन**—see *commen.*; not obtaining. **अबद्ध॰लाञ्छनेन**—see *commen.* and XVI, 84 and *Shá.* I, 8. **खड्गत्सरुः**—the hilt of the sword.

Trans.:—The earth was protected by his arm which had not yet gained the propriety of being compared to a yoke, which was destitute of the Mark of a scar of the bow-string, and which had not yet touched the hilt of a sword.

49. *Trans.*:—As time went on not only did the limbs of his body gain increase in size but his hereditary traits too which were delightful to the people, and which small as they were at the commencement attained full development.

50. **पूर्व॰पाराः**—पूर्वाणि च तानि जन्मान्तराणि; तेषु दृष्टं पारं यासां ताः refers to विद्याः *lit.* whose other side had been seen by him in former existences. **अक्लेशकरः**—क्लेशं करोतीति क्लेशकरः, न क्लेशकरः अक्लेशकरः. **त्रिवर्ग**—is of course धर्म, अर्थ, काम; तेषां अधिगमः attainment. **तिस्रः विद्याः** the three knowledges are mentioned in *commen.*, which see. **जग्राह विद्याः** *cf.* अल्पैरहोभिर्नृपसूनुरग्र्या जग्राह विद्याः स्वकुलानुरूपाः *Buddha* II, 24. **प्रकृतीः**—'subjects' as used elsewhere is better than taking it in the sense of 'ministery'.

Trans.:—He, who had seen the other side [of the departments of [knowledge],—still recollecting the same, was no [source of] trouble to his teachers; he mastered the three sciences—which were the basis for the gaining of the three objects of existence, and also brought under control the subjects who had come under his sway from his father.

51. व्यूह्य—stretching out. उत्तरार्धं—upper half. अस्त्रेषु विनीयमानः—one who was being conducted through a course of training in archery.

Trans.:—While being trained in the course of the art of wielding weapons he shone brightly (he looked graceful) as he stood with the upper part of his body slightly stretched forward, the hair of the head formed into an erect knot, the right knee bent down and with the arrow put to the bow and drawn up to the tip of the ear.

52. The picture in this stanza is a highly wrought one. अथ—Now ; see I, 35. नेत्रनिर्वेशनीयं—नेत्रैः निर्वेष्टुं (to enjoy, see IX, 36 ; XVIII, 3) योग्यं fit to be enjoyed by the eyes. It may be mentioned that the eyes of young women are compared to black bees which go about from flower to flower in search of honey. This idea kept in mind will bring out the beauty of the simile. मनसिजतरुपुष्पं—the flower of the tree in the form of the god of Love; compare: *Mâlavi:* IV, 1. रागबन्धप्रवालम्—रागस्य बन्धः (a continuity or manifestation of love) स एव प्रवालः यस्य तत्. अकृतकविधि—(कृतक = artificial); न कृतकः अकृतकः (unartificial) विधिः यस्य तत्. सर्वाङ्गीणं—pervading the whole body. The addition of the affix ईन in the sense of 'that which pervades the whole' comes after the words पथि, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, and पात्र preceded by सर्व, being in the 2nd case in construction, by *Pâ.* V, ii, 7 quoted in *commen.* आकल्पजातं—आकल्पानां (of ornaments see XVII, 22) जातं (collection see V, 1). आद्यं—pre-eminent, (unparalleled see I, 11).

Trans.:—Now she reached youth—the unparalleled condition of life for enjoyment—which was the honey to be enjoyed by the eyes of women, which was as it were the flower—of the tree in the form of the god of Love,—which had foliage in the form of a continuity of love and had a collection of decoration arranged in a manner which was not artificial and which covered all the parts of his body.

53. प्रतिकृतिरचनाभ्यः—Than the arrangement of images, likenesses. For प्रतिकृति see VIII, 91. दूति॰—a female messenger. In Indian palaces a Dûti plays a very important part.

Trans.:—Princesses—even more handsome than their likenesses presented by ladies of the royal house-hold who had been brought by ministers desirous of securing a pure progeny—gained a higher position than the two *viz.* the Goddess of glory and the Earth, who had been at first espoused by the young prince.

Raghuvansha Canto XIX.

Notes and Translation.

---

1. **अभिषिच्य**—*p. p.* of अभिषिच् 6th U. to anoint, to instal; governs the locative of the post where one is installed as here पदे; see note on अभिषेक I, 85. **अग्नितेजसम्**—अग्नेः तेजः इव तेजः यस्य सः तम्. **शिश्रिये**—from श्री 1st U. to dwell in, to have resort to. **श्रुतवतां**—see V, 50; IX, 74. **अपश्चिमः** not behind-hand. **पश्चिमे वयसि**—in the latter part of age; *cf.* जायया सह निवसनः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य सूनुरभवम् *Kd.* p. 47. **नैमिषं**—"The name of a celebrated forest of asceticism where the great Sauti narrated the Mahâ-Bhârata to sage." *Nandar.* **वशी**—see II, 70 or XI, 51.

Trans.:—The descendant of Raghu who was self-restrained, and who was the foremost among those versed in Vedic lore, having placed on his own throne as King his son Agnivarna who was like the very fire in lustre, retired in the latter part of his life to the Naimisha forest.

2. **तीर्थसलिलेन**—तीर्थ (*adj.* sacred, holy; or *n.* a sacred water-place, see I, 85; the comp: may be dissolved either as a Karmadhâraya or a Tatpurusha तीर्थं च तत् सलिलं च or तीर्थस्य सलिलं, तेन. **दीर्घिकाः**—see IX, 37. **अन्तरितभूमिभिः**—अन्तरिताः (covered) भूमयः यैः तैः. **तल्पं**—a couch; *cf.* तल्पमस्वल्पमुर्वी *Bhartri.* **विस्मृतः**—Here the suffix तसिल् is used merely to denote the act and not the object; see *Pd.* III, iv, 70. **फलनिःस्पृहः**—निर्गता स्पृहा यस्य सः निःस्पृहः; फले निःस्पृहः one who has no desire of a fruit. The coalition with the Supreme Spirit is only available when one does not do any penance with an object in mind. See Bhag. Gitâ, which says कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन II, 47. **तपः सञ्चिकाय**—collected, hoarded asceticism; an *idio.* use of the verb संचि 5th U: *cf.* रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति *Shâ.* II, 14.

Trans.:—He, who was made to forget the pleasure-ponds by the sacred water, the royal bed-stead by the Kusha grass covering the ground, the palace by the hut, and who did not aim at any fruit [from his penance] gathered together asceticism.

3. **तत्सुतः**—तस्य सुतः the son of sudarshana. **लब्ध॰विधौ**—Mark how the compound has been dissolved by *common.* हि = since; for. **गुरुणा**—by the father. **मेदिनी**—मेदो अस्या अस्तीति मेदिनी; for the mythology see VIII, 3. **भुज॰द्विषा**—भुजेन निर्जिताः द्विषः येन तेन. **प्रसाधयितुम्**—For the purpose of embellishment.

Trans.:—His son did not experience any trouble in the work of

taking care of what had come in his possession; for, the earth was intended by the father, who had overcome the enemies by the [force of his] arms, for enjoyment and not merely for the purpose of embellishment.

4. अभिकः—Voluptuary. समाः—see VIII, 24 and 92. स्त्रीविधेय०—see commen.

Trans.:—That voluptuary (*i. e. Agnivarana*) personally conducted the administration of government for some years in a manner suited to his family traditon, then relegated it to his ministers, and thence forward devoted his youth to the enejoyment of young women.

5. कामिनीसहचरः—one living constantly in the company of amorous women. उत्तरः—succeeding, following. अपोहत्—The correct form should be अपोहत. वेश्मसु—need not be taken in the plural sense. It is a Sanskrit idiom to speak of a 'pile of buildings' or 'a large house' in the plural; *e. g.* इमे नो गृहाः in *Mriccha.*

Trans.:—In the palace resounding with the beating of the drum, belonging to that lascivious king who was keeping the company of amorous women, each succeeding festivity was more magnificent than the previous one which was itself sufficiently grand.

6. इन्द्रियार्थपरिशून्यम्—इन्द्रियाणां अर्थाः (the objects of the senses, objects of enjoyment such as fragrant unguents, flowers, music, sweet singing, etc. इन्द्रियार्थैः परिशून्यं इन्द्रियार्थपरिशून्यं void of, not having any objects of the senses. क्षणान्तरं—क्षणस्य अन्तरं (interval). अन्तः विहरन्—enjoying in the intorior [of the palace]. दिवानिशम्—an Avyayîbhâva compound. व्यपैक्षत—Imper: of व्यपेक्ष् 1st Âtm. to mind, to care for; see VIII, 24.

Tarns.:—Not being able to tolerate even the interval of a moment (to be destitute of) without the enjoyment of the objects of the senses, and amusing himself night and day, he did not care for his eager subjects.

7. गौरवात्—out of respect, regard; see *Ku.* III, 1; *Mâ.* II, 71. जातु—perhaps, sometimes; the sense here is different from that in XI, 58. चरणेन कल्पितं—Even in modern times we read of Emperor Jehangir having shown his foot out of the window in the Agra-palace.

Trans.:—If out of respect for the ministers he sometimes gave sight of himself who was so eagerly desired for by his subjects, it was done merely by means of a foot held out hanging from the opening of a window.

8. तं—refers to चरण in the preceding stanza. कृतप्रणतयः—those who have made salutations. कोमला०रूषितम्—कोमलानि आत्मनः नखानि now see *commen.* रूषितम् covered over; this is an *adj.* to तं. नव०धिरोहणम्—

नवश्चासौ दिवाकरश्च (the newly risen sun, the early morning sun) तस्य आतपेन स्पृष्टं नवदिवा०स्पृष्टं; नव०स्पृष्टं च तत् पङ्कजं च, तस्य तुला (semblance, similarity; see VIII, 15), तां अधिरोहति प्राप्नोति as explained by commen.

Trans.:—The dependants who had made their obeisance to the foot served it which was covered with the red lustre of his tender nails and which therefore acquired the likeness of the lotus touched by the rays of the early (morning) sun.

9. **दीर्घिका:**—pleasure-ponds; it is one of the most common things in this tropical country to have rooms constructed in the centre of a large cistern (दीर्घिका) which could be filled with water and used for sporting purposes while bathing in it. **गूढमोहनगृहा:**—मोहनगृहा:—apartments set apart for sensual enjoyment (मोहनं) or मोहनगृहा: may be taken in the sense of 'the portion of the body below the waist.' **विगाढमन्मथ:**—one who had excessive passion. विगाढ lit. deep; *p. p.* of विगाह् 1st *Âtma.*

Trans.:—He who was excited with excessive passion dived in the pleasure-ponds the lotuses in which were moved to and fro by the stirring of the water caused by sportive womens' breasts which were erect on account of youthfulness.

10. The compound phrases ending in *instru.* plural agree with मुखै:; and the sense of the instrumental may be taken to be 'instrumentality' in the sense of 'by means of'. **०प्रकृतकान्तिभि:**—Natural beauty. **अङ्गना:**—शोभनानि अङ्गानि यासां ता: those whose limbs were beautiful.

Trans.:—There (in those ponds) the charming women greatly attracted him by their faces to which natural beauty had been restored by the collyrium in the eyes having been washed away by the spray of water, and the dye on the lower lips having also been washed off.

11. **घ्राण०कर्षिणी:**—घ्राणं कान्तयति असौ घ्राणकान्त:; मधो: गन्ध: मधुगन्ध:, घ्राणकान्तश्चासौ मधुगन्धश्च, घ्राण०गन्धेन कर्षन्ति ता: an *adj.* clause qualifying पानभूमिरचना: as well as कमलिनी:. **पानभूमिरचना:**—see VII, 49. **प्रियासख:** also **वासितासख:**—see महिषीसख: I, 48 **सचिवसख:** IV, 87 and विलासिनीसख: IX, 48. **अभ्यपद्यत**—approached, drew near to; see XII, 32.

Trans.:—He who was in company of his beloved women approached the drinking-booth-arrangements attractive on account of the boquet of the wine facinating to the sense of smelling just as an elephant in company of his mates approaches a lotus-pond containing blown lotuses.

12. **अतिरेक**—Exuberance, excess. **उपहृतं**—given. **मुखासवं**—nectar of the lips. Here however it may be taken as a 'mouthful of wine.' This may be construed as an object to अभिलेषु: as well as to अपिबत. **बकुलतुल्यदोहद:**—बकुलेन तुल्य: बकुलतुल्य:; बकुलतुल्य: दोहद: (see III,

6 and VIII, 62) यस्य सः. The Bakula (*Mimusops Elengi*) is said to send forth flowers when a woman throws a quantity of wine from her mouth at its foot. The different flowers which blossom under certain conditions are mentioned in VIII, 62; see also *Ratnâ.* I. See *Jânakîharaṇa* III, 69-75 for a description of a drinking sport.

Trans.:—The pretty women yearned to get from him a mouthful of wine, the cause of excessive intoxication, given by him in secret. He, too, expecting the दोहद (the coveted object), like the Bakula, drank in the nectar of the lips [mouthfuls of wine] given by them.

13. **अशून्यतां निन्यतुः**—carried to a state of being not empty; a peculiar idiomatic expression. **वल्लकी**—see VIII, 41. **अङ्कपरिवर्तनोचिते**—अङ्के परिवर्तनं, तस्मिन् उचिते; *adj.* to उभे.

Trans.:—Two [objects] which were fit to be on his lap *viz.* the lute which [sent forth] notes that thrilled the heart [of the hearer] and the beautiful-eyed one having a charming speech, both of them did not allow his lap to remain vacant.

14. **प्रहतपुष्करः**—प्रहतः पुष्करः (drum) येन सः—one who kept time by beating the drum. Between the beater of the drum and the players on the other instruments or the dancers there is usually a kind of competition, the former endeavouring to beat the drum in such a manner as to make the others lose the time. It is this peculiar enjoyment that seems to be alluded here. **लोल०वलयः**—माल्यानां वलयानि seems to be better than माल्यानि च वलयानि च since flower-bracelets are worn in sport लोलानि माल्यवलयानि यस्य सः. **नर्तकीः**—*accu. plu.* of नर्तकी, 'a girl proficient in dancing.' **अभिनयातिलङ्घिनीः**—अभिनयं लोचनहस्तपादविन्यासादिकमतिलङ्घयितुमन्यथाकर्तुं शीलं यासां ताः see *commen.* those who make mistakes in gesticulations. Gesticulations are known to be the most important factor in Indian dancing.

Trans.:—That skilful one, wearing bracelets of flowers which were unsteady [on account of his beating the drum], in playing on the Pushkara drum and thus captivating the heart, made the dancing girls who erred in gesticulations in spite of their dancing-masters being near them, look small.

15. **चारु**—may be taken as an adjective to मुखं or compounded with नृत्तविगमे and as an *adjec.* to नृत्य. **नृत्यविगमे**—नृत्यस्य विगमः (conclusion; cf. *Megha.* I, 59) तस्मिन्. **पिबन्**=Kissing. **अत्यजीवत्**—surpassed in living. **अमरालकेश्वरौ**—the lords of अमरा and अलका *i. e.* the Gods Indra and Kubera.

Trans.:—At the conclusion of the dance he who blew on the face through love seemed to live more happily than the lords of Amarâ and Alakâ [while] drinking in (kissing) the charming face of one [of them] whose mark on the forehead had been washed away in parts by perspiration produced by fatigue.

16. **सावरणदृष्टसन्धयः**—(an *adjec.* to समागमाः = meeting, keeping company). सावरणः = प्रच्छन्नः clandestine, secret; दृष्टः open, one that is opposed to प्रच्छन्नः सन्धिः = सङ्केत rendevouz. *Gonardiya* says सन्धिः सावरणः प्रकाशश्च; सावरणः भिक्षुक्यादिना by the help of भिक्षुकीः (female attendents) and प्रकाशः स्वयमुपसृत्य personally. **सक्तिनः** (*geni. sing.* of सक्तिन् agreeing with तस्य) 'of him who was addicted to आसक्तिमतः नवेषु काम्यवस्तुषु (see *commen*). **सामिभुक्तविषयाः** half enjoyed pleasures 'सामित्वर्धे जुगुप्सिते.' The word सामि = 'half', an *indeclinable*, is compounded with a word ending in क्त and the resulting *comp.* is a Tatpurusha by *Pā.* II, 1, 27; thus सामिभुक्ताः सामिभुक्ताः विषयाः (object of sense) येषु ते see *commen*:

Trans.:—The meetings (sought by) of him who had set his mind on new loveable objects (*i. e.* on new beauties) and in which the rendevous were secured either secretly (through the instrumentality of messengers) or openly by himself were interrupted (*lit.* made such in which the objects of pleasure were half-enjoyed) by mistresses presenting themselves.

17. **अङ्गुली०तर्जनं**—censuring by the holding out of the sprout-like forefinger. **असकृत्**—repeatedly, frequently, see IX, 23. This *indecli.* may be construed with each of the three reproovings mentioned in the stanza or with only बन्धनं. **वञ्चयन्**—deceiving.

Trans.:—He who was deceiving his mistresses received censures by the sprout-like forefinger, a stare crooked by the frown of the eye-brow, and repeated tying by [their] girdles.

18. **दूतिविदितं**—(The word दूति is generally met with long ती). This compound phrase is to be taken as an adverbial one to निषेदुषा तेन. **निषेदुषा**—see II, 6. **पृष्ठतः**—The तसिल् suffix is used here in a locative sense. **सुरतवाररात्रिषु**—वार = अवसरः or वासरः the appointed or assigned day as Malli. explains.

Trans.:—By him who seated behind [his mistress] on the nights of the appointed days for enjoyment which were known to the female attendant heard the disconsolate words of the beloved which indicated the misgiving of separation [in the minds of the mistresses.]

19. **लौल्यम्...एत्य** (see VIII, 61), being eager. **गृहिणीपरिग्रहात्**—in consequence of being detained by the queens. **तद्वपुः**—तासां वपुः (form, the whole figure); the word वपु though used in the singular is to be looked upon as indicating the whole class, see *commen.* **असुलभासु**—not easily gained. **कथञ्चित्**—Malli. seems to construe this with वर्तते स्म. I would prefer to construe it with आलिखन्. **अङ्गुली०वर्तिकः**—क्षरण *lit.* dripping; hence, perspiration. स्रस्ता = पातिता caused to slip away. For the first part of the *comp.* see *commen.* अङ्गुलीक्षरणस्रस्ता वर्तिका (the brush 'वर्तिका च लेख्यकूर्चिका') यस्य सः. **स्म**—This particle with the present tense of a verb conveys the meaning usually denoted by the Perfect or Imperfect tense of the verb.

Trans.:—Being detained by his queens the king, who was eager to join the dancing-girls who were difficult to be got at, remained with no small uneasiness [with the queens], drawing the likenesses of the persons of the mistresses with the pencil slipping out of his fingers through perspiration.

20. प्रेम०मत्सरात्—प्रेम्णा गर्वितः प्रेमगर्वितः प्रेमगर्वितश्चासौ विपक्षः (the opposite faction of queens) च; तस्मिन् मत्सरः, तस्मात्; agrees with मदनात्. आयतात्—heightened, increased. उत्सवविधिच्छलेन—under the pretext of having got to perform or celebrate some joyous festival. उज्झितरुषः—उज्झितः रुक् (anger, irritation; see XVI, 80) याभिस्ताः. कृतार्थतां—कृतः अर्थः यस्य सः one whose object has been gained; hence, satisfied, pleased. The addition of the suffix ता to the original makes the word an abstract noun.

Trans.:—The queens, through jealousy towards [their] rivals inflated with pride on account of having secured the full love of the king, and through ardent love for him, gave up their anger against him and under the pretext of requiring him for the performance of some festive ceremony led him into a condition which was pleasing to them.

21. प्रातः an *indecli.* परिभोगशोभिना—परिभोगेन (see XI. 52) शोभते तत् परिभोगशोभि, तेन दर्शनेन—by the appearence which manifested enjoyment of or indulgence in intercourse. कृतखण्डनव्यथाः—कृता खण्डनस्य (of mortification, disappointment) व्यथा यासां ताः. प्रणयमन्थरः—languid or listless on account of his affection being centered elsewhere.

Trans.:—He who came in the morning, in endeavouring to pacify his beloveds by folded-hands, being himself listless in his affection towards them only pained them who were made to smart with pain by the sight which evinced enjoyment (elsewhere over-night).

22. प्रत्यभैत्सुः—reproved, rebuked. evinced their irritation. प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः—an *adj.* clause agreeing with विवर्तनैः rolling, tossing about in the bed during which drops of tears were shed on the coverlet. Bharata, the writer on dramaturgy, has narrated ten conditions of an individual highly excited by love which may be borne in mind. He says:—अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मना। दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्विसर्पतः॥ अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा। अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनं॥ उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते। उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्व्याधिस्तथाष्टमे॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत्॥

Trans.:—The mistresses even without uttering a word severely rebuked him who called out the names of their rivals in dream, by rolling away [from him] in the bed in which they shed tears on the coverlet, and smashed their bracelets in anger.

23. क्लृप्तपुष्पशयनान्—पुष्पाणां शयनानि पुष्पशयनानि; क्लृप्तानि (रचितानि) पुष्पशयनानि येषु एतादृशान् लतागृहान्. The arranging of arbours in gardens

seems to have been a very common practice in India to enjoy the company of one's beloved and has been one constantly referred to in literature. दूतिकृतमार्गदर्शन:—For the word दूति ending in short इ see notes on *St.* 18 *supra* and 33 *infra.* Analyse thus—दूतिभिः कृतं मार्गस्य दर्शनं यस्य सः. परिजनाङ्गनारतं see *commen.*; also note the misprint in the text *viz.* द for त. For the peculiar use of उत्तर see XIII, 28. The whole *comp.* is used *adverbially.*

Trans.:—He who had been directed the path by maidservants came to the flower-decorated couches in the arbours of creepers and enjoyed an intercourse with female attendants, his whole body trembling during the while through the fear of his wives.

24. The king has been described as having numerous mistresses and leading the life of a rake. As such he mistakes one lady-love for another; and it is in allusion to this that the stanza gives the sarcastic address of one of the mistresses, when she has been called by the name of another one. वल्लभजनस्य—The masculine जन is used here irrespective of the person for whom it is intended. There are other instances of the use of जन *e. g.* वधूजन, सखीजन etc. गोत्रविस्खलितं—गोत्रे (in the name; see *commen.* also *Shd.* VI, 5) विस्खलितम् (tripping, making a mistake). The manner of the reproof is such that the woman uttering it evinces a certain degree of patience and she may therefore be classed as धीरा मध्या नायिका. प्राप्य—Having gained (the wrong name of course). The position is this:—The King is with a woman who does not enjoy so much of his affection as some other one of whom he is thinking. Naturally he addresses his words to the absent lady-love calling her out by her name, while he is actually with another; the latter who is a धीरा मध्यानायिका instead of getting infuriated simply speaks to him in a sarcastic manner.

Trans.:—Having gained (by me) the name of the person loved by you my mind has now become eager to possess that person's good fortune. Thus said the pretty-limbed damsels to him who was blundering in calling them by their names.

25. चूर्णबभ्रु—discoloured, tawny by the powder. The *commen.* speaks of a particular posture which causes the scented powder to fall from the hair on the bed. लुलितस्रगाकुलं—covered with crushed garlands. छिन्नमेखलं—छिन्ना मेखला यस्मिन् तत्—on which the girdle lay broken. अलक्तकाङ्कितम्—besmeared with the lac-dye; all these adjectives go with शयनं; and they indicate the enjoyment in different postures explained by the *commen.* which quotes Ratirahasya in support of it.

Trans.:—The couch—which had become tawny on account of the scattering of the powder, which was covered with crushed garlands, which had the broken girdle on it, which was smeared over by the lac-dye—indicated the sportful debaucheries of the libidinous king who had left it.

26. *Trans.:*—He himself commenced putting the paint on the feet of the damsels; but he was not very attentive in it as his eyes had been attracted by their hips from over which the garments had dropped and which were marked by the scars from the strings of the girdle.

27. **विपरिवर्तिताधरं**—विशेषेण परिवर्तितः अधरः यस्मिन् तत् in which the lower lip had been specially averted or turned aside. **रशनाविघट्टने**—रशनायाः विघट्टनं = (the loosening of the knot of the girdle), तस्मिन्. This stanza gives the characteristic traits of a मुग्धा नायिका who though eager to have the embraces of her lover shows her eagerness to avert every effort on his part to sport with her. Hence every action of hers only serves to excite him the more and becomes मन्मथेन्धन.

Trans.:—His amorous sports with young girls became the fuel to excite (*lit.* to kindle) his carnal desires—those sports with young girls wherein an obstacle to his actions had been put, since their lower lips had been turned away by them when he endeavoured to snatch a kiss, and wherein his hand had been stopped when it was thrust forward to untie the girdle.

28. **दर्पणेषु**—in the looking-glasses; दर्पणे मुकुरादर्शौ *Amara.* see X, 10. **परिभोगदर्शिनीः**—परिभोगं (see XI, 52), पश्यन्ति. ताः those observing the marks left behind of the enjoyment overnight. **नर्मपूर्वं**—नर्माणि पूर्वं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा full of merriment, or jollity. The word नर्मन् is generally used in the sense of 'sport' 'द्रवकेलिपरिहासाः क्रीडा खेला च नर्म च' *Amara.*; but here it signifies jocular hits of conversation. **अनुपृष्ठसंस्थितः**—पृष्ठस्य अनु अनुपृष्ठं; अनुपृष्ठं संस्थितः अनु०संस्थितः. **ह्रीनिमीलितमुखीः**—The reading ह्रीनिमीलितदृशः is decidedly preferable, since the दृक् can with greater propriety be said to be निमीलित.

Trans.:—He (the young king Agnivarṇa) to make fun stood behind the young damsels who were observing the marks of enjoyment in mirrors, and made them hang down their faces with shame by (their espying) his image (in the mirrors) pleasing on account of the smile.

29. **निशात्ययविसर्गचुम्बनम्**—निशायाः अत्ययः (close, conclusion); निशात्यये विसर्गः, तस्मिन् चुम्बनम्. **प्रार्थयन्ते**—the verb प्रार्थ governs two accusatives as pointed out by the *commen.*

Trans.:—At his separation at the conclusion of the night the mistresses who had put their arms around his neck with the soles of their feet placed on the fore part of his feet, solicited a kiss from him.

30. **अतिशक्रशोभिनम्**—surpassing Shakra (Indra) in splendour. **व्यक्तलक्ष्म**—व्यक्तानि लक्ष्माणि (नखक्षतादि चिन्हानि) यत्र तत् परिभोगमण्डनम्.

Trans.:—That youth (king Agnivarṇa) beholding his own regal costume surpassing that of Indra in splendour reflected in the mirror was not charmed with it as he was with the marks of enjoyment distinctly appearing on his body.

31. **अपदिश्य**—feigning, using as a pretext. **पार्श्वतः प्रस्थितम्**—started for going away to the side (*lit.*); but may be taken to mean 'started to go in an undetermined direction' or to some other place than the one where he spent the night. Some MSS. read पार्थिव instead of पार्श्वतः. **अनवस्थितम्**—चञ्चलं; 'not settled (in mind); agitated'; **शठ**—*lit.* a trickish fellow; used here partly as a term of endearment as well as that of censure; see *commen.* **अञ्जसा**—certainly, verily, rightly; *cf.* साक्षाद्दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा *Ku.* VI, 22.

Trans.:—"You scamp! We know your tricks of escaping from our clutches." With these words the damsels prevented from going away from them by seizing the hair of him, who was excited and who was about to go to some other place under the pretext of doing some business for a friend.

32. *Trans.*:—The young girls weary on account of the fatigue caused by excessive amorous pleasures slept on the broad space on his chest between his arms, from where the sandle paste was removed by the rubbing of their full breasts, under the pretence of the Kantha-sûtra embrace.

33. **चारदूतिकथितं**—The reading चारुदूतिकथितं may be noted, where चारु means 'skilful, smart'. **पुरोगताः**—those who had gone ahead on his path and were as it where waiting for him in ambush.

Trans.:—The damsels who had preceded [him] whose secret nocturnal movements for enjoyment had been reported to them by maid-servents who were on the look-out, drew him to themselves with these words—Oh you pleasure-seeking fellow shrouded in darkness! Why this deception on us.

34. **स्पर्शनिर्वृतिं**—pleasure arising from touch. निर्वृति—see IX, 33. **कुमुदाकरोपमां**—कुमुदानां (of the night-lotuses) आकारः (see III, 18) तस्य उपमा (resemblance, similarity) तां. **आरुरोह** *lit.* rose; hence, gained acquired. **दिवाशयः**—one sleeping during the day; see *commen.* The similarity of the pond arises from the night-lotuses remaining open.

Trans.:—This prince, experiencing the pleasure from the touch of his beloved ladies just like that derived from the touch of the rays of the lord of stars (*i. e.* the moon) acquired the semblance of a pond full of white lotuses in consequence of his remaining away at night and sleeping during day-time.

35. **दशनपीडिताधराः नखपदाङ्कितोरवः**—The cutting of the lips and making nail-marks on the breasts or thighs in amorous sport seems to have been a great pastime among lovers; compare नखक्षतमुरःस्थलेऽधरतले रदस्य व्रणं च्युता बकुलमालिका etc., in Bhânu's Rasamanjari. दशनं = nibbling with the teeth; नखपद = nail-mark; अङ्कित = marked, *cf.* III, 55; IX, 41. **शिल्पकाः**—Practisers of the fine arts; read *commen.* and rules quoted

therein. वेजिताः—troubeed. In VIII, 39 this word is used in the sense of 'frightoned'. The lips being bitten and the thighs nail-marked they naturally interferred in the performances on the flute and the lyre. विजिह्मनयनाः—विजिह्मानि (crooked, side-long, cast askance) नयनानि यासां ताः. The king too remained awake at night under the influence of the touch of his beloved and slept during the day.

Trans.:—The practisers of the fine arts [though] suffering pain in consequence of their lower lips being bitten and their thighs indented with nail-marks, still casting side-glances charmed him with their performances on the flute and the lyre.

36. अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं—(an *adj. clause* agreeing with नृत्य); अङ्ग= limb; सत्त्व = vital energy; वचन = speech, instruction. अङ्गानि च सत्त्वं च वचनानि च अङ्गसत्त्ववचनानि; तानि एव आश्रयः (a substratum; *lit.* that on which anything rests or depends; hence, that which is the cause, as it were- as explained in *commen.* नृत्यं—dancing with acting and gesticulation उपधाय—Having imparted. सङ्घर्षं—emulated, rivalled; *cf.* नाट्याचार्य, योर्महान् शानसङ्घर्षो जातः.

Trans.:—Having imparted to the women the principrles of the art of gesticulate—dancing which depends upon (deaives its excellence from) the various parts of the body, inborn spirit, and instruction—he contested in the presence of friends for superiority with dancing-masters proficient in the art of acting.

37. ०कुटज—this flower is frequently mentioned by Kâlidâs in his poems. It is a white flower on small plants growing on hill-slopes. The root of this plant is considered to possess medicinal properties. Likewise अर्जुन is another tree yielding white flowers popularly called अर्जुनसादडा. नीपरजस्—the pollen of the Kadamba. प्रमदबर्हिणेषु—(an *adj. clause* agreeing with कृत्रिमाद्रिषु). प्रमदाः (excited) बर्हिणाः येषु ते, तेषु. कृत्रिमाद्रिषु—on artificial mountains. विहारविभ्रमः—The *commen.* says विहार एव विभ्रमः but perhaps it would be better to take it विहाराय विभ्रमः moving about for amusement.

This and the next stanza give a description of the amusements during the rainy season. The poet describes the sports and amusements during the various seasons as far as st. 47.

Trans.:—He, who wore garlands of Kutaja and Arjuna flowers reaching down from his shoulders and whose body was covered with the pollen of the Kadamba, [indulged in] amorous sports during the rains on the artificial hillocks which had excited peacocks on them.

38. विग्रहात्—The word विग्रह though generally used in the sense of 'battle' is used here to indicate 'amorous dispute'. पराङ्मुखी—having the face turned away, the sense is different from that in X, 43; or

XII, 13. अनुनेतुम्—to pacify. न तत्वरे—did not hasten. आचकाङ्क्ष—expected, longed, wished for; *cf.* V, 38; VII, 47. विशतीः—note the sûtra *Pâṇi.* VII, i, 80 referred to by *commen.*

Trans.:—Now, in consequence of the love-quarrel, he did not hasten to persuade the young women who had turned away their faces from him in the bed, but he eagerly waited for them as they entered the space between his arms [after] turning themselves [towards him] when frightened by the rumbling of the clouds.

39. कार्तिकीषु—The suffix अण् which forms the word is to be used only when applied to anything to indicate possession of the peculiar property, or intimate relation with the word (in the genitive) to which it is appended. The month of Kârtika is particularly the end of the rains and the commencement of the winter. It corresponds to the end of September and commencement of October. सवितानहर्म्यभाक्—see *commen.* The practice in the tropics of sleeping on terraces under awnings is two well-known to require any further mention. ललिताङ्गनासखः—one who has beautiful women for companions; see note on विला०सखः IX, 48. सुरतश्रमापहां—सुरतस्य श्रमान् अपहन्ति असौ, तां. मेघमुक्तविशदां—मेघैः मुक्ता मेघमुक्ता, now see *commen.* 'clear, bright in consequence of the disappearence of the clouds'.

Trans.:—He, who resided in a mansion having an awning [on the terrace], and who had beautiful women for his companions, enjoyed during the nights of the month of Kârtika, the moon-light which removed the fatigue resulting from libidinous sports, and which was bright on account of the disappearence of the clouds.

40. The comparison of the river to an amorous young woman is frequently found in Sanskṛit poetry; and the wide expanse of gravel on the margins of rivers seems to be a favourite theme with poets. सरयूं—see XVIII, 35. सैकतं—see V, 75; X, 69. हंसमेखलम्—मेखला the girdle see VI, 63; XI, 17. स्वप्रिया०कारिणीं—see *commen.* सौधजालविवरैः—by (through) means of the lattice-windows of the palace. सौध see V, 13; XIX, 2. जाल see VII, 9; *Vikra.* III, 2.

Trans.:—Through the lattice-windows of the palace he saw the river Sarayû which was imitating the sports of his beloved inasmuch as it displayed its sandy banks with a row of Haṁsas on it and thereby (the banks) resembled the hips of a woman encircled with a girdle.

41. In this stanza the poet speaks of the enjoyment of winter *i. e.* हेमन्त (the months of मार्गशीर्ष and पौष). मर्मरैः—(all the instru. plural phrases agree with निवसनैः) rustling, making a crisp sound; see IV, 73; VI, 57. अगरुधूपगन्धिभिः—अगरु see VI, 8; and for the change of गन्ध to गन्धी at the end of a compound see I, 38; VII, 26. व्यक्तहेमरशनैः—made apparent the golden strings [of the girdle]. हैमनैः—

suited to the cold season, see *commen.* The rule quoted is *Pâ.* IV, iii, 22; whereby the resulting word is हैमन or हेमन्त. आग्रयन—'tying' and मोक्ष of course 'untying', 'undoing' from मुच् to let go; लोलुप= ardently desirous of.

Trans.:—Women with charming waists drew away to themselves—by means of their garments which were rustling, which were scented with Agaru and Dhûpa, which [being very fine] showed the golden waist-bands (from underneath)—him who was eager to tie and untie the knots of their garments at their waists.

42. The poet speaks here of the शिशिर season, *viz:* the months of माघ and फाल्गुन corresponding generally to the English middle of January to middle of March. गर्भवेश्मसु—in the inner rooms of the palace. नीवातकुक्षिपु—agrees with वेश्मसु; कुक्षि=*lit.* the side of the lower part of the body; thence used in the sense of 'a corner of a room' सर्वसुरतान्तरक्षमेषु—capable of giving enjoyment of a variety of carnal sports.

Trans.:—The winter nights—which, as it were, stared steadily with eyes in the form of lamps burning unflickeringly in the corners where there was no breeze, of the innermost apartments; and which [on account of their great length] were capable of giving opportunities for the enjoyment of diverse pleasures—became the witnesses of his doings.

43. Now the poet speaks of the वसन्त *i. e.* spring or vernal season. सम्भृतं—brought into being; formed. अन्वनैषुः—aorist of नी with अनु—concilliated, gained over.

Trans.:—The pretty women gave up their quarrels with him, on beholding the mango blossom with foliage sprouted out by the southerly breezes, and concilliated him whose separation was unbearable [to them].

44. अङ्कं अधिरोप्य—Mark the use of the *accusa.* अङ्कं in consequence of its being governed by the verb having the prefix अधि; see III, 26. प्रेङ्खयन्—tossing backward and forward; rocking. परिविद्धया—परिजनैः अपविद्धा (tossed, swung; from अपव्यध् 4th Ubha. to throw, hurl, to move to and fro. मुक्तरज्जु—used *adverbially.* निबिडं—firmly, see IX, 58. भयच्छलात्—under the disguise, semblance of fear.

Trans.:—Placing them on his lap and swinging on (*lit.* by means of) a swinging-board rocked to and fro by the attendants who let go the rope [with which the board was being swung] in consequence of which he gained a firm hold of the neck by (from) the hands [of the women] under the pretext [on their part] of a fear of falling down.

45. The *prin.* sentence is प्रियाः तं ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे and the three adjectival clauses agree with विधिभिः=by means of arrangements पयोधरनिषिक्तचन्दनैः—see *commen.*; निषिक्त = sprinkled, smeared over; see III, 26. The breasts being annointed with sandal-paste and being

frequently covered with pictures drawn with the paste by amorous lovers is spoken of by Indian poets *e. g.* in *Vasant Bhāṇa.*

Trans.:—His beloved ones served (*i. e.* waited upon, attended) him with arrangements of dresses suited to the hot season—those arrangements in which the breasts were annointed with sandal-paste, in which there were charming ornaments strung with pearls, and in which the girdles studded with jewels hung on the hips.

46. उप्तसहकारम्—(agrees with आसवं); in which the sprouts of the सहकार (a fragrant variety of the mango) had been expressed. आसवं—see IV, 42; IX, 30. रक्तपाटलसमागमं—mixed with the red Pāṭala flowers. मधुनिर्गमात्—in consequence of the departure of मधु *i. e.* the spring season; see IX, 26. The whole is to be taken as a compound word. चित्तयोनिः = मनसिजः or मनोभूः the mind-born, the god of love.

Trans.:—He drank wine mixed with [the juice of] sprouts of the Sahakâra mango and with that of the red *Pâṭala* flowers. His passion which had ebbed down in consequence of the passing away of the spring season thereby revived afresh.

47. निर्विशन्—enjoying, gratifying; see V, 61; XIII, 60; XVIII, 3. अन्य०विमुखः—*lit.* one who had turned away his face from other work. आत्म०निवेदितान्—(agrees with ऋतून्) each one indicated by its characteristic peculiarity. अत्यवाहयत्—passed, spent; see *Md. Md.* VI, 13. अनङ्गवाहितः—drifted on, carried away by the bodiless one.

Trans.:—Thus enjoying the [various] pleasures of the senses the king who had become averse to all other work being impelled by the 'Bodiless-one' indulged in the pleasures of the different seasons.

48. प्रमत्तम्—negligent, careless; see *commen.* प्रभावतः—on account of the reputation of prowess. आक्रमितुम्—to invade; to overcome; see IV, 34. आमयः—diseases, रोगव्याधिगदामयाः *Amara.* दक्षशापः—the moon makes his (being considered by the Hindus as a masculine deity) complete revolution with respect to the stars in 27 days and odd hours. Hindu astronomers divide the heavens into 27 constellations or lunar stations and the Moon is supposed to be the husband of the twenty-seven constellations,—(twelve of which have given names to the twelve lunar months)—among whom he had a stronger predilection for Rohiṇī the fourth. Vishâkhâ was extremely jealous of this and persuaded Daksha to curse the Moon for his greater partiality towards Rohiṇī; see *Maha-Bhârata* Gadâparva 35th Adhyâya.

Trans.:—Other kings were not able to conquer him on account of his [reputation of] prowess although he was careless [through vice] but a disease produced by addictedness to libidinous pleasures began to gradually weaken him just like the curse of Daksha consuming the Moon.

49. *Trans.:*—Not giving any heed to [the advice of] his physicians he did not give up those objects to which he was addicted although they were felt to be of [bringing on] evil result; for, the group of the senses when once drawn away by attractive allurements is kept off from them with great difficulty.

50. The *prim:* sentence is राजयक्ष्मपरिहानिः कामयानसमवस्थया तुलां आययौ; all the *femi: adj.* clauses agreeing with परिहानिः (wasting, gradually decaying). तुला—similarity; equality; see VIII, 15.

Trans.:—His wasting under consumption, [which had] covered his face with a palor, which made him wear a few light ornaments; which made him move about with a support [from his servants]; which brought down the voice to a low pitch; and (with all these) it became similar to the condition of a love-lorn individual.

51. पश्चिमकला—the last digit; for a similar use of पश्चिम in the sense of 'last', see stanza 1 *supra.* वा—see *commen.* घर्मपल्वलम्—a puddle of water during the summer. क्षयातुरः—आतुरः = diseased, disabled. वामनार्चिः—having a small dimunitive flame; the word वामन in the sense of 'small, dwarfish' comes from the original वामन incarnation of *Vishṇu* in which he is said to have presented himself as a small boy in the presence of Bali and begged for land not more than three of his own steps in extent; see I, 3.

Trans.:—While the King was wasting away with consumption his family appeared like the sky having the moon in her last digit; like the summer puddle with only mud remaining in it (and no water) or like the lamp having a thin slender flame.

52. *Trans.:*—The King has been now-a-days performing a ceremony to get a son—thus did the ministers, who kept the illeness of the King a secret, always speak to the subjects who suspected [some] impending calamity.

53. अनेकवनितासखः—*lit.* the friend of many women; a peculiar idio; it means nothing more than 'one who had many wives', see st. 39 *supra.* पावनी—purifying, rendering free from all sin; see XV, 101.

Trans.—Although he had many wives yet he got no issue which would bring him absolution: nor could he get over the disease which baffled the skill of the physicians just like the flame of a lamp which cannot go beyond a current of breeze.

54. पश्चिमक्रतुविदा—(*instru. sing.* agreeing with पुरोधसा) पश्चिमः (last, final) चासौ क्रतुः (see III, 38; 65, IX, 20; VI, 74) च; पश्चिमक्रतुं वेत्ति असौ पश्चिमक्रतुविद्, (one who knows the performance of the obsequial rites) तेन. पुरोधसा—see III, 18; VII, 20. अपदिश्य—pretending, see St. 31 an

32 *supra*. सम्भृते—kindled; gathered in a flame; see St. 43 *supra*; agrees with शिखिनि—*loc. sing.* of शिखिन् fire. शिखी वन्हौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे। मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः *Medinî.*

Trans.:—The ministers, who gathered together in the palace garden [taking] with [them] the family-priest who was well-versed in the performance of funeral rites, under the pretext of performing a ceremony for the cure of the disease, secretly consigned him to the flaming fire.

55. तैः—By those ministers. कृत°सङ्गैः—प्रकृतीनां (of the subjects people in general, see IV, 12) मुख्याः (leaders) now see *commen*; प्रत्यपद्यत—gained, received; see XI, 34; XII, 7.

Trans.:—His associate in religious observances (*i. e.* wife) who manifested sings of an auspicious fœtus gained the agreeable grandeur of the king (her husband) from them (ministers) who had gathered together the leaders of the people.

56. तथाविधं—as narrated above. निर्वापितः—refreshed, cooled, from the causal of निर्वा 2nd *Ubha.* 'to refresh, to cool'; *cf.* the last lines of विष्कम्भक in *Shâ.* act III 'शरीरनिर्वापणाय'; also स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः III, 9.

Trans.:—Her embryo was first excited by the hot water (tears) coming out of her eyes on account of the grief at the death of the king in that manner; it was however, coold by the pourings (of water) out of the spouts of golden jars for the continuance of the progeny.

57. नभोबीजमुष्टिं—see *commen.*; a handful of grain put in the ground in the month of Shrâvaṇa. अन्तर्गूढं—concealed inside; covered over with earth. मौलैः—hereditary, brought up in the service of the king for generations; see XII, 12; XIV, 10. अव्याहताज्ञा—She whose orders were not called in question.

Trans.:—That queen—who occupied the golden throne, and whose orders were not transgressed—governed the kingdom according to law [justly] with [the help of] hereditary old ministers, while she held it (the fœtus) concealed [in her womb] just as the earth holds concealed [under-ground] a handful of grain sown in the month of Shrâvaṇa, for the welfare of the subjects who were eagerly awaiting the hour of delivery.